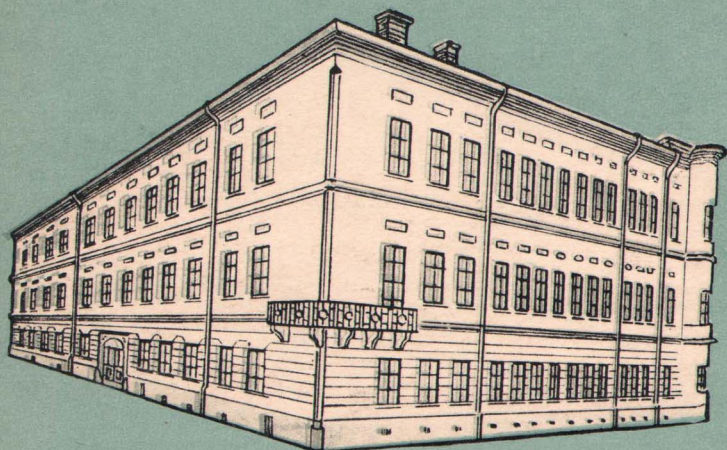

MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ-NAPOCA

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XII

1975

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ AL JUDEȚULUI CLUJ
MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI
CLUJ—NAPOCA

**ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
XII**

1975

<https://biblioteca-digitala.ro>

COLEGIUL DE REDACȚIE:

P. BUNTA, doctor în istorie; H. DAICOVICIU, doctor în istorie; ȘT. FERENCZI, doctor în istorie; I. KOVÁCS, doctor în istorie; I. MITROFAN; FR. PAP; ȘT. PASCU, membru al Academiei R. S. România; G. A. PROTOPOESCU, doctor în istorie; L. VAJDA, doctor în istorie; N. VLASSA.

Fondator: CONSTANTIN DAICOVICIU

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Anuarul Muzeului de istorie
al Transilvaniei.

Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
Cluj—Napoca,

str. Emil Isac nr. 2

Tel. 2.26.77

„ACTA MVSEI NAPOCENSIS“

Annuaire du Musée d'Histoire
de Transylvanie.

Toute correspondance
sera envoyée à l'adresse:
Muzeul de istorie al Transil-
vaniei,

Cluj—Napoca (România).

str. Emil Isac nr. 2

UNITATEA ȘI INDEPENDENȚA NAȚIONALĂ, IMPERATIVE ISTORICE ALE POPORULUI ROMÂN

„Întreaga istorie a poporului român se înfățișează ca istoria unor neconținute lupte de clasă, a bătăliilor purtate de masele populare pentru libertate și dreptate socială, pentru apărarea ființei naționale și neatîrnare, pentru progres și civilizație“.

(Programul P.C.R., p. 29).

Frumusețea și originalitatea construirii socialismului în România își are o temeinică bază istorică.

Congresul al XI-lea al Partidului Comunist Român a adoptat Programul de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, care trasează direcțiile fundamentale ale activității partidului pe o perioadă de 20—25 de ani, pornind de la interesele întregului nostru popor, ale dezvoltării societății românești, înfloririi țării, a națiunii noastre socialiste, asigurând făurirea în România a celei mai înaintate și mai drepte societăți, societatea comunistă.

Însăși structura Programului ne indică pregnant faptul că Partidul Comunist Român, pentru definirea unei clare perspective revoluționare, pornește de la condițiile istorice, sociale și naționale specifice, precum și de la necesitățile obiective ale revoluției tehnico-științifice contemporane, pentru a întări încrederea întregului popor în cauza socialismului, în victoria luptei pentru colaborare internațională și pace. În acest context, înțelegem motivul pentru care întreaga dezvoltare a României în următoarele 2—3 decenii este fundamentată în Program pe temeinica bază de granit a istoriei multiseculare a patriei cu bogatele ei tradiții progresiste de lupte și strădanii pentru dreptate socială, unitate, independență și suveranitate națională.

Se desprinde deci, cu claritate, ideea fundamentală privitoare la necesitatea obiectivă a cunoașterii aprofundate de către întregul nostru popor, în special de tineret, a minunatului trecut de glorie al patriei. Aceasta formează una dintre trăsăturile de bază ale conștiinței socialiste a națiunii noastre.

Tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta: „În perioada făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate un rol tot mai important are activitatea teoretică, ideologică și politică, munca educativă de formare a omului nou, constructor conștient al noii orînduiri sociale“¹.

În sprijinul acestui deziderat, istoria zbuciumatului pămînt românesc aduce un substanțial aport constructiv, în contextul căruia înțelegem într-o lumină reală evocarea — cu larg caracter de masă — a unora sau altora dintre marile momente ale gloriosului nostru trecut.

La 9 mai 1975, întreaga noastră națiune angajată plenar în marea operă de construire a societății socialiste multilateral dezvoltate pe meleagurile României, sub încercata conducere a Partidului Comunist Român, sărbătorește într-o unanimitate de avînt patriotic două momente cardinale ale istoriei sale moderne:

¹ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la a 30-a aniversare a Academiei „Ștefan Gheorghiu“*, în *Anale de istorie*, anul XXI, 2/1975, p. 7.

98 de ani de la proclamarea independenței de stat depline a poporului român și 30 de ani de la victoria popoarelor asupra Germaniei hitleriste.

Moment crucial în istoria milenară a poporului român, în lupta pentru libertate națională, cucerirea independenței depline a fost rezultatul acumulării unor necesități obiective hotărâtoare pentru progresul țării, al unui proces îndelungat și complex de dezvoltare a societății românești.

Lupta împotriva oricărei dominații străine a reprezentat o permanență a manifestării poporului român pentru păstrarea ființei sale naționale și neatîrnare, pentru înfăptuirea unității statale și afirmarea lui suverană în viața internațională.

Puternic ancorată în realitățile vieții, conștiința românității s-a dezvoltat pe fondul etnic comun al tuturor teritoriilor locuite de români. Datorită acestui fapt lupta pentru conservarea ființei naționale, pentru unitatea și independența țării a constituit o coordonată majoră a istoriei medievale și moderne a românilor. Aceste mărețe idealuri de unitate și independență națională au împrumutat permanent steagurile de luptă ale maselor populare, le-au înzecit forțele, făcându-le să înscrie, sub conducerea unor iluștri voievozi și comandanți de oști, ca Mircea cel Bătrîn, Ioan de Hunedoara, Vlad Țepeș, Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul, Ioan Vodă cel Viteaz și alții, pagini de adevărată epopee în lupta dusă împotriva opresiunii străine, pentru apărarea gliei strămoșești. După unirea din 1859, procesul istoric românesc evidențiază cu pregnanță faptul că progresele înregistrate în toate domeniile de activitate de către tînărul stat român deveniseră incompatibile cu anacronismul suzeranității otomane și protectoratul puterilor europene, că se maturizaseră toate condițiile pentru obținerea neatîrnării țării.

Dar cadrul intern al momentului proclamării deplinei independențe de stat a României deosebit de favorabil acesteia nu este decît o parte a fundalului politic sud-est european, în care el se încadrează obiectiv.

Fundalul politic general al sud-estului Europei este pregnant conturat, în acea perioadă, de puternica criză a sistemului dominației otomane în zona balcanică, determinată de intensificarea mișcării de eliberare a popoarelor — răscoalele din Bosnia, Herțegovina și Bulgaria, războiul împotriva Turciei dus de Serbia și Muntenegru, amploarea puternicii mișcări populare din România pentru obținerea independenței —, de izbucnirea războiului ruso-turc din 1877.

Situația explozivă din zona balcanică oferea Imperiului țarist un prilej deosebit de propice pentru a înlătura dominația otomană din această zonă, totodată întărindu-și propriile poziții. Acest context politico-istoric, caracterizat prin acțiunile antiotomane ale guvernului țarist, servea interesele vitale ale popoarelor din sud-estul Europei, ușurîndu-le lupta lor de eliberare.

Convins că independența de stat putea fi obținută numai pe calea armelor, guvernul român s-a orientat spre alianța cu Rusia, încheind cu aceasta Convenția de la 4 aprilie 1877.

În acest context, la 9 mai 1877 Adunarea Deputaților a proclamat la București, independența de stat a țării.

Cu o limpezime de cristal, Programul P.C.R. precizează: „Rezultat al luptei eroice a armatei române împotriva imperiului otoman, al voinței ferme de libertate și neatîrnare a poporului nostru, care și-a dovedit încă o dată marea capacitate de luptă — dobîndirea independenței naționale a dat un nou și pu-

ternic imbold dezvoltării economice și sociale a țării, a exercitat o profundă în-
riurire asupra întregii evoluții istorice a României pe drumul progresului social,
a permis afirmarea tot mai viguroasă a poporului nostru ca națiune de sine stă-
tătoare”².

Legitățile obiective ale dezvoltării istorice impuneau cu acuitate definitivă-
rea procesului de formare a statelor naționale aflate încă sub dominația marilor
imperii europene. În lupta popoarelor bătrînului continent pentru autodeterminare
națională și scuturarea dominației străine se încadrează și lupta maselor populare
din România și din celelalte teritorii românești aflate sub dominație străină, pen-
tru formarea statului național unitar român. Istoria demonstrează că formarea
statului național unitar român prin unirea Transilvaniei cu România, la 1 decembrie
1918, nu a fost rezultatul unui eveniment întâmplător, de conjunctură, al înțele-
gerilor intervenite la masa tratativelor, ci înfăptuirea firească a visului secular
de unitate al poporului nostru, pentru care au luptat cu mari jertfe generații de
înaintași, „împlinirea unei necesități obiective a însăși dezvoltării istorice”³.

Nota caracteristică a perioadei interbelice în România o constituie lupta de
clasă și cea pregnant antifascistă a maselor populare conduse de către Partidul
Comunist Român.

În această situație, puterile fasciste ne vor impune Dictatul de la Viena, din
30 august 1940, prin care partea de nord-vest a Transilvaniei a fost dată Unga-
riei horthyste.

„Politica de cedare și capitulare în fața Germaniei pe plan internațional, cît
și politica antinațională a cercurilor celor mai reacționare din România, instau-
rarea dictaturii militaro-fasciste, în septembrie 1940, au deschis calea aservirii
complete a țării noastre de către Germania hitleristă. A început cea mai neagră
perioadă din istoria modernă a României”⁴, precizează Programul P.C.R.

Abia trecuseră două decenii de la sfîrșitul primului război mondial, care anga-
jase în conflagrație 28 de țări cu o populație totală de 1,5 miliarde de locuitori,
dintre care au fost mobilizați pe teatrele de operațiuni circa 74 de milioane
de oameni, războiul soldîndu-se cu mari distrugerii de bunuri materiale și cu
pierderea a 9 milioane de vieți omenești (numai Germania a pierdut 2 milioane,
ceea ce reprezintă un om la 35 locuitori) și, din nou, norii negri ai războiului
amenințau omenirea⁵.

Politica imperialistă de reîmpărțire a lumii și de dominație mondială, pro-
movață de Germania nazistă și aliații ei, a dus la dezlănțuirea celui de al doilea
război mondial, gigantică catastrofă a umanității care a cuprins în virtejul ei ni-
micitor 80% din populația globului, provocînd uciderea, rănirea sau mutilarea
a peste 50 de milioane de oameni precum și uriașe distrugerii de valori materiale
și culturale⁶.

² Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multi-
lateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism, Ed. Politică, Buc. 1975,
p. 34.

³ Ibidem, p. 37—38.

⁴ Ibidem, p. 45.

⁵ George Protopopescu, *Cu ce efective staționează trupele străine în țările
europene?*, în Tribuna Propagandistului, nr. VI, Cluj, aprilie 1974, p. 107.

⁶ Ibidem.

Rînd pe rînd forțele fasciste au atacat și cotropit în Europa: Austria (martie 1938), Cehoslovacia (septembrie 1938 și martie 1939), Polonia (septembrie 1939), urmînd, în 1940, Danemarca, Norvegia, Belgia, Olanda, Luxemburg, Franța, iar în 1941, Jugoslavia și Grecia, în timp ce Japonia militaristă dezlănțuise agresiunea pentru cotropirea Chinei și a celorlalte popoare din Extremul Orient. Dominînd aproape toate țările bătrînului continent, naziștii au instaurat un regim de jefuire a resurselor naționale ale popoarelor, au organizat exterminarea a milioane de oameni în lagăre ale morții, au instituit teroarea sălbatică, lichidarea oricăror drepturi și libertăți democratice.

În acea perioadă de grele încercări, lupta pe viață și pe moarte împotriva fascismului cotropitor, pentru zdrobirea lui definitivă, a devenit problema fundamentală pentru toate forțele revoluționare, democratice, patriotice, naționale, pentru toate popoarele, condiție sine-qua-non a supraviețuirii lor și a salvagărdării civilizației umane. Războiul dus de popoare și de state împotriva agresorilor fasciști a fost, de la început, un război drept, de salvare a omenirii de la cel mai grav pericol cunoscut pînă atunci. Din această necesitate vitală s-a născut coaliția antihitleristă, care și-a lărgit an de an rîndurile, ajungînd să unească, în decursul desfășurării războiului, peste 50 de state, dintre care URSS — atacată la 22 iunie 1941 —, S.U.A. — atacată de Japonia la 7 decembrie 1941 și Anglia, care împreună cu Franța, Noua Zeelandă, Australia și India, declarase război Germaniei hitleriste încă de la 3 septembrie 1939. În nefasta conjunctură a anilor 1939—1940, în România a fost instaurată dictatura militară-fascistă la 6 septembrie 1940, țara fiind subordonată intereselor Germaniei naziste, fapt ce i-a afectat grav independența națională.

Lupta antifascistă desfășurată de poporul român s-a transformat într-o amplă mișcare de rezistență, cuprinzînd cercuri politice și pături sociale extrem de diverse. În fruntea acestei rezistențe s-a situat clasa muncitoare condusă de partidul său de avangardă, Partidul Comunist Român.

Intrată în marea conflagrație, Uniunea Sovietică, care a purtat pe umerii săi greul războiului, aducînd contribuția hotărîtoare la zdrobirea agresorilor și obținerea victoriei, a fost forța fundamentală a coaliției antihitleriste. Frontul sovieto-german a constituit, începînd de la 22 iunie 1941 și pînă în mai 1945, teatrul de operațiuni cel mai important. Pe acest front au fost nimicite 607 divizii hitleriste, însumînd 10 milioane de oameni din totalul de 13.600.000 pierduți de Germania nazistă, 77.000 avioane, 48.000 de tancuri și tunuri de asalt, 167.000 piese de artilerie, etc⁷. În crîncena încheștare cu dușmanul, popoarele sovietice, Armata Roșie au dat cele mai mari jertfe — peste 20 de milioane militari și civili⁸.

În teritoriile ocupate sau aflate sub dominația agresorilor de la Oceanul Atlantic și pînă la Oceanul Pacific, de la Oceanul înghețat de Nord și pînă în inima Africii, a fost organizată mișcarea de rezistență antifascistă care a cuprins forțe sociale și grupări politice dintre cele mai diverse, unite prin obiectivul comun al înfrîngerii agresorilor.

⁷ Gen. colonel Ion Coman și Gen. maior dr. Constantin Olteanu, *Învățămintele istorice ale victoriei popoarelor asupra fascismului*, în *Anale de istorie*, anul XXI, nr. 2/1975, p. 22—23.

⁸ *Idem*, p. 23.

Luptătorii din rezistență, în frunte cu comuniștii, au dat puternice lovituri cotropitorilor, slăbindu-le continuu forțele și grăbind înfringerea acestora.

În giganticul front al luptătorilor antifasciști, o contribuție importantă a adus și poporul român. Partidul Comunist Român, exponent fidel al intereselor naționale, s-a împotrivit de la început războiului declanșat de Reichul hitlerist împotriva Uniunii Sovietice, în care a fost angajată și țara noastră, împotriva voinței poporului român. El a organizat — în forme variate și cu participarea celor mai largi pături și categorii sociale — lupta pentru răsturnarea regimului militar-fascist și instaurarea unui guvern democratic constituțional, pentru eliberarea părții nord-vestice a Transilvaniei, pentru alăturarea României la coaliția forțelor antihitleriste.

În vederea realizării acestor obiective majore, P.C.R., a militat, cu consecvență și hotărâre, pentru unitatea de acțiune a clasei muncitoare în jurul căreia să se închege Frontul Național Antihitlerist al poporului român. În acest context, înțelegem făurirea întregului sistem de alianțe politice, care cuprindea toate forțele nefasciste din România, ca Frontul Patriotic Antihitlerist (P.C.R., Frontul plugarilor, Uniunea patrioților, Partidul Socialist-țărănesc, Madosz și, temporar, Partidul Social-Democrat), constituit în toamna anului 1943; Frontul Unic Muncitoresc (P.C.R. și P.S.D.), făurit la jumătatea lunii aprilie 1944; Coaliția Național Democratică (P.C.R., P.S.D., Frontul plugarilor, Uniunea patrioților, Madosz, Partidul Socialist-țărănesc, Partidul Național-democrat și Gruparea liberă tătarăsciană) în mai 1944; Blocul Național Democratic (P.C.R., P.S.D., P.N.Ț. și P.N.L.) realizat în iunie 1944, și înțelegerea cu Palatul regal, cu care se stabiliseră contacte încă din vara anului 1943. O importanță majoră a fost acordată de către P.C.R. legăturilor cu numeroși generali și ofițeri superiori, pentru atragerea armatei alături de forțele patriotice.

Lupta popoarelor cotropite de fasciști pentru cucerirea libertății, strălucitele victorii ale Uniunii Sovietice, izbînzile celorlalte forțe ale coaliției Națiunilor Unite, au determinat intensificarea mișcării de rezistență antifascistă din România, regimul de dictatură militară-fascistă intrînd într-o criză acută, țara devenind un adevărat vulcan gata de erupție.

În această conjunctură, folosind condițiile militare favorabile create prin spargerea frontului german din nord-estul României de către armata sovietică, P.C.R., în colaborare cu celelalte forțe democratice antihitleriste, au declanșat — la 23 august 1944 — insurecția națională armată antifascistă și antiimperialistă.

Executînd întocmai ordinele primite, întreaga armată română — spre onoarea ei fără nici o defecțiune — a întors armele împotriva Reichului nazist. În perioada 23—31 august au luat parte la lupte împotriva trupelor germane 37 de divizii, centrele de instrucție, școlile militare, regimentele de grăniceri, unități de jandarmi, formațiuni de luptă patriotice, premilitari și altele, însumînd un efectiv de peste 455.000 de oameni. Aproximativ 8.500 de ostași, ofițeri și soldați au plătit un cumplit tribut de sînge în înfruntarea cu fasciștii, căzînd morți sau răniți. La rîndu-i, inamicul a pierdut 61.455 de oameni, între care peste 5.000 de morți.

Insurecția din august 1944, soldată cu răsturnarea dictaturii antonesciene, ieșirea României din războiul hitlerist și alăturarea ei, cu toate forțele, Națiunilor Unite — într-un moment cînd soarta războiului nu era încă complet clarificată — a avut urmări importante pentru desfășurarea ulterioară a acestuia în Europa

sub raport militar-strategic, economic, politic și moral, apropiind momentul înfringerii Germaniei naziste⁹.

Începînd cu după amiaza zilei de 23 august 1944 și pînă la 9 mai 1945, timp de 260 de zile, armata română a pătruns peste 1.000 km în dispozitivul inamic, de la culoarul pontico-danubian pînă în apropiere de Praga; a străbătut 17 masive muntoase, a forțat 12 cursuri mari de apă, a eliberat peste 3.800 de localități și alte așezări, dintre care 53 orașe, producînd inamicului pierderi care s-au cifrat la 118.000 militari luați prizonieri și la peste 18.000 de morți. Efectivul total cu care armata română a participat la războiul împotriva Germaniei naziste se cifrează la peste o jumătate de milion de oameni. Pentru eroismul deosebit pe cîmpurile de luptă, peste 300.000 de militari români au fost decorați cu ordine și medalii de război românești, sovietice, cehoslovace și maghiare.

În cursul luptelor comune duse umăr la umăr cu armata sovietică pentru eliberarea deplină a patriei noastre, a Ungariei și Cehoslovaciei de sub ocupația nazistă, s-au pus bazele colaborării frățești dintre ostașii români și sovietici, s-au cimentat relațiile de prietenie dintre poporul român și popoarele Uniunii Sovietice.

Eroismul în luptă al armatei române și-a găsit consacrarea și în citarea a numeroase unități și mari unități prin ordine de zi de către comandamentul român, ca și prin 7 ordine, 21 comunicate de război sovietice, 2 documente ale comandamentului Frontului 2 Ucrainian și alte numeroase ordine ale unor mari unități ale armatei sovietice cu care forțele române au cooperat în operații și lupte. Pierderile armatei române s-au cifrat la cca. 167.000 de oameni (morți, răniți și dispăruți)¹⁰.

Efortul armatei române pentru zdrobirea Germaniei naziste a fost inseparabil legat de munca și lupta întregului popor, mobilizat de P.C.R. sub lozincă: „Totul pentru front, totul pentru victorie!” Economia românească a fost pusă, în întregime, în slujba acestei cauze nobile. Contribuția economică a țării noastre la înfringerea celui de al treilea Reich s-a cifrat cu mult peste un miliard de dolari (valută 1938), ceea ce echivalează cu cel puțin de patru ori veniturile bugetare ale României în exercițiul bugetar 1937/1938.

Contribuția României la războiul antihitlerist a fost recunoscută și elogiată pe plan internațional de guverne ale țărilor din coaliția antihitleristă, de numeroase personalități politice și militare.

În pofida efortului de război al țării, României nu i-a fost recunoscută cobeligeranța, fiind tratată ca o țară învinsă, ceea ce a provocat numeroase greutăți atît pe planul vieții politice interne, cît și în situația internațională.

Au trecut de-atunci 31 de ani. Procesul revoluționar inaugurat de momentul istoric al insurecției armate din august 1944 și amplificat de războiul dus împotriva fascismului a dat roade bogate pe pămîntul României contemporane.

Lupta P.C.R., sprijinită pentru realismul și justețea ei de întregul nostru popor, a fost încoronată de marea realitate a lumii contemporane — România socialistă!

⁹ Constantin Căzănișteanu, Mihail E. Ionescu, *Insurecția națională antifascistă armată din România — Eveniment strategic de mare însemnătate în desfășurarea ultimului conflict mondial*, în *Revista de istorie* nr. 5/1974, p. 683—696; Dumitru Tuțu și Ion Fetcu, *Participarea Armatei Române la înfăptuirea insurecției naționale antifasciste*, în *Revista de istorie* nr. 7/1974, p. 1025—1037.

¹⁰ *România în războiul antihitlerist*, Editura Militară, Buc. 1966.

Vehiculînd cu o pondere mereu crescîndă, în schimbul de valori materiale și culturale ale contemporaneității, patria noastră — liberă și suverană — militează neabătut pentru o lume nouă a dreptății, independenței și suveranității tuturor popoarelor mari și mici. Glasul hotărît al președintelui Nicolae Ceaușescu, reprezentînd opinia tuturor comuniștilor, a întregii noastre națiuni socialiste, răsună de-a lungul și de-a latul meridianelor terrei în slujba unei lumi fără războaie, a unei lumi care dorește progresul, dezvoltarea civilizației la nivelul marii revoluții tehnico-științifice contemporane.

Preocuparea de a cinsti marile momente din istoria patriei, tradițiile de luptă ale înaintașilor, ale tuturor acelor care și-au închinat viața slujirii nobilei cauze a emancipării sociale și naționale a poporului nostru, a luptei sale pentru unitate și independență națională, a devenit, în ultimii ani, parte integrantă a politicii Partidului Comunist Român.

Evocarea acestor evenimente la 9 mai 1975 — Ziua Victoriei — în etapa de intensă activitate a întregului popor român angajat în procesul edificării societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintării patriei spre comunism, direcționat de documentele programatice ale Congresului al XI-lea al partidului, evidențiază încă odată continuitatea marilor tradiții ale României contemporane, hotărîrea partidului nostru de a ridica pe noi trepte de cultură și civilizație tot ceea ce a fost valoros în trecutul de muncă și de luptă al țării, de la origini și pînă în zilele marilor împliniri contemporane.

Dacă prima decadă a lunii mai 1975 a deținut avanscena preocupărilor spiritual-istorice cu întreaga gamă educațională privind evenimentele legate de împlinirea a 98 de ani de la obținerea independenței naționale a României și a 30 de ani de la Victoria asupra fascismului, ultima decadă a lunii „florilor“ a fost dedicată unui alt eveniment de majoră semnificație din istoria patriei — 375 de ani de la Unirea Țărilor Române de către Mihai Viteazul.

Genial în gînd și acțiune, mare în șirul străluciților voievozi și conducători de oști români, Mihai Viteazul, primul făuritor în anul 1600 al unirii sub același sceptru a Țării Românești, Transilvaniei și Moldovei, a devenit în curgerca vremurilor — prin semnificația măreței sale fapte — una dintre cele mai fascinante personalități ale trecutului românesc. Realizînd, în același timp, unitatea și neatîrnarea țărilor române, obiective vitale pentru conservarea existenței noastre naționale, actul său — deși cu o durată atît de scurtă — a devenit o permanență politică românească, luînd treptat valoare de simbol al luptei de eliberare națională.

Amintirea împlinirii marelui vis național, realizat de Mihai, a „luminat ca un stîlp de foc căile destinului românesc“¹¹, servind drept crez politic generațiilor ce i-au urmat pînă la victoria finală. Datorită permanenței ideii de unitate și independență națională, profund implantată în gîndirea politică românească, a forței sale de atracție, „opera din 1600 a lui Mihai Viteazul s-a încorporat ca unul din cei mai de seamă factori ai conștiinței naționale a poporului român“¹².

¹¹ Ion Lupaș, *Istoria unirii românilor*, ediția II-a, Buc. 1938, p. 152.

¹² Constantin Căzănișteanu, *Mihai Viteazul și Unirea din 1600 în conștiința și tradițiile poporului român*, în *Anale de istorie*, anul XXI, nr. 2/1975, p. 85.

Pornit din inima Olteniei, Mihai Viteazul, în pragul a două veacuri (XVI—XVII), înscrie pe răbojul istoriei românești faptele care au zguduit lumea europeană de la Înalta Poartă otomană pînă în somptuoasele cabinete ale lui Rudolf al II-lea. Sint suficiente citeva „amintiri” lăsate istoriei patriei de acest deschizător de drumuri. Călugăreni (1595), Șelimbăr (1599), iată nume ce trebuiesc știute de orice copil și om matur pentru că reprezintă simboluri istorice. Harta cu luptele lui Mihai conținând în fond atita originalitate tactică și strategică și atit eroism și dîrzenie în lupte, este un mozaic de strădanii pentru a realiza ceea ce apare pe sigiliul său din 1600: stema celor trei țări românești unite. Va muri, trădat, în colbul pămîntului transilvan pe cîmpia de lingă Turda, dar va trăi în veci în inimile românilor de pretutindeni. Poeții înfiorați de caldul său patriotism îi vor închina versuri, marele Bălcescu îi va da suprem omagiu — opul —, pe care moartea-i prematură îl va lăsa neterminat, N. Iorga îl va așeza pe înălțimile veacului în care și-a desfășurat epopeea, istoricii noștri actuali se străduiesc, privindu-l prin optica materialist-istorică, să-i înfățișeze faptele așa cum le-a săvîrșit acum 375 de ani¹³.

Numele marelui voievod va fi prezent în toate momentele înălțătoare pe care le va trăi poporul român, după strălucita epopee a Viteazului.

Mari domnitori ca: Matei Basarab, Mihnea al III-lea și Șerban Cantacuzino în Țara Românească, Vasile Lupu și Gheorghe Duca în Moldova sau principii transilvăneni Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákóczi I și II, vor căuta, fără succes, însă, să-i urmeze exemplul. Împrejurările le-au fost potrivnice, iar marile calități ale Viteazului poate le lipseau, mulțumindu-se cu realizarea unor legături mai mult sau mai puțin temporare, între teritoriile românești¹⁴. În perioada desfășurării revoluționare din anii 1848—1849, s-a subliniat cu deosebită acuitate, ca un simbol, fapta măreață a lui Mihai. Iar, cu ocazia Unirii din 1859, numele meteorului istoriei românești alături de cel al lui Ștefan cel Mare, a constituit lait-motivul entuziasmului general patriotic, ca dealtfel și în clipele marelui avînt de eroism din 1877.

La 14/27 august 1916, România intra în primul război mondial, cu scopul bine definit — făurirea statului național unitar. Cu această ocazie, la 15/28 august 1916, în proclamația către poporul român, se arată: „După vremi îndelungate de nenorociri și grele încercări, înaintașii noștri au reușit să întemeieze Statul Român prin Unirea Principatelor, prin războiul Independenței, prin munca lor neobosită pentru renașterea națională. Astăzi, ne este dat nouă să întregim opera lor, închegînd pentru totdeauna ceea ce Mihai Viteazul a înfăptuit numai pentru o clipă: Unirea Românilor de pe cele două părți ale Carpaților (subl. n.)...”¹⁵

Așadar, „prezența” Viteazului și în acest moment istoric de majoră importanță este revelatoare pentru teza noastră — simbolul Mihai! Mai mult, cu scopul de-a răsplăti eroismul românesc în lupta pentru independență și unitate națională, s-a creat la 21 decembrie 1916, ordinul militar care-i purta numele — „Mihai Viteazul”, simbol de înaltă vitejie în fața dușmanului. În 1926, cu ocazia aducerii capului lui Mihai de la Iași, unde a fost dus în anii refugiului, înapoi

¹³ George Protopopescu, *Vestigii ale tradițiilor militare românești în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, în *Acta Musei Napocensis*, vol. V/1968, p. 566.

¹⁴ Constantin Căzănișteanu, *op. cit.*, p. 86.

¹⁵ M. St. M., *România în războiul mondial 1916—1919*, vol. I, Imprimeria Națională, Buc., 1934, p. 14.

la Mănăstirea Dealul, eroului i s-a decernat, post mortem, ordinul „Mihai Viteazul“, clasa I-a, suprema distincție românească de eroism¹⁶.

În augustul fierbinte al lui 1944, victoria insurecției — organizată și condusă de P.C.R. — și alăturarea României Națiunilor Unite, determinară revenirea în conștiința națională a numelui marelui erou român, creînd un puternic elan patriotic în lupta pentru unitatea și independența națională.

Așadar, timp de 375 de ani, în toate momentele cardinale ale istoriei românești — la izbîndă și înfrîngere — Mihai Viteazul a fost prezent în tradițiile și în simțirea poporului român, care a văzut în eroul asasinat mișelește pe Cîmpia Turzii, un mare erou național, și o pildă mereu trează. Puterea mărețului său exemplu dădea aripi întregului nostru popor în clipele grele ale istoriei sale, iar marea sa faptă înaripa masele în lupta pentru unitate și independență națională.

Viața și grandioasele fapte ale Viteazului au stîrnit uimirea contemporanilor, admirația plină de înflăcărare a urmașilor, au devenit un puternic factor al conștiinței politice românești. Mihai a întruchipat ca nimeni altul năzuințele românilor spre unitate, spre suveranitate și independență națională, realizînd întîia oară un stat unic românesc pe întinsul vetrei strămoșești dacice, devenind astfel un simbol al tuturor românilor.

Tradiția faptei sale pline de măreție a fost preluată — ca una dintre cele mai progresiste — și ridicată pe cele mai înalte culmi de către stegarul luptei poporului nostru pentru făurirea celor mai înaintate aspirații ale sale — Partidul Comunist Român.

La glorioasa aniversare a 375 de ani de la prima unire politică a țărilor române, la Alba Iulia, tovarășul Nicolae Ceaușescu arăta printre altele: „Istoria însăși a confirmat justetea și necesitatea obiectivă a actului săvîrșit de Mihai Viteazul, prin realizarea ulterioară a idealului său — ideal al tuturor românilor — prin înfăptuirea în epoca modernă a statului național român unitar. Iată de ce Mihai Viteazul rămîne o figură luminoasă, progresistă în cartea de aur a poporului român“¹⁷.

La 375 de ani de la prima unire politică a țărilor române, Mihai rămîne marele simbol al voinței poporului de a trăi liber și unit într-o țară independentă și suverană.

Ecoul istoric al marilor evenimente aniversate în maiul acestui an, plin de profunde semnificații, a oferit întregului nostru popor, și în special istoricilor, momentul unei retrospective plenare. Ca principal rezultat, s-a putut desfășura o largă acțiune educațională, pe toate canalele posibile, care a avut drept rezultat fixarea unor trainice coordonate ale conștiinței socialiste a întregului nostru popor și, în special, a tineretului.

În această largă optică, trebuiește privită ca o necesitate obiectivă, continuarea acțiunii de cunoaștere aprofundată a trecutului românesc, care oferă puternice pîrghii în ce privește făurirea omului nou — constructorul comunismului pe plaiurile Mioriței.

¹⁶ Constantin Căzănișteanu, op. cit., p. 96, 98; *Revista infanteriei*, anul XXXV, nr. 350, aprilie 1931, p. 185—186; *Monitorul oficial*, nr. 223 din 25 dec. 1916/7 ianuarie 1917, p. 7 517.

¹⁷ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la grandioasa adunare populară, consacrată împlinirii a 375 de ani de la prima unire politică a țărilor române și sărbătoririi orașului bimilenar*, în *Anale de istorie*, anul XXI, nr. 3/1975, p. 5.

Viața demonstrează justețea liniei Partidului Comunist Român în întreaga actualitate și perspectivă economică și social-politică a României contemporane iar sarcina de bază a istoricilor este aceea de-a aduce în fața națiunii noastre minunatul trecut cu întreaga-i gamă de tradiții progresiste, bază a formării și educării clocotitoarei pasiuni umane spre mai bine, spre cele mai înalte trepte ale civilizației.

GEORGE PROTOPOPESCU

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

G.A. PROTOPOPESCU, Unitatea și independența națională, imperative istorice ale poporului român	III
[L'unité et l'indépendance nationale, impératifs historiques du peuple roumain]	
N. VLASSA, Noi contribuții la problema influențelor orientale în neoliticul Transilvaniei.	1
<i>Neue Beiträge zur Frage der orientalischen Einflüsse im Neolithikum Siebenbürgens</i>	12
GH. LAZAROVICI, Tipologia și cronologia materialului vinčian de la Balta Sărată — Caransebeș (Campania din 1963) . .	13
<i>Typologie und Chronologie des Vinča-Materials von „Balta Sărată” — Caransebeș (Kampagne 1963)</i>	17
MIHAI BLĂJAN, Așezarea de tip Petrești de la Turdaș (jud. Alba)	35
<i>Die Siedlung vom Typ Petrești in Turdaș (Kr. Alba)</i>	43
G. FERENCZI — I. FERENCZI, Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar (I)	45
<i>Les fouilles archéologiques de Mugeni. Étude préliminaire (I)</i>	67
VALERIU LAZĂR, Mormîntul celtic de la Delureni (jud. Bistrița-Năsăud)	69
<i>Le tombeau celtique de Delureni (dép. Bistrița-Năsăud)</i>	74
TIBERIU BĂDER, Tezaurul monetar cu imitații de tip Filip II descoperit la Turulung (jud. Satu Mare)	75
<i>Der Münzschatz der Tetradrachmenimitationen von Turulung (Kr. Satu Mare)</i>	85
EUGEN STOICOVICI, Monede dacice de argint cu miez și înveliș	93
<i>Plattierte dakische Münzen</i>	93
IUDITA WINKLER, Observații și rectificări la „Monedele geto-dacilor”	95
<i>Bemerkungen und Berichtigungen zu Die Münzen der Geto-Daker, von C. Preda, București. 1973</i>	106
I. GLODARIU, Un atelier de făurărie la Sarmizegetusa dacică . . .	107
<i>Une forge de Sarmizegetusa dacique</i>	120
FLORIAN DUDAȘ, Descoperiri monetare antice în Țara Zărandului	135
<i>Découvertes des monnaies antiques dans le Pays de Zărand</i>	137

H. WOLFF, <i>Miscellanea Dacica</i>	139
H. DAICOVICIU — I. PISO, Sarmizegetusa și războaiele marcomanice	159
<i>Sarmizegetusa et les guerres marcomannes</i>	163
IOAN PISO, <i>Epigraphica</i> (III)	165
CONSTANTIN POP — EMIL NEMEȘ, Ornament de la un car roman descoperit la <i>Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	179
<i>Ornement d'un char romain découvert à Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	182
N. GUDEA, Tezaurul monetar de la Răcășdia	183
<i>Der Münzhort von Răcășdia.</i>	190
I. I. RUSSU, Precursorii muzeografiei științifice: colecționarii de materiale arheologice	191
<i>Les collectionneurs d'antiquités: précurseurs de la muséologie scientifique</i>	196
ANDREI SERES, Materiale feudale timpurii din hotarul comunei Feldioara (jud. Brașov)	199
<i>Matériaux du Haut Moyen-Âge trouvés à Feldioara (départ. Brașov)</i>	200
MIHAIL DAN, Schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI (II)	203
<i>Der Handel zwischen Cluj und Kraków im letzten Jahrzehnt des 16. Jhs. (II)</i>	217
MAGDALENA BUNTA, Tezaurul de la Cetatea de Baltă (sec. XVI)	219
<i>Der Hort von Cetatea de Baltă (16. Jh.)</i>	234
FRANCISC PAP, Comerțul transilvănean al Clujului din prima jumătate a sec. XVII în registrele vamale (II)	237
<i>Der siebenbürgische Handel der Stadt Cluj von der erste Hälfte des 17. Jhs. in der Zollregister (II)</i>	249
AT. POPA, Monumente istorice dispărute. Bisericile de lemn din Nicula și Libotin	251
<i>Monuments historiques disparus. Les églises en bois de Nicula et Libotin</i>	257
N. EDROIU, Note de epigrafie româno-chirilică	259
<i>Notiz zur rumänisch-cyrillischen Epigraphik</i>	263
EVA CRIȘAN, Prima „ <i>Taxa pharmaceutica</i> ” (listă de prețuri farmaceutice) din Transilvania (III)	265
[<i>Die erste „Taxa pharmaceutica” (Preisliste für Apotheken) in Siebenbürgen (III)</i>]	
VIORICA POP, Mobilier „empire” în Muzeul de istorie al Transilvaniei	283
<i>Ameublement „empire” dans le Musée d'histoire de la Transylvanie</i>	289

GABRIEL PETRIC, Dieta de la Cluj (1842) și lupta românilor din Transilvania	291
<i>La Diète de Cluj (1842) et la lutte des Roumains de la Transylvanie . .</i>	299
MARIA MIREL, Contribuții privind dezvoltarea urbanistică a orașului Cluj în prima jumătate a sec. XIX	301
<i>Beiträge zur städtischen Entwicklung Klausenburgs in der ersten Hälfte des 19. Jhs.</i>	317
L. VAJDA, Date privind mișcările muncitorilor de la exploatarea de minereu de fier și de cărbune și ale siderurgiștilor din Transilvania între anii 1848—1867	319
<i>Über die Arbeiterbewegungen in den Eisen- und Kohlenbergwerken und den Eisenverarbeitungsbetrieben Siebenbürgens in den Jahren 1848—1867 . .</i>	330
S. RETEGAN, Frământări țărănești din Munții Apuseni în anii guvernării liberale.	331
<i>Bauernunruhen in den Westkarpathen unter der liberalen Regierung . .</i>	345
STELIAN POPESCU, Relații economice între România și S.U.A. pînă la 1900.	347
<i>Relations économiques entre la Roumanie et l'U.S.A. jusqu'en 1900 . .</i>	359
NICOLAE CORDOȘ, Plecarea lui Gustav Augustini de la „Tribuna”	361
<i>Gustav Augustinis Abgang von der „Tribuna”</i>	371
E. GŁODARIU, Despărțămîntul Cluj al „Astrei” (1870—1914)	373
<i>La section de la „Astra” de Cluj (1870—1914)</i>	386
MARIA MAGDALENA JUDE, „Solia satelor” — ziar destinat publicului sătesc	387
<i>„Solia satelor” — eine Zeitung für die Landbevölkerung</i>	391
PETRU BUNTA, Situația organizatorică a clasei muncitoare și lupta ei pentru revendicări economice și politice în anii 1921—1928	393
<i>Die Organisation der Arbeiterklasse und ihr Kampf um wirtschaftliche und politische Forderungen in den Jahren 1921—1928</i>	411
ANA MARIA ARDOS, Aspecte de psiho-pedagogie școlară ale ghidajului la muzeul de istorie	413
<i>Aspects de psycho-pédagogie scolaire du guidage au musée d'histoire . . .</i>	417
I. I. RUSSU, <i>Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes</i> (recenzie)	419
CONSTANTIN POP, Ákos Kiss, <i>Roman Mosaics in Hungary</i> (recenzie)	427
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	429

NOI CONTRIBUȚII LA PROBLEMA INFLUENȚELOR ORIENTALE ÎN NEOLITICUL TRANSILVANIEI

Într-o suită de articole¹, a căror apariție s-a eșalonat la peste un deceniu, am avut ocazia — în felurite contexte — să ne ocupăm de existența, intensitatea, importanța și semnificația influențelor „orientale” (microasiatice, anatoliene, mesopotamiene, cicladike, egeice, tesaliene etc.) în neoliticul Transilvaniei. Convergența observațiilor duce la concluzia că aceste influențe apar încă din cea mai veche fază (de tip Protosesklo) a complexului cultural Starčevo — Körös — Criș, ating maximum de intensitate în cadrul complexului Vinča — Turdaș, diminuind treptat și restrângându-și „aria” la zone mai apropiate Transilvaniei în cadrul culturii Petrești.

Lucrarea de față își propune îmbogățirea documentației asupra acestui subiect cu o serie de date și dovezi, „noi” doară în ordinea de idei în care le interpretăm, ele fiind — de fapt — în cea mai mare parte de mult cunoscute și, în bună măsură, chiar publicate.

Sigiliile „neolitice” de la Turdaș

Recenta și prestigioasă lucrare a orientalistei D. Homès-Fredericq² a avut darul să ne atragă atenția — și să ne servească explicația — pentru o întreagă serie de mărunte obiecte din lut ars sau piatră provenind de la Turdaș, unele publicate (fără vreo interpretare) de către M. Roska³, altele rămase *inedite*. Din rîndul celor ineditate (aflate fie în depozitul Muzeului de istorie al Transilvaniei — Cluj-Napoca, fie zăcînd încă prin depozitele muzeelor din Aiud, Deva, Orăștie sau Sibiu)⁴ o bună parte pot fi considerate „recuperabile”, pe baza planșelor *catalogului descriptiv* pe care Zsófia Torma intenționa să-l publice⁵.

¹ Vezi *Studia*, Series Historia, fasc. 2, 1962, p. 23 sqq.; *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 485 sqq.; *SCIV*, 15/3, 1964, p. 351 sqq.; *Apulum*, V, 1965, p. 13 sqq.; *Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche*, vol. II, 1965, p. 267 sqq.; *ActaMN*, III, 1966, p. 9 sqq.; *Sargetia*, IV, 1966, p. 9 sqq.; *ActaMN*, IV, 1967, p. 403 sqq.; *ActaMN*, V, 1968, p. 371 sqq.; *SZ AŰSAV*, 17, 1969, p. 513 sqq.; *ActaMN*, VII, 1970, p. 3 sqq.; *Apulum*, IX, 1971, p. 21 sqq.; *ActaMN*, IX, 1972, p. 7 sqq.; *ibidem*, p. 367 sqq.; *PZ*, 47/2, 1972, p. 174 sqq.

² *Les cachets mésopotamiens protohistoriques*, în catena *Documenta et monumenta Orientis Antiqui*, vol. XIV, Leiden, 1970 (în cele ce urmează: CMP).

³ *A Torma Zsófia-gyűjtemény — Die Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj, 1941 (în cele ce urmează: T. Zs.-gy.).

⁴ Muzele cărora Zsófia Torma le donase diverse loturi de materiale turdășene.

⁵ Moartea a împiedecat-o să-și ducă planul la bun sfîrșit, iar catalogul descriptiv (peste 100 planșe, cuprinzînd desenele *totalității* pieselor colecției sale + circa 350 pagini în folio cu descrierea pieselor) a rămas în manuscris, în arhiva Muzeului de istorie al Transilvaniei, nefolosit — și practic necunoscut — de către cercetători. Pentru istoricul (inclusiv cel de „culise”) al apariției (mai exact, al *neapariției!*) acestei lucrări, cf. și P. Gyulai, *Torma Zsófia levelesládájából*, Cluj, 1972, p. 38 sqq.

1. *Sigiliu conic*, simplu, din lut castaniu-roșcat. Inventar: V. 9602. Dimensiuni: 3,3×2,4 cm (fig. 1/1). Inedit la Roska⁶, figurează însă în catalogul manuscris al Zsófiiei Torma⁷. (Fig. 1/2).

Tip de lungă dăinuire (ca și sigiliile piramidale), în Orient analogiile eșalonându-se din epoca halafiană pînă în cea Djemdet Nasr⁸. Maxima frecvență a tipului cade în perioada Uruk-Djemdet Nasr, cele mai importante centre în care apare fiind: Chagar Bazar, Nuzi (Yorgan Tepe), Tell Brak, Tepe Gaura, Ur⁹.

2. *Sigiliu conic*, din lut ars, cu „talpa“ ușor concavă, în această mică scobitură desfășurându-se — în negativ — un ornament spiraliform. Inedit; piesa originală e pierdută, dimensiunile i se pot însă calcula pe baza desenului din manuscrisul Zsófiiei Torma¹⁰: 6,4×4,2 cm (fig. 1/3).

Pentru tipologia *forme*i sigiliului rămîn valabile notațiile făcute la piesa precedentă; în ceea ce privește *motivul* ce se putea ștampila cu el, îl regăsim în perioada Djemdet Nasr la Tell Brak (fig. 1/4)¹¹.

3. *Sigiliu cilindro-conic*, simplu, din lut ars. Cunoscut numai din manuscrisul Zsófiiei Torma¹². Dimensiuni: 5,1×3 cm (fig. 1/5).

4. *Sigiliu conic*, din lut ars, cu „talpa“ (rondela) fragmentar păstrată. Publicat (și definit ca atare) de Roska¹³, figurînd și în manuscrisul Zsófiiei Torma¹⁴, pe baza căruia i se pot preciza și dimensiunile (piesa originală, fostă în Muzeul de istorie al Transilvaniei, fiind pierdută): $\bar{f}$. = 2,1 cm; diam. rundeii = 2,2 cm (fig. 1/6).

Prin motivul decorativ al rundeii sale sigiliul se înscrie în seria celor cu grupaje de „găurele izolate“ (adică *neatingîndu-se* ori *nelegîndu-se* între ele!), cu precizarea că materia din care e confecționat fiind *lutul* (și nu *piatra*, ca la majoritatea celor din Orient), găurelele nu sînt „forate“, ci imprimate în rundeii¹⁵. În ceea ce privește evoluția respectivului motiv, menționăm că grupajul de găurele izolate apare, cu totul sporadic, în perioada El-Obeid¹⁶, rămîne rar în perioada Uruk¹⁷, generalizîndu-se — pe diverse *tipuri* de sigilii — în cea Djemdet Nasr¹⁸. Ca fiind mai apropiate de motivul ce se putea ștampila cu sigiliul de lut de la Turdaș, amintim două analogii de la Yorgan Tepe (Nuzi)¹⁹ și două de la Tello²⁰, toate patru din perioada Djemdet Nasr.

5. *Sigiliu conico-ovoidal*, din lut ars. Originalul e dispărut, desenul cunoscîndu-i-se numai de pe o planșă (nenumerotată, din păcate) a manuscrisului Zsófiiei Torma (fig. 1/7). Decorat cu două incizii mici, semilunare, pe mînerul

⁶ T. Zs.-gy.

⁷ Pl. 65 [26]/17, redat în mărime $\frac{1}{2}$.

⁸ CMP, p. 84, tabelul.

⁹ *Ibidem*, p. 13.

¹⁰ Pl. 65 [26]/18, redat în mărime $\frac{1}{2}$.

¹¹ CMP, pl. XXXII/365, p. 152 (B. 48).

¹² Pl. 65 [26]/19, redus $\frac{1}{3}$.

¹³ T. Zs.-gy., pl. CXXIX/23.

¹⁴ Pl. 58 [76]/16, redat $\frac{1}{1}$.

¹⁵ Vezi CMP, p. 8, fig. II și p. 6.

¹⁶ Un singur exemplu, în nivelul XII de la Tepe Gaura, perioada obeidană *tirzie* (Obeid II), vezi CMP, pl. V/58, p. 37, fig. X/h.

¹⁷ *Ibidem*, p. 54, punctul 5, fig. XIV/e și pl. XII/174 (Tepe Gaura, nivelul X).

¹⁸ *Ibidem*, p. 38, punctul 7; p. 72, punctul 9. Vezi și tabelul de la p. 79.

¹⁹ *Ibidem*, pl. XXXVIII/413—414.

²⁰ *Ibidem*, pl. XLVI/467—468. Vezi și o bună analogie de la Sesklo, la H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, II (Tafeln), München, 1968, pl. 133/29.

conic, iar cu „talpa“ ovoidală se puteau imprima două semne „pictografico-ideo-grafice“. Pentru dispunerea unor asemenea semne pe talpa sigiliului, analogii la Ur și Grai Resh (perioada Djemdet Nasr)²¹, nemaivorbind de faptul că semnelor în sine li se pot afla asemănări în orice tabel de pictograme-ideograme „orientale“²². Dimensiuni: $\hat{i}$. = 2,4 cm; talpa ovoidală: 2,7×1,9 cm.

6. *Sigiliu-calotă*²³, din lut ars, nepublicat de Roska, figurind într-una din planșele (nenumerate) ale manuscrisului Zsófiiei Torma (fig. 1/8). Dimensiuni: $\hat{i}$. = 1,8 cm; talpa: 2×1,6 cm. Tip de lungă dăinuire în Orient (din perioada Halaf pînă în cea Djemdet Nasr), reprezentat în majoritatea marilor așezări protoistorice: Chagar Bazar, Djemdet Nasr, Grai Resh, Tell Gomel, Nuzi, Ur, Tell Brak, Tell Halaf, Tello, Uruk, Chafadje, Abu-Hatab, Tepe Gaura²⁴.

Pentru *motivul* ce se putea imprima cu piesa de la Turdaș, o analogie la Ur²⁵.

7. *Sigiliu în formă de trunchi de piramidă*, din lut ars, cunoscut de pe una dintre planșele manuscrisului Zsófiiei Torma²⁶. Dimensiuni: 3,3×1,8 cm (fig. 1/9). Pe două dintre laturile micului obiect sînt gravate semne ce se puteau imprima; pe una din laturi un motiv scalariform, terminat într-un fel de M, pe cealaltă latură un mic semn cruciform, iar sub el trei linii paralele.

Motivele celor două laturi decorate ale sigiliului se regăsesc printre „seme-nele“ fundurilor de vase turdășene²⁷, precum și pe alte fragmente ceramice de la Turdaș²⁸. O bună analogie — atît pentru forma sigiliului, cît și pentru motivul scalariform de pe una din fețele sale — o servește un sigiliu de la Tell Arpachiya, din epoca halafiană tîrzie²⁹.

8—9. *Sigilii în formă de trunchi de con*³⁰, prevăzute cu cîte un mic mîner-apucătoare. Ambele exemplare (fig. 1/10/a, b) sînt azi dispărute, doar desenul cunoscîndu-li-se din planșele manuscrisului Zsófiiei Torma³¹. Dimensiuni: 2,4×2,2 cm (fig. 1/10/a), respectiv 2,4×3,6 cm (fig. 1/10/b). Construcția lor simplă și detaliile desenului ne îngăduie constatarea că se putea ștampila cu ele un motiv de buton circular, mărginit de o ușoară bordură reliefată, aidoma unei piese din epoca halafiană, provenind chiar de la Tell Halaf³².

10. *Sigiliu în formă de perlă globulară*, din lut ars, cunoscut dintr-o planșă a manuscrisului Zsófiiei Torma³³ (fig. 1/11). Dimensiuni: diam. perlei de lut = 1,5 cm. Prin rotire se puteau imprima cu el — separat sau în desfășurare consecutivă — trei motive diferite: o alveolă adîncă, circulară (care, evident, dădea în pozitiv un buton); un decor romboidal; un semn „scarabeoid“ (interpretabil

²¹ CMP, pl. L/505 și pl. XXXVI/404.

²² Cu simplu titlu de exemplu, vezi CMP, p. 102—103; E. Chiera, *Sie schrieben auf Ton*, Zürich—Leipzig, 1941, p. 55; F. Schachermeyr, *Die minoische Kultur des alten Kreta*, Stuttgart, 1964, p. 239 sqq.

²³ Cachet calotte, cachet hémisphérique, forme d'un segment de sphère; hemispheroidal amulet, plain button seal; Kugelkalotte, kalottenförmiger Stempelsiegel, Flachsiegel in Form einer Kugelkalotte. Vezi CMP, p. 8—9, 11.

²⁴ *Ibidem*, p. 11.

²⁵ *Ibidem*, pl. XLVIII/485.

²⁶ Pl. 57 [71]/3, redat $\frac{1}{4}$.

²⁷ T. Zs.-gy., pl. CXXXIV/26, 45; CXXXV/2, 4 etc.

²⁸ *Ibidem*, pl. CXIX/16.

²⁹ CMP, pl. XVIII/243. H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 69/82.

³⁰ Vezi CMP, p. 13.

³¹ Pl. 44 [25]/16, 18, reduse, amîndouă, $\frac{1}{2}$.

³² CMP, pl. XXII/301.

³³ Pl. 64 [83]/22, redat $\frac{1}{4}$.

și drept cap de vită cornută). Analogii la Tell Brak și Ur (ambele din perioada Djemdet Nasr) pentru motivul alveolar³⁴. Cît privește cele două semne, asemănări și identități la orizontul Uruk — Djemdet Nasr, indiferent că luăm exemplele din tabletele arhaice de la Uruk IV a — III³⁵ sau de la Tell Uqair³⁶.

11—12. *Sigilii în formă de „rinichi”*³⁷. Constituie un tip aparte, cu o folosire limitată numai la epoca Djemdet Nasr și aproape exclusiv la niveluri aparținătoare acestei perioade, de la Tell Brak. Socotim drept imitații ale acestui tip de sigilii două mici piese, din lut ars, provenind de la Turdaș, cunoscute din planșele manuscrisului Zsófiiei Torma (fig. 1/12/a, b)³⁸. Dimensiuni: 2,5×1,1 cm (fig. 1/12/a), respectiv 3×0,9 cm (fig. 1/12/b).

În afara faptului că prototipurile inspiratoare pentru *forma* pieselor noastre apar la Tell Brak, amintim și faptul că piesa din fig. 1/12/b își află o bună analogie (tot de epocă Djemdet Nasr) la Grai Resh (fig. 1/12/c)³⁹.

13. *Sigiliu în formă de frunză sau floare*. Este vorba de un mic obiect de lut ars, ovoidal-concav, figurînd pe una dintre planșele (nenumerate) ale manuscrisului Zsófiiei Torma (fig. 1/13/a). În concavitatea obiectului e redată (în negativ) o frunză (sau floare?) stilizată, în orice caz un motiv „vegetal” de o execuție destul de primitivă. Prin ștampilare motivul respectiv apăsarea în relief. Dimensiuni: 2,7×1,7 cm.

Fără a putea trimite la o analogie exactă din cartea lui D. Homès-Fredericq⁴⁰, amintim că la Uruk (stratul III) a apărut un amulet-sigiliu floral ce poate fi interpretat ca prototip inspirator al piesei noastre, deosebindu-se de ea doar prin execuția mult mai îngrijită (fiind din *carneol*) și prin dimensiunile ceva mai mari (fig. 1/13/b)⁴¹.

14. *Sigiliu (?) — pandantiv conic*. Lucrat din lut cenușiu, ars la cenușiu negricios, obiectul în chestiune prezintă o „talpă” discoidală, foarte ușor concavă, neornamentată. Conul scund ce formează corpul pandantivului e decorat cu patru cîmpuri, relativ simetrice, de linii și grupaje de liniuțe incizate (fig. 2/14). Marginea tălpii discoidale (deteriorată pe alocuri) a fost perforată de patru găurele, dispuse și ele simetric. Dimensiuni: î. = 2,8 cm; diam. = 6,3 cm. Inv.: V. 7061. Publicat de Roska⁴² (care îl considera, eronat, capac) și prezent și într-una dintre planșele manuscrisului Zsófiiei Torma⁴³.

³⁴ CMP, pl. XXXIII/369, respectiv L/507.

³⁵ H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 92—93 A.

³⁶ *Ibidem*, pl. 94/15.

³⁷ Cachet-rognon, en forme de rognon; kidney-seal, kidney-shaped seal or amulet; nierenförmige Siegel. Vezi CMP, p. 13.

³⁸ Planșă nenumărată (fig. 1/12/a) și pl. 33 [61]/18 (fig. 1/12/b).

³⁹ CMP, pl. XXXVI/405.

⁴⁰ Vezi, totuși, un sigiliu rozetiform de la Ur, CMP, pl. L/511.

⁴¹ H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 91/23 și volumul de text, p. 425. Vezi și A. Nöldeke și colab., *Achter vorläufiger Bericht über die von der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen*, în *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 1936, Phil.-Hist. Klasse, nr. 13, Berlin, 1937, pl. 29/d (piesa W 16048) și p. 14 (unde H. Lenzen descrie piesa ca fiind din *lapislazuli*!). O piesă strîns înrudită tipologic la Tell Brak (H. Müller-Karpe, *op. cit.*, p. 427, pl. 81/47), iar rozete de aur, de același tip, la Tepe Gaura, nivelurile IX—VIII (*ibidem*, p. 422, pl. 78/41—46).

⁴² T. Zs.-gy., pl. CI/15.

⁴³ Pl. 44 [25]/22.

Curiozitatea piesei rezidă în faptul că motivul ornamental nu se află — cum era de așteptat — pe „talpă“, ci pe corpul conic al sigiliului-pendantiv. Decorul intră în categoria „diviziunilor în sferturi“, categorie caracteristică mai ales perioadei obeidene și Uruk⁴⁴. Forma sa ne îndeamnă să ne gândim și la faptul, dacă nu cumva piesa intră, mai de grabă, în categoria „conurilor“ cultice (din lut ori alte materiale) prezente pe întreaga durată a neoliticului⁴⁵.

15. *Pendantiv-amuletă sigilară*, din lut ars, în forma unei plachete romboidale plan-convexe. „Virfurile“ rombului sint perforate, piesa putînd fi purtată atîrnată. Culoare cenușie-castanie, pastă densă, ardere bună. Fața ușor bombată a pendantivului e decorată cu un motiv de romburi aproximativ concentrice executate în incizie lată și adîncă; prin imprimare motivul apare în dungi reliefate, iar cele două găurele sub formă de butoni (fig. 3/15/a—b). Inv.: V. 9405. Obiectul e publicat de Roska⁴⁶ și figurează și în manuscrisul Zsófiiei Torma⁴⁷. Dimensiuni: 9×6×1,7 cm.

Decorul pendantivului nostru, variantă a motivului „labirintoid“, e general în neoliticul balcanic și al Asiei Anterioare, fiind prezent pe olărie, pe idoli și pe cele mai felurite obiecte ceramice (inclusiv pintadere-sigilii). O simplă răsfuire a volumului de planșe a lucrării citate a lui H. Müller-Karpe e edificatoare, scutindu-ne de a mai trimite la analogii⁴⁸. Pentru a rămîne *numai* la așezarea de la Turdaș, amintim decorul identic cu al pendantivului în discuție, incizat în interiorul unui „altaraș“ de cult⁴⁹.

16. *Pendantiv-amuletă sigilară*, din lut ars, în formă de plachetă concav-convexă, aproximativ rotundă (de fapt, ușor ovală), prevăzut cu un mic orificiu. Din piesă se păstrează ceva mai mult de jumătate — porțiune suficientă pentru a-i putea preciza cu certitudine forma și decorul. Pe mediana pendantivului se întinde o bandă de liniuțe incizate, grupate cîte două în sens vertical, delimitată de două linii adînc scobite. De o parte și de alta a acestei benzi, în cele două cîmpuri ce o mărginesc de-a dreapta și de-a stînga, grupaje de liniuțe incizate în sens orizontal, amintind oarecum grupaje „cifrice“, în acest sens întreaga plachetă sugerînd un soi de „răboj“ (fig. 3/16/a—b). Culoare cenușie, ardere bună, pastă densă, rezonantă. Inv.: V. 7000. Dimensiuni: diam. = 8,8 cm; grosimea plachetei = 0,9 cm.

Pendantivul e publicat de Roska⁵⁰, figurînd și în manuscrisul Zs. Torma⁵¹. Grupajele sale de liniuțe incizate se înrudesc îndeaproape cu semnele unor funduri de vase turdășene⁵², pentru care — de altfel — semnificația de grupaje

⁴⁴ CMP, p. 37, fig. X/b, p. 47, p. 53, n. 2.

⁴⁵ Vezi M. Tulok, *A Late Neolithic Idol of Conical Type*, în *ActaArchBp*, 23, 1971, p. 3 sqq., pl. I—VIII.

⁴⁶ T. Zs.-gy., pl. CXXIX/19.

⁴⁷ Pl. 44 [25]/28.

⁴⁸ Discuții în acest sens și la Vl. Dumitrescu, *L'art préhistorique en Roumanie*, București, 1937, p. 13 și *Arta neolitică în România*, București, 1968, p. 15.

⁴⁹ T. Zs.-gy., pl. XCVIII/12; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 180/25.

⁵⁰ T. Zs.-gy., pl. CI/14.

⁵¹ Pl. 44 [25]/29.

⁵² T. Zs.-gy., pl. CXXXIV/33—36.

„cifrice“ a fost deja demonstrată, cu analogii clare și indubitabile la orizontul Uruk III — Djemdet Nasr (ATU⁵³, 328—329, 336; OECT, VII⁵⁴, 246—247 etc.)⁵⁵.

17. *Pendantiv-amuletă sigilară*, din lut ars, în formă de plachetă ovală, prevăzut cu un mic orificiu pentru atârnat. Din obiect se mai păstrează ceva mai mult de o pătrime. Decorul de linii incizate, frunte unghiular, împărțea suprafața ornamentată a plachetei „pe sferturi“ (în stampaj decorul apare sub formă de dungi în relief). Ardere bună, culoare neagră. Inv.: V. 9408. Dimensiunile plachetei fragmentare: 6,2×3,2×1 cm (fig. 2/17/a—b).

Piesa e publicată la Roska, acesta considerînd-o — în mod flagrant ilotic — fusaiolă⁵⁶. Decorul sigiliului în discuție apare și printre semnele fundurilor de vase turdășene⁵⁷. Ornamentul — așa cum îl găsim pe pendantivul nostru sigilar — e tipic (cu câteva nesemnificative variante) sigiliilor obeidene tîrzii (perioada Obeid II) și, mai ales, celor aparținătoare fazei Uruk. Analogii la Tepe Gaura XIII (orizont Obeid II)⁵⁸ și Tepe Gaura XI-A (orizont Uruk)⁵⁹. Nu este mai puțin adevărat că motivul în sine (și variantele sale) e de lungă dăinuire și largă răspindire — cum am avut ocazia s-o arătăm publicînd o piesă similară, anume placheta sigilară aflată în așezarea turdășeană de la Cluj⁶⁰.

18. *Pendantiv-amuletă sigilară*, din lut ars, în formă de plachetă rotundă, prevăzut cu un orificiu pentru atârnat. Două deteriorări ale marginii discului au făcut să dispară o mică parte a motivelor ornamentale de pe fața decorată a plachetei. Ardere bună, culoare castanie-cenușie. Inv.: V. 9402. Dimensiuni: diam. = 7,1 cm; grosimea plachetei = 1,3 cm (fig. 4/18/a—b).

Roska publica piesa considerînd-o — eronat — capac⁶¹. De fapt, așa cum am și definit-o, este o *plachetă* sigilară rotundă, prin însăși forma ei avînd analogii la orizontul Halaf, Uruk ori Djemdet Nasr⁶². Cît privește *motivul* ce se putea ștampila cu ea, el derivă din cel al „împărțirii pe sferturi“, cu grupaje de gropițe alungite dispuse în mai multe cîmpuri. În acest sens, trimitem la

⁵³ A. Falkenstein, *Arohaische Texte aus Uruk. Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgesellschaft in Uruk-Warka*, vol. 2, Berlin, 1936.

⁵⁴ S. Langdon, *Pictographic Inscriptions from Jemdet Nasr Excavated by the Oxford and Field Museum Expedition. The Herbert Weld Collection in the Ashmolean Museum*, in *Oxford Editions of Cuneiform Texts*, vol. VII, Londra, 1928.

⁵⁵ Vezi J. Makkay, *The Late Neolithic Tordos Group of Signs*, in *Alba Regia*, X, 1969, p. 9 sqq., p. 23—24 (A 38), p. 27 (C 38), p. 48.

⁵⁶ T. Zs-gy., pl. CXXIX/17 și p. 302.

⁵⁷ *Ibidem*, pl. CXXXIV/43; J. Makkay, *op. cit.*, p. 41 (A 22/28), p. 22 (A 22/28).

⁵⁸ CMP, pl. II/14, 17.

⁵⁹ *Ibidem*, pl. VI/84, pl. IX/121. Că cea mai mare parte a sigiliilor de acest tip se încadrează în orizonturile cronologice amintite o dovedește și răspindirea lor extrem-estică (deci din Mesopotamia spre răsărit), în Iran ele apărînd (± în aceeași perioadă!) la Susa, Tepe Sialk, Tell-i-Bakun, Tepe Hissar etc. Pentru corespondențele cronologice, vezi încă L. Vanden Berghe și colab., *Oud-Iraanse Kunst*, Gent—Brussel—Utrecht, 1966, tabelul sinoptic de la sfîrșitul volumului.

⁶⁰ N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 10, n. 15—17 și fig. 5/8 și *Apulum*, IX, 1971, p. 28—29, n. 15—17 și fig. 5/8. Față de bibliografia atunci citată, vezi încă: F. Schachermeyr, *Ägäis und Orient*, Wien, 1967, pl. IX/36; B. Brentjes, *Von Schanidar bis Akkad*, Leipzig — Jena — Berlin, 1968, pl. 9 (sigiliu de la Çatal Hüyük, constituind — pare-se — cel mai vechi exemplu de „pintaderă“ cu motivul „împărțirii în sferturi“); Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 411, 421, fig. 7.

⁶¹ T. Zs-gy., pl. CXXIX/18 și p. 302; vezi și H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 181/59.

⁶² CMP, p. 11.

cele spuse la piesele nr. 4 și nr. 16 — implicit cu reducerea posibilităților de datare la perioada Uruk — Djemdet Nasr.

19. *Sigiliu-plachetă*, din lut ars, de formă circulară⁶³. Ardere destul de slabă, pastă grosolană, cu amestec de nisip și pietricele mărunte. Culoare cărămizie. Inv.: V. 9403. Dimensiuni: diam. = 7,2 cm; grosimea plachetei = 1,8 cm (fig. 4/19/a—b).

Roska publică piesa, fără a-i defini rostul⁶⁴. La o analiză mai atentă se vede clar (în ciuda conservării precare) că fața decorată a plachetei sigilare prezintă un motiv în formă de „vîrtej”, realizat din linii adînc și larg incizate (la stam-paj acestea dînd dungi în relief). Motivul e *tipic* pentru perioada Djemdet Nasr, în acest sens putîndu-se cita o analogie excelentă de la Tello⁶⁵ și o bună analogie chiar de la Djemdet Nasr⁶⁶. Menționăm și faptul că *prototipurile* acestui motiv sigilar apar în perioada Obeid II și Uruk, la Tepe Gaura XII, respectiv XI-A⁶⁷.

20. *Pandativ sigilar cilindroid*, din lut ars. Piesa originală e pierdută, la Roska nu figurează, desenul i se cunoaște însă dintr-o planșă a manuscrisului Zsófiiei Torma⁶⁸. Dimensiuni: 2,2×1,3 cm (fig. 2/20). Prin rotirea pandativului sigilar se puteau imprima patru semne în formă de X, două semne identice (unul mai mare, celălalt mai mic) putîndu-se ștampila și cu cele două „capete” (baze) ale cilindrului.

Lăsînd le o parte faptul că micul obiect se putea purta și ca pandativ (fiind perforat), decorul sigilar aplicat pe bazele sale îl încadrează printre sigiliile de tip „capăt de cilindru”⁶⁹, iar *motivul* acestui decor e tipic perioadei Djemdet Nasr, cu o excelentă analogie chiar în așezarea eponimă⁷⁰.

21. *Sigiliu în formă de „mosor”*⁷¹, din lut ars, cunoscut dintr-o planșă a manuscrisului Zs. Torma⁷². Dimensiuni: 2,3×2×1,7 cm (fig. 2/21). Prin însăși forma sa (de „mosor”) micul sigiliu de la Turdaș își are corespondențele *numai* în perioada Uruk (mai ales la Tepe Gaura)⁷³. Cît privește grupajul de „găurele izolate” ce se putea ștampila cu talpa (rondela) mai mică a mosorului, rămîn total valabile cele discutate la piesa ce-am descris-o sub nr. 4 (fig. 1/6). Remarcăm numai *coincidența cronologică* la care se ajunge, indiferent de faptul că se por-nește la datarea sigiliului de la *forma* sa ori de la *motivul* ce se putea ștampila cu el.

22. *Sigiliu în formă de „mosor”*, din lut ars, inedit la Roska, figurînd însă într-una din planșele manuscrisului Zs. Torma⁷⁴. Dimensiuni: 4×3,4×2,6 cm (fig. 2/22). Tipologic, piesa e întru totul asemănătoare precedentei, doar de dimensiuni ceva mai mari. În plus, *ambele* „capete” (rondela) ale „mosorului” poartă cîte un ornament sigilar. Rondela mai mare e decorată cu o rețea de mărunte patrate și romburi, cuprinse toate într-un patrat mai mare, acesta fiind

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ T. Zs.-gy., pl. CXXIX/10. Vezi și manuscrisul Zs. Torma, pl. 50 [72]/17.

⁶⁵ CMP, pl. XLVI/466.

⁶⁶ *Ibidem*, pl. XXXVII/411.

⁶⁷ *Ibidem*, pl. IV/49, respectiv IX/128.

⁶⁸ Pl. 57 [71]/2, redat 1/1.

⁶⁹ CMP, p. 12 și p. 14 (cachet en forme de tige).

⁷⁰ *Ibidem*, pl. XXXVII/408.

⁷¹ Cachet en forme de bobine; spool-seal; spulenförmige Siegel. Vezi CMP, p. 14.

⁷² Pl. 33 [61]/9, redat 1/1.

⁷³ CMP, p. 14.

⁷⁴ Pl. LXXXV [49]/3, redat 1/2.

mărginit — la rîndul lui — de linii în zig-zag pe cele patru laturi. Neuitînd cele deja stabilite, anume că *tipul* de sigiliu-„mosor“ *nu apare* mai devreme de perioada Uruk (vezi mai sus, piesa nr. 21!), remarcăm totuși că rețelele de patrate și romburi mărunte sînt obișnuite încă de pe sigiliile halafiene⁷⁵, ne-lipsind nici de pe cele obeidene⁷⁶. În acest sens, pentru piesa noastră putem cita analogii de la Tepe Gaura⁷⁷, Tell Arpachiyā⁷⁸ și Chagar Bazar⁷⁹ (sigilii halafiene) și din nou Tepe Gaura⁸⁰ (sigilii din perioada Obeid). Cît privește ornamentul în zig-zag ce mărginește cîmpul sigilar al rîndelei mari, el este de natură a se racorda mai strîns cu datarea *impusă* de forma de „mosor“ a sigiliului ca atare, întrucît analogiile sale le aflăm numai *începînd* cu faza de tranziție între perioadele Uruk și Djemdet Nasr⁸¹.

Rondela mai mică a sigiliului-„mosor“ poartă ca decor o *rozetă* cu opt petale. Motivul rozetei apare de două ori pe parcursul evoluției sigiliilor proto-istorice mesopotamiene: în perioada Halaf și în cea Djemdet Nasr⁸². De remarcăm însă faptul, că în forma în care se ivește pe sigiliul nostru motivul e tipic mai ales perioadei Djemdet Nasr, bune analogii putînd fi citate de la Ur⁸³.

În concluzie, luînd ca punct de plecare tipologia *forme*i sigiliului de la Turdaș (care nu permite o încadrare *ante* faza Uruk!), considerăm că totalitatea argumentelor discutate duc spre datarea piesei, cu maximum de probabilitate, într-o perioadă paralelizabilă cu Uruk (III) — Djemdet Nasr⁸⁴.

⁷⁵ CMP, p. 26, fig. VIII/a.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 37, fig. X/a.

⁷⁷ *Ibidem*, pl. XVII/218—219. Tot la Tepe Gaura, la același orizont cronologic, motivul apare și ca decor pictat al vaselor de lut; cf. H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 71 C/9, p. 420.

⁷⁸ CMP, pl. XVIII/225—226, 229, 231, 234, 241; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 69/71, 75, pl. 67 B/39.

⁷⁹ CMP, pl. XXIII/309—310.

⁸⁰ *Ibidem*, pl. I/4, XVII/222; H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 79/1. O analogie dintr-o zonă geografic îndepărtată (Iran), la Tell-i-Bakun (H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 303 C/10). Am citat-o deoarece dovedește peremptoriu faptul că sigiliile „proto-istorice“ din Orientul Antic constituie bune elemente de datare. În cazul de față, piesa de la Tell-i-Bakun (aparținînd orizontului straturilor I—IV din *tell*-ul A) apare *împreună* cu o ceramică pictată de tradiție halafiană (*ibidem*, p. 539, pl. 303 C/23—31, pl. 304—305 A), efectiv datîndu-se la un orizont paralelizabil cu începutul Susei A, respectiv — în nordul Irakului — cu Tepe Gaura [?XV—] XIII—XII, cu alte cuvinte în perioada Obeid II (Obeid tîrzie). Pentru corespondențele cronologice, vezi: L. Vanden Berghe, *op. cit.*, *loc. cit.*; R. H. Dyson, în R. W. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago—London, 1965, p. 222 sqq. Plecînd de la o altă argumentație, am mai avut ocazia să ne ocupăm de aceste corespondențe în *ActaMN*, IV, 1967, p. 411—412.

⁸¹ CMP, pl. XIV/198—199.

⁸² CMP, p. 12 și n. 4; p. 72, fig. XVI/i; p. 79. (Contrazicîndu-și afirmația, D. Homès-Fredericq ilustrează și o — singură — rozetă sigilară obeidană, de la Tell Arpachiyā; cf. CMP, pl. XX/257).

⁸³ *Ibidem*, pl. L/509—512. Altele, chiar de la Djemdet Nasr, la H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 99/10—13. A nu se uita nici cele discutate despre rozetele de la Tepe Gaura IX—VIII și Uruk III (vezi mai sus, la piesa ce-o descriesem la nr. 13!), deci, în mare, tot din perioada Djemdet Nasr. Mai mult de dragul exemplificării — întrucît citam localitatea în nota 80 — amintim și motivul rozetiform, mult înrudit cu cel al piesei noastre, *pictat* pe un vas de la Tell-i-Bakun (H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 303 C/23). Pentru Tell-i-Bakun, vezi și A. Langsdorf și D. E. McCown, *Tell-i-Bakun A*, în *OIP*, LIX, Chicago, 1942.

⁸⁴ Pentru ansamblul paralelismelor și corespondențelor cronologice, vezi încă: E. Porada și D. P. Hansen, în R. W. Ehrich, *op. cit.*, p. 143 sqq., respectiv 201 sqq.

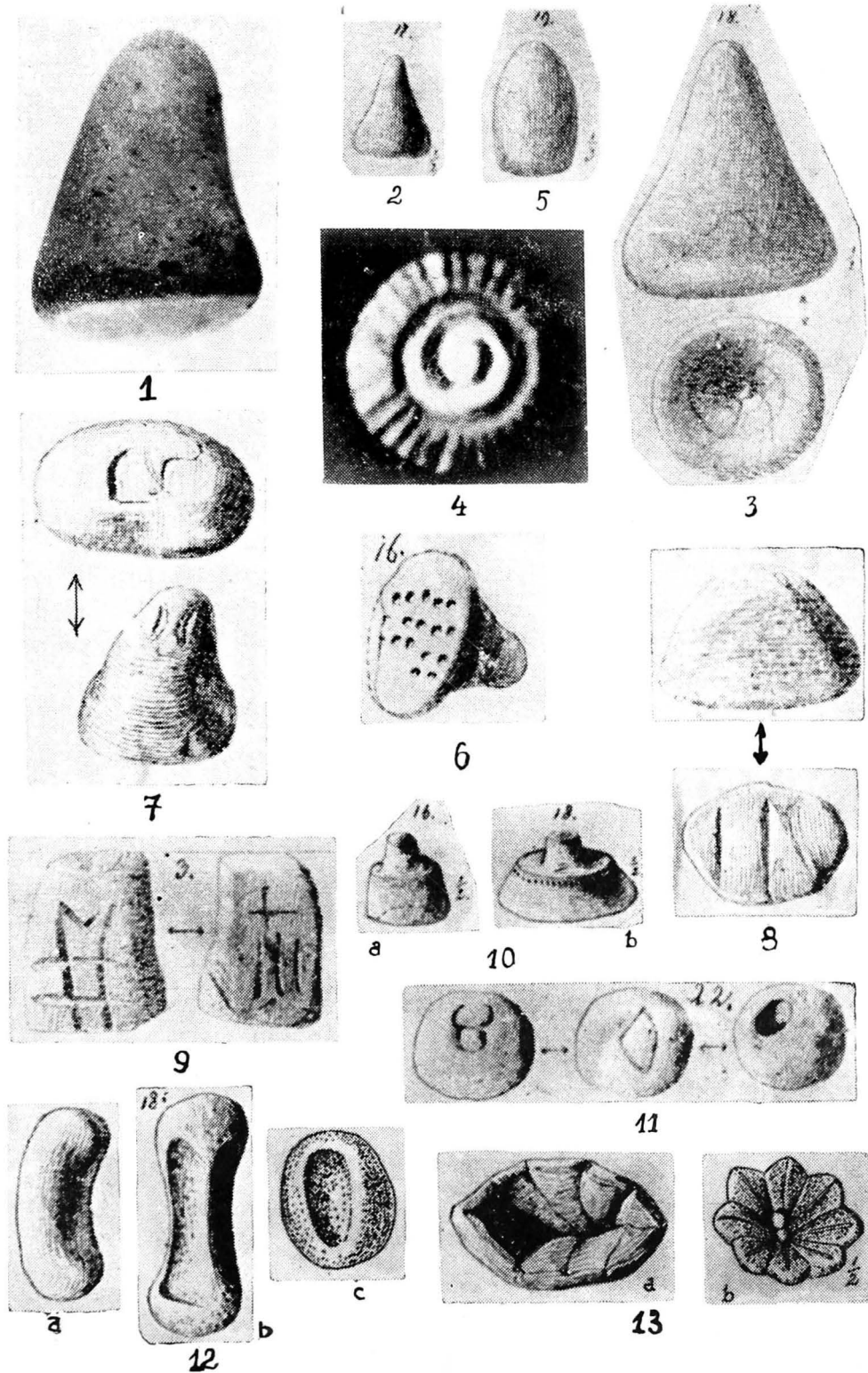
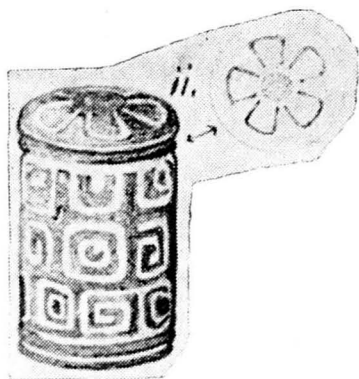

Fig. 1.

a

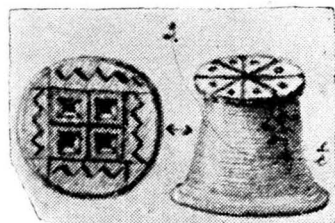
24

b

23

22

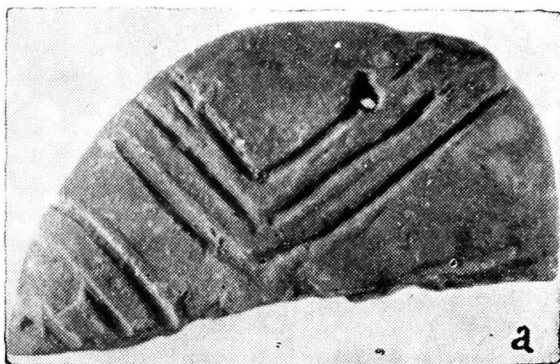
20

14

21

a

b

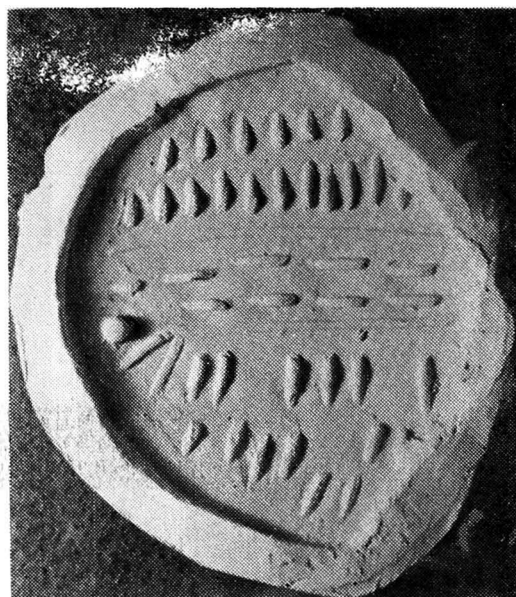
17

Fig. 2.

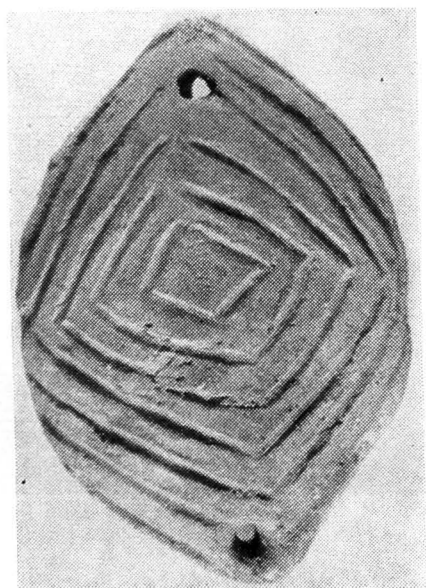
15

b

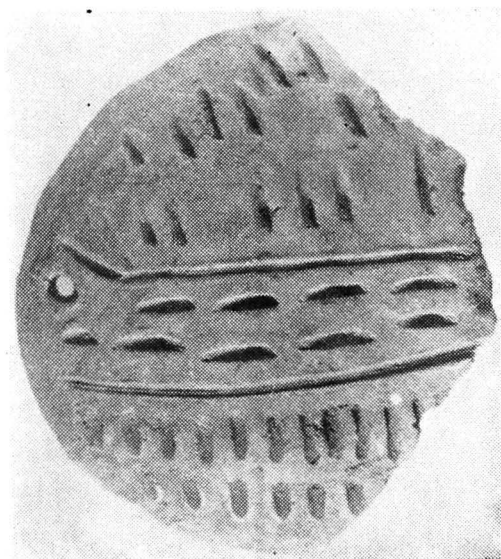

16

b

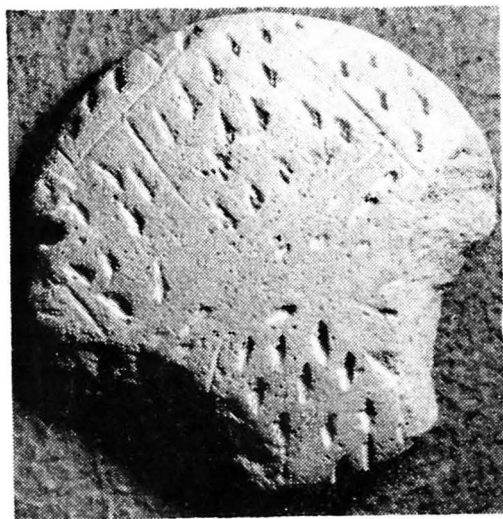

a

a

Fig. 3.

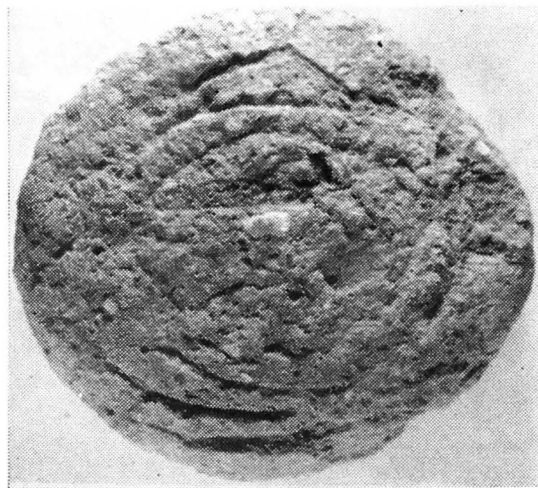

a

b

18

a

b

19

Fig. 4.

Kapitel 58. Beschreibung. 76 Ständer Ständer.

8.) Dünne Scheibe aus einem ziemlich grobem Gefäße aus grauem Thon mit polierender Aussenseite, deren Verzierung eingestrichen und durch Flanschen die vertieften Stellen gefüllt sind; zwei vertikale in drei Stellen gestrichelte Streifen sind am oberen Ende mit je drei tiefen kreisförmigen Vertiefungen besetzt; das an der linken Bruchstelle stehende Rest ist nicht mehr sichtbar von einem ähnlichen Streifen her; rechts an der Spitze der Bruchstelle ist ein kleiner Punkt.

9.) Scheibe eines ähnlichen, vielleicht desselben Gefäßes; diese aus mit den Spitzen abwärts gerichteten vier, zwei und einem Kreis gebildet; auf den Kopf gestellte Kreise sind mit drei Spitzen, auf der Spitze eines aus dreifach parallel verlaufenden Linien gebildet; die Bruchstelle rechts ist links sichtbar mit den Seiten der Bruchstelle parallel verlaufend aus dem.

10.) Mittelstück bis an den Oberrand eines Gefäßes in Form eines gebildeten Kreises aus grauem Thon; an einer Seite mit dem Rand laufendes Einfassungsgewebe hängt sich an der linken Grundlinie eine Reihe von Punkten aus Doppelreihen die mit abwärts gerichteten Linien gefüllt sind; an der Spitze dieser Punkte läuft eine zweite Linie am Gefäß und eine dritte Linie (Kreuzlinie) umfassen den oberen Teil des Hänges; zwischen diesen in der letzten Handfassung laufend zwei vertikale Bruchstellen aus feinen Parallelreihen besteht abwärts

11.) Massives Gefäß aus fehlgrauem Thon, auf dessen runder Oberfläche je eine von einem Kreis umgeben fünfblättrige Rosette sich befindet; die Rosette ist von den Punkten und Doppelreihen besetzt und trägt drei Parallelreihen vierseitiger Figuren die zum Teil in kleineren Kreisen in der Mitte haben; zwei Teil ansehnliche Einkerbungen der Stellen.

Fig. 5.

23. *Sigiliu tronconic*⁸⁵, din lut ars, cunoscut dintr-o planșă a manuscrisului Zsófiiei Torma⁸⁶. Dimensiuni: 2,1×1 cm; diam. rondei sigilare = 1,9 cm (fig. 2/23). Tipologic, piesa e caracteristică epocii Djemdet Nasr, avînd ca centru mai important de folosire Tepe Gaura⁸⁷. În ceea ce privește ornamentul sigilar al rondei sale, acesta înfățișează o rozetă cu cinci „petale” executată în relief — deci care se imprima în „negativ”.

Pentru implicațiile cronologico-culturale ale motivului rozetiform, a se vedea cele spuse la piesa precedentă (nr. 22).

*

După cum se desprinde din analiza făcută de la caz la caz, sigiliile-pintadere și amuletele sigilare turdășene își află, în Orient, analogii ce pendulează — cronologic — între orizontul obeidan (final) și cel Djemdet Nasr. S-ar mai putea adăuga faptul că, dincolo de vagi asemănări și analogii „formale” cu piese similare obeidene (ori chiar halafiene), grosul pieselor în discuție prezintă legături spre etapele Uruk și Djemdet Nasr, înscriindu-se, din acest punct de vedere, între limitele cronologice pe care le indică și analogiile *altor categorii* de vestigii arheologice de nuanță „orientală” din neoliticul de tip Vinča — Turdaș.

Nu putem decît să ne exprimăm din nou regretul că materialul turdășean al fostei colecții Zs. Torma este complet nestratigrafiat, fiind cu totul lipsiți de vreo indicație asupra nivelului (sau nivelurilor) în care s-au ivit respectivele sigilii. La aceasta se adaugă și faptul că în *alte așezări turdășene* atare piese sau nu apar sau nu li s-a dat, la publicare, cuvenita atenție, nesesizîndu-li-se funcționalitatea și importanța.

Semnificativă rămîne și constatarea, făcută pentru Orientul Antic, că sigiliile-amuletă, sigiliile-pendantiv, pintaderele (apărute la orizontul Halaf), dispar brusc *după* orizontul cronologic Uruk III — Djemdet Nasr, în perioada sumeriană arhaică fiind deja complet înlocuite de cilindrii sigilari gravați (*Roll-siegel*)⁸⁸. Aceștia din urmă, apăruiți în perioada Uruk⁸⁹, constituie (spre deosebire de tipurile de sigilii mai sus enumerate, cu care de altfel pot fi și, efectiv, sint parțial contemporani) apariții — respectiv, imitații — rarissime în zona balcanodunăreană.

La cele două piese aparținînd categoriei cilindrilor gravați (o matriță și o impresiune în lut), provenind de la Valea Nandrului și Turdaș, de care am avut ocazia să ne ocupăm și să arătăm că formează obiecte de excepție — și de excepțională importanță — în neoliticul Transilvaniei și al întregii României⁹⁰, putem adăuga acum un *al treilea exemplar*, avînd aceeași proveniență:

(cu bibliografiile citate); Donald E. McCown, *The Comparative Stratigraphy of Early Iran*, în seria *Studies in Ancient Oriental Civilization*, 23, ed. II, Chicago, 1957; A. L. Perkins, *The Comparative Archeology of Early Mesopotamia* (SAOC, 25, ed. IV, 1963), mai ales p. 46—200 și pl. 1—3 și *The Relative Chronology of Mesopotamia*, în R. W. Ehrich, *Relative Chronologies in Old World Archeology*, Chicago, 1954, p. 42—55.

⁸⁵ CMP, p. 13.

⁸⁶ Pl. 58 [76]/17, redat $\frac{1}{4}$.

⁸⁷ CMP, p. 13.

⁸⁸ CMP, p. 2.

⁸⁹ *Ibidem*. Cele mai vechi exemplare nu sînt anterioare în timp fazei Uruk IV a, deci *ultimei* etape din orizontul Uruk IV! Vezi și P. Amiet, *Les sceaux de l'Ancien Orient*, în *Archeologia*, 63, octombrie, 1973, p. 37 sqq.

⁹⁰ N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 21, 23, fig. 19 și p. 30—33, fig. 24—26; idem, în *Apulum*, IX, 1971, p. 42, 43, fig. 19 și p. 51—54, fig. 24—26.

24. *Cilindru*⁹¹ *gravat mesopotamian*, inedit la M. Roska, cunoscut numai de pe o planșă⁹² a manuscrisului Zs. Torma. Dimensiuni: 3,2×1,8 cm (fig. 2/24/a). Dată fiind importanța sa deosebită, precum și pentru a fi puși la adăpost de eventualele insinuări privitoare la locul exact de descoperire a piesei (lucru de care n-am fost scutiți în ultima vreme)⁹³, am socotit de bine a da, în reproducere fotografică, și fila din manuscrisul Zsófiiei Torma unde se indică proveniența și descrierea obiectului (fig. 5).

Deci:

„Tafel 58 [76]. Fortsetzung.

Fundort Tordos⁹⁴.

8.) —

9.) —

10.) —⁹⁵

11.) Massiver Cylinder aus fahlgrauem Thon, auf dessen runden Endflächen je eine von einem Kreise umgebene fünfblättrige Rosette sich befindet; die Mantelfläche ist von beiden Seiten mit Doppellinien besäumt und trägt drei Parallelreihen viereckiger Figuren die zum Theil ein kleineres Viereck in der Mitte haben, zum Theil mäanderartige Eckenwindungen darstellen“.

Dincolo de grafia ușor arhaică, descrierea Zsófiiei Torma, veche de aproape un veac, e și astăzi atât de plastică și exactă (vezi fig. 2/24/a!) încât — practic — nu avem ce-i adăuga!

Execuția deosebit de îngrijită a piesei, *concordanța cronologică* ce se poate stabili între motivul rozetei (care se poate ștampila cu cele două „capete“ ale sale) și decorul *geometric*, repetabil la infinit, ce se obține prin ștampilarea prin derulare a cilindrului, ne arată — fără echivoc — că obiectul aflat la Turdaș e un autentic *Rollsiegel* de tip și epocă Djemdet Nasr. De altfel, analogiile sînt clare, indiferent că le cităm din stațiunea eponimă⁹⁶, din orizonturile (de tip Djemdet Nasr) Chafadje II și III⁹⁷ sau din templul de epocă Djemdet Nasr tardivă de la Tell Brak, din nordul Siriei⁹⁸.

[Nemaivorbind de o excelentă analogie, observată în ultima clipă, provenind de pe teritoriul Peninsulei Balcanice: cilindrul gravat, din lut ars, provenit din așezarea neo-eneolitică de la Maliq, R.P. Albania. Că este vorba de un cilindru

⁹¹ Pentru diferențierea tipologică, funcțională și de terminologie a *cilindrilor* gravați față de celelalte tipuri de sigilii protoistorice din Mesopotamia, cf. CMP, p. 9.

⁹² Pl. 58 [76]/11, redat 1/1.

⁹³ Vezi Vl. Dumitrescu, în SCIV, 23/1, 1972, p. 93 sqq.

⁹⁴ Turdaș deci!

⁹⁵ Nu redăm textual descrierea pieselor nr. 8—10 de pe planșă (vezi fig. 5), neinteresîndu-ne în contextul dat.

⁹⁶ H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 99/1—6, p. 414; E. Mackay, *Report on Excavations at Jemdet Nasr, Iraq*, în *Field Museum of Natural History, Anthropology Memoirs*, vol. I, nr. 3, Chicago, 1931, p. 217—303.

⁹⁷ H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 100/31, 37, p. 415. Vezi și P. Delougaz și S. Lloyd, *Pre-Sargonic Temples in the Diyala Region*, în OIP, LVIII, Chicago, 1942 și H. Frankfort, *Stratified Cylinder Seals from the Diyala Region*, în OIP, LXXII, Chicago, 1955, pl. 17/162; Idem, *Cylinder Seals, a Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*, Londra, 1939.

⁹⁸ H. Müller-Karpe, *op. cit.*, pl. 81/43, p. 426—427; M. E. L. Mallowan, *Excavations at Brak and Chagar Bazar, in Iraq*, IX, 1947, p. 11 sqq. Sau — pentru a da un exemplu recent, tot de pe teritoriul Irakului — o piesă de la Tell Basmusian, cf. Behnam Abu al-Sooof, *Mounds in the Rania Plain and Excavations at Tell Basmusian*, în *Sumer*, XXVI/1—2, 1970, p. 75 (piesa IM. 60242), pl. XVIII.

de epocă Djemdet Nasr, cu decor geometric, ni se pare clar și evident (fig. 2/24/b)^{98a}.

Addenda. Discutînd, într-un cu totul recent studiu, impresiunea în lut a unui cilindru gravat mesopotamian de care ne ocupasem nu de mult^{98b}, S. Hood sub-scrie întru totul la opiniile noastre^{98c}, acceptînd analogiile aduse și datarea ce-o propusesem. Din lucrarea sa desprindem, ca fiind de deosebită importanță, faptul că la ora actuală *se poate discuta pe baza unui lot de 15 cilindrii gravați de tip Uruk — Djemdet Nasr (sau imitîndu-i pe aceștia) existenți în zona carpato-dunăreană și Peninsula Balcanică.* Ei se grupează astfel:

1. Valea Nandrului și Turdaș: 3 piese^{98d};
2. Bikovo: 1 piesă^{98e};
3. Maliq: 4 + 1 = 5 piese^{98f};
4. Dikili Taș: 1 piesă^{98g};
5. Sitagroi (Photolivos): 5 piese^{98h}.

*

Analiza sigiliilor și a cilindrului gravat de la Turdaș aduce noi dovezi în sprijinul a două puncte de vedere pentru care am mai avut — nu o singură dată — ocazia să milităm⁹⁹:

1. Influențele „orientale” în neoliticul Transilvaniei sînt mult mai puternice decît ar lăsa-o să se creadă o primă impresie de ansamblu; sîntem convinși că studierea atentă a *fiecărei categorii* de materiale în parte duce (și va duce) spre întărirea acestei concluzii.

2. Așa cum arătăm încă în introducere, „maximul” acestor legături e atins pe durata de viațuire a complexului cultural Vinča — Turdaș, într-o perioadă

^{98a} Vezi *Shqiperia arkeologjike*, Tirane, 1971, pl. 14, dreapta sus, și legenda planșelor, p. 6.

^{98b} N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 30—33, fig. 24—26 și în *Apulum*, IX, 1971, p. 51—54, fig. 24—26.

^{98c} *An early oriental cylinder seal impression from Romania?*, în *World Archaeology*, 5/2, 1973, p. 187—197, pl. 3.

^{98d} Vezi *supra*, n. 90 și piesa de care ne ocupăm acum.

^{98e} P. Detev, *Tell près du village de Bikovo*, în *Annuaire du musée national archéologique Plovdiv*, 3/1954, p. 186, 193, fig. 72; S. Hood, *op. cit.*, p. 194, fig. 20.

^{98f} F. Prendi, *La civilisation préhistorique de Maliq*, în *Studia Albanica*, 3, 1966, p. 260, pl. X/f; S. Hood, *op. cit.*, p. 194, fig. 19; *supra*, fig. 2/24/b și n. 98 a.

^{98g} Chr. Zervos, *Naissance de la civilisation en Grèce*, vol. II, Paris, 1963, p. 636, fig. 582; S. Hood, *op. cit.*, p. 193, fig. 18.

^{98h} N. Hammond, în *The Times* din 11 decembrie 1968; J. Boardman, *Greek gems and finger rings*, Londra, 1970, p. 387; C. Renfrew, *The emergence of civilization: the Cyclades and the Aegean in the third millennium B. C.*, Londra, 1972, p. 411, 445; S. Hood, *op. cit.*, p. 193; *Neolithic Greece*, [Atena], 1973, pl. 238. Amuzant e faptul că cei cinci cilindri gravați apar *tocmai* aici, la Photolivos — Sitagroi, așezare a cărei stratigrafie și situație cronologică am fost, repetat, admonestat a nu o cunoaște (în *SCIV*, 23/1, 1972, p. 101 și în *SCIV*, 24/3, 1973, p. 471). Adeverul e că, dintr-o amicală „indiscreție” a unui prieten al d-lui C. Renfrew, știam de ei încă din anul cînd fuseseră descoperiți. Acum, cînd cilindrii de la Sitagroi sînt nu numai publicați, dar și-au aflat și meritata valoare cronologică în chiar mai sus citata lucrare a lui C. Renfrew, apariția lor (ca și a celorlalte 10 piese similare!) nu mai poate supăra pe nimeni — sau aproape pe nimeni.

⁹⁹ Vezi *supra*, n. 1.

care (vrînd-nevrînd și — de multe ori — în aparentă contradicție cu datele C₁₄) coincide, în mare, cu etapele Uruk — Djemdet Nasr din protoistoria Mesopotamiei antice¹⁰⁰.

N. VLASSA

NEUE BEITRÄGE ZUR FRAGE DER ORIENTALISCHEN EINFLÜSSE IM NEOLITHIKUM SIEBENBÜRGENS

(Zusammenfassung)

In Verfolgung eines mehr als zehnjährigen wissenschaftlichen Interesses (siehe Anm. 1) veröffentlicht der Verfasser diesmal 24 „neolithische“ Siegel aus der Niederlassung von Turdaș. Davon gehören 23 verschiedenen Typen der Stempelsiegel an, während eines ein Rollsiegel ist.

Die orientalischen Entsprechungen zu diesen Stücken werden von Fall zu Fall erörtert; sie führen (in der Mehrzahl und für die *typischsten* Stücke) zu den Horizonten Uruk (IV a — III) — Djemdet Nasr im antiken Mesopotamien.

Das Rollsiegel (Abb.2/24/a) ist von grosser Bedeutung für die Stützung der Theorie orientalischer Einflüsse in der neolithischen Kultur Vinča — Turdaș in Siebenbürgen. Ausserdem erhöht sich dadurch die Zahl der Rollsiegel vom Typ Uruk — Djemdet Nasr (oder der Nachahmungen) im Karpaten-Donaugebiet und auf der Balkanhalbinsel auf 15 Stück.

¹⁰⁰ Pentru bibliografie, a se vedea trimerile din lucrările citate în n. 1. Cu specială privire la problemă, vezi încă: Vl. Milojević, în *Germania*, 37, 1959, p. 65 sqq.; Idem, în *Germania*, 43, 1965, p. 261 sqq.; Idem, în *Jahrb. RGZM*, 14, 1967, [1970], p. 9—37; A. Falkenstein, în *Germania*, 43, 1965, p. 269 sqq.; Vl. Popovitch, în *RA*, XLIX, 1957, p. 129 sqq. și *RA*, L, 1957, p. 1. sqq., precum și în *RA*, II/1965, p. 1 sqq.

TIPOLOGIA ȘI CRONOLOGIA MATERIALULUI VINČIAN DE LA BALTA SĂRATĂ — CARANSEBEȘ (campania din 1963)*

Așezarea vinčiană de la Balta Sărată, cu tot caracterul restrîns al cercetărilor și săpăturilor efectuate în ea, joacă un rol important în lămurirea evoluției și cronologiei culturii Vinča pe teritoriul Banatului, din țara noastră. Scurtul raport de săpătură al lui Sever Dumitrașcu¹, precum și materialul publicat de Liviu Groza², din păcate fără observații stratigrafice, fără a fi vina autorilor, ci a condițiilor de descoperire, nu sînt suficiente pentru înțelegerea justă a încadrării tipologico-cronologice a materialului de aici, ceea ce oferă prea puține elemente sigure de operat, așa cum o cer actualele cerințe științifice. Din această cauză reluăm discutarea materialului arheologic descoperit în campania din 1963 și depozitat la Muzeul din Cluj-Napoca³, chiar cu riscul de a repeta unele amănunte, dar cu convingerea că vom oferi specialiștilor o bază mai sigură de discuții.

Situația stratigrafică. Așa cum rezultă din publicația lui S. Dumitrașcu, sînt două niveluri de locuire: unul între 0,40 m și celălalt între 1,10—1,30 m, numerotate de noi cu cifre romane II și I⁴. Materialul din nivelul al doilea a fost ridicat și încadrat în stratul de săpătură 0,40—0,60 m. Materialul din nivelul întîi (I), 1,10—1,30 m, nu avem certitudinea că nu ar fi fost amestecat, deoarece este posibil ca funduri de bordeie și gropi să nu fi fost semnalate, lucru care nu poate fi totdeauna sesizat într-o săpătură cu caracter restrîns (10×2 m), cum a fost cea de la Balta Sărată. O statistică a noastră asupra materialului adus la Cluj-Napoca arată o scădere proporțională a materialului de adîncimi. Astfel, între 0,40—0,60 m adîncime este cca. 40% din material, urmînd apoi 38% între 0,60—0,80 m, 2% între 1—1,20 m și 20% între 1,20—1,40 m. Această statistică arată că peste 38% din material a fost găsit între nivelurile II și I. Puținul material — doar 2% — de la adîncimea de 1—1,20 m diferă de cel din celelalte adîncimi, în vreme ce descoperirile de la 1,20—1,40 m, prin toate caracteristicile lor, sînt cunoscute și în nivelul II. Aceasta ne determină să credem că materialul mai sus amintit aparține nivelului II, fiind, foarte probabil, provenit din resturile unor funduri de gropi sau bordeie aparținînd nivelului II nesesizabile întotdeauna. În acest caz, pînă la o nouă verificare stratigrafică, singurul material care aparține, în mod sigur, nivelului I considerăm că este cel descoperit între 1—1,20 m, din păcate redus ca număr⁵.

* Comunicare la Sesiunea Societății de științe istorice din Caransebeș, martie 1973.

¹ S. Dumitrașcu, în *Lucrări Științifice*, ser. A, Oradea, 1969, p. 517—521.

² L. Groza, în *Banatica*, I, 1971, p. 61—65.

³ Materialul publicat de Dumitrașcu a fost trimis la Caransebeș.

⁴ Vezi și S. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 517.

⁵ Săpăturile începute în 1973 nu sînt încheiate.

Factura ceramicii. Nivelul Balta Sărată I (1—1,20 m). Un fragment aparține ceramicii de uz comun și este bine netezit, fiind cărămiziu (fig. 12/9). Un altul este din pastă semifină, de culoare cenușie, cu două straturi superficiale cenușiu-gălbui (fig. 12/13). Ceramica fină este reprezentată prin 6 fragmente, din care două sînt de culoare cenușie, arderea este bună, fiind bine lustruite. Unul din ele este ornamentat cu pliseuri (fig. 14/5), iar alte patru au slip brun roșcat, lustruit, avînd pasta cărămizie (fig. 13/6) ori cenușie (fig. 13/5; 14/3, 6—7). Comparînd situația din acest nivel cu cea din rest, observăm că, în afara ceramicii de uz comun, din 100 de fragmente doar unul este cenușiu lustruit. Această constatare nu este întîmplătoare, deoarece arată o ceramică de mai bună factură decît cea din nivelul următor.

Nivelul Balta Sărată II. O statistică a categoriilor ceramice din acest nivel arată următoarea situație: 60% ceramică de uz comun, 23% semifină, 17% fină. Între 0,40—0,60 m = 53% uz comun, 21% semifină, 26% fină. Între 0,80—1 m = 66% uz comun, 24% semifină, 10% fină. Între 1,20—1,40 m = 69% uz comun, 20% semifină, 11% fină. La ceramica de uz comun, la toate adîncimile, predomină cea cărămizie, urmată de cea brună și apoi cea neagră; la categoria semifină este mai numeroasă cea cărămizie mată, urmată în același procent de cea neagră și brună; la ceramica fină domină cea neagră, urmată de cea cărămizie. La specia neagră, cea mai bogată este ceramica lustruită, față de cea mată. Ceramica bine lustruită, cu luciu metalic („poleită”) este foarte rară.

Formele (fig. 17). Cantitatea restrînsă a ceramicii din nivelul I impune prudență la analiza tipologică a formelor și a analogiilor. Rețin în mod deosebit atenție strachina bitronconică (fig. 13/6)⁶ și cea cu umăr puternic carenat (fig. 13/5), ultima fiind o formă puțin cunoscută în cultura Vinča. Formele din nivelul al II-lea sînt puțin evaluate și de aceea este necesară o analiză amănunțită, dar și aceasta trebuie privită cu rezervele necesare. Prezentăm în cele ce urmează cîteva forme și variante dînd și cele mai apropiate analogii: *a*₁ *strachina tronconică* este larg răspîdită în spațiu și timp. Începe în faza Vinča A și durează pînă la sfîrșitul acestei civilizații. Analogii pentru aceasta sînt la Varoš⁷, Žarkovo II⁸, Liubcova⁹ și Turdaș¹⁰; *a*₂ *strachina tronconică plată*, este o formă rar întîlnită¹¹; *b*₁₋₃ *strachina tronconică cu pereții curbați* are mai multe variante, avînd diferite analogii: varianta 1¹², varianta 2¹³, varianta 3¹⁴; subvarianta *b*₄ are pasta grosolană, ca la ceramica de uz comun; *c*₂ *strachină bitronconică cu partea superioară scurtă*, cu analogii în așezări din orizont Vinča B₁ la Trnovačka¹⁵, Ara-

⁶ Forme asemănătoare sînt la Tărtăria, niv. II, cf. N. Vlassa, în *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 485—494. Asemenea forme se vor menține în niv. următor. Este greu de precizat, fără o analiză mai largă, care este evoluția acestei forme și care sînt orizonturile ei cele mai timpurii.

⁷ A. Benac, în *Glasnik*, XV—XVI, 1961, p. 39—78, fig. 1, orizont Vinča A—B₁.

⁸ M. și D. Garašanin, în *Starinar*, N. S., III—IV, 1952—1953, p. 124—136, fig. 14, p. 114.

⁹ E. Comșa, în *SCIV*, XVI, 3, 1965, p. 545—551, fig. 2/17—20: Vinča B₂.

¹⁰ M. Roska, în *DolgSzeged*, XII, 1—2, 1936, p. 37, fig. 11/1.

¹¹ E. Comșa, *op. cit.*, fig. 2/22.

¹² *Ibidem*, fig. 2/18, 23.

¹³ *Ibidem*, fig. 2/11.

¹⁴ *Ibidem*, fig. 2/10, 13, 14.

¹⁵ B. Jovanović, în *RadVojvMuz*, 14, 1965, p. 40—42, pl. V/9.

dac¹⁶, Batka Perlez¹⁷. c₁ *strachina bitronconică cu alveole* sub buză, ce are analogii la Žarkovo¹⁸. Pentru *strachina mică, bitronconică, adincă*, cu partea superioară ușor curbată, sînt analogii la Varoš¹⁹. *Strachina bitronconică plată*, cu partea superioară convexă — *varianta f* — are analogii la Turdaș²⁰. Pentru strachinile cu gît și partea superioară arcuită sînt multe analogii. *Varianta h₁* are bune analogii la Vinča²¹; *varianta h₂* are corespondențe la Žarkovo²², Vinča²³, Donja Tuzla²⁴, Žitkovac²⁵ și Aradac²⁶. Vasul cu proeminențe conice scunde, ușor ridicate, are analogii la Vinča²⁷ și Trnovačka²⁸. Picioarele de cupă sînt asemănătoare cu cele de la Vinča²⁹, Potporani³⁰, Bač³¹, Hinova³² și Ostrovul Corbului³³.

Ornamentele. Pentru unele fragmente — fig. 14/1 — sînt analogii la Turdaș³⁴ și la Poiana în Pisc³⁵, doar că factura ceramicii și orizontul la care apar diferă. Studiarea ornamentației impune prudență, atunci cînd nu sînt observații stratigrafice sigure, deoarece sînt unele ornamente care rămîn mult timp „la modă”, în vreme ce altele dispar sau reapar la un anumit orizont cronologic. Ornamentul din fig. 7/2 are analogii la Vinča³⁶ și Žarkovo³⁷, la orizont Vinča A, dar și în faze mai tîrzii, la Baranda³⁸ și Butmir³⁹. Tot la Butmir sînt asemănări surprinzătoare ca tehnică și motiv pentru ornamentul din fig. 8/8⁴⁰ și triunghiurile hașurate — fig. 8/2, 4, 9⁴¹ — triunghiurile punctate⁴² — fig. 15/14 = 8/9 — cu analogii la Butmir⁴³, Aradac⁴⁴ și, ceva mai tîrzii, la Crnokalačka Bara⁴⁵ și Ostrovul Corbului⁴⁶. Banda punctată, îngustă, dispusă oblic, are corespondențe la Trno-

¹⁶ B. Staljo, în *ZborNM*, VI, 1970, p. 73—82, fig. 2/5.

¹⁷ R. Radišić, în *ArhPregl*, 9, 1967, p. 44—45.

¹⁸ M. și D. Garašanin, *op. cit.*, p. 112, fig. 11.

¹⁹ A. Benac, *op. cit.*, fig. 1/3.

²⁰ M. Roska, *op. cit.*, p. 37, fig. 11.

²¹ B. Jovanović, în *Starinar*, XI, 1961, p. 9—20, fig. 15, p. 14.

²² M. și D. Garašanin, *op. cit.*, fig. 15.

²³ M. Garašanin, *Hronologia vinčanske grupe*, Ljubljana, 1951, p. 161.

²⁴ A. Benac, în *BerRGK*, 42, 1962, p. 3 și urm., pl. V/1.

²⁵ N. Tasić, în *GlasMKiM*, III, 1958, p. 11—49, fig. 6.

²⁶ B. Staljo, *op. cit.*, fig. 2/2.

²⁷ M. Vasić, *Prehistoriska Vinča*, IV, 1936, pl. 50b/495=6,6 m.

²⁸ B. Jovanović, în *RadVojvMuz*, 14, 1965, p. 41, pl. V/1.

²⁹ M. Vasić, *op. cit.*, p. 47, lista 9, fig. 62/465=7 m; 62/469=8,8 m; 62/464=7.4 m; 62/495=6,6 m; pl. XXXV/86b=6,9 m.

³⁰ B. Milleker, în *Starinar*, XIII, 1938, fig. 3.

³¹ B. Brukner, *Neolit u Vojvodini*, Belgrad — Novi Sad, 1968, pl. V/5.

³² D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1935, p. 25, fig. 14.

³³ *Ibidem*, p. 26, fig. 16.

³⁴ M. Roska, *op. cit.*, fig. 11/5.

³⁵ I. Paul, în *Materiale*, VII, 1960, p. 113, fig. 6/5.

³⁶ M. Vasić, *op. cit.*, fig. 5/249=9,2 m.

³⁷ M. și D. Garašanin, *op. cit.*, p. 118, fig. 23.

³⁸ B. Jovanović, în *ArhPregl*, 6, 1964, p. 11—12, pl. III/2.

³⁹ W. Radimirski — M. Hoernes, *Die neolithische Station von Butmir (bei Sarajevo in Bosnien)*, Wien, 1895, pl. V/12; Fr. Fiala — M. Hoernes, *Die neolithische Station von Butmir*, II, Wien, 1898, pl. XI/5.

⁴⁰ Radimirski — Hoernes, *op. cit.*, pl. V/4.

⁴¹ *Ibidem*, pl. VII/12.

⁴² Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, p. 17—60.

⁴³ Fiala — Hoernes, *op. cit.*, pl. XII/4.

⁴⁴ D. Karpandžić, în *Starinar*, III, 1923, p. 173.

⁴⁵ N. Tasić — E. Tomić, *Crnokalačka Bara*, Belgrad, 1965, pl. 18/1.

⁴⁶ D. Berciu, *op. cit.*, p. 30 și urm., fig. 22/6.

vačka⁴⁷ și Baranda⁴⁸. Alveolele sub buza vasului — fig. 3, 4/2—4, 5/10, 9/17, 11/6, 8, 14/12—13 — au analogii la Trnovačka⁴⁹ și Aradac⁵⁰. Pentru așa-zisele „topoare-măciucă” sau „idoli”, cum le-am zis mai recent, nici acum, din păcate, nu avem prea multe analogii⁵¹. Asemenea piese se cunosc încă din vremea cercetărilor lui Sever Dumitrașcu, iar un număr mare a fost amintit și publicat de Liviu Groza⁵². Până în momentul de față avem doar pentru o treime din ele observații stratigrafice, de aceea precizarea unei evoluții tipologice ar fi prea timpurie.

Incadrarea tipologico-cronologică. Aruncînd o privire asupra încadrării cronologice a așezărilor amintite mai sus ca analogii tipologice, constatăm că unele sînt la orizont cronologic Vinča A, deci foarte timpuriu pentru materialul nostru; așa sînt așezările de la Idioș⁵³, Žarkovo, niv. IV⁵⁴, în vreme ce așezările de la Aradac⁵⁵, Varoš⁵⁶, Trnovačka⁵⁷ și Žitkovac⁵⁸ sînt din faza B₁. Din faza Vinča B₂ sînt așezările de la Donja Tuzla⁵⁹, Potporani⁶⁰, Žarkovo, niv. II⁶¹, Butmir⁶², nivelurile evaluate de la Liubcova⁶³ și Ostrovul Corbului⁶⁴.

În concluzie, dacă ținem cont de analizele tipologice mai sus amintite, observăm că materialul de la Balta Sărată, prin unele elemente, se încadrează în fazele Vinča B₁ — B₂. Anumite analogii cu materiale din așezări Vinča A sînt de obicei pînă pentru forme de vase sau ornamente care au o evoluție îndelungată și deci nu trebuie luate ca elemente sigure de datare. La Balta Sărată lipsesc elementele caracteristice fazei Vinča A, fază cunoscută mai bine, pînă în prezent, la Gornea⁶⁵. Lipsesc de asemenea elemente caracteristice etapei evaluate a fazei Vinča B₂. Sărăcia plasticii de aici, lipsa ornamentelor spiralier, a picioarelor de cupă masive, scunde, a ceramicii roșii, ne determină a considera că materialul din nivelul II de la Balta Sărată — fără a cuprinde aici tot materialul care apare la suprafață sau în diferitele puncte ale așezării unde au mai fost făcute sondaje — aparține fazei Vinča B₁ și, foarte probabil, începutului fazei Vinča B₂.

Dorim să precizăm că nu se constată o evoluție directă între așezarea de la Gornea și Balta Sărată, deși nici prea îndepărtate în timp nu sînt. Legăturile

⁴⁷ B. Jovanović, în *RadVojvMuz*, 14, 1965, pl. VI/11.

⁴⁸ Idem, în *ArhPregl*, 6, 1964, p. 11—12, pl. III/1.

⁴⁹ Idem, în *RadVojvMuz*, 14, 1965, pl. V/11—12, VI/4.

⁵⁰ D. Karpandžić, *op. cit.*, pl. V/7; B. Staljo, *op. cit.*, fig. 4/3.

⁵¹ Gh. Lazarovici — L. Groza, comunicare la simpozionul *In memoriam Constantin Daicoviciu*, Caransebeș, 12—13 aprilie 1975; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 6, nota 28; idem, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 409—413, nota 10, fig. 2/24—27; W. Fewkes, în *BASPR*, 12, 1936, p. 5—31, pl. VI/A₁₈.

⁵² Cf. *Banatica*, 1, 1971, p. 71, pl. III.

⁵³ Vl. Milojević, în *BSA*, 44, 1949, p. 284, fig. 9.

⁵⁴ M. și D. Garašanin, *op. cit.*, p. 284, fig. 9.

⁵⁵ Vl. Milojević, *op. cit.*, p. 284, fig. 9.

⁵⁶ A. Benac, în *Glasnik*, XV—XVI, 1961, p. 71; idem, *Époques Préhist. en Yougosl.*, Beograd, 1971, p. 71.

⁵⁷ B. Brukner, *op. cit.*, p. 68; idem, în *RadVojvMuz*, 14, 1965, p. 41.

⁵⁸ N. Tasić, în *GlasMKiM*, III, 1958, p. 24; idem, *Arheološko istraživanja na porudžu Djerdapa*, Beograd, 1963, p. 30.

⁵⁹ A. Benac, în *Glasnik*, XV—XVI, 1961, p. 71.

⁶⁰ Vl. Milojević, *op. cit.*, p. 284, fig. 9; B. Brukner, *op. cit.*, p. 68, 72.

⁶¹ M. și D. Garašanin, *op. cit.*, p. 126.

⁶² Vl. Milojević, *op. cit.*

⁶³ E. Comșa, *op. cit.*, p. 549; idem, în *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 11—14.

⁶⁴ D. Berciu, *op. cit.*, pl. 35.

⁶⁵ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 484—486.

cu aşezarea de la Zorlenţul Mare sînt foarte puternice, dar puţinătatea materialului din nivelul I (iar după stratigrafia mai recentă 5—6) de la Zorlenţul Mare impune rezerve (pînă la încheierea săpăturilor de la Zorlenţul Mare). Alte analogii privind alte forme şi ornamente cu aşezări din Banat au fost precizate cu alt prilej⁶⁶.

Materialul din nivelul inferior de la Balta Sărată, după toate caracteristicile sale, este contemporan cu cel din niv. I de la Tărtăria, aşa încît datele de cronologie absolută sînt indicate de această aşezare⁶⁷. Începuturile fazei Vinča B₁, după cum o indică tăbliţele de la Tărtăria, sînt în jur de 3000—2850 î.e.n.

GH. LAZAROVICI

TYPOLOGIE UND CHRONOLOGIE DES VINČA-MATERIALS VON
„BALTA SĂRATĂ“ — CARANSEBEŞ
(KAMPAGNE 1963)

(Zusammenfassung)

Die vorliegende Arbeit verwertet das von Sever Dumitraşcu in 1963 ausgegrabene Material welches sich in den Lagerräumen des Historischen Museums Transsylvaniens in Cluj-Napoca befindet.

Mit Untersuchung der Fundbedingungen wird gezeigt dass der Grossteil des Materials (Abb. 1—11) sowie die Funde aus 1,20—1,40 m Tiefe dem ersten, oberen Niveau angehören. Aus dem zweiten, unteren Niveau stammen nur sehr wenige Funde (Abb. 12—14).

Auf Grund typologischer Übereinstimmungen der Formen und Verzierungen mit Siedlungen aus benachbarten oder ferner gelegenen Gebieten, mit Inbetrachtung ihrer Entwicklung, nimmt der Verfasser an dass das beschriebene Fundmaterial der Phase Vinča B₁ und vielleicht dem Beginn der Phase Vinča B₂ angehört.

Die Angaben der absoluten Chronologie werden von der Siedlung und den Tontäfelchen aus Tărtăria, um 3000—2850 v.u.Z. dargeboten.

⁶⁶ Idem, în *Banatica*, II, 1973, p. 37 şi urm.

⁶⁷ N. Vlăssă, *op. cit.*, p. 484; Vl. Milojević, în *Germania*, 43, 1965, p. 261—268.

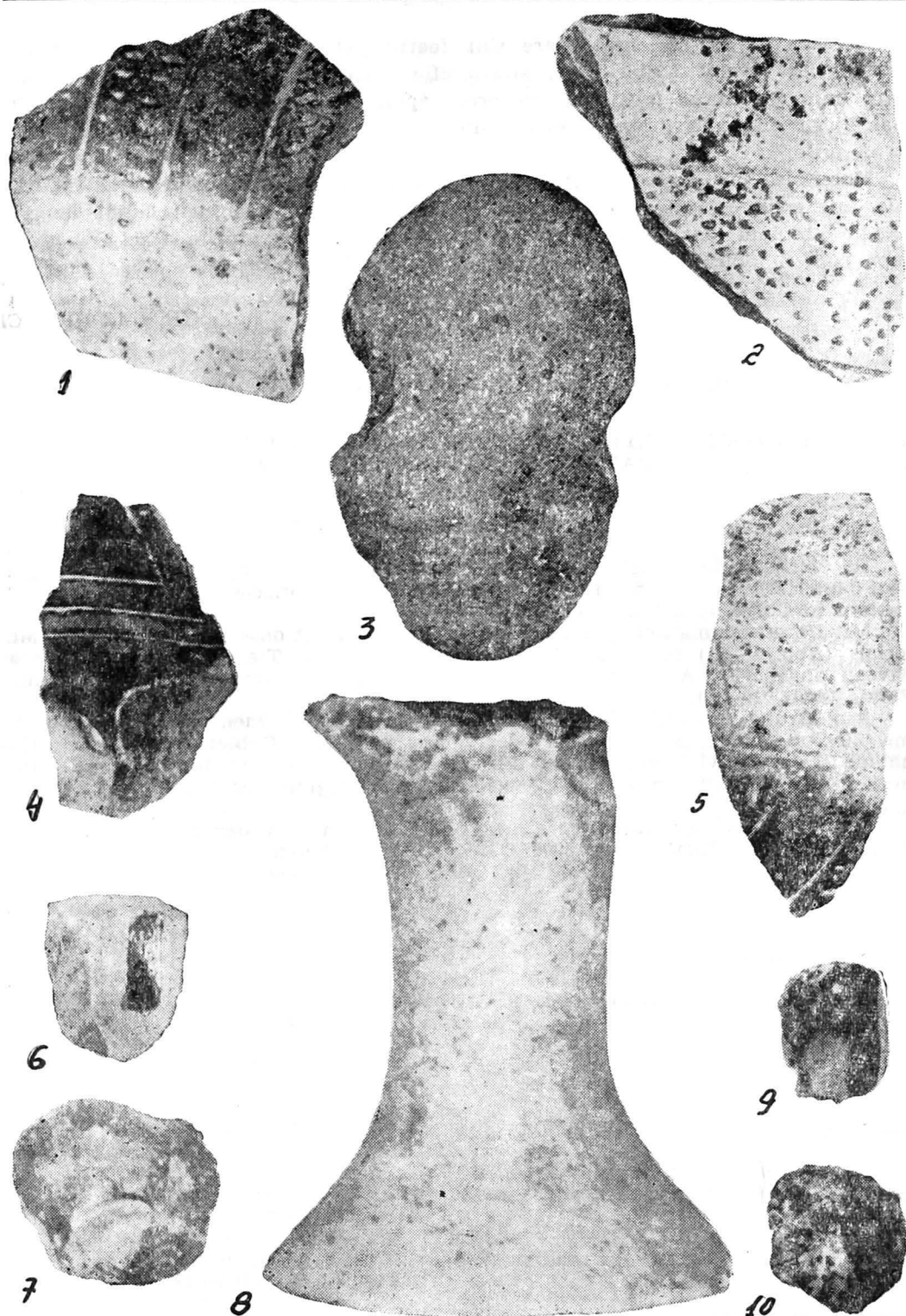

Fig. 1 — Descoperiri de la suprafață. 1—2, 4—5, 8, ceramică; 3, idol de piatră; 6—7, 9—10, silix. Vinča B₁/B₂.

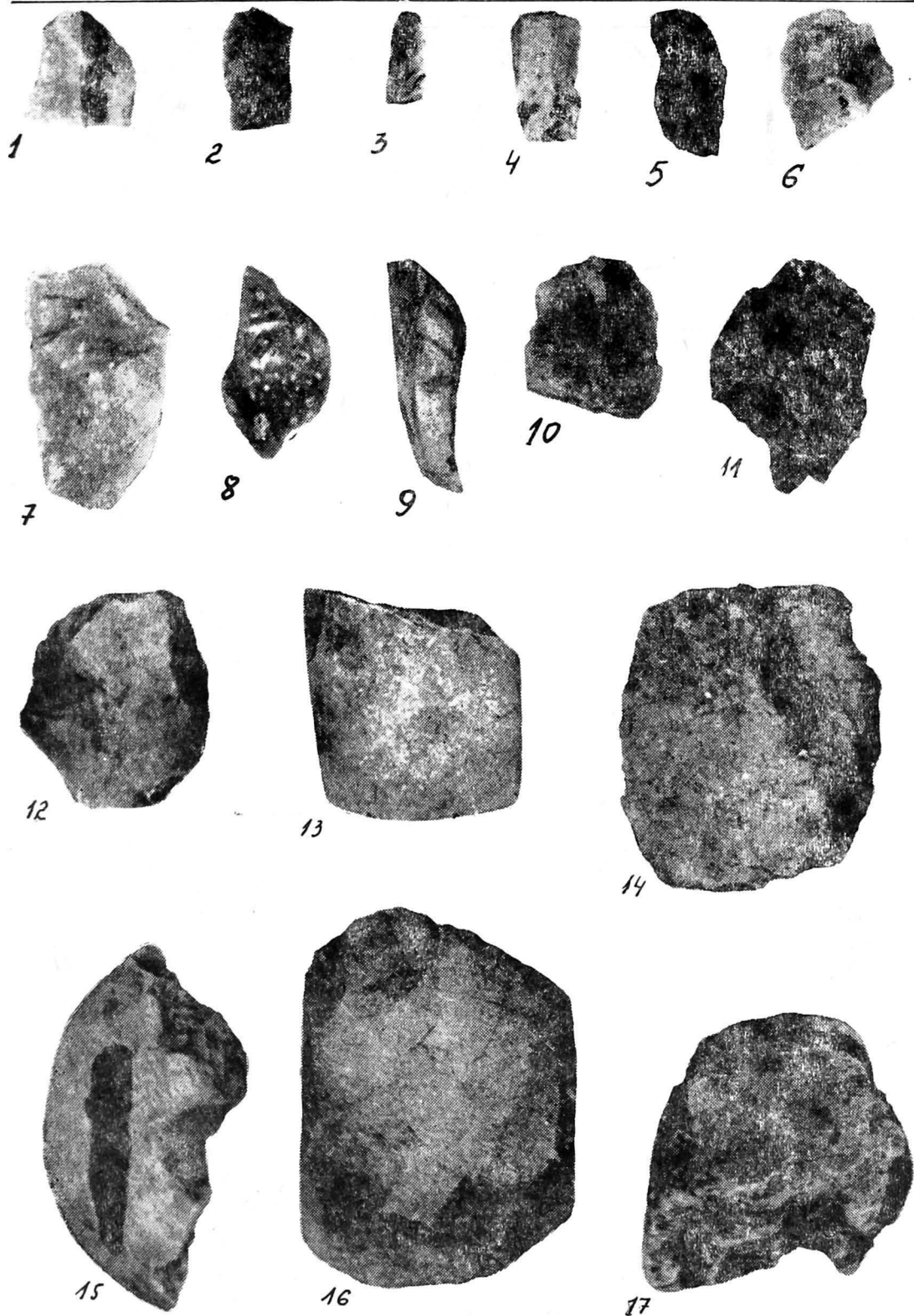

Fig. 2 — Adîncimea 0,40—0,60 m. 1—12, 14, lame de silex; 13, 16, fragmente de topoare de piatră; 15, 17, fragmente de greutăți din lut. Vinča B1/B2.

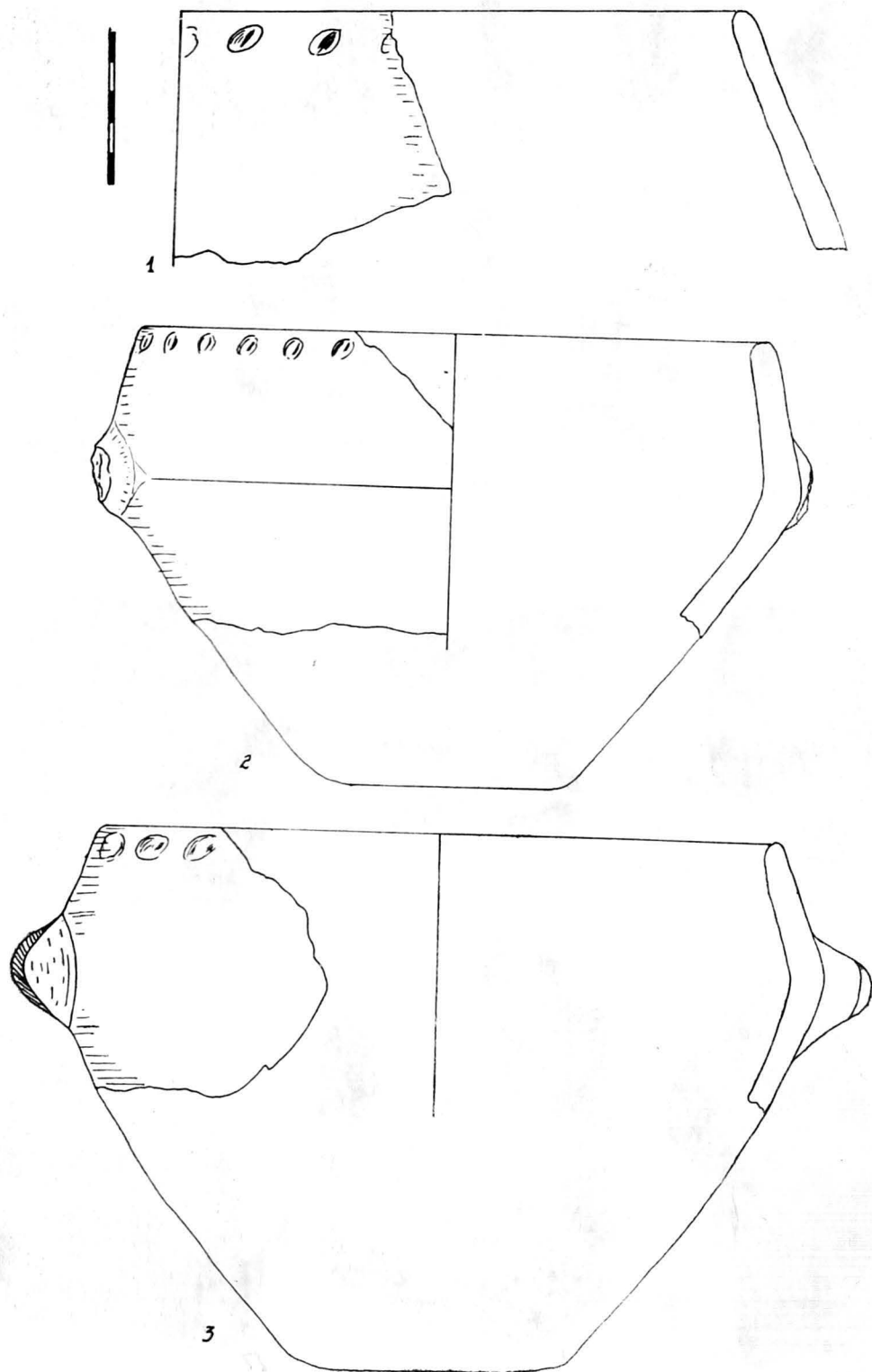

Fig. 3 — Adîncimea 0,40—0,60 m. Ceramică de uz comun. Vinča B₁/B₂.

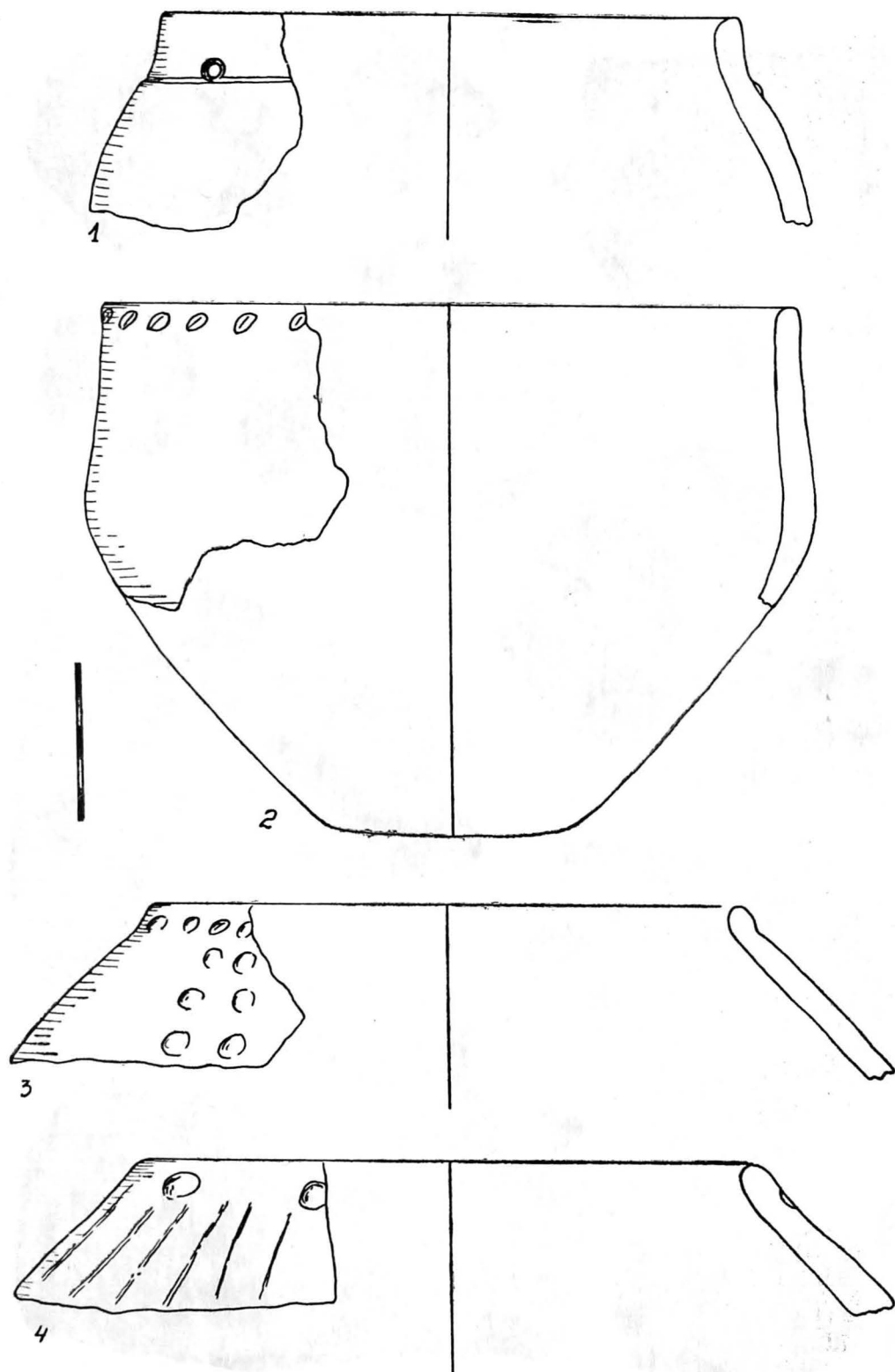

Fig. 4 — Adîncimea 0,40—0,60 m. Ceramică de uz comun. Vinča B₁/B₂.

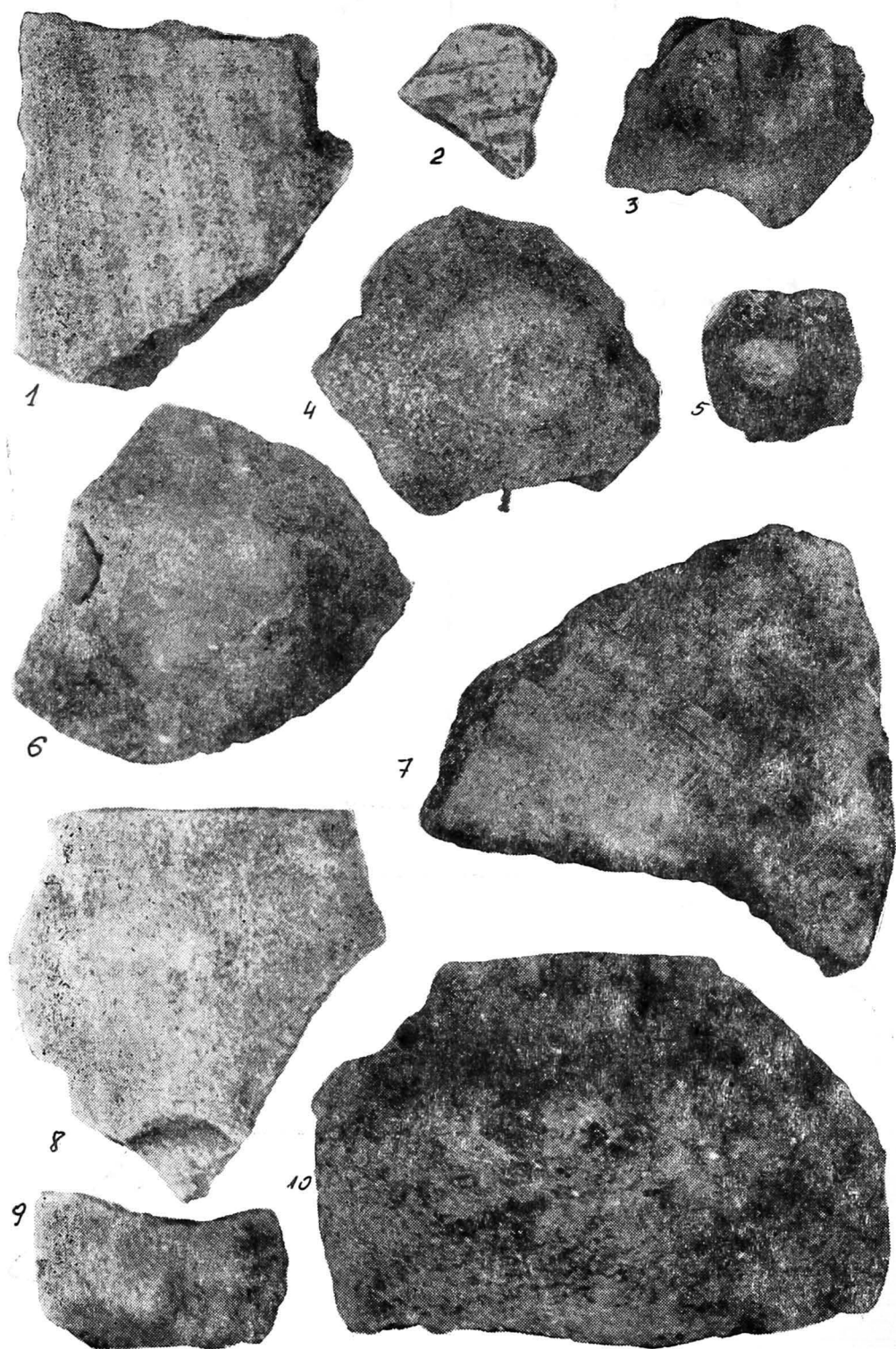

Fig. 5 — Adâncimea 0,40—0,60 m. Ceramică de uz comun. Vinča B₁/B₂.

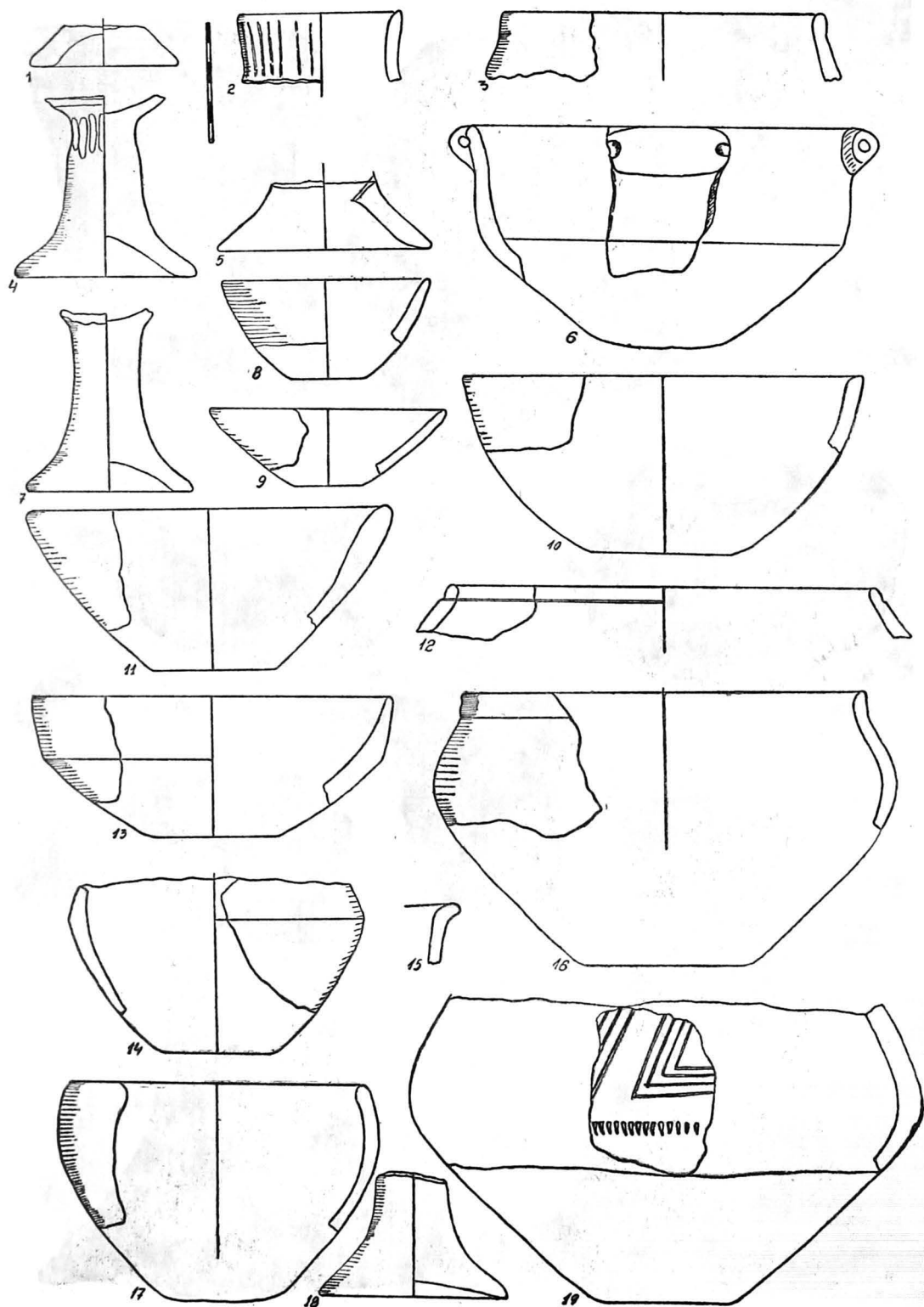

Fig. 6 — Adâncimea 0,40—0,60 m. Ceramică semifină. Vinča B₁/B₂.

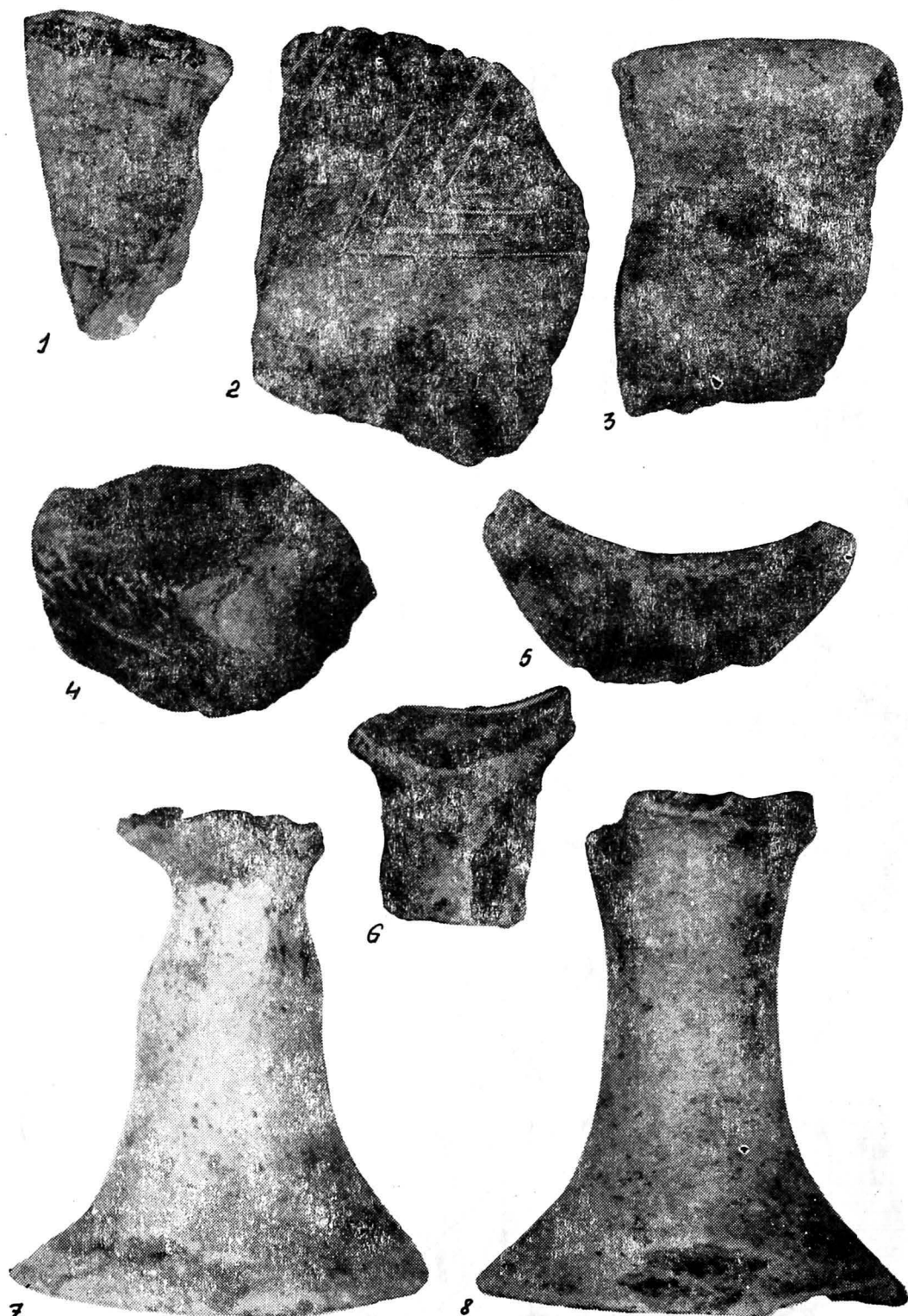

Fig. 7 — Adâncimea 0,40—0,60 m. Ceramică semifină. Vinča B₁/B₂.

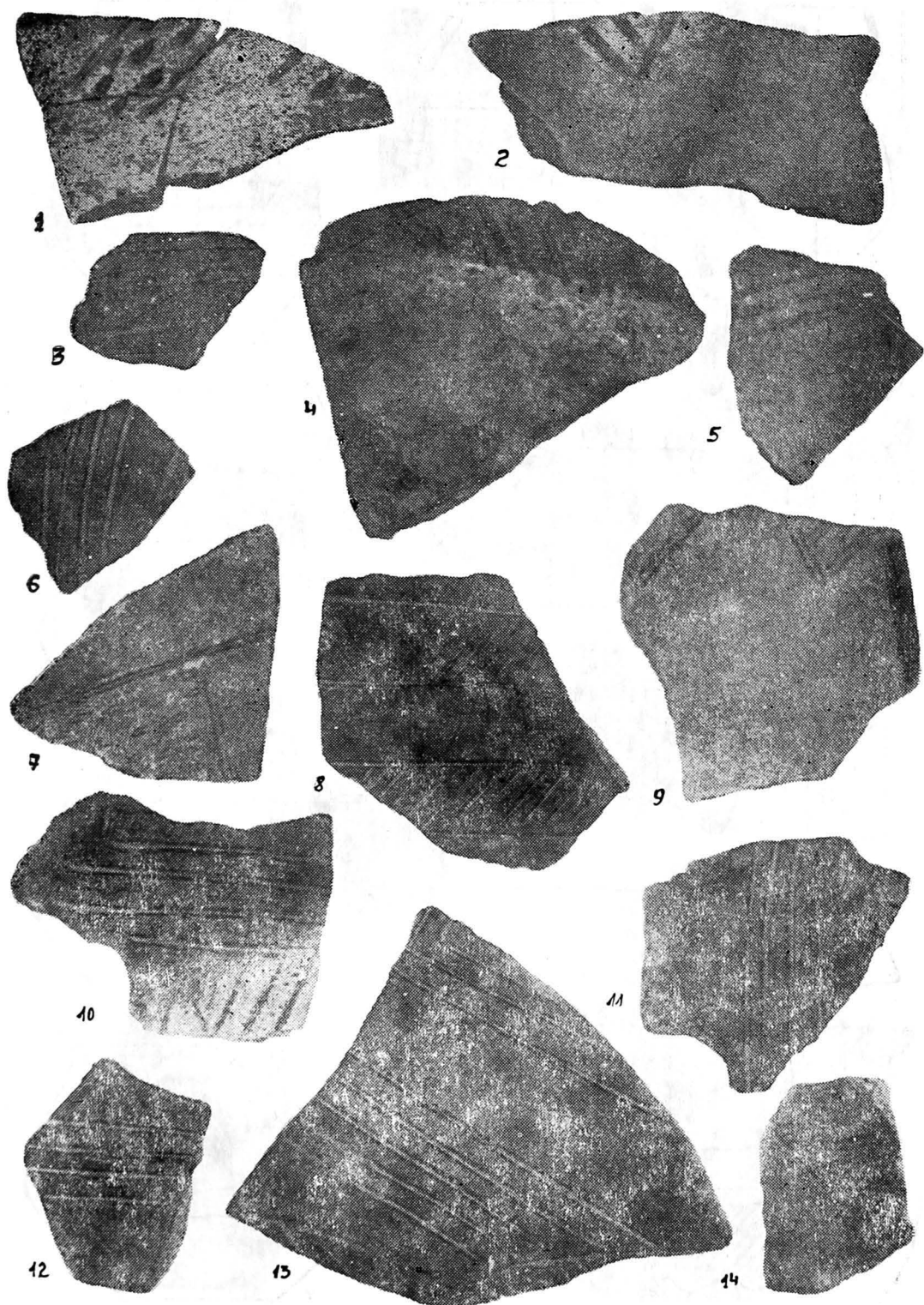

Fig. 8 — Adâncimea 0,40 — 0,60 m. Ceramică semifină. Vinča B₁/B₂.

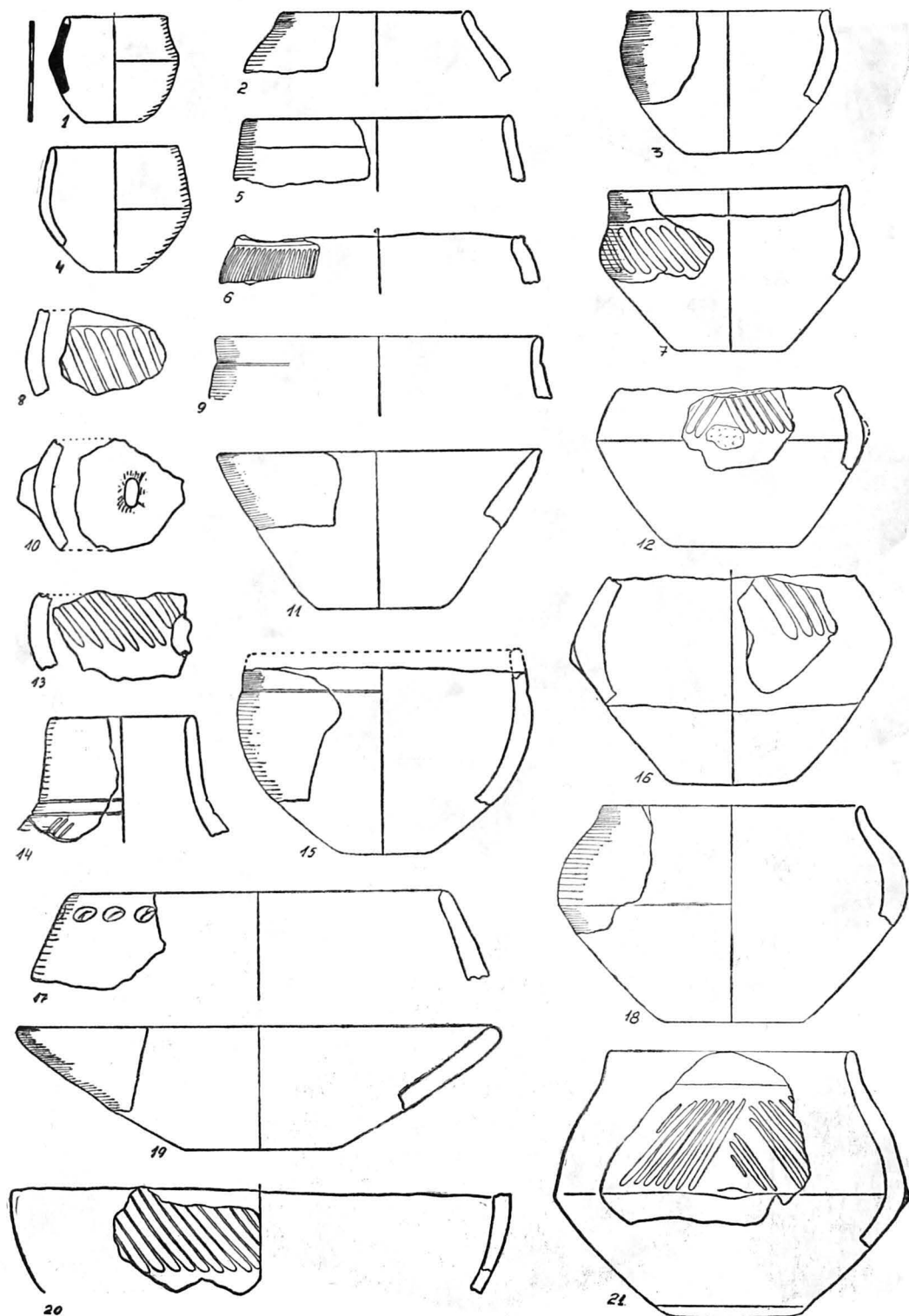

Fig. 9 — Adâncimea 0,40 — 0,60 m. Ceramică fină. Vinča B₁/B₂.

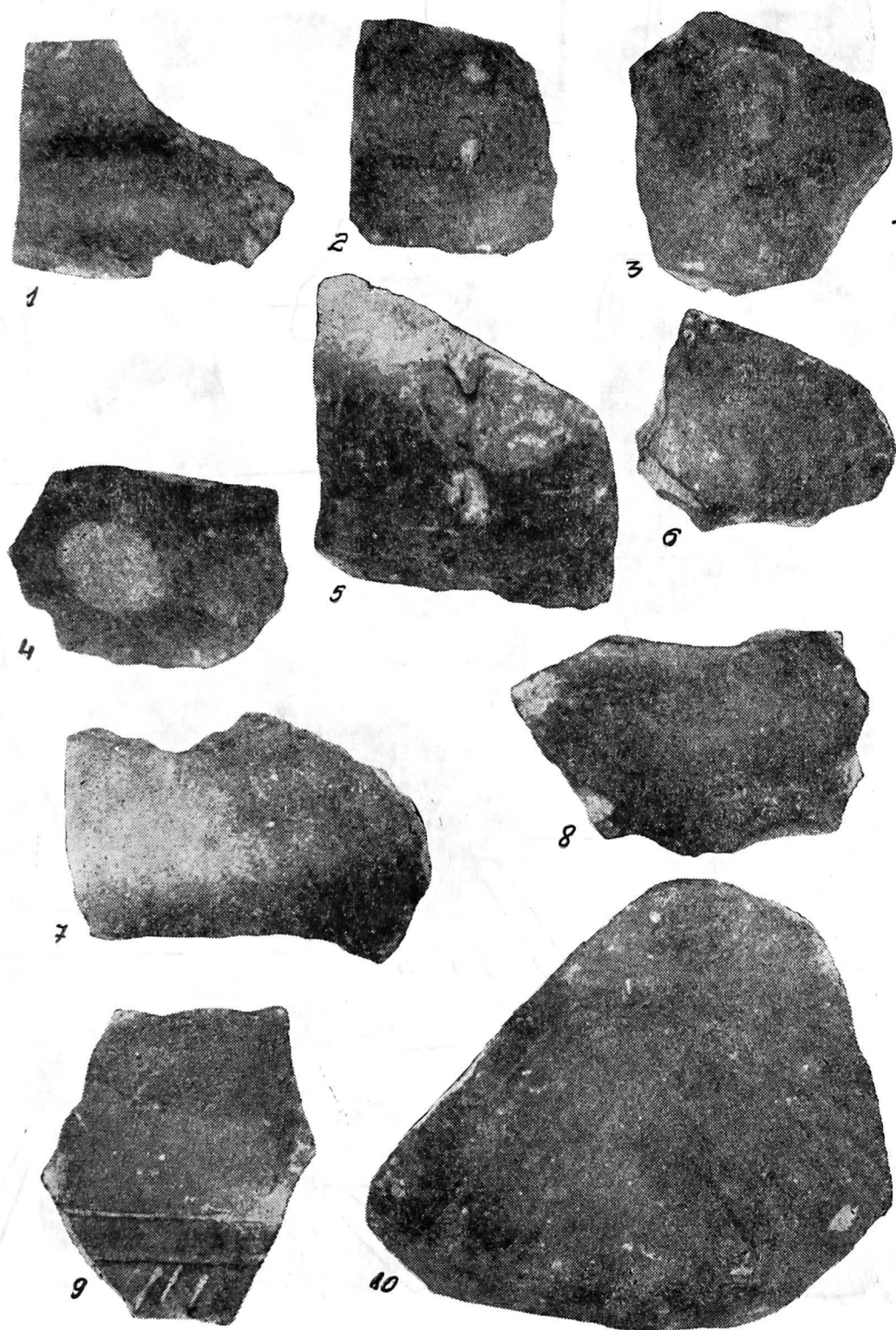

Fig. 10 — Adâncimea 0,40 — 0,60 m. Ceramică fină, Vinča B₁/B₂.

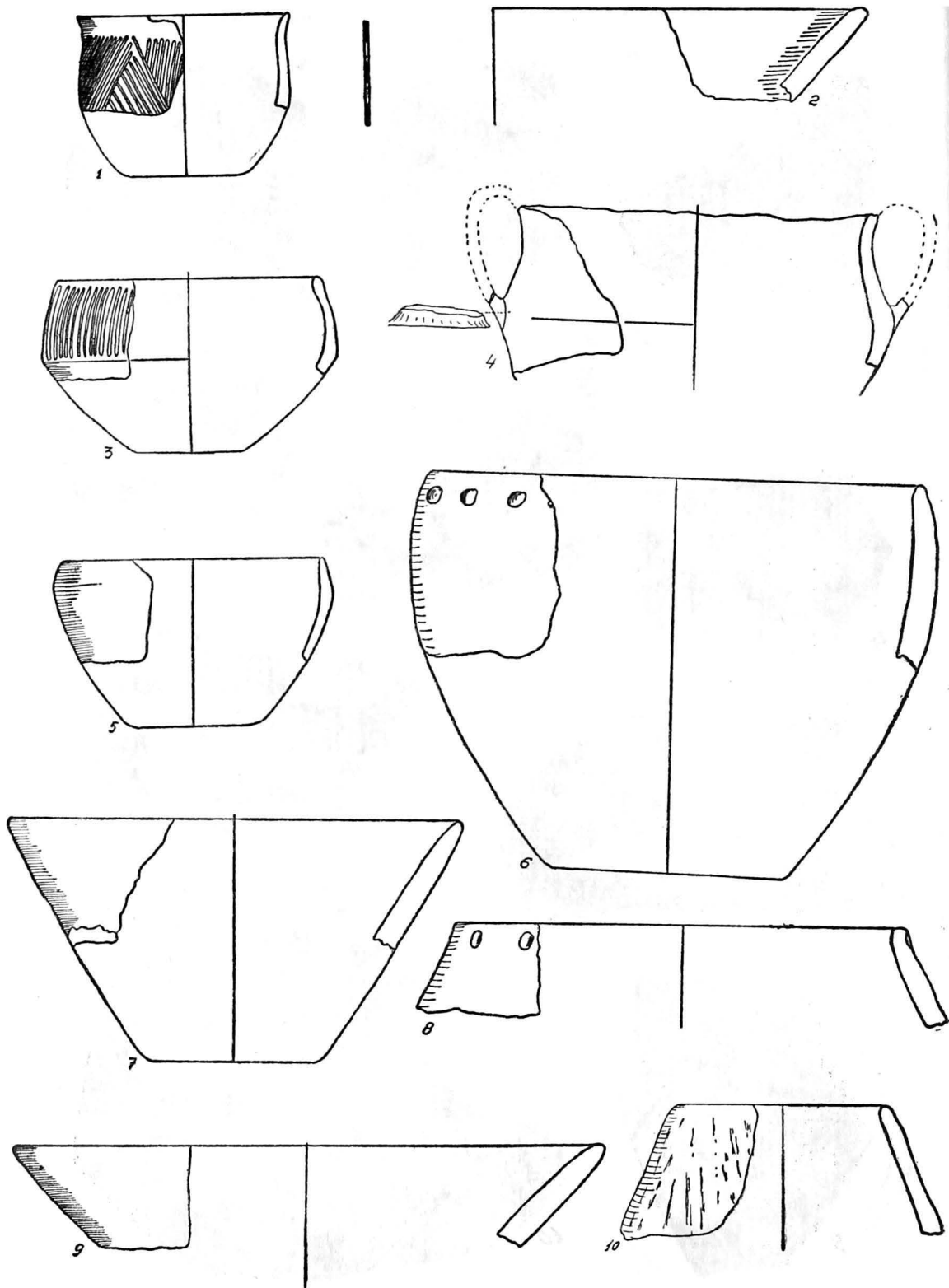
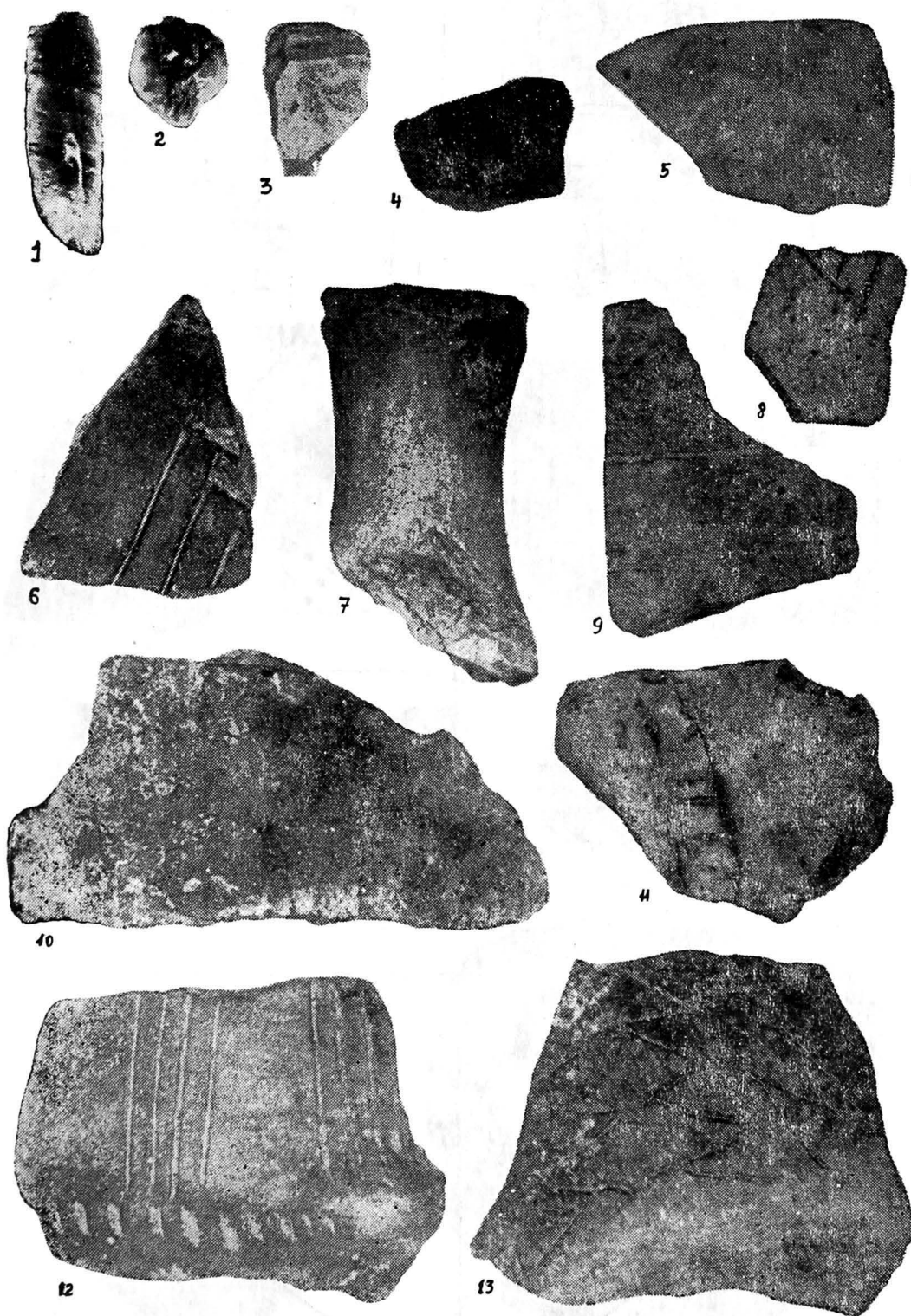

Fig. 11 — Adîncimea 0,80 — 1 m. Vinča B₁.

Fig. 12 — Adîncimea 0,80 — 1 m. Vinča B₁.

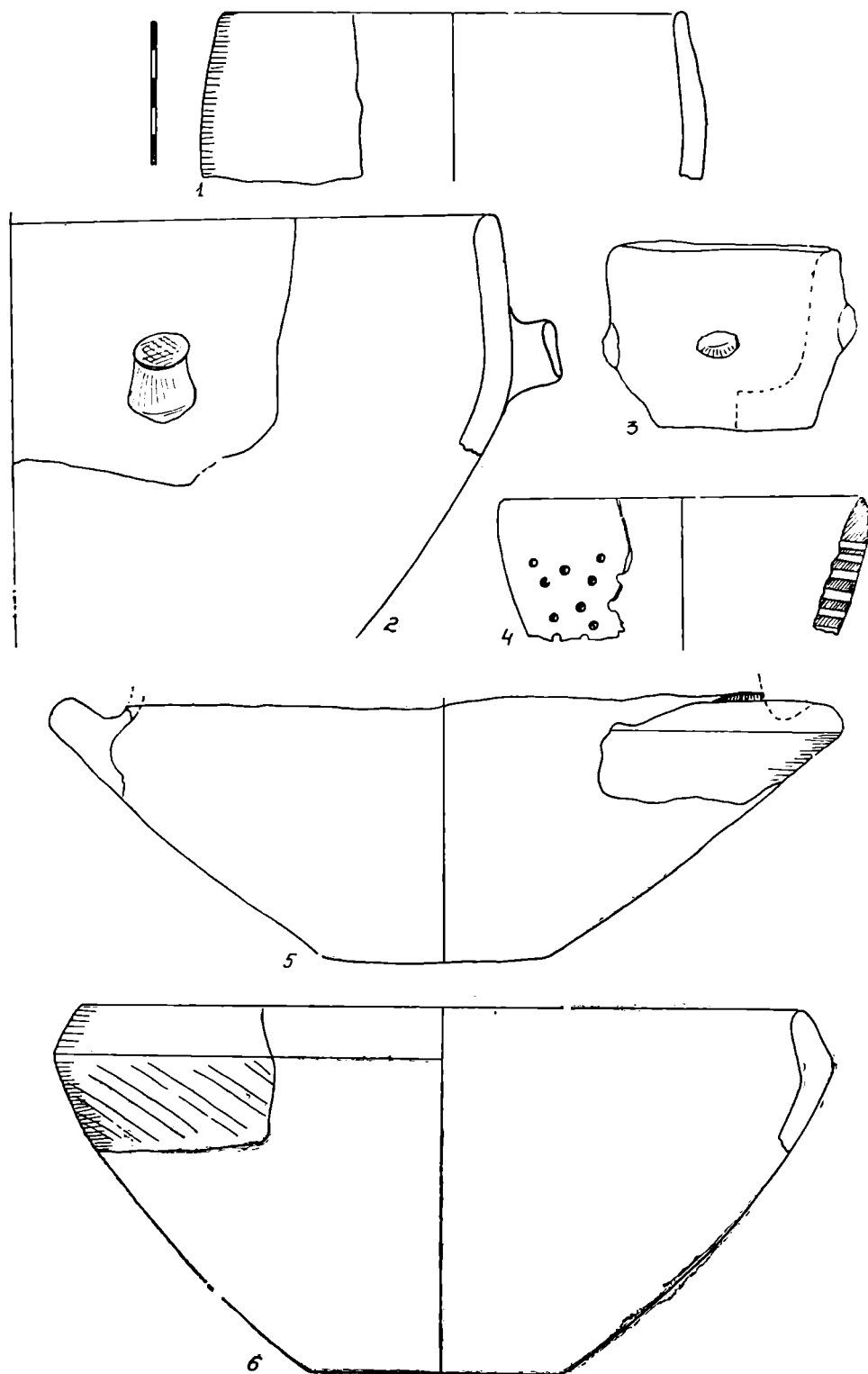

Fig. 13 — Adâncimea 1—1,20 n. Vinča B₁.

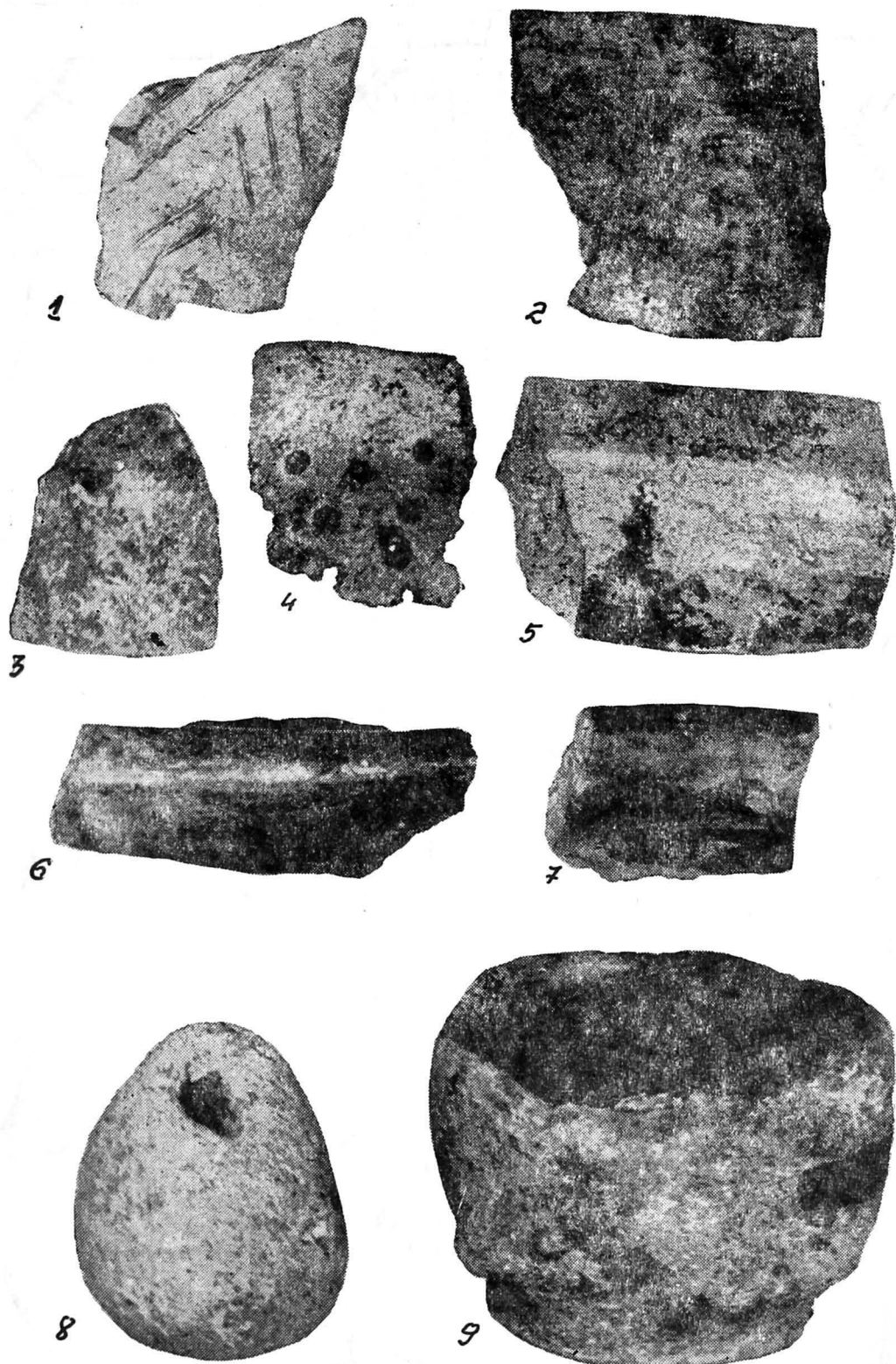

Fig. 14 — Adâncimea 1—1,20 m. Vinča B₁.

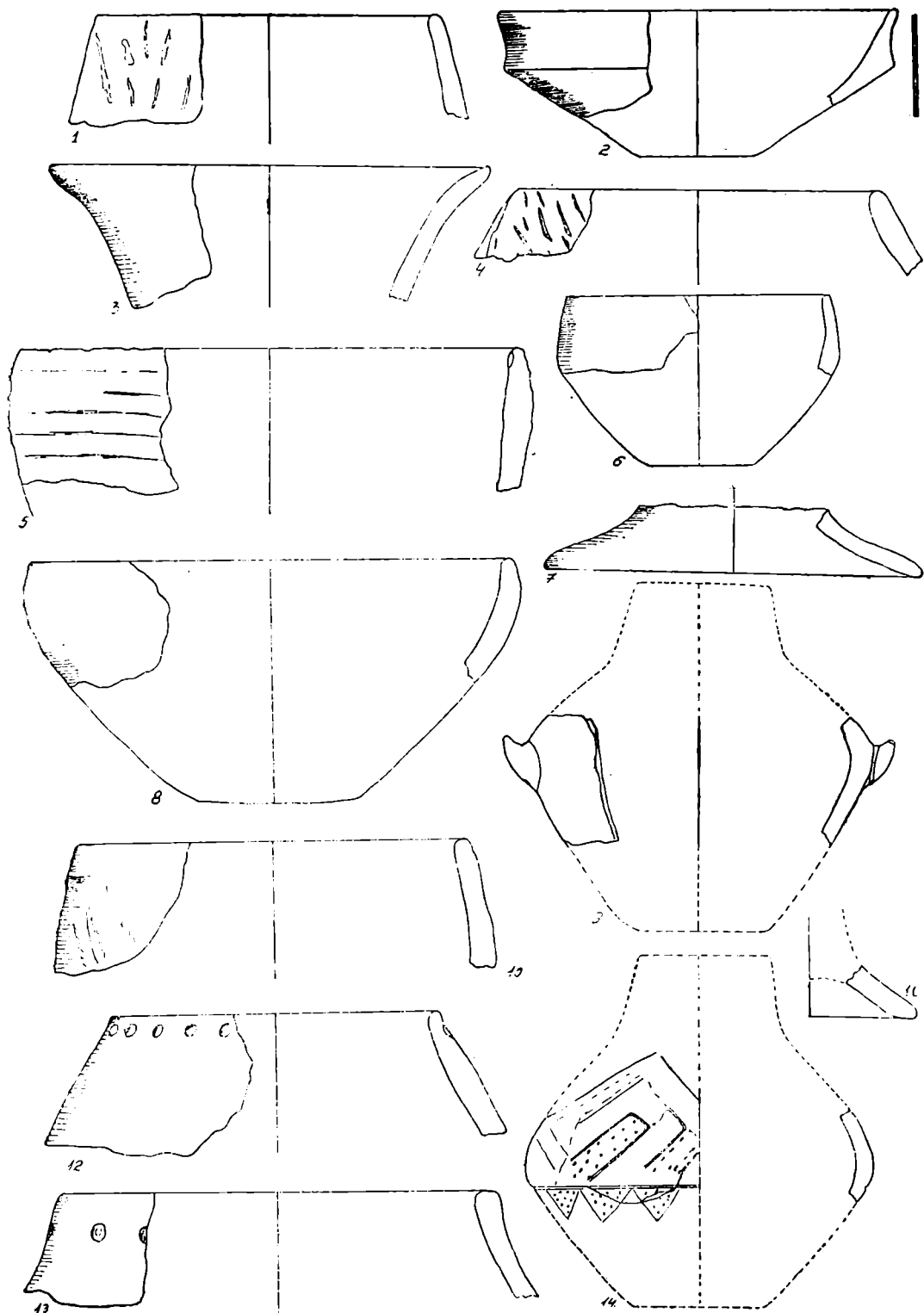

Fig. 15 — Adâncimea 1,20–1,40 m. Ceramică fină și semifină. Vinča B₁/B₂.

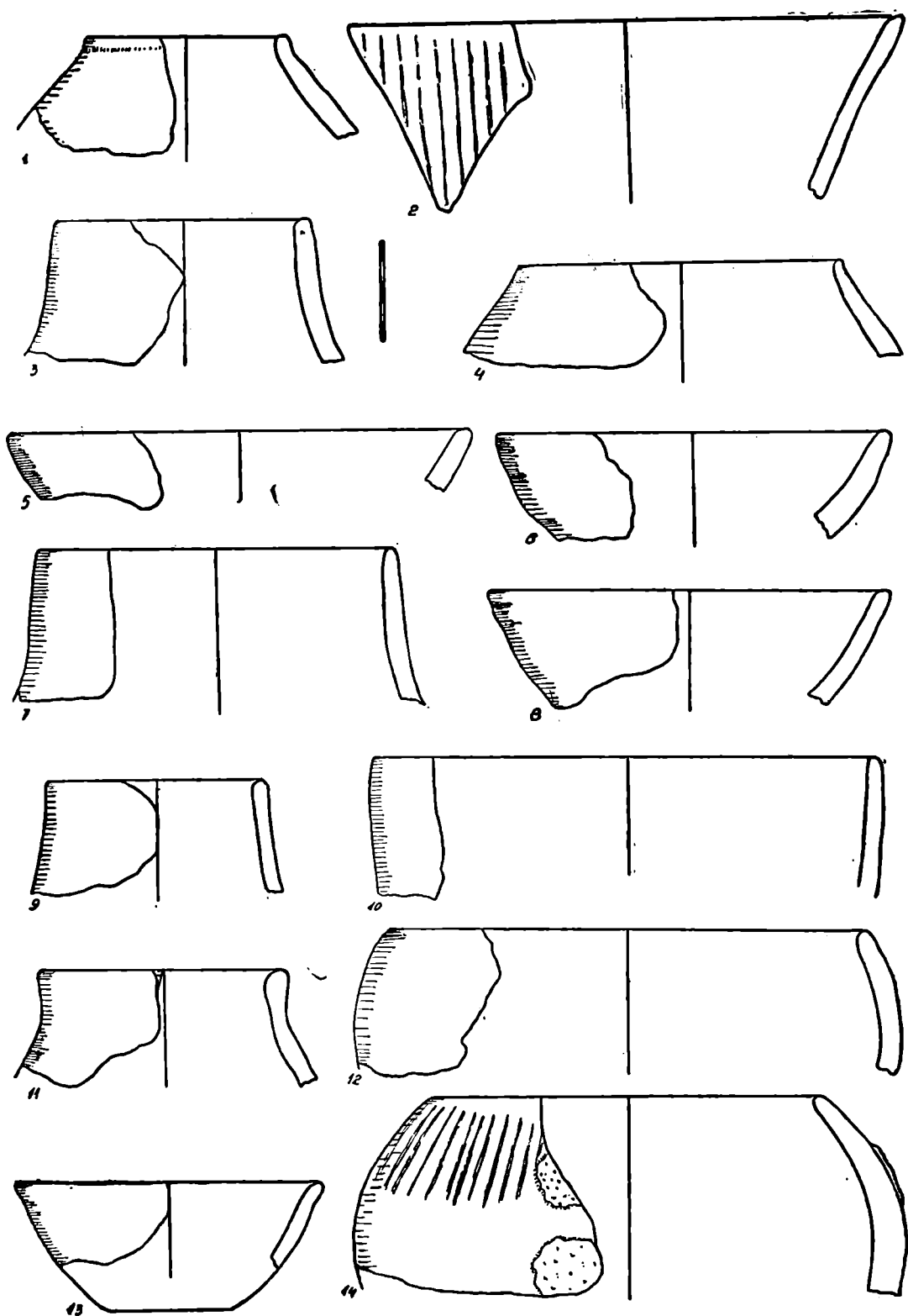

Fig. 16 — Adâncimea 1,20 — 1,40 m. Ceramică de uz comun. Vinča B₁/B₂.

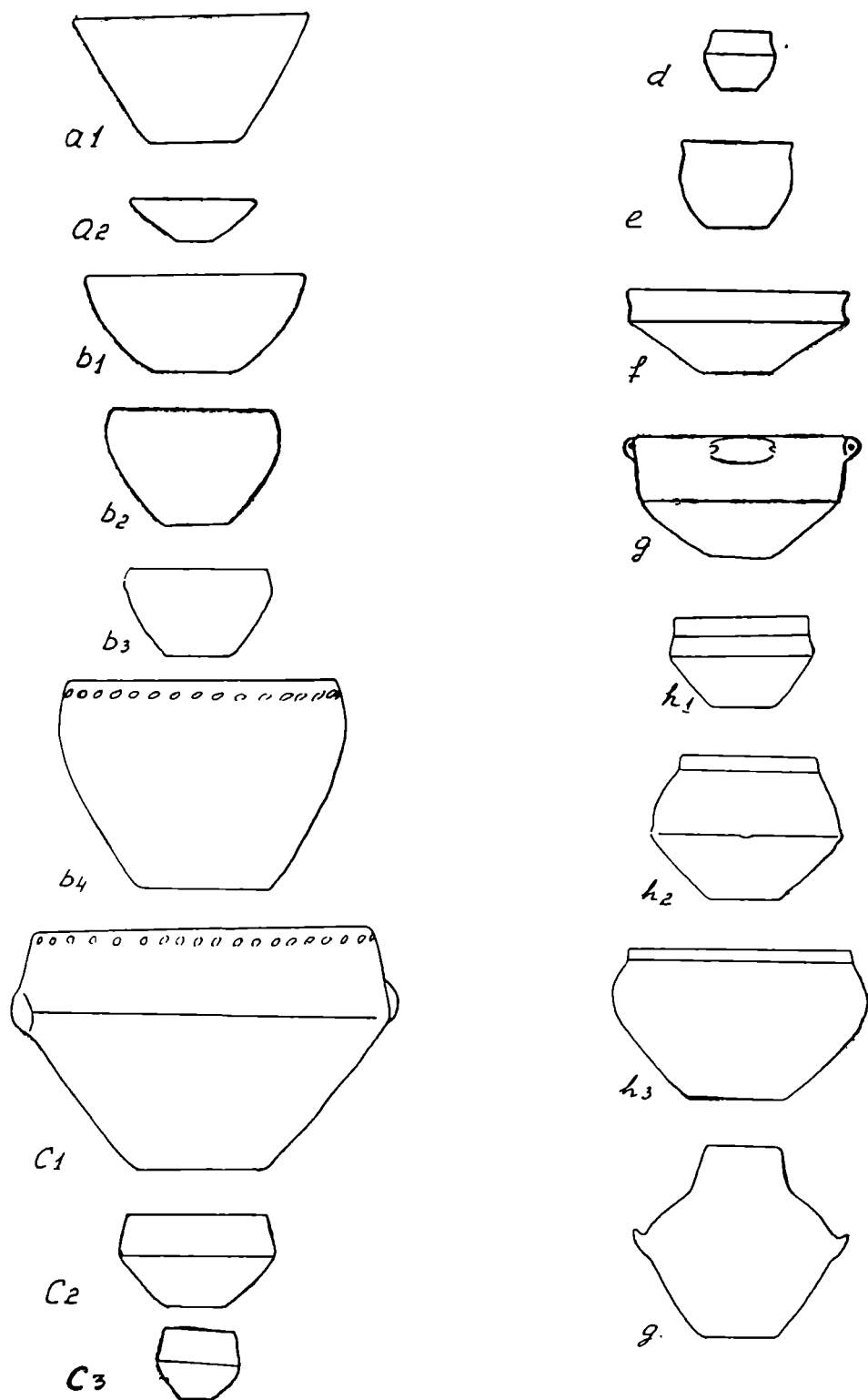

Fig. 17 — Tipuri și variante de vase. Vinča B₁ și B₁/B₂.

AȘEZAREA DE TIP PETREȘTI DE LA TURDAȘ (JUD. ALBA)

Cu prilejul săpăturilor de salvare efectuate în toamna anului 1971 în aria cimitirului prefeudal din locul „Valea Clocita“, situat la nord-est de Turdaș¹, s-au făcut câteva periegeze în hotarul de vest al satului, descoperindu-se urmele unei așezări din epoca neolitică. Primele resturi materiale au fost identificate în 29 septembrie 1971 pe promontoriul „La Gușata“, o dîlmă pe care este așezată gospodăria locuitorului Mihail Mărgărit, de unde au fost culese de la suprafață fragmente ceramice de tip Petrești și bucăți masive de chirpici cu urme de pleavă, provenite din podeaua unei locuințe neolitice.

Ridicătura „La Gușata“ se găsește la 300 m vest de biserica satului, fiind mărginită la sud-vest de Pîriul Măzărelelor și la nord de Pîriul Viilor, care își unesc cursul tocmai la capătul dilmei (fig. 1).

Pentru a cerceta stratigrafia așezării și pentru a aduna materialele inedite s-a executat pe coama promontoriului o secțiune cu dimensiunile de 5×1 m, orientată în direcția NV—SE, care se apropie de botul ridicăturii (fig. 2).

Sub humusul actual, gros de 0,15—0,20 m, se găsește între 0,20—0,40 m o depunere de pămînt negru-închis, răvășită de lucrările agricole, în care apar fragmente ceramice Petrești asociate cu cioburi rare de tip Coțofeni. Urmează stratul de cultură propriu-zis, cuprins între 0,40—1,40 m, format dintr-un pămînt brun-roșcat cu concrețiuni calcaroase, din care provin numeroase materiale ceramice Petrești. În dreptul metrului 1,80, la adîncimea de 0,80 m, a fost surprins un strat de chirpici, gros de 0,20 m, format din bucăți mari de lut ars cu urme de pleavă, care provine din podeaua unei locuințe cu platformă. În apropiere s-au găsit depuse pietre de riu și plăci de gresie. În acest orizont de cultură abundă materiale ceramice, predominînd fragmente de la vase mari, cu pereții groși și buze de castroane cu umărul carenat, precum și oase de animale domestice (falange de porc, molari și coaste de bovine).

Nivelul următor, cu un pămînt brun-închis și resturi ceramice puține, cuprins între 1,40—1,80 m, se suprapune peste stratul inferior format dintr-un lut galben, steril.

Materialul arheologic adunat din secțiune și de la suprafață constă din fragmente ceramice, urme din podeaua unei locuințe cu platformă de chirpici, resturi osteologice și o greutate de lut ars de formă prismatică. Ceramica, relativ bogată, după calitatea pastei cuprinde o categorie de uz comun și alta fină. În prima categorie intră vasele modelate dintr-o pastă cu nisip și pietricele în compoziție, de culoare roșie sau cărămiziu-negricoasă. Dintre forme dis-

¹ Lucrările au fost efectuate sub îndrumarea prof. K. Horedt și D. Protase, la ele participînd și I. Hica din partea Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, cărora le aduc mulțumiri și cu acest prilej.

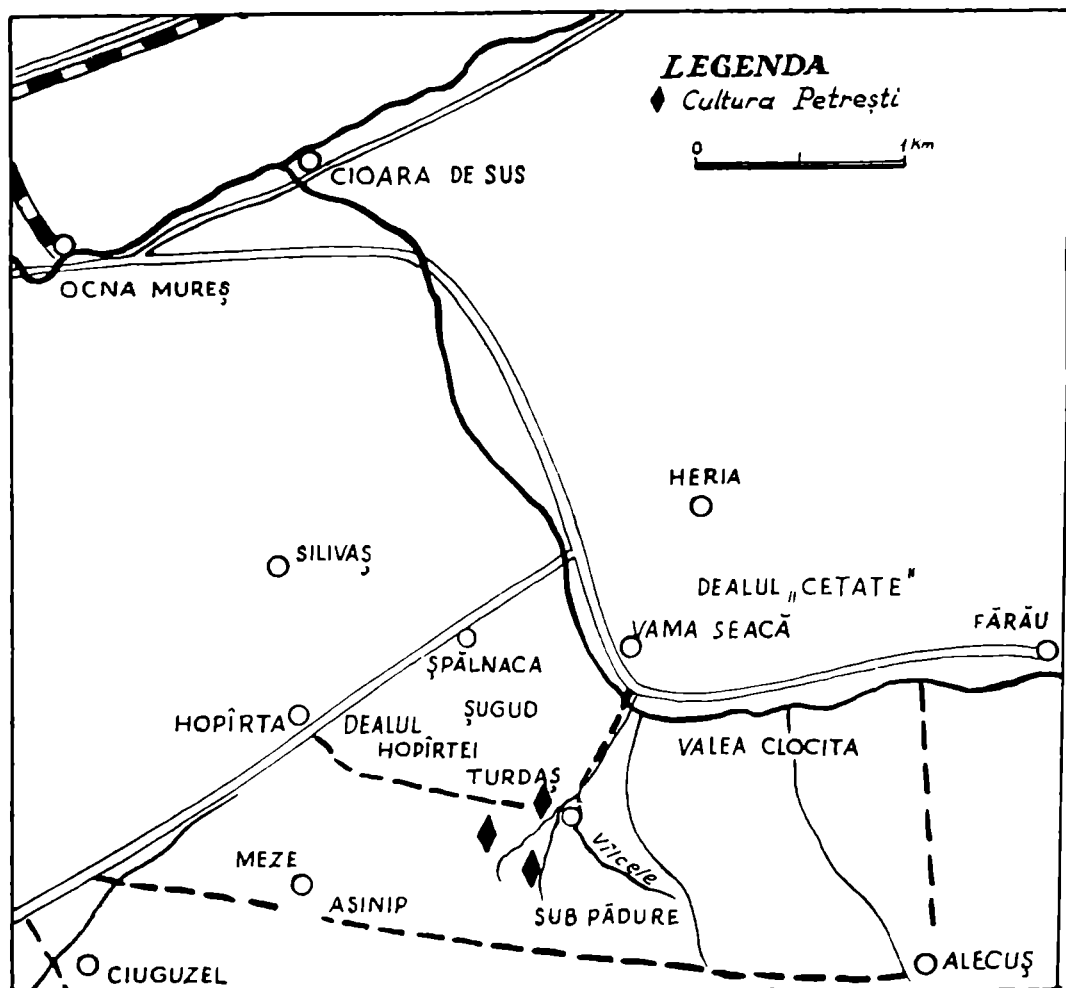

Fig. 1 — Schiță topografică a descoperirilor arheologice de pe teritoriul satului Turdaș.

tingem vase de tip borcan cu marginea dreaptă și ușor subțiată (fig. 3/3—4), vase cu pîntecul rotund prevăzute cu două torți în formă de inel, dispuse vertical în zona de maximă rotunjire (fig. 3/15 și fig. 4/2, 4—6) și margini de vase de culoare brună-cărămizie, decorate la exterior cu alveole incizate cu unghia, considerate „de tradiție Criș”, care apar în stratul inferior (fig. 3/9). Vase cu decor similar, care își găsesc asemănări în cultura Gumelnița (stratul B)², s-au descoperit la Planul de Jos (Podei)³ și Ocna Sibiului⁴.

² Vl. Dumitrescu, *Gumelnița. Sondajul stratigrafic din 1960*, în SCIV, 17, 1, 1960, p. 84, fig. 23/8—9.

³ I. Paul, *Un complex de cult descoperit în așezarea neolitică de la Planul de Jos*, în StCom, 12, 1965, p. 14, pl. I/8; idem, *Așezarea neo-eneolitică de la Planul de Jos (Podei), jud. Alba*, în StCom, 15, 1970, pl. VI/7 și 10; idem, *Unele probleme ale neoliticului din Transilvania în legătură cu cultura Petrești*, în RevMuz, II, 4, 1965, p. 299.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 295 și p. 299.

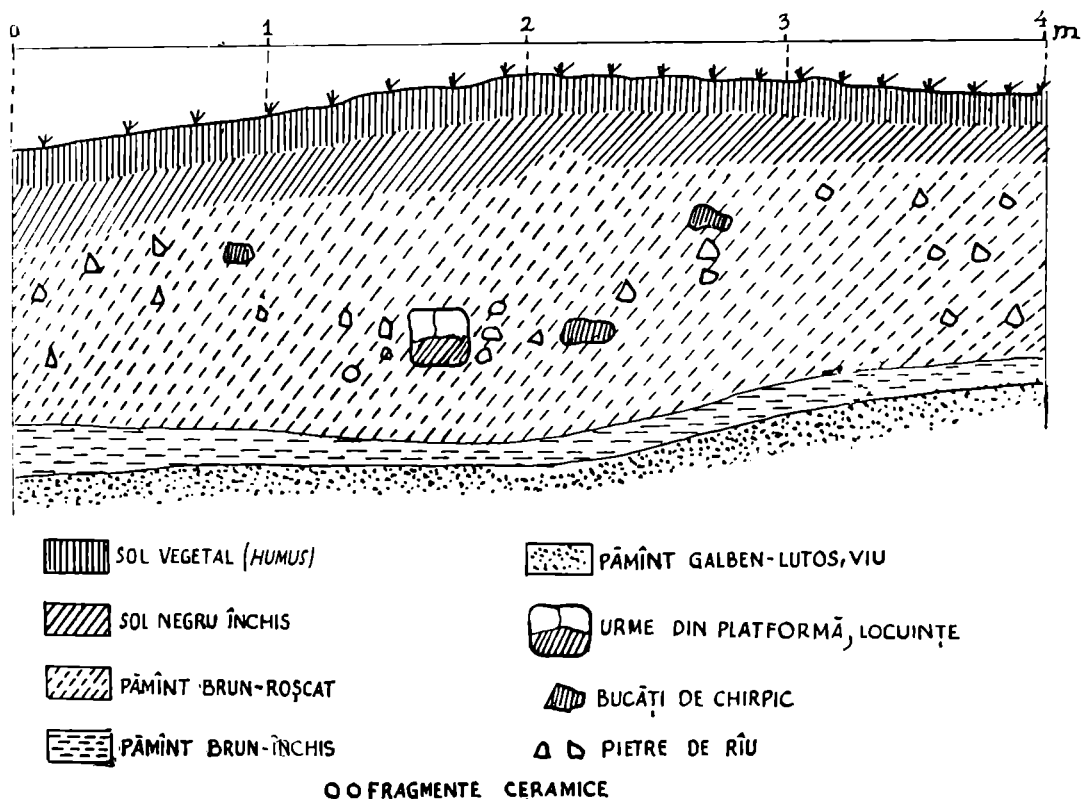

Fig. 2. — Turdaș — „La Gușata”. Profilul secțiunii.

Ceramicii fine îi aparțin vase din pastă de bună calitate, arsă uniform în cuptoare închise, a cărei culoare variază de la roșu și portocaliu la cenușiu-închis. După ornamentație această categorie cuprinde 1) o specie neornamentată și 2) alta pictată.

1) *Ceramica neornamentată* de culoare roșie sau portocalie se impune prin forme de vase de dimensiuni mijlocii și mari ca: vasele globulare de tip „amforă”, cu gîtul cilindric, prevăzut la exterior cu un prag (fig. 3/5, 10, 13 și fig. 4/3), farfuriile cu marginea subțiată și mult evazată (fig. 3/7), străchinile cu umărul carenat, cu slip roșu lustruit la exterior (fig. 3/2 și fig. 4/7) și vasele bitronconice cu pereții groși și marginea ușor subțiată și țesită în afară, prevăzute cu torți circulare dispuse vertical. De asemenea, notăm un ciob ornat cu umflături plastice (fig. 3/17) și un fragment din butonul apucător al unui capac, prevăzut în partea superioară cu o adincitură (fig. 3/18 și fig. 4/1).

2) Din categoria *ceramicii pictate* menționăm un fragment de vas-suport, gol în interior, confecționat din pastă fină, de culoare cenușiu-gălbui. La exterior are angoba portocalie pe care s-a aplicat un decor pictat, constituit din fișii groase de vopsea roșie-brună, dispuse oblic și asociate cu motivul „în rețea”. Fiecare fișie este încadrată pe margine cu linii subțiri de vopsea roșie, dînd picturii un aspect tricrom (fig. 5/1). Vase cu decor asemănător s-au desco-

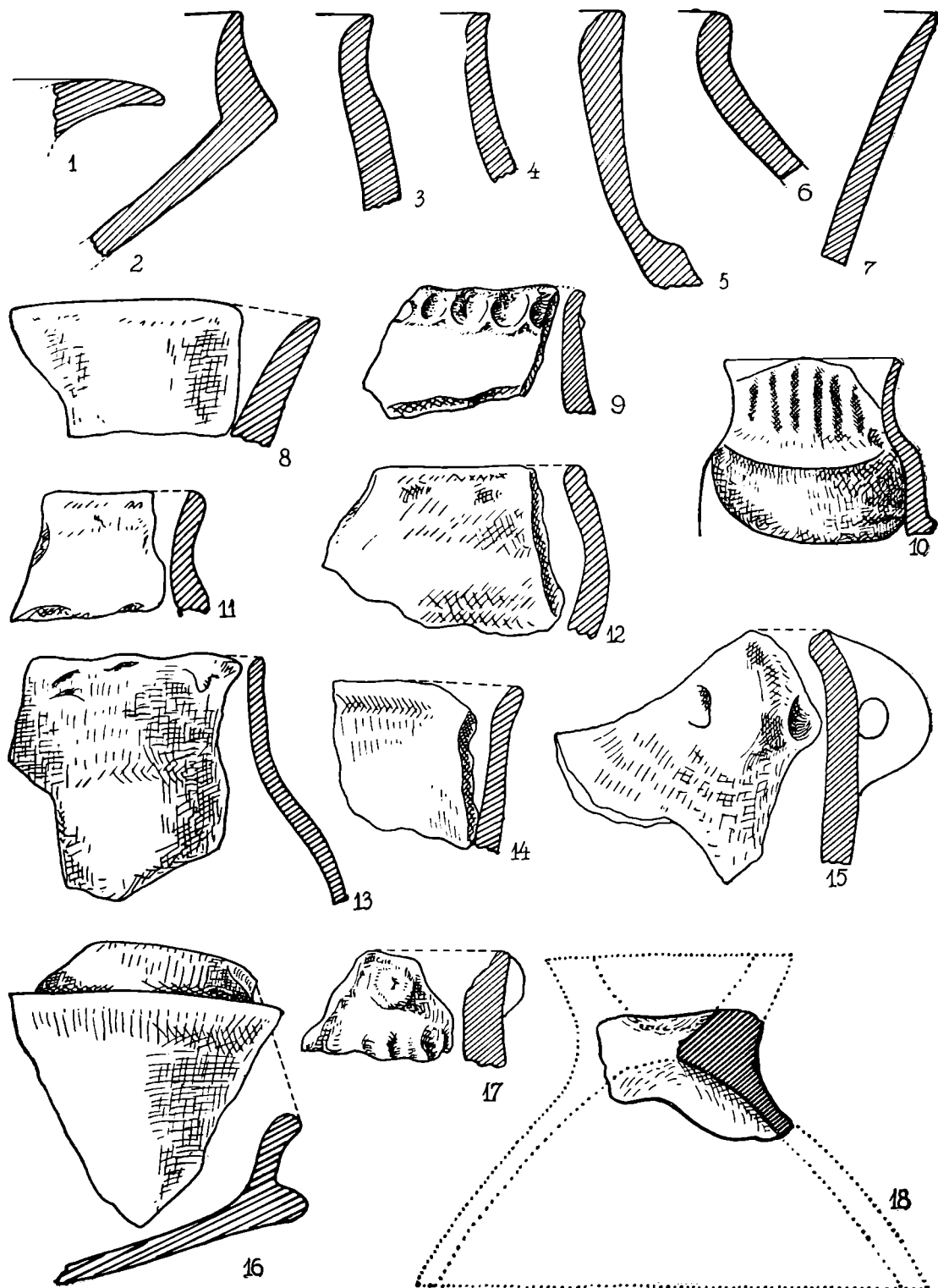

Fig. 3. — Turdaș — „La Gușata”. Profile și ceramică din cultura Petrești.

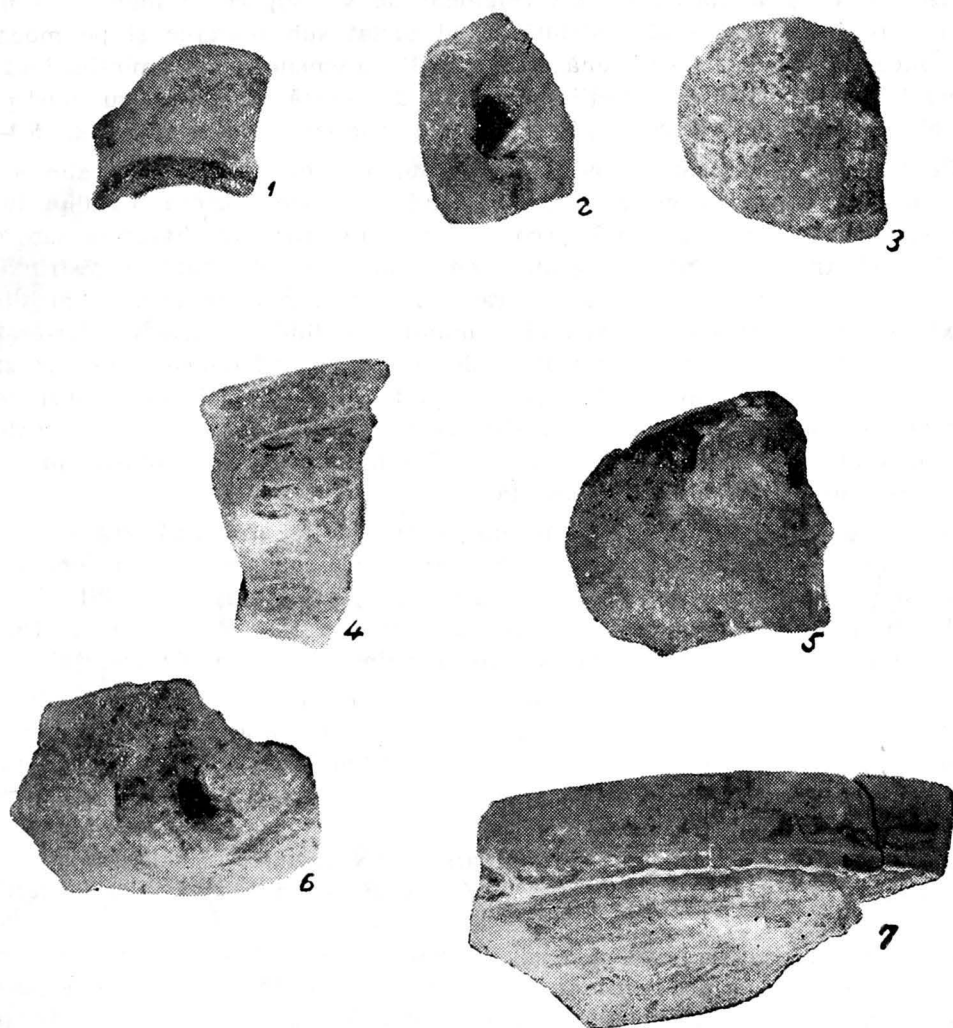

Fig. 4. — Turdaș — „La Gușata”. Ceramică neornamentată din cultura Petrești.

perit la Tărtăria⁵, Cucii⁶ și Ocna Sibiului-„Fața Vacilor”⁷. Motivul „în rețea”, mărginit de fișii oblice este întâlnit și pe o margine provenită de la un vas bitronconic din pastă gălbuie cu angobă portocalie (fig. 5/2), care prezintă analogii la

⁵ N. Vlassa, *Chronology of the neolithic in Transylvania in the light of the Tartaia settlement's stratigraphy*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, fig. 5/4—5.

⁶ Idem, *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, în *ActaMN*, IV, 1967, fig. 13/2, 6.

⁷ I. Paul, *Sondajul arheologic de la Ocna Sibiului*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 199, fig. 8/11. De asemenea, suporturi decorate cu motivul „în rețea” se cunosc la Șeica Mică (I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, în *BerRGK*, 22, 1933, pl. 3/3) și Tăușalaș-Deva (O. Floca, *Harta arheologică a municipiului Deva*, în *Sargetia*, VI, 1969, p. 8, fig. 1/2).

Ciuguzel⁸ și Proștea Mare⁹. Un alt fragment de vas-suport cu fond exterior roșu lustruit are buza groasă și răsfrîntă, fiind pictat sub margine și pe muchie cu linii oblice de vopsea negru-brună (fig. 5/5). De asemenea, mai amintim încă două fragmente de suporturi cu pereții mai groși, din pastă cărămizie, cu înveliș exterior alb-gălbui, pictate cu fișii oblice de vopsea roșu-brună (fig. 5/3—4).

Unul dintre fragmente provine de la un vas din pastă portocalie a cărui suprafață este acoperită cu porțiuni de fond roșu sau portocaliu-gălbui lustruit, peste care a fost transpus un decor format din romburi hașurate „în rețea” (fig. 5/6). Castroanele sînt reprezentate de o margine îngroșată și răsfrîntă teșit spre interior, cu profil unghiular, lucrată din pastă roșie-portocalie, cu slip fin. La exterior este ornată cu benzi oblice umplute cu linii paralele sau hașurate „în rețea”, iar muchia are ca decor grupuri de cîte cinci linii oblice pictate în zig-zag cu vopsea alb-cenușie. În interior, pe un fond cenușiu-gălbui, sînt transpuse fișii hașurate cu vopsea albă (fig. 5/7). Un fragment analog, decorat pe muchie cu benzi unghiulare, provine de la Pianul de Jos (Podei)¹⁰, avînd similitudini în privința ornamentului în cultura Gumelnița¹¹.

Din descoperiri fortuite provine un fragment de strachină cu umărul carenat, lucrat din pastă nisipoasă de culoare negru-cenușie cu slip bine lustruit (fig. 3/16) și o margine evazată de fructieră din pastă cenușie (fig. 3/1). Străchini asemănătoare s-au descoperit la Cașolț-„Poiana în Pisc”¹² și Pianul de Jos¹³, fiind întîlnite și în nivelul A din așezarea eponimă a culturii Gumelnița¹⁴.

Resturile de chirpici cu urme de pleavă și impresiuni de pari provin de la construcția unei locuințe cu platformă. Urme de la o construcție asemănătoare au fost surprinse în apropiere de către locuitorul Mihai Mărgărit care, săpînd în primăvară o groapă pentru pivniță, a descoperit pe o suprafață de circa 2 m² un strat compact de chirpici.

Locuințele cu platforme de chirpici ars sînt caracteristice culturilor cu ceramică pictată¹⁵, fiind întîlnite atît la Tărtăria¹⁶, cit și în alte așezări Petrești din Transilvania¹⁷.

Materiale de tip Petrești apar și în punctul „La biserică” unde, cu ocazia lucrărilor agricole, au ieșit la iveală bucăți masive de chirpici cu impresiuni de nuiete și fragmente de vase cu pereții groși și pasta grosolană, decorate cu

⁸ H. Schroller, *Die Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, Berlin, 1933, pl. 23/1—7.

⁹ Z. Székely, *Cercetări arheologice în comuna Soroștin*, în *ActMed*, 1, 1952, pl. II/1—2. Vase cu decor asemănător s-au descoperit la Șeica Mică (I. Al. Aldea, *Așezarea „Petrești” de la Șeica Mică*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 35, fig. 4/2) și Pianul de Jos, de unde provine o strachină cu umărul carenat și un suport bine păstrat (Vl. Dumitrescu, *Arta neolitică în România*, București, 1968, p. 100, pl. 13).

¹⁰ I. Paul, în *StCom*, 14, 1969, pl. VII/1.

¹¹ Idem, *op. cit.*, p. 62.

¹² M. Macrea, *Șantierul arheologic Cașolț-„Boița”*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 423, fig. 20/2, 6—8.

¹³ I. Paul, *op. cit.*, p. 53.

¹⁴ Vl. Dumitrescu, în *SCIV*, 17, 1966, 1, p. 66, fig. 10/1.

¹⁵ I. Paul, în *legătură cu problema locuințelor de suprafață cu platformă din așezările culturilor Petrești și Cucuteni-Tripolie*, în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 3—22; Vl. Dumitrescu, *Cu privire la platformele de lut ars ale locuințelor unor culturi eneolitice*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 388—395.

¹⁶ N. Vlassa, *Stratigrafia așezării de la Tărtăria*, în *Studia*, Series Historia, fasc. 2, 1962, p. 25.

¹⁷ I. Paul, *op. cit.*, p. 3; idem, în *StCom*, 14, 1969, p. 63.

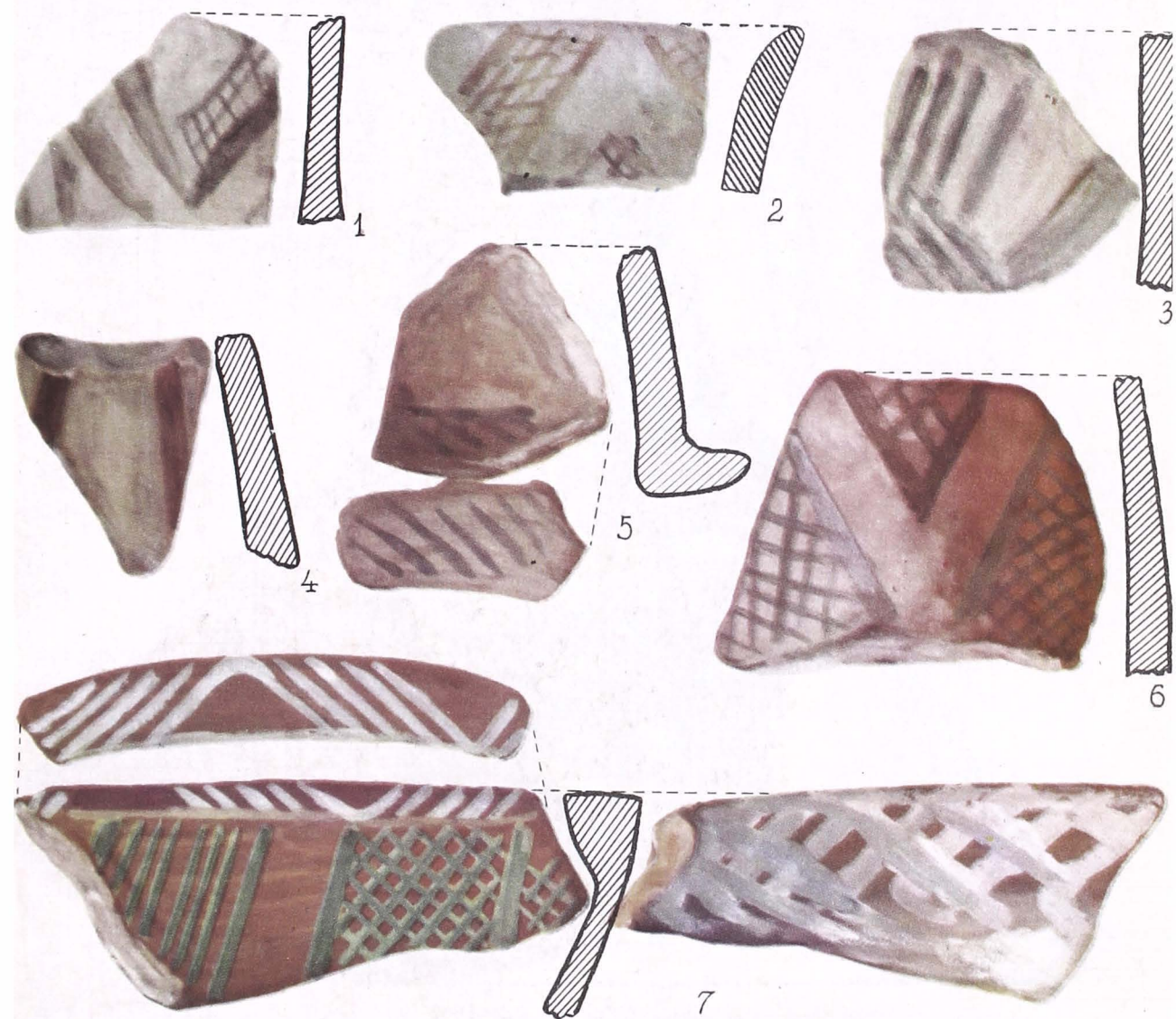

Fig. 5. — Turdaș — „La Gușata”. Ceramică pictată din cultura Petrești.

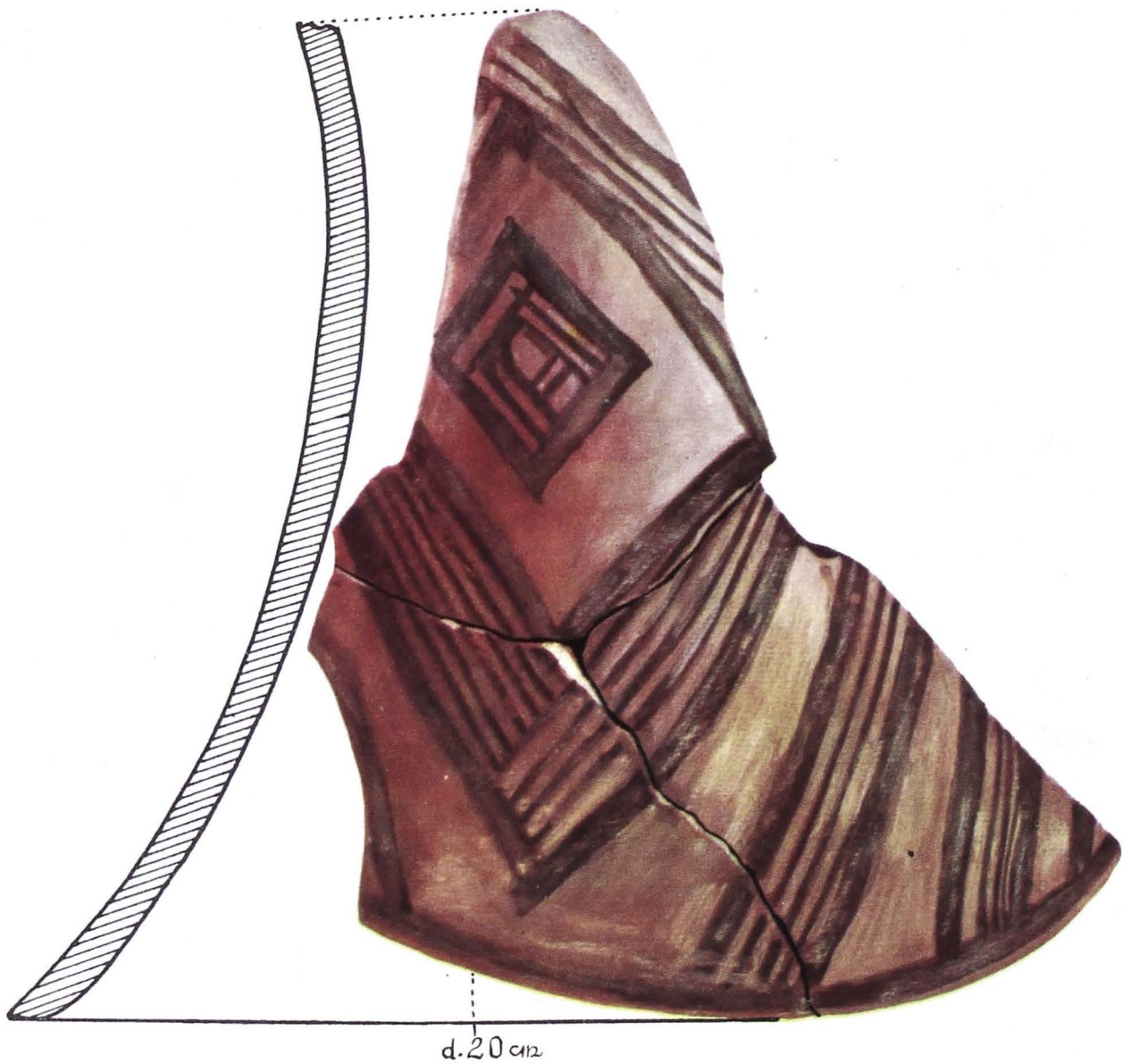

Fig. 7. — Turdaş — „La biserică”. Fragment de suport pictat.

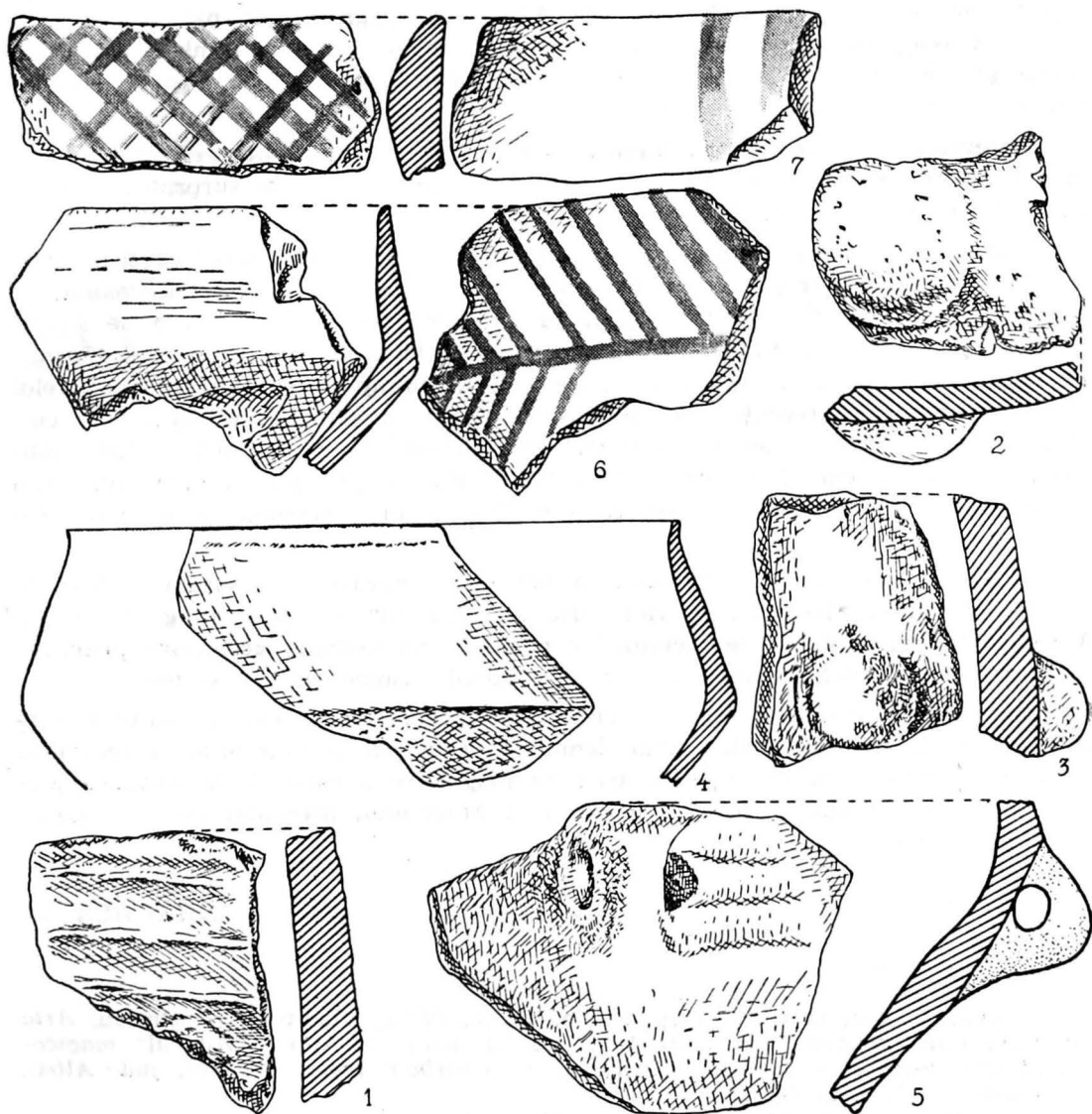

Fig. 6. — Turdaș — „La biserică”. Ceramică din cultura Petrești.

vîrci de barbotină (fig. 6/1) ori cu proeminențe plastice (fig. 6/2—3), precum și vase bitronconice cu pasta fină (fig. 6/4), uneori prevăzute cu torți perforate orizontal (fig. 6/5)¹⁸.

În grupa ceramicii pictate semnalăm un fragment de strachină cu marginea invazată și decorată în interior cu fișu oblice de vopsea roșu-brună (fig. 6/6), o margine îngroșată de strachină pictată la exterior cu fișii roșu-brune dispuse „în

¹⁸ Așezarea ne-a fost semnalată de Ioan Dan din Turdaș. De asemenea, în profilul unui mal de lingă podul de lemn din Vîlcele, la marginea grădinii lui Iacob Sălăgean, se distinge la adîncimea de 0,50 m un străt de cultură gros de 1 m, cu cărbune, oase de animale și ceramică de tip Petrești.

rețea", iar pe fața interioară oblic (fig. 6/7) și un fragment din partea inferioară a unui vas-suport, decorat cu benzi de linii paralele frînte și romburi cu liniile marginale mai late, redată cu vopsea brună-închisă pe un fond roșu cu nuanțe portocalii (fig. 7)¹⁹.

Observațiile făcute asupra materialelor descoperite pînă în prezent ne arată că uneltele de silex și cele de os lipsesc, iar ceramica Coțofeni surprinsă sporadic în stratul superior este atipică.

Materialul ceramic descoperit în așezarea neolitică tîrzie aparține fazei dezvoltate a culturii Petrești, avînd un singur nivel de locuire. Așezări asemănătoare în privința stratigrafiei și cronologiei, cu ceramică pictată și locuințe de suprafață cu platforme de lut ars, se cunosc la Noșlac²⁰, Cuci²¹, Ciuguzel²², Cașolț-„Poiana în Pisc“²³ și Răhău²⁴, fiind, de obicei, suprapuse stratigrafic de nivelul Coțofeni timpuriu. Prezența unor materiale de tip gumelnițean în stratul de cultură Petrești pledează pentru o dezvoltare sincronă a celor două culturi, subliniind influența exercitată de cultura Gumelnița asupra purtătorilor civilizației cu ceramică pictată vest-românească din Transilvania, sesizată și în alte așezări²⁵.

Stațiunea semnalată se întindea în partea de nord-vest a satului actual, la poalele „Dealului Bisericii“, pe ridicătura „La Gușata“ și malul stîng al pîrîului Vilcele. Ca îndeletniciri ale locuitorilor neolitici menționăm agricultura primitivă și creșterea animalelor domestice, iar ca ocupații casnice olăritul și țesutul.

Materialele ceramice Petrești identificate în hotarul de vest al satului Turdaș, alături de cele semnalate mai demult la Ciuguzel și Ciumbrud și recent la Silivaș²⁶ contribuie la cunoașterea ariei de răspîndire a culturii cu ceramică pictată în partea stîngă a cursului mijlociu al Mureșului, precizînd noi descoperiri în această zonă.

MIHAI BLĂJAN

¹⁹ Analogii vezi la I. Paul, *op. cit.*, p. 52, pl. IV/2a; Vladimir Dumitrescu, *Arta preistorică în România*, București, 1974, fig. 62; Ioan Al. Aldea, „Altarul“ magico-ritual descoperit în așezarea neolitică de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba), în *Apulum*, XII, p. 44, fig. 2/4.

²⁰ N. Vlăsa, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 420.

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 419, fig. 13/1, 6; I. Paul, în *RevMuz*, II, 1965, 4, p. 295.

²² Muzeul din Aiud păstrează fragmente ceramice pictate descoperite pe hotarul satului Ciuguzel. Vezi G. Téglás, *Az erdélyi medence őstörténelméhez*, Cluj, 1887; I. Marțian, *Rep*, p. 14.

²³ M. Macrea, *op. cit.*, p. 421—429; I. Paul, *Așezarea neolitică de la Poiana în Pisc*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 107 și urm.

²⁴ K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, I. Paul, I. Raica, *Săpăturile arheologice de la Răhău și Sebeș*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 14 și urm.

²⁵ Materiale gumelnițene s-au identificat în așezările Petrești de la Pianul de Jos-„Podol“ (I. Paul, în *StCom*, 14, 1969, p. 62—63) și Șeica Mică (I. Al. Aldea, *op. cit.*, p. 30, fig. 2).

²⁶ Pe teritoriul satului, în apropiere de locul unde se presupune să se fi descoperit renumitele vestigii celtice, în 1972 Vl. Zirra (Institutul de arheologie, București) a executat un sondaj de informare, descoperind fragmente de vase neoneolitice aparținătoare culturii Petrești. Materialul, inedit, în Muzeul din Aiud. Informații amabile de la cercetătorul Vl. Zirra, căruia îi aducem, și cu această ocazie, mulțumirile cuvenite.

DIE SIEDLUNG VOM TYP PETREȘTI IN TURDAȘ (KR. ALBA)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser legt archäologischen Fundstoff aus der Siedlung vom Typ Petrești vor, die im Herbst 1971 auf dem Dorfgebiet von Turdaș, an einem „La Gușata“ genannten Punkt und in seiner Umgebung identifiziert wurde. Das dort geborgene archäologische Material bestand aus Tonscherben, Tierknochen und verstreuten Brocken aus der Plattform von gebranntem Lehm der neolithischen Wohnstätten.

Die Keramik umfasst, nach Qualität des Tons, Gebrauchsware und feinere Ware; die letztere ist unverziert oder direkt auf dem Ton mit verschiedenen geometrischen Mustern bemalt. Das am Westrand des Dorfes Turdaș gefundene archäologische Material weist Ähnlichkeiten mit der Tonware ebensolcher Siedlungen aus Siebenbürgen auf und stammt aus einer spätneolithischen, der eigentlichen Petrești — Kultur zugehörigen Siedlung.

SĂPĂTURI ARHEOLOGICE LA MUGENI

Studiu preliminar

(Partea I-a)

Comuna Mugeni (jud. Harghita), situată în partea superioară a văii Tîrnavei Mari, la 10 km spre sud-vest de municipiul Odorheiu Secuiesc, într-un mic bazin geomorfologic al acesteia, între strimtoarea de la Oțeni și cea de la Dejuțiu, abia de un sfert de veac este cunoscută în literatura de specialitate prin descoperirile de suprafață, neolitice, de tip „Tisa”¹.

Așezarea din epoca cuprului de pe terasa „Pagyvan”

Așezarea în discuție, din epoca societății primitive, se găsește la nord de Mugeni, pe malul drept al Tîrnavei, pe o terasă relativ spațioasă, de înălțime mijlocie (fig. 1 și 2, nr. 2)². La capătul de nord-est al promontoriului, într-o groapă puțin mai joasă față de nivelul terasei, se găsește un izvor cu un debit inconstant de apă, un factor important totuși pentru nașterea și existența așezării.

Pentru clarificarea stratigrafiei în 1960 s-a trasat o secțiune în partea de vest a promontoriului (fig. 2, nr. 1), de 2×12 m, iar în mijlocul lui s-a trecut la dezvelirea unei suprafețe mai mari (fig. 2, nr. I). Toate observațiile de ordin stratigrafic, făcute în cursul săpăturilor din acel an ne-au dus la concluzia că resturile de locuințe și inventarul descoperit aparțin unui singur strat de cultură. Pe de altă parte, amîndouă locurile de săpătură s-au dovedit a cuprinde material identic.

Din punct de vedere stratigrafic, în cursul săpăturilor din 1961 (fig. 2, nr. II—IV) nu s-a observat nimic nou față de constatările din anul precedent. Resturile de locuință și inventarul descoperit aparțin aceluiași strat de cultură, deși în secțiunea dintre suprafața I și III s-a săpat pînă la adîncimea de 2,5 m, lucrîndu-se tot într-un lut galben, tasat, fără nici o urmă de viață.

În concluzie, stratigrafia de pe terasa „Pagyvan” de la Mugeni se prezintă în felul următor: deasupra rocei de bază (lut pleistocen, precedat de conglomerat pannonian din neozoic) urmează un strat de cultură de o culoare mai închisă, cu o linie de demarcație destul de netă, cu urme de cenușă, mici bucați

¹ M. Roska, în *ArchÉrt*, XLIX, 1936, p. 75, nr. 19; idem, *ErdRep*, p. 48, nr. 192; cf. încă în *Materiale*, X, 1973, p. 336. În afară de aceasta așezare, înainte de recunoașterile noastre, executate în 1955—1956 și 1960, de pe teritoriul comunei nu s-a cunoscut decît un stater de aur de la Filip al II-lea al Macedoniei. Cf. Fr. Müller, în *MCC*, IV, 1859, p. 165; C. Gooss, *Chronik*, p. 9; T. Ortway, *Temesv.Tört.*, p. 341; S. Rákóczy, în *BKL*, XXXIX, 1906, p. 465—468; M. Roska, *ErdRep*, p. 12, nr. 9; B. Mitrea, în *EDR*, X, 1945, p. 30, precum și *Rep.* ms, articolul *Mugeni*.

² Pentru descrierea mai detaliată din punct de vedere geografic a terasei, vezi: în *Materiale*, X, 1973, p. 336.

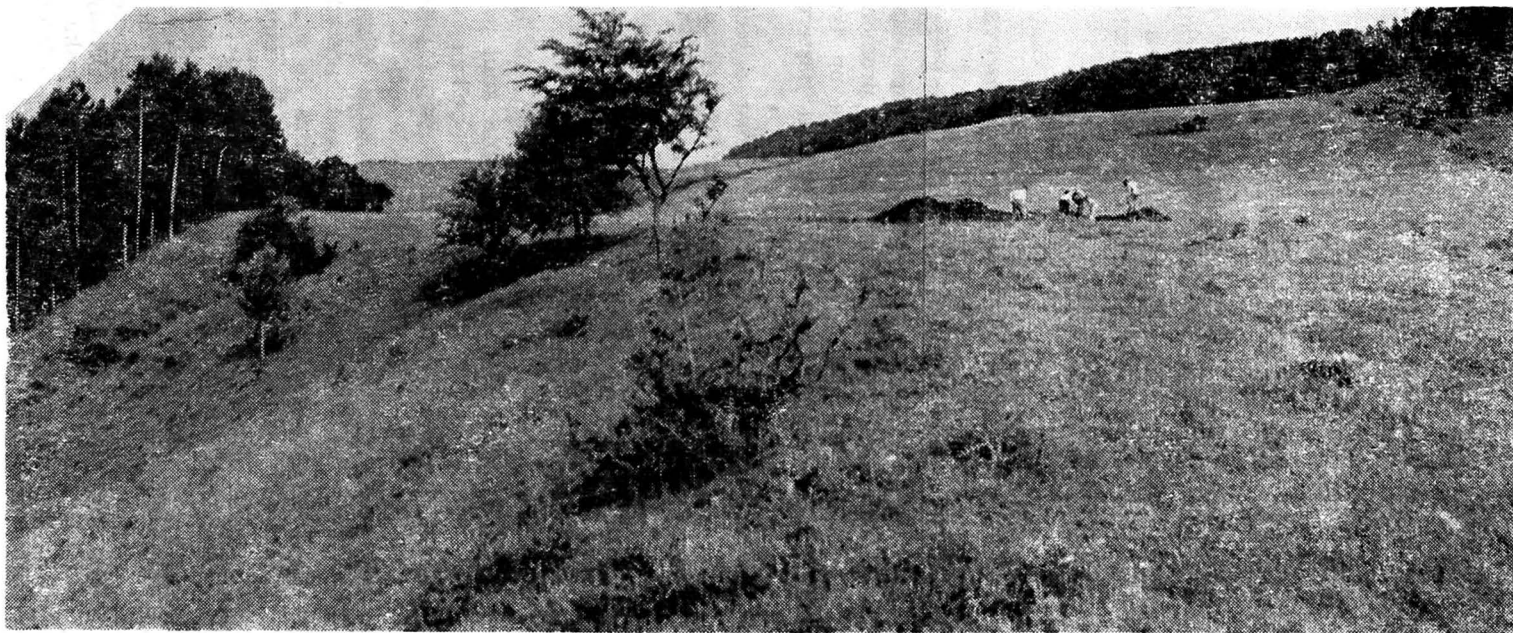

Fig. 1. — Vederea generală a săpăturii de la Mugeni — „Pagyvan”.

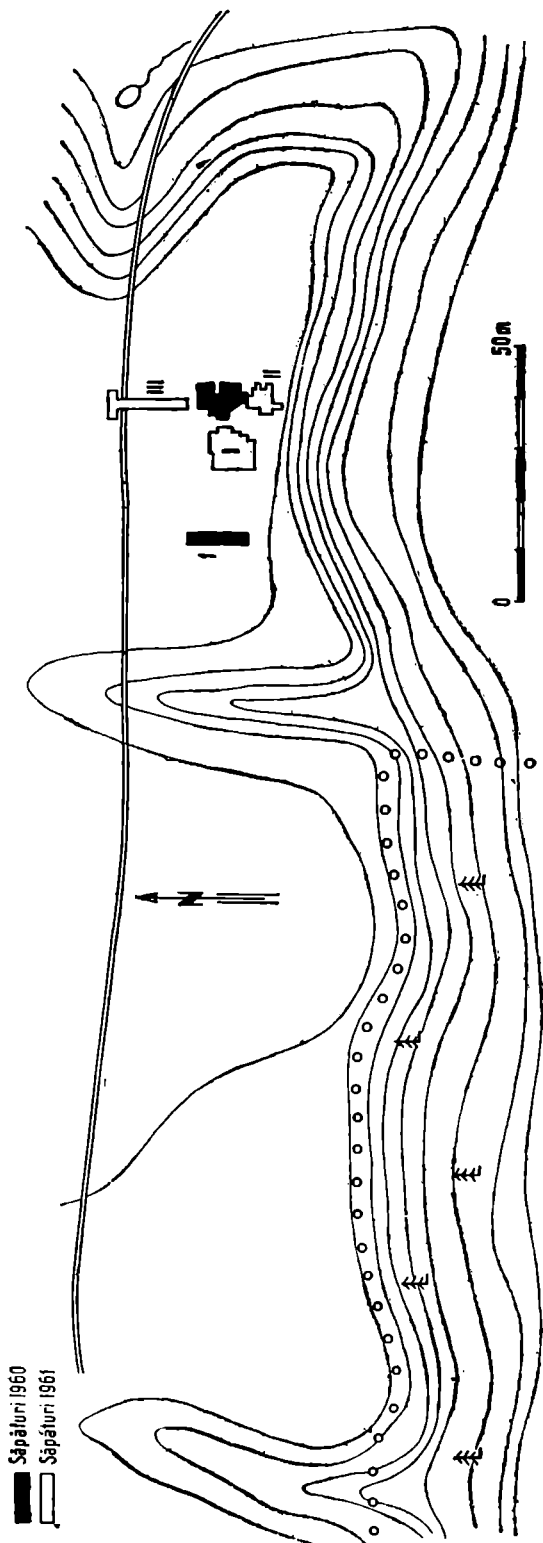

Fig. 2. -- Planul săpăturii de la Mugeni -- „Pagyvan”.

de cărbune etc. El conține din abundență fragmente ceramice nepictate de tip Ariușd, mult mai puține fragmente de chirpici, oase de la diferite animale domestice și sălbatice, și câteva unelte de piatră, împreună cu un topor ciocan de aramă. Acest strat, în partea lui superioară, a avut de suferit ici-colo, în ultimii ani, din cauza plugului cu tracțiunea mecanică. Pe el s-au găsit *in situ* resturi de locuințe pe care le-am dezvelit în cursul lucrărilor. Peste acest strat urmează humusul actual, conținând fragmente ceramice, unelte de piatră și puține fragmente de chirpici.

În cursul anului 1960 s-a dezvelit doar o suprafață destul de neînsemnată, de aproximativ 35 m² (fig. 2, suprafața 1), totuși am putut prinde urmele unei locuințe. În suprafața în lucru, de 4×4 m, la o adâncime de numai 7—15 cm față de nivelul actual, s-a conturat un „petec” acoperit cu un strat gros de 5—10 cm, format din fragmente ceramice. Urmărind acest „petec”, prin lărgirea de mai multe ori și în diferite direcții a săpăturii, s-a conturat o arie de o formă cvasi-rectangulară, cu o linie despărțitoare foarte netă în sens orizontal (pe fig. 3, marcată prin linia întreruptă). Această suprafață acoperită cu fragmente ceramice a fost lipsită aproape totalmente de chirpici, dar cam pe la mijlocul ei am putut observa pe o porțiune foarte restrânsă bucăți dintr-o lipitură de lut cu amprente de crengi subțiri, nuiiele și de pleavă. Pe o suprafață mai restrânsă, într-o formă patrulateră, aproape de jur-împrejur s-a constatat o bordură destul de evidentă, în compoziția căreia a intrat mai mult pământ și mai puține cioburi. Numai în partea de nord-vest a ariei dezvelite am aflat mai multe cioburi de la diferite vase întregibile. Această masă de fragmente ceramice, având o întindere de circa 4×5,5 m, zăcea pe o suprafață aproape netedă, orizontală, tare, tasată (?) între care s-a mai putut observa un strat subțire de culoare cenușie închisă, bogat în materii de origine organică și cu multe fragmente de oase de la diferite animale, găsite împrăștiate. Cu ocazia ridicării masei de cioburi, cam la mijlocul suprafeței tasate (?) s-au găsit, formând două semi-lune, niște pietre mari de râu arse, iar nemijlocit lângă ele, spre est, pe un loc în formă ovală, cu o lungime de aproximativ 1,5 și lățimea de 0,8 m (fig. 3), a ieșit la iveală o oarecare cantitate de cenușă și bucăți foarte fărîmigate de cărbune de lemn. Aici au existat una sau două vetre de foc, fără amenajare specială (numai deasupra acestui loc s-au putut observa bucăți de chirpici).

După raderea suprafeței tasate, în pământul de culoare brună din ce în ce mai deschisă au apărut niște pete mici de formă circulară, aranjate în linii destul de regulate, având distanța de la 0,4 pînă la 1 m între ele. Diametrul lor a atins 8—9 cm, în general. După executarea citorva mici secțiuni, tăindu-se pe jumătate, s-a putut constata că cele axate aproximativ nord-vest — sud-est, în două cazuri, au avut o înclinație de 55—60°, față de verticală. Asemenea înclinație am observat și în cazul celor două decolorări de formă cilindrică, orientate nord-est — sud-vest, situate în partea nordică a masei de ceramică, în acest caz însă în sens contrar. Aceste „vine” de culoare cenușie închise au intrat cu 0,25—0,30 m în adâncime, față de suprafața tasată. Ele pot fi considerate cu siguranță ca urme de pari relativ subțiri, ușor înfipti în suprafața de odinioară. Găurile de pari găsite sub partea sud-estică a masei de ceramică vorbesc, în schimb, de pari înfipti pe direcție verticală. Nici una dintre urmele secționate n-a fost ascuțită la capăt. Liniile formate de pari (fig. 3) închid un spațiu oarecare, ale cărui dimensiuni aproximative sînt: lățimea 2,7—2,8 m, iar lungimea de 4—4,5 m. Șirul de

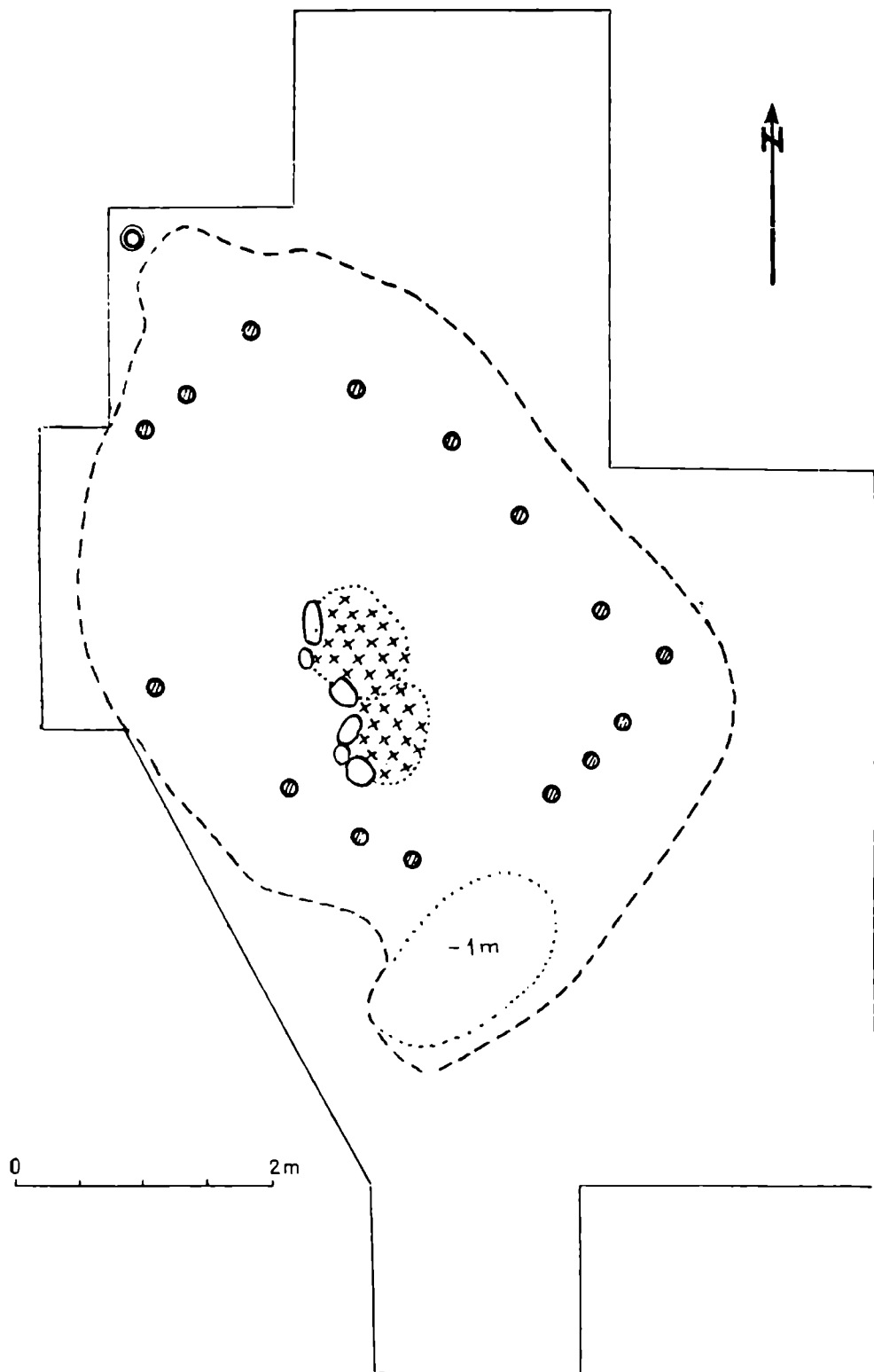
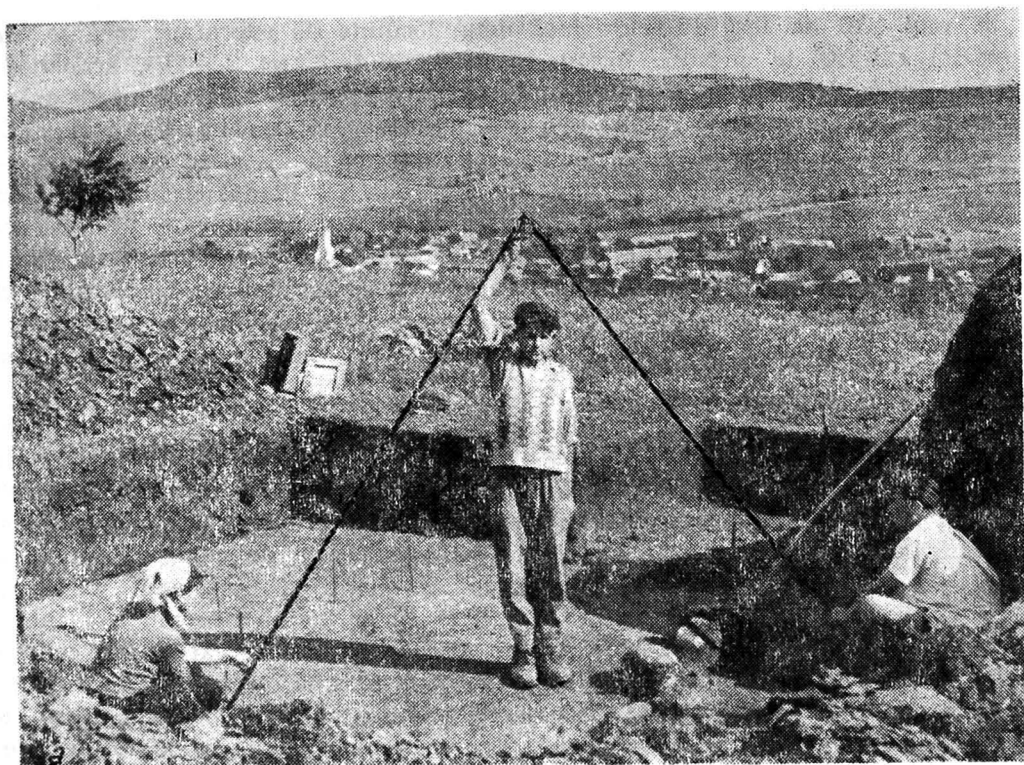

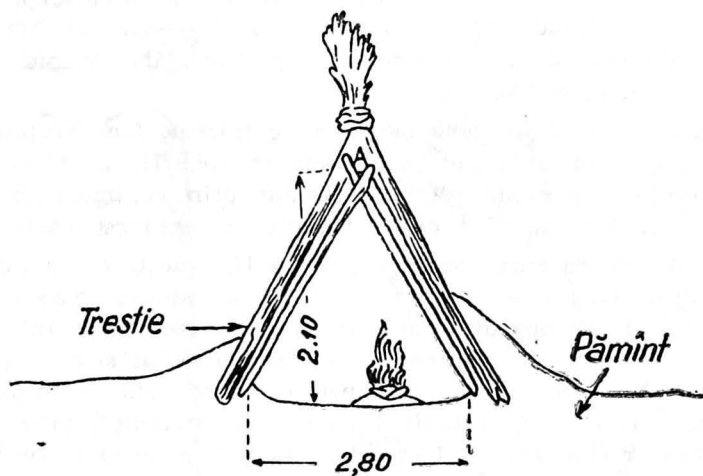
Fig. 3. — Planul suprafeței nr. I.

pari închide deci un spațiu aproape patrulater. Numai în colțul de vest lipsesc urme de pari. Notăm aici că bordura de fragmente ceramice în masă coincide, în linii mari, cu linia parilor, deci între ele trebuie să fie neapărat o legătură organică! Pe baza celor observate putem presupune, cu mare probabilitate, că urmele dezvelite aparțin unei locuințe de suprafață cu plan aproape rectangular, cu pereți înclinați (fig. 4a), construiți din pari destul de slabi, cu împletitură de nuiele între ei (bucățile puține de chirpici, găsite numai în porțiunea vetrei, căzute toate cu amprente în sus, trădează folosirea împletiturii de nuiele) și acoperiți cu un strat gros de trestie (fig. 4b). Aproape de pământ, pe stratul de trestie, de jur-împrejur la baza pereților, a fost aruncată o masă oarecare de pământ. După măsurători, înălțimea colibeii abia a fost de 2,1—2,3 m. ceea ce este destul de puțin față de datele cunoscute pînă acum. Pentru asemenea construcții primitive avem multe analogii și din epoca comunei primitive, dar și unele contemporane, etnografice, chiar pe teritoriul Mugenilor³. După cum

³ Cf. I. Kovács, în *Dolg*, IV, 1913, p. 1—5, 13—14; Fr. Behn, art. *Haus*, în *RLV*, vol. V, 1929, p. 164—182, mai ales pl. 47a—b; idem, *Das Haus in vorrömischer Zeit*. 2. Auflage, *Kulturgeschichtliche Wegweiser durch das Römisch-Germanische Zentral-Museum*, Mainz, 1928, p. 6—14; H. Schroller, în *Tagungsberichte der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft*, 1928, p. 92; J. Banner, în *DolgSzeged*, V, 1929, p. 115—125; IX, 1933—1934, p. 55—57; idem, în *JPEK*, 1930, p. 122—123 și pl. 8; idem în *PZ*, 1930, p. 184—193; idem, J. Korek, în *ArchÉrt*, 76, 1946, p. 9—23 și nota 1; idem, în *ArchÉrt*, 78, 1951, p. 34; M. Roska, *A Torma Zsófia-gyűjtemény. Die Sammlung Zsófia von Torma*, [Cluj], 1941, pl. CVI, nr. 14, pl. CXXIII, nr. 17; K. Horedt, în *Apulum*, III, 1947—1949, p. 50, 52; J. Banner, Gy. László, I. Méri, A. Radnóti, *Régészeti kézikönyv*, vol. I, Budapest, 1954, p. 110—111; Eug. Comşa, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 366—370; R. Pusztai, în *ArchÉrt*, 83, 1, 1956, p. 40—41, 44—45, fig. 1—4; Gy. Gazdapusztai, în *ArchÉrt*, 84, 1, 1957, p. 6—7, 12; P. Patay, în *FolArch*, IX, 1957, p. 25; R. Vulpe, *Izvoare. Săpături din 1936—1948*, (București), 1957, mai ales p. 38—41; J. Csalog, în *ActaArchBp*, IX, 1958, p. 95—100; J. Korek, în *ArchÉrt*, 85, 2, 1958, p. 145, 152; I. Paul, în *Materiale*, V, 1959, p. 421—425; D. Berciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 55—56; J. Dombay, în *A Janus Pannonius Múzeum Evkönyve*, 1959, Pécs, 1960, p. 65—70; O. Trogmayer, în *Acta Antiqua et Archaeologica, Acta Universitatis de Attila József nominatae*, X, 1966, p. 11—26; B. Soudský, în *SlovArch*, XVII, 1, 1969, p. 5—96; etc. În legătură cu fenomenul de răspîndire a cioburilor pe o suprafață mai mare decît spațiul original al locuinței, vezi constatările prețioase de la Hăbășești: [Vl. Dumitrescu], M. Petrescu-Dimbovița, în *SCIV*, I, 1950, p. 37. Menționăm în această ordine de idei că forma această de locuință diferă întru totul de forma locuințelor cunoscute pînă acum în cadrul grupului Ariușd-Cucuteni-Tripolie. Cf. F. László, în *Dolg*, II, 1911, p. 186—187; V, 1914, p. 324—378; T. S. Passek, în *MIA*, nr. 10, Moskva-Leningrad, 1949, p. 55 și urm., p. 79 și urm., p. 131 și urm.; [Vl. Dumitrescu], M. Petrescu-Dimbovița, în *SCIV*, I, 1950, p. 35—38; în *SCIV*, III, 1952, p. 60—65, p. 127—129; M. Petrescu-Dimbovița, în *SCIV*, IV, 1953, p. 10—13; H. Dumitrescu, în *SCIV*, IV, 1953, p. 50—53; Vl. Dumitrescu, *Hăbășești. Monografie arheologică*, (București), 1954, p. 18—202, 498—504; I. Nestor, în *Studii și referate privind istoria României*, vol. I, (București), 1954, p. 56—57 etc. Din toată bibliografia cercetată de noi numai într-un singur caz, în mediul mixt al culturii Gumelnița și Ariușd am găsit o analogie (și încă frapantă!), anume la Stoicani, în Moldova, în cadrul așezării de pe „Cetățuia”. Iată constatările foarte prețioase pentru noi făcute de M. Petrescu-Dimbovița: „...Săpîndu-se pe o întindere mai mare, s-au putut obține date mai multe în legătură cu felul de viață al oamenilor din epoca neolitică din această așezare. Astfel, în ce privește locuințele, sînt indicii că cele mai multe au fost construite la suprafața solului, numai din trestie sau cu trestie și chirpici. Numai în cel mai vechi nivel de locuire s-au găsit bordeie săpate nu prea adînc în pămînt și cu suprastructura, probabil, tot din trestie și lemn. La construcția pereților locuințelor s-a întrebuintat foarte puțin chirpici. Pe multe din bucățile de chirpici se recunosc destul de clar urmele lăsate de trestie. Este interesant de observat

a

b

Fig. 4. — Încercare de reconstituire a locuinței de la Mugeni — „Pagyvan”.

reiese din cele descrise pînă acum, coliba a fost construită fără lipitură; doar o mică porțiune deasupra vetrei de foc a fost amenajată ca să reziste la temperatura vetrei.

că și astăzi, în această regiune se folosește în mod curent trestia la construcția pereților locuințelor. În genere, diferitele niveluri de locuire se caracterizează prin foarte multă cenușă și puțin chirpici...” (SCIV, I, 1950, p. 59.)

În anul 1961 au fost dezvelite încă două locuințe de suprafață care se aflau în stratul subțire de cultură. Aceste suprafețe (fig. 2, nr. II—IV), acoperite și ele cu fragmente ceramice, au fost lipsite — ca și cu ocazia săpăturii precedente — aproape totalmente de chirpici, deci colibeile au fost construite fără lipitură. În legătură cu sistemul lor de construcție s-au putut face observații mai precise doar în suprafața II. Planul locuinței, de astădată cu dimensiuni ceva mai mari, a fost oarecum tot rectangular, însă cu „colțurile” mult mai bine rotunjite ca ale celei săpate în anul precedent. Notăm că de data aceasta urmele parilor nu au mai fost așa de regulat așezate. Ne-regularitatea găurilor de pari s-ar putea explica printr-un alt sistem de „bol-tire” a colibei, rezultat din încrucișarea parilor, sau în formă de calotă cvasi-sferică⁴.

Primul loc în inventarul scos din sondaje îl ocupă ceramica: În general este prost păstrată în ce privește integritatea formelor (pl. I—III). Toată ceramica dezgropată este lucrată cu mâna, fiind în concordanță cu restul inventarului, destul de redus de altfel, ca: diferite soiuri de piatră prelucrată prin cioplire sau prin șlefuire (fig. 5). Pasta în marea ei majoritate este de culoare cenușie sau cenușie cu nuanțe negre-castanii, cu pereții rezonanți și bine arși. Vasele din material poros, unele dintre ele fiind acoperite cu barbotină neorganizată (pl. III, nr. 3), sînt excepție. Sub raportul fineții compoziției, avem exemplare ceramice foarte fine, alături de altele grosiere, granuloase. Destul de multe din fragmentele de guri de la vase au un lustru negru sau negricios și, mai rar, roșu-brun, fie pe fața externă, fie pe cea internă. Deși ceramica aflată, în afară de cîteva cazuri în care avem vase mai mult sau mai puțin întregi, se limitează la un însemnat număr de cioburi, totuși, din resturile de buze, torți, funduri etc. pot fi ilustrate formele caracteristice așezării (vezi pl. I—III). Ceramica cea mai bine reprezentată este cea mată, monocromă, nepictată, fără de nici un ornament de natură plastică sau figurativă.

În concluzie: s-au găsit doar puține vase întregi; fac excepție cîteva vase de o formă mai puțin obișnuită sau vase miniaturi (pl. III, nr. 12 și 7, 9). În procent covârșitor materialul ceramic este reprezentat prin ceramica uzuală, simplă, făcută cu mai puțină grijă. Sînt multe fragmente ceramice pisate în pastă.

Spre marea noastră surpriză, în suprafața II, amestecat cu materialul obișnuit (de tip ariușdean tîrziu), absolut clar în aceeași masă de ceramică (cf. fig. 6, nr. 3—4) au apărut cioburi cu caracter coțofenian (pl. IV, nr. 5, 7—13) și cîteva, eventual de tip Schneckenberg, cu brîu alveolar și cu împunsături (pl. IV, nr. 1, 3, 6), ale căror decoruri seamănă perfect cu cele cunoscute din cadrul culturii Schneckenberg, pasta lor însă nefiind tocmai caracteristică, prin faptul că ele au fost arse secundar. În suprafața IV, tot din masa de material ceramic ariușdean tîrziu, au ieșit într-un număr mult mai mare cioburi cu caracter net coțofenian.

⁴ J. Banner, în *DolgSzeded*, V, 1929, p. 115—125; idem, în *ArchÉrt*, 78, 1, 1951, p. 34; R. Pusztai, în *ArchÉrt*, 83, 1, 1956, p. 41—43; J. Csalog, în *ActaArchBp*, IX, 1958, p. 95—99; Cardwell Ross Anderson, *Primitive Shelter. A Study of Structure and Form in the Earliest Habitation of Man*, extras din *The Bulletin of Engineering and Architecture*, nr. 46, *University of Kansas Publications*, Lawrence-Kansas, 1960, p. 19, nr. 15, p. 23, nr. 20a, p. 24, nr. 21a, 22a. Vezi și locuințele oarecum similare de la Corpadea: I. Kovács, în *Dolg*, IV, 1913, p. 1—8, 13—17.

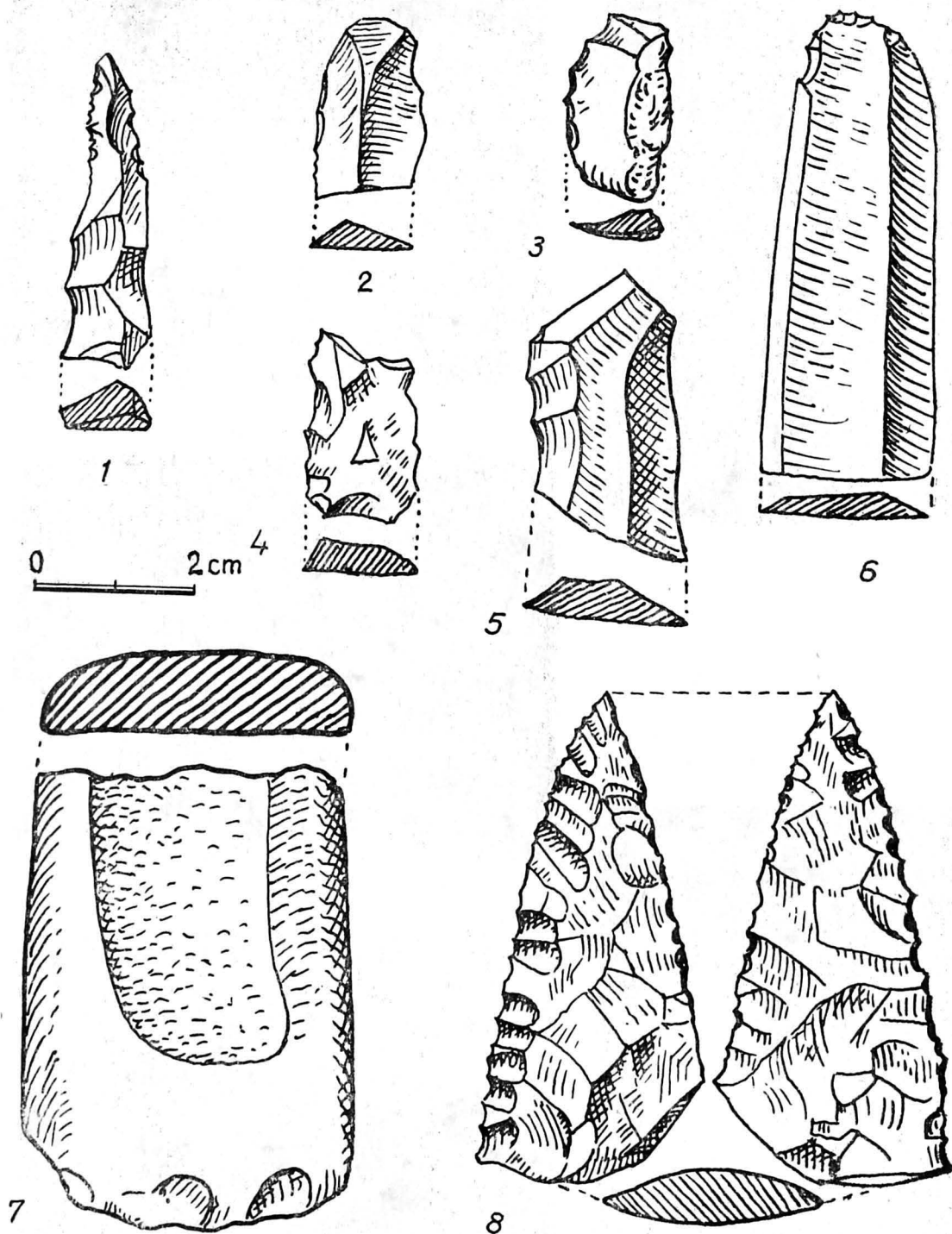

Fig. 5. — Unelte de piatră și silex (lame și vîrf de lance, toporaș de piatră șlefuită) de la Mugeni — „Pagyvan”.

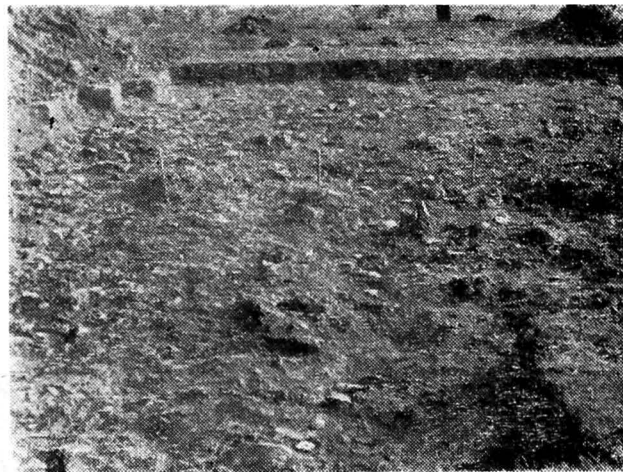

Fig. 6. — Nr. 1, „rișniță” *in situ*; nr. 2, suprafața IV acoperită cu fragmente ceramice; nr 3—4, ceramică de tip Ariușd (faza târzie) și Coțofeni *in situ*; nr. 5, vatră de foc cu pase de animale și ceramică din suprafața III.

Unelte din silex și piatră. Silexul, precum și un fel de gresie menilitică, tare, infiltrată cu material cristalizat (opal?), formează o parte din inventarul săpăturilor. Chiar pe suprafața actuală s-au aflat materiale care serveau la fabricarea uneltelor. Faptul se constată prin prezența nucleelor, percutoarelor și așchiilor, alături de răzuitoare, lame sau fragmentele acestora, precum și un vîrf de lance (fig. 5, nr. 8). Unelte de piatră șlefuite sînt rare, socotind după descoperirile făcute. Nu s-a aflat decît un toporaș de piatră de culoare verzuie, lustruit, lung de 6 cm (fig. 5, nr. 7). Topoare de piatră perforate, precum și unelte de os lipsesc pînă în prezent. În schimb, s-a aflat în unicul strat de cultură din secțiunea nr. 1 o secure-ciocan, mai bine zis un topor cu brațele „în cruce” de aramă nativă, cu o lungime de 194 mm, cu o lățime de 49 mm și în greutate de 980 g, turnată, ușor arcuită⁵ (pl. II, nr. 10), de o formă relativ evoluată, cu orificiul pentru prins coadă, însă fără manșon tubular, apropiindu-se foarte mult de varianta mai primitivă a securilor cu două brațe „în cruce” [variante C1 (tipul Ariușd) după clasificarea lui D. Berciu⁶, tot tipul Ariușd după clasificarea mai nouă a lui Al. Vulpe⁷], descoperită în stratul superior, mai precis la limita dintre ultimul nivel cu ceramica pictată (ultimul din așezare, conținînd în mod predominant material Schneckenberg B)⁸.

În privința uneltelor de silex și de piatră, nici în 1961 nu s-a putut constata nici o diferență față de cele observate în anul precedent, doar atît că în suprafețele II și IV a ieșit un material litic [atît unelte cioplite, cît și nuclee de silex și de gresie (opalizată?)] într-o cantitate mult mai mare. Nici atunci nu s-au putut semnala însă unelte de os sau de piatră șlefuită și perforate.

Pe baza unor fragmente de plăci de grătar de lut ars (pl. III, nr. 10), precum și a unui număr destul de mare de fragmente ceramice, arse pînă la zgură, este absolut clar că locuitorii așezării de la Mugeni, terasa „Pagyvan”, au dispus și de un cuptor (sau mai multe cuptoare?) de ars vase de dimensiuni reduse.

Așezarea nu este de mari proporții sau de lungă durată. Observațiile făcute în cursul săpăturilor din 1961 reconfirmă constatările privind lucrările din anul precedent. Cu toate acestea se pare că locuitorii au părăsit-o în împrejurări paș-

⁵ Pe baza analizei chimice, executate la Landesmuseum de la Stuttgart (de către *Arbeitsgemeinschaft zur spektralanalytischen Untersuchung von Metallgegenständen der Kupfer- und Frühbronzezeit*), materialul toporului cu brațele „în cruce” s-a dovedit a fi aramă curată (nativă) cu urme de argint și fier, nedeterminabile procentual. Mai de mult s-a susținut ideea că topoarele acestea au fost lucrate prin procedeul formeii pierdute sau numai prin ciocănire la cald. Acum 22 ani prof. I. Nestor (în *Studii și referate privind istoria României*, vol. I, p. 47) a arătat că topoarele de aramă de acest tip au fost prelucrate prin turnarea în valve. În legătură cu principalele lucrări posterioare primului război mondial privitoare la problema topoarelor de aramă cu brațele „în cruce”, cf. Al. Vulpe, în *SCIV*, XV, 4, 1964, p. 458, nota 2; idem, în *SCIV*, 24, 2, 1973, p. 217—218; N. Vlăssă, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 364; Z. Székely, în *SCIV*, 18, 2, 1967, p. 328—331, precum și T. Bader, în *Apulum*, XI, 1973, p. 703—709. Datele bibliografice incluse în aceste lucrări ne scutesc de reluări.

⁶ În *Apulum*, I, 1939—1942, p. 34—71, dar în special p. 48, 60—61, cu toată bibliografia enumerată.

⁷ În *SCIV*, XV, 4, 1964, p. 460.

⁸ Al. Vulpe, în *SCIV*, XV, 4, 1964, p. 460, nota 17. Vl. Dumitrescu este de părere că „...Peut-être le poignard en cuivre d'Ariușd devrait-il aussi être attribué à cette phase (și anume: fazei de tranziție, A—B a culturii Cucuteni) et non pas à la couche supérieure, à civilisation de type Schneckenberg...” Vezi, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 87.

nice. Dovada acestei afirmații o vedem, pe de o parte, în constatarea făcută în decursul celor două campanii, că, deși s-a ridicat o cantitate de mai multe quintale de cioburi, totuși sînt prea puține vase întregi sau întregibile, pe de altă parte, lipsa totală a urmelor celui mai neînsemnat incendiu.

Așezarea de la Mugeni este o stațiune cu urme a lucrării silexului și a pietrei. Elementul principal arheologic și cantitativ este ceramica. Importantă este însă și securea-ciocan (sau toporul cu brațele „în cruce”) de aramă nativă. Pe baza rezultatelor săpăturilor executate în cursul anului 1960, ca dată în timp așezarea s-ar încadra în a doua jumătate a eneoliticului.

Elementele principale pentru încadrarea așezării în plină epocă eneolitică ar fi următoarele:

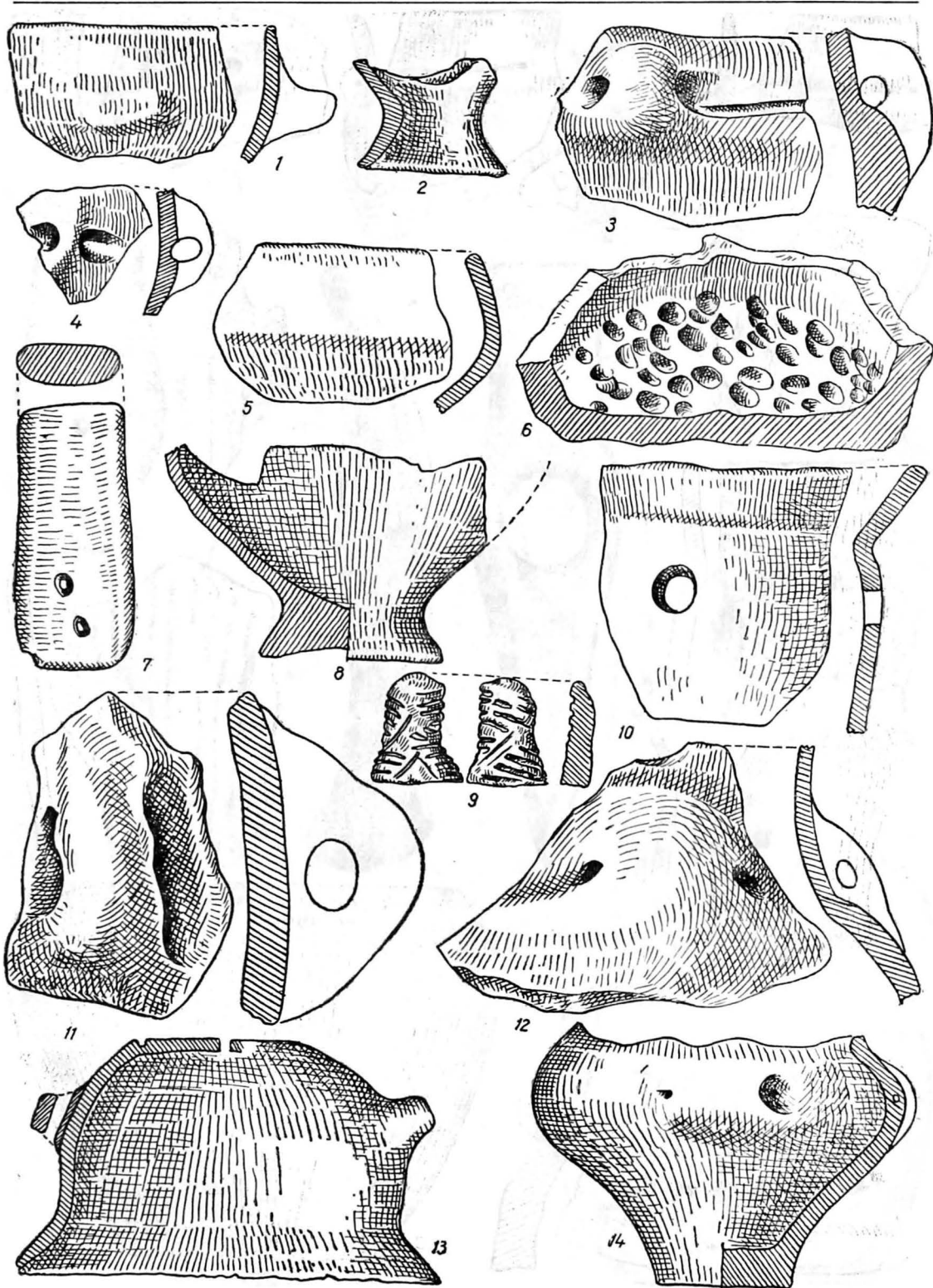
a) Ceramica lustruită sau nelustruită de tip ariuşdean, în general fără decor, cu bogate variante de torți-proeminențe, între care și cea în formă de „cioc de pasăre” (pl. II, nr. 2) pledează pentru sfîrșitul eneoliticului⁹. Tot pentru o datare relativ tîrzie pledează și vasul-capac, în formă de „coif suedez” (pl. I, nr. 13), caracteristic numai culturii Cucuteni-Ariuşd, și anume fazei intermediare și de sfîrșit¹⁰.

O determinare precisă a topoarelor-ciocane arcuite în sens longitudinal, cu două brațe perpendiculare sau cu brațele „în cruce”, de tip Ariuşd, de formă incipientă [cu un tăiş și cu ceafa alungită, în curs de evoluție spre a forma și pe acest braț un tăiş (?)], din punctul de vedere al poziției lor stratigrafice deocamdată nu se poate face, deoarece aceste unelte (sau lingouri, bare, forma sub care metalul circula în relațiile de schimb dintre triburi și, în parte, semne de distincție ori simboluri de valoare materială, cum înclina să creadă prof. I. Nestor¹¹), în Transilvania, Moldova și Oltenia, în majoritatea cazurilor provin din descoperiri întîmplătoare. Deci poziția lor stratigrafică-cronologică în Transilvania nu este încă stabilită, iar, în plus, s-au comis și anumite greșeli în legătură cu încadrarea lor într-una sau într-altă serie topologică. Astfel de topoare-ciocane arcuite în sens longitudinal au fost aflate, între altele: într-un loc „neprecizat din Transilvania”, apoi la Gheorgheni (jud. Harghita), Ip (jud. Sălaj, dintr-o așezare eneolitică, cu un caracter neprecizat din punct de vedere a apartenenței la careva dintre culturile eneolitice), Viștea, Cornești (jud. Cluj), Ugru-

⁹ F. Tompa, în *ArchÉrt*, XLI, 1927, p. 35; J. Hillebrand, în *ArchÉrt*, XLI, 1927, p. 56; K. Szabó, în *ArchÉrt*, XLVII, 1934, p. 10—11, 23; J. Csalog, în *FolArch*, III—IV, 1941, p. 11; M. Roska, în *Közl.*, III, 1, 1943, p. 78; I. Kutzián, în *ArchÉrt*, ser. III, VII—IX, 1946—1948, p. 48; Oct. Floca, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 121—122; J. Banner, în *ArchÉrt*, 78, 1, 1951, p. 31; P. Patay, în *FolArch*, IX, 1957, p. 30—33; J. Korek, în *ArchÉrt*, 85, 1, 1958, p. 147, 152; N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 19—23; idem, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 351—366; D. Berciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 59; M. Rusu, V. Spoială, L. Galamb, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 163.

¹⁰ Pentru acestea, vezi între altele: E. V. Stern, în *Trudy*, XIII, 1905, pl. I, fig. 1; V. V. Chvoiko, în *Drevnosti*, 23, 1910, pl. VIII; V. G. Childe, în *Journal of the Royal Anthropological Institute*, LIII, 1923, pl. XIV, fig. 2; F. László, în *Dacia*, I, 1924, p. 19, pl. X, nr. 2; H. Schmidt, *Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien*, Berlin-Leipzig, 1932, p. 28, 109, fig. 10 și pl. de forme B; Vl. Dumitrescu, *Hăbășești...*, p. 308; idem, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 86; H. Dumitrescu, în *SCIV*, VI, 4, 1955, p. 919; D. Berciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 66.

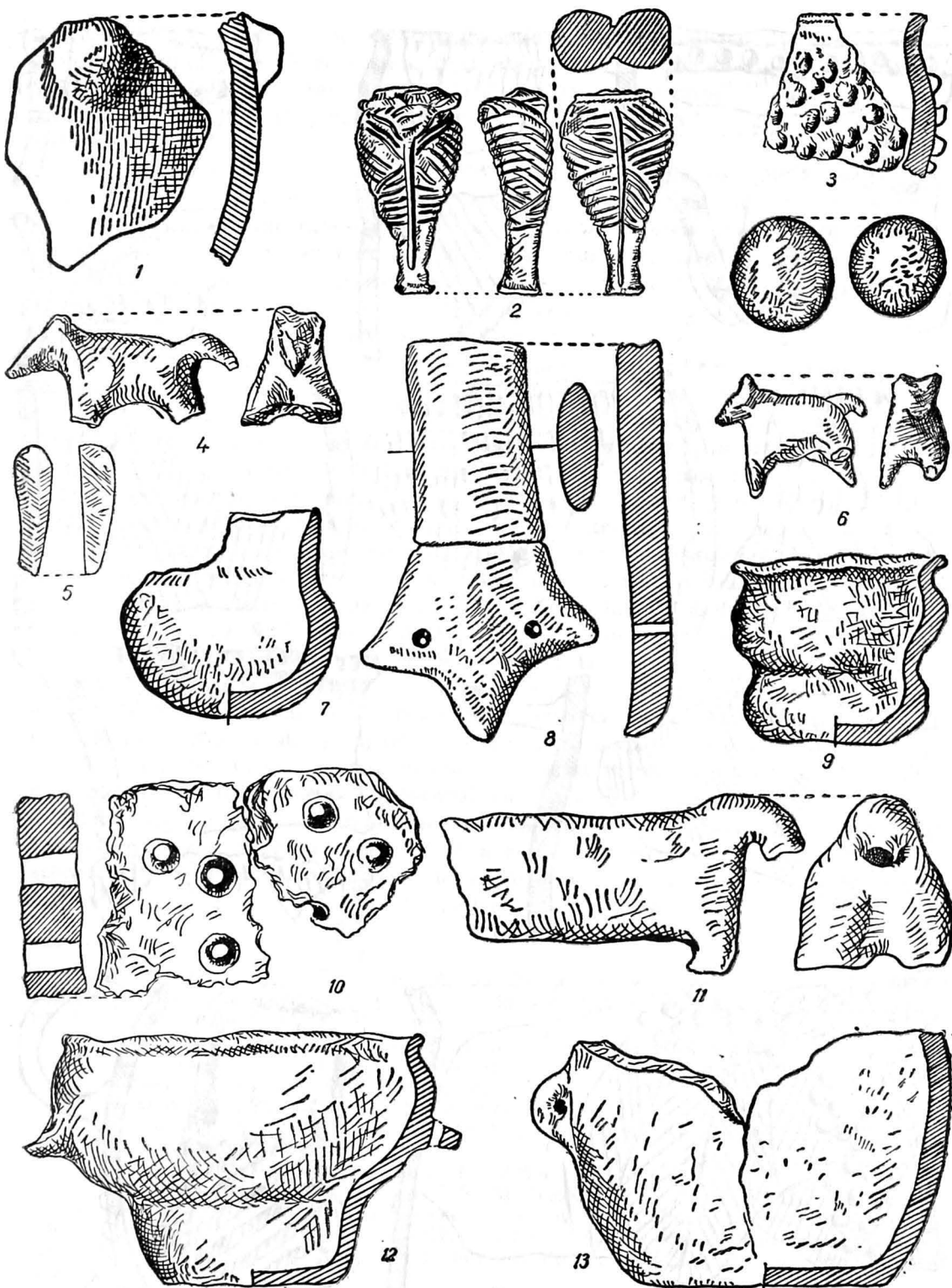
¹¹ *Studii și referate privind istoria României*, vol. I, p. 48—49; idem, în *Nouvelles études d'histoire*, vol. I, Bucarest, 1955, p. 53.

Pl. I. — Fragmente ceramice de tip Ariușd (faza târzie): fragmente de torți, de guri și funduri de vase, de mâner de lingură; capac de tipul „coif suedez”; fragment de idol feminin.

Pl. II. — Fragmente ceramice de tip Ariușd (faza tîrzie): fragmente de torti, de guri, de miner de lingură; vas întreg; capac; topor de cupru cu brațele „în cruce” (de o formă incipientă).

Pl. III. — Fragmente ceramice de tip Ariușd (faza țirzie) : vase întregi ; idoli feminini ; figurine zoomorfe ; fragment de minier de lingură ; fragmente de placă de grătar ; pietre de praștie.

Pl. IV. — Fragmente ceramice de tip Coțofeni (ornamentate cu linte și cu împunsături succesive) și de tip Schneckenberg (?), cu briu alveolar.

țiu (jud. Sălaj), Coldău (jud. Bistrița-Năsăud)¹², Ariușd, Bodoc (jud. Covasna), teritoriul fostului județ Trei Scaune (trei exemplare), Subcetate (jud. Hunedoara), Țara Birsei (trei exemplare), Brașov¹³, Halînga (jud. Mehedinți)¹⁴, Araci (?) (jud. Covasna) și Sic (jud. Cluj)¹⁵, Stupini (jud. Bistrița-Năsăud)¹⁶, Florești (jud. Vaslui)¹⁷ etc.

Poziția stratigrafico-cronologică în Transilvania deci nu este pînă acum stabilită. [Din nefericire, toporul-ciocan descoperit în așezarea de tip Schneckenberg de la Sfîntul Gheorghe-Örkö¹⁸, atras — după părerea noastră greșit — în discuție, este un exemplar oarecum unic în genul său, care nu pare nici cum să se încadreze în seria topoarelor-ciocane așa cum crede Z. Székely, iar cele găsite în strat de cultură, din cadrul altor așezări, nu oferă totdeauna o stratigrafie de nediscutat, așa cum este cazul cunoscutului exemplar de la Ariușd¹⁹ sau al topoarelor de aramă cu două brațe „în cruce” aflate la Țirgu Ocna²⁰.] Totuși, judecînd pe baza unei game de diferite observații cu caracter tipologic și stratigrafic, făcute nu numai pe teritoriul României, ci și pe meleagurile țărilor vecine, se poate spune că seria de topoare-ciocane de aramă, inclusiv unele exemplare cu tăișul „în cruce” (de tipul topoarelor-ciocane), descoperite fie izolat, fie în cuprinsul unor așezări cucuteniene (de exemplu Ariușd, Țirgu Ocna), se pot atribui acestei culturi. După părerea lui Vl. Dumitrescu²¹, justificată și de unele descoperiri recente: „... asemenea topoare-ciocane (topoare-tîrnăcoape) nu pot fi datate decît în perioada imediat premergătoare epocii bronzului și ca atare nu pot fi mai vechi decît a doua jumătate a mileniului III î.e.n., dar ar fi putut dăinui pînă la începutul mileniului II î.e.n. Prin readucerea de curînd în discuție a unui depozit de unelte descoperit mai demult la Horodnica pe Nistru, în care se află și un asemenea topor de tip tîrnăcop, s-a făcut totuși dovada că ele erau folosite și în cursul fazei Cucuteni B, deoarece depozitul respectiv s-a găsit într-un vas pictat în stil ȝ, aparținînd deci unei etape destul de tîrzie a Cucuteni B. Tot acest tip de vas este întîlnit în nivelul culturii Cucuteni B, de la Sărata Monteoru, fiind asociat cu toporul cu două brațe „în cruce”...”

Sub raportul tipologic-cronologic, rezultă că pe linia apariției și evoluției topoarelor-ciocane (Hammeräxte), cit și a topoarelor cu brațe „în cruce” (Zweischneidigeäxte), poate fi urmărită o linie paralelă de dezvoltare a ambelor tipuri, fără a acorda o întîietate absolută topoarelor din prima sau celor din a doua

¹² M. Roska, *ErdRep*, p. 72, nr. 16, fig. 79, p. 101, nr. 13, fig. 126, p. 111—112, fig. 134, p. 155, nr. 65, fig. 178, p. 248, nr. 59, fig. 308, p. 294, nr. 7, fig. 353, p. 300, nr. 45, p. 302, fig. 360.

¹³ D. Berciu, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 48, cu toată bibliografie.

¹⁴ Ec. Dunăreanu-Vulpe, în *EDR*, IV, 1926—1927, p. 189, fig. 4, nr. 2.

¹⁵ Z. Székely, în *SCIV*, 18, 2, 1967, p. 328.

¹⁶ Șt. Dănilă, în *SCIV*, 18, 3, 1967, p. 497—499.

¹⁷ A. Florescu, în *SCIV*, V, 3—4, 1954, p. 595—598; Al. Vulpe, în *SCIV*, XV, 4, 1964, p. 460, nota 17.

¹⁸ M. Roska, *ErdRep*, p. 246, nr. 51, fig. 305/4.

¹⁹ F. László, în *Dolq*, V, 1914, p. 299; M. Roska, în *ArchÉrt*, XLII, 1928, p. 49; Ec. Dunăreanu-Vulpe, în *EDR*, IV, 1930, p. 182 și 197; A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*, [Brașov], 1941, p. 82; Z. Székely, în *Almanahul Muzeului Regional Sf. Gheorghe, 1879—1954*, Țirgu Mureș, 1955, p. 50; Al. Vulpe, în *SCIV*, XV, 4, 1964, p. 460, nota 17.

²⁰ M. Roska, în *ArchÉrt*, XLII, 1928, p. 51—52; D. Berciu, în *Apulum*, I, 1939—1942, p. 54.

²¹ În *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 304.

categorie, și anume că toporul cu tăișul „în cruce” derivă din toporul-ciocan, fapt ce pare a fi mult mai probabil²². Forma de topor cu un singur tăiș vertical capătă o mai largă răspîndire, pătrunzînd pînă în părțile sud-est-europene, semnalat fiind în etapa finală a culturii Tripolie-Cucuteni²³. Deoarece exemplarul de la Mugeni nu se deosebește prea mult de cel din stratul superior de la Ariușd, privind în evoluție tipologică un pas dacă îi mai lipsește, îl putem considera contemporan sau aproape contemporan cu cel dinainte. În studiul său comparativ apărut recent, cercetătorul german de la Frankfurt am Main, Fr. Schubert, clasifică²⁴ toporul de la Mugeni în marele grup al topoarelor cu două brațe „în cruce” din Europa de sud-est și îl consideră ca prima variantă, cea mai primitivă, în seria evolutivă a acestor tipuri de unelte, dînd și o încadrare cronologică, în limita cunoștințelor lui de atunci, relativ corespunzătoare. În linii mari la aceleași concluzii ajung Z. Székely și N. Vlassa în legătură cu alte unelte de acest tip, descoperite în Transilvania²⁵.

Elemente principale pentru încadrarea așezării în ansamblul culturilor din epoca de tranziție²⁶ ar fi următoarele:

b) După aspectul general al ceramicii, față de afirmația lui M. Roska, aceasta arată relativ puține legături cu materialul din neoliticul tîrziu — eneolitic, cunoscut în împrejurimile Tisei, menționat sub denumirea de Tisa tîrziu (Tiszapolgár)²⁷, avînd mai de grabă analogii cu ceramica tîrzie de tip Tiszapolgár transilvăneană²⁸. Din acest punct de vedere este semnificativ faptul că un topor-ciocan puțin mai primitiv în ceea ce primește forma și prelucrarea a fost descoperit, foarte probabil tot într-un mediu Tiszapolgár tîrziu, la Viștea²⁹. Iarăși pentru mediul Tiszapolgár pledează forma și structura colibeii săpate³⁰, necunoscute atît

²² Al. Vulpe, în *SCIV*, XV, 4, 1964, p. 463.

²³ I. Nestor, în *Studii și referate privind istoria României*, vol. I, p. 48—52.

²⁴ Fr. Schubert, în *Germania*, 43, 1965, p. 276, fig. 1, p. 280, 284—286.

²⁵ Z. Székely, în *SCIV*, 18, 2, 1967, p. 328—331; N. Vlassa, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 364.

²⁶ În legătură cu noțiunea de epoca de tranziție trimitem la trei oameni de știință de seamă cu păreri diferite: I. Andrieșescu, *Asupra epocii de bronz din România*, în *BCMI*, VIII, 1915, p. 2—18; I. Kovács, în *ErdM*, XLVIII, 1, 1943, p. 114; D. Popescu, în *Aluta*, II, 1, 1970, p. 55—61, cu toată bibliografia pusă în discuție.

²⁷ Cf. bunăoară: Oct. Floca, în *SCIV*, I, 2, 1950, p. 220—224; D. Berciu, în *Ist-Rom*, vol. I, p. 52—53; N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 23; idem, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 365.

²⁸ N. Vlassa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 21—23; idem, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 365.

²⁹ M. Roska, în *Közl*, II, 1, 1942, p. 17, fig. 6, p. 43, nr. 105; idem, *ErdRep*, p. 135, nr. 65, fig. 178. Cf. și I. Nestor, în *Studii și referate privind istoria României*, vol. I, p. 49—50.

³⁰ Pentru respectarea adevărului trebuie să recunoaștem că tipul de locuință cu platformă este cunoscut și în cadrul culturii Tiszapolgár, faciesul transilvănean. Astfel, de exemplu, săpăturile efectuate de M. Moga în 1959 în așezarea de la Hodoni-Pociorani (jud. Timiș) au dus la dezvelirea unei locuințe de suprafață cu platformă (vezi: I. Paul, în *SCIV*, 18, 1, 1967, p. 21, nota 40). Resturile unei astfel de locuințe au fost dezvelite și în nivelul eneolitic aparținînd culturii Tiszapolgár de la Dăbica (N. Vlassa, în *ActaMN*, VII, 1969, p. 389). La fel, Z. Székely, în așezarea neolitică de tip „Tisa” de la Reci (jud. Covasna) a dezvelit, între altele, trei locuințe, dintre care una „...avea podea din birne lipite cu pămînt, în felul bine cunoscutelor locuințe ale culturii Cucuteni (?), de formă dreptunghiulară și avînd dimensiuni de 4×2,5 m. În mijlocul uneia dintre locuințe s-a găsit o vatră în formă de potcoavă, cu gardină din lut...” (*SCIV*, XV, 1, 1964, p. 121.)

în cadrul culturilor Vinča-Turdaş³¹, cit şi în cadrul complexului cultural Cucuteni-Tripolie-Ariuşd³², toate aproximativ contemporane.

Graţie ultimelor cercetări în ceea ce priveşte problema locuinţelor, cercetări ale căror rezultate au fost valorificate de Vl. Dumitrescu, se ştie precis că în zona răsăriteană a culturii Cucuteni-Tripolie se constată şi existenţa locuinţelor bordei, în timp ce în zona apuseană sînt tipice numai locuinţele de suprafaţă, încă din vremea culturii Precucuteni. Locuinţele platformă, atît de caracteristice pentru această cultură, reprezintă deci un tip de construcţie moştenit de la triburile precucuteniene. Recent şi în unele aşezări ale culturii Petreşti din Transilvania a fost semnalată prezenţa platformelor de lut, arse intenţionat (?)³³. Mai mult, cu cîţiva ani în urmă Vl. Dumitrescu a constatat cu ocazia săpăturilor în aşezarea neolitică de la Căscioarele existenţa unor locuinţe cu platformă interioară de lut ars. Observaţiile de la Căscioarele au fost întărite de constatările făcute în aşezarea gumelniţeană de pe malul lacului Bolgrad, de la est de Prut, unde au fost descoperite locuinţe cu platforme denumite direct „tripoliene”³⁴. Tipul de locuinţă cu platformă, ca element arhitectonic principal, capătă deci o mare răspîndire la sfîrşitul neoliticului, ajungînd să cuprindă o zonă foarte vastă, care includea o parte a teritoriului pe care s-au dezvoltat culturile neolitice Petreşti, Cucuteni-Tripolie şi chiar „Tisa”. Dar nu se poate exclude nici posibilitatea existenţei şi a altor tipuri de locuinţe de suprafaţă sau chiar bordeie. Astfel, de exemplu, I. Paul în cuprinsul uneia şi aceleiaşi aşezări de la Păuca-„Holm”, a surprins în săpătură, în diferite zone ale aşezării, atît bordeie şi locuinţe de suprafaţă fără platformă, cit şi locuinţe cu platformă. Tot în cadrul acestei aşezări s-a putut stabili şi evoluţia tipului de locuinţă de la bordei şi locuinţe de suprafaţă fără platformă la locuinţe cu platformă, care sînt caracteristice îndeosebi pentru ultimul nivel al aşezării de la Păuca-„Holm”³⁵. Excepţie face cultura Sălcuţa³⁶, ale cărei elemente de cultură însă — cel puţin deocamdată — sînt cu desăvîrşire necunoscute în aşezarea noastră. Pe de altă parte, este evident că materialul ceramic provenit din aşezarea de la Mugeni în majoritate covîrşitoare se bazează pe elemente ariuşdene, cucuteniene [„coiful suedez” de tip Cucuteni A—B şi B, vase poroase acoperite cu barbotină grosieră brăzdată cu degetele, alte forme întîlnite la Ariuşd³⁷, mai multe fragmente de

³¹ Cf. D. Berciu, în *IstRom*, I, 1960, p. 42; Vl. Dumitrescu, *ibidem*, p. 70—71.

³² Cf., între altele: Fr. Kaendl, în *JCC*, I, 1903, p. 97—114; II, 1904, p. 17—44; E. V. Stern, în *Trudy*, XIII, 1905, p. 53; F. László, în *Dolg*, II, 1911, p. 186, 187; V, 1914, p. 370; T. S. Passek, în *MIA*, nr. 10, 1949, p. 55 şi urm., p. 79 şi urm., p. 131 şi urm.; [Vl. Dumitrescu], M. Petrescu-Dîmboviţa, în *SCIV*, I, 1950, p. 35—38; III, 1952, p. 60—65; III, 1952, p. 127—129; M. Petrescu-Dîmboviţa, în *SCIV*, IV, 1, 1953, p. 10—13; H. Dumitrescu, în *SCIV*, IV, 1, 1953, p. 50—53; R. Vulpe, *Izvoare...*, p. 38—39; Vl. Dumitrescu, *Hăbăşeşti...*, p. 18—202; 498—504. Menţionăm totodată că în cadrul culturii Tisa (faza veche), precum şi în faza tîrzie, se cunosc şi alte tipuri de locuinţe. Vezi de exemplu: J. Banner, în *ArchÉrt*, 78, 1951, p. 34; J. Csalog, în *ActaArchBp*, IX, 1958, p. 95 şi urm.; D. Berciu, *IstRom*, vol. I, 1960, p. 43 şi 52—53.

³³ Vl. Dumitrescu, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 289, 300—301; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 389—395; I. Paul, în *SCIV*, 18, 1, 1967, p. 3, 20—21.

³⁴ Vl. Dumitrescu, în *SCIV*, 16, 2, 1965, p. 230.

³⁵ I. Paul, în *SCIV*, 18, 1, 1967, p. 20—21.

³⁶ D. Berciu, *IstRom*, I, 1960, p. 56 şi 59; Vl. Dumitrescu, în *SCIV*, XVI, 2, 1965, p. 219.

³⁷ Cf. de ex. F. László, în *Dacia*, I, 1924, pl. IV, nr. 12; R. Vulpe, în *SCIV*, VII, 1—2, 1965, p. 71 etc.

figurine antropomorfe decorate cu striatiuni (pl. I, nr. 9; pl. III, nr. 2, 5)], obișnuite în cadrul așezărilor de tip Cucuteni³⁸, figuri zoomorfe (pl. III, nr. 46) etc. Pe baza acestor considerente, sîntem siliți ca în legătură cu așezarea de la Mugeni să presupunem anumite interferențe între cultura Tiszapolgár tîrzie, mai bine zis întîrziată, în evoluție spre cultura Bodrogkeresztúr³⁹, pe de o parte, și cultura Ariușd-Cucuteni pe de altă parte, deci o situație analogă cumva celor constatate cu ocazia săpăturilor de la Reci (jud. Covasna)⁴⁰, că anumite influențe Tiszapolgár tîrzii (respectiv Bodrogkeresztúr?) în mediul Ariușd și invers nu par cu totul imposibile⁴¹. Lămurirea problemei — natural — cere continuarea săpăturilor, precum și cercetarea mai amănunțită a eventualelor altor așezări din această perioadă, din împrejurime. În orice caz, nu putem însă împărtăși concepția lui M. Roska, care a situat această așezare din punct de vedere cronologic într-o fază mult mai timpurie a dezvoltării neoliticului în Transilvania, comparînd materialul de aici cu cel ieșit la iveală din stratul inferior de la Valea Nandrului⁴², care aparține, foarte probabil, fazei celei mai vechi a culturii Vinča din țara noastră⁴³.

Astfel, ținînd seama și de încadrarea cronologică a materialului corespunzător atît din Moldova, cît și din Transilvania, sub rezerva că analogiile presupuse se confirmă a fi exacte, așezarea de la Mugeni ar trebui încadrată în eneolitic, înaintea constituirii culturilor Coțofeni și Glina III — Schneckenberg drept culturi de sine stătătoare, contemporane cu Cucuteni A—B sau B⁴⁴, Gumel-

³⁸ Cf. de pildă Vl. Dumitrescu, *Hăbășești...*, fig. 32, nr. 5—12; pl. CXXII, nr. 2, 5—6; R. Vulpe, *Izvoare...*, fig. 228—229.

³⁹ Acum pare să se dovedească o ipoteză de lucru susținută, fără dovezi nemijlocite, faprice, încă mai demult. Cf. F. Tompa, în *ArchHung*, V—VI, 1929, p. 63; J. Csalogovits, în *ArchErt*, XLIV, 1, 1930, p. 44—45; M. Roska, în *Közl*, III, 1, 1943, p. 78; D. Berciu, *IstRom*, I, 1960, p. 52—53; H. Dumitrescu, în *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 89—93.

⁴⁰ Z. Székely, în *SCIV*, XV, 1, 1964, p. 121—126; idem, în *Aluta*, II, 1, 1970, p. 74.

⁴¹ D. Popescu, în *SCIV*, 16, 1, 1965, p. 138; K. Horedt, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 108.

⁴² M. Roska, în *ArchErt*, XLIX, 1936, p. 75, nr. 19 și p. 81, nr. 3; pentru o orientare mai justă însă, cf. idem, *A Torma Zsófia-gyűjtemény*, p. 15—20, 28—29, 338—340.

⁴³ Cf. D. Berciu, *IstRom*, I, 1960, p. 42; N. Vlăssă, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 361, nota 47.

⁴⁴ La aceeași concluzie a ajuns și H. Schroller, în *Emlkk.SzNM*, p. 327, 330. Judecînd pe baza cercetărilor executate pînă în momentul de față în sud-estul Transilvaniei, se pare că grupul Ariușd, de la un moment dat, s-a desprins din cadrul evoluției generale a culturii Cucuteni, avînd o durată mult mai lungă față de faza A₂ din Moldova (cf. Vl. Dumitrescu, *IstRom*, I, 1960, p. 61; idem, în *SCIV*, XIV, 1, 1963, p. 73), fiind contemporan cu așezările fazei A₃ (A₄ și, eventual, chiar cu începutul fazei A—B) din Moldova, ca pe urmă, treptat [cf. cele constatate de H. Schroller la Bod (în *Emlkk.SzNM*, p. 327, 331)], să treacă la ultima sa fază de dezvoltare, necunoscută pînă acum pe teritoriul Moldovei, în care pictura nu mai este practică și care trebuie să fie contemporană parțial cu fazele A—B și B din teritoriile extracarpătice. Acest lucru pare să fie dovedit și prin ultimele constatări, și anume că aria de răspîndire a așezărilor cu ceramică de stil Cucuteni A—B și B se oprește, spre vest, la Carpați. Fragmente ceramice răslețe de caracter A—B și B, foarte rare, s-au găsit și la vest de culmea principală a Carpaților Răsăriteni, dar numai în nemijlocita apropiere acestui lanț de munți, în Depresiunile Covasna și Țara Birsei. Cf. R. Vulpe, în *SCIV*, VII, 1—2, 1956, p. 79, nota 2. Vezi încă și cele spuse la p. 80. Recent, I. Nes-

nița III, și după ceramica de tip Petrești. Aceasta a fost situația după săpăturile executate în cursul anului 1960.

Din punct de vedere al cronologiei, pe de o parte pe baza unor descoperiri noi ieșite din săpăturile efectuate în cursul anului 1961, pe de altă parte pe baza unei analize mai aprofundate, afirmația de mai sus este necesar să fie ușor modificată, în sensul că prin prezența elementelor (nu prea numeroase) net coțofeniene (și a celor eventuale de tip Schneckenberg) așezarea în cauză trebuie datată la sfârșitul epocii cuprului. Ea este de tip Ariușd tardiv, din acea „fază de trecere” a acestei culturi care a fost cunoscută prima dată prin săpăturile executate la Bod în 1928⁴⁵, dar care, din nefericire, nu a mai fost luată de atunci în considerație în măsura cuvenită...

Deci, la Mugeni, în unele locuințe, materialul de tip Ariușd, de pe „treapta de tranziție” se găsește împreună cu ceramica Coțofeni (Schneckenberg?)⁴⁶ și cu unele elemente încă neprecizate, care ar trăda anumite influențe din partea culturii Bodrogkeresztúr⁴⁷. Trebuie menționat că este vorba de prezența unei faze evolute a culturii Coțofeni, denumită de K. Horedt „faza Coțofeni-Corpadea”⁴⁸, în care se folosește deja ornamentația cu linte (pl. IV,

tor afirmă că: „... Les éléments C (céramique C, confectionnée selon la technique de Cucuteni et identique à celle de Sărata Monteoru...) pénètrent dans l'aire d'Ariușd. On ne connaît pas jusque'ici, dans l'aire de la civilisation d'Ariușd d'éléments C antérieurs à ce qui correspondent au Cucuteni B...” (*Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 27.)

⁴⁵ H. Schroller, în *Emlkk.SzNM*, p. 327, 331. Materialul nostru presupus de tip Schneckenberg seamănă foarte mult cu cel găsit de Gh. Bichir la Cuciulata, la punctul numit „Pleșița Pietroasă”, în nivelul I. (În *Materiale*, VII, 1959, p. 355—357, fig. 4, nr. 4—5, 7, 9; VIII, 1962, p. 283—288).

⁴⁶ Dimpotrivă, D. Popescu, în sinteza lui (în *SCIV*, XVI, 1, 1965, p. 141), precum și într-o altă lucrare de a Domnia-Sa (în *Aluta*, II, 1, 1970, p. 59) este de părere că „... în Transilvania cultura Coțofeni se suprapune ultimului nivel al fazei finale Ariușd...” Apoi, „... În sud-estul Ardealului după cultura Coțofeni urmează cultura Schneckenberg...”, iar mai nou, afirmă că „... descoperiri noi au arătat că în cultura Coțofeni există așezări de lungă durată, cu straturi groase de cultură. Ea precede Glina-Schneckenberg A, Wietenberg, Periam. În unele regiuni cultura Coțofeni durează cît cultura Glina-Schneckenberg. Ea merge deci paralel cîtva timp cu Glina pe care o considerăm aparținînd epocii bronzului...” (Scoaterea în relief a acestui pasaj aparține nouă.) În legătură cu materialul de tip Coțofeni, de altfel, cf. H. Schroller, *op. cit.*, p. 328, 333—334; idem, *Der Stein- und Kupferzeit Siebenbürgens*, în *Vorgeschichtliche Forschungen*, Heft 8, Berlin, 1933, p. 38—56, 72—73, 76—78; M. Roska, în *Közl*, I, 1941, p. 57, nr. 82, p. 60, nr. 120, 126; p. 70, nr. 184; III, 1, 1943, p. 62—63, nr. 1, p. 63, nr. 4, 7, 12, p. 64—66, nr. 13, 14, 15, p. 67, nr. 19, 24, p. 69, nr. 29, p. 74, nr. 48, 50, p. 75, nr. 51, 53; *SCIV*, I, 1950, p. 121, 122; *SCIV*, II, 1, 1951, p. 300—301; Z. Székely, în *Materiale*, VI, 1959, p. 187. În legătură cu ceramica de tip Schneckenberg, cf. A. Prox, *op. cit.*, pl. XIV, nr. 4, 7, 8; Gh. Bichir, în *Materiale*, VII, 1959, p. 355—357. Comunicarea amabilă a tov. cercetătoare principale A. D. Alexandrescu. Notăm aici că a apărut și un ciob de culoare cenușie deschisă, cu dințare la buză (pl. IV, nr. 2) care, după informația verbală amabilă a tov. șef de sector A. Florescu de la Iași, ar putea fi, eventual, de caracter go-rodsk-usatovian(?).

⁴⁷ N. Vlăsa, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 352—359. În legătură cu justetea folosirii termenului de „epoca cuprului”, cel puțin în legătură cu teritoriul Transilvaniei, cf. I. Kovács, în *ErdM*, XLVIII, I, 1943, p. 114; idem, în *Közl*, IV, 1—2, 1944, p. 3, 20; K. Horedt, în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 104, cu bibliografia importantă inclusă în nota 2.

⁴⁸ K. Horedt, în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 107, 113. Vezi încă D. Popescu, în *SCIV*, XVI, 1, 1965, p. 141.

nr. 12—13), ba, mai mult, ceramica noastră coțofeniană este ornamentată și prin împunsături succesive (pl. IV, nr. 7—8), aparținând ultimei faze a seriei evolutive din cadrul ceramicii acestui complex cultural, și anume acelei faze care este pomenită tot de K. Horedt „Coțofeni-Cîlnic“, iar pe tabelul sinoptic publicat de Domnia-sa este arătată contemporană cu faza B a culturii Schneckenberg! (Menționăm că conform celor afirmate mai înainte, nimic nu ne oprește să credem că fragmentele ceramice presupuse, cu toate rezervele, de a fi de tip Schneckenberg, într-adevăr să aparțină acestei culturi!) Nu există nici un temei pentru separarea cronologică a acestor elemente de origine net diferite. (În acest sens — credem noi — tabelele cronologice publicate de către Gh. Bichir și K. Horedt ar necesita anumite modificări⁴⁹.)

În privința rezolvării acestei probleme există trei posibilități: sau este vorba de așezarea unei populații care folosea deodată aceste elemente de origine diferite, sau purtătorii culturii Coțofeni s-au stabilit în așezarea ariuşdenilor încă în timpul cît aceştia mai locuiau acolo, sau sălăşluiesc, în mod provizoriu, în așezarea ariuşdenilor, imediat după părăsirea acesteia⁵⁰ și folosesc și pe mai departe obiectele găsite acolo. În toate trei cazurile un lucru este cert: elementele celor două sau trei (?) culturi sînt contemporane sau, în tot cazul, nu se poate stabili un interval de lungă durată.

Cultura Coțofeni este încadrată îndeobște la sfîrșitul epocii cuprului și la începutul epocii bronzului. În linii mari este contemporană cu cultura Baden-Pécel din Europa de mijloc⁵¹, care, în lumina noilor cercetări, urmează după cultura Bodrogkeresztúr⁵². Deci așezarea de la Mugeni pare să fie mai tînără decît cea de la Tîrgu Mureș⁵³, contemporană, eventual, fazei finale a culturii Cucuteni B (B₂ și B₃), fapt care dovedește, printre altele că grupul Ariuşd în „etapa sa de tranziție“, etapă neglijată pînă acum de cei mai mulți dintre cercetători [fază în care pictura nu mai este practică și care lipsește, după cît se pare din dezvoltarea de mai departe a culturii Cucuteni din Moldova (acest lucru îngreunează într-o oarecare măsură paralelizarea grupului ariuşdean tîrziu intracarpatic cu etapa finală a culturii Cucuteni)], trăiește împreună cu unele culturi de la sfîrșitul epocii cuprului — de la începutul epocii bronzului, contemporane cu complexul Horodiștea-Foltești II (Cucuteni D)⁵⁴, precum și cu alte culturi de la începutul epocii bronzului.

⁴⁹ Cf. în *Dacia*, N. S., VI, 1962, p. 114 (rubrica referitoare la Transilvania de sud-est); K. Horedt, în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 107, 113. Vezi și D. Popescu, în *SCIV*, 16, 1, 1965, p. 141.

⁵⁰ Pentru un caz cu totul similar, descoperit la Sărata Monteoru, cf. I. Nestor. Eug. Zaharia, în *SCIV*, VI, 3—4, 1955, p. 501.

⁵¹ Cultura Coțofeni sau, mai bine zis, complexul cultural Coțofeni are în mod cert anumite influențe baden-péceliene. Cf. L. Franz, în *WPZ*, 1926, p. 91—95; M. Roska, în *Közl.*, I, 1941, p. 89; N. Vlassa, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 363—364, mai ales nota 69; D. Popescu, în *SCIV*, 16, 1, 1965, p. 142; K. Horedt, în *Apulum*, VII/I, 1968, p. 108. Cf. și cele spuse, în altă ordine de idei, de D. Popescu, în *Aluta*, II, 1, 1970, p. 56—57.

⁵² N. Kalicz, în *ArchÉrt.*, 85, 1, 1958, p. 3—5; N. Vlassa, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 363—364.

⁵³ Cf. I. Kovács, în *Dolg.*, VI, 1915, p. 232; N. Vlassa, în *SCIV*, XV, 3, 1964, p. 358.

⁵⁴ Vezi trecerea în revistă a lui D. Popescu, în *SCIV*, 16, 2, 1965, p. 330—332. Cf. și cele spuse de Seb. Morintz, P. Roman, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 125, 127—128 și M. Dinu, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 129—139, precum și Eug. Zaharia, în *Aluta*, II, 1, 1970, p. 63—65.

În „etapa de tranziție“ a culturii Ariușd, purtătorii acesteia, păstrînd formele vechi, nu mai practicau pictura. Pe la sfîrșitul acestei trepte dispar totalmente și acele straturi groase de chirpici, care încă sînt atît de caracteristice pentru cele două straturi superioare de la Ariușd, a căror material ceramic aparține fazei începătoare a „treptei de tranziție“ (Übergangsstufe a lui H. Schroller)⁵⁵.

Din cauze încă nu pe deplin lămurite, numărul așezărilor de tip Ariușd — „treapta de tranziție“ s-au dublat, spațiul locuit s-a lărgit în mod simțitor, fiind ocupate noi teritorii. În cadrul acestui proces cauzat, probabil, de înmulțirea bruscă a populației ariușdene prin mase venite din exterior (unii dintre cercetători — eventual — se gîndesc⁵⁶ la purtătorii culturii Coțofeni, lucru care pare să fie dovedit și de observații concordante arheologice), au intrat, se poate presupune, unele grupuri și în porțiunea superioară a văii Tîrnavei Mari.

G. FERENCZI — I. FERENCZI

LES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DE MUGENI

Étude préliminaire

(I-ère partie)

(Résumé)

Dans la portion supérieure de la vallée de la rivière Tîrnava Mare, affluent à gauche de Mureș, lequel se trouve dans la partie d'est du Bassin de la Transylvanie, dans le voisinage du versant des montagnes volcaniques de Harghita, à 10 km distance vers ouest de la ville Odorheiu Secuiesc, sur le territoire du village Mugeni, situé dans un petit bassin géomorphologique de Tîrnava Mare, ont été exécutés des fouilles au cours des années 1960 et 1961.

STATION DE L'ÉPOQUE DE CUIVRE SUR LA TERRASSE „PAGYVAN“

Sur une terrasse moyenne, située au nord du village, on a pu observer une seule couche de culture. Sur le niveau indiqué à l'occasion des fouilles exécutées en 1960 on a découvert une chaumière avec un plan quasi quadrilatère, construit sur superficie, avec un matériel céramique énéolithique de type Ariușd tardif. Au cours de l'année 1961 on a découvert encore deux habitations de surface, primitives, avec des matériaux céramiques, lithique et osseux. Conformément à ces découvertes on peut préciser tout clairement qu'il s'agit d'une station de la phase tardive de la culture Ariușd, sans peinture, dont les éléments de culture sont mêlés avec la céramique évoluée appartenant au complex culturel Coțofeni [les phases Coțofeni-Corpadea et Coțofeni-Cîlnic, la première caractérisée par l'emploi

⁵⁵ *Emlékk.SzNM*, p. 327—328, 330—337. În privința cronologiei absolute, cf. *IstRom*, I, 1960, p. 36, 71, pl. V; Seb. Morintz, P. Roman, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 46, precum și D. Popescu, în *Aluta*, II, 1, 1970, p. 56, 57, 58, 60.

⁵⁶ De ex., H. Schroller, în *Emlékk.SzNM*, p. 328—329, 336—337.

des „lentilles“ (Linsenkeramik) et la seconde par l'application des piqures successives (Furchenstichkeramik) et probablement avec la culture Schneckenberg (la phase B de Cuciulata)]. Toujours en vertu du matériel découvert on peut supposer certaines interférences entre le complexe Ariuşd-Cucuteni (le groupe Ariuşd), d'une partie, et la culture Tiszapolgár tardive (facies transylvaine), respectivement la culture Bodrogkeresztúr, d'autre partie. Tant conformément au matériel céramique, ainsi que en vertu de la hache à bras „en croix“ trouvé dans l'unique couche de culture, la station peut être datée à la fin de l'époque de cuivre et semble être contemporaine avec les phases finales de la culture Cucuteni (B₂ et B₃).

MORMÎNTUL CELTIC DE LA DELURENI (JUD. BISTRIȚA-NĂSAUD)

În 28 octombrie 1969, în punctul topografic „Curmătura Șopterului”, locuitorul Negrusă Avram din Delureni a găsit un schelet uman, în asociere cu unele vestigii arheologice celtice. Materialul descoperit a fost achiziționat, în decembrie 1969, de directorul școlii din sat, prof. Ioan Ionăș, care l-a donat catedrei de istorie a Institutului pedagogic din Tîrgu-Mureș. Ulterior, acest material a ajuns — prin donația noastră — în inventarul Muzeului de istorie al Transilvaniei, unde se păstrează și astăzi. Valoarea documentar-istorică a materialului ne-a determinat să facem o sumară cercetare, în noiembrie 1972, pentru a reconstitui condițiile și locul în care s-au descoperit vestigiile arheologice pe care le prezentăm.

Din informațiile descoperitorului reiese că obiectele au ieșit la iveală cu prilejul săpării unei porțiuni din extremitatea terasei inferioare sudice a punctului topografic amintit, din care Negrusă Avram a scos nisip, necesar unor lucrări edilitare. Scheletul, aflat în poziție chircită, la o adâncime de cca. 0,60 m, avea sub el „obiecte de bronz și de sticlă”. În părțile laterale ale scheletului s-au găsit „vase de lut” fragmentare și „podoabe de os” pe care descoperitorul susține că le-a pierdut după ridicarea inventarului.

Punctul descoperirii, „Curmătura Șopterului”, este situat sub panta unui deal, la cca. 1 km sud-vest de sat, între localitățile Delureni și Șopteriu (fig. 1). În perimetrul lui s-au mai găsit resturi ceramice fragmentare atipice.

În momentul de față, inventarul care s-a păstrat din mormîntul celtic de la Delureni, și pe care-l publicăm¹, este format dintr-o centură ornamentală de bronz, fragmentară, din fragmente de brățări din sticlă și frăgmente ceramice, cărora li se adaugă cîteva oase ale scheletului.

1. *Centura ornamentală* din bronz, fragmentară (fig. 2/9; IN. 23.182) este alcătuită din opt segmente unite între ele prin inele. Fiecare segment are o lungime totală de cca. 4,8 cm. Se constată că actualele segmente exterioare nu au constituit extremitățile centurii. La origine ea a fost mai lungă și a avut, probabil, obișnuita placă terminală, stilizată. Primul segment are la capete cîte un buton de formă sferică, perforat. Prin gaura butonului s-a introdus inelul care a făcut legătura cu segmentul al doilea. Mijlocul segmentului are o nodozitate reliefată, mărginită de cîte două adîncituri care o încadrează. Părțile laterale ale butonilor segmentului au incizate cîte două linii oblice neparalele, dispuse de la stînga spre dreapta. La vîrf, cele două butoane se termină fiecare printr-o mică proeminență circulară. Al doilea segment are aceeași formă ca și primul, cu deosebire că părțile laterale ale butonilor nu sînt incizate. Lipsa

¹ Mulțumesc colegilor I. H. Crișan și M. Rusu care mi-au pus cu amabilitate la dispoziție documentarea bibliografică necesară.

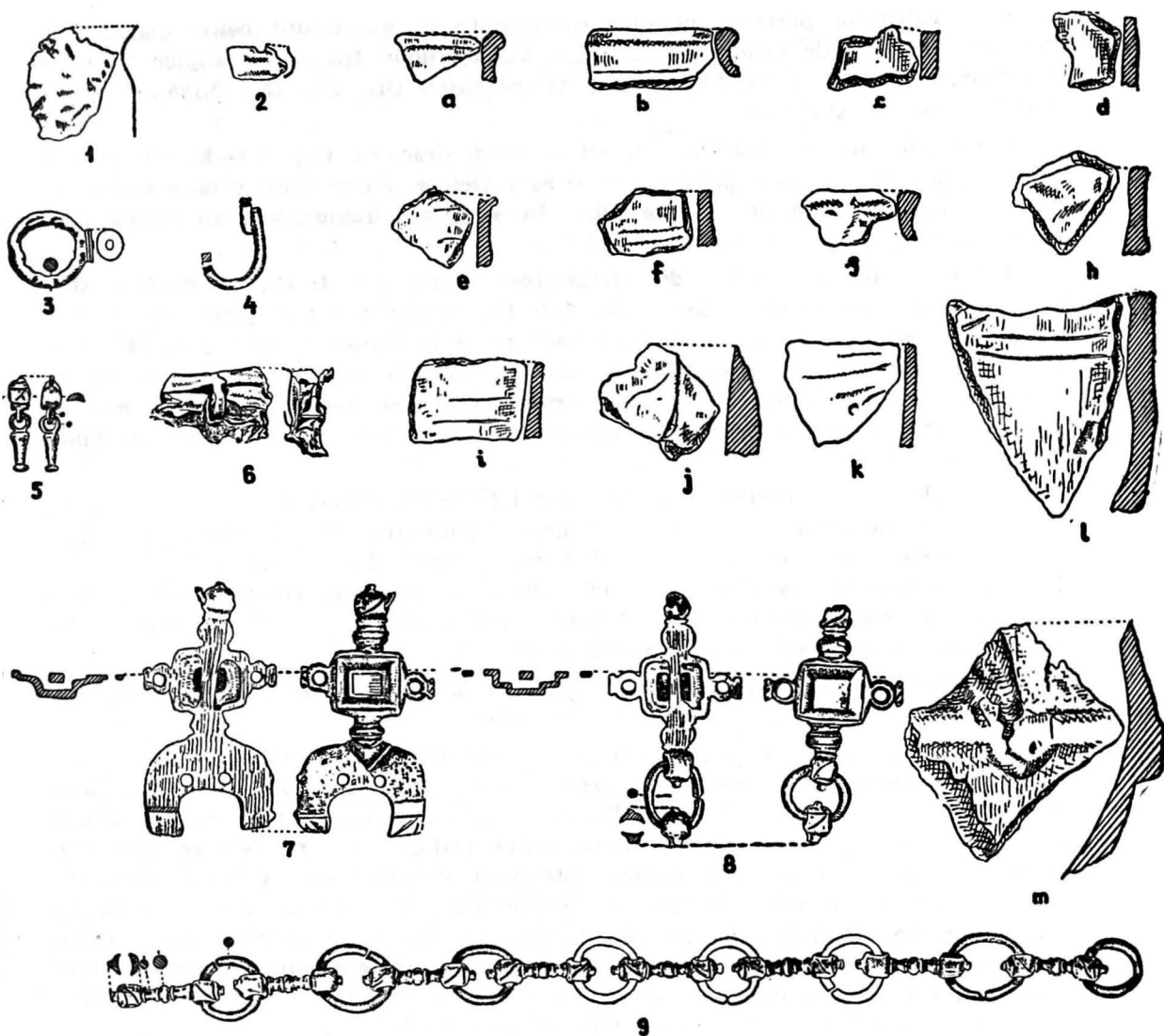

Fig. 2. — Delureni. Obiecte din descoperire.

puteau fi introduse inelele altor pendants mai mici. Părțile laterale ale celor două piese au de asemenea perforații circulare care au putut fi utilizate pentru atașarea unor pendants mici. În starea actuală de conservare nu se poate stabili dacă pendantsivele au fost încrustate cu email.

3. *Pendantsive mici*, din bronz (fig. 2/5; IN. 23.189). De forma unor mici bastonașe, cele două piese erau prinse fiecare prin câte un segment fie de centură, fie de pendantsivele cruciforme pentru a îmbogăți ornamentul centurii. La capăt aceste pendantsive-bastonaș se termină cu un călcîi aplatizat. Lungimea fiecăruia este de 2,6 cm.

4. *Brățară* (?) fragmentară din bronz (fig. 2/6; IN. 23.187). Trecută prin foc, piesa este foarte deformată, astfel că în actuala stare de conservare ea nu mai poate fi reconstituită cu exactitate.

5. În categoria pieselor metalice descoperite în mormîntul celtic mai amintim: un *cîrlig* (?) de bronz (fig. 2/4; IN. 23.186), două fragmente atipice de *foiță* din bronz (fig. 2/1—2; IN. 23.188) și o *verigă-buton* (fig. 2/3; IN. 23.185), probabil dintr-o substanță sticloasă.

6. *Fragmentele de brățară din sticlă verde-deschisă* (fig. 3/1—2; IN. 23.190) sînt ornamentate cu linii ondulate care se întretaie. Pasta liniilor care decorează aceste fragmente este de culoare albă. În secțiune, fragmentele au forma literelor D, iar lungimea lor măsoară cca. 12 cm.

7. *Fragmentele de brățară din sticlă albastră* (fig. 3/3—4; IN. 23.191—91 a) sînt, de asemenea, ornamentate. Unul (fig. 3/3; IN. 23.191) are trei șiruri de proeminențe, de forma unor bobite, dispuse uniform și la distanță aproape egală. Celălalt fragment (fig. 3/4; IN. 23.191 a) are aceeași ornamentare, cu deosebire că bobitele sînt dispuse numai în două șiruri. Lungimea fiecărui fragment este de cca. 4,5 cm. Toate fragmentele brățărilor de sticlă sînt contorsionate din cauza trecerii lor prin foc.

8. *Fragmentele ceramice* (fig. 2/a—m; IN. 23.192—23.194 f), lucrate cu mîna, au culoarea neagră-cenușie sau cărămidie. Compoziția pastei unora este fină, a altora este mai grosolană, conținînd mică. Unul dintre fragmente (fig. 2/1; IN. 23.192) are ca decor două striuri orizontale, paralele. Dimensiunea mică a fragmentelor nu permite o reconstituire certă a formei lor. Doar două dintre ele ar putea să se încadreze în categoria străchinilor.

9. *Materialul osteologic* (IN. 23.195, 23.196, 23.199) constă din fragmente mărunte de oase care au aparținut scheletului celtic.

Factura pieselor descrise, provenite din mormîntul de înhumare de la Delureni, este neindoielnic celtică. Literatura arheologică cunoaște numeroase asemenea vestigii descoperite atît în Transilvania, cit și în vastul spațiu geografic ocupat de celți². Dintre piesele mormîntului celtic cea care găsește cele mai multe analogii în sprijinirea datării întregului inventar este centura ornamentală din bronz. Podoabă purtată de femeile celților³, ea este confecționată fie din bronz, fie din bronz și fier sau numai din fier și se prezintă într-o gamă tipologică variată⁴. Descoperită pînă acum în Transilvania numai în stare fragmentară⁵, centura ornamentală, piesă frecventă în descoperirile celtice funerare, are extremitățile terminate în capete stilizate de animale.

Piesa din mormîntul de la Delureni are numeroase analogii tipologice apro-

² O bibliografie vastă, selectivă, referitoare la istoricul descoperirilor celtice din Transilvania și la cele din spațiul limitrof, la I. H. Crișan, *Contribuții la problema celților din Transilvania*, în SCIV, 22, 1971, 2, p. 149.

³ D. Popescu, *Două descoperiri celtice în Oltenia*, în SCIV, XIV, 1963, 2, p. 406; I. H. Crișan, *Descoperiri celtice la Papiu-Ilarian (jud. Mureș)*, în ActaMN, VII, 1970, p. 70.

⁴ După Déchelette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, IV, Paris, 1927, p. 736, se grupează în două serii. J. Filip, în *Keltové v střední Evropě*, Praha, 1956, p. 534, o clasează în patru tipuri (cf. D. Popescu, *ibidem*), iar J. Reitinger, în *Die latènezeitliche Funde des Braunauer Heimathauses. Ein Beitrag zur Kenntnis der latènezeitlichen Bronze- und Eisenketten*, in *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins*, Band 111, Linz, 1966, p. 165—236, în șase tipuri (cf. I. H. Crișan, *Descoperiri...*, p. 72).

⁵ I. H. Crișan, *Descoperiri...*, p. 70.

piate, atât în spațiul transilvănean⁶, cât și în cel central-european⁷. Ea este datată de majoritatea cercetătorilor, prin referire la tipologia sa, ca și prin asociația ei cu alte vestigii cu care s-a descoperit, acestea încadrate cert din punct de vedere cronologic, în Latène-ul mijlociu⁸. Chiar dacă după unii cercetători străini centurile ornamentale celtice ar apare în faza finală a Latène-ului timpuriu, ele sînt caracteristice perioadei mijlocii, Latène C în cronologia lui P. Reinecke⁹. Vl. Zirra încadrează majoritatea centurilor ornamentale celtice din Transilvania în fazele C₁—C₂ (sec. III—II î.e.n.)¹⁰.

Pandantivele cruciforme din bronz au, de asemenea, analogii în spațiul geografic limitrof¹¹, ca și pandantivele mici din bronz, în formă de butoiaș¹².

Numeroase analogii au și fragmentele de brățări din sticlă, obiecte mult răspândite în lumea celtică, într-o mare varietate tipologică¹³.

Ceramica, fragmentară și lipsită de particularități stilistice, ca și de forme tipologice specifice, clar definite, nu poate aduce contribuții în plus în datarea mormintului celtic de la Delureni. Din ansamblul pieselor, singură centura ornamentată este în măsură, prin compararea ei cu exemplarele similare, să îl dateze în Latène-ul mijlociu (C₁—C₂).

Descoperirea mormintului celtic de la Delureni îmbogățește patrimoniul vestigiilor arheologice de acest gen din Transilvania. Ea înscrie în repertoriul arheologic al Transilvaniei localitatea, fiind prima descoperire cunoscută în perimetrul satului; ca atare, ea reclamă, în viitor, o cercetare și o săpătură arheologică sistematică în punctul „Curmătura Șopterului” spre a se vedea dacă nu este cumva acolo o necropolă celtică.

⁶ I. H. Crișan, *Descoperiri...*, p. 66, fig. 1 a—b, pl. II/7; autorul stabilește pentru piesa de la Papiu-Ilarian ample comparații tipologice; Vl. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, în *Dacia*, N. S., XV, 1971, p. 183, fig. 3/15 (Veșel), p. 190, fig. 8/28 (Curtuișeni), p. 197, fig. 15/14 (Valea lui Mihai), p. 199, fig. 16/11 (Turda); 16/10 (Papiu-Ilarian).

⁷ I. Hunyady, *Die Kelten im Kárpátenbecken (Kelták a Kárpátmedencében)*, în *DissPann*, ser. II, nr. 18, Budapest, 1942, pl. XXXIV—XXXV, îndeosebi pl. XXXIV/1 (Bocsárlapujtó), 10 (Gallishegy) și XXXV/8 (Alsógellér); H. Schönberg, *Die Spätlatènezeit in der Wetterau*, în *Saalburg Jahrbuch*, XI, 1952, pl. 30, fig. 1 (Bad Nauheim).

⁸ I. H. Crișan, *Descoperiri...*, p. 72—73.

⁹ P. Reinecke, *Zur Kenntnis der La Tène-Denkmal der Zone nordwärts der Alpen*, în *Festschrift des Römisch-germanischen Zentralmuseums zu Mainz*, 1902, p. 53—109.

¹⁰ Vl. Zirra, *op. cit.*, p. 183, 190, 199.

¹¹ I. Hunyady, *op. cit.*, pl. XXXIV/3, 3a (com. Tolna); 4, 5 (Dunapentele); 6 (tot de acolo); 5, 6 mai apropiate tipologic de piesele de la Delureni); pl. XXXIX/2 (Újlaka); H. Schönberg, *op. cit.*, pl. 4, fig. 52; J. Filip, *Die keltische Zivilisation und ihre Erbe*, Praha, 1961, p. 108, fig. 25/1.

¹² Vl. Zirra, *Un mormint celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, f. a., p. 24, fig. 10/II; 34, M. 6/II; pl. XI, M. 6/II; p. 29, fig. 14/IV; 34, M. 11/IV; pl. XI, M. 11/IV; I. Hunyady, *op. cit.*, pl. XXXIV, fig. 3/8 (com. Tolna); H. Schönberg, *op. cit.*, pl. 4, fig. 48; J. Filip, *Keltové...*, p. 163, fig. 50/7; pl. XLIII, fig. 4/5, 10, 11, 12.

¹³ Pentru fragmentele de brățară din sticlă verde-deschisă, ornamentate, a se vedea: I. Hunyady, *op. cit.*, pl. XXXII, 1; Th. E. Haevernick, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*, Bonn, 1960 pl. 5a/2; pl. 10/12, 6; pl. 8b/85; brățările din sticlă albastră cu bobite dispuse în trei șiruri: I. Hunyady, *op. cit.*, pl. XXX, 1; Th. E. Haevernick, *op. cit.*, pl. 12/14, 64; pl. 11/14, 20, iar pentru cele cu două șiruri, Th. E. Haevernick, *ibidem*, pl. 11/13, 28.

În spațiul geografic apropiat localității (Dipșa, Galații Bistriței) sînt cunoscute descoperiri de morminte celtice, motiv în plus pentru necesitatea unei săpături exhaustive.

Mormîntul de la Delureni sporește, totodată, numărul localităților cu descoperiri celtice din podișul și cîmpia Transilvaniei. La cele 50 de localități cunoscute în această zonă cu asemenea vestigii (21 necropole, morminte; 29 descoperiri izolate)¹⁴ se adaugă satul Delureni. Înmulțirea unor asemenea descoperiri va contribui, fără îndoială, la lămurirea mai completă a rolului celților în dezvoltarea culturii materiale și spirituale în perioada Latène, a raporturilor lor cu strămoșii noștri, daco-geții.

VALERIU LAZĂR

LE TOMBEAU CELTIQUE DE DELURENI
(DÉP. BISTRIȚA-NĂSAUD)

(Résumé)

L'auteur présente l'inventaire d'un tombeau celtique, découvert en automne 1969, sur le territoire de la localité *Delureni* (département de Bistrița-Năsăud).

L'auteur décrit les pièces de l'inventaire, trouve les analogies correspondantes et puis encadre la découverte dans la période moyenne de l'époque Latène (la phase Latène C₁—C₂; III—II siècle a.n.è.).

Le tombeau de Delureni, la première découverte archéologique connue dans le périmètre de la localité, enrichit le patrimoine des vestiges celtiques de la Transylvanie centrale et inscrit cette localité dans le répertoire archéologique du pays.

¹⁴ I. H. Crișan, în *Contribuții la problema celților în Transilvania*, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 153 (harta descoperirilor celtice din Transilvania la p. 152).

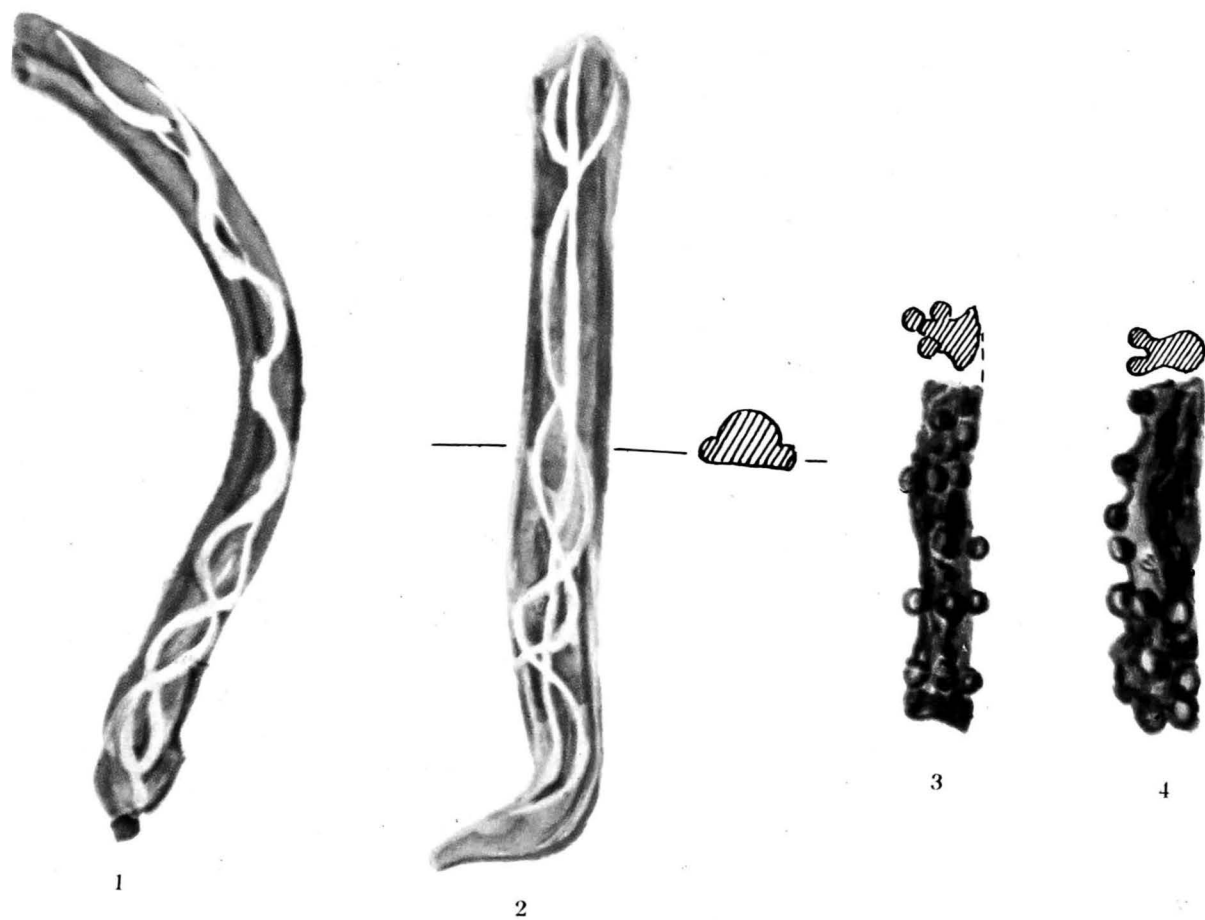

Fig. 3. — Delureni. Obiecte din descoperire.
<https://biblioteca-digitala.ro>

TEZAURUL MONETAR CU IMITAȚII DE TIP FILIP II DESCOPERIT LA TURULUNG (JUD. SATU MARE)

Tezaurul de monede pe care-l prezentăm în articolul de față a fost descoperit în ziua de 8 iunie 1972, la sud-est de comuna Turulung, pe malul drept al râului Tur, cu ocazia scoaterii pământului pentru cărămidă nearsă (fig. 1). Tezaurul a fost găsit la o adâncime de 0,50—0,60 m într-un strat nisipos.

Cele 65 de monede salvate erau depozitate într-un vas de lut lucrat cu mîna, de formă ușor bitronconică, cu pereții groși, curbați, din pastă poroasă de culoare brună, ars uniform, cu fundul plat. Vasul are gura rotunjită trasă ușor spre interior și este ornamentat sub buză cu proeminențe (pl. VII). Pe baza investigațiilor întreprinse la fața locului, apreciem că tezaurul se compunea din circa 80 de monede¹.

Monedele au următoarele caracteristici tipologice generale:

Pe avers apare un cap uman (Zeus), în profil spre dreapta, în cazuri rare și spre stînga, cu o cunună de lauri, formată din 2—3 rînduri de frunze stilizate. Părul este redat prin cîteva linii în relief, unite într-un punct din vârful capului, în formă de scufie. Ochiul este reprezentat printr-un punct, liniuță sau punct și liniuță, așezate într-o adîncitură în formă triunghiulară sau dreptunghiulară, circulară, rombică sau neregulată. Nasul se înfățișează bine conturat, fiind format uneori din două globule unite. Urechea este marcată fie cu un punct, fie printr-o liniuță simplă sau curbată, așezată într-o adîncitură, de obicei neregulată. Gura este reprezentată în general printr-o adîncitură, iar buzele cu două puncte în relief și mai rar cu două liniuțe paralele și orizontale. Pe ceafă găsim bucle de păr în formă de S. Barba este redată adesea foarte plastic, dar în majoritatea cazurilor mult tocită, rotunjită, uneori marcată cu puncte sau ascuțită în formă de cioc. Figura este înconjurată de un cerc de perle mărunte, mai mult sau mai puțin vizibile.

Pe reversul concav al monedelor este reprezentat un cal cu călăreț, în galop spre dreapta și mai rar spre stînga. Călărețul este redat pe cele mai multe piese foarte realist și doar uneori schematic. Deasupra capului călărețului apare legenda ΦΙΛΙΠΠΟΥ sau resturi ale acesteia. Coama calului este redată fie sub forma unui rînd de perle mărunte, fie printr-o linie sau liniuțe paralele. Calul apare pe majoritatea exemplarelor cu piciorul stîng ridicat și doar în cîteva cazuri cu cel drept.

¹ Tezaurul a fost găsit de muncitorul Șanta Iosif și de soția sa în lunca Turului, la apr. 20 m de mal, pe lotul fostului proprietar Francisc Szakács în zona inundabilă, apărată în prezent cu diguri împotriva revărsărilor. Monedele risipite între muncitori au fost adunate cu ajutorul profesorului din localitate Eleș Ștefan, începînd încă din ziua descoperirii. În punctul de găsiră am executat un mic sondaj de control, și au fost sparte aproape 400 de cărămizi nearse făcute imediat după descoperire. Știm sigur că în jur de 5—6 piese au rămas la diferite persoane și alte cîteva exemplare s-au pierdut probabil imediat după descoperire.

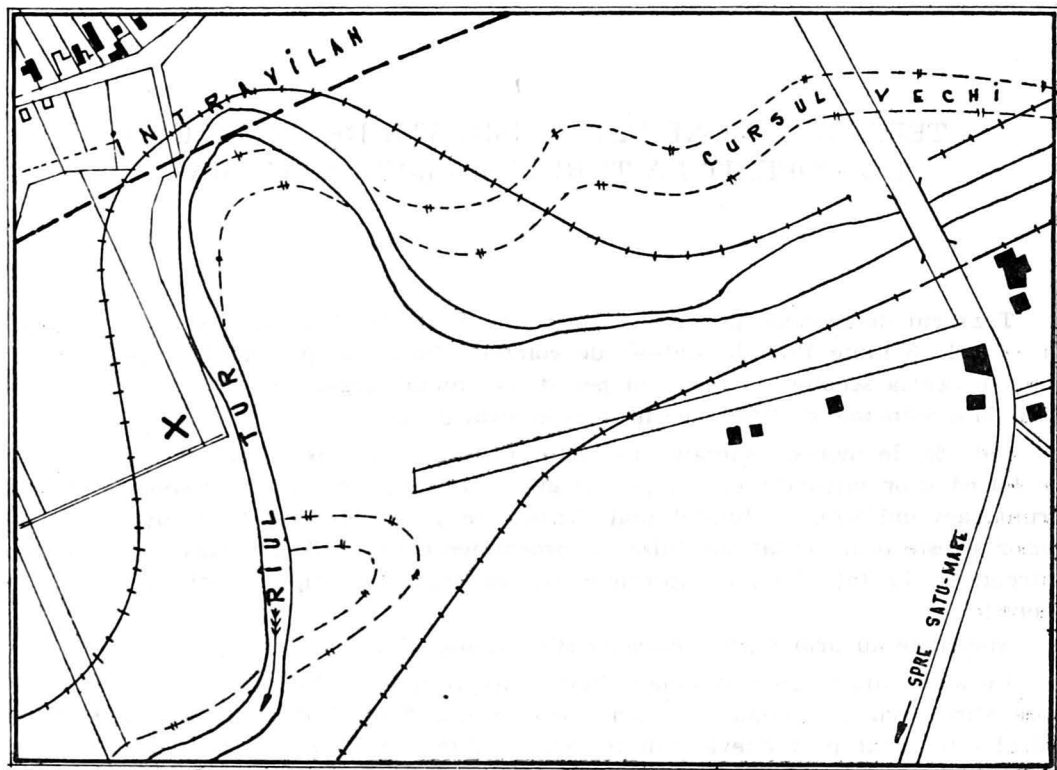

Fig. 1. — Locul de descoperire al tezaurului monetar de la Turulung.

În cîmpul monedei se întîlnesc sigle și simboluri cu o varietate destul de mare. Din rîndul acestora amintim: simple liniuțe, siglele V și II, o făclie stilizată, cap de animal, puncte unite prin linii, coif etc. În unele cazuri se vede și friul care pornește de la gura calului pînă la mîna călărețului. Copitele sînt bine redată, fiind de formă triunghiulară. Uneori sub ele apare o dungă în relief, în unele cazuri fiind dințată. Mai multe piese sînt contramarcate. Pe reversul tuturor monedelor se întîlnesc tăieturi adînci executate cu o daltă ascuțită. Totul este înconjurat de un cerc de perle mărunte, în majoritatea cazurilor tocite.

Monedele tezaurului de la Turulung prezintă mai multe grupe și variante. După forma efigiei și a bărbiei de pe avers am putea deosebi următoarele grupe de monede: cu barba rotunjită plină, cu barbă lungă, dar tot rotunjită și cu barbă ascuțită, aproape în formă de cioc. Din cauza numărului mare de variante aproape nu se întîlnesc două monede absolut identice, descrierea monedelor comportînd unele dificultăți. Numărul monedelor din catalog corespunde cu cel de pe planșe.

Descrierea monedelor

Grupe I/A

1. Av. Capul lui Zeus spre dreapta, cu cunună de lauri formată din două rînduri de frunze, cu barba rotunjită plină.

Rv. Țălărețul cu calul la trap spre dr. Figura și semnele ornamentale sînt tocite. Are patru tăieturi.

AR. 14 g; 25 mm.

2. Av. Idem, figura ușor tocită.

Rv. Idem, dar călărețul ține în mână o ramură și frîul. Are două semne ornamentale în formă de < și un punct excizat. Sub copitele calului o linie în relief. Pe corpul călărețului o contramarcă, formată din patru triunghiuri incizate și dispuse în cruce. Are o singură tăietură.

AR. 13,50 g; 26–24 mm.

3. Av. Idem, amănuntele ușor șterse.

Rv. Idem, călărețul și picioarele calului sînt tocite. Are două tăieturi.

AR. 13 g; 25 mm.

4. Av. Idem, dar figura mult tocită; se văd doar contururile figurii.

Rv. Idem, dar se vede numai corpul calului. Are două contramărci, un cerc incizat cu două liniuțe în relief, mărginit de un punct tot incizat sub abdomenul calului și un cerc incizat cu un punct în mijloc. Are o singură tăietură. Marginile monedei sînt clocănite.

AR. 12 g; 23–25 mm.

5. Av. Idem, dar cu deosebiri stilistice, capul tocit.

Rv. Idem, dar se văd urme de legendă, o cifră romană IIII? Are două tăieturi, care se intersectează.

AR. 13,70 g; 23–25 mm.

6. Av. Idem, tocit în mare măsură.

Rv. Idem, dar călărețul este înclinat pe spate; legenda este compusă din patru linii. Sub botul calului se observă un semn în formă de V și un punct. La fel sînt semne și între picioarele din față și din spate. Are o singură tăietură.

AR. 13,50 g; 25 mm.

7. Av. Idem, dar capul aproape complet tocit. La marginea monedei este o contramarcă, care reprezintă un disc solar cu razele incizate.

Rv. Idem, dar se văd doar contururile calului. Are două tăieturi.

AR. 14,20 g; 25 mm.

8. Av. Idem, capul tocit și deformat.

Rv. Idem, dar se vede clar conturul calului și al călărețului, care ține o ramură; deasupra capului urme de legendă: ΠΛ. Are două tăieturi.

AR. 13,60 g; 24 mm.

9. Av. Idem, dar figura redată puternic.

Rv. Idem, dar contururile sînt clare și călărețul ține o ramură. Deasupra călărețului urme de legendă: ΠΠ. Coama calului este redată printr-un rînd de perle mărunte. Sub botul calului semnul Π; sub copitele calului o linie reliefată. Are o singură tăietură. Pe pulpa din spate a calului se găsește o contramarcă.

AR. 12,50 g; 25 mm.

10. Av. Idem, figura bine păstrată.

Rv. Idem, însă contururile sînt clare. Urme de legendă: Π. Are o singură tăietură.

AR. 13 g; 25–26 mm.

11. Av. Idem, dar contururile puternice, pe ceafă două bucle de păr redată puternic, la fel ca și barba rotundă, realizată în bucle.

Rv. Idem, dar bine redată, și călărețul ține o ramură; deasupra călărețului legenda: ΦΙΙΙΛ. Sub botul calului semnul Λ, iar între cele două picioare din față: Β. Pe capul călărețului o contramarcă, un cerc cu un punct excizat. Are o singură tăietură.

AR. 14 g; 24–25 mm.

12. Av. Idem, dar capul destul de bine păstrat.

Rv. Călărețul cu calul în galop spre stînga; conturul calului și al călărețului este destul de clar; se văd urme de legendă formate din cifre romane. Are o singură tăietură.

AR. 13,60 g; 24 mm.

13. Av. Idem, dar capul redat artistic, bine păstrat.

Rv. Idem, dar conturul calului masiv și, în schimb, totul mai tocit. Sub botul calului un semn ce se aseamănă cu doi pioni de șah. Între picioarele din față ale calului un semn care seamănă cu un cap de animal. Sub copitele calului o dungă în relief. Are o singură tăietură.

AR. 14 g; 26–25 mm.

14. Av. Idem, dar capul ușor tocit.

Rv. S-au păstrat contururile calului, însă semnele și picioarele din față sînt tocite. Are trei contramărci: un cerc excizat cu un punct în mijloc; cerc excizat; un X înscris într-un cerc. Are o singură tăietură.

AR. 12,52 g; 25–23 mm.

15. Av. Idem, dar figura mult tocită.

Rv. Idem, dar abia se vede conturul calului și al călărețului. Are un semn, un cerc cu un punct excizat și o tăietură verticală sub abdomenul calului, la capătul căreia, lângă marginea pastilei, moneda este găurită.

AR. 12,96 g; 24–25 mm.

16. Av. Idem, dar cap mult tocit.

Rv. Idem, dar spre stînga; este mult tocită, se vede doar conturul calului. Are o singură tăietură.

AR. 13,20 g; 25–24 mm.

17. Av. Idem, dar capul redat realist și destul de bine păstrat.

Rv. Idem, dar ușor tocit, sus urme de legendă, similare cifrelor romane III. Are două tăieturi verticale, una sub abdomenul calului, cealaltă între capul calului și cel al călărețului.

AR. 13,90 g; 26 mm.

18. Av. Idem, amănuntele sînt clare.

AR. Idem, dar spre dreapta, bine păstrată; deasupra capului călărețului, care ține o ramură, în stînga se văd urme de legendă: IAI. Sub botul calului este o contramarcă, un cerc incizat, cu un alt cerc inelar în relief. Sub abdomenul calului o tăietură verticală, ce taie un simbol, probabil un cap de animal.

AR. 12 g; 26–25 mm.

19. Av. Idem, dar tocit.

Rv. Idem, dar marginile monedei tocite; calul și călărețul clar redați. Deasupra capului călărețului urme de legendă: AIAI. Sub botul calului o globulă înconjurată cu perle. Sub copite un rînd de perle, sub care se află un semn asemănător cu un cap de berbec. Are o singură tăietură.

AR. 13,40 g; 24–25 mm.

20. Av. Idem, dar efigia tocită.

Rv. Idem, dar ușor tocită; în stînga capului călărețului urme de legendă; ΦΙΑΙΑ. Pe piciorul drept din spate o contramarcă, de formă patrulateră adîncită, cu un X. Are două tăieturi.

AR. 13,50 g; 23–24 mm.

21. Av. Idem, dar efigia mult tocită.

Rv. Idem, dar spre stînga, mult tocită, se vede numai corpul calului. Pe călărețul tocit complet, o contramarcă, compusă din două cercuri despărțite de o liniuță incizată. O altă contramarcă este compusă dintr-un cerc, cu două liniuțe paralele și dintr-un punct incizat. Are două tăieturi.

AR. 12,50 g; 24–25 mm.

22. Av. Idem, dar părul și barba puternic redade.

Rv. Idem, dar calul spre dreapta, se văd foarte slab contururile și urme de legendă ΛVI. Sub abdomenul calului o contramarcă adîncită, în formă de coarne de berbec (?). Are o singură tăietură.

AR. 13,60 g; 24–25 mm.

23. Av. Idem, dar capul este stilizat, ușor tocit.

Rv. Idem, dar spre stînga, parțial tocită. Lîngă piciorul din spate al calului o contramarcă, un cerc adlucit. Are o singură tăietură.

AR. 12,80 g; 28–26 mm.

Grupa I/B

24. Av. capul realist redat, bine păstrat.

Rv. Idem, dar spre dreapta, bine păstrat; sus se văd urme de legendă ΙΑ. Sub botul calului un semn format din ΑΙ; un alt semn, între cele două picioare din față, iar între picioarele din față și din spate un semn, ce seamănă cu figura unui cal de șah. Cercul de perle mărunte s-a păstrat bine.

AR. 14 g; 25–21 mm.

25. Av. Idem, dar bine păstrată, chiar și cercul de perle.

Rv. Idem, dar călărețul tocit. Sub botul calului, două semne VII, iar între cele două picioare din față o dungă. Sub abdomenul calului un cerc inelar excizat. Are două tăieturi.

AR. 13,50 g; 28–25 mm.

26. Av. Idem. Are o tăietură care traversează oblic nasul efigiei.

Rv. Idem, dar spre stînga, ușor tocit; se văd contururile călărețului și ale calului, dar semnele nu; sus, în dreapta capului călărețului, urme de legendă ΑΙ. Are o tăietură.

AR. 13,80 g; 25 mm.

27. Av. Idem, dar capul executat artistic, bine păstrat.

Rv. Idem, dar spre dreapta; sus în stînga capului călărețului urme de legendă ΦΙΑ. Sub botul calului sigla II, celelalte semne sînt șterse. Are o singură tăietură.

AR. 13,40 g; 26–25 mm.

28. Av. Idem, dar capul masiv, bine redat și păstrat.

Rv. Idem, dar bine păstrat. Călărețul ține o ramură; în stînga sus legenda: ΦΙΑIII. Între cele două picioare sigla II, iar între picioarele din față și spate un alt semn, un punct în relief. Alt semn aflat sub botul calului a fost distrus de tăietură. Pe pulpa din spate a calului o contramarcă, un cerc incizat, cu patru liniuțe. Altă contramarcă, un cerc mai mic, cu două liniuțe paralele, aplicată pe piciorul stîng din spate. Are o singură tăietură.

AR. 13,50 g; 26–24 mm.

Grupa I/C

29. Av. Cap de om cu barbă rotunjită, *dar alungită și trasă în afară*.

Rv. Călărețul cu calul în galop spre stînga; deasupra capului călărețului urme de legendă, cifre romane IIIV. O mînă a călărețului este realizată din două puncte, unite cu o liniuță subțire, iar în cealaltă ține friul. Sub botul calului se află un semn în formă de coif, așezat chiar pe genunchi. Alte semne: între cele două picioare din față o dungă, între picioarele din față și din spate trei perle mărunte unite cu liniuțe, iar între picioarele din spate trei globule unite. Are o singură tăietură.

AR. 14 g; 26–25 mm.

30. Av. Idem, dar ușor tocită.

Rv. Idem, dar spre dreapta; mult tocită; se păstrează doar conturul calului; se văd slab urme din legendă: II. Are două tăieturi, una taie oblic picioarele din spate și corpul calului, iar alta, orizontal piciorul stîng din față.

AR. 13,70 g; 23–24 mm.

31. Av. Idem, dar amănuntele șterse.

Rv. Idem, dar tocită la margini; sus urme de legendă; coama calului redată prin perle. Între botul calului și piciorul stîng ridicat, sigla Δ . Are o singură tăietură.

AR. 13,50 g; 27–26 mm.

32. Av. Idem, dar tocită.

Rv. Idem, dar mult tocită; între picioarele din față semnul E tocit, iar sub botul calului o globulă și o liniuță tocită. Pe corpul calului o contramarcă formată din patru triunghiulețe incizate și dispuse în cruce. Are trei tăieturi, dintre care două orizontale, care nu depășesc raza pastilei monetare și una verticală, sub abdomenul calului.

AR. 12,80 g; 24 mm.

33. Av. Idem, dar bine redat și păstrat.

Rv. Idem, dar spre stînga; călărețul ține în mînă o ramură; sus în dreapta urme de legendă. Între picioarele din față un semn ornamental în formă de furcă cu brațele încovoiate spre interior: φ . Are o singură tăietură.

AR. 11,86 g; 25–24 mm.

34. Idem, dar bine păstrată.

Rv. Idem, dar sus se văd urme de legendă și trei perle mici. Sub abdomenul calului o dungă lată, iar lângă copitele calului trei globule mici, dispuse în triunghi. Are o singură tăietură.

AR. 13,84 g; 27 mm.

35. Av. Idem, dar mult tocit.

Rv. Idem, dar spre dreapta și calul deformat; sus în stînga capului călărețului se văd urme de legendă: IIIII. Are o singură tăietură.

AR. 12,70 g; 25 mm.

36. Av. Idem, dar ușor tocit.

Rv. Idem, dar cu diferite semne realizate din puncte și linii. Sub copitele calului o linie subțire în relief. Are o tăietură.

AR. 13,50 g; 25 mm.

37. Av. Idem, dar cu contururile puternice, bine păstrate.

Rv. Idem, dar coama calului este redată printr-o linie; sus urme de legendă; sub botul calului semnul <, iar între picioarele din față un alt semn de formă ovală în relief. Sub copitele calului o dungă dințată. Are o singură tăietură. Marginile monedei sînt ciocănite.

AR. 12,80 g; 25–26 mm.

Grupa I/D

38. Av. Cap uman tocit, *are barbă mai mică, ușor rotunjită*.

Rv. Idem, dar bine păstrat; sus la stînga, urme de legendă VIIII. Călărețul ține o ramură. Sub botul calului semnul <, iar între picioarele din față un alt semn, o dungă în relief (cap ?), tăiată. Sub copitele calului o linie în relief. Are patru contramărci: două de același tip, pe capul calului, a treia pe pulpă, formată din patru triunghiuri mici incizate și a patra formată din puncte incizate pe corpul calului.

AR. 12 g; 25–24 mm.

39. Av. Idem, dar efigia tocită.

Rv. Idem, dar destul de tocită; o contramarcă pe pulpa din față a calului, un punct incizat. Are o singură tăietură. Marginile monedei sînt ciocănite.

AR. 13,50 g; 25–26 mm.

40. Av. Idem, capul redat realist, destul de bine păstrat.

Rv. Idem, dar spre dreapta; coama redată prin perle mărunte; călărețul ține în mînă o ramură; în spatele călărețului semne tocite, la fel și sub bot și între picioarele din față și cele din spate ale calului. Are două tăieturi, una orizontală, care taie pulpa din spate și alta, verticală, sub abdomenul calului.

AR. 14 g; 26–24 mm.

41. Av. Idem, dar bine păstrat.

Rv. Idem, dar spre stînga; în dreapta capului călărețului urme din legendă: ΦΙΑΙΓ. Între botul și piciorul drept ridicat sigla ΙΠ. Are o singură tăietură.

AR. 13,50 g; 25 mm.

42. Av. Idem, ușor tocit.

Rv. Idem, în dreapta capului urme de legendă: ΙVI. Sub botul calului semnul >, iar între cele două picioare din față un disc cu liniuțe în relief. Are o singură tăietură.

AR. 12,50 g; 24 mm.

43. Av. Idem, dar redat realist și destul de bine păstrat.

Rv. Idem, dar mult tocit; pe pulpa din spate o contramarcă mai complicată. Are două tăieturi, care taie corpul calului.

AR. 13,50 g; 24 mm.

Grupa I/E

44. Av. Idem, dar capul redat realist, păstrat excelent; *barba ușor alungită și ascuțită*.

Rv. Călărețul cu calul în galop spre dreapta; în stînga capului călărețului urme de legendă ΑΙΠ. Sub botul calului o globulă. Între picioarele din față sigla Α, iar sub plîntecele calului un alt semn, tăiat vertical. Sub copitele calului o dungă.

AR. 13,80 g; 27 mm.

45. Av. Idem, dar capul destul de bine păstrat.

Rv. Idem, dar sus urme de legendă ΑΙΠ; se vede și frîul ținut de călăreț. Se găsesc semne sub botul calului, între picioarele din față în forma unui corn de lună. Un alt semn este tăiat de o tăietură verticală.

AR. 11,50 g; 24 mm.

46. Av. Idem, dar mai tocit.

Rv. Idem, dar coama redată prin perle mărunte; între picioarele anterioare și posterioare un semn ornamental. Are trei tăieturi, două verticale și una orizontală.

AR. 13,10 g; 25–24 mm.

47. Av. Idem, dar destul de bine păstrat.

Rv. Idem, dar tocită, se vede doar conturul calului. Sub botul calului o contramarcă, reprezentînd un Χ. Are trei tăieturi deasupra călărețului.

AR. 14 g; 26–24 mm.

48. Av. Idem, dar tocit.

Rv. Idem, dar tocit; sus urme de legendă ΙΙΠΙ; sub botul calului un semn, format din puncte. Alt semn în formă de cataramă, între cele două picioare din față. Are o singură tăietură.

AR. 13 g; 26 mm.

49. Av. Idem, dar tocit.

Rv. Idem, dar tocit, sus urme de legendă ΦΙΑΙ; sub botul calului un semn format dintr-un cerc inelar în mijlocul căruia este un punct în relief. Alte semne sînt între cele două picioare din față și între picioarele anterioare și posterioare. Are o mică tăietură. Moneda este găurită.

AR. 13,50 g; 26–25 mm.

50. Av. Idem, tocit.

Rv. Idem, dar mult tocit, se văd doar contururile calului și ale călărețului. Are o singură tăietură.

AR. 14 g; 25 mm.

Grupa I/F

51. Av. Idem, dar destul de bine păstrat; conturul figurii puternic redat, are *barba ascuțită*.

Rv. Idem, dar ușor tocit; sus, la stînga, urme de legendă ΠVΛ; sub botul calului un semn, o dungă; între picioarele din față sigla Ε. Are o singură tăietură.

AR. 11,50 g; 24–25 mm.

52. Av. Idem, dar ușor tocit.

Rv. Idem, dar spre stînga; semnele și legenda șterse. Are o singură tăietură, verticală, peste corpul calului.

AR. 12,20 g; 24 mm.

53. Av. Idem, dar ușor tocit.

Rv. Idem, dar din legendă se văd urme șterse; sub botul și între picioarele calului mai multe semne. Are o tăietură.

AR. 13,50 g; 26 mm.

54. Av. Idem, dar tocită.

Rv. Idem, dar sub bot și între picioarele calului multe semne mărunte. Are o singură tăietură.

AR. 11,70 g; 26–24 mm.

55. Av. Idem, dar ușor tocit.

Rv. Idem, dar ușor tocit; sus urme de legendă III și un semn (cap de animal ?); alt semn între picioarele din față și din spate. Pe pulpa din spate o contramarcă formată dintr-un pătrățel adâncit, în care este înscris un X, AR. 13,60 g; 25–24 mm.

56. Av. Idem, dar ușor tocit.

Rv. Idem, dar spre dreapta; sus urme de legendă IIA. Are o singură tăietură.

AR. 13,50 g; 25 mm.

57. Av. Idem, tocită.

Rv. Călărețul cu cal spre dreapta, fără semne; o dungă sub copite. Are o singură tăietură.

AR. 13,56 g; 27–25 mm.

Grupa II

58. Av. Cap uman, lucrat artistic, conturul clar, bine păstrat.

Rv. Călărețul cu calul în galop spre stînga, bine păstrat; coama este redată printr-un rînd de perle mărunte în locul legendei o linie în zig-zag; sub botul calului semnul >; sub copitele calului o dungă în relief. Are o singură tăietură.

AR. 13,40 g; 23–22 mm.

59. Av. Idem, dar ușor tocit.

Rv. Idem, dar tocit; are o singură tăietură.

AR. 12,05 g; 23 mm.

60. Av. Idem, tocit, cu barba ascuțită.

Rv. Idem, dar spre dreapta, tocit, lipsesc semnele. Are o singură tăietură.

AR. 12,50 g; 23 mm.

Grupa III

61. Av. Cap uman mult alungit, oval, cu barba trapezoidală.

Rv. Călărețul cu calul spre dreapta, stilizat; coama calului redată cu liniuțe mici, paralele; semnele sînt tocite. Are două tăieturi, una sub abdomen, alta sub botul calului.

AR. 11,50 g; 26–27 mm.

62. Av. Capul lui Heracles, bine realizat, spre dreapta, coafat cu blana leului din Nemea.

Rv. Călărețul și calul spre stînga; sus urme de legendă: ΛII; între picioarele din spate contramarcă: un pătrățel incizat cu două liniuțe paralele. Are o singură tăietură.

AR. 13 g; 27–25 mm.

63. Av. Idem, dar capul spre stînga.

Rv. Idem, dar legenda ștearsă; între picioarele din față și din spate, un semn, cerc inelar mai mare, cu un punct la margine. Pe caoda calului o contramarcă, un cerc adîncit cu un alt cerc inelar în relief. Are o singură tăietură.

AR. 13,70 g; 26–27 mm.

64. Av. Idem, dar bine păstrat.

Rv. Idem, dar sus urme de legendă IIIIII. Are o singură tăietură verticală. Marginile monedei sînt ciocănite.

AR. 13 g; 24 mm.

Grupa IV

65. Monedă grecească.

Av. Capul lui Philataerus, stilizat spre dr.

Rv. [ΦΙΑΕ]TAIP[OY]. Athena pe tron, șezînd spre stînga, cu mina întinsă pe un scut. Tetradrahmă emisă în Pergam, de Eumenes, cca. 260 î.e.n.

AR. 12,50 g; 24 mm.

Ch. Seltmann, *Greek Coins*, London (1960), p. 238; pl. I,VII/6. Det. de I. Winkler.

Monedele au la bază două prototipuri, care au fost imitate de meșterul gravor: tetradrahma regelui Filip al II-lea și a lui Alexandru Macedon. Din analizele făcute la mai multe piese, la Banca Națională a R.S.R., Filiala Satu Mare, se poate spune că titlul argintului este bun, avînd 875‰.

În general monedele sînt bine conservate, din cauza procentajului mic de aliaj; cît timp au stat în pămînt nu au fost supuse procesului de oxidare. Multe

din piese au reprezentările mai puțin sau mai mult șterse, evident din cauza circulației îndelungate sau foarte intense.

Analizînd greutatea monedelor putem să constatăm că baterea lor nu a fost făcută la întîmplare, ci la bază a stat un sistem ponderal luat în considerare. Greutatea lor variază între 11 și 14 grame. Cele mai multe piese din tezaur, în număr de 29, cîntăresc între 13,01 și 14 grame, celelalte au greutatea următoare: 1 depășește puțin 14 grame, 14,25 (greutatea maximă), alte 17 piese între 12,01—13 grame și 9 piese cîntăresc între 11 și 12 grame. În medie, greutatea unei monede este de 13,18 grame. Greutatea totală a tezaurului, inclusiv moneda grecească, este de 855 grame. Avînd în vedere faptul că greutatea monedelor variază între 11—14 grame, deși puțin mai redusă decît originalul imitat, se poate spune că monedele au valoare de tetradrahme. O caracteristică importantă a monedelor din tezaurul de la Turulung este prezența unor tăieturi adînci, făcute în majoritatea cazurilor pe toată grosimea piesei, pe revers, excepție făcînd doar două monede care au tăieturi slabe și pe avers. Pe o piesă găsim două, trei sau chiar patru tăieturi. Din acest punct de vedere ele se împart astfel: 48 monede cu o singură tăietură; 12 monede cu două tăieturi; 3 monede cu trei tăieturi; 1 monedă cu patru tăieturi.

În ceea ce privește poziția tăieturilor putem constata următoarele: din cele 48 de monede cu o singură tăietură, 32 de piese au tăieturi dispuse vertical între picioarele din față și din spate, 8 deasupra calului, în general tăind în două călărețul, în patru cazuri, orizontal, este tăiat pieptul, iar în patru cazuri pulpa calului. Cele 13 piese cu două tăieturi se prezintă în felul următor: prima este totdeauna între picioarele din față și din spate, vertical sau oblic; a doua orizontal, sau oblic, taie pieptul sau pulpa din spate a calului, sau deasupra calului în poziție verticală sau oblică. În cazul celor 3 piese cu trei tăieturi nu este o dispunere regulată, iar pe piesa cu patru tăieturi, semnele sînt aranjate în cruce. Tăieturile au fost executate cu un instrument special ascuțit și ele pornesc aproape în fiecare caz de la margine spre centru, unde tăietura este mai adîncă și cu unele excepții nu depășește lungimea razei pastilei monetare.

În ceea ce privește scopul acestor tăieturi există mai multe ipoteze. După unii ar fi de natură religioasă. Alții le socotesc semne de verificare a calității metalului sau de demonetizare. S-a spus de asemenea că avem de-a face cu unele semne speciale pe care le aplică autoritatea tribală emitentă, pentru a limita sfera de circulație a tipului de monedă, ca acceptare, sau în sens de verificare.

Monedele cu tăieturi de tipul celor din tezaurul de la Turulung au o arie de răspîndire destul de largă, în special în Moldova și în Ucraina Subcarpatică și mai rar în Transilvania. Prin aceste tăieturi tezaurul nostru se apropie de cele asemănătoare de la Velikaja Gorazdovka (Ucraina Subcarpatică)² (distanța între cele două localități: 70 km) și din Moldova, în special cel de la Vovriești³. Men-

² Piotr Sova Gmitrov, *Poklad barbarskych minci z Vel'ka Gorazdovka — Ein Münzenhortfund der Barbarenzeit aus Velikaja Gorazdovka*, în *SZ AUSA*, 4, 1961, p. 127—138, fig. 1—7.

³ C. Preda, *Tezaurul de la Vovriești și unele probleme privind monedele geto-dace din Moldova*, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 137—174, fig. 1—11. Menționăm că monedele tezaurului nostru, deși prezintă tipul general al monedelor din Transilvania propriu-zisă și Banat, se deosebesc substanțial de acestea. Vezi lucrările cunoscute, ale numismatului E. Chirilă.

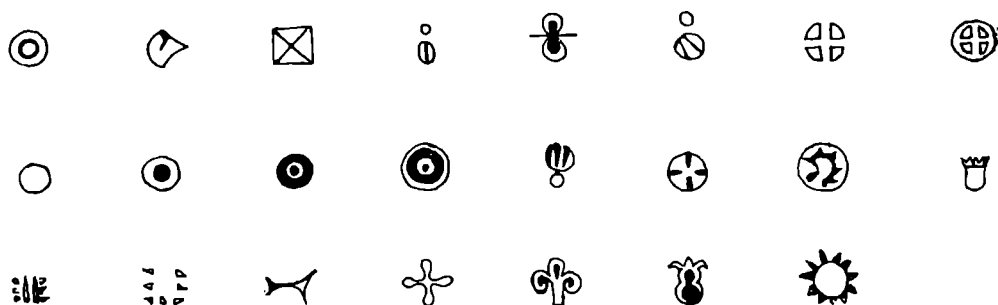

Fig. 2. — Tipuri de contramărci aplicate pe unele monede ale tezaurului de la Turulung.

ționăm că tezaurul de la Turulung s-a găsit în aria de răspîndire a monedelor de tip Medieșu Aurit. Distanța, de fapt, între aceste două localități este doar de 18 km.

O altă caracteristică a tezaurului este prezența contramărcilor pe monede. Am putut identifica 23 de tipuri de contramărci, dintre care sînt puține la număr cele care se repetă. Tipurile folosite sînt cerc simplu, uneori cu punct în mijloc, un X înscris într-un pătrățel, cerc cu una sau mai multe liniuțe, cruce, patru mici triunghiuri dispuse în cruce, discul solar cu raze, motive florale etc. (fig. 2).

Din totalul de 65 de monede (cu excepția monedei grecești) un număr de 21 de piese au contramărci, dintre care una singură are pe avers, iar restul pe revers. Pe 14 piese găsim o singură contramărcă; pe cinci monede două, pe 1 piesă trei, iar pe o alta patru contramărci. Din cele 23 tipuri de contramărci numai patru se repetă. Analogii perfecte sau apropiate pentru aceste contramărci le găsim în primul rînd pe monedele celor două tezaure de la Vovriești⁴ și Velikaja Gorazdovka.

Din punct de vedere al locului de aplicare al contramărcilor pe suprafața monedei credem că nu a existat o regulă. Ele au fost aplicate atît pe figuri, pe călăreț și pe cal (în 14 cazuri), cît și în cîmpul monedei (în 16 cazuri). Toate contramărcile au fost executate ulterior baterii monedelor. Este de menționat că ele nu se suprapun niciodată cu tăieturile și se pare că nu au nici o legătură cu acestea. Raportul lor cronologic este greu de stabilit. Referindu-se la scopul contramărcilor numismații au exprimat diferite păreri, și nu este cazul să revenim asupra acestei probleme.

Din totalul de 65 de monede 37 au urme de legendă. Nu avem nici o piesă cu legenda întreagă ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Monedele pe care nu mai apar urme de legendă se pot explica în mare parte prin tocire sau chiar prin lipsa gravării literelor

⁴ P. S. Gmitrov, *op. cit.*, fig. 1—8; I. Winkler, *Tipurile monetare ale dacogeților și aria lor de răspîndire*, în *ActaMN*, V, 1968, fig. 3; C. Preda, *op. cit.*, fig. 10.

din legendă. Resturile de legendă sînt foarte variate și ele îmbracă următoarele forme:

ΦΙΑΠΠ	(28);	ΛVI	(22);
ΦΙΑΠΓ	(41);	IVI	(42);
ΦΙΑΙΑ	(20);	ΛΙΠ	(44, 45);
ΦΙΠΠΑ	(11);	ΙΠ	(48);
ΦΙΑΙ	(49);	ΠΠ	(9);
ΦΙΑ	(27);	ΠΑ	(8);
VIII	(38);	Π	(10);
ΙΑΠ	(18);	ΙΑ	(24);
ΠΠΠΥ	(64);	ΙΠΠΗ	(35);
ΛΙΑΙ	(19);	ΛΙ	(62);
ΠVA	(51);	ΙΑ	(56);

cu cifre romane

IIII (5, 6, 12, 17);

IIIV (29);

III (55);

II (30);

(tocite: 1, 31, 33, 34, 37, 52)

O mențiune specială merită moneda nr. 65, care are o importanță deosebită pentru datarea tezaurului. Asemenea monede nu se mai cunosc în bazinul carpato-danubian, aceasta fiind unica piesă găsită în teritoriul geto-dacic⁵.

Datarea tezaurului credem că nu prezintă o greutate deosebită, dacă luăm în considerare că monedele noastre se încadrează în limitele cronologice stabilite pentru celelalte descoperiri de acest fel. Pe baza analogiilor pe care le prezintă tezaurul nostru, cu cele de la Vovriești, Velikaja Gorazdovka, dar mai ales pe baza tetradrahmei emise în Pergam de Eumenes, în jurul anului 260 î.e.n. — acceptată ca dată post quem — credem că tezaurul descoperit la Turulung poate fi datat în a doua jumătate a secolului al III-lea î.e.n., eventual la începutul secolului următor.

Problema stabilirii locului de batere a monedelor și atribuirea etnică a lor este de o importanță deosebită, dar și anevoioasă. Tipul de vas în care a fost găsit tezaurul, în acest spațiu geografic, cu toate că *este lucrat cu mîna și este de tip dacic*, se cunoaște și în așezările și necropolele celtice de la Ciumești, Sanișlău, Pișcolt, Foeni etc⁶. Dar este adevărat și faptul că pînă în prezent în aceste așezări și necropole nu s-a găsit nici o monedă. La Andrid a fost găsit un tezaur⁷ contemporan cu necropola celtică recent cercetată la Pișcolt (între cele două puncte de descoperire, fiind sate vecine, distanța este minimă). La nord de Someș,

⁵ Inf. I. Winkler.

⁶ I. H. Crișan, *Morminte inedite din sec. III î.e.n.*, în *ActaMN*, I, 1964, p. 100—102, fig. 7; idem, *Materiale dacice din necropola și așezarea de la Ciumești...* Baia Mare, 1966, fig. 9—13. Pentru atribuirea etnică vezi și Vl. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, 1967; idem, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, în *Dacia*, N. S., XV, 1971, p. 189—195. Pentru materialele inedite, inf. I. Nămeti, Muz. Carei.

⁷ T. Bäder, *Alte tezaure descoperite în județ*, în *Tezaure monetare din județul Satu Mare*, 1968, p. 131, 134.

zona în care s-a descoperit tezaurul, deși s-au făcut periegeze sistematice, documentarea arheologică este insuficientă pentru această perioadă, nefiind nici o urmă de așezare sau necropolă. Nici în punctul de găsimă a tezaurului sau în împrejurimi nu sînt urme de așezări. Menționăm că nici problema atribuirii etnice a tezaurului de la Medieșu Aurit, descoperit tot în această zonă, nu este pe deplin soluționată⁸. Rezolvarea acestor probleme complexe rămîne ca o sarcină ce revine în viitor cercetărilor arheologice și numismatice din nord-vestul României.

TIBERIU BÄDER

DER MÜNZSCHATZ DER TETRADRACHMENIMITATIONEN VON TURULUNG

(Kr. Satu Mare)

(Zusammenfassung)

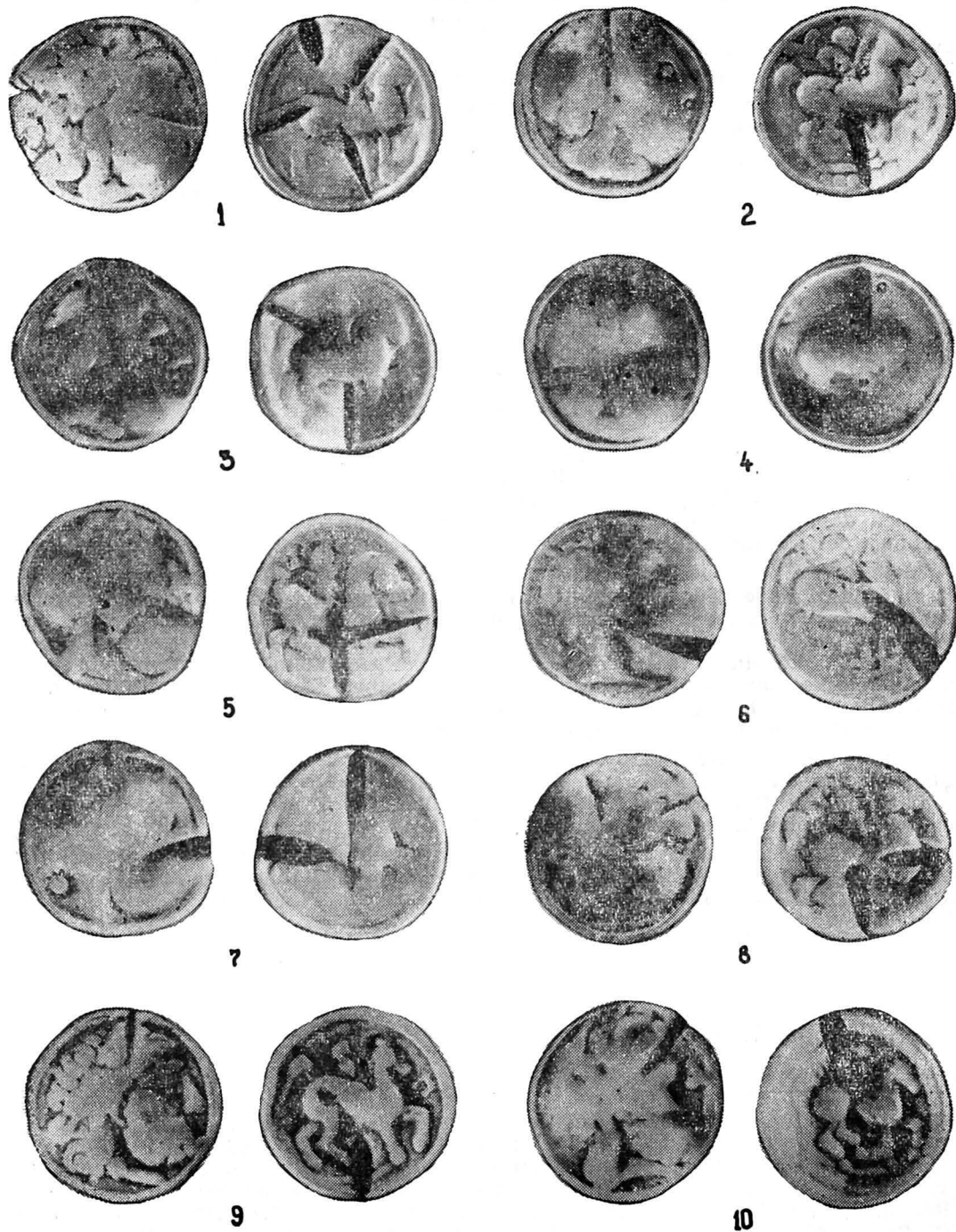
Der Verfasser beschreibt einen Münzschatz, der im Jahre 1972 anlässlich von Erdaushebungen für ungebrannte Ziegel in einer Tiefe von 0,60—0,50 m in Turulung gefunden wurde. Die 65 sichergestellten Münzen waren in einem handgearbeiteten doppelkonischen Tongefäß. Die Münzen sind Nachahmungen von Tetradrachmen des Königs Philipp II. und Alexanders des Grossen.

Das Metall ist gut, Silbergehalt 875‰. Das Münzgewicht schwankt zwischen 11 und 14 g. Jede Münze hat auf der Rückseite einen oder mehrere Einschnitte. Eine weitere Bedeutung hat der Münzschatz durch seine Gegenstempel auf den Münzen. Diese sind in 23 Typen zu gliedern: einfache Kreise, eingeritzte Kreise oder mit Punkt, ein X in einem kleinen Viereck, vier kleine kreuzförmig angeordnete Dreiecke, das Sonnenrad usw. 21 Münzen haben Gegenstempel. Formenkundlich nähert sich der Schatz dem von Velikaja Gorasovka in der Karpatenukraine und den Münzen vom Typus Vovriești aus der Moldau.

Unter den Münzen befindet sich auch eine griechische in Pergamon von Eumenes um das Jahr 260 v.u.Z. geprägte Münze. Aufgrund dieses post quem-Datums kann der Münzschatz in die zweite Hälfte des 3. Jh. v.u.Z. datiert werden, eventuell an den Anfang des 4. Jh.

Die ethnische Zuweisung des Schatzes ist sehr schwierig, denn das Gefäß kommt zwar in den keltischen Gräberfeldern und Siedlungen dieser Gegend vor, aber eben aus dem Tur-Gebiet fehlen archäologische Funde aus dieser Zeit. Die Lösung dieser Frage bleibt offen.

⁸ I. Winkler, *Considerații asupra tezaurului de la Medieșu Aurit*, in *Tezaure monetare din județul Satu Mare*, 1968, p. 11—12, 17; E. Kolnikova, *Dako-getische Münzen und einige Probleme des keltischen Münzwesens in der Slowakei*, in SCN, V, 1971, p. 40—41, nota 7. Pentru problema atribuirii tezaurelor din nord-vestul României, vezi și Vl. Zirra, in *Dacia*, N. S., XV, 1971, p. 217—219. Monografia lui C. Preia, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, am putut-o consulta după redactarea și predarea la tipar a acestui articol. De asemenea reținem ideea lui Al. Vulpe, exprimată la sesiunea Muzeului Național București, din luna dec. 1974, privind atribuirea tezaurelor de tip Vovriești — inclusiv și cel de la Turulung — populației bastarne.

Pl. I. — Monede din tezaurul de la Turulung.

Pl. II. — Monede din tezaurul de la Turulung.

21

22

23

24

25

26

27

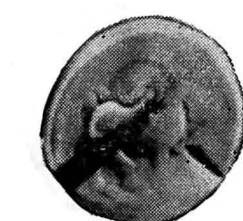
28

29

30

Pl. III. — Monede din tezaurul de la Turulung.

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

Pl. IV. — Monede din tezaurul de la Turulung.

Pl. V. — Monede din tezaurul de la Turulung.

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

Pl. VI. — Monede din tezaurul de la Turulung.

61

62

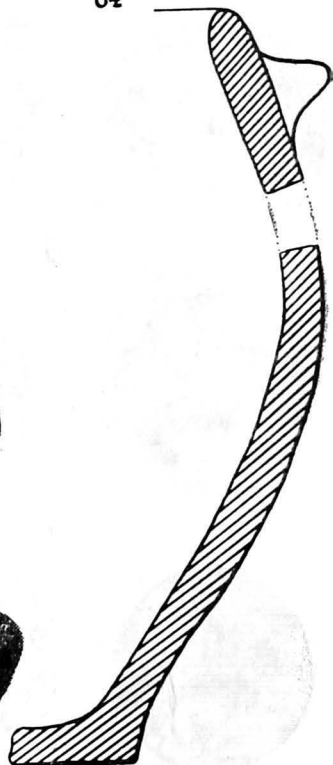
63

64

65

Pl. VII. — Monede din tezaurul de la Turulung și fragmente din vasul în care au fost găsite monedele.

MONEDE DACICE DE ARGINT CU MIEZ ȘI ÎNVELIȘ

Materialul studiat a fost obținut de la Institutul de istorie și arheologie din Cluj¹ cu scopul de-a i se studia proprietățile structurale, texturale și de compoziție, văzute la microscop.

Acest material constă din 5 monede care provin din tezaurul de la Vișea (jud. Cluj). Una din monede reprezintă tipul de argint pur; două concretizează tipul cu compoziția omogenă a unui aliaj de argint de compoziția 60% Ag și 40% Cu (fig. 1), iar celelalte două monede aparțin tipului cu miez de cupru și cu înveliș format din aliajul amintit (60% Ag, 40% Cu).

Sub raport structural, materialul din monedele cu miez și înveliș este granular și este format în mod constant din două faze distincte: *argint* și *cupru* (fig. 2, 3, 4). Ca textură, se constată o dispoziție în zone concentrice sau paralele a celor două metale (fig. 2 și 3).

Învelișul este format dintr-un aliaj cu 60% Ag și 40% Cu, după cum și din cantități mici de aur coloidal roșu-violet, conținut intrareticular². Grosimea învelișului poate varia în limitele: 0,01—3,00 mm, ultima valoare reprezentând grosimea maximă atinsă la marginea monedei de către acest înveliș.

Limita între înveliș și miez este pregnantă și — în general — fără întrepătrunderi (fig. 2, 3). În rare cazuri, datorită presiunilor exagerate aplicate la batere, se observă o ușoară fragmentare a miezului și o pătrundere a substanței învelișului între aceste fragmente (fig. 4). Miezul monedei este format din cupru cu structura granulară.

În ceea ce privește tehnica de lucru, așa cum rezultă din structura-textura monedelor, se pare a fi fost o forjare la cald a două plăci de aliaj de argint (60% Ag, 40% Cu) peste un disc de cupru (fig. 2, 3, 4).

EUGEN STOICOVICI

PLATTIERTE DAKISCHE MÜNZEN

(Zusammenfassung)

Es wird die Struktur von fünf dakischen Münzen aus dem Hort von Vișea untersucht. Die eine Münze ist aus sehr reinem Silber, zwei aus einer Legierung von Ag mit Cu (60% + 40%) und zwei sind silberplattiert mit Kupferkern. Die Plattierung besteht aus einer Legierung von 60% Silber und 40% Kupfer mit Spuren von kolloidalem Gold.

¹ Prin bunăvoința tov. cercetător principal Eugen Chirilă.

² E. Stoicovici—Fl. Stoicovici, *Monedele de argint dacice și specificul lor chimic și metalografic*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 375.

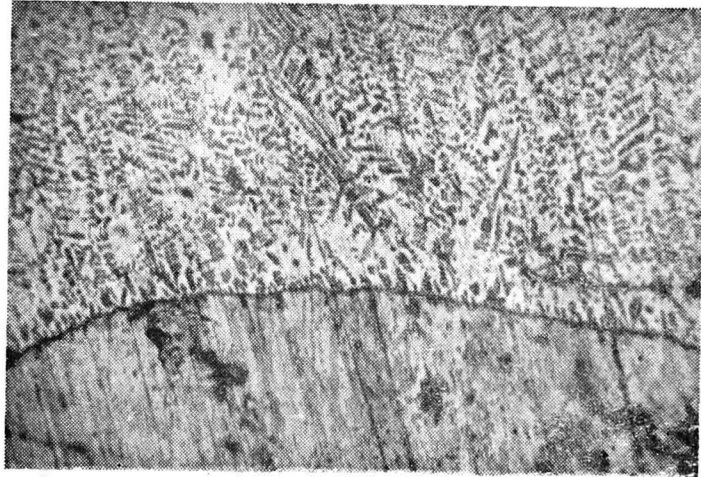

Fig. 1 — Aliaj de argint (alb) și cupru (negru) cu structura omogenă pe tot cuprinsul monedei, după corodare cu amină cuprică (în partea de sus a microfotografiei, cu structura orientată). Partea de jos a figurii reprezintă zona necorodată a aliajului de argint. Microfotografie executată în lumină reflectată și mărită de 70 ori.

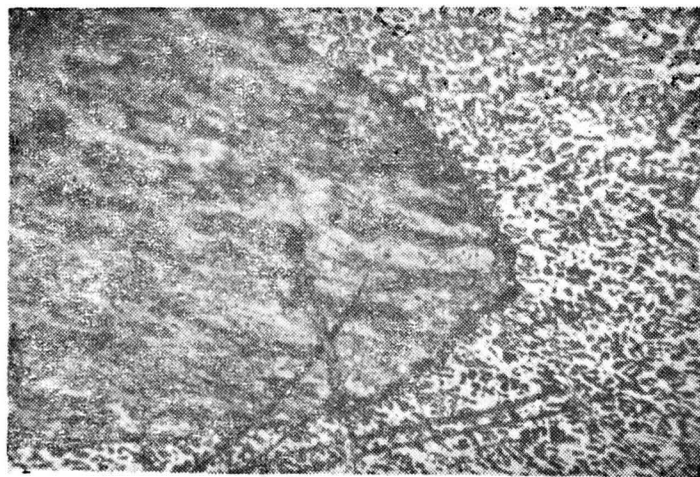

Fig. 2 — Îvelișul din aliaj de argint înconjoară din toate părțile miezul grosier-granular de cupru. Limita între cele două metale este clară, fără întrepătrunderi. Microfotografie executată în lumină reflectată și mărită de 70 ori.

Fig. 3 — Limita clară și fără întrepătrunderi între miezul de cupru (negru) și învelișul de aliaj de argint (alb cu puncte negre) este pregnantă. Microfotografie executată în lumină reflectată și mărită de 250 ori.

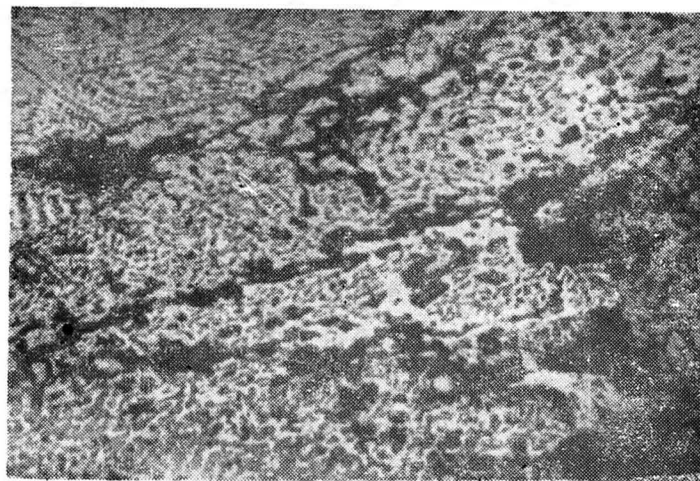

Fig. 4 — Părți din marginea miezului de cupru, vizibile în marginea din dreapta a figurii, sînt rupte și se stratifică cu substanța învelișului, mai maleabilă, a argintului aliat. La marginea monedei (centrul și stînga fig.), fragmentele de cupru se dispun aproape paralel (ca urmare a baterii mai puternice decît în mod normal).

OBSERVAȚII ȘI RECTIFICĂRI LA „MONEDELE GETO-DACILOR“

Cartea lui C. Preda, care se înscrie, ca al XIX-lea volum, în seria „Biblioteca de arheologie“, Edit. Acad. R.S. România, București, 1973, este una din cele mai voluminoase lucrări de specialitate privind istoria Daciei: 438 p. de text, 25 de hărți (în text), un rezumat în limba germană, un indice și 80 de planșe cu monede, stanțe, contramărci și vase. Alegându-și ca teză de doctorat întocmirea unei monografii pe baza unui material atât de vast și de controversat, autorul a trebuit să depună o muncă imensă atât pentru a-l studia pe baza lucrărilor de sinteză și a articolelor tratând probleme de detaliu, cât și pentru a-l verifica în numeroase muzee și colecții din țară și străinătate.

Descoperirile din ultimele patru decenii au îmbogățit considerabil seriile de emisiuni atestate în bazinul Dunării de jos, adăugând la materialul prelucrat de K. Pink tipuri și variante noi. În asemenea condiții o sinteză nouă era binevenită. Spre deosebire de K. Pink, C. P. operează cu un număr foarte mare de subdiviziuni, insistând asupra detaliilor în descrieri și comentarii extinse. Defalcarea pe tipuri a tezaurilor și intercalarea părților corespunzătoare în fiecare capitol l-au obligat pe C. P. la repetări inerente unui asemenea procedeu. Descoperirile monetare din arcul intracarpatic (p. 97 și urm., p. 300 și urm.) sînt prezentate mult mai sumar decît cele din arcul extracarpatic (p. 185 și urm.). Lipsa unui repertoriu îngreunează mult cunoașterea compoziției tezaurilor.

Cele 74 de planșe anexate, pe care este reprodus un număr impresionant de monede geto-dacice, constituie un valoros material documentar pentru studiul comparativ al tipurilor emise la nordul Dunării de jos. Pentru pl. I ar fi fost însă utilă precizarea care dintre monedele reproduse sînt considerate de autor emisiuni contemporane cu Filip al II-lea și care imitații ale acestora (la p. 463 imitațiile sînt date ca postume); tot astfel și pentru pl. II—IV lipsesc indicațiile necesare separării pieselor postume de imitații.

Pe supracopertă se enunță că lucrarea lui C. P. „reprezintă prima sinteză asupra monedelor geto-dacice“, apreciere ce ignorează lucrarea lui C. Moisil, *Monedele dacilor*, în BSNR, XV, 1920, p. 59—78 (apărută în prima versiune sub titlul *Avut-au Dacii monede proprii?*, în *Lui Ion Bianu amintire*, București, 1916—1921, p. 307—331), care a fost pentru vremea ei tot o sinteză, căci (chiar dacă numărul paginilor e redus) C. Moisil a reușit să expună problemele de bază ale monedei daco-getice. Se știe, de asemenea, că lucrarea lui K. Pink, *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Budapest, 1939, a devenit manualul numismatic de bază pentru toți cercetătorii și istoricii epocii Latene din Europa centrală și sud-estică. În aprecierea părerii că C. P. „a realizat de fapt o schiță generală a întregii istorii economice și politice a populației geto-dacice pînă la constituirea formațiunii statale conduse de Burebista“, nu trebuie pierdut din vedere că o astfel de „schiță generală“ găsim și în *Getica* lui V. Părvan, și în *Istoria României*,

I, București, 1960, ș.a. Pornind de la „schitele generale“ existente, C. P. a căutat să adâncească unele probleme prin semnalarea multor monede inedite, prin studiul comparativ și analitic al tezaurilor și al descoperirilor izolate din spațiul carpato-dunărean. Selectarea, prezentarea și interpretarea materialului, ca și concluziile formulate de autor rămân totuși pe alocuri discutabile. Ne vom opri asupra cîtorva dintre ele.

Cu toate că titlul capitolului *Din istoricul cercetărilor* i-a permis autorului să prezinte, pe baza unei selecții subiective, lucrările ce vizează emisiunile monetare din Dacia, nu era lipsit de interes ca cititorii să fie informați că, încă pe la mijlocul sec. XIX, unele imitații de tetradrahme găsite în Dacia au fost considerate ca emisiuni ale populației locale: J. Kemény denumeste înainte de 1852 unele piese din colecția sa *Numi Dacici* sau *Münzen dakischer Art* (*NumK*, LXII—LXIII, 1963—1964, p. 64, nota 30), iar la D. Lészay găsim precizarea: „*hos omnes Philippici Macedonici nomine insignitos numos, barbaros i.e.: a Dacis recusos et usurpatos fuisse censeo*“ (*SCN*, III, 1960, p. 461). Ei au anticipat, prin urmare, ideea care s-a impus mai târziu, în urma documentării mai ample a lui E. A. Bielz (1874). Surprinde, de asemenea, omiterea menționării paragrafelor 38 și 39 ale capitolului al XII-lea din cartea lui Gr. G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, paragrafe care au constituit singurul ghid important în limba română pentru cei ce se ocupau de colecționarea și studierea monedelor „barbare“ emise în Dacia. Aceasta cu atât mai mult, cu cît Gr. G. Tocilescu a fost primul care a formulat părerea că o parte a emisiunilor locale găsite în nordul Dunării de jos trebuie atribuită celților și alta dacilor.

Obiecția că monedele din colecția lui „Gróf Dessewffy Miklós“ nu sînt prezentate „pe tipuri și regiuni“ (p. 14) se cerea întregită cu mențiunea că Dessewffy Miklós cunoștea clasificarea științifică a emisiunilor „barbare“ și că în caietele III și IV el a precizat pentru fiecare monedă teritoriul de circulație. (*Classification de suites monétaires de la collection Dessewffy*, p. 50—54, 73—81).

Perioada în care se înscriu lucrările publicate de Ö. Gohl nu se limitează la anii 1903—1915, cum susține C. P. (p. 15); primul său articol publicat în *NumK* datează din 1902, iar ultimul din 1928. Activitatea lui științifică începe în 1894 cu un studiu *Asupra monedelor imperiului roman* (vezi *NumK*, XXVI—XXVII, 1928—1929, p. 11—13). Nu este relevantă corespunzător nici contribuția acestui cercetător la elucidarea unei importante părți a problematicei emisiunilor monetare din bazinul carpato-dunărean (*op. cit.*, p. 7—9; K. Pink, *op. cit.*, p. 14; R. Forrer, *Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande*, II, *Bibliographische Nachträge und Ergänzungen*, Graz, 1969, p. 158—161).

În dezvoltarea numismaticii române, rolul BSNR a fost în mod necesar altul decît al CNA, dat fiind că un interval de 16 ani separă începuturile apariției celor două reviste; „bazele numismaticii din România“ (p. 15) nu au putut fi puse la două date diferite. Interes pentru colecționarea și studiul monedelor a existat cu mult înainte. Înființarea Societății Numismatice Române a fost, de fapt, rezultatul acestui interes. Colecțiile lui D. A. Sturza, M. C. Sutz și lucrările lor erau binecunoscute și apreciate de specialiști la acea dată (BSNR, I, 1904, p. 1 și urm.).

Autorul prezintă unele lucrări asupra monedelor vest-celtice (p. 17—18), dar nu amintește lucrările privitoare la celții din est (vezi R. Forrer, *op. cit.*, II, p. 142/28, 145/93, 158/326—334, 164/442, 165/460—469, 166/491, 168/524—527, 170/550—552, 177/685, 697—698, 183/787, 186/853—854).

Lipsește menționarea ediției a doua a lucrării lui R. Forrer, completată cu un volum, care, pe lângă prezentarea rezumativă a celor mai importante rezultate obținute în ultimele șase decenii în cercetarea tipurilor monetare descrise de R. Forrer, dă și o bibliografie cu 866 de titluri.

Titlul cap. II: *Condițiile economice și social-politice ale apariției monedei la geto-daci* (p. 19 și urm.) impunea o prezentare diferențiată pe regiuni a situației din Dacia, pentru a se înțelege care sînt deosebirile dintre dezvoltarea economică a spațiului intracarpatic și a celui extracarpatic, unde, după părerea lui C.P., emisiunile locale apar mai devreme decît în restul Daciei. Autorul s-a mulțumit să analizeze numai izvoarele literare și arheologice privitoare la Țara Românească, neglijîndu-le pentru restul regiunilor.

Constatarea „nu putem ști în ce măsură se poate vorbi în regiunea intracarpatică de o circulație a monedelor macedonene în a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n.” (p. 24), bazată pe lipsa unor monede de bronz și pe imposibilitatea de a stabili data emiterii staterilor și a tetradrahmelor atribuite lui Filip al II-lea și lui Alexandru Macedon, nu este convingătoare, monedele de bronz nefiind destinate schimbului între regiuni îndepărtate. Nu există, de altfel, nici în sec. II—I î.e.n. în arcul intracarpatic monede de bronz alături de cele de argint.

C. P. se raliază opiniei potrivit căreia „cître sfîrșitul secolului al IV-lea și mai ales în prima parte a secolului al III-lea î.e.n. numărul monedelor macedonene îndreptate spre Dacia se micșorează simțitor” (p. 25), ceea ce nu poate fi însă dovedit, deoarece în stadiul actual al cercetărilor nu dispunem de elementele necesare pentru a distinge monedele emise în timpul domniei lui Filip al II-lea și Alexandru Macedon de cele „postume”.

Constatarea că emiterea unei monede proprii a avut numai menirea „să rezolve dificultățile ivite în circulația produselor” (p. 26) presupune o simplificare nejustificată a unui proces determinat de factori economici și politici complecși.

Ar fi trebuit să se arate că majoritatea istoricilor și a numismaților români au respins cronologia stabilită de K. Pink pentru emisiunile daco-getice, căci altfel se creează impresia că autorul a intenționat (p. 33) să sugereze că el ar fi primul care a adus argumente pentru a dovedi că cronologia stabilită de K. Pink nu corespunde realităților din Dacia (p. 30—34).

Nu este citată (p. 46) lucrarea lui T. Gerasimov, publicată în *Antike und Mittelalter in Bulgarien*, Berlin, 1960, p. 146 și urm., unde sînt dezbătute probleme legate de emisiunile tracilor.

Pentru cronologia primelor imitații (p. 42—50) C.P. reia părerile emise în articolele sale anterioare. Considerentele care se opun cronologiei stabilite de autor au fost expuse de noi în *ActaMN*, VII, 1970, p. 93—98 și în *File de istorie*, III, 1974, p. 166.

Sînt de asemenea discutabile, după părerea noastră, opiniile despre „tipul Banat” (p. 55 și urm.); vezi *AAC*, VIII, 1966, p. 87—92; *ActaMN*, V, 1968, p. 39—41; *SCIV*, XII, 1971, 3, p. 508—509.

Părerea că în tezaurul de la Criciova categoriile de monede se deosebesc ca tip, stil și greutate (p. 60) a fost formulată de Ö. Gohl (*NumK*, XIII, 1914, p. 133), pe care însă C.P. nu-l citează.

Dintre monedele tip Criciova (p. 61) a fost omisă piesa găsită la Virșeț, semnalată de Ö. Gohl, *loc. cit.*

C.P. reproduce ipoteza lui K. Pink (*op. cit.* p. 46), potrivit căreia o monedă păstrată la Muzeul din Budapesta cu indicația că provine din împrejurimile Lu-

gojului ar putea aparține tezaurului de la Criciova (p. 62, nota 151). Autorului i-a scăpat din vedere că Ö. Gohl (*loc. cit.*, p. 133) precizează că piesa a fost găsită în 1888; e deci puțin probabil ca ea să fi făcut parte dintr-un tezaur descoperit în 1910.

Afirmația „o încercare de clasificare a monedelor de tipurile Tulghieș, în care cu greu te poți orienta...” (p. 75, nota 206) nu corespunde realității, dat fiind că noi n-am încercat să clasificăm tipurile tezaurului de la Tulghieș, ele fiind clasificate de D. Popescu (*Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 201 și urm.); am adus doar unele rectificări și am stabilit care sînt grupele comune între piesele tezaurelor de la Tulghieș și Mireșu Mare (*AAC*, VIII, 1966, p. 89—92; *ActaMN*, VI, 1969, p. 67—71).

Din tezaurul de la Mireșu Mare se păstrează doar șapte piese în Muzeul Național din capitala Ungariei, nu 101, cum susține C.P. (p. 76 și 96), care a confundat numărul de monede prezentat pentru studiu lui A. Kerényi (*NumK*, XLIII, 1944, p. 9 și urm.) cu acela al monedelor existente la cabinetul numismatic din Budapesta.

La p. 76, nota 212, lipsește, din indicația bibliografică, *SCIV*, 22, 1971, 3, p. 510—511.

Considerării monedelor de la Tulghieș și Mireșu Mare ca formînd un singur tezaur (p. 75 și urm.) i se opune faptul că nu fiecare tip monetar din tezaurul de la Mireșu Mare are corespondențe în cel de la Tulghieș; alte precizări în *SCIV*, 22, 1971, 3, p. 510—511.

Deosebiriile dintre stilul monedelor cu liră din regiunea Bratislava și al celor din tezaurul de la Tulghieș n-au fost puse în evidență de Eva Kolnikova, cum se indică în nota 234, ci de noi în *AAC*, VIII, 1966, p. 90.

Tipul „cu liră” fiind cunoscut numai la Tulghieș, nu este îndreptățită denumirea de tipul „Tulghieș — Mireșu Mare — cu liră” (p. 81), cu atît mai mult cu cît, pentru tipul „fără călăreț” care e în aceeași situație, se adoptă denumirea de tipul „Tulghieș — fără călăreț” (p. 81).

Constatarea că „descoperirile de la Tulghieș — Mireșu Mare..., ne îndreaptă... atenția spre partea de nord-vest a Transilvaniei, unde eventual ar fi putut să fie bătute aceste monede” (p. 84; cf. și p. 86—87) a fost formulată de A. Kerényi, în *NumK*, XLIII, 1944, p. 14 și dezvoltată de noi în *AAC*, VIII, 1966, p. 89—92 și urm.; în *ActaMN*, VI, 1969, p. 70; C. P. omite să menționeze în note aceste lucrări.

Nu sînt menționate toate piesele cunoscute din tezaurul de la Criciova (p. 96, cf. și p. 60). Ö. Gohl a semnalat din acest depozit 32 de monede, păstrate în următoarele colecții: Magyar Nemzeti Múzeum, șase piese; Dessewffy, 16 piese; Cabinetul numismatic din Viena, șapte piese; colecția Bleyer, o monedă, precum și două descrise în Catalogul Cahn (Ö. Gohl, *NumK*, XIII, 1914, p. 131—132, nr. 1, a, d, 2, c, 6, b, f, h; 1, b, 2, a, d, f, 3, a, b, 4, 6, a, e, g, 7, a, b, 8, b, 9—11; 1, c, 2, e, 5, 6, d, 8, a, 12, a, b; 12, c; 2, b, 6, c). La acestea se mai adaugă 17 monede prezentate lui Gohl pentru determinare (*op. cit.*, p. 132, nota 1—2).

În legătură cu tipul „Tulghieș-Copăceni” — prezent și în tezaurul de la Criciova, publicat de Ö. Gohl (*loc. cit.*) n-au fost amintite concluziile cercetătorului budapestan, convergente cu ale autorului (p. 95—96).

Afirmația: „Nu excludem posibilitatea ca toate aceste monede [ale tezaurului de la Crișeni-Berghieș] să fi fost emise doar cu cîteva ștanțe, care... au suferit mici modificări și corectări” (p. 98) se cerea argumentată, fiind opusă părerii lui

E. Chirilă (*Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 185—200), care a arătat că la executarea monedelor din acest tezaur s-a folosit un număr mare de ștanțe.

Despre monedele Dessewffy, 1199—1203, autorul spune o dată că „prezintă stilizări ceva mai accentuate“ (p. 98), iar apoi susține că „Acele piese ar reprezenta ultimile emisiuni din faza a, când ștanțele au devenit aproape de neutilizat“ (p. 99). De fapt, imprimarea clară a aversului și a reversului, constatabilă chiar pe reproducerea acestor piese, arată că ele au fost emise cu ștanțe neuzate.

Monedele considerate (p. 99) ca reprezentând „faza b“ a tipului Crișeni-Berchieș nu se leagă de „faza a“ în privința ariei de răspîndire, iar tipologic cele două faze diferă foarte mult. Piese descoperite la Beclean, singura provenită din zona de circulație a „fazei a“ (p. 101), se apropie ca stil mai mult de „faza a“ decît de „faza b“.

Piesa de tip Crișeni-Berchieș de la Fertőrákos, care figurează la C.P. printre piesele cu mențiunea „fără nici un fel de amănunte“ (p. 100), prezintă o importanță deosebită. Fiind găsită în același tezaur cu emisiuni celtice premergătoare celor din Noricum, databile în secolul I î.e.n. (Ö. Gohl, în *NumK*, IX, 1910, p. 113—114), moneda aceasta poate servi ca punct de reper în cronologia tipului Crișeni-Berchieș.

Mențiunea „fără nici un fel de amănunte“ (p. 110) nu se potrivește nici descoperirilor de la Sarkad, Bács împrejurimi, Esseg, Mitrovica, și Slankamen, deoa-rece K. Pink, la care se referă autorul, dă indicații bibliografice cuprinzînd anu-mite precizări și detalii: moneda de la Sarkad este reproducută la Dessewffy, 1201 (= K. Pink, 144/287), cea din județul Bács (nu împrejurimi) e descrisă în *NumK*, XV, 1916, p. 55/3, ca fiind similară cu Dessewffy, 265 și Forrer 289, precizîndu-se că se deosebește numai prin faptul că „coiful călărețului nu are crinieră“, iar piesele de la Esseg, Mitrovica și Slankamen sînt considerate de Ö. Gohl similare cu Dessewffy, 265 (*NumK*, IX, 1910, p. 114). În aceeași situație se găsesc și mo-nedele descoperite la Reșița, Feleac-Cluj, Sighetul Marmăției și Sopron, date tot după K. Pink „fără alte amănunte“: piesa de la Reșița a fost publicată de Des-sewffy, 1200 (la care, în mod curios, C.P. face chiar trimitere în nota 298); la fel și cea de la Sopron, vezi Dessewffy 1213, cu precizarea că a fost descoperită în împrejurimi (din fotografie rezultă că reversul ei are un stil aparte); cele de la Sighetul Marmăției fac parte din tezaurul de la „Juncad“-Sighetul Marmăției (K. Pink, *op. cit.*, p. 80/4—5), iar descoperirea de la Feleac-Cluj a fost identificată de Ö. Gohl, în *NumK*, IX, 1910, p. 114/3, ca fiind de același tip cu Dessewffy 265.

Nu se indică lucrarea unde a fost publicată moneda cu sigla B, descoperită la Sighetul Marmăției (p. 106); la K. Pink (pe care C.P. nu-l citează pentru Sighe-tul Marmăției în acest loc) este enumerată, la p. 78, și descoperirea de la „Jun-cad“ între cele în care s-au găsit asemenea piese, dar la p. 80—81, unde sînt de-scrise tipurile reprezentate în acest depozit, nu figurează „călărețul cu litera B“.

Pentru tipul Sighetul Marmăției A — cu roată dințată, C.P. acceptă (p. 108) părerea lui K. Pink că reversul derivă de la monedele „de tip Banat“, dar reversul tipului A cu roată dințată se apropie mai mult de reversul a două tetradrahme din loc necunoscut, care ar putea fi considerate ca făcînd legătura între monedele „de tip Banat“ și cele cu roată dințată (vezi în *Satu Mare, Studii și comunicări*, II, 1972, p. 216), așa încît există posibilitatea ca tipul reprezentat prin cele două piese să fi servit ca model pentru monedele cu roata dințată.

Aversul tipului Sighetul Marmăției A n-a avut ca model emisiunile de tip Tulghies-Mireșu Mare cu sigla A, căci ele prezintă deosebiri sensibile în desen

(vezi C.P., pl. X/2—4 în comparație cu pl. XX/1, 4). Ca model pentru avers au putut servi mai multe monede, printre care unele executate după cele ale lui Audoleon (vezi K. Pink, *op. cit.*, p. 84, 93—94, pl. XVIII/337—339, XXI, 402—405).

Divizarea grupei Sighet A în subgrupele *a*—*b* nu ni se pare justificată, căci stilul pieselor reproduse de autor pe pl. XX/1 nu este superior celor de pe pl. XX/4; sînt doar ștanțe diferite; la fel și în cazul monedelor divizionare și al celor din grupa B (p. 108, 110).

Monedele divizionare reproduse pe pl. XX/2—3 nu provin de la Sighet (= Dessewffy, 863; K. Pink, *op. cit.*, p. 82, 1.a.; *ActaMN*, III, 1966, p. 83, lb.).

Este inexplicabil de ce au fost omise în monografia lui C.P. tipurile denumite de K. Pink „călărețul cu litera W“, cel cu „cap de gal“ și monedele divizionare, „Vogelpferd“ = „Cal-pasăre“ (K. Pink, *op. cit.*, p. 80—81); în *Satu Mare — Studii și comunicări*, II, 1972, p. 210—211), existente toate atît în tezaurul de la Sighetul Marmației, cît și în descoperiri din alte localități și în colecții (fără indicarea locului de descoperire).

Pentru problemele privitoare la denumirea monede „celto-dace“ (p. 55 și urm.), sau „dace“ la care participă celții, precum și la atribuirea etnică a grupului „Huși-Vovriești“ și a contramărcilor, vezi în *File de istorie*, III, 1974, p. 166—167. Tot acolo se găsesc și rectificări la prezentarea planșelor, LXXVII/B și LXXIX/C și a tezaurului de la Agrișul Mare, Rozavlea, Petroșani (Transilvania) și Turulung (*File de istorie*, III, 1974, p. 167, nota 16).

Calul de pe reversul monedelor de la Larissa constituie, după C.P., o dovadă în plus că emisiunile din Larissa au servit ca prototip celor din Oltenia (p. 135—136), dar — după cum se poate constata și pe baza reproducerilor date de autor — felul în care e redat calul pe emisiunile găsite în nordul Dunării nu are nimic comun cu cel de pe monedele din Larissa (B. V. Head, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatik*, Oxford, 1911, p. 299, fig. 174); K. Pink (*op. cit.*, p. 67—68) arată că reversul monedelor găsite în Oltenia are analogii cu alte monede din Dacia.

În tezaurul de la Șilindia se află patru (nu două — cum susține C.P. la p. 138) monede de tip Larissa Apollo-Amphipolis. Trei dintre ele pot fi incluse în seria *a*, iar a patra reprezintă o variantă nouă (E. Chirilă — N. Chidioșan — I. Ordentlich — N. Kiss, *Der Münzhort von Șilindia*, Oradea, 1972, pl. IX/405, p. 28—29, 59—60).

Argumentele aduse pentru justificarea denumirii „cu cap janiform“ (p. 144) în loc de „cu dublu cap al lui Zeus“, adoptată de C. Moisil (*CNA*, XV, 1940, p. 241—249) și Oct. Iliescu (*SCN*, II, 1958, p. 448—449), nu reușesc să infirme cele susținute de C. Moisil și Oct. Iliescu.

Pentru rectificări și observații în legătură cu grupa monedelor denumite de C.P. „tipul Dumbrăveni“ (p. 185 și urm.), vezi *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 523—525.

În problema stabilirii datei de încetare a emiterii monedelor daco-getice, C.P. a omis părerile lui C. Daicoviciu și M. Macrea (*AISC*, II, 1932—1935, p. 163, nota 3), precum și ale lui B. Mitrea (*EDR*, X, 1945, p. 41).

În legătură cu moneda dată de Dessewffy ca fiind găsită la Doclin (p. 271/2), C.P. ar fi trebuit să precizeze din ce considerente a formulat rezerve cu privire la locul descoperirii (p. 271/2: „probabil din Doclin“).

Dat fiind că la I. Marțian în *CNA*, II, 1921, p. 22, nu găsim nici o mențiune despre descoperirea unei monede de „tip Aninoasa“ la Turda (p. 283/24), avem pro-

abil a face cu o confuzie făcută de C. Preda cu o piesă provenită din loc necunoscut.

Titlul subcapitolului III. B. *Monedele din Transilvania și Banat* nu corespunde cu conținutul, căci sînt analizate tipuri care nu sînt răspîndite în Banat; vezi hărțile de la p. 292, 304 și 315.

Autorul nu explică de ce consideră „tipul Medieșu Aurit” ca etapă de tranziție (p. 293).

Moneda de la Slovenské Nove Mesto (Sátorajaujhely) = Dessewffy, 445 are greutatea de 7,90 g și diametrul de 23 mm (cf. pentru această localitate și NumK, III, 1904, p. 7, Dessewffy, 1232), nu 10,58 g și 26 mm cum scrie C.P. la p. 290.

Forma frunzelor fiind complet diferită pe cele două tipuri monetare de la Medieșu Aurit, ea nu poate constitui un element stilistic care să indice o continuitate între ele (pl. LIX/2—12, p. 290).

Nu este corectă afirmația că „nu s-a păstrat nici o monedă” din tezaurul de la Andrid (p. 290), căci la Cabinetul numismatic din Budapesta se găsește o piesă din acest depozit (T. Báder, în *Tezauru monetare din județul Satu Mare*, 1968, p. 131/1).

Articolul din NumK, XIV, 1915, citat de C.P. în nota 797, este semnat de M. Dessewffy și nu de Ö. Gohl.

Informația despre descoperirea de la Bunești nu este „vagă”, căci chiar în unele dintre lucrările citate de C.P. (p. 290/2) se precizează că tezaurul era format din 112 monede și se dau indicații cu privire la tipul pieselor.

Tezaurul de la Lușca n-a fost descoperit în 1842 (p. 291/3), ci în 1840. Este singurul depozit de monede dacice îngropat în sec. al II-lea e.n., deoarece alături de monedele dacice s-a găsit și o monedă de la Hadrianus (J. G. Seidl, în *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst*, III, 1846, p. 148).

Nu rezultă motivele care să justifice calificarea drept „confuzie” (p. 291/5) a informației date de Ö. Gohl referitor la tezaurul din Sadova, căci Ö. Gohl a văzut piese din acest depozit și a precizat că, pe lângă două monede „costoboce” (= tip Medieșu Aurit), mai erau reprezentate tipurile: Dessewffy 319 (= Alexandru Macedon — Filip III Arideul); Dessewffy 411 (= Aninoasa-Dobrești), Dessewffy 431, 437 (= București — Virteju) și Dessewffy 515 (= cu spirală pe față); vezi NumK, XIV, 1915, p. 72. Îndoiala formulată de K. Pink (*op. cit.*, p. 83) și admisă de C.P. (p. 291/5) nu ni se pare întemeiată, deoarece faptul că Pink n-a văzut în colecția Ruzicka și monede de tip Medieșu Aurit (p. 144/282) nu înseamnă că ele n-au existat în această descoperire, căci din cele 160 de tipuri diferite ale tezaurului numai 100 se găseau în colecția Ruzicka.

Informația cu privire la tezaurul de la Tg. Mureș (p. 291/8; 293) a fost preluată greșit de la K. Pink (*op. cit.*, p. 140/181), căci în NumK, XVI, 1917, p. 51, G[ohl Ödö]n a precizat că monedele respective provin dintr-o colecție din regiunea orașului Tg. Mureș și că ele au fost găsite, „după cum se afirmă, în comitatul Maramureș sau în apropierea lui”.

Inexactă este de asemenea informația, preluată de la K. Pink, *op. cit.*, p. 83, că moneda din colecția Dessewffy 807 ar fi fost găsită în județul Satu Mare (p. 291/10) deoarece Dessewffy nu indică locul descoperirii.

Piesa Dessewffy 1232 nu provine din Slovenské Nove Mesto (p. 291), ci din împrejurimile acestei localități.

Enunțul „după cum vom încerca să dovedim, aceste monede reprezintă cele mai sigure categorii de emisiuni geto-dace” (p. 294) l-ar fi angajat pe autor să

aducă argumente suplimentare în legătură cu atribuirea etnică a monedelor scyphate cu rondelă mare, dar în expunerea sa nu găsim nimic nou față de cele arătate în lucrările anterioare. Se știe, de altfel, că originea dacică a monedelor în discuție n-a fost contestată de nimeni.

La p. 295, unde sint prezentate trăsăturile generale ale monedelor scyphate, ar fi trebuit să se facă și trimerterile bibliografice cuvenite.

Nu rezultă la care lucrări se referă autorul în constatarea: „Trăsăturile comune la care ne-am referit, însemnând oarecum un gen de manifestare generală a triburilor dace din Transilvania și Banat, *au dus adesea* (sublinierea noastră), ...deși avem de a face cu tipuri diferite, la folosirea unor nume comune, ca »imitații de tip Hunedoara« (p. 295). Ar fi fost necesar să se indice bibliografia unde se folosește denumirea de „tip hunedorean“ atît pentru monedele din Transilvania, cît și pentru cele din Banat, deoarece în studiile anterioare, sub denumirea de „tip hunedorean“ sint desemnate numai monedele scyphate cu rondelă mare, care nu sint cunoscute în Banat.

În lista descoperirilor de la p. 297 au fost omise monedele găsite în împrejurimile Sibiului (*ActaMN*, VI, 1969, p. 86, nota 433, pl. XII/139—140). Moneda produsă pe pl. LX/1 nu provine din Sibiu, ci din împrejurimi (*ActaMN*, VI, 1969, pl. XII/139).

Prima informație privitoare la tetradrahmele de la Cugir provine de la E. A. Bielz (*AVSL*, XI, 1874, p. 462/4), nu de la C. Gooss (C.P., p. 297, nota 818).

Din descoperirile încadrate în grupa B (p. 299) a fost omisă moneda descoperită la Răhău (vezi E. A. Bielz, *loc. cit.*, p. 463, nota).

Piesa de pe pl. LX/5 e puțin probabil să provină de la Chereluș; acest tip nu este semnalat nici de K. Pink (*op. cit.*, p. 72) și n-a fost văzut nici de noi printre monedele tezaurului de la Chereluș (*SCN*, IV, 1968, p. 60 și urm.). De altfel, C.P. nici nu o pomeneste (p. 296—297) printre monedele de tip „Aiud-Cugir“.

Din textul lui E. A. Bielz (*loc. cit.*, p. 464—465) rezultă evident că analizele chimice se referă numai la tipul „Petelea“ și e exclusă orice posibilitate că ele ar putea include și tipul „Aiud-Cugir“ (vezi C.P., p. 300).

Moneda găsită la Craiova (Dessewffy 528) și cea cu loc de descoperire necunoscut (pl. LXIII/1) se deosebesc de piesele de la Toc atît în executarea aversului, cît și a reversului (vezi *ActaMN*, VI, 1969, p. 85); ele nu pot fi clasificate împreună cu cele de la Toc (p. 301, seria a; vezi și pl. LXIII/1 în comparație cu pl. LXIII/2).

Tipul „Toc-Chereluș“ este inconsistent (p. 307 și urm.), deoarece se includ sub această denumire două tipuri deosebite (vezi pl. LXVI/1—2, în comparație cu LXV/3—10).

Trebuia relevat (p. 303) că monedele din tezaurul de la Bozeș (p. 302) diferă prin greutate, diametru, compoziția metalului, precum și prin executarea aversului și a reversului de cele de la Rădulești și Sălașul de Sus (vezi T. Bălan. în *Sargetia*, IV, 1966, pl. I—IV, și C.P., pl. LXV); ele constituie deci o grupă bine individualizată în cadrul tipului „hunedorean“.

Faptul că pe moneda publicată de Forrer, *op. cit.*, p. 208, fig. 381 (găsită în fostul județ Turda), calul e executat spre stînga, nu justifică gruparea ei la un loc cu cele de la Sibișel (p. 305), de care se deosebește atît prin desenul aversului, cît și al reversului, aparținînd tipului de la Chereluș.

Din tezaurul de la Temeșești se mai păstrau în 1965 la Budapesta 129 de piese, nu numai „cîteva“, cum susține C.P. (p. 305). Trebuie relevat, de asemenea,

că patru dintre aceste monede erau argintate și una rebătută (vom reveni cu altă ocazie asupra acestui depozit monetar).

Monedele de la Temeșești (pl. LXIII/2, LXIV/1—7) se deosebesc prin numeroase detalii de pe avers și revers, prin dimensiunea și greutatea rondelui, precum și prin compoziția aliajului (Ö. Gohl, *NumK*, XV, 1916, p. 98 și urm.) de cele de la Rădulești (pl. LXIII/3—4, LXV/1—8), așa încît ele pot fi considerate ca o grupă aparte în cadrul monedelor scyphate.

Forrer, *op. cit.*, p. 210 (vezi și nota 1) la care face trimitere C.P. (p. 310, nota 881), vorbește nu despre 12 piese, ci despre „un mic depozit din care a achiziționat cca. 12 bucăți” (numărul e dat cu aproximație deoarece monedele erau în parte stricate și lipite în urma procesului puternic de oxidare). Forrer a reprodus nu două, ci trei piese (fig. 347, 348 și 381), toate de tip Chereleuș.

A fost omis tezaurul descoperit în nord-vestul Transilvaniei (p. 314), publicat de E. Chirilă — V. Lucăcel, *Ein dakischer Münzhort aus Nordwestsiebenbürgen. Beiträge zu Typologie und Umlauf der sogenannten Nachahmungen von Macedonia Prima Tetradrachmen in Dazien*, Zălau, 1970.

La p. 318, nota 903, ar fi trebuit citat și răspunsul nostru din *ActaMN*, VI, 1969, p. 90—91, la recenzia lui C.P.

Capitolul V. *Monetăria de tip roman republican din Dacia (Tilișca)* (p. 345—352) nu aduce argumente noi față de cele expuse de N. Lupu, B. Mitrea și M. Chițescu. Pentru alte păreri în această problemă vezi în *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, 17, 1967, p. 129—131; în *Tezauru monetare în județul Satu-Mare*, Satu Mare, 1969, p. 29—30; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 196—198.

În nota 1014 (p. 346), C.P. susține că în studiul nostru din *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 209—228, am descoperit „exact după opt ani” concluziile sale publicate în *SCN*, III, 1960, p. 71, fără să facem „însă nici o aluzie la acest studiu...”. La o lectură mai atentă, C.P. ar fi putut observa că notele 78—79 din studiul nostru trimit la *IstRom*, I, p. 275, unde C. Daicoviciu a precizat că „Ieșirea din uzul comercial a monedei autohtone (tribale și a uniunilor tribale) și generalizarea pentru schimbul de mărfuri a monedei romane... reflectă o spargere a acestor unități și crearea unor formații social-politice mai mari” (p. 275, cf. și p. 282—283). Ideea se găsește într-o altă formulare la C.P.: „Gruparea diferitelor formațiuni tribale, dispersate pînă acum, face ca propriile lor monetării, folosite de fiecare în parte, să nu-și mai aibă utilitate și să nu mai corespundă cu noua formă de organizare social-politică și economică.” (*SCN*, III, 1960, p. 71). Se știe că tipărirea vol. I din *IstRom* a fost precedată de o largă dezbateră între 15 și 18 februarie 1960 (*Studii*, XIII, 3, 1960, p. 24), la care au participat aproape toți specialiștii din țară. În scopul acestor dezbateri s-a tipărit în 1959 *Tratatul de istoria României*, I, unde la p. 400 figurează textul citat mai sus din *IstRom*, I. Este deci evident că ideea a fost expusă de C. Daicoviciu înaintea lui C.P., care totuși n-a făcut nici o mențiune în acest sens. De altfel, constatarea că „locul monedei proprii este luat de denarul roman” (C.P., în *SCN*, III, 1960, p. 71, cf. și C.P. p. 345—347) se găsește și în lucrarea noastră din *Studii și cercetări științifice*, seria III, Cluj, VI, 1—2, 1955, p. 46: „Monedele ... romane republicane..., înlocuind toate monedele anterioare, domină atît schimbul intern, cît și schimbul extern. Ridicarea denarului roman la rangul de «monedă universală» a atras după sine închiderea monetărilor anterioare”. (Cf. și *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 226).

Ștanța de la Pecica (p. 347), fiind ușor concavă, trebuie să fi servit pentru emiterea de monede dacice scyphate cu rondelă mare și nu pentru emiterea de denari romani. Ea nu poate fi grupată la un loc cu cele de la Tilișca (*ActaMN*, VIII, 1971, p. 477—478).

În nota 1034 trebuia arătat că Ö. Gohl (*NumK*, I, 1902, p. 33, III, 1904, p. 77) este primul care a semnalat că s-au emis în Dacia imitații ale denarului roman republican (cf. *BSNR*, XV, 1920, p. 75).

La Muzeul de istorie din Cluj-Napoca nu este nici o monedă cu legenda ΚΟΣΩΝ; este deci greșită indicația lui C.P., nota 1038, că s-ar păstra aici zece exemplare.

Ar fi fost util să se precizeze care sînt acele „numeroase” monede de aur și de argint emise de Brutus cu monogramă identică celei de pe moneda cu legenda ΚΟΣΩΝ (p. 355), avînd în vedere că la H. A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, II, London, 1910, această monogramă nu figurează pe nici un denar sau *aureus* roman.

Prezentarea descoperirilor de monede ΚΟΣΩΝ (p. 354) nu este completă: 1. N-au fost folosite documentele publicate de S. Jakó (*ActaMN*, III, 1966, p. 103—119; V, 1968, p. 433—443 și VIII, 1971, p. 439—445), din care rezultă că s-au găsit monede ΚΟΣΩΝ la Grădiștea Muncelului (cf. *SCIV*, 23, 1972, 2, p. 193). 2. A fost omisă moneda ΚΟΣΩΝ găsită la Orăștie, publicată de Ö. Gohl (*NumK*, XIV, 1915, p. 84). 3. Nu sînt menționate descoperirile de la Firtușu, Frumușița și Brezoi (*SCIV*, 23, 1972, p. 195).

Teza că monedele ΚΟΣΩΝ au fost bătute în Transilvania (p. 356) nu a fost expusă de J. F. Neigebaur, în *Dacien...*, lucrare la care face trimitere C.P. (nota 1068), ci în *Alcune medaglie d'oro della collezione Esterhassy ed osservazioni sulle monete conosciute sotto il nome di ΚΟΣΩΝ*, în *Memorie numismatiche...* D. Diamilla, Roma, 1847.

Autorul nu citează serii monetare care să justifice afirmația: „Avem dovada că ștanțele monetare erau întrebuințate pînă la completa lor epuizare” (p. 373).

Cu privire la problemele puse cu ocazia publicării tezaurilor de la Dumbrăveni și reluate de C.P. (p. 378, 185 și urm.), vezi recenzia noastră din *SCIV*, 21, 3, 1970, p. 523—525.

Negarea aplicării procedului turnării în emiterea monedelor daco-getice (C.P., p. 374—376) este contrazisă de E. Stoicovici, *Efecte structural-texturale la monedele antice obținute prin batere*, predat pentru publicare în *SCIVA*, 1976.

Precizarea că emisiunile din Dacia nu reprezintă „o formă numoidală a mărfii bani” (p. 382), ci corespund tuturor cerințelor pentru a fi considerate ca monede, a fost făcută în lucrarea noastră din *Numismatický Sborník*, V, 1958, p. 21, pe care autorul n-o citează însă, deși îi era binecunoscută, de vreme ce a recenzat-o.

„Arcul se întilnește... la Tulgheș..., dar nu lipsește nici pe alte piese din zona Tisei (Pink, 373; De la Tour 9716)” (p. 386). Dar piesa dată de K. Pink sub acest număr este o monedă divizionară, fără arc și fără loc de descoperire (= Dessewffy 287). Nu sînt semnalate în literatură monede cu arc din această zonă.

Afirmația: „Nu apar deocamdată în Dacia triskeles... și cornul de lună” (p. 391) nu este exactă, deoarece *triskeles* este atestat la Șilindia (E. Chirilă..., *op. cit.*, nr. 581), iar cornul de lună este cunoscut în tezaurul din Banat (K. Pink, *op. cit.*, p. 44/35—36, fig. 442).

Combi-na-țiile de linii de pe piesele „de tip Inotești-Răcoasa” nu pot fi, credem, considerate ca reprezentînd „o pasăre” (p. 392) copiată „de pe aversul monedelor Alexandru-Filip al III-lea, sau chiar de pe imitațiile acestora”, cum susține C.P. (p. 392; cf. pl. L/11, 13, 15 și p. 251/26 și urm.), căci este puțin probabil ca gravorii care au avut ca model monedele de tip Virteju-București și tetradrahmele thasiene să fi adăugat într-o formă atît de stilizată un motiv ornamental de pe un al treilea tip, care era în acel timp foarte rar în circulație.

Cele susținute la p. 396: „credem că nu ne îndepărtăm prea mult de adevărul sens al scopului pentru care s-au aplicat mai multe incizii pe o singură piesă, atunci cînd le socotim semne suplimentare de verificare a metalului” se găsesc formulate în lucrarea noastră (AAC, VIII, 1966, p. 95): „die Münzen waren also so lange Zeit benutzt, dass die ersten Einhiebe völlig oxydiert waren und eine neue Überprüfung notwendig wurde”.

Nu se poate stabili o legătură directă între decăderea puterii celtice și trecerea la emiterea monedelor scyphate, cum susține C.P. (p. 416: „Această schimbare pe plan numismatic indică de asemenea, în mod clar, o decădere treptată a celților și o ridicare pe plan politic și economic a triburilor geto-dace, care recuceresc teritoriile ocupate vremelnice de celți”), dat fiind că în teritoriile ocupate de celți în nord-vestul Transilvaniei și în zona Mureș—Tîrnave nu cunoaștem descoperiri monetare daco-getice care să indice existența unui centru de emitere după 150 î.e.n. O densitate mai mare a monedelor scyphate cu rondelă mare se constată numai în zonele unde lipsesc descoperirile celtice.

M. Roska, la care se referă C.P., nota 1280, a preluat la rîndul său de la B. Cserni, *Alsófehér vármegye monográfiája*, II/1, Aiud, 1901, p. 76, informația despre descoperirea de la Craiva. Cserni precizează însă că monedele s-au găsit în „apropierea” locului unde a ieșit la iveală depozitul de obiecte celtice („ugyanazon hely közelében”), nu „tot acolo, adică pe același, loc” cum scrie C.P. (p. 417).

Monedele de tip Chereluș nu ne transmit elemente de pe tipurile „călărețul ce duce un copac” și „călărețul cu litera B” (vezi C.P., p. 421); unele trăsături de pe aversul acestora pot fi sesizate numai pe monedele de la Toc (a se compara pl. LXVI/3—10, XVI—XVII, XIX și LXVI/1—2).

Continuitatea stilistică nu impune în mod necesar o continuitate etnică, deoarece influențe de ordin stilistic și tipologic se pot transmite de la o populație la alta. Din acest considerent afirmația lui C.P. (p. 423) nu este convingătoare. Participarea daco-getilor la ambele faze de emitere a fost dovedită prin alte argumente.

Concluziile privind teritoriul locuit de diferitele triburi sau uniuni de triburi și tipurile monetare ce le sînt atribuite (p. 430 și urm.) sînt discutabile; C.P. ar fi trebuit să aibă în vedere și să-și precizeze poziția față de harta întocmită de I. I. Russu (anexată la *Limba traco-dacilor*, ed. II, București, 1967), pe care unele dintre triburile daco-getice ocupă alte teritorii decît cel indicat de C. Preda.

Din categoria descoperirilor monetare „cu tipul neprecizat” (p. 433 și urm.) trebuie excluse următoarele: piesa de la Doștat (p. 434/24), păstrată la Budapesta și reprodusă de K. Pink (*op. cit.*, p. 34, pl. I/14); moneda de la Năsal (p. 435/36), care, pe baza trimiterilor făcute de M. Roska, poate fi identificată ca făcînd parte din seria celor denumite de K. Pink „Baumreiter” = „călărețul cu copac” (*ActaMN*, VI, 1967, p. 73, nota 258) și piesele din tezaurul de la Petroșani (p. 435/44), descrise de C. Gooss în *AVSL*, XIV, 1877, p. 68, 78—79.

Tezaurul de la Galeș (p. 434/27) a fost găsit nu la „punctul Frumoase“, cum scrie C.P., ci pe „muntele Frumoasa“ (OTTÉ, XII, 1887, p. 190/201); indicația topografică prezintă interes dat fiind că nu sînt atestate descoperiri de monede dacice în această regiune de munte.

În legătură cu imitația „de tip Filip al II-lea, de factură celtică de la Dunărea de Mijloc“ (p. 437/B. 1), trebuia precizat că este o emisiune specifică pentru Noricum (K. Pink, *op. cit.*, p. 112—113).

Piesa de la Văliug (p. 437/3), deși unicat, poate fi încadrată, pe baza reversului și a contramărcii, între emisiunile din Banat (*ActaMN*, V, 1968, p. 39).

Însuși titlul articolului lui B. Mitrea, *Un tezaur cu monede dace descoperite la București...*, ne-a îndreptățit, credem, să considerăm în lucrarea noastră Bucureștiul ca loc de descoperire. La p. 291, B. Mitrea precizează chiar că „punctul în care s-a făcut descoperirea monetară este situat la hotarul comunelor Bragadiru și Virteju, la circa 1,5 km Nord de linia de centură a Bucureștiului“, așa încît nu este justificată rectificarea lui C.P. (p. 437/C. 1), care susține că tezaurul a fost găsit „în localitatea Virteju“ (sublinierea noastră).

Rectificările și observațiile noastre privesc, desigur, numai unele aspecte ale multiplelor probleme abordate în *Monedele geto-dacilor*, căci n-am avut acces la multe dintre colecțiile studiate de C.P. și nici nu ne-au stat la dispoziție toate lucrările citate. Cele expuse arată însă că materialul prezentat în această monografie, ca și concluziile teoretice, pot fi utilizate, în unele cazuri, numai după o verificare prealabilă. Lucrarea are meritul de a pune la îndemîna cercetătorilor informații aproape complete și poate constitui un punct de plecare pentru o monografie și un repertoriu colectiv al monedelor geto-dacice.

IODITA WINKLER

BEMERKUNGEN UND BERICHTIGUNGEN ZU DIE MÜNZEN DER GETO-DAKER, von C. Preda, București, 1973

(Zusammenfassung)

Es wird gezeigt, dass in der *Geschichte der Forschung* eine Reihe von Arbeiten nicht erwähnt sind und dass manche Angaben entweder unvollständig oder fehlerhaft sind. *Die wirtschaftlichen und sozialpolitischen Bedingungen zum Erscheinen der Münze bei den Geto-Dakern* werden für den inner- und den ausserkarpatischen Raum nicht gesondert behandelt, so dass nicht erklärt wird, worauf sich die Theorie des Verfassers stützt, wenn er behauptet, dass im innerkarpatischen Raum die örtliche Münzprägung etwa ein halbes Jahrhundert später beginnt als im ausserkarpatischen.

Manche Gedanken und Schlussfolgerungen werden von Verfassern übernommen, die nicht immer in den Anmerkungen genannt werden, andere sind nicht genügend dokumentiert oder im Widerspruch zu den wirtschaftlichen und sozialen Bedingungen und den historischen Ereignissen.

Fehlerhafte oder unvollständige Angaben werden für folgende Funde vorgelegt: von Criciova, Lugoj Umgebung, Mireșu-Mare, Bács Umgebung, Esseg, Mitrovica, Sarkad, Fertőrákos, Doștat, Năsal, Slankamen, Reșița, Feleac, „Juncad“-Sighetul Marmăției, Sopron, Turulung, Agrișul Mare, Șilindia, Petroșani, Galeș, Văliug, Rozavlea, Turda, Slovenské Nove Mesto, Andrid, Bunești, Lușca, Sadova, „Tg. Mureș“ (Sammlung), Cugir, Chereșuș, Petelea, Craiova, Temeșești, Pecica und Craiva. Nicht erwähnt sind die Funde von Virșeș, aus der Umgebung von Sibiu, aus Răhău, sowie die Münztypen: W-Reiter, Reiter mit Gallierkopf und die Scheidemünze mit Vogelpferd.

Was den Unterschied zwischen gegossenen und geschlagenen Münzen betrifft, verweisen wir auf E. Stoicovici, in *SCIVA*, 1976.

UN ATELIER DE FAURĂRIE LA SARMIZEGETUSA DACICĂ

Lucrările exploatării forestiere pe versantele Dealului Grădiștii (Grădiștea Muncelului, jud. Hunedoara), păstrătorul ruinelor așezării civile, ale cetății și ale sanctuarelor Sarmizegetusei regia, au dus, în primăvara anului 1970, la descoperirea întâmplătoare a mai multor lupe de fier și a unor unelte cu diferite întrebuințări¹. O deplasare la fața locului, întreprinsă de H. Daicoviciu și semnatul acestor rînduri, s-a soldat cu recuperarea altor unelte și cu marcarea punctului de interes arheologic în vederea săpăturilor ce s-au organizat în același an².

Uneltele se descoperiseră la marginea dinspre vale a unei terase mici, pe traseul unui drum de tras bușteni, iar luatele au fost scoase la lumină de căderea unui fag uriaș ale cărui rădăcini au antrenat cca. 30 asemenea piese întregi și fragmentare. Zona acestor descoperiri se află la nord-est de „încinta” sacră de pe Dealul Grădiștii, la cca. 1 km, și este numită de localnici „Căprăreața” după bogăția în vînat a locului. Se poate ajunge acolo fie urmînd poteca de munte ce urcă la Muncel și deviînd spre sud în punctul unde începe panta abruptă, fie urcînd spre nord din stația CFF Cetate. Altitudinea este doar cu ceva mai mare decît a zonei sanctuarelor (1250 m).

La „Căprăreața”, pe pantele abrupte dinspre valea Godeanului ale Muncelului, dacii au amenajat mai multe terase, dintre care acum ne interesează doar cîteva. Numerotarea lor s-a făcut începînd de la cea mai înaltă și s-a oprit cam la jumătatea pantei, neputînd fi continuată din pricina lăstărișului extrem de abundent. Terasa I este, deci, cea mai de sus și la capătul ei dinspre răsărit s-au descoperit luatele de fier; terasa II se află sub precedenta, spre sud-est; terasa III este a doua sub terasa I spre sud-est; terasa IV este a treia în aceeași direcție; terasa V este a patra ca nivel sub terasa I, dar spre sud; terasa VI se află cam la nivelul terasei III, la 150 m spre vest și imediat sub ea, spre sud-vest, terasa VII.

Săpăturile³

Terasa I. La capătul ei de vest, pe locul descoperirii lupelor, s-a deschis *Suprafața I*, de 13 × 14 m, orientată est-vest. În zona centrală a suprafeței, după un strat de pămînt gros de 0,25—0,35 m (în locul unde el nu fusese deranjat de

¹ Semnalarea descoperirilor a venit de la Vasile Floran, paznicul Sarmizegetusei, care a adunat și cea mai mare parte a pieselor de fier scoase la lumină de „săpăturile” buștenilor pe unul dintre drumurile de exploatare. Nu a putut fi recuperată o nicovală mare, pierdută undeva pe pantele muntelui de un muncitor forestier.

² La cercetările arheologice au participat și colegul I. Piso și studenții D. Alicu, A. Bejan, E. Iaroslavschi, G. Marinescu.

³ Avem în vedere numai cercetările legate direct de atelier; celelalte se vor publica cu altă ocazie.

fagul căzut), s-au descoperit o mulțime de lupe de fier, unele peste altele, în neorinduială (datorată în parte dislocărilor produse de același fag) și între ele un fund fragmentar de la un vas dacic de dimensiuni mijlocii, roșu-cărmiziu, din pastă cu pietricele mărunte și mică, lucrat la roată. Imediat sub lupele de fier începe sfărîmătura de stîncă. Nu s-au văzut urme de pari sau orice alt indiciu al vreunei construcții de lemn.

Pentru verificarea terasei I, în jumătatea ei dinspre vale (sud-est), s-au săpat *secțiunea I* (de 24×2 m, orientată NE—SV, ca atare, tăind longitudinal terasa) și, perpendicular pe ea, spre terasa III aflată la sud-est, *secțiunea II* (de $29 \times 1,50$ m, orientată NV—SE). Ambele secțiuni au prilejuit constatarea locuirii pe terasă, concretizată într-un strat de cultură gros de 0,20—0,30 m și a amenajării ei artificiale (peste umplutura grosieră de piatră de micașist și pămînt, mai înaltă în partea dinspre vale a terasei, se afla un alt strat de umplutură din piatră mărunță și pămînt brun-gălbui). Descoperirile din ambele secțiuni se reduc la cîteva fragmente ceramice dacice, cărbune și o bucată de tablă oxidată.

Secțiunile I și II au dovedit că terasa I este artificială, amenajată în antichitate și că eventuale construcții (dar de dimensiuni reduse) se pot afla doar în jumătatea de nord-vest a ei. Datorită unor condiții obiective, cercetările nu au fost continuate pe terasa I, ci s-au transferat pe terasa VII.

Terasa VII (fig. 2) pe care se descoperiseră uneltele de fier, este semiovală ca formă, avînd lungimea maximă de 15 m și lățimea maximă de 9 m. Pe locul unde apăruseră uneltele s-a deschis *Suprafața III*, de 4×4 m. Resturi din solul antic s-au prins doar pe marginile de sud-vest și nord-est al suprafeței, zona ei centrală fiind rasă de bușteni pînă la solul viu. Nu s-a descoperit nici o urmă de construcție sau groapă, dar avînd în vedere adîncimea pînă la care terenul a fost decopertat, o groapă putea să fi fost acolo. În schimb, au fost găsite fragmente ceramice din două chiupuri de mari dimensiuni (peste 1 m înălțime), un capac întregibil (fig. 3/4), butonul altuia (fig. 3/2) și cîteva unelte de fier. Este posibil ca uneltele să fi fost depozitate într-o groapă, în cele două chiupuri ale căror fragmente au fost descoperite și protejate de infiltrațiile apei și pămîntului prin acoperirea chiupurilor cu capace. Deranjarea structurală a locului de drumul forestier a împiedecat însă stabilirea cu precizie a condițiilor în care ele fuseseră ascunse.

Terasa VI (fig. 2), cvazitrapezoidală ca formă, se află la nord-est și deasupra terasei precedente; are lungimea maximă de 48 m și lățimea maximă de 17 m. În antichitate terasa a avut probabil formă trapezoidală; îngustarea din partea de est existentă astăzi s-a creat de lucrările exploatarei forestiere prin depozitarea lemnului pentru funicular, care a ras pămîntul pînă la solul viu. Înălțimea ei nu era însă uniformă pe toată lungimea: spre mijloc există o platformă mai înaltă cu 0,50—0,60 m față de nivelul restului terasei.

Secțiunea III, de 45×2 m, orientată SV—NE (numerotarea de la NV spre SE), trasată în marginea dinspre deal a terasei a avut menirea de a verifica existența urmelor de locuire antice. După săparea secțiunii, în peretele ei de sud—sud-est s-au deschis *suprafața II* (fig. 2) lungă de 31,50 m și lată de 12 m, orientată la fel ca secțiunea și caseta I (fig. 2), de 7×5 m. Pentru economie de spațiu, descoperirile se vor consemna simultan pentru secțiune, suprafață și casetă; doar stratigrafia va fi notată după peretele de sud-vest al secțiunii III.

Stratigrafia este — în linii generale — aceeași pe toată lungimea secțiunii (fig. 4, 5): 1 pămîntul vegetal, gros de 0,5—0,15 m; 2 pămîntul brun-gălbui, gros de 0,10—0,40 m; 3 pămînt gălbui amestecat cu sfărîmături de stîncă, steril din

punct de vedere arheologic. Stratul 2 este cel de cultură antic. În m. 15—27 ai secțiunii (fig. 4) stratul de cultură conținea: pământ ars (5), piatră de micășist (8), ceramică (9), cărbune (10), cuie, piroane, scoabe, ținte, tablă și o verigă de fier (12). În suprafața II și parțial pe suprafața secțiunii s-au descoperit porțiuni mari din podina înroșită (6) a unei construcții de lemn, alta mai redusă arsă puternic (11), urma unui stîlp (4), cărbune (10), ceramică (9), două lupe de fier (13) și alte piese din același metal (12). În careul 13 L al suprafeței (inexistent în tronsonul din fig. 4) s-a descoperit și un clește mic de fier (nr. 17).

În m. 32—36 ai secțiunii III (fig. 5) se observă o dislocare masivă de pământ brun-gălbui amestecat cu piatră de micășist (3) provenit fie de pe panta muntelui, fie în urma lucrărilor moderne de exploatare. Între descoperirile din acest tronson al secțiunii și din caseta I sînt de menționat cele două cruste de pământ vitrifiat, ovale ca formă (10), piesele de metal ale roților unei căruțe (7), nelipsite cuie, piroane și ținte (13) și un unguentariu de sticlă (14) păstrat întreg (fig. 3/3). Se adaugă opt balamale mari și una mică (nr. 61—77), o piesă de la baza unei porți masive (nr. 59) și un zăvor (nr. 60), toate din fier, găsite, în m. 42—44 ai secțiunii III, între bucăți informe de cărbune dărîmat și, ca atare, nemarcate pe plan.

Diametrele crustelor de pământ vitrifiat: cea interioară 0,60 × 2 m (adîncă față de nivelul actual 1,25 m), cea exterioară 1,55 × 2,70 m (adîncă față de nivelul actual 0,60 m).

Arsura puternică, porțiunile de podină fie înroșită, fie arsă, bucățile mari de cărbune (multe provenind de la birne de brad), urma de stîlp amintită ca și lipsa constantă a lipiturii de perete arse indică existența unor construcții (barăci, șoproane) din lemn, mistuite de un incendiu de mari proporții. Planul construcțiilor nu a putut fi stabilit. Pentru anumite elemente ale lui oferă unele indicii o parte a pieselor de fier descoperite în cursul cercetărilor, așa încît asupra construcțiilor se va reveni.

Materialul arheologic

Ceramică. Majoritatea fragmentelor ceramice descoperite pe terasa VI provin de la vase neîntregibile, brun-roșcate, gălbui-roșcate, cărămizii, din pastă cu multă mică, lucrate la roată. După factură și aspect ele se încadrează mai ales în ceramica de la Grădiștea Muncelului caracteristică sec. I e.n. Doar în suprafața II, careul 22 I s-au descoperit fragmentele unui vas întregibil (fig. 3/1) din pastă brun-roșcată, cu mică, lucrat cu mîna. $\bar{I}$: 13,5; dm $\bar{g}$: 12,6; Dm $\bar{f}$: 9 cm. Se adaugă capacul întregibil (fig. 3/4) din pastă cărămizie, lucrat la roată ($\bar{I}$: 13,8; Dm $\bar{g}$: 41,2; Dm butonului: 8,8 cm) și fragmentele altui capac (fig. 3/2) din pastă gălbui-cărămizie, lucrat la roată, căruia i s-a putut reconstitui doar butonul (Dm: 12,6; $\bar{I}$ păstrată: 2,8 cm). Ambele tipuri de capace destinate chiupurilor sînt frecvente în așezările dacice din Munții Orăștiei⁴.

⁴ I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, pl. LXXXIII/9—10 (Rudele), LXXXIII/14 (Meleia). În ultimii ani ambele tipuri de capace s-au descoperit și în așezarea de la Fețele Albe, în locuințe datînd din sec. I. e.n.

Sticla este reprezentată de un unguentariu gălbui (fig. 3/3), cu bulb, cu filamente și bule de aer (sticlă suflată), databil la sfârșitul sec. I e.n. — 106⁵. Î: 12 cm.

Piese de fier sînt cele mai numeroase între descoperiri, comparabile fiind doar cu fragmentele ceramice. În funcție de natura și destinația lor, ele pot fi grupate în cîteva categorii principale și fiecareia dintre ele i se va specifica anul descoperirii⁶.

Fier brut se află sub formă de lupe rotunde sau ovale, cu partea superioară concavă și cea inferioară convexă, avînd fiecare o despicătură triunghiulară. Lupele descoperite pe terasa VI (fig. 4) în fig. 6; celelalte, de pe terasa I au aceeași formă. Diametrele lupelor sînt în general de 20—21 × 24—26 cm și fiecare are 9—11 kg. Greutatea totală a lupelor recuperate este de 887 kg, așa încît, împreună cu cele pierdute în primăvara anului 1971, fierul brut existent pe terasa I cîntărea aproximativ o tonă.

Unelte de făurărie

1. Piesă triunghiulară, cu aripioare îndoite în chip de manșon la unul din capete, menită să protejeze gura foalelor de la cuptorul de redus minereu (fig. 7/1). L: 25 cm.

2. Asemănătoare precedentei, dar mai mică (fig. 7/5). L: 16,6 cm.

3. Desfundător al gurilor de foale de mai sus, în formă de vîrf de lance masiv, cu toc pentru coadă; la capătul tocului un manșon masiv (fig. 7/7). L: 67,7 cm.

4. Nicovală paralelipipedică masivă, pierdută după descoperire. După unele informații ea ar fi avut dimensiunile de 25 × 20 × 15 cm.

5. Baros de sfărîmat minereu, cu ambele capete lățite (fig. 7/6). Î: 12,8 cm.

6. Baros de forjă, cu un capăt circular și celălalt dreptunghiular (fig. 8/1). Î: 22,2 cm.

7. Asemănător precedentului, dar cu capătul dreptunghiular mai lat (fig. 8/2). Î: 21,6 cm.

8. Asemănător precedentului (fig. 8/6). Î: 25,8 cm.

9. Asemănător precedentului, dar cu capătul lat cvazioval (fig. 8/5). Î: 20,4 cm.

10. Ciocan (fig. 8/3). Î: 18 cm.

11. Ciocan cu ambele capete dreptunghiulare (fig. 8/4). Î: 19 cm.

12. Clește fragmentar, cu gura lată și unul din minere rupt (fig. 9/1). L: 62,8 cm.

13. Clește cu gura scurtă (fig. 9/2). L: 61,4 cm.

14. Clește cu gura lată (fig. 9/3). L: 64,6 cm.

15. Asemănător precedentului (fig. 9/4). L: 70 cm.

16. Asemănător precedentului (fig. 9/5). L: 80 cm.

17. Clește* mic, trecut prin foc (fig. 10/3), fragmentar. L păstrată: 19,8 cm. Descoperit în suprafața II.

18. Daltă* mare pentru tăiat lingouri (fig. 7/4). L: 13 cm.

19. Daltă* mică, cu orificiu transversal pentru coadă (fig. 7/3). L: 6,2 cm.

⁵ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană* (sec. II î.e.n. — I e.n.), Cluj, 1974, p. 245, nr. 8/c.

⁶ Toate cele descoperite în cursul cercetărilor vor purta un asterix; celelalte s-au găsit întîmplător.

⁷ Toate piesele cărora nu li se menționează locul de descoperire provin de pe terasa VII.

20. Dorn* (fig. 7/2). L: 12,8 cm.

21. Trăgător* pentru sîrmă (fig. 10/4), cu capătul inferior rupt, rotund în secțiune în partea superioară și dreptunghiular în cea inferioară. Partea lătită are o șanțuire longitudinală în care sînt practicate patru orificii cu diametrele de 6,5; 7,5; 8 și 11 mm. Piesa este călită doar în partea lătită și numai pe jumătate din grosimea ei, adică numai pe porțiunea orificiilor. Poziția de lucru era orizontală sau verticală, dar înfiptă (cu capătul acum rupt) într-un lemn și celălalt, lătit de lovituri, prins în alt lemn. Curbura trăgătorului în plan longitudinal a apărut tocmai ca urmare a utilizării lui. L păstrată: 27, 3 cm.

22. Pilă* din fier bine călit, cu zimții păstrați încă pe mari porțiuni (fig. 10/8). L: 18,6 cm.

23. Greblă fragmentară (fig. 12/9) cu 6 dinți (unul rupt și pierdut). Dinții laterali provin din îndoitura corpului greblei; ceilalți au fost introduși în orificiile destinate lor și nituiți. Se utiliza la aranjarea minierului în cuptor și a cărbunilor aprinși la forjă. L păstrată: 31,6 cm.

24. Asemănătoare precedentei și tot fragmentară (fig. 12/8). L păstrată: 23,9 cm.

Obs.: ambele greble, ca și toate piesele similare provenite mai ales de la Grădiștea Muncelului, puteau fi utilizate și în agricultură, ca înlocuitoare ale grapelor.

25. Nicovală* mică, în formă de „T” cu bara orizontală lătită (fig. 10/2), trecută prin foc; cuiul de fixare rupt. Î păstrată: 6 cm. Descoperită în suprafața II.

Unelte de dulgherie

26. Topor cu muchia dreptunghiulară și cu pereții laterali ai găurii pentru coadă alungiți în formă de aripioare (fig. 11/1). Î: 18,2 cm.

27. Asemănător precedentului (fig. 11/2). Î: 20,2 cm.

28. Asemănător precedentului (fig. 11/3). Î: 19,1 cm.

29. *Asemănător precedentului (fig. 11/6). Î: 18 cm.

30. *Asemănător precedentului (fig. 11/7). Î: 18,2 cm.

31. Asemănător precedentului, dar fragmentar (fig. 11/4). Î păstrată: 13,6 cm.

32. Teslă cu muchia pătrată, cu pereții laterali ai găurii pentru coadă alungiți în formă de aripioare și cu lama curbată în ambele planuri (fig. 11/5). Î: 20,5 cm.

33. Asemănătoare precedentei (fig. 10/13). Î: 22,2 cm.

34. Cuțitoaie* pentru doage și obezi (fig. 10/10); unul dintre minere este rupt. L lamei: 9,8 cm.

35. Perforator* cu orificiu pentru coadă (fig. 10/12). L: 23,4 cm.

36. Daltă* pentru lemn, cu toc vertical în chip de manșon (fig. 10/9). L: 25,8 cm.

Unelte de agricultură

37. Brăzdar* de plug (fig. 12/4). L: 34,5 cm.

38. Sapă* (fig. 12/5). Î: 24,3 cm.

39. Sapă* (fig. 12/6). Î: 25,2 cm.

40. Sapă (fig. 10/11). Î: 19,8 cm.

41. Sapă (fig. 12/1). Î: 21 cm.

42. Sapă (fig. 12/2). $\bar{I}$: 21,7 cm.
 43. Sapă (fig. 12/3). $\bar{I}$: 19 cm.
 44. Săpăligă (fig. 12/7). $\bar{I}$: 20,9 cm.

Piese aflate în curs de confecționare

45. Lingou* (fig. 10/5) cu două tăieturi transversale, neterminate; urmele dălții sînt perfect vizibile. L: 15,2 cm.
 46. Brăzdar de plug (fig. 10/7) nerecurbat, neprofilat și neascuțit. L lamei: 18,4 cm; L totală: 30,7 cm.
 47. Verigă de fixare a brăzdarului de plug (fig. 10/6) găsită pe brăzdarul de la nr. 46. Dm: $3,6 \times 4,4$ cm.
 48. Bucată informă* cu urma vizibilă a unui început de toc (fig. 10/1).

Alte piese

49. Cuțit* masiv (fig. 14/2) în formă de vîrf de lance, cu toc, cu un singur tăiș; vîrful rupt. L: 28,2 cm.
 50. Placă* (fig. 14/21) cu cinci perforații. Dm: $6,8 \times 7,1$ cm.
 51. Placă* rotundă (fig. 13/1 a) cu orificiu central deformat și curbat pe margini. În jurul orificiului sînt 14 găuri pentru cuie (doar două păstrate) iar spre marginile ei alte 6 (cu trei cuie păstrate). A fost găsită introdusă pe piesa de sub nr. 52. Trecută prin foc. Dm: 18,3 cm; Dm orificiului central: 6 cm.
 52. Piesă tubulară conică*, obținută prin lipire la cald, prevăzută cu o aripioară circulară la capătul cu deschidere mare (fig. 13/16). În aripioara circulară se păstrează un cui; găurile celorlalte au fost astupate prin oxidarea piesei. Trecută prin foc. Dm mare: 6,3 cm; Dm mic: 4,8 cm; Dm aripioarei: 12,6 cm.
 53—54. Piese identice* (fig. 13/2 a—b) celor de sub nr. 51—52. Trecute prin foc. 53: Dm: 18,9 cm; Dm orificiului: 6,6 cm (păstrează 9 cuie). 54: Dm mare: 6,3 cm; Dm mic: 4,6 cm; Dm aripioarei: 13,2 cm (păstrează un cui și alte 4 perforații).
 55—56. Piese identice* (fig. 13/3 a—b) celor de mai sus. Trecute prin foc. 55: Dm: 18,9 cm; Dm orificiului: 6,2 cm (păstrează 7 cuie). 56: Dm mare: 6,9 cm; Dm mic: 4,5 cm; Dm aripioarei: 13,1 cm (păstrează 4 cuie și alte două perforații).
 57—58. Piese identice* (fig. 13/4 a—b) celor de mai sus. Trecute prin foc. 57: Dm: 18,6 cm; Dm orificiului: 6,5 cm (păstrează 12 cuie). 58: Dm mare: 6,5 cm; Dm mic: 4,8 cm; Dm aripioarei: 13,1 cm (păstrează 4 cuie).

Material de construcție

59. Pivotal* (fig. 14/34) ușorului unei porți masive. Cu cap semisferic și corp cilindric, pivotalul este lătit și ascuțit în partea ce se introducea în lemn și prevăzut cu o pîrghie orizontală menită să evite pătrunderea nedorită în ușor. Trecut prin foc. $\bar{I}$: 24,3 cm.
 60. Zăvor* (fig. 14/1) de poartă, cu orificiu la unul dintre capete și doi dinți la celălalt. Trecut prin foc. L: 24,3 cm.
 61.—62. Balama* (fig. 14/3) de poartă. Partea ce intra în ușor este cvasidreptunghiulară, la un capăt perforată și la celălalt ascuțită. După baterea ei în lemn

la capăt i se fixa o placă semisferică și capătul balamalei se nituia pe ea. Cealaltă parte a balamalei este din tablă dreptunghiulară ce are la unul din capete bolțul ce intra în piesa precedentă. Cuiele existente în ea au vârful nituit. 61: L: 10,5 cm. 62: L: 13 cm.

63—64. Balama* (fig. 14/4) identică precedentei. 63: L: 10,5 cm. 64: L: 12,7 cm.

65—66. Balama* (fig. 14/5) identică precedentei. 65: L: 10,5 cm. 66: L: 14,5 cm.

67—68. Balama* (fig. 14/6) identică precedentei. 67: L: 10,3 cm. 68: L: 11,5 cm.

69—70. Balama* (fig. 14/7) identică precedentei. 69: L: 10,4 cm. 70: L: 12,3 cm.

71—72. Balama* (fig. 14/8) identică precedentei. 71: L: 10 cm. 72: L: 13,2 cm.

73—74. Balama* (fig. 14/9) identică precedentei. 73: L: 9,7 cm. 74: L: 13,3 cm.

75—76. Balama* (fig. 14/10) identică precedentei. 75: L: 10,5 cm. 76: L: 11,2 cm.

Cele opt balamale de mai sus provin, probabil, de la două porți masive. Grosimea stîlpului din tocul porții era în jurul a 10—10,5 cm, piesa semisferică de la capăt fiind bătută în lemn și pe ea nituită extremitatea balamalei. Cuiele existente în jumătatea cealaltă a balamalei sînt toate nituite la capătul ascuțit. Așa stînd lucrurile, este evident că lungimea lor coincide cu grosimea scîndurii porții pe care fusese fixată balamaua: cca. 4 cm (L cuielor între 3,7—4 cm). Poziția de montare a balamalelor — avînd în vedere că jumătatea cu bolț se fixa pe poartă — este cu bolțul în jos. Toate piesele sînt uzate: cele cu bolț la baza acestuia (atît jumătatea interioară a bolțului cît și porțiunea din corpul piesei apropiată bolțului), iar celelalte la orificiu.

77. Balama* (fig. 14/15) fragmentară. Se păstrează doar jumătatea fixată pe ușă; cuiele lipsesc. Prezintă urme de uzură la baza bolțului. Trecută prin foc. L: 9,1 cm. Provine de la o ușă.

78. Cui* (fig. 13/5) cu unul dintre capete în formă de ancoră și celălalt nituit pe o placă octogonală. Trecut prin foc. L: 8,8 cm.

79—81. Scoabe* (fig. 14/14, 20, 32) trecute prin foc. L: 8—9,4 cm.

82. Cuie* și piroane* de diferite forme și mărimi (în total cca. 60), cu cuiul propriu-zis în patru muchii, rar rotund și floarea rotundă, dreptunghiulară sau obținută prin nituirea pe o plăcuță a capătului neascuțit al cuiului și cu capătul îndoit în formă de „L” (fig. 14/23—31). Sînt rare cele cu orificiu (fig. 14/19) și ținte (fig. 14/17). Trecute prin foc: L: 3,8—16 cm.

83. Bucăți de tablă* îndoită sau nu (fig. 14/18, 22; fig. 13/6—7), unele cu perforații pentru cuie (fig. 14/16, 33). Trecute prin foc.

O parte a pieselor de fier, fie ele unelte, fie de alte categorii, a căror listă s-a dat mai sus, păstrează urmele incendiului de pe terasa VI. Toate uneltele descoperite pe terasa VII, depozitate probabil — după cum s-a spus — în două chiupuri, nu au urme de foc. În schimb urmele amintite sînt evidente la cleștele mic (nr. 17) și nicovala mică (nr. 25) ambele descoperite în construcția de pe terasa VI, la piesele metalice ale roților de căruță găsite în apropierea porții atelierului și la întreg materialul de construcție din fier. Observația ce tocmai s-a făcut conduce la concluzia potrivit căreia uneltele de toate categoriile (cu excepția cleștelui mic și a nicovalei mici) au fost ascunse înainte de incendierea construcțiilor de pe terasa VI.

O diferențiere netă se constată și în privința urmelor de uzură — ca atare de folosire — existente pe unele unelte și inexistente pe altele. Cu toate că incendiul puternic care a mistuit construcțiile de pe terasa VI a afectat în mare măsură piesele de metal descoperite acolo, accentuîndu-le oxidarea, uzura este evidentă pe nicovala mică (o fisurare a lamei produsă în cursul folosirii ei avea să se

transforme în ruptură), la piesele metalice ale căruței (cele conice au orificiul deformat și uzat, celelalte, discoidale, prezintă urme de uzură numai în jurul orificiului central), la balamale și la pivotul porții. Urme de uzură produse de utilizarea uneltelor se constată și la piesele descoperite pe terasa VII. Fără a intra în toate detaliile — observabile, de altfel, pe desenele pieselor — este de subliniat că deformări, așchieri, tociri se constată numai la unelte de fierărie (desfundătorul, baroasele și ciocanele, dălțile, cleștii, trăgătorul de sîrmă, poate și pila) și la trei topoare (fig. 11/6—7, 4), primele două ascuțite, al treilea fragmentar.

Ținînd seama de această constatare, ca și de existența pieselor în curs de prelucrare (lingoul, bucata de fier cu început de toc, fierul de plug neterminat) este evident că avem de-a face cu un atelier de fierărie, destinat producerii de unelte și alte obiecte de metal.

În același atelier exista însă și trăgătorul de sîrmă (nr. 21). Piesa, acum fragmentară, se afla acolo probabil pentru a fi reparată. La ea atrag atenția diametrele mari ale orificiilor (chiar ținînd seama de „contribuția” oxidării la lărgirea lor, intervenită din antichitate și pînă astăzi) care exclud dintru început utilizarea trăgătorului pentru sîrmă din fier: forța de tracțiune necesară ar fi fost atît de mare, încît nu rezista trăgătorului. În schimb, același trăgător avea rezistența cerută de tragerea sîrmei de cupru, bronz, argint și, ca atare, a avut această destinație. În construcția vecină forței s-au găsit, între altele, cleștele mic (nr. 17) și nicovala mică (nr. 25), ambele indicînd, prin formă și dimensiuni, utilizarea lor tot în meșteșugul orfevrăriei.

Cele trei piese acum în discuție nu făceau parte dintre unelte atelierului de forjă pentru că altfel rămîne inexplicabilă descoperirea ultimelor două în construcția incendiată din preajmă și nu împreună cu celelalte. De altă parte, este evident că toate trei au fost utilizate: urme de uzură se constată pe clește și pe nicovală, iar ruperea trăgătorului are aceeași cauză. Este posibil, deci, ca în vecinătatea atelierului de forjă să fi funcționat altul, de orfevrărie. Lipsa materiei prime și a unor bijuterii ar fi explicabilă din moment ce între apropierea pericolului care a dus la încetarea activității atelierelor și incendierea acestora s-a dispus de timpul necesar ascunderii uneltelor și a produselor atelierului de forjă și, cu atît mai mult, ar fi de presupus punerea la adăpost a metalului prețios și a podoabelor confecționate din el.

Lipsa lipiturii de perete pe terasă indică existența unor construcții durate numai din lemn (ele au alimentat puternicul incendiu ale cărui urme s-au constatat peste tot pe terasa VI). Prima se ridică deasupra locului vetrei de forjă cu intrarea — cu porți mari și o ușă — îndreptată spre nord-vest, iar cealaltă pe platforma dinspre centrul terasei. Ambele se asemănau fierăriilor existente în mediul rural pînă tîrziu în epoca modernă. Pereții lor din lemn (stîlpi și scîndură) se sprijineau probabil pe baze de piatră locală, acum arsă și sfărîmată de incendiul ce a mistuit construcțiile.

După distrugerea lor prin foc activitatea omenească încetează pe terasa VI și unelte aparținătoare atelierului de fierărie, ca și produsele acestuia, ascunse în preajmă la apropierea pericolului, n-au mai apucat să fie dezagropate și reutilizate. Ceramica descoperită (mai ales fragmentele celor două chiupuri, în care fuseseră depozitate unelte, și capacele chiupurilor) fiind caracteristică ultimei faze dacice de locuire la Grădiștea Muncelului și unguentariul de sticlă datîndu-se — după cum s-a văzut — la sfîrșitul sec. I e.n. și începutul celui următor, plasarea cronologică a incendiului distrugător în timpul celui de al doilea război

daco-roman al lui Traian apare ca foarte probabilă și explică totodată încetarea definitivă a activității atelierului. Tot atunci și-au încheiat existența și locuințele ale căror urme au fost constatate în sondajele de pe celelalte terase (pe terasa IV, pe lângă ceramica existentă în descoperiri ca peste tot, au apărut resturile unei podine arse de locuință și o piatră de andezit ruptă).

*

Proveniența fierului. Rămîne în continuare nelămurit sistemul de depozitare-protejare a lupelor de fier descoperite la marginea de est a terasei I. Firească ar fi fost adăpostirea lor într-o groapă din preajma atelierului de pe terasa VI așa cum s-a procedat cu uneltele. Pe locul găsirii lupelor nu s-a observat nici un fel de urmă de groapă și nici resturile vreunui șopron de lemn care ar fi trebuit să ardă odată cu toate celelalte construcții de pe terase. Se adaugă faptul că în unul dintre rapoartele înaintate Tezaurariatului austriac la începutul secolului trecut după explorările nesistematice de la Grădiștea Muncelului, menite să descopere metale prețioase, se menționează că fierul și celelalte descoperite acolo au fost depozitate într-un loc⁸. Nu este exclus, deci, ca pomenitele lupe să fi fost adunate pe terasa I de muncitorii autorităților austriece în anul 1804. Dar fie că ele au fost depozitate acolo de daci, fie că au fost strînse la un loc la începutul secolului trecut, proveniența lor de pe terasele de la „Căprăreața“ este în afara oricărei îndoieli.

Totodată este sigur că minereul de fier nu a fost redus pe aceleași terase, cîtă vreme lipsesc urmele cuptoarelor și rezidurile firești reducerii minereului în asemenea cantități, încît să se obțină cca. 1 tonă fier brut. Avînd în vedere că în antichitate principalele piedici existente în desfășurarea reducerii minereului de fier în alt loc decît cel de exploatare constau în dificultățile de transport ale minereurilor — nemaivorbind de amplasarea acestora într-o zonă montană cum este cea a capitalei statului dac⁹ — este foarte probabil că procesul reducerii minereurilor și al obținerii fierului brut se desfășura în imediata apropiere a locurilor de exploatare, cum, de altfel, se proceda și mai tîrziu în epoca romană¹⁰. Lupele obținute erau apoi transportate spre atelierele de făurărie din așezările dacice, în cazul în speță spre Sarmizegetusa.

⁸ S. Jaskó, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803—1804 (IV)*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 624—627 (p. 625: „...zu Gredistye gefundenen und gesamleten Alterthümer...“).

⁹ Transportul — uriaș ca proporții — al pietrii de calcar și de andezit necesară ridicării cetăților, sanctuarelor, zidurilor de terasă etc. nu poate constitui o paralelă-argument în favorarea ipotezei transportării minereurilor de fier, ci mai degrabă împotriva susținerii ei. Conform tuturor constatărilor de ordin arheologic făcute pînă în prezent, piatra amintită se aducea fasonată, pe loc făcîndu-se doar retușările și potrivirile necesare, de unde și cantitatea mică de așchii rezultate în urma ciopririi calcarului și andezitului. De altfel, ducerea pietrii în blocuri de carieră nefasonate ar fi fost o cheltuială inutilă de efort și ar fi necesitat mijloace de transport deosebite. În chestiunea în discuție acum, cantitatea de minereu necesară obținerii lupelor, lingourilor și uneltelor descoperite pînă în prezent la Grădiștea Muncelului ar fi fost uriașă. Se adaugă lipsa cuptoarelor în număr mare (fiind de tip monoșarjă ele ar trebui să se numere cu sutele), a unor cantități considerabile de zgură și reziduri, a minereurilor înșiși în cantități cît de cît mari.

¹⁰ Oct. Floca, „*Villa rustica*“ și necropola daco-romană de la Cinciș, în *ActaMN*, II, 1965, p. 165—166.

În afara cunoscutelor mine de la Teliuc și Ghelari exploatare în epoca romană¹¹ și presupuse a fi fost în funcție și în epoca anterioară¹², prospecțiunile geologice mai vechi și mai noi făcute în zona Munților Sebeșului au dus la constatări revelatoare în privința posibilităților de exploatare a minereurilor de fier¹³.

Zăcămintele cu minereu de fier din zona Sarmizegetusei regia s-au grupat în trei regiuni¹⁴.

În prima dintre ele intră minereurile existente pe coasta de sud-vest a muntelui Bătrîna, pe coasta de nord-est a muntelui Șteaua Mare, pe culmea dintre Piriul Șipcii și Piriul Boșorogului, pe coasta de sud-vest a dealului Măgura și în Dealul Negru. A doua regiune se află în sud-vestul Munților Șurian, cuprinzând zăcămintele de la sud-vest de Dealul Strîmbu și de la poalele Dealului Rudele, iar a treia în bazinul râului Sebeș, cu zăcămintele de pe dealul Mijlocia, Runcu Cailor și Virful Strîmba Mare. Toate cele de mai sus — cu excepția zăcămintului de pe Bătrîna — sînt cantitativ și calitativ sub nivelul zăcămintelor feroase de la Teliuc, Ghelari, Nădrag etc.

Urme care să ateste exploatarea zăcămintelor feroase în antichitate în zona Grădiștii Muncelului lipsesc deocamdată, dar nici cercetări menite să le descopere nu s-au întreprins încă. Șansele de a găsi în amintita zonă vestigiile unor eventuale exploatare dacice sînt mult sporite de faptul că în cele mai multe puncte nu s-a continuat exploatarea zăcămintelor în epocile ulterioare, cum este cazul minelor de la Ghelari și Teliuc.

Indiferent dacă minereurile de fier se extrăgeau în zona Sarmizegetusei ori de la Ghelari și Teliuc sau și din una și din cealaltă, important este că exploatarea lor era posibilă în imediata apropiere a capitalei statului dac și fierul brut (în lupe) descoperit pe Dealul Grădiștii, pe Strîmbu și pe Valea Tîmpului, atestă existența unor exploatare considerabile în epoca preromană, chiar dacă ele nu sînt încă precis localizate.

*Reducerea minereului*¹⁵ constituia un proces complex și numai stăpînirea tuturor detaliilor de ordin metalurgic putea asigura succesul operațiunii. Mai întîi era necesară construcția cuptorului de așa manieră încît cel puțin unul din pereții lui să aibă înclinația taluzului natural al minereului. Cuptoarele, cvasicirculare, puteau fi ridicate la suprafața solului sau săpate, „cruțate” în pămînt. În acest din urmă caz, din ele se ridica pe suprafața solului doar partea superioară a calotei cu deschizătura de alimentare.

Pe vatra (fundul) cuptorului se așeza un strat de cărbune (mangal) incandescent peste care se adăuga un alt strat de cărbune de lemn pînă la orificiul de suflare (gura foalelor, protejată de piesele metalice de sub nr. 1—2). Apoi se clădea pe verticală mangal și minereu în proporție de 2:1 și gura de alimentare se acoperea, rămînînd doar un orificiu pentru evacuarea gazelor rezultate din

¹¹ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 30—32, 34—35, 77; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 304—305.

¹² G. Téglás, *A római bányászat*, în *BKL*, XLI, 2, 1908, p. 67; cf. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 168—169.

¹³ Șt. Ferenczi, *Bazele geologice ale prelucrării minereurilor feroase și neferoase din complexul cetăților dacice din Munții Orăștiei*, ms. (Mulțumim și pe această cale autorului pentru posibilitatea de a-i consulta manuscrisul).

¹⁴ *Ibidem*. Toate datele care se vor da în continuare au fost extrase din lucrarea citată.

¹⁵ Toate datele tehnice provin de la ing. V. Costea căruia îi mulțumim și pe această cale.

ardere. Arderea, întreținută de foale, continua pînă la consumarea mangalului. Masa semifluidă de fier se scurgea pe vatra cuptorului (de unde și forma rotundă a lupelor și secțiunea lor concav-convexă). Înainte de răcirea ei, lupa se scotea de pe vatra cuptorului acoperită fiind cu multă zgură. Pentru verificarea rezultatelor reducerii ea se tăia pe mijloc cu ajutorul unui baros de tăiat sau cu un alt instrument. Așa se explică existența „decupajului” triunghiular la fiecare lupă¹⁶.

Pe baza greutateii lupelor se poate calcula cantitatea de minereu de fier necesară fiecărei șarje. Luînd cifra de 11 kg drept medie a lupelor¹⁷ de la „Căprăreața” și admitînd un procent de extragere de 30% fier, ar rezulta că pentru obținerea fiecăreia dintre ele era necesară o cantitate de cca. 500 kg minereu cu concentrație de 7—8% (Teliuc, Ghelari, Dealul Negru). Așadar, pentru obținerea fierului brut existent sub formă de lupe la „Căprăreața” au fost necesare 50 tone minereu. Cifra, impresionantă prin ea însăși, nu are nevoie de alt comentariu.

Confecționarea uneltelor. Lupele astfel obținute erau transportate la atelierele de făurărie. Acolo, prin încălzire și ciocănire la cald, se îndepărtau impuritățile, resturile de zgură ale reducerii și bulele de aer destul de numeroase iar metalul, transformat în lingouri, primea o structură „omogenă”.

Lingourile descoperite pînă acum la Grădiștea Muncelului sînt puțin numeroase. Ele au adesea formă bitronconică sau bipiramidală cu vîrfurile retezate (de unde confundarea lor cu nicovalele) și, mai rar, cu aspect de bară paralelipipedică a cărei lungime și grosime varia în funcție de mărimea și de forma uneltelor ce urmau a fi confecționate din ea. Lingoul aflat în curs de prelucrare, descoperit la „Căprăreața”, are forma unei plăci groase de metal.

Tot prin batere la cald lingourile se lungeau și se lăteau în funcție de forma piesei căreia îi erau destinate, apoi, tot la roșu fiind, se tăiau cu dălțile și, în continuare, prin ciocănire se obțineau cele mai felurite unelte și obiecte cu destinație gospodărească. Pentru piesele cu forme mai complicate crestarea lingourilor cu ajutorul acelorăși dălți ușura obținerea produsului dorit, tot așa cum lipirea la roșu prin martelare, după îndoirea firească prealabilă, ducea la „modelarea” găurii de coadă a topoarelor, teslelor etc. și a tocurilor în formă de manșon. Altele ori orificiile pentru coadă ale unora dintre unelte (de pildă ale greblelor) se obțineau atît prin crestarea, alungirea (prin martelare) și lipirea la roșu a metalului, cît și — mai rar — cu ajutorul dornurilor. Forma complicată a unora dintre unelte și piesele de fier ca și ornamentele meșteșugite existente pe altele se obțineau prin același procedeu al baterii la cald cu ciocane și dornuri de mîinile dibace ale faurilor. Odată obținută unealta, părțile active ale ei se căleau în apă sau ulei (lama brăzdarului de plug, porțiunea menționată a trăgătorului de sîrmă, tăișul topoarelor, al teslelor etc.).

În ultima perioadă de existență a atelierului de făurărie de la „Căprăreața”, el producea probabil în primul rînd arme (lipsa lor în descoperiri apare firească în timp de război cînd nimeni nu le depozita), unelte, material de construcție și totodată se reparau piese de fier deteriorate în timpul folosirii lor.

Probabil tot pentru reparații se afla acolo și căruța cu patru roți ale căror piese metalice (nr. 51—58) au fost descoperite în fața porților făurăriei. Nu este exclus ca aceleași căruțe să-i fi aparținut și alte piese de fier (cuie, poate, mai

¹⁶ Cf. R. Pleiner, *Staré evropské kovářství*, Praha, 1962, p. 135, 137, 274 (lupele sînt dintr-o epocă mai tîrzie).

¹⁷ Ea a fost probabil ceva mai mare, dar a scăzut în greutate datorită oxidării îndelungi.

ales cel de sub nr. 78), dar precizarea lor este imposibilă. Fără a intra acum în toate detaliile încercărilor posibile de reconstituire a ei — cu atât mai mult cu cât vom reveni cu altă ocazie — este de subliniat doar că aparține tipului de căruță înaltă, cu roți egale, asemănătoare cunoscutei *carruca* de pe reprezentările antice¹⁸. Concepția și sistemul de confecționare a roților (fig. 13/8—9) erau dintre cele mai ingenioase și rezistente.

Originea uneltelor existente în atelier nu poate fi precizată totdeauna cu destul temei deoarece publicările de astfel de materiale (cu toate datele referitoare la mediul în care au fost descoperite, datarea lor etc.) sînt încă rare atât în literatura de la noi, cât și din alte zone europene. Se adaugă faptul că pentru a avea privirea de ansamblu asupra tuturor descoperirilor de acest fel din așezările dacice, indispensabilă urmării și precizării diferitelor influențe externe probabile (tracică, celtică, grecească, romană), este necesară publicarea lor monografică. Pentru unele așezări cu anumite particularități de ordin arheologic-istoric — cum este și Grădiștea Muncelului — este posibilă formularea unor ipoteze ce urmează a fi confirmate sau infirmate de cercetările viitoare de detaliu.

Pentru unelte de fierărie existente în atelier se găsesc analogii atât în lumea greco-romană, cât și în cea celtică. Barosul masiv (nr. 5) este cunoscut încă de timpuriu în lumea greacă¹⁹ și prezent în cea romană²⁰, tot așa ca și baroasele de forjă²¹.

Ciocanele (inclusiv cele de tăiat) sînt, de asemenea, cunoscute în lumea greco-romană²² și în cea celtică²³. Cleștii de diferite mărimi și tipuri, dar mai ales cei cu gura lungă sînt iarăși cunoscuți de timpuriu în descoperirile greco-romane²⁴, în Spania²⁵, în descoperirile celtice²⁶, ca și cei de dimensiuni mai mici²⁷, apropiate de exemplarul nostru (nr. 17). Nicovala mică (nr. 25) are analogii în exemplarele romane în formă de „T” cu brațe inegale²⁸. Dalta masivă de tăiat metal apare în descoperiri romane²⁹, celtice³⁰, dornul în lumea romană³¹ și în cea celtică³², iar pila de diferite mărimi în descoperiri romane³³.

¹⁸ DA, s.v. *Carruca*, p. 928.

¹⁹ A. Neuburger, *Die Technik des Altertums*, ed. IV-a, Leipzig, p. 52, fig. 57; *Kultura materialna starozytniej Grecji*, Warszawa—Wrocław, 1956, p. 291—292, fig. 311.

²⁰ A. Neuburger, *op. cit.*, p. 53, fig. 61 = R. Ménard — Cl. Sauvageot, *Vie privée des anciens*, V, Paris, p. 276, fig. 338.

²¹ A. Neuburger, *op. cit.*, p. 52, fig. 57.

²² *Kultura materialna*..., p. 297, fig. 329; R. Ménard — Cl. Sauvageot, *op. cit.*, p. 277, fig. 339; C. Blümlein, *Bilder aus den römisch-germanischen Kulturleben*, München—Berlin, 1918, p. 85, fig. 254.

²³ K. Darnay, *Kelta pénzverő- és öntő-műhely Szalacsán*, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 423.

²⁴ A. Neuburger, *l.c.* = *Kultura materialna*..., p. 290, fig. 309, p. 297, fig. 324; C. Blümlein, *op. cit.*, p. 85, fig. 254.

²⁵ M. Encarna Sanahuja Yll, *Instrumental de hierro agrícola e industrial de la época ibero-romana en Cataluña*, în *Pyrenae*, 7, Barcelona, 1971, p. 62, fig. 13/1.

²⁶ K. Darnay, *l.c.*; M. Szabó, *Sur les traces des Celtes en Hongrie*, Budapest, 1971, p. 40, fig. 7.

²⁷ C. Blümlein, *l.c.*; K. Darnay, *op. cit.*, p. 422.

²⁸ C. Blümlein, *l.c.*; A. Neuburger, *op. cit.*, p. 51, fig. 56.

²⁹ C. Blümlein, *l.c.*; J. Szilágyi, *Aquincum*, Budapest, 1956, p. 67, pl. IX.

³⁰ K. Darnay, în *ArchÉrt*, XXX, 1910, p. 131.

³¹ C. Blümlein, *l.c.*; M. Encarna Sanahuja Yll, *op. cit.*, p. 66, fig. 26/2, p. 82, fig. 26/1, 3.

³² J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praha, 1956, p. 346, pl. CXXVIII/29.

³³ C. Blümlein, *l.c.*; A. Neuburger, *l.c.*

Uneltele de dulgherie au, de asemenea, analogii ce merg pînă la identitate. Toporul este, evident, cunoscut peste tot, dar teslele sînt de un tip puțin deosebit în lumea greco-romană³⁴ (mai ales tesle-ciocan și tesle-topor³⁵), mai apropiate ca formă fiind cele celtice³⁶. Cuțitoaia de același tip este iarăși cunoscută³⁷, ca și dalta pentru lemn³⁸.

Atît în Spania³⁹, cît și în Italia⁴⁰ greblele de fier sînt tot masive dar de alt tip. În schimb, săpăligile din lumea greco-romană⁴¹ se aseamănă pînă la identitate cu exemplarul nostru (nr. 44) iar trăgătorul de sîrmă s-a confecționat după același principiu — chiar dacă forma și dimensiunile nu sînt identice — în diferite zone antice⁴².

După cum s-a văzut, majoritatea uneltelor existente în atelierul acum în discuție au analogii începînd cu piesele similare grecești din sec. VI—V, continuînd cu cele celtice și încheind cu uneltele romane contemporane și mai tîrzii. Dar prezența uneia sau alteia dintre forme în alte medii decît cel dacic înseamnă implicit influențe greco-romane sau celtice exercitate asupra civilizației deco-gete, considerînd drept creații autohtone doar acele piese care nu-și găsesc analogii în altă parte (sapele, greblele)? Mai întîi credem că toate piesele, extrem de frecvente în descoperiri, cu formă simplă, strict funcțională (topoare, tesle, sape, ciocane, dălți) care le face comune mai multor civilizații, puteau să apară simultan sau la date diferite în diverse medii culturale nu neapărat ca urmare a unor influențe străine de ele. Inițial, în prima vîrstă a fierului și chiar în cea de a doua, introducerea metalurgiei noului metal, care avea să revoluționeze tehnica vremii, s-a făcut mai ales ca urmare a unor influențe venite din diferite zone culturale, dar apoi dezvoltarea ei a avut loc atît paralel, cît și cu legături mai mult sau mai puțin intense între diferitele popoare antice și ca atare unele „invenții“ puteau apare și au apărut independent. Chestiunea originii îndepărtate a diferitelor unelte și produse de fier nu va putea fi clarificată cu această ocazie, dar este de evitat tendința de a pune numai sau mai ales pe seama influențelor venite din afară întreaga dezvoltare a metalurgiei fierului la daco-geți, ceea ce nu poate duce decît la exagerări de neconcepție⁴³.

Totodată este iarăși evident că anumite produse au apărut ca urmare a unor influențe externe. Cel mai bun exemplu este brăzdarul de plug preluat de daco-

³⁴ *Kultura materialna* ..., p. 296, fig. 318.

³⁵ C. Blümlein, *op. cit.*, p. 24, fig. 61 (teslă-ciocan); *Kultura materialna* ..., p. 296, fig. 316—317 (teslă-topor).

³⁶ J. Filip, *op. cit.*, p. 116, fig. 36.

³⁷ M. Encarna Sanahuja Yll, *op. cit.*, p. 62, fig. 18/2; C. Blümlein, *op. cit.*, p. 87, fig. 257.

³⁸ M. Encarna Sanahuja Yll, *op. cit.*, p. 67, fig. 8/3 (socotită săpă); K. Darnay, în *ArchÉrt*, XXVI, 1906, p. 423.

³⁹ M. Encarna Sanahuja Yll, *op. cit.*, p. 78, fig. 6/1—2.

⁴⁰ P. Gusman, *Pompei*, Paris, [1899], p. 270.

⁴¹ Idem, *op. cit.*, p. 269; A. Neuburger, *op. cit.*, p. 89, fig. 143/11; *Kultura materialna* ..., p. 297, fig. 319; M. Encarna Sanahuja Yll, *op. cit.*, p. 73, fig. 4/2, p. 81, fig. 4/1.

⁴² Pentru trăgătoarele de sîrmă vezi studiul lui P. Rump, *Beitrag zur Geschichte des Drahtzieheisens*, în *Stahl und Eisen*, 88, 1968, Heft 2, p. 53—57.

⁴³ Pentru a nu da decît un exemplu notăm că R. Pleiner (*Staré evropské kovařství*, Praha, 1962, p. 266) socotește uneltele descoperite pe terasele Dealului Grădiștii nici mai mult nici mai puțin decît depozite ale comercianților și negustorilor celți!

geți de la tracii sud-dunăreni⁴⁴. Recent, aproape toate uneltele dacice de fier care au corespondențe în lumea celtică (topoarele cu gaura verticală, ciocanele, cleștii, nicovalele, pilele și dălțile, burghiile) sînt considerate ca preluate de la celți⁴⁵.

Referindu-ne cu această ocazie doar la descoperirile de la Grădiștea Muncelului, fără îndoială mai numeroase în întreaga Dacie (mai multe decît cele din teritoriile locuite de daco-geți luate împreună) și totodată mai diversificate, specializate deci pentru diferite operații, este de avut în vedere în primul rînd datarea acestor piese. Neluînd în considerare descoperirile întîmplătoare mai vechi — dintre care unele pot să fie romane —, ci numai pe acelea aflate în locuințe dacice și în ateliere incendiate și părăsite⁴⁶, este de remarcat că marea lor majoritate se datează în ajunul războaielor lui Decebal cu Traian, ca atare într-o vreme cînd la curtea regelui dac erau atrași meșteri și tehnicieni romani⁴⁷. Începuturile prezenței unor asemenea meșteri — dar greci de astă dată — sînt de situat pe vremea lui Burebista, după cucerirea de acesta a țărmului apusean al Pontului Euxin. Activitatea metalurgică în capitala statului dac a fost mai intensă, firesc, în anii conflictelor cu Domitianus și în ajunul războaielor traiane. Contribuția directă în metalurgia fierului a meșterilor și tehnicienilor greci și mai ales romani este de căutat în primul rînd tocmai în acea diversificare și specializare a uneltelor pentru anumite operații. Dar precizări și concluzii de ansamblu privind uneltele și produsele de fier din teritoriile daco-gete nu se pot formula fără publicarea exhaustivă a materialelor de acest fel.

Atelierul de făurărie acum publicat vine să se adauge altora similare cunoscute de mai înainte în capitala statului dac stînd mărturie a intensei activități a faurilor daci, care, prin produsele ieșite din mîinile lor, satisfăceau necesitățile în materie de ustensile și obiecte de fier ale zonei. Mai mult, prezența constantă a uneltelor agricole, de dulgherie etc., în toate descoperirile de pînă acum databile la războaiele lui Traian cu Decebal demonstrează că pericolul roman nu reușise să întrerupă mersul firesc al activității omenești. Abia cucerirea Daciei avea să aducă cu sine încetarea activității și prezenței dacice la Sarmizegetusa.

I. GLODARIU

UNE FORGE DE SARMIZEGETUSA DACIQUE

(Résumé)

Une découverte fortuite et des recherches systématiques faites en 1971 ont mené à la découverte d'une grande forge à Grădiștea Muncelului. La forge a été trouvée à 1 km environ de l'enceinte sacrée (fig. 1). Sur une des terrasses on a découvert 887 kg de fer brut en loupes (avec une autre quantité de fer, 1 tonne environ, perdue juste après que la découverte a été faite) et sur autres deux terrasses (fig. 2) on a trouvé la forge mentionnée et ses outils cachés, non loin

⁴⁴ M. Čičicova, *Au sujet du soc thrace*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 117—122; cf. I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1975, p. 369—371.

⁴⁵ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 376—379.

⁴⁶ De pildă atelierele cunoscute doar din rapoartele de săpături (C. Daicoviciu și colab., *Șantierul Grădiștea Muncelului*, în *SCIV*, III, 1952, p. 297—302; IV, 1—2, 1953, p. 164—173 — tot aici, p. 169, și 15 lupe).

⁴⁷ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXVII, 6; LXVIII, 9.

de là, en deux vases de provisions (leurs couvercles dans la fig. 3). La céramique trouvée sur la terrasse contenant la forge est dace, spécifique pour la fin du Ier siècle n.e. et le début du siècle suivant. Le flacon en verre (fig. 3/3) est daté de la même période.

Sur la terrasse VI (fig. 4, 5) il y avait deux grandes constructions en bois (une sorte de hangar-remise). Dans l'une (fig. 5) on a découvert les traces évidentes de l'âtre de la forge et des matériaux de construction en fer. Le matériel en fer (outils et objets) fut groupé en quelques catégories. La première comprend le fer brut en loupes (fig. 6) et les outils du forgeron (fig. 7—10), la deuxième les outils du charpentier (fig. 10—11) et la troisième les outils agricoles (fig. 12) — les râtaux pouvaient aussi être employés dans la métallurgie. On y ajoute les pièces en métal d'un char (fig. 13/1—4 — un essai de reconstituer une roue dans la fig. 13/8—9), un verrou (14/1), un pivot (14/3—4), des gonds (14/3—10, 15) des clous, des gros clous, des agrafes de montage etc.

Les minerais de fer (existants en trois grandes régions) pouvaient provenir de la zone de la capitale de l'Etat dace tout aussi bien, que des mines des environs, exploitées longtemps encore après. Ces minerais étaient réduits sur place et les loupes de métal qu'on en obtenait étaient transportées aux ateliers. Pour obtenir le fer brut découvert en 1971, il a été besoin — d'après des calculs récents — de 50 tonnes de minerais environ.

Les outils étaient confectionnés par martelage à chaud et en ce sens il est important de souligner un lingot trouvé en cours de coupe (10/5), une pièce en cours d'usinage (10/1), le soc de charrue non-recourbé et sans profil (10/7) de même que la constatation qu'il n'y a d'usé que les outils du forgeron et trois haches tranchantes. Les petites tenailles (10/3) et la petite enclume peuvent être des outils d'orfèvrerie.

Tenant compte du matériel archéologique découvert, de la constatation de la mise en cachette des outils et des produits de l'atelier, du puissant incendie qui détruisit ce dernier, il est à conclure que l'activité humaine y prit fin, très probablement, pendant la deuxième guerre dace de Trajan (106), les outils étant cachés par les forgerons daces à l'approche de l'armée romaine qui détruisit les constructions.

Bien qu'initialement certaines connaissances techniques aient été empruntées par les Daco-Gètes aux Celtes, aux Grecs et plus tard aux Romains, l'évolution ultérieure de la métallurgie du fer s'est faite sur des bases autochtones. La contribution des artisans grecs et romains, vivant à la cour des rois daces, est importante tout d'abord dans la diversification et la spécialisation des outils métallurgiques et d'autres catégories.

Cet atelier se joint à d'autres, pareils, toujours grands, découverts avant; il témoigne de l'intense activité métallurgique, et implicitement économique, de la zone de la capitale de l'Etat dace.

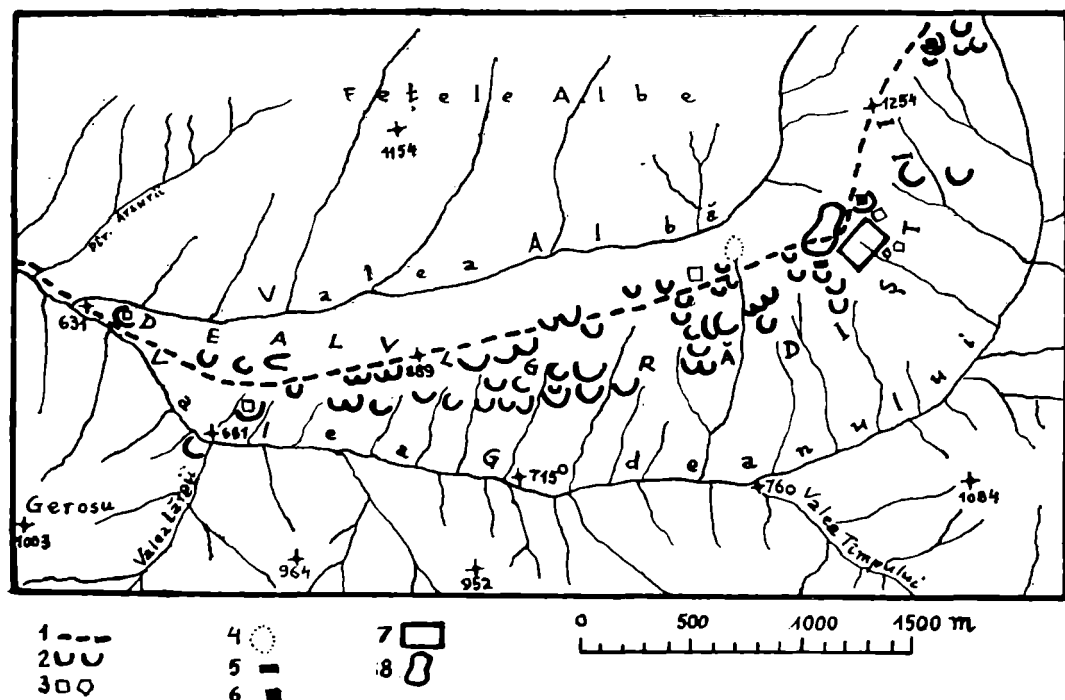

Fig. 1 — Schiță a descoperirilor de pe Dealul Grădiștii (Sarmizegetusa): 1 potecă modernă; 2 terase antice; 3 turnuri; 4 cisternă; 5 termele romane; 6 ateliere; 7 zona sanctuarelor; 8 cetatea.

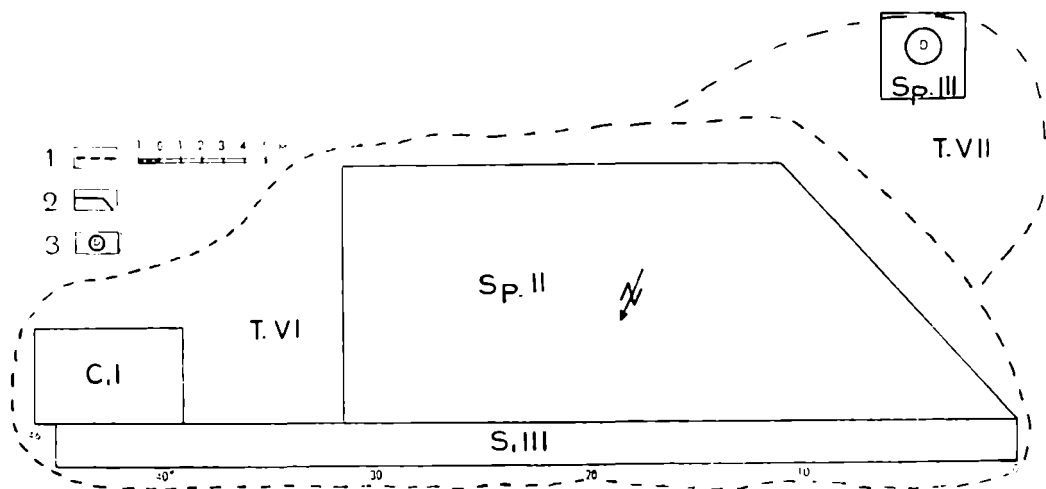

Fig. 2 — Dealul Grădiștii, terasele VI—VII: 1 limita teraselor; 2 limita săpăturilor; 3 locul descoperirii uneltelor de fier.

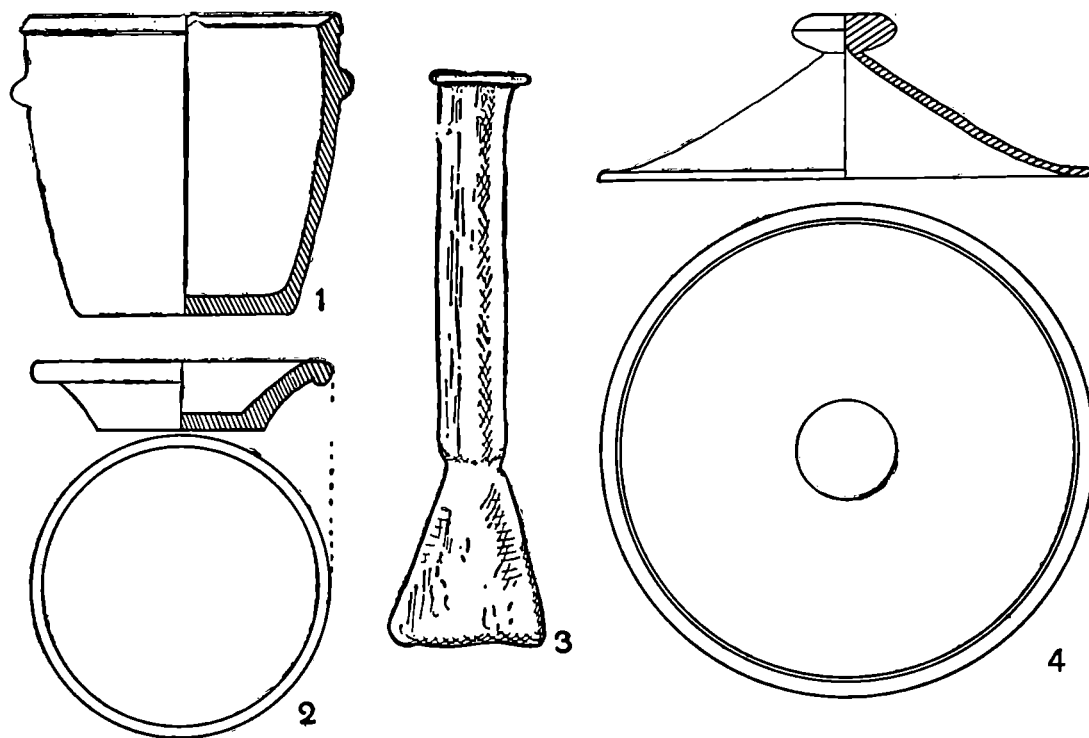

Fig. 3. — 1 buton de capac; 2 vas brun-gălbui; 3 capac.

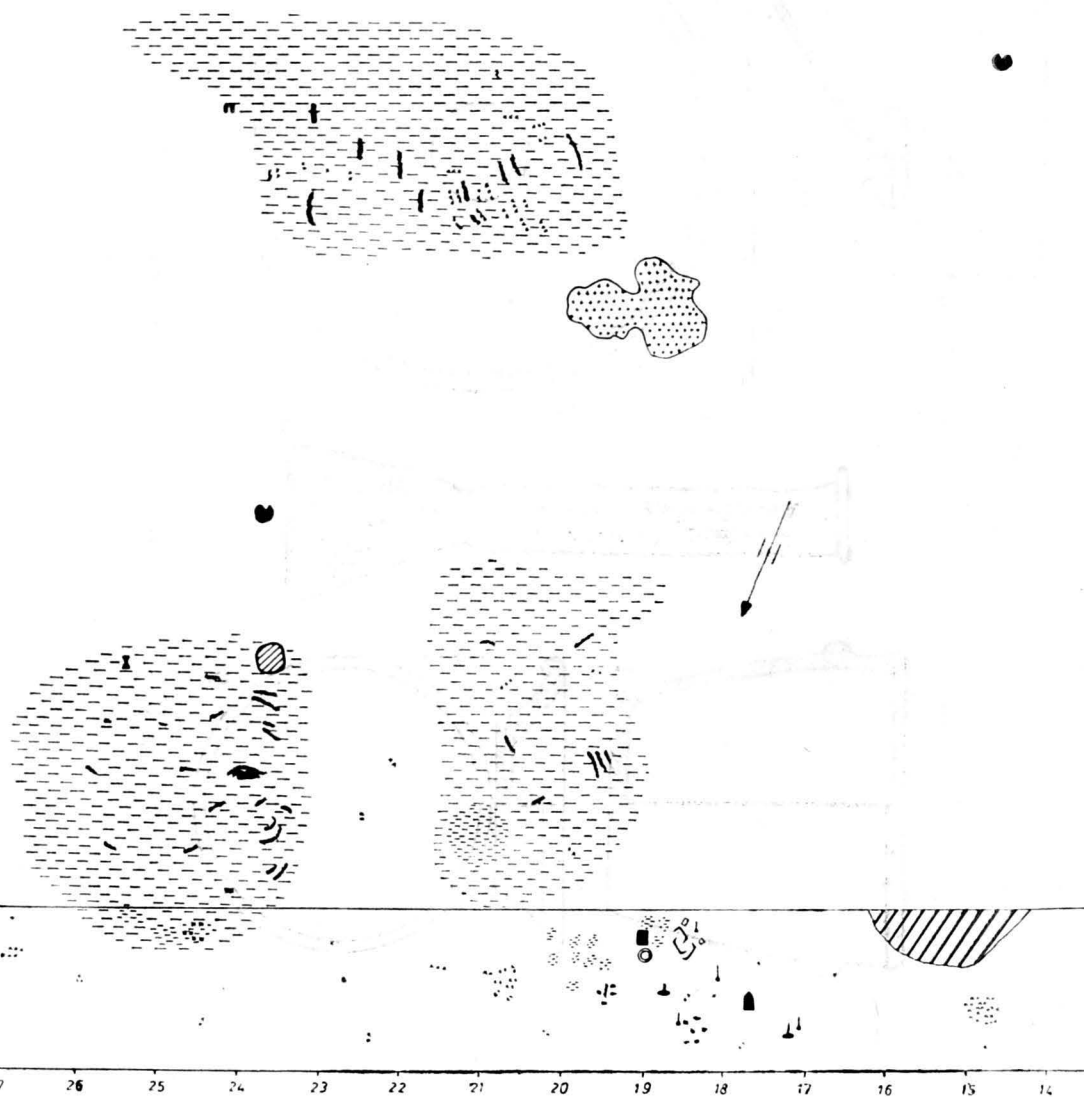
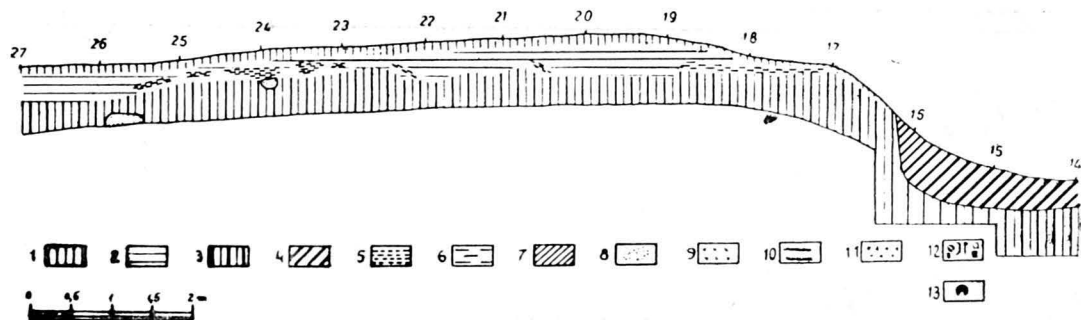

Fig. 4 — Secțiunea III, plan și profilul peretelui de SSE (parțial) și planul suprafeței II (parțial): 1 humus actual; 2 sol brun-gălbui; 3 sol brun-gălbui amestecat cu sfărâmatură de micașist; 4 groapă modernă; 5 pământ ars; 6 podină înroșită; 7 urmă de stîlp; 8 piatră de micașist; 9 ceramică; 10 cărbune; 11 podină puternic arsă; 12 obiecte de fier; 13 lupe.

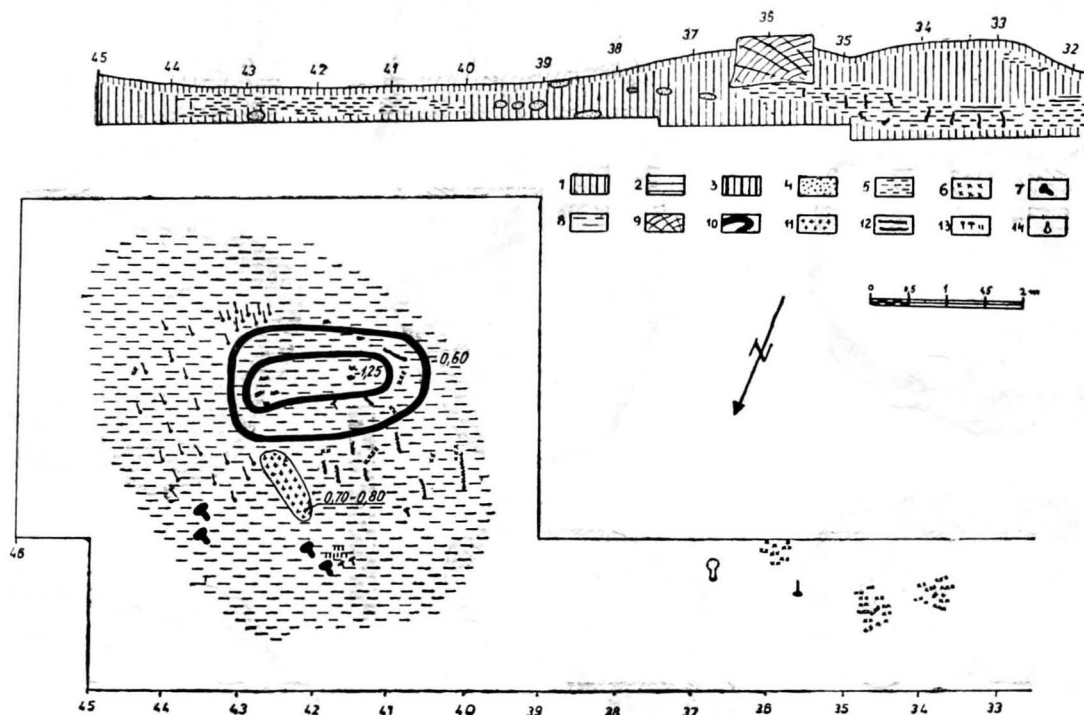

Fig. 5 — Secțiunea III. plan și profilul peretelui de SSE (parțial) și planul casetei I: 1 humus actual; 2 sol brun-gălbui; 3 sol brun-gălbui amestecat cu sfărâmatură de micașist; 4 piatră de micașist; 5 pământ ars; 6 fragmente ceramice; 7 piese de fier de la roțile unei căruțe; 8 podină înroșită; 9 buturugă; 10 crustă de pământ vitrifiat; 11 podină puternic arsă; 12 cărbune; 13 cuie și ținte de fier; 14 unguetariu de sticlă.

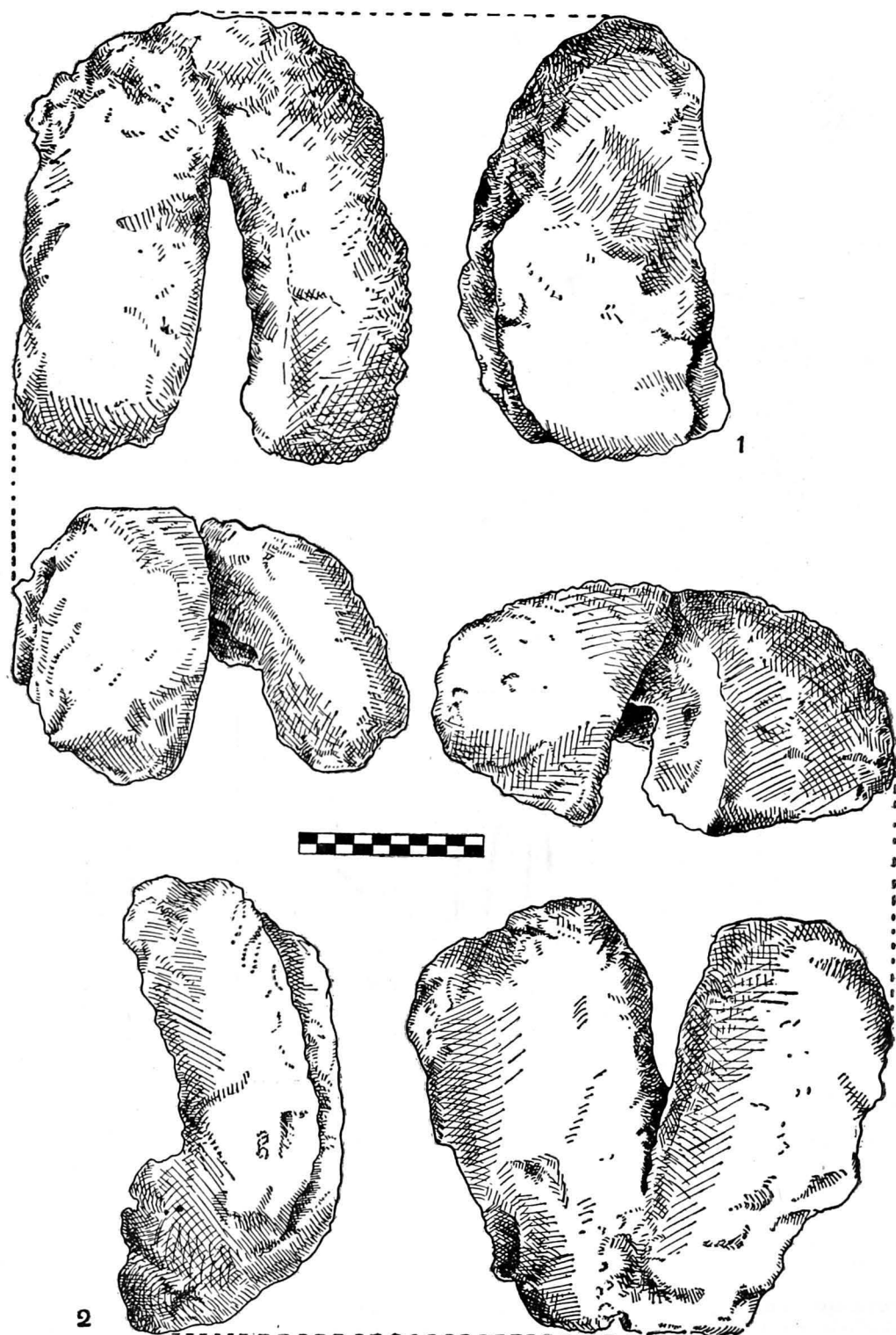

Fig. 6 — Lupe de fier.

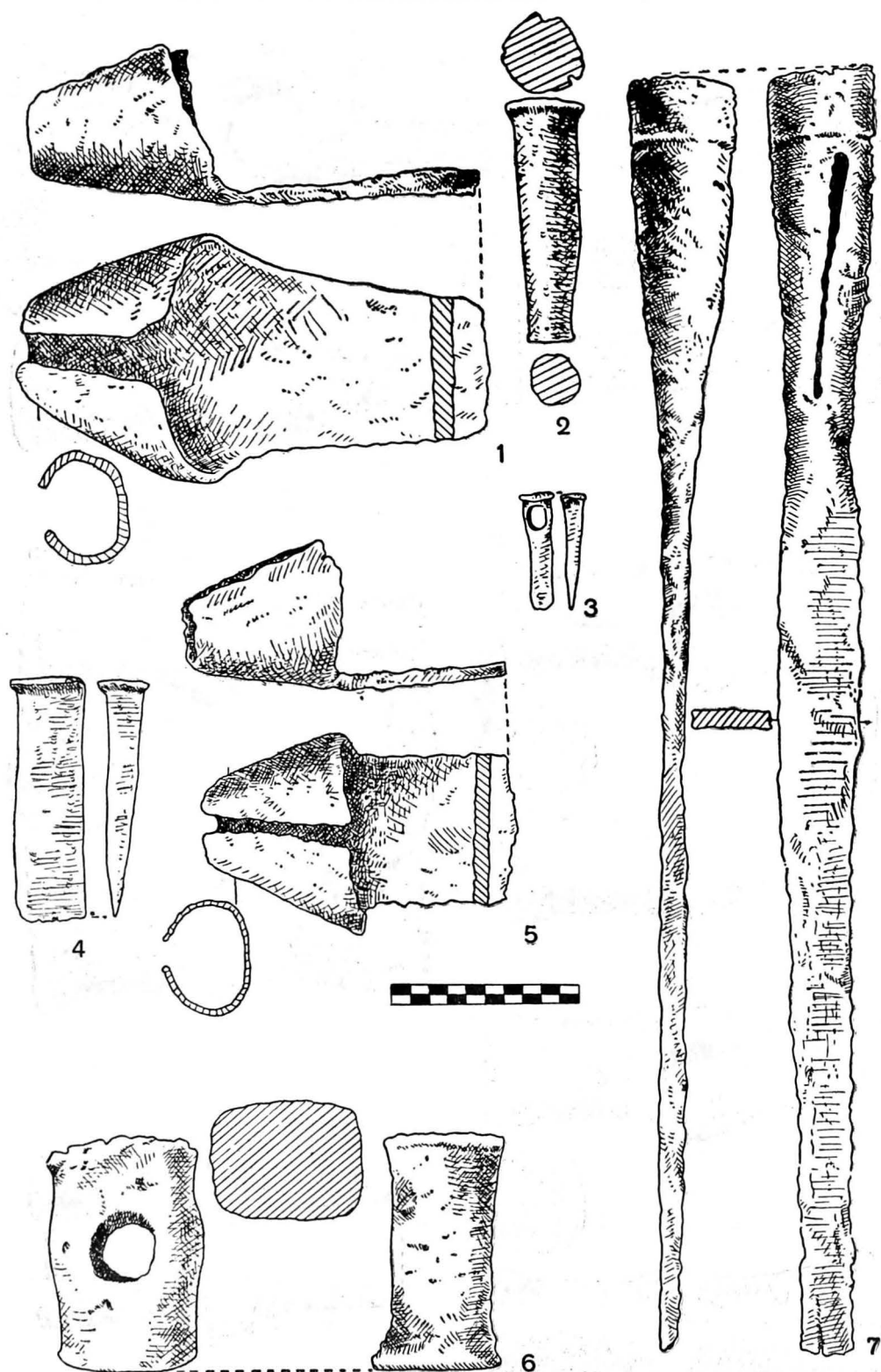

Fig. 7 — 1. 5 Apărător de gură de foale; 2 dorn; 3 — 4 dălți; 6 baros; 7 desfundător

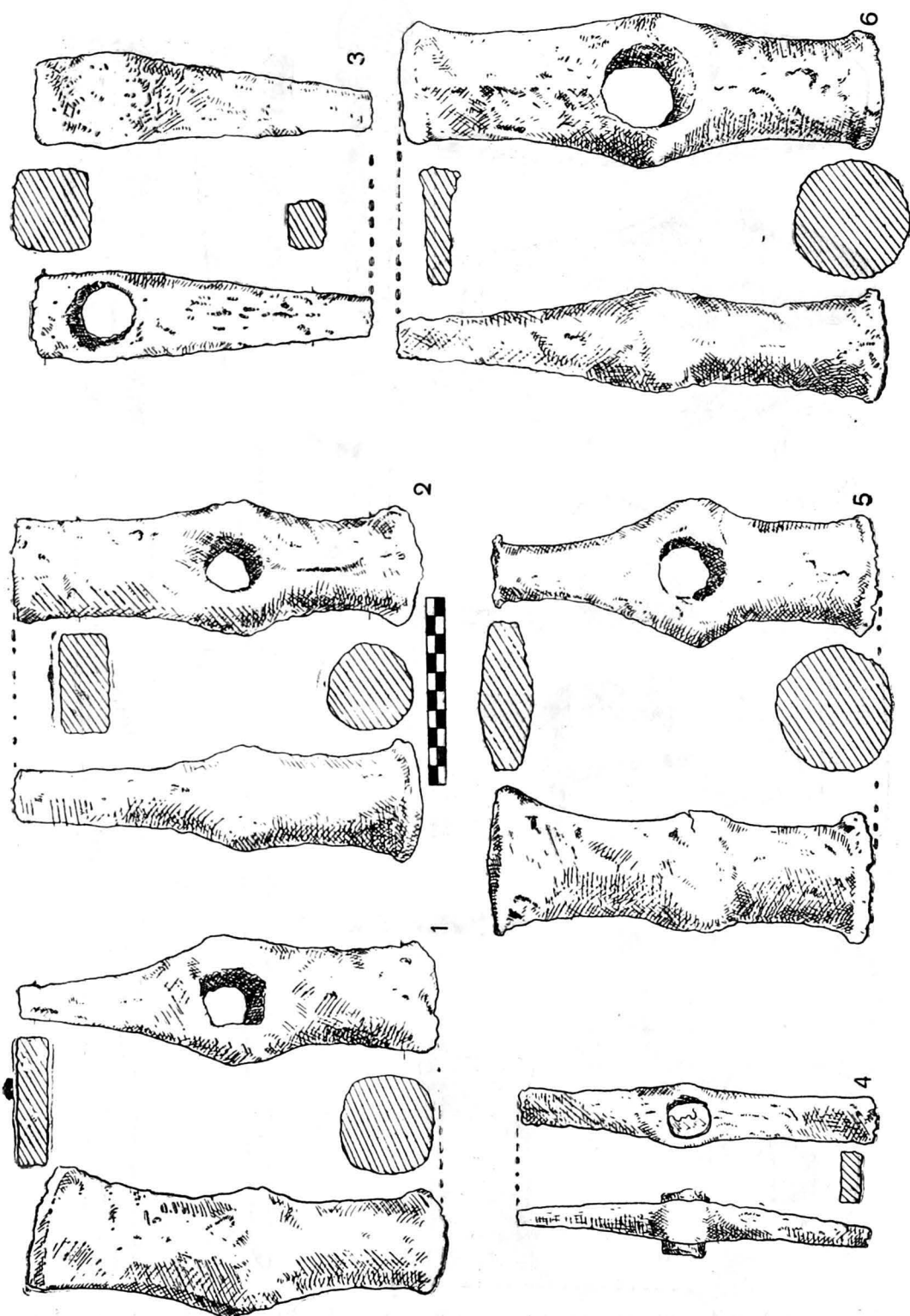

Fig. 8 — 1 — 2, 5 — 6 Baroase de forjă; 3 — 4 ciocane.

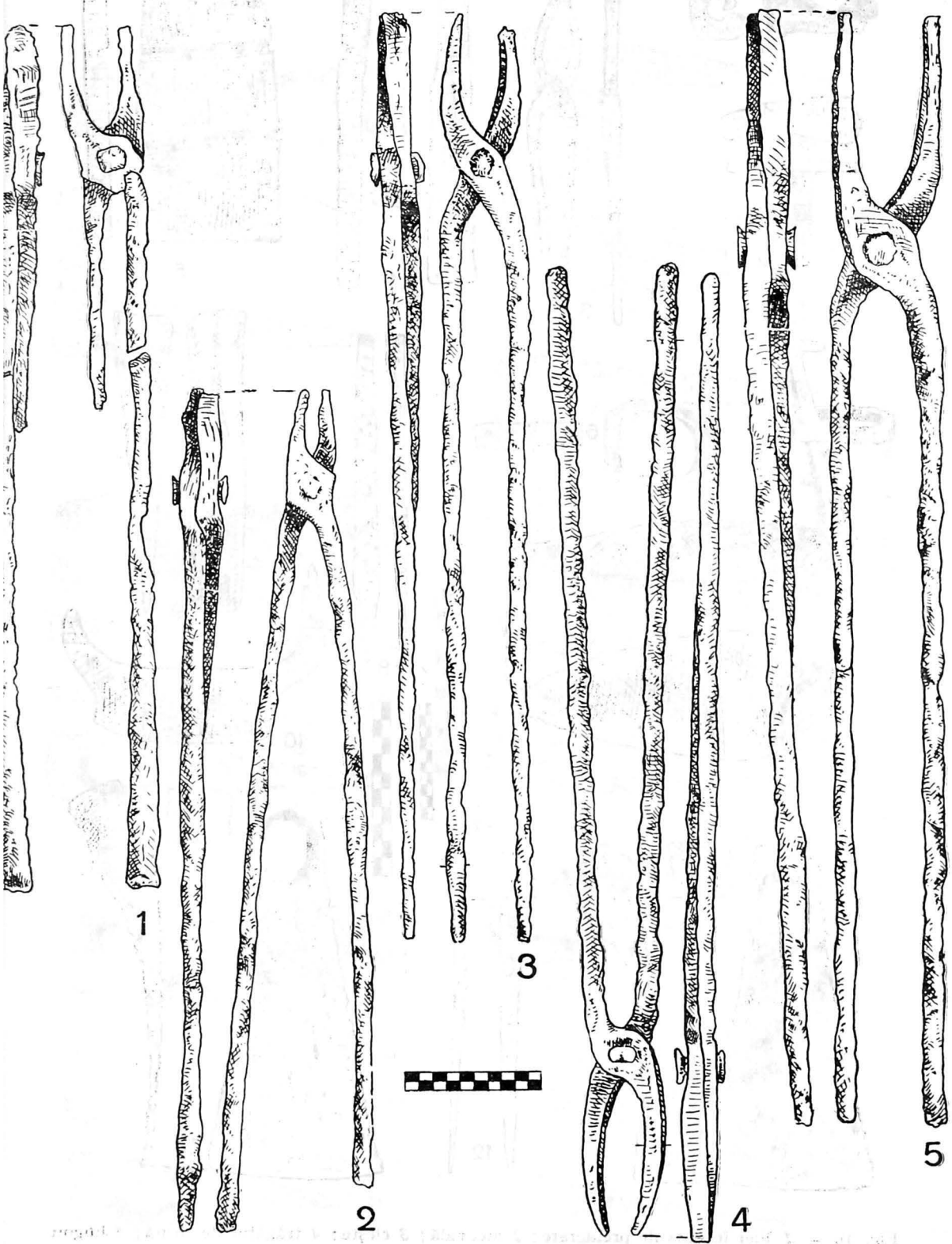

Fig. 9 — Clești de forjă.

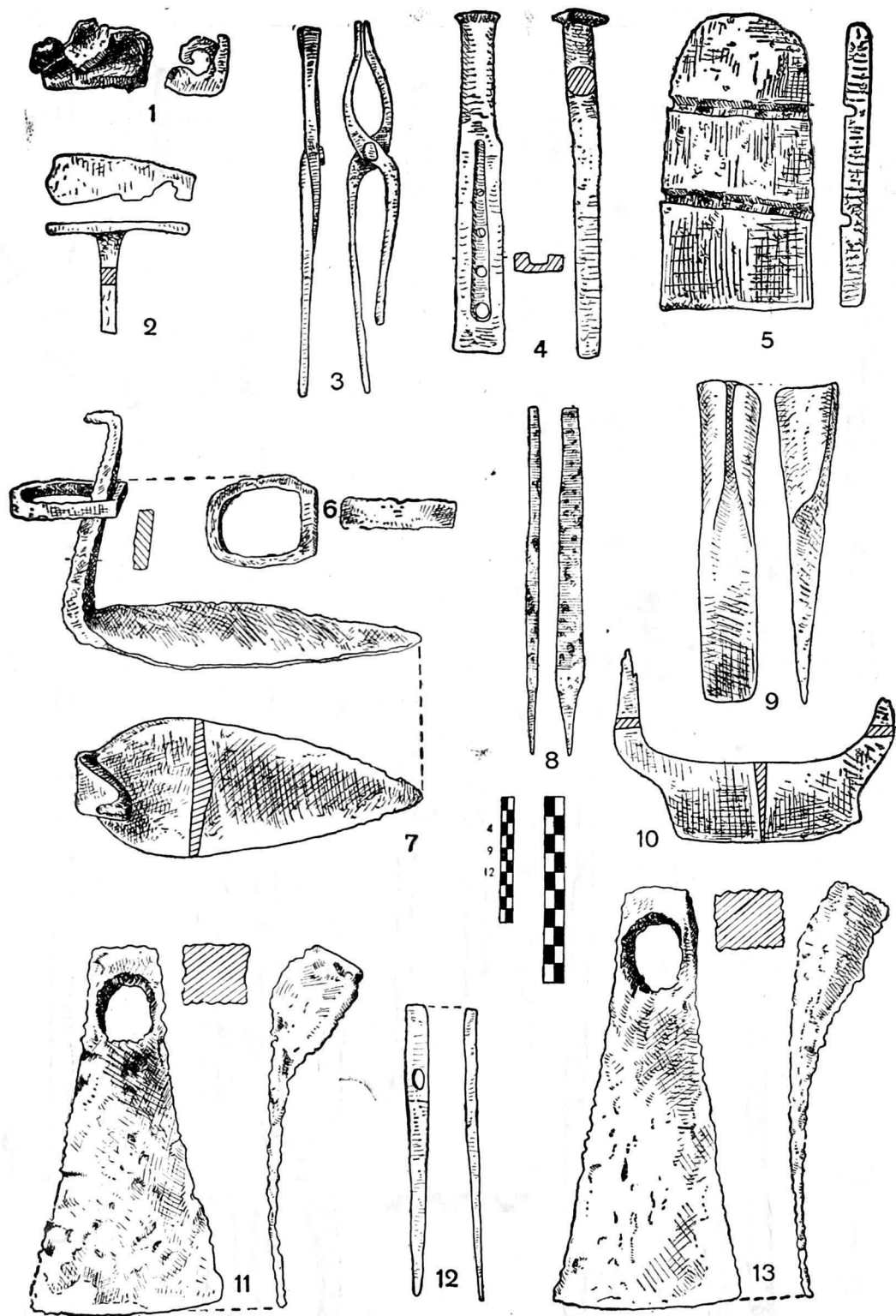

Fig. 10 — 1 Fier în curs de prelucrare; 2 nicovală; 3 clește; 4 trăgător de sîrmă; 5 lingou în curs de tăiere; 6 verigă de fixare a fierului de plug; 7 fier de plug în curs de prelucrare; 8 pilă; 9 daltă; 10 cuțitoaie; 11 sapă; 13 teslă; 12 perforator.

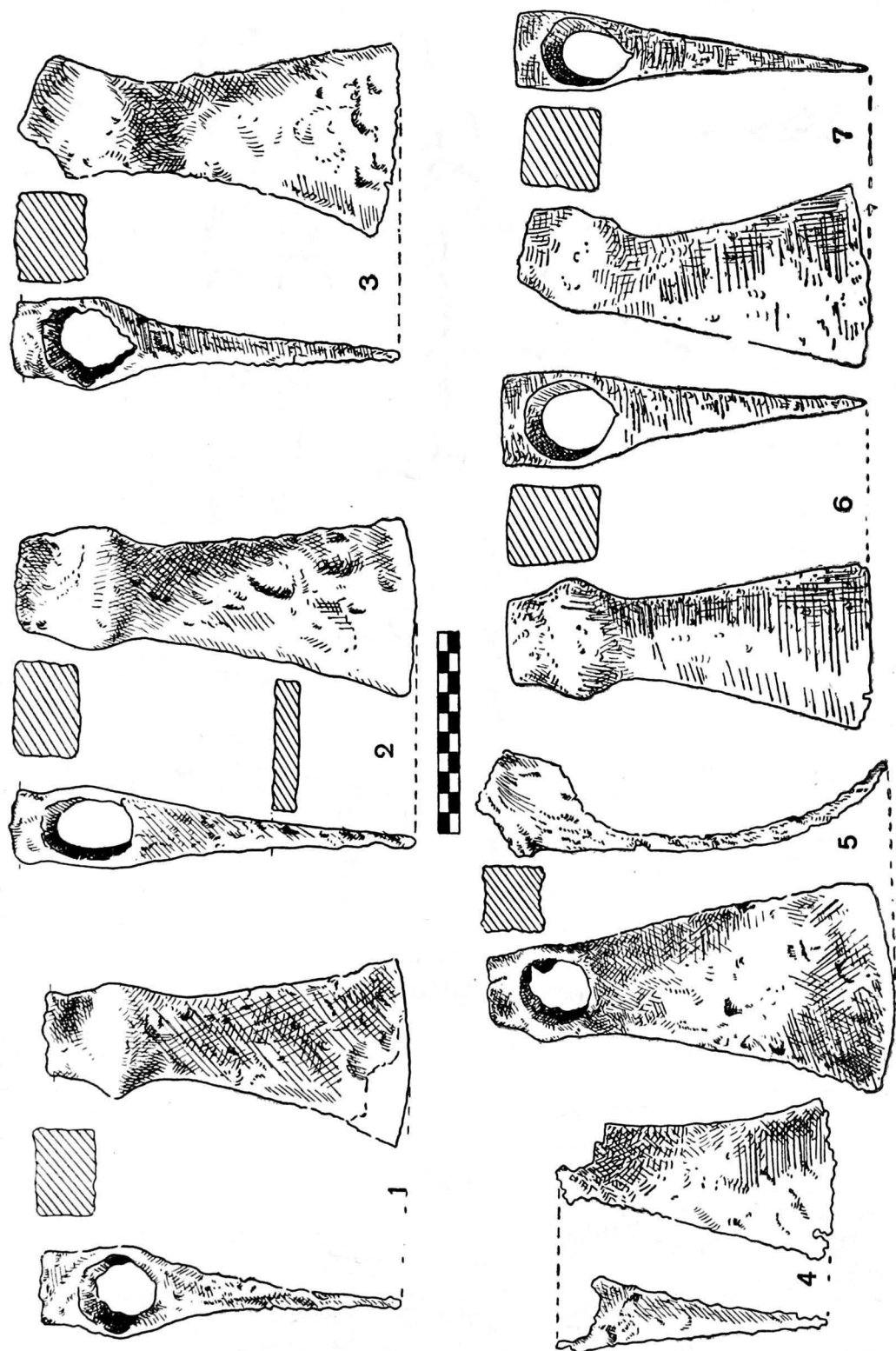

Fig. 11 — 1 — 4, 6 — 7 topoare; 5 tesla.

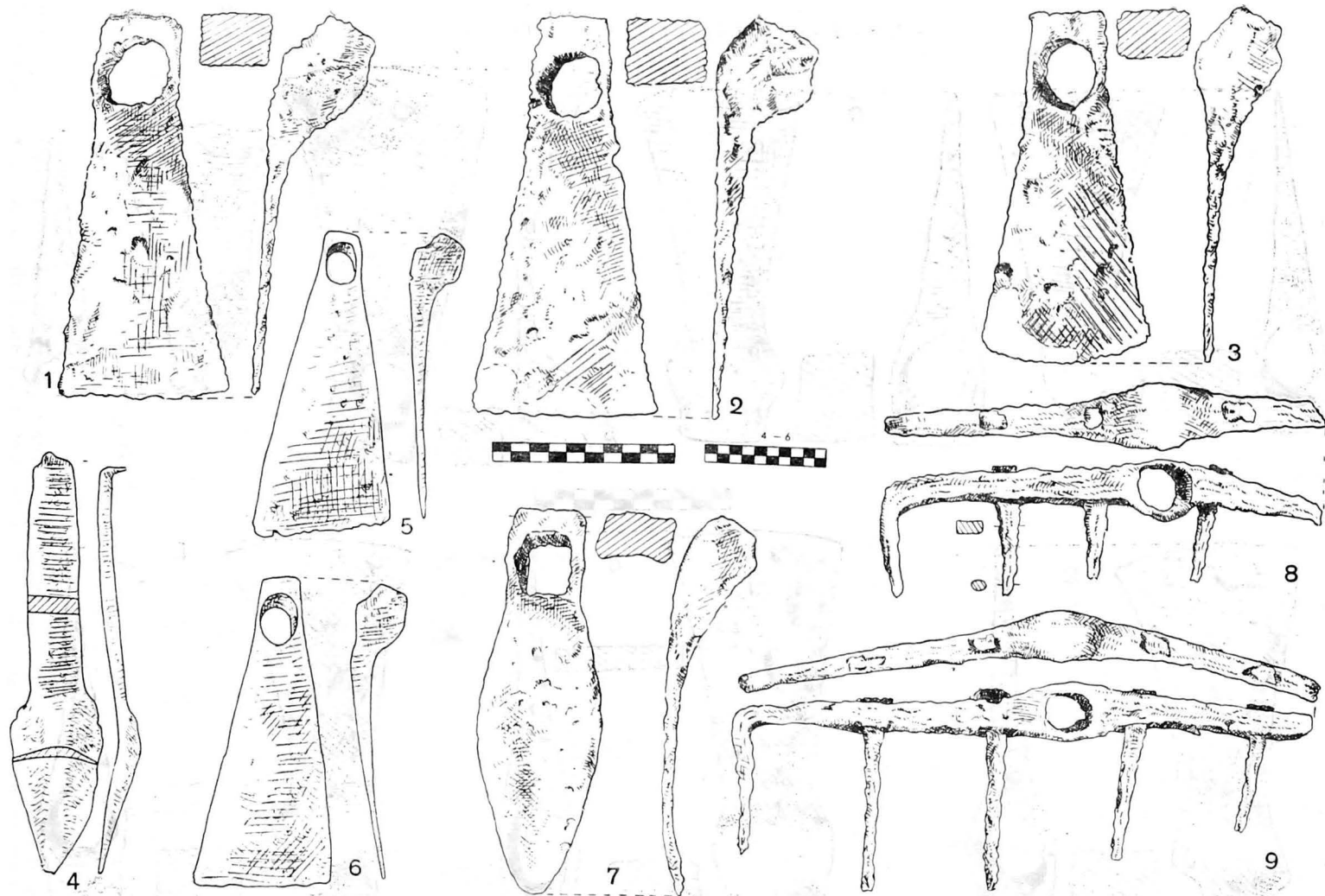

Fig. 12 — 1 — 3, 5 — 6 sape; 4 brăzdar de plug; 7 săpăligă; 8 — 9 greble.

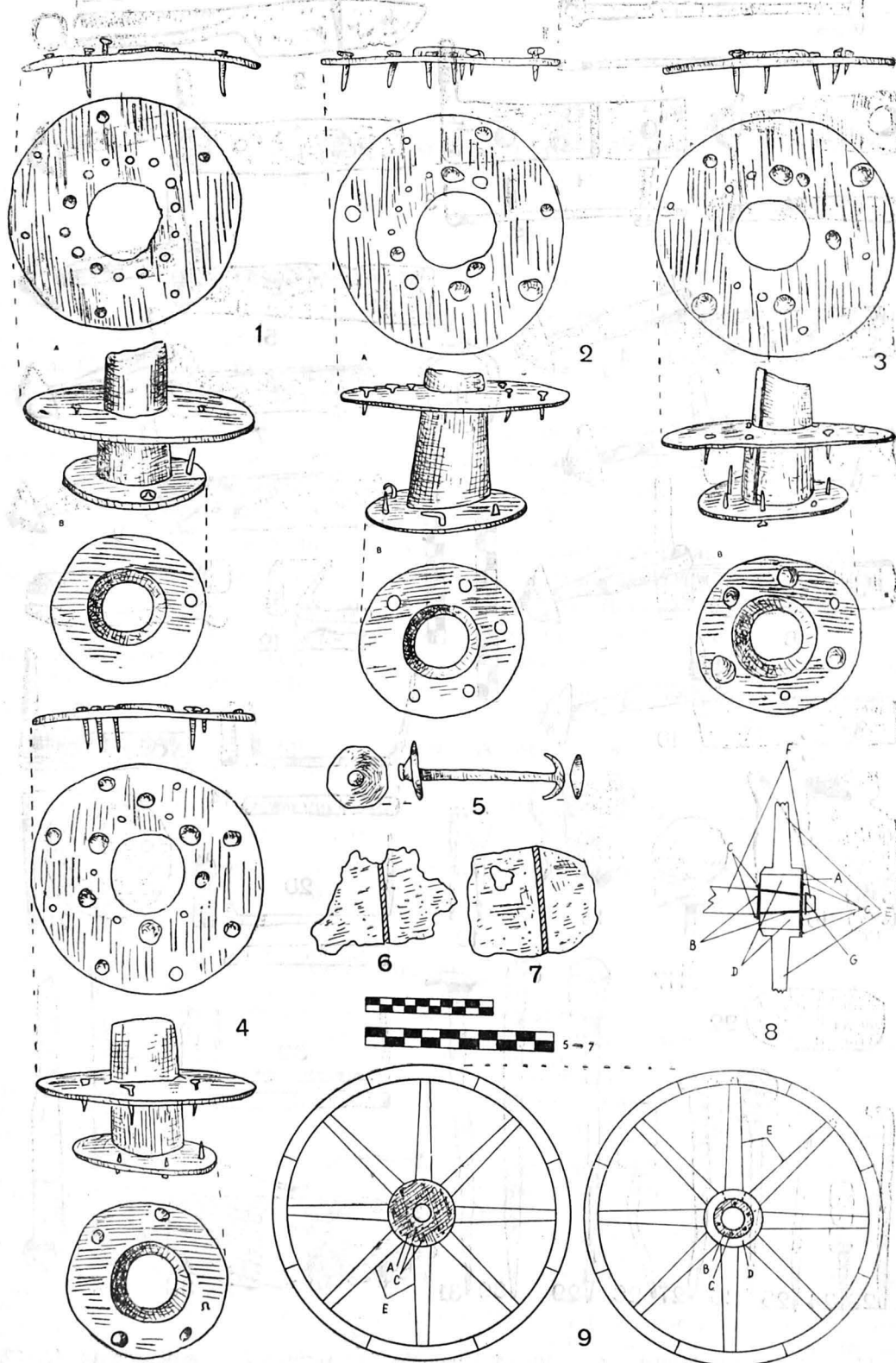

Fig. 13 — 1 — 4 piese de fier de la roțile căruței; 5 cui nituit; 6 — 7 tablă de fier; 8 — 9 încercare de reconstituire a roții căruței (A placă circulară de fier; B piesa conică de fier; C cuie; D butucul roții; E spițe; F axul roții; G cuiul roții).

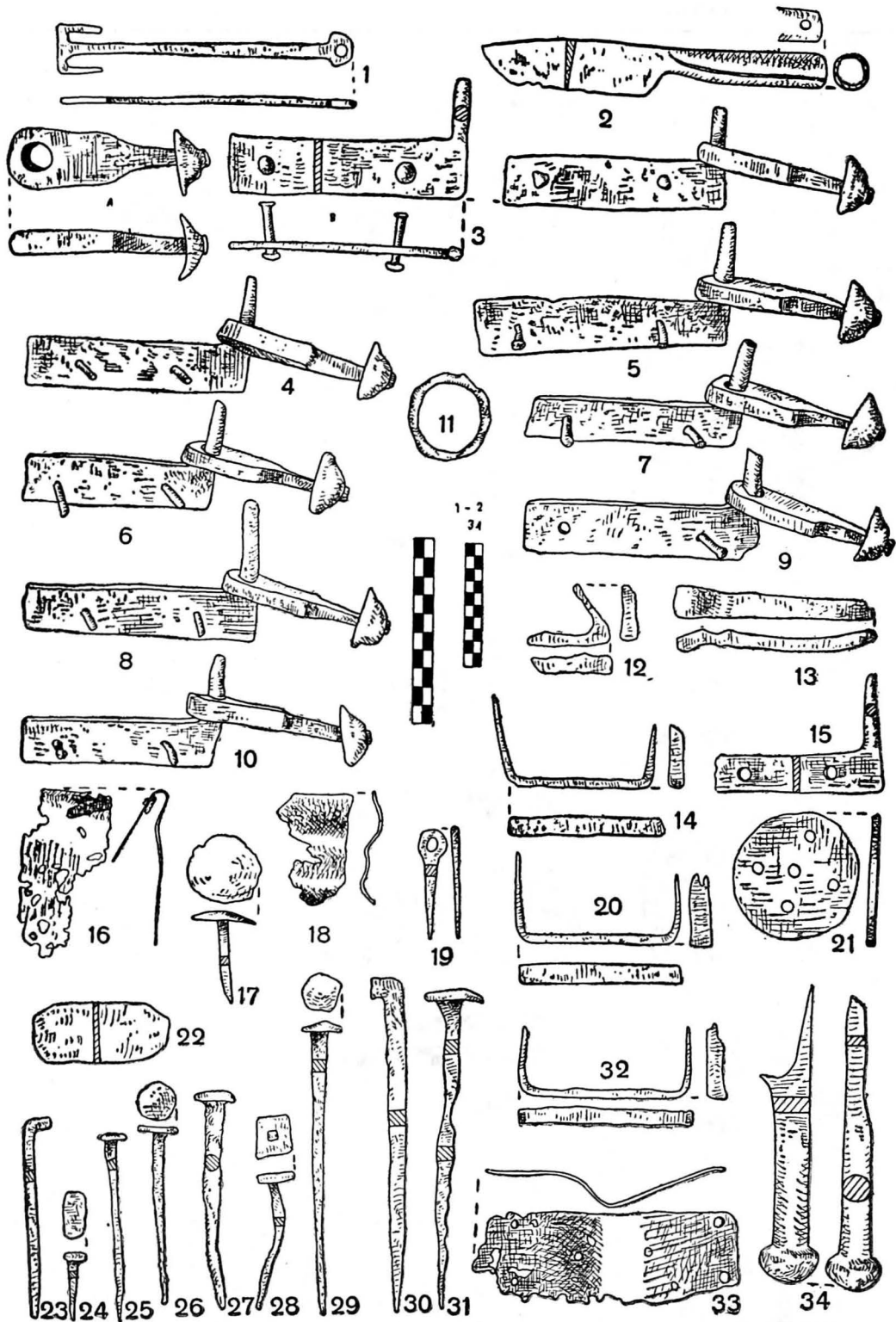

Fig. 14 — 1 Zăvor; 2 cuțit; 3 — 10, 15 balamale; 11 verigă; 13 fier deformat; 12, 19, 23 — 31 cuie și piroane; 17 țintă; 14, 20, 32 scoabe; 16, 18, 33 tablă; 34 pivot.

DESCOPERIRI MONETARE ANTICE ÎN ȚARA ZĂRANDULUI¹

1. *Ineu*, jud. Arad. O monedă dacică de argint ce se încadrează stilistic celei de a doua serii de emisii monetare dacice a fost aflată în anul 1967 pe malul stîng al Crișului Alb, în perimetrul orașului. $G = 14$; $G = 25$. Colecția Liceului din Ineu. Informație prof. Ion Diaconescu, Ineu² (pl. I/1).

2—3. *Șilindia-Satul Mic*, jud. Arad. Pe lângă cele 729 de monede³ ale tezaurului dacic din sec. III î.e.n.⁴, descoperit în 1967, în anii din urmă au mai fost aflate de locuitori alte două piese, ambele avînd $G = 14,5$ și $D = 26$. Colecția Liceului din Ineu. Informație Vasile Frențiu, Ineu (pl. I/2—3).

4—12. *Feniș*, jud. Arad. Pe lângă cele 130 de piese ale tezaurului dacic⁵ de la sfîrșitul secolului II î.e.n. (încadrate celei de a treia serii de emisii monetare), descoperit în 1966, recent au mai fost identificate (fiind aflate în posesia mai multor locuitori ai satelor dimprejur) alte nouă monede pe care le încadrăm catalogului tezaurului publicat, alăturîndu-le grupelor și variantelor, numărul de ordine din paranteză desemnînd piesa din tezaur cu care se aseamănă sau se identică:

4. Se încadrează în grupa VI, varianta A (nr. 13, 18) a tipului general. $G = 7$; $D = 30$; $C = 4$. Colecția Șt. Cosma, Feniș (pl. I/4).

5. Se încadrează în grupa VI, varianta F (nr. 53). $G = 7$; $D = 28$; $C = 3,5$. Colecția Dr. Pavel Iva, Rădești-Almaș, jud. Arad (pl. I/5).

6. Se încadrează în grupa VII, varianta B (nr. 78, 79). $G = 7$; $D = 31$; $C = 3$. Colecția Dr. Pavel Iva (pl. I/6).

¹ În lucrarea de față folosim următoarele abreviațiuni: G = greutate în grame; D = diametrul în milimetri; C = curbura pieselor scyphate.

² Tot în această colecție numismatică se păstrează două falsuri: al unei monede de la Filip al II-lea și al unui denar republican roman. În colecția numismatică a Muzeului din Beliu (jud. Arad) se păstrează un alt fals, executat după un șkel de la Iuda Macca Bacus (143—135 î.e.n.). Tipul Head, p. 806—807, fig. 355. Aceste trei piese aparțin unei descoperiri monetare făcute în anii din urmă la Arad, în cartierul Mureșel. Informație prof. Gheorghe Gabor (Ineu) și Emil Lăzureanu (Beliu).

³ E. Dörner, *Urme ale culturii materiale dacice pe teritoriul arădan*, Timișoara, 1968, p. 6, nota 9; Fl. Dudaș, *Repertoriul arheologic al Țării Zărandului în lumina ultimelor descoperiri*, în *RevMuz*, 4, 1970, p. 357.

⁴ E. Chirilă, N. Chidioșan, I. Ordentlich, N. Kiss, *Der Münzhort von Șilindia*, Oradea, 1972.

⁵ E. Chirilă, I. Ordentlich, N. Chidioșan, *Tezaurul de monede dace de la Feniș*, Oradea, 1967; E. Chirilă și colab., *Descoperiri monetare antice din Transilvania (IV)*, în *StCom*, 14, 1969, p. 283. Pe lângă stabilirea tipului general, fixîndu-se drept criteriu general aversul monedelor, piesele tezaurului au fost încadrate în zece grupe (I—X), stabilîndu-se în cadrul unora dintre acestea una sau mai multe variante.

7. Se încadrează grupei VII, varianta C (nr. 80). $G = 9$; $D = 29$; $C = 3$. Colecția Dr. Pavel Iva (pl. I/7).

8. Se încadrează în grupa VIII, varianta D (nr. 105). $G = 7$; $D = 29$; $C = 3$. Colecția Dr. Pavel Iva (pl. I/8).

9. Se încadrează în grupa IX, varianta A (nr. 115). $G = 8$; $D = 28$; $C = 3,5$. Colecția ing. V. Palicică, Sebiş, jud. Arad (pl. I/9).

10. Se încadrează grupei IX, varianta C (nr. 119, 120). $G = 7$; $D = 28$; $C = 4$. Colecția ing. V. Palicică (pl. I/10).

11. Se încadrează grupei IX, varianta C (nr. 120). $G = 7$; $D = 31$; $C = 3,5$. Colecția ing. V. Palicică (pl. I/11).

12. Se încadrează grupei X (nr. 123). $G = 7,5$; $D = 31$. Colecția Dr. Pavel Iva (pl. II/12).

13—14. *Almaş*, jud. Arad. După publicarea⁶ celor 17 monede ale tezaurului aflat în 1964, corelat și integrat ulterior clasificării tezaurului de la Feniş⁷, au mai fost aflate în localitate alte două piese pe care le încadrăm identic:

13. Se alătură grupei VII, varianta C (nr. 80). $G = 7,5$; $D = 25$; $C = 3$. Colecția Filip Leonaş, Gurahonţ, jud. Arad (pl. II/13).

14. Se alătură grupei VIII, varianta D (nr. 105). $G = 7,5$; $D = 25$; $C = 3$. Colecția Filip Leonaş (pl. II/14).

15—19. *Dieci*, jud. Arad. În primăvara anului 1969, cu prilejul destelenirii terenului în partea de hotar „Măgurănești“, a fost aflat de către localnici un tezaur din care au fost recuperate 5 monede emise de orașele Apollonia și Dyrrhachium:

15. Monedă dyrrhachiană Nikyllou-Kerdon; M, 325. $G = 3$; $D = 23$. Colecția Ion Diaconescu, Ineu (pl. II/15).

16. Monedă din *Apollonia* Soteles-Zenophantou; M, 79. $G = 2,8$; $D = 21$. Colecția Gheorghe Cavala, Dieci, jud. Arad (pl. II/16).

15. Monedă dyrrhachiană Nikyllou-Kerdon; M, 335. $G = 3$; $D = 23$. Colecția ing. V. Palicică (pl. II/17).

18—19. Monede dyrrhachiene Asklapou-Philotas; M, 147. $G = 3,5$; $D = 23$ și $G = 4$; $D = 21$. Colecția Gheorghe Cavala și Dr. Pavel Iva (pl. II/18—19).

20. *Moroda*, jud. Arad. Denar⁸ emis de Marcus Opimius la Roma între 99—95 î.e.n.; Gr, 1137. $G = 4$; $D = 17—18$ (pl. II/20).

21. *Ineu*, jud. Arad. Denar de la Antoninus Pius. 161 e.n.; Coh, II, nr. 164. $G = 3,3$; $D = 19$. Colecția E. Pădureanu, Arad (pl. II/21).

22. *Gurahonţ*, jud. Arad. Denar de la Nero, 54—68 e.n.; Coh, I, 121. Colecția Liceului din Gurahonţ. Informație prof. T. Filip, Gurahonţ (pl. II/22).

23. *Gurahonţ*, jud. Arad. Denar de la Traian, 112—117 e.n.; Coh, II, 276. $G = 3,9$; $D = 25$. Colecția Liceului din Gurahonţ. Informație prof. T. Filip (pl. II/23).

FLORIAN DUDAŞ

⁶ E. Chirilă, N. Chidioşan, *Tezaurul de monede dace de la Almaş*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 111.

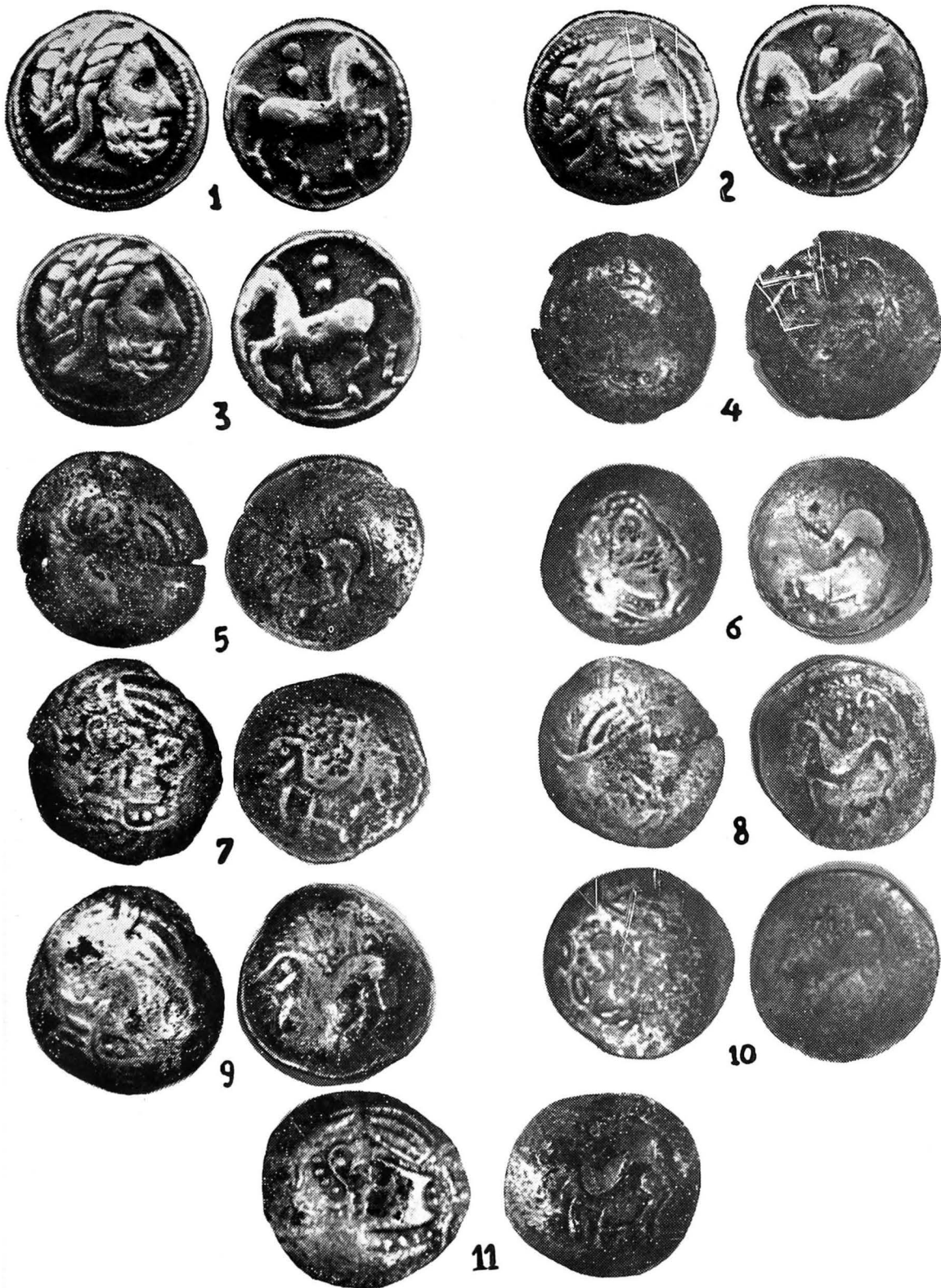
⁷ E. Chirilă, I. Ordentlich, N. Chidioşan, *op. cit.*, p. 16 sq.

⁸ Piesa a fost aflată în 1955 pe malul riului Cigher și face parte din cel de-al treilea tezaur descoperit aici. El a fost recent publicat, vezi E. Chirilă—S. Dumitraşcu—D. Mălăescu, *Descoperiri monetare antice în Transilvania* (VI), în *Apulum*, IX, 1971, p. 171.

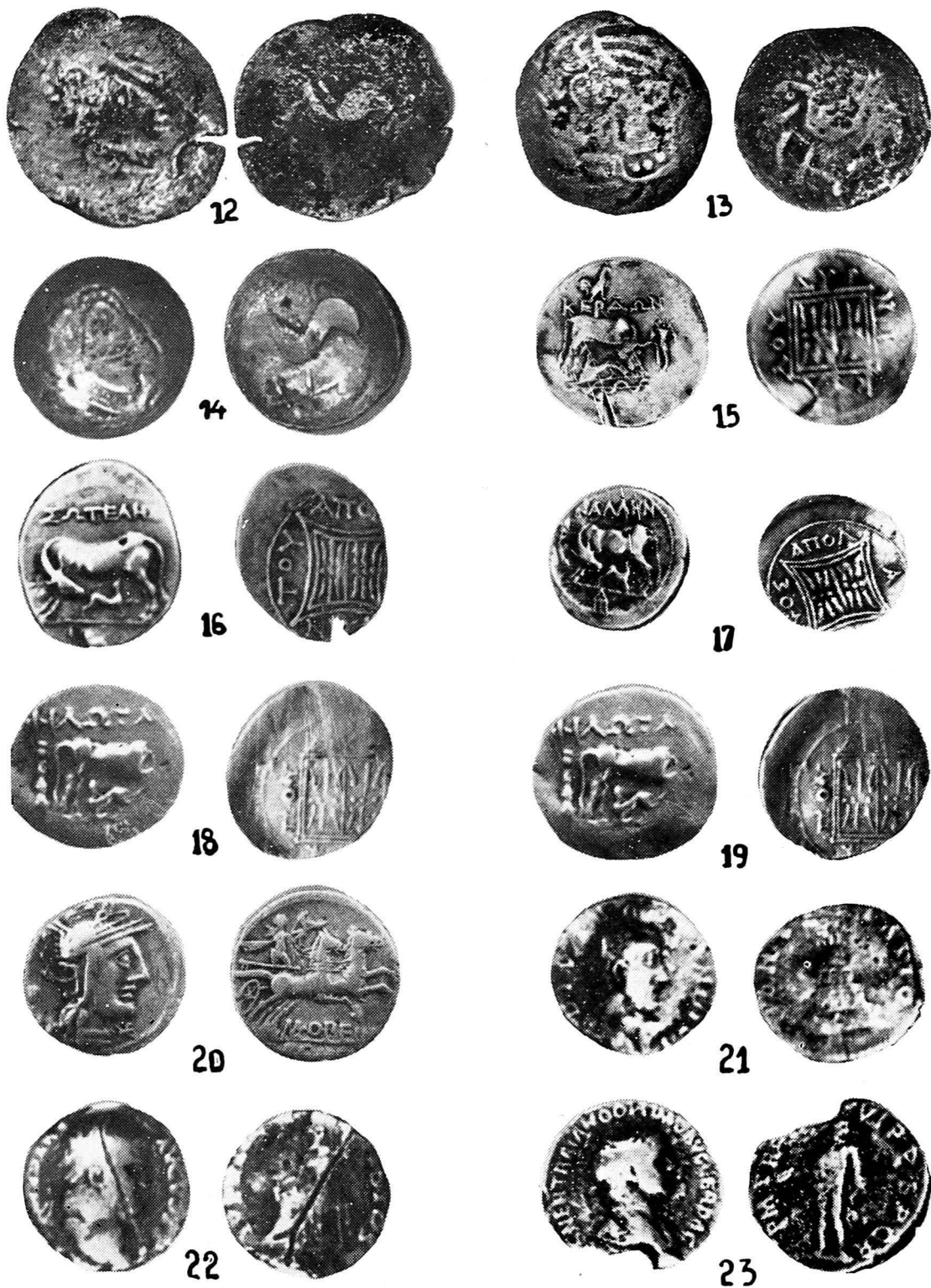
DÉCOUVERTES DES MONNAIES ANTIQUES DANS LE PAYS DE ZĂRAND

(Résumé)

On publie quelques découvertes de monnaies antiques de Zărand (en Transylvanie): une monnaie dace de Ineu, deux monnaies daces du trésor de Șilindia, neuf monnaies daces du trésor de Feniș, deux monnaies daces du trésor de Almaș, trois monnaies dyrrhachiennes et deux d'Apollonie du trésor de Dieci, un denier républicain (de Moroda), un denier d'Antonin le Pieux (Ineu), un denier de Néron et un denier de Trajan (Gurahont).

Pl. I. — 1. Monedă dacică (Ineu). 2—3. Monede dacice (tezaurul de la Șilindia). 4—11. Monede dacice (tezaurul de la Feniș).

Pl. II. — 12. Monedă dacică (tezaurul de la Feniș). 13—14. Monede dacice (tezaurul de la Almaș). 15—19. Monede grecești (tezaurul de la Dieci). 20. Monedă republicană romană (Moroda). 21. Monedă imperială romană (Ineu). 22—23. Monede imperiale romane (Gura-honț).

MISCELLANEA DACICA (I)*

I. Zu einer Inschrift aus Smederevo (CIL III, 8129)

Die unter der Nummer 8129 (=6309) im CIL III veröffentlichte Grabinschrift des L. Quesidius Praesens wurde nach den Angaben Mommsens (CIL III, 6309) in einem Brunnen nahe dem jugoslawischen Städtchen Smederevo (früher Semendria) gefunden, das etwa 50 km östlich von Belgrad am südlichen Donauufer liegt. Hierher wurde eine größere Anzahl von Steinen aus Viminacium (bei Kostolac, etwa 15 km nördlich von Požarevac), Singidunum (Belgrad) und wohl auch Margum (Orašje, auf dem rechten Ufer der Morava bei deren Mündung in die Donau) verschleppt.¹ Da Viminacium in CIL III, 8129 zweimal genannt

*Dieser Aufsatz ist die stark erweiterte Fassung eines Beitrages zu der unveröffentlichten „Festschrift für Friedrich Vittinghoff, zu seinem 60. Geburtstag am 19.5.1970 dargebracht von seinen Kölner Schülern“.

Abkürzungen:

Akten VI. Kongreß = Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik München 1972, Vestigia 17, München 1973.

Daicoviciu, *Dacica* = C. Daicoviciu, *Dacica, Studii și articole privind istoria veche a pământului românesc*, Bibliotheca Musei Napocensis I, (Cluj 1970).

Daicoviciu, *TransAnt* = C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest 1945. Galsterer-Kröll, *Epigr. Stud.* 9, 1972 = B. Galsterer-Kröll, *Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum*, in: *Epigraphische Studien* 9, Bonn 1972, 44–145.

Mirković, *Rimski gradovi* = M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.

Russu, *Dacia și Pannonia* = I. I. Russu, *Dacia și Pannonia inferior în lumina diplomelor militare din anul 123*, București 1973.

Tudor, *Olt R³* = D. Tudor, *Oltenia romană*, 3 Aufl. București 1968.

Tudor, *Orașe* = D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.

Vittinghoff, *Festschr. Jankuhn*, = F. Vittinghoff, *Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und in Dakien*, in: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte* (= Festschrift Herbert Jankuhn), Neumünster 1968, 132–142.

Wagner, *Dislokation* = W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Neue Deutsche Forschungen Abt. Alte Geschichte 5, Berlin 1938.

¹ Die im CIL III, p. 2715 für Smederevo ausgewiesenen Inschriften werden im Corpus zwar alle unter Viminacium geführt; aber nur 8 darf man mit einiger Wahrscheinlichkeit dieser Stadt bzw. ihrer Umgebung zuordnen (CIL III, 1654; 8102; 8109 (= ILJug 12); 8112; 8117; 8119; 8122; 8124). Vier bis fünf andere gehören wohl nach Singidunum, weil sie – bis auf zwei sicher oder wahrscheinlich – aus frühestens hadrianischer Zeit stammend die *legio IIII Flavia* erwähnen, die seit diesem Kaiser in Singidunum stand (III, 1646; 1652; 8120; 8123; 14516 [?]. – Vgl. Ritterling, RE 12, 1542 f.; 1548; Mirković, *Rimski gradovi* 162 f.). Nur eine Inschrift kann sehr wahrscheinlich Margum zugewiesen werden (III, 8113; vgl. u.A. 39), außerdem vielleicht noch III, 1652 oder 8123, wenn eine von ihnen in vorhadrianische Zeit gehört und wenn die IV. Flavia einmal ihr Standlager in Margum gehabt haben sollte (vgl. Mirković, a.O.). Bei den übrigen Inschriften fehlen uns die Kriterien. – Vgl. dazu auch A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Amsterdam – Budapest 1970, 157 f.

ist, dürfte die Vermutung, das Grabmal sei bei dieser Stadt errichtet gewesen, nicht abwegig sein. Der heute offenbar verschollene² Cippus war im Museum von Belgrad aufbewahrt und zuerst von F. Römer,³ darauf von Mommsen aufgrund des Römerschen Textes und einer von P. Schafárik gesandten Abschrift im CIL III veröffentlicht worden (Nr. 6309). Unverändert wiederholte sie A.v. Domaszewski im ersten Supplementband von CIL III; seitdem ist die Inschrift nicht wieder eigens untersucht worden.

F. Römer, *Arch Kôzl*, 6, 1866, 166⁴:

Schafárik (brieflich, nach CIL III, 6309 = 8129):

D.M
IOVESIDIO C.
FILIO PRAESENT†
4 DEC. ET QQ PRI
MO MVN PÆ LIOAV
FIDI / / / / VIM VIX†
AN.LXIII LQVESD PR
8 SENTI FIL / / / /
/ / / II VIR CO ETAV
REL FIR / / / / /
H . S . E.

D.M
L . QVESIDIO . C .
FILIO . PRAESENT†
4 DEC . ET . QQ . PRI
MO MVN P AEL DRV
LI·DEC·AMI·VIM·VIX†
AN·LXIII·L·QVESD . PR
8 SENTIA·FIL·ET LVCI REGV
LIN·IIVIR·COMA . ET·AV
REL·FLRO·QQ·MVAV I·VIM
S . C
12 H . S . E

Der Kommentar Mommsens zu beiden Fassungen lautet (ad CIL III, 6309 = 8129): „Exhibetur ut traditur corrupta; sic fere restitue“⁵:

D(is) m(anibus). | L. Quesidio C. | filio Praesenti | dec(urioni) et q(uin)q(uennali) pri(mo) mun(icipii) p. Ael(ii) Dru(betorum ?) | [et] dec(urioni) [mun(icipii)] Vim(inacii). Vixit | an(nos) LXIII. L. Quesid(io) Pr(ae)senti fil(io) | .. IIVir(o) [q(uin)q(uennali)] mu(n(icipii)) et Au(rel(io) Fl(o)ro q(uin)q(uennali) mu(n)i(icipii) Vim(inacii) | s(uis)[q(ue)]. | H(ic) s(itus) e(st).

Schon ein flüchtiger Vergleich der beiden Abschriften zeigt, daß Römer den Stein unsorgfältig kopierte⁶, während Schafárik in den wesentlichen Punkten das augenscheinlich Richtige angibt. Mommsen hat diese Tatsache natürlich erkannt, irrte jedoch m.E. darin, daß er die Inschrift nicht für eine, sondern für vier Personen gesetzt sein ließ. Ohne diese Prämisse braucht man aber Schafáriks Aussagen nur an wenigen Stellen zu korrigieren.

Bei den nachfolgenden Ausführungen ist der allgemeine philologische Grundsatz vorausgesetzt, daß eine Lesung dann als gesichert gelten kann, wenn sie in allen vorhandenen Abschriften erscheint und ihr keine allgemeinen oder speziellen Gründe widersprechen; diese

² A.v. Domaszewski, ad CIL III, 8129: „hodie desideratur“. M. Mirković, *Rimski gradovi* 64, A. 66: „Der Stein ist in zwei Abschriften erhalten“; mündliche Auskunft am 21.9.1972.

³ F. Römer, *Magyar régészeti kronika*, *Arch Kôzl*, 6, 1866, 166.

⁴ Römer führt die Inschrift unter denjenigen von Belgrad an mit den Worten: „Ferner eine Gedenkplatte: ...“ Sein Kommentar beschränkt sich auf eine Umschrift der Zeilen 4–11 (s.u.A. 6).

⁵ Die Zeilentrennung stammt von mir.

⁶ Römers Deutung der Inschrift zeigt auch, daß er sie durchaus nicht verstanden und dementsprechend Falsches in sie hineingelesen hat; er interpretierte sie nämlich so: „das heißt: decurioni et quinquennali primo municipii P. Aelio Aufidi sextumviro municipii vixit annis 63 Lucio Quesidi Praesenti filio duumviro coloniae et Aureli Firmin Hic situs est“. Die Grammatikfehler sind ihm anscheinend nicht aufgefallen.

Regel gilt bei Kopien von Inschriften auch für einzelne Buchstaben, da die Entzifferung und Deutung schwieriger Texte gewöhnlich von den einzelnen Schriftzeichen bzw. deren Bestandteilen ausgeht.

Indem sich Mommsen bei dem in Z. 8 von Schafárik mit PR[ae]/SENTIA und von Rómer mit PR[ae]/SENTI wiedergegebenen Cognomen für die zweite Form entschied und in Z. 10 aus FLRO den Beinamen FL[o]RO konjizierte, mußte er alle nach der Altersangabe in Z. 7 stehenden Personennamen zu Dativen auflösen, da keine weitere Endung ausgeschrieben ist. Rómer, auch sonst darin nicht zuverlässig, ist jedoch eine Auslassung eines Buchstabens eher zuzutragen als Schafárik dessen Erfindung. Deshalb wird es sich bei dem A wohl um ein schräggestelltes *N* (oder sogar *N* ?) handeln. Denn der Name Praesentia(nus) ist nicht gebräuchlich. Das Cognomen PRAESENTIA^N(us), das somit in gleicher Weise wie *Regulin(us)* in Z. 8 f. abgekürzt wäre und im CIL III noch einmal in Nr. 5568 belegt ist,⁷ war also aus dem väterlichen abgeleitet, so daß sich Vater und Sohn nicht allein in ihrer Filiation unterschieden. Schafáriks Text führt nicht nur hier zum schöneren Ergebnis. Denn für seine Korrektur in Z. 10 mußte Mommsen die Nichtbeachtung eines Buchstabens vermuten. Da beide Abschreiber darin übereinstimmen, daß zwischen F und R nur ein Buchstabe mit einer senkrechten Haste gestanden hat, ist die Verbesserung FER(x)⁸ oder FER⁹ als die einfachere vorzuziehen.

Die Argumente für Mommsens Entscheidung sind also nicht stichhaltig; gegen sie lassen sich noch folgende Gründe vorbringen:

1. Am Schluß der Inschrift steht mit Sicherheit *h(ic) s(itus) e(st)*, nicht *h(ic) s(iti) s(unt)*, wie man erwarten sollte, wenn auch die drei weiteren Personen außer L. Quesidius Praesens hier bestattet worden wären; es fehlt nämlich jeder Hinweis darauf, daß der Grabstein zu ihren Lebzeiten angefertigt wurde.¹⁰

2. Der Stein zeigt nur eine Altersangabe, die dem sicher im Dativ genannten Quesidius Praesens gilt (Z. 6 f.); man vermißt irgendeine Bemerkung über die Lebensdauer der drei anderen Personen.

3. Obgleich die siebente Zeile von beiden Abschreibern mit Ausnahme der Punkte übereinstimmend tradiert wird, fehlt nach der Altersangabe das verbindende ET, das die nachfolgenden Personen untereinander verknüpft. Die Zäsur, die an dieser Stelle die Inschrift unterteilt, wird auch in der Behandlung der Namen manifest, die bei Quesidius dem Vater nicht abgekürzt sind wie bei den drei anderen Männern, von denen auch nur der Sohn Quesidius das Praenomen führt.

4. Mommsen mußte die Formel S.C., die allein Schafárik als elfte Zeile mitteilt; zu *s(uis)[q(ue)]* ändern, obwohl die Buchstaben zwanglos zu *s(cribendum)*¹¹ oder vielleicht auch,

⁷ CIL III, 5627: *Praesentinae*; ferner CIL II, 2975. Zum *N* vgl. u.A. 26. Die Buchstabenform *N* = N z.B. bei L. Gasperini, in: *Terza miscellanea Greca e Romana*, Studi pubblicati dell' Istituto Italiano per la storia antica 21, Roma 1971, 199, Nr. 14: FORTV-*N* TVS.

⁸ Die Präsens-Endungen sind dann bei allen Namen der Z. 7–10 zu ergänzen: *L(ucius) Quesidi(us) Praesenti[us] fil(ius) et Luci(us) Regulin(us) ... et Aurel(ius) Fero(x)*. Ob dann auch AVRE^T = *Aureli(us)* zu konjizieren wäre, muß hier offen bleiben, da es uns in der Argumentation nicht weiterhilft.

⁹ Das in das O eingeschriebene X konnte leicht übersehen werden; vgl. auch u.A. 38.

¹⁰ Die Lesung in CIL III, 6209, wo H.S.E. auf mehrere Personen bezogen zu sein scheint, ist unsicher. In CIL II, 494 ist m.E. aufzulösen: *h(ic) s(iti) e(stis) ... s(it) v(obis) t(erra) l(evis)*; es handelt sich um 3 Personen.

s(tatuendum) *c(uraverunt)* aufgelöst werden können.¹¹ Dadurch fehlte bei Mommsens Deutung die Angabe über eine Person, die die Inschrift verfertigen und aufstellen ließ.

5. Es wäre auffällig, freilich nicht unmöglich, daß nicht allein die beiden Quesidii, sondern auch Lucius Regulinus¹² und Aurelius Ferox in derselben Grabstätte bestattet wurden, obgleich aufgrund ihres sozialen und ökonomischen Status als *IIviri* anzunehmen ist, daß sie eine eigene Grabstelle besaßen. Seltsam wäre auch, daß es sich ausschließlich um Männer (Junggesellen?) handeln würde, von denen die beiden zuletzt erwähnten anscheinend nicht einmal mit den Quesidii direkt verwandt waren — sofern man dies jedenfalls aus dem Fehlen eines entsprechenden Hinweises erschließen darf.

Es dürfte also nahezu sicher sein, daß die Inschrift einzig dem Andenken des L. Quesidius C.f. Praesens galt und von seinem Sohn Praesentinus sowie Lucius Regulinus und Aurelius Ferox, die möglicherweise dessen Vormünder waren, aufgestellt wurde. Die Ungenauigkeiten der Abschreiber betreffen daher nur Einzelheiten, die m.E. noch durchaus lösbar sind; von „*traditur corrupta*“ kann nicht die Rede sein.

In den Zeilen 6 und 10 hat Schafárik jeweils VIM gesehen, Römer lediglich an der ersten Stelle, an der zweiten dagegen nichts. Niemand wird wohl bestreiten wollen, daß es sich hier nur um den gewöhnlich auf diese Weise abgekürzten Ortsnamen *Vim(inacium)* handeln kann.¹³ Nach den in Z. 4 f. erwähnten Municipalältern war in Z. 6 geschrieben: ET.¹⁴ DEC.¹⁵ AMI·VIM·. Die lediglich von Schafárik beobachteten Buchstaben AMI sind dann wohl zu MVN(*icipii*) zu verbessern. Den Lesefehler vermag man leicht zu erklären: Schafárik braucht nämlich auf dem Stein nur MN vorgefunden und die erste senkrechte Haste des N übersehen zu haben. Auch ohne Steilverletzung im ersten Winkel des M würde man bei dem offensichtlich schlechten Erhaltungszustand des Steines leicht AMI als zwar seltsame aber originalgetreue Wiedergabe der Buchstabenreste betrachten können. Schafárik hat offenbar getreulich zu Papier gebracht, was er zu sehen meinte, auch wenn das Ergebnis nicht sehr sinnvoll war. Gerade diese Zurückhaltung Schafáriks verleiht seiner Abschrift eine gewisse Autorität, da sich das Zustandekommen ihrer Fehler zurückverfolgen läßt.

Freilich ist die obige Rekonstruktion nicht völlig gesichert, weil man nicht ganz ausschließen kann, daß der Stein MÆL für *m(unicipii) Ael(ii)* verzeichnete. Denn das *municipium Aelium Viminacium* führt in den übrigen uns erhaltenen Inschriften regelmäßig seinen Beinamen in den Abkürzungsweisen MVN·AEL·VIM, MVNIC·AEL·VIM oder M·A·V.¹⁶ Die Namensform *municipium Viminacium* ist aus den Inschriften noch nicht bekannt. Deswegen ist sie allerdings nicht unmöglich, weil auch bei anderen Städten der Beiname des

¹¹ Vgl. CIL III 1485 (wohl aus Sarmizegetusa): .../ *Valei Rufinus* / *et Proculeianus* / *fili* / *s(cribendum)* *c(uraverunt)*. Ähnlich A. Hekler, *ArchÉrt* 30, 1910, 34 (nicht ganz richtig in *AnnÉp* 1910, 140): *Libero pa|tri et Li|bere* / *Aureli[us]* / *Matu[rus]* / *s(cribendum)* *cu[ravit]*. Man könnte ebenso an die Auflösung *s(tatuendum)* denken. Das gilt wohl auch für CIL VI, 31716: C.S = *c(uravit)* *s(cribendum)* oder *s(tatuendum)*.

¹² *Lucius* ist hier Gentilnomen; vgl. z.B. CIL II, p. 1066; III, p. 2359; V, p. 1118; VI, 6, 1, p. 120; VIII, Suppl. 5, p. 44; IX, p. 716; X, p. 1044; XI, p. 1440; XII, p. 876; XIII, 5, p. 12; ILS III, p. 92.

¹³ *Vim(inacium)* in CIL III, 1654; 1655; 8102; 8109; 8127; 8128; 8270; 14217⁴; 14519.

¹⁴ Römer sah FI, Schafárik LI: Das ergibt zusammen, wenn beide nichts Falsches für Schriftspuren hielten, EI, also das notwendige ET.

¹⁵ So Schafárik; Römer erkannte immerhin noch DI///, was man auch ohne Schafáriks Lesung zu DE[c.] ergänzen würde.

¹⁶ MVN·AEL·VIM: CIL III, 1654; 1655; 8127; 8128; 14519. — MVNIC·AEL·VIM: III, 8102. — M·A·V: III, 12659; 13805; 14217².

öfteren ausgelassen wird.¹⁷ Die Analogie beansprucht daher keineswegs eine strikte Beachtung. Man würde zudem ohnehin die sonst übliche Abkürzung, nicht aber M·AEL·VIM erwarten, da in diesem Falle die Analogie schief und somit die Argumentation in sich nicht recht schlüssig wäre. Für MVN·AEL·VIM müßte die Lücke zwischen DEC und VIM erheblich größer sein, sofern man keine verzwickte Ligatur anzunehmen bereit ist (etwa MAEL oder MAEL). Diese Rekonstruktionsversuche schaffen jedoch bedeutende paläographische Schwierigkeiten, so daß die Konjekturen MVN aus AMI m.E. wesentlich wahrscheinlicher ist.

Allerdings steht dieses Problem nicht isoliert; der Beiname von Viminacium ist nämlich auch in Z. 10 unklar, wo wiederum allein Schafarik QQ·MV~~AL~~ I·VIM las. Die Bedeutung der Buchstabenfolge ist mit Ausnahme der Ligatur evident: *q(uin)q(uennalis) mu(n(icipii) .?.] Vim(inacii)*. Kann man nun in ~~AL~~ I außer dem zu vermutenden N den Beinamen AEL(ii) erkennen? Wenn er hier steht, müßte man ihn auch in Z. 6 verlangen, weil es im Donau-Balkanraum m.W. kein Beispiel dafür gibt, daß der vollständige Stadtname erst an zweiter Stelle genannt ist, wie das umgekehrt, wenn auch selten, der Fall sein kann.¹⁸ Andererseits sollte man in Z. 6 keinen Beinamen fordern, wenn er in Z. 10 fehlte, weil die Analogie vor allem innerhalb der Inschrift gelten müßte.

Mit einer Ligatur ~~AL~~ vermag man freilich nur wenig anzufangen, weil sie normalerweise — besonders wegen der häufigen Verbindung ~~A/~~ = AV — zu AVL aufgelöst werden müßte.¹⁹ Daher haben alle Vorschläge, die diese in die Irre führende Deutung ausscheiden, bereits eine größere Wahrscheinlichkeit für sich. Ligaturen über die Wortgrenze hinaus sind keine Seltenheit.²⁰

1. ~~AL~~ ist verlesen für ~~AE~~, das mit NAE zu erklären ist, so daß man MVN A(~~e~~)L~~i~~ erhielte. Nun werden jedoch alle aus dem Donaauraum mir bekannten Verbindungen aus NAE in der Form ~~AE~~, d.h. mit senkrechter Haste geschrieben.²¹ Es gibt hingegen oft die Zusammenfügung ~~A/~~ für AN,²² so daß ~~AE~~ für NAE anstatt für AVE²³ grundsätzlich möglich sein müßte.

2. Man könnte an eine Buchstabenkombination aus ~~NAL~~ denken und entsprechend MVN A(~~e~~)LI(i) VIM lesen. Für diese ungewöhnliche Abkürzung findet sich jedoch keine Parallele. Die Annahme, daß das E der Ligatur gleichsam zum Opfer gefallen sein müßte, macht diese Lösung nicht wahrscheinlich, zumal das I von A(~~e~~)LI(i), das sonst fortgelassen ist, stattdessen hinzugefügt wurde.

¹⁷ Bei den beiden municipia Apulensia wird zehnmal der Beiname angegeben, viermal nur *municipium Apulum*; für das Municipium Drobeta lautet das Verhältnis „mit Beinamen: ohne Beinamen“ 10:1; für das Municipium Napoca 2:1; für das Municipium Potaissa 5:3; in Sarmizegetusa gilt hingegen das Verhältnis 31:35 (ungerechnet der Erwähnungen als *colonia Dacica* und mit dem Titel *metropolis* seit Alexander Severus), in Porolissum sogar 3:5.

¹⁸ Vgl. z.B. CIL III, 8088.

¹⁹ Vgl. CIL III, 8262. So ist auch ~~A/~~ normalerweise als AV zu interpretieren, ebenso ~~AR~~ als AVR (z.B. CIL III, 1070; 1331; 4301) und besonders ~~AE~~ als AVE (III, 10541; 14214³⁴), ~~V~~ als VLP (III, 6150), ~~V~~ als VL (II, 1927; III, 1157; 1979) und ~~A~~ als AL (z.B. III, 1070; 1343; 7429). Dagegen z.B. ~~AD~~ = AND (III, 6150 II 15) oder ~~AA~~ = AMAN (VIII, 9162).

²⁰ Vgl. z.B. CIL III, 811; 1183; 1539; 1626; 1651; 3678; 4491; 6322; 6377; 7437; 7504; 7532; 7709; 7868; 10360; 11020; 11138; 14370³⁵; etc.

²¹ Vgl. etwa CIL III, 1418; 4208; 4550 (=ANE); 6154; 11019; 12351; ferner III, 6170 (~~AE~~ = ANTE); 13048 (~~AE~~ = NAE).

²² CIL III, 3351; 11081; 12539; 12565; 14358³⁶; 14359³⁰; 14418; 14439; 14449; 14485; 15201; 15152; u.a.

²³ So CIL III, 10541; 14214³⁴.

3. **AL** ist verlesen für **N** oder **A** = AL, so daß man MV(*nicipii*) A(e)LI(i) herausbekäme. Während die zweite Kombination sehr häufig auftritt, bleibt die erste nur eine Ausnahme.²⁴ Zu den unter 2 genannten Schwierigkeiten gesellt sich verstärkend noch die seltene Abbraviatur MV(*nicipii*)²⁵; **N** ließe sich wiederum mit AV verwechseln.

4. Man darf auch schwerlich an MV(*nicipii*) **Æ**L(ii) denken; denn dann hätte Schafárik statt zweier waagerechter einen schrägen Strich gesehen. Außerdem hieße es wieder MV anstelle von MVN. Ebenso scheint mir MV**A**EL₁ wenig wahrscheinlich zu sein, weil Schafárik dann nicht bemerkt haben dürfte, daß die große Verlängerung des unteren Balkens des E bis an das A heran eine Steinverletzung sein oder zu einem selbständigen Buchstaben gehört haben müßte.

5. **AL** ist verlesen für **N** = N, so daß der Stadtbeiname ganz fortfiel: MVNI VIM. Dieser bereits von Mommsen beschrittene Ausweg hat den Nachteil, daß die zwei überflüssigen Striche auffallend gut plazierte Beschädigungen gewesen sein müßten. Angesichts des Erhaltungszustandes des Steines, der Römer an dieser Stelle keine Entzifferung mehr gestattete, ist es jedoch wahrscheinlich, daß Schafárik aus mehreren Verletzungen auswählen konnte und so zwei von ihnen falsch interpretierte. Freilich liefert diese Hypothese noch kein Argument dafür, daß Schafárik tatsächlich auf diese Weise zu seiner offensichtlichen Fehldeutung gelangte; immerhin braucht man ihm aber nicht wie bei der Lösung MV**A**EL₁ zu unterstellen, daß er bei seiner Angabe **AL** I fälschlich den Abstand zwischen A und L₁ um einen Buchstaben verringert hätte. — Ein schräges **N** neben einem senkrechten findet man auch in anderen Inschriften.²⁶ Die Abkürzung MVNI(*cipii*) begegnet zwar selten;²⁷ aber in Z. 5 liest man sehr wahrscheinlich auch eine außergewöhnliche Abbraviatur dieses Wortes, nämlich *mun(ici)p(ii)*²⁸.

Die Entscheidung zwischen den fünf Möglichkeiten, besonders der ersten und der letzten, ist mit überzeugenden paläographischen Argumenten nicht zu treffen, schon allein weil wir zumeist nicht beurteilen können, ob Schafárik nun zuviel oder zuwenig sah. Wer überhaupt hier wählen mag, dem dürfte Mommsens Lösung die geringsten Nachteile bringen und vor allem den Vorteil gewähren, daß eine Verwechslung mit AVL oder anderen Ligaturen mit V ausgeschlossen ist. Wichtig bleibt offenbar allein die Tatsache, daß in Z. 6 wahrscheinlich nicht der Beiname Aelium stand: In beiden Fällen ist also anscheinend eher *municipii Viminacii* als *municipii Aelii Viminacii* zu rekonstruieren. Wozu man sich aber auch immer entschließt — die von Schafárik und Römer in Z. 6 und 10 angegebenen Schriftspuren zeigen keine große Entfernung von sinnvollen Lesungen; ob jedoch wirklich

²⁴ CIL III, 1456; vielleicht auch III, 6178, 6; 8 (vgl. p. 2393: Genian ...). — Vgl. o.A. 19.

²⁵ Diese Abkürzung noch in CIL III, 8141; 7599; VIII, 18600.

²⁶ Vgl. z.B. CIL III, 8147; 10904; 14091; 14504; 14910; 15197; XIII 6656; 6935; 7341; 7416; 7506; u.ö. — III, 12399: **WW** = NNN; VI, 34012: **RIW** = RIVNT.

²⁷ Mir ist dafür nur bekannt: C. Daicoviciu, *AISC* 1, 2, 1928/33, 61, n. 1 b (aus Potaissa/Turda): ... AVG/MVNI SEP(ti)M(ii) / POT ...; A. Rădulescu, in: A. Aricescu, V. Barbu, N. Gostar, u.a., *Noi monumente epigrafice din Scythia minor*, Constanța, 1964, 181 ff., n. 2 (aus Troesmis): ... /AED·I·VIRO [m]VNI·TROS / ... Abkürzungen, die auf einen Vokal anstatt auf den üblichen Konsonanten enden, sind auch sonst gebräuchlich: CIL III, 3347: AE(*lius*); 4496 (= *AnnÉp*, 1966, 285): PR(a)E(*fectus*) CO(*llegii*); ILS, 9007: *praef. fab., praef. equi., trib. mil.*; CIL III, 6818 (= ILS, 1017): PRAE(*fectus*); 7881: DE(*curio*); CIL V, 885: COHO(*rtis*); VI, 1509 (= ILS, 1123): ACHA(*iae*); *AnnÉp* 1966, 290: SA(*crum*); HAEpigr 465: TRI(*bu*); 1927: AV(*gusti*). H. Kiefner, *ZRG* 80, 1963, 360, n. 2; FE(*li*)X PE(*culiaris*); u.a.m.; vgl. auch u.A. 39.

²⁸ Vgl. u.S. 145–146; ferner in Z. 8 LVCI(*us*); Z. 9 und 10 möglicherweise CO(*loniae*) und FERO(*x*) (s.o.S. 141; u.S. 145–146).

der Beiname erwähnt war oder nicht, bleibt gegenüber dieser Tatsache, die das Vertrauen in die Überlieferung bestärkt, verhältnismäßig uninteressant, weil wir nichts Neues erfahren würden.

In Z. 5 ist MVN P AEL DRV hinreichend abgesichert: Bis AEL, einschließlich stimmen nämlich beide Abschreiber überein, außer daß Römer (wie auch andernorts unge-rechtfertigt) eine Ligatur $\mathfrak{A}$ drucken ließ, Schafarik dagegen AE; diese Abweichung kann man vernachlässigen. Auch der Ortsname, den Schafarik mit DRV angab, ist von Römer ähnlich gelesen worden. Denn wenn er auf dem Stein ungefähr $\mathfrak{W}$ fand, konnte er leicht, ver-führt durch P $\mathfrak{A}$ L, einen Namen hineindeuten: P $\mathfrak{A}$ LIO AV/FIDI. Daß hier natürlich kein Name gestanden haben kann, hat er offensichtlich ebensowenig gemerkt, wie er der Unhalt-barkeit seines Mißverständnisses des Ortsnamens VIM(inacii) in Z. 6 als VI(viro) M(unici-pii) gewahr wurde. Die Namensvariante *Drubeta* ist mehrfach belegt;²⁹ ein anderes *municipium Dru* ... gibt es nicht.³⁰ Schwierigkeiten bereitet nur die Interpretation von MVN P AEL. Während *Drobeta* als *Municipium* regelmäßig den Beinamen *Hadrianum* — zumeist in der Abkürzung M.H.D. — führte, ist *Aelium* sehr wahrscheinlich nur noch aus CIL III, 8017 bekannt (s.o.S. 144). Unabhängig davon kann man hier *Aelium* als sicher betrachten, wenn man für das P eine zufriedenstellende Erklärung findet. Dazu bieten sich drei Möglichkeiten:

1. Ein vermutlich zwischen MVN und P bestehender größerer Abstand war mit der Buchstabenfolge ICI ausgefüllt, die die Abschreiber wegen ihrer vielleicht starken Schädi-gung übersehen und für eine Lücke gehalten hätten. Im günstigsten Falle brauchte das Spatium nur etwa einen Buchstaben betragen zu haben: MVN ~~ICI~~ P. Ein bis drei zusätzliche Buch-staben sind in der Zeile (12 B) noch bequem unterzubringen, da in den Z. 2 — 4 durch-schnittlich 10 — 12, in den Z. 6 — 10 durchschnittlich 16 Schriftzeichen stehen. Da Römer und Schafarik an dieser Stelle übereinstimmend keine Buchstabenreste und auch keine Zerstörung vermerken und da die ersten vier Zeilen offenbar überhaupt keine, die fünfte Zeile nur geringe Entzifferungsschwierigkeiten boten, scheint die Voraussetzung einer starken Steinverletzung einigermaßen willkürlich zu sein.

2. Das P könnte ein Teil des Beinamens sein: MVN(icipii) P(ublii) AEL(ii) DRV(be-tae); dafür gibt es Parallelen in den Beinamen von Samaria (Sebaste), Carrahae und Edessa, jedoch eben nur aus Syrien und Mesopotamien und frühestens seit L. Verus.³¹ Man müßte wohl außerdem, wenn man schon die Stelle so deutet, *mun(icipium) P(ublium) Ael(ium) Had(rianum) Dru(beta)* verlangen, da *Hadrianum* der hauptsächliche Beiname der Stadt war.

3. MVN P ist eine Verkürzung von MVN(ici)P(ii); zwischen N und P kann dabei sogar ein Punkt gestanden haben. Wenngleich ich dafür kein direktes Parallelbeispiel vorfüh-ren kann, so gibt es doch die Form *M(uni)C(i)P(ium)*³² und viele gleichartige bei anderen

²⁹ CIL, III, 1570 (?); 14215³³; VI, 32523 a 32; 32640, 4 (?); *AnnÉp*, 1944, 61; 1959, 329. Tab. Peut.; Ptol. 3, 8, 4 (Δρουβητης nach der sehr guten Hs. X, Δρουβητης cett.).

³⁰ Ein mun. Paelioru(m) / Raelioru(m) / Baelioru(m) oder Paeldru(...) / Raeldru(...) / Baeldru(...), oder welche Kombination sonst noch möglich erscheinen mag, nützt nichts.

³¹ *Colonia Lucia Septimia Sebaste* (Samaria): Head, *Historia Nummorum*³, 1911, 803; BMC Palaestina, p. 80, n. 12; 13; 14; p. 81, n. 16; 18; 19. — ΛΟΥΚΙΑ Α[ΥΡΗΛΙΑ] ΚΑΡΡΑ: Head, a.O. 814 (seit Marcus Aurelius; vgl. jedoch G. F. Hill, *JRS* 6, 1916, 152). — ΚΟΛ. ΜΑΡ(κλα) ΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΛΙΣ oder ΚΟΛ. ΜΑΡ(κλα) ΑΥΡ.ΑΝΤ. und ähnlich: Head, a.O. 815; BMC Arabia, Mesopotamia, Persia p. 99, n. 55; G. F. Hill, *JRS* 6, 1916, 162 (von Elagabal [?] bis Decius). — Vgl. auch Lydda: Λ(ουκλα) ΣΕΠ(τιμια) ΣΕΟΥ(τηρα) ΔΙΟΣΠΟΛΙΣ: Head, a.O. 802 (von Septimius Severus bis Caracalla). — Eleutheropolis: Λ(ουκλα) ΣΕΠ. ΣΕΟΥΗ. ΕΛΕΥΘΕ(ρόπολις): Head, a.O. 804; BMC Palaestina p. 141 f. (von Septimius Severus bis Elagabal). — Vgl. insgesamt B. Galsterer-Kröll, *Epigr. Stud.* 9, 1972, 50 f.; 140, Nr. 532; 138, Nr. 518; 138, Nr. 520; 141, Nr. 545; 141, Nr. 553.

³² CIL, VIII, 779; 780. Vgl. auch F·R = f(ece)r(un)t in CIL V, 1600; 1612; oder C(ae)S(aris) in XII, 5516; oder C(o)N(sulatus) in X, 1351.

Worten³³. Einige von diesen Verkürzungen enden in der ersten Silbe auch auf eine geläufige Abbrüviatur, wie etwa *sec(e)r(unt)*, *mil(i)t(avit)*, *Sep(ti)m(ii)* oder *con(iu)gi*.

Diese letzte Deutung scheint mir die beste zu sein; sie erfüllt m.E. auch die Forderung, das P so zu erklären, daß gegen die Überlieferung MVN P AEL DRV keine allgemeinen Gründe geltend gemacht werden können. Die mögliche Variante³⁴ von 3, eine Fehllösung für MVNI(*cipii*), scheitert nicht nur an der Übereinstimmung von Römer und Schafárik, sondern auch daran, daß in Z. 6 die Abkürzung *muni(cipii)* nicht nachweisbar ist und der Steinmetz mithin nicht jeweils in derselben Weise verfuhr. Mit derartigen Variationen darf man rechnen, wenn sie auch verhältnismäßig selten vorkommen; in anderer Weise, etwa daß das Praenomen einmal gesetzt wird (Z. 2; 7), ein andermal nicht (Z. 8; 9) oder daß ein Wort ausgeschrieben ist (Z. 3: *filio*) oder abgekürzt wird (Z. 8: *fil.*), scheinen immerhin formale Abweichungen auch für diese Inschrift normal zu sein.

In Z. 9 überliefert Römer u.a. IIVIR CO ET und interpretiert dies mit „*duumviro coloniae et*“. Schafárik sah hingegen zwischen CO und ET noch MA. Mommsen verbesserte zu *IIVir(o)* [*q(uin)q(uennali)*] *mu[n(icipii)]*; diese Konjektur ist m.E. nicht nur unnötig, sondern auch unwahrscheinlich:

1. Beide Abschreiber haben CO, nicht QQ gesehen, obwohl dieses Amt – im Gegensatz zu der Kombination CO – von beiden in Z. 4 und von Schafárik allein in Z. 10 erkannt wurde. Es gibt m.E. keinen Grund, beiden Gewährsleuten hier zu mißtrauen. Selbst in Z. 5 sind Römers Feststellungen nicht weit vom richtigen Schriftduktus entfernt; seine Kopie ist im Wesentlichen nicht wegen falscher Angaben unzulänglich, sondern wegen unvollständiger Entzifferungen und daraus folgender irriger Deutungen. Die Lesungen Schafáriks erwiesen sich nur an zwei Stellen problematisch, aber, sofern man nicht auf dem Beinamen *Aelium* bei *Viminacium* besteht, als leicht zu korrigieren (Z. 6 AMI; Z. 10 MVAL I); seine weiteren Ungenauigkeiten sind von noch geringerer Bedeutung (Z. 5 LI statt ET; Z. 7 f. PRae/SENTIA statt PRae/SENTIN; Z. 10 FLRO statt FER~~o~~ oder FER~~o~~(x)). Sie lassen die redliche Wiedergabe seiner Beobachtungen am Stein erkennen; es ist daher methodisch nicht zu rechtfertigen, seine Lesungen zu korrigieren, wo sie verständlich sind.

2. In den Zeilen 4 und 10 wird der Quinquennalis ohne den Zusatz *IIVir* oder *IIIVir* bezeichnet. Es ist gar nicht einzusehen, weshalb ausgerechnet in Z. 9 die ausführlichere Form gestanden haben sollte, während man auf den Namen des Municipium verzichtete. Denn L. Quesidius Praesens war der (*IIVir* oder *IIIVir*)³⁴ *q(uin)q(uennalis) primus* in Drobeta, und man würde gerade hier, wo auch die Namen, ja selbst *FILIO* ausgeschrieben sind, die vollständige und korrekte Benennung des Amtes erwarten.

³³ Wie bei dem allbekannten CO(n)S(ul) ist auch in anderen Abkürzungen häufig der Wortanfang mehr oder weniger ausführlich ausgeschrieben, während für den Rest des Wortes gleichsam stellvertretend entweder der letzte Buchstabe oder die letzte Silbe oder der erste Buchstabe einer beliebigen auf die Abkürzung folgenden Silbe steht: CIL III, 2480: DE(cessi)T; III, 13127: C(larissimi)S; III, 12476: DOM(in)AE; III, 7459: CON(iug)I; H. Kiefner, ZRG 80, 1963, 360, n. 2 (Stempel): FE(li)X PE(culiaris); HAEpigr. 1721: ME(ritissi)ME. CIL VIII, 9869; 21192: PRO(vin)C(ia); X, 101: CON(su)L(is); 2942: FEC(e)R(unt); II, 180: NV(mini)B(us); III, 8155; 5952: SIG(ni)F(er); 9555 (+): SVBD(ia)C(onus); 12054: IMAG(ini)F(er); VIII, 9045: PR(ae)P(ositus); 4673: CABL(es)T(is); 16550: AVG(usto)D(unum); 16549: AVG(usto)N(emetum); 16566; 24332a; 27917: DEP(o)S(itus, -a); X, 3568: MIL(i)T(avit) und MANIP(u)L(a)R(i). ILS, 2044: MIL(i)T(avit). CIL XIII, 2089: NATAL(i)B(us); VIII, 2403 lat.sin. 33/34 (cf. REA 50, 1948, 72 f.): EX(a)C-T(or); III, 14215¹⁰: DOM(i)NO(rum). IRTrip, 412: LEPC(i)T(ani). CIL III, 2086: D(e)F(unctus); 7847; 7852: M(a)G(ister, -tri); 4236 (= AnnÉp, 1948, 78): D(e)C(urio); VI, 3549: B(ene)M(e)R(en)T(i)B(us); u.a. Vgl. auch o.A. 27.

³⁴ AnnÉp, 1959, 313 läßt keine Entscheidung zu; die Kolonie wurde von *IIViri* regiert: AnnÉp, 1959, 317.

3. Schafárik überliefert **MA**, nicht **MV**. Mommsen hätte also eine Ligatur **W** annehmen und die übrigen Angaben Schafáriks zu Fehlesungen erklären oder **W** vermuten müssen, was ich freilich noch nicht in dieser Zusammensetzung gefunden habe; **W** = **VN** kommt allerdings in anderen Ligatur-Kombinationen vor³⁵. Da bei Viminacium der Ortsname hinzugefügt ist, könnte **MVn** nur auf Margum oder Singidunum deuten; das Gründungsdatum Singidunums ist jedoch unbekannt, dasjenige von Margum liegt frühestens unter Marcus.³⁶

4. **CO MA** kann sinnvoll zu **CO(loniae) MAL(vae)** aufgelöst werden. Wem die Abkürzung **CO(lonia)** zu ungewöhnlich erscheint,³⁷ der mag ohne Schwierigkeiten **CQ** vermuten, da das in das **O** eingeschriebene **L** leicht übersehen worden sein kann.³⁸ Margum, das wohl auch einmal **MA(rgum)** geschrieben wurde,³⁹ ist als Kolonie noch nicht bekannt. Wenn Schafárik irrtümlich **MA** mit **W** verwechselte, könnte man auch an die hadrianische Kolonie **Mursa** denken⁴⁰; jedoch liegt dazu m.E. kein hinreichender Anlaß vor.

Die obigen Einzeluntersuchungen haben also folgenden Inschriftentext ergeben:

D . M
L . Q V E S I D I O . C .
F I L I O . P R A E S E N
4 D E C . E T . Q Q . P R I
M O M V N P A E L D R V

E T . D E C **W** N . V I M . V I X T
A N . L X I I I . L . Q V E S B . P R A e
6 S E N T I N . F I L . E T L V C I R E G V
L I N . I I V I R . C Q . M A . E T . A V
R E L . F E R Q . Q Q . M V N I . V I M
S . C
12 H . S . E

³⁵ Man könnte vergleichen: **FWCT** (CIL III, 7505); **NR** für **NVR** (III, 4231); **MB** für **MANIB** (XIII, 5832); **RV** für **RVNT** (VIII, 8536; daneben: **R/N**); vgl. auch o.A. 26.

³⁶ Zu Singidunum vgl. F. Vittinghoff, *Festschr. Jankuhn* 133 f.; Mirković, *Rimski gradovi* 43 f.; 163 f. (Der Schluß aus dem Namen des M. Ulpius Trophimus, der als *aug(ustalis) et o(rnatus) o(rnamentis) dec(urionalibus) m(unicipii) Sing(iduni)* wahrscheinlich ein Freigelassener war, auf eine traianische Gründung des Municipium ist nicht zulässig [CIL III, 14534]; denn Trophimus war schwerlich ein kaiserlicher Libertus, weil er dann auf den ehrenden Zusatz *Aug.lib.* sicherlich nicht verzichtet hätte. Außerdem käme auch der Nachfolger Traians, Hadrian, in Betracht, da Trophimus ja nicht unmittelbar nach seiner Freilassung *augustalis* geworden sein mußte und weil Traian keine Gründung eines Municipium an der Reichsgrenze nachgewiesen werden kann.) — Zu Margum vgl. Mirković, a.O. 50–55; 164; Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 133.

³⁷ Sie kommt auch noch vor in CIL III, 10347; *AnnÉp*, 1937, 174. Zum Typus dieser Abkürzungen vgl. A. 25; 27; 33.

³⁸ Leichter jedenfalls als **CO** anstelle von **QQ**. — Parallelen: **CQ(onia)**: CIL III, 8203; 10197. In ein **O** werden z.B. folgende Buchstaben eingeschrieben: **L** (CIL III, 1133); **C** (III, 7728; 7763); **E** (III, 786); **I** (III, 7733; 7897); **K** (III, 14370¹⁰; 15197); **N** (III, 3733; 4213; 7502; 7569; 11114; 11296); **P** (III, 13276); **R** (III, 7475; 8093; 8141; 10360); **S** (III, 4472; 6298; 6456); vgl. o.A. 9. **VE** in **Q** für **QVE**: CIL III, 7599.

³⁹ CIL III, 8113 (244/49 n.Chr.): in Z. 13 f. stand wohl: **EQ R . DEC . IIII[*vir mun.*]/MA(rgi) VNA [cum ...]**; vgl. Ladek — v.Premierstein — Vulić, *JÖAI* 4, 1901, Beibl. 133; anders A. Mócsy, *Moesia Superior* (s.o.A. 1) 34, A. 42; 157 mit A. 127. In CIL III, 1672 + p. 1023 bezieht sich **DEC / M . M** auf das municipium **Mal(...)** bei Požega. — Margum wurde zudem von IIIIviri verwaltet (vgl. F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 133, A.16).

⁴⁰ CIL III, 3560; Steph. Byz. s.v. — D. Pinterović, *OsjZborn* 11, 1967, 63 f. — **MV(r-sa)** ist nicht nur paläographisch willkürlich, sondern auch deswegen unwahrscheinlich, weil die Stadt von Viminacium wesentlich weiter entfernt liegt als Drobeta und ein im Banat zu suchendes **Malva**.

Mögliche Varianten: Z. 5: ~~MVN~~^{MAE} ~~MAE~~^{MAE} ?; Z. 6: ~~MAE~~^{MAE} L; ~~MAE~~^{MAE} L; ~~MAE~~^{MAE} L; Z. 9: CO: ~~MV~~^{MAE} ?; ~~MV~~^{MAE} ?; Z. 10: FERO; ~~MVA~~^{MAE} L; ~~MVA~~^{MAE} L; ~~MVA~~^{MAE} I; ~~MVA~~^{MAE} I; ~~MVA~~^{MAE} L; ~~MVA~~^{MAE} EL.

Wenn L. Quesidius Praesens schon mit 25 Jahren Quinquennalis geworden wäre⁴¹ und der erste municipale Census schon fünf Jahre nach der Gründung des hadrianischen Municipium Drobeta veranstaltet wurde, kann der Stein spätestens im Jahre 181 n.Chr. aufgestellt worden sein. Da Praesens jedoch das sehr ehrenvolle Amt eines *quinquennalis primus* innehatte, das mit höchster Wahrscheinlichkeit nicht einem der jüngsten Mitglieder des *ordo decurionum* übertragen worden war, und da Drobeta nicht notwendig erst in einem der letzten Regierungsjahre des Kaisers Hadrian Municipium geworden zu sein braucht, darf man den Tod des Praesens sicherlich um etwa 10 bis 20 Jahre — wenn nicht um noch mehr — hinaufrücken. Dem scheint das Gentilnomen des Aurelius Ferox zu widersprechen, das man normalerweise auf eine Bürgerrechtsverleihung des Marcus oder eines seiner Nachfolger zurückzuführen geneigt wäre. Bei knapper Rechnung wäre das zwar nicht unmöglich,⁴² aber auch nicht gerade wahrscheinlich, da Ferox dann recht rasch zum höchsten Amt der Stadt aufgestiegen sein müßte. Jedoch brauchen sich die Vorfahren des Ferox, die schon seit langem römische Bürger gewesen sein können, keineswegs nach einem Kaiser benannt zu haben, sondern können auch einen anderen vornehmen Römer damit geehrt haben, etwa, um nur ein ganz willkürliches Beispiel zu nennen, T. Aurelius Fulvus, den Großvater des Pius, der 69 n.Chr. in Moesien Legionslegat war (Tac, *hist* I, 79, 5). Ebenso konnten Neubürger bereits unter Pius das Nomen des „Kronprinzen“ Marcus, der ja seit 146/47 die *tribunicia potestas* besaß, aufgreifen. Da dementsprechend die oben genannte Faustregel durchaus Ausnahmen zuläßt,⁴³ darf man an der Datierung der Inschrift als spätestens unter Marcus festhalten.

⁴¹ Wir kennen das Mindestalter für Quinquennalen in römischen Städten nicht genau. Nach der Tabula Heracleensis (ILS, 6085 = FIRA I² 13, Z. 89 ff.; 98 ff.) mußte man 30 Jahre alt sein, um in einem (römischen) Municipium oder in einer Kolonie (c.R.) eine Magistratur bekleiden zu dürfen, sofern der Bewerber nicht 3 Jahre in der Reiterei oder 6 Jahre bei den Fußtruppen gedient hatte. Dementsprechend durfte man nach der *lex Malacitana* (ILS, 6089 = FIRA I² 24, Kap. 54) mit frühestens 25 Jahren den Duovirat erlangen. Nach den Stadtrechten von Salpensa (ILS 6088 = FIRA I² 23, Kap. 25) und Lauriacum (FIRA I² 26 = B.u.H. Galsterer, *BJ* 171, 1971, 335, Frgt. I) war für den *praefectus i.d.* ein Mindestalter von 35 Jahren vorgeschrieben. In Bithynien brauchte man nach einem Edikt des Augustus nur mindestens 22 Jahre alt zu sein, um ein städtisches Amt führen zu können (Plin, *ep.* 10, 79/80); ohne ein Amt innegehabt zu haben, stand jedem jedoch erst mit 30 Jahren der Eintritt in den Decurionenrat offen. — Fälle wie in HAEpigr 565, wonach ein vierzehnjähriger Junge in Barcinum bereits Aedil und Duumvir gewesen war, sind nicht die Regel. Nach römischem Juristenrecht mußte der Beamte die volle Rechtsfähigkeit besitzen, also 25 alt sein: Ulp, *dig* 50, 4, 8; Berger, *RE* 15, 1888; A. N. Sherwin-White, *The Letters of Pliny*, Oxford 1964, 669–675; B. Galsterer-Kröll, *Chiron* 3, 1973, 283. Mit Vorsicht zu benutzen: W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones*, Wiesbaden 1973, 45 f.

⁴² Ferox könnte z.B. der Sohn eines bald nach 161 entlassenen Decurionen oder Centurionen einer Auxiliareinheit gewesen sein, der mit seinem Vater von Marcus das römische Bürgerrecht erhalten hatte (vgl. dazu H. Wolff, *Chiron* 4, 1974).

⁴³ Im Jahre 159 tritt z.B. ein T. Aurelius Priscus in einem Kaufvertrag als Zeuge auf (CIL III, p. 944, tab. cer. VIII). Q. Aurelius Q.f. Pap. Tertius aus Sarmizegetusa wurde im Jahre 142 *flamen* (CIL III, 1443); er hatte offenbar einen Sohn oder Freigelassenen namens Q. Aurelius Saturninus, der mit ihm begraben wurde (III, 7891). Unter dem Legaten M. Statius Priscus (cos.des. 158) lernen wir einen T. Aurelius Trophimus kennen (III, 1061); ein T. Aurelius Diocles erscheint im Jahre 161 (*Imp. Augustis cos.*) auf einer Inschrift von Ampelum (III, 1295). Vgl. ferner z.B. L. Aurelius Potitus als Zeugen in CIL XVI, 23 (15.4.78); A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 151, dessen Datierungen ich allerdings nicht immer folgen kann. Da die Wahl des Gentilnomen den Neubürgern grundsätzlich freigestellt war, braucht nicht jeder Aurelius das Nomen des regierenden Kaisers übernommen zu haben; der Name ist daher nur ein grobmaschiges Datierungsmittel.

CIL, III, 8129 erweist sich in mehrfacher Hinsicht als eine interessante Quelle: wir lernen durch sie nicht nur den ersten Quinquennalen des *municipium Aelium Hadrianum Drobeta* kennen, sondern erhalten auch einen zweiten, nahezu sicheren Beleg für *Aelium* als Beinamen dieser Stadt. Kombiniert mit CIL, III, 8017 beweist die Inschrift, daß Drobeta mit Sicherheit ursprünglich den Titel *municipium Aelium Hadrianum* führte und daß *Aelium* dann aus uns unbekannten Ursachen bald außer Gebrauch kam. *Municipium Aelium Drobeta* bezieht sich nämlich auch hier auf die Frühzeit der römischen Stadt.

Des weiteren erfahren wir, daß die Kolonie Malva wahrscheinlich bereits unter Marcus oder Pius bestand, also spätestens zu Beginn der Regierung von Mark Aurel und Lucius Verus gegründet worden sein muß⁴⁴. Über die umstrittene Lokalisierung dieser „verschollenen“ Kolonie erhalten wir nur den negativen Aufschluß, daß auch aufgrund von CIL, III, 8129 ihre Identität mit Romula/Reşca sehr unwahrscheinlich ist, weil Romula erst um 165 n.Chr. ein Municipium wurde und allem Anschein nach frühestens von Septimius Severus den Kolonierang empfing.⁴⁵ Das stimmt mit der Beobachtung von C. Daicoviciu überein, daß in CIL, III, 1555 + 12594 wahrscheinlich ein *d(ecurio) c(oloniae) M(alvensis)* erwähnt sei. Da dieser Stein aus der Umgebung von Denta stammt,⁴⁶ wird man Malva am ehesten im Banat suchen dürfen,⁴⁷ also nicht weit entfernt von Viminacium, dem wahrscheinlichen Aufstellungsort

⁴⁴ Bereits V. Pârvan vermutete, daß Malva unter Hadrian ein Municipium und unter Marcus eine Kolonie geworden sei: *Analele Acad. Române* 36, *Memoriile secţiunii istorice*, Nr. 2, 1913, 44–48. Vgl. auch C. Daicoviciu, *TransAnt*, 130.

⁴⁵ Romula ist als Municipium erwähnt in CIL, III, 7429, die wegen III, 7434 in die Zeit um 161/169 gehört. Eingeschränkt wird dieser Datierungsspielraum durch die Erwähnung der Provinz Dacia superior auf die Zeit wohl vor dem Sommer 168, als die Dacia superior wahrscheinlich in Dacia Apulensis umbenannt wurde (vgl. F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 143–147), und durch den Municipal-Status Romulas auf nach ca. 160/61, da das Gebiet unter Sex. Julius Possessor noch kein Municipium war (CIL, II, 1180). Possessor war nämlich noch vor Verus' Tod (Anfang 169) zum *procurator Augg. ad ripam Baetis* ernannt worden (Vittinghoff, a.O. 143). Vorher assistierte er dem *praefectus annonae* Ulpus Saturninus als *adiutor*, nach der entsprechenden Vermutung von H.-G. Pflaum aus Anlaß des Parthertriumphes um 166/67 (*Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1960/61, 506). Zu dieser Datierung paßt das Amt eines *curator coloniae Arcensium*, das man am besten mit den Folgen des bereits weitgehend beendeten Partherkrieges in Verbindung bringt, also zu einem Zeitpunkt ansetzt, wo Militärtribunen wieder für zivile Aufgaben entbehrt werden konnten. Damit wäre Possessor zu Beginn des Partherfeldzuges, spätestens 162/63, *tribunus legionis XII Fulminatae* geworden und hätte sich, sofern er keinen Urlaub genommen hatte, um 158/61 (oder ggf. früher) in Dacien aufgehalten. Romula hat dann um die Mitte der sechziger Jahre des 2. Jh. Stadtrecht erhalten. Von einem hadrianischen Municipium (so z.B. Tudor, *OltR*³ 195; *Oraşe* 349) kann nicht die Rede sein. — Zur Kolonie vgl. Tudor, *OltR*³ 196; *Oraşe* 349 f.

⁴⁶ Dazu zuletzt, mit einem geologischen Gutachten, C. Daicoviciu, *ActaMN* 7, 1970, 125 ff., bes. 127, A. 4.

⁴⁷ So C. Daicoviciu, a.O. Vorsichtiger ist F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 133 f., da im Banat bisher keine städtische Siedlung sicher nachgewiesen ist. Wenn jedoch der Stein in der Umgebung von Denta gebrochen wurde, ist die Wahrscheinlichkeit, daß Malva im Banat lag, sehr groß, da die Kürzel D.C.M. eher auf eine nahe als entfernte Stadt deutet und da für einen solchen Ort nur Malva in Frage kommt (vgl. schon Vittinghoff, a.O.). Man könnte dann auch den Namenswechsel der Provinzen Dacia superior und inferior zu Dacia Apulensis und Malvensis sinnvoll erklären (vgl. Vittinghoff, a.O. 144 f.).

Der Versuch von M. P. Speidel, mithilfe einer Konjekturen in CIL VIII, 9381 = ILS, 2763 + add. den bei Romula/Reşca stationierten *n. Syrorum sagittariorum* als *n(umerus) Syrorum M<a>lvensium* zu erweisen und daraufhin Malva mit Romula zu identifizieren (*Akten VI. Kongreß* 545–547; jetzt auch ausführlich in *Dacia* 17, 1973, 169–177), muß als fehlgeschlagen gelten: 1. Eine Lesung *MAL/VENSIUM* ist nach den von Speidel zugrundegelegten Photos in keiner Weise gesichert; es ist *MI/VENSIUM* oder vielleicht auch *MI/SVENSIUM* zu erkennen. Aus dem angesichts der Verwitterung des Steines auch möglichen

von CIL III, 8129. Sichere Ergebnisse lassen sich freilich auch jetzt noch nicht gewinnen. Dennoch sei schon darauf aufmerksam gemacht, daß die Großlandschaften des römischen Dacien in der ersten Hälfte des zweiten Jahrhunderts offenbar ziemlich gleichmäßig von den Stadtgründungen erfaßt wurden: Im nördlichen Transsylvanien (Someştal) das hadrianische Municipium Napoca, im südlichen Siebenbürgen (Flußsystem des Mureş) Sarmizegetusa und

ML/VENSIVM kann man neben ME/VENSIVM nur dann auf M<a>L/VENSIVM schließen, wenn keine andere Erklärung bleibt und es unwahrscheinlich ist, daß es sie gibt. Da wir aber bislang noch keinen *n.Syrorum* mit einem Ortsdistinktiv kennen, führt jede Lesart zu Schwierigkeiten. — 2. Die Identität beider Numeri ist unwahrscheinlich, a) weil der *n.Syrorum sagittariorum* von Unterdacien in Inschriften (nicht jedoch in Ziegelstempeln, die oft Verkürzungen enthalten) immer seine Waffengattung — *sagittarii* — angibt (in der letzten Zeile von *AnnÉp*, 1914, 120 läßt sich der dritte Buchstabe nicht mehr erkennen, auch kein (vielleicht mögliches?) S abstreiten [Speidel, *Dacia* 17, 1973, 170; Photo nach S. 176], weil keine sicheren Spuren zu sehen sind); b) weil er niemals ein Ortsdistinktiv im Namen führt und auch niemals zwei *n.Syrorum* in einer Provinz belegt sind, so daß auch kein Zunamen zu erwarten wäre; c) weil die Identität einer Sonderhilfsgruppe genaugenommen durch das Provinzialheer gegeben ist, dem sie angehört, so daß die Formation in Mauretania exakt *n.Syrorum sagittariorum Daciae Malvensis* oder *ex Dacia Malvensi* o.ä. heißen müßte (vgl. CIL VIII, 9059; III, 14207¹⁰; ferner *AnnÉp*, 1947, 170). — 3. Der *n.Syrorum* von Lalla Marnia ist sicher nicht mit der dacischen Formation identisch, a) weil ihr *sagittariorum* grundsätzlich fehlt; b) weil der dacische Numerus noch 248 in Romula/Reşca belegt ist (*AnnÉp* 1939, 28 und die Ziegelstempel aus der Stadtmauer des Philippus Arabs [Tudor, *OlR*, Suppl. *Epigr.* 116 und S. 352; für eine Zweitverwendung spricht m.W. nichts: *Dacia* 17, 1973, 169, A. 5]); c) weil *domus romula*, womit — bisher unerklärbar — die Grabstelle gemeint ist (= *domus aeterna* über ein indigenes Wort?; vgl. zu *domus* = „Grab“ G. Calza, *DizEp* II 2060 s.; Speidels Idee, *domus romula* (warum eigentlich nicht *domus Malvensis*?) verweise auf das dacische Romula, ist viel zu willkürlich, psychologisch unverständlich und nicht erweisbar), erst im 4. Jh. begegnet und nicht in den ersten Grabdenkmälern des Numerus, von denen auch keines datiert ist außer CIL VIII, 9964 + p. 976 (unsicher; wegen VIII, 9966 wohl auf 422 zu setzen; anscheinend mit *domum Ro[m(ulam) po]suerunt*: Diehl, *ILCV* 406); und d) weil der *n.Syrorum* von CIL VIII 9381 auch nicht mit dem *n.Syrorum* der Caesariensis gleichzusetzen sein dürfte, da dessen Kommandeur *prae[fectus]* oder *prae[p(ositus)]* (VIII, 9962), nicht aber *tribunus* heißt und kein Ortsdistinktiv führt. — 4. Selbst wenn der *n.Syrorum Mivensium/Misuensium* mit dem unterdacischen identisch wäre (wozu die Führung der 1000 *Bessi iuniores* passen könnte), wäre damit noch nicht die Gleichsetzung von Romula mit Malva erwiesen, a) weil CIL VIII, 9381 nicht datiert ist und somit M<a>lvensium auf die Provinz verweisen würde, ähnlich darin dem Zunamen der *coh. I F.m. Brylltonum Malvensis*, in CIL, 13704, die nicht in Romula stationiert (vgl. z.B. Tudor, *OlR* 346 f.), aber von einem der Söhne des Procurators der Dacia Malvensis, die auch die Ehrung ihres Vaters stifteten, im 3. Jh. kommandiert worden war (vgl. F. Vittinghoff, *ActaMN* 6, 1969, 132, A.7), woraus sich wohl vor allem der Hinweis auf die Garnisonsprovinz der Kohorte erklärt; b) weil die Zubenennung mit *Romulensium* mißverständlich auf die wesentlich bedeutendere Kolonie Romula/Hispalis verwiesen hätte, so daß überhaupt nur eine Kennzeichnung mit dem Provinznamen in Frage kam (wie in CIL II, 1180); c) weil der Plural *Malvensium* nicht der Nomenklatur von Auxilien (Singular, da auf *cohors/ala* bezogen) gegenübergestellt werden kann, sondern nur der davon bekanntlich strikt zu trennenden Benennungsweise der Sonderhilfsgruppen (gewöhnlich Plural, da auf das Ethnikon bezogen); d) weil eine Unterscheidung gegenüber dem in der Caesariensis stehenden *n.Syrorum*, zumal dessen Soldaten auch in Caesarea Inschriften setzten (CIL VIII, 21015; 21017; *AnnÉp*, 1925, 45 — die einzigen Grabinschriften neben der unsicheren CIL VIII, 9964 + p. 967), zumindest wünschenswert war, so daß für die zu identifizierende Truppe *alle numeri Syrorum* des römischen Heeres außer demjenigen der Caesariensis in Frage kämen, die wir durchaus nicht alle zu kennen brauchen; e) weil *Malvensium* in diesem Falle kein Ortsdistinktiv sein kann, da der Zunamen in der Heimatprovinz der dort gut bezeugten Sonderhilfsformation nicht begegnet; f) weil Romula der für Reşca in Dacien allein übliche Name gewesen ist (soweit wir das wissen können) und mithin die Einheit *n.Syrorum sagittariorum Romulensium Malvensium* heißen müßte, wenn man schon M<a>lvensium als Ortsdistinktiv auffaßt. — Vielleicht muß man aber *n.Syrorum Misuensium* lesen: Dann könnte das Ortsdistinktiv

Apulum, wo spätestens seit Beginn der hadrianischen Zeit die *Legio XIII Gemina* stand und Marcus das erste Municipium Apulum (Partos) einrichtete, in Oltenien in ausgesprochener Randlage das *municipium Hadrianum Drobeta* und seit Marcus Romula, im Banat schließlich anscheinend die Kolonie Malva, die möglicherweise mit Siedlern deduziert worden war. Es scheint mir erwägenswert, wenn auch z.Z. wohl nicht lösbar zu sein, ob für die baldigen Stadtrechtsverleihungen u.a. verwaltungstechnische Gesichtspunkte maßgeblich waren, wie wohl auch die relativ geringe Ausdehnung der drei dacischen Provinzen, vor allem der Porolissensis, die hier besonders beanspruchte zentrale Administration entlasten sollte. Vielleicht vermag hier das Problem Malva Aufschluß zu gewähren; angesichts des kürzlich von I.I. Russu veröffentlichten Auxiliardekretes vom Jahre 123 für Truppen der Porolissensis (und Unterpannoniens) liegt die Vermutung auf der Hand, daß das transsylvanische Dacien unter Sex. Iulius Severus grundlegend neu geordnet wurde⁴⁶ und in dieses Schema auch die Städte Napoca und Malva einzubeziehen sind.

Ebenso wie Aurelius Ferox und Lucius Regulinus aus verschiedenen Provinzen stammten, bekleidete auch L. Quesidius Praesens Municipalämter in Städten zweier Außenländer, Dacia inferior und Moesia superior. CIL, III, 8129 stellt damit eines der seltenen Zeugnisse für eine Gruppe innerhalb der municipalen Oberschicht des römischen Reiches dar, deren Vertreter in mehreren Städten nicht nur einer Provinz Ämter übernommen hatten, ohne offenbar in den Ritterstand aufzusteigen oder gar in den Reichsdienst einzutreten.⁴⁶ Denn ein Schluß ex silentio ist bei einem so wichtigen Rangtitel wie demjenigen eines *eques Romanus* in einer Grabinschrift wohl erlaubt.

Bei L. Quesidius Praesens mag freilich die Eroberung Daciens eine Ursache seiner zwei Ämter gewesen sein. Wenn diese Vermutung richtig ist, besitzen wir in der Inschrift auch ein Zeugnis dafür, daß sich wenigstens einige Angehörige der municipalen Oberschicht der Nachbarprovinzen Daciens die Chancen der Erschließung des neuen Gebietes nicht entgehen ließen. Denn auch der *Iivir* der *colonia Malva* muß mit dem ehemaligen Decurionen von Viminacium in Verbindung gestanden haben, was am ehesten in Obermoesien und nicht in Drobeta denkbar ist. Allerdings handelt es sich bei Viminacium und Drobeta jeweils um hadrianische Stadterhebungen. Aber innerhalb der 21 jährigen Regierungszeit dieses Kaisers kann Drobeta später, Viminacium früher Municipium geworden sein. Wenn dies wiederum auch nur Spekulationen sind, die erst neue Quellen als richtig oder falsch erweisen könnten, so vermag eine solche Hypothese doch die außerordentlich baldige Einrichtung eines Municipium in Drobeta plausibler erscheinen zu lassen. Es spricht jedenfalls m.W. nichts für eine

auf Missua oder Misua (Sidi Daoud) verweisen, eine kleine Stadt südwestlich des *promontorium Mercurii* gegenüber von Karthago. Der Numerus wäre dann durch den in Caesarea sicherlich verständlichen Zusatz — immerhin handelt es sich um eine selbständige Gemeinde der Proconsularis (vgl. M. Leglay, Kleiner Pauly III, 1349) — gegenüber der Syrertruppe von Lalla Marnia abgehoben. Freilich kennen wir den Numerus sonst nicht; er müßte dem Legaten von Numidien oder einem kaiserlichen Procurator unterstanden haben. Daher bleibt es ungewiß, ob das Problem von CIL, VIII, 9381 auf diesem Wege gelöst wird; hier war nur eine von mehreren Möglichkeiten zu nennen. In das 4. Jh. gehört jedenfalls die Inschrift aller Wahrscheinlichkeit nach nicht, da Obergermanien noch *Germania superior* heißt.

⁴⁶ Vgl. den Anhang und A. 51; 52.

⁴⁶ Zu dieser Gruppe gehörten auch z.B. T. Flavius Longinus, der nach seinem Militärdienst als Decurio der *ala II Pannoniorum* Decurio in Sarmizegetusa, Napoca und den Canabae der *legio XIII Gemina* in Apulum wurde (CIL, III, 1100), oder C. Titius Antonius Peculiaris, der Decurio in der Kolonie Aquincum sowie *Iivir*, *decurio* und Flamen des *municipium Singidunum*, ferner Provinzialpriester und *conductor vectigalis oct. Pann.* war (CIL, III, 10495/6; *AnnÉp*, 1968, 423), oder T. Aurelius Atticus, Veteran der *legio IIII Flavia*, *Quinquennalis* von Singidunum und *decurio coloniae Sirmiensium* (*AnnÉp*, 1910, 172).

gleichzeitige Verleihung des Stadtrechtes an die beiden Territorien, dagegen aber die Tatsache, daß Viminacium schon seit der Mitte des 1. Jh. Legionsfestung war,⁵⁰ Drobeta hingegen erst seit 102 zum römischen Reich gehörte. Die kurzfristige Abtrennung der Dacia inferior dürfte schwerlich im Zusammenhang mit der Konstituierung des Municipium Drobeta stehen, da solche Maßnahmen in der Regel wohl einen längeren Zeitraum in Anspruch nahmen. Schließlich wird bei einer späteren Gründung Drobetas einsichtig, weshalb bislang keine Inschrift das Municipium in hadrianischer Zeit belegt und — auf einer niedrigeren Ebene — weshalb sich L. Quesidius Praesens als der erste *quinquennalis* des *municipium Aelium Hadrianum Drobeta* trotzdem in der Nähe von Viminacium begraben ließ, woher er eben offenbar stammte.

Anhang: Zum neuen Diplom aus Gherla vom Jahre 123

Die tabella I des Diploms von Gherla ist zu fast drei Vierteln erhalten geblieben⁵¹; der aus Innen- und Außenseite kompilierte Text lautet, soweit er für die Provinzgeschichte relevant ist: [Imp. Caesa]r divi Traiani Parthici f. divi [Nervae nep]os Traianus Hadrianus Aug. pon[tif. max. t]ribunic. potestat. VII, cos. III, procos., [equit. et pe]d. qui mil.*) in al. duab. et coh. [una qua]e appell. II Pannon. et I Brit[ton. c.R. e]t I Britann. ∞ quae sunt in [Dacia Po]rolissensi sub Livio Gra[t]o**) [et ala I F]l. Britann. c.R.*** quae est in [Pannonia] inferiore quin. et vican. pluribusve stipend. emerit. dimissis honesta missione per Marcium Turbonem quor. nomina subscripta sunt, ipsis . . . singulas, a.d. IIII id. Aug. T. Salvio Rufino Minicio Opimiano Cn. Sentio Aburiano cos.; alae Briton. c.R. cui praefuit M. Minicius Marcellinus, ex gregale Glavo Navati f. Sirm. et Iubenae Bellagenti fil. uxori eius Eravis.; descriptum . . .

Anmerkungen:*) L und T sind in den Bronzetafeln leicht zu verwechseln, hier wie bei Livius Gratus. Russu denkt an *mi(li)t(averunt)*: der untere Abstrich läßt aber eher ein L als ein T erwarten.***) Lesung nach W. Eck, der auch zu Recht Gra[t]o konjiziert anstelle von *Grapo* auf der Tafel. Dieselbe Person wird auch in einem anderen Diplom genannt, das aus derselben Konstitution kopiert wurde und das demnächst von S. Dušanić veröffentlicht wird.⁵² In der folgenden Lücke ist natürlich nicht *proc(uratoare)* zu ergänzen, da dieser Zusatz erst seit 152/53 (regelmäßig) erscheint⁵³ und auch bei Marcius Turbo fehlt.*** Der erste erhaltene Buchstabe ist m.E. ein L, so daß man [et (oder vielleicht item) ala I F]l(avia) Britann(ica) c.R. lesen muß; über der Zahl steht nämlich gewöhnlich der Zahlstrich. Es

⁵⁰ Vgl. Vittinghoff, *Festschr. Jankuhn* 134; Mirković, *Rimski gradovi* 58 ff.; 164.

⁵¹ Zu den Einzelheiten vgl. die umfassende Beschreibung von I. I. Russu, *Dacia și Pannonia inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București 1973. — Ich möchte auch an dieser Stelle meinem Kollegen Fr. W. Eck (Köln) dafür danken, daß er mich auf diese Veröffentlichung und das in A. 52 genannte Diplom aufmerksam gemacht hat.

⁵² *Germania* 52, 1974. In diesem Diplom ist ebenfalls nur der Procurator der Porolissensis genannt; sein Name lautet hier: (sub) Livio Ora[to...] oder Orn[ato...]. Die Variante *Ornatus* ist wegen des Diploms von Gherla leicht auszuschließen. Obwohl sich der Schreiber auf der Innenseite des Diploms von Gherla wiederholt Ungenauigkeiten im Schriftduktus erlaubt (z.B. 3.Z.v.u. Turbo/[nem]: unklare T; letzte Zeile: civit. ohne Querstrich beim T; 3.Z.v.o. procos.: das zweite O als einfacher Strich) und überhaupt sehr nachlässig gearbeitet hat, ist Gratus mit großer Wahrscheinlichkeit Oratus vorzuziehen, da dieses Cognomen (Oratus) äußerst selten vorkommt (ILS, 1968 aus Rom: Orato pub. Fabiano, ab opera publica — Grabinschrift eines Sklaven; CIL VIII, 25797 c: [...])Orato oder wahrscheinlicher [...Hon]orato; es gibt keinen weiteren Beleg im CIL [ohne VI und XV]).

⁵³ Vgl. W. Eck, *Chiron* 2, 1972, 433, A. 16.

fehlt freilich dann der Zusatz ∞ bzw. *milliaria*; aber eine andere *ala Britannica* gibt es m.W. in Pannonien nicht.⁵⁴ Die Kennzeichnung als *ala milliaria* fällt auch sonst gelegentlich aus⁵⁵. Auf der Außenseite steht m.E. *Britan.*, nicht *Briton.*, wie Russu liest.

Mit Recht weist I.I. Russu auf die bei seiner Deutung ungewöhnlich lange Bearbeitungsdauer der Bürgerrechtsverleihung von mindestens vier Jahren hin (S. 52); dieser Zeitraum ergibt sich aus seiner Prämisse, daß Marcius Turbo, der nach allgemeiner Annahme 119 n.Chr. zum *praefectus praetorio* befördert wurde, die Soldaten während seines Kommandos in Unterpannonien und Dacien entlassen habe (S. 32; 52; u.ö.). Für eine derartige Verzögerung gibt es keine Parallele, da die Auszeichnung der Soldaten der *coh. I Brittonum milliaria Ulpia torquata p.f. civium Romanorum* am 11. August 106 vollzogen wurde und 110 offenbar erst die Publikation dieser Bürgerrechtsschenkung in Rom erfolgte (CIL XVI, 160). Die Konstitution von 123 läßt ebenfalls keinen Grund dafür erkennen: Man müßte schon eine beispiellose Schlamperei des doch offenbar recht tüchtigen Praetorianerpraefecten, der die Soldaten ja entlassen hatte und die Privilegienvergabe, wenn er sie vielleicht doch nicht selber zu bearbeiten gehabt haben sollte, leicht in die Wege leiten konnte, in Erwägung ziehen. In der Neuordnung Daciens kann jedenfalls die Ursache nicht gelegen haben. Denn die Veteranen der hochdekorierten *ala I Flavia Augusta Britannica* ∞ c.R., die in Pannonia inferior stationiert war, wären davon nicht betroffen gewesen. Aber auch in Dacia superior gab es schon im Jahre 120 eine Civitätsschenkung an die Angehörigen der Palmyrenischen Sonderhilfstruppe (CIL XVI, 68 + *AnnÉp*, 1958, 30). Da beide Diplome auf dem Gebiet der Porolissensis, nämlich in Porolissum und Samum, gefunden wurden, muß man bis zum Nachweis des Gegenteiles annehmen, daß auch wenigstens der Palmyrener-Numerus von Porolissum erfaßt worden war, die Dacia Porolissensis 120 n. Chr. also noch nicht bestand. Ihre nun nachgewiesene Existenz im Jahre 123 läßt eine Abtrennung der Provinz von Dacia superior nach 120 während der Statthalterschaft des Sex. Iulius Severus durchaus zu. Aufgrund der geographischen Gegebenheiten dürfte die Teilung in Ober- und Unterdacien wesentlich einfacher als die Errichtung der nördlichsten Provinz gewesen sein, die aus strategischen Gründen auf eine enge Zusammenarbeit mit dem Kommandeur der *legio XIII Gemina* und Statthalter der Superior angewiesen war. Hier war wohl eine Ungliederung der Truppen und eine klare Abgrenzung der Kompetenzen notwendig, und es spricht a priori nichts dafür, daß sich Marcius Turbo bereits dieser Mühe unterzogen haben sollte. Wenn aber die Dacia Porolissensis erst nach 120 entstand, dürfte es noch weniger verständlich sein, weshalb die ehemaligen Soldaten verdienter Alen und einer *cohors milliaria*, die wesentlich höher als die Palmyrenischen Sonderhilfstruppen rangierten, so lange auf ihre Vergünstigungen warten mußten.

Der Widerspruch innerhalb der Interpretation der neuen Konstitution würde sich jedoch auflösen, wenn man annähme, daß Q. Marcius Turbo die Auxiliare der vier Einheiten gar nicht während seines Kommandos an der Donau entlassen hatte, wofür im Dekret auch kein

⁵⁴ Denn die *ala I Britannica* c.R. ist bereits für die Dacia Porolissensis genannt. — Vgl. Wagner, *Dislokation* 20 ff.; A. Mócsy, *RE Suppl.* 9, 618 ff.; E. Birley, in: *Corolla memoriae E. Svoboda dedicata*, Graz 1966, 56 f.; Russu, *Dacia și Pannonia* 35; auch J. Beneš, *SPFB* 15, 1970, 161.

⁵⁵ Vgl. z.B. CIL XVI, 76 für die *ala I Ulpia contrariorum* ∞ ; wegen der Namensgleichheit zur *ala I Britannica* c.R. braucht die *ala I Fl. Britannica* ∞ in CIL XVI, 163 und 112/3 nicht genannt zu sein, zumal da die *ala* nicht entsprechend ihrem Range an erster Stelle steht und damals nicht in Pannonia inferior gewesen sein muß (XVI, 164) bzw. nicht im Jahre 158 oder 159 (vgl. *Chiron* 4, 1974) erfaßt zu sein braucht. Möglicherweise meint *AnnÉp* 1914, 241 (aus Tipasa) mit der *ala Britannica* die *ala I Fl. Britannica* ∞ , da diese Ala in Mauretanien gekämpft hatte und dort Soldaten entlassen worden waren (CIL XVI, 99).

Anhaltspunkt vorhanden ist, sondern daß die Truppen erst kurz vor oder in der ersten Jahreshälfte von 123 in ihre Heimatprovinzen zurückgekehrt waren, nachdem der Praetorianerpraefect die ausgeschiedenen Soldaten demissioniert hatte. Wir wissen freilich nicht, wo dieses mobile Expeditionskorps aus 2000 Reitern und 1000 Infantristen eingesetzt war; seine Zusammensetzung, die für einen Feldzug — besonders im Osten — sehr sinnvoll ist, scheint mir jedenfalls nicht zufällig sich so ergeben zu haben, sondern auf die Verwendung der Truppen außerhalb ihrer Garnisonsprovinzen zu deuten. Die *ala I Fl. Aug. Britannica* oo c.R. befand sich seit dem Jahre 114 mit sehr großer Wahrscheinlichkeit im Partherkrieg.⁵⁶ Ebenso war offensichtlich die *ala II Pannoniorum* an diese Front versetzt worden, da Ti. Claudius Maximus dort aus ihr entlassen wurde.⁵⁷ Es spricht m.W. nichts dagegen, daß dasselbe auch für die zwei anderen Formationen zutrifft. Sie könnten dann beispielshalber vom östlichen Kriegssplatz mit Marcius Turbo nach Mauretanien geschickt worden sein. Ebenso könnte Turbo sie aber auch nach den Kämpfen an der mittleren Donau, wohin sie zurückgekehrt wären, auf kaiserlichen Befehl nach Britannien entsandt haben, damit sie in den dortigen Aufstand eingriffen.⁵⁸ Von Britannien aus mag das Kontingent dann 122 n.Chr. den Kaiser nach Spanien begleitet oder die Truppen der Tingitana gegen die hiesigen Insurgenten verstärkt haben oder direkt nach Pannonien und Dacien zurückmarschiert sein. Vielleicht hatte Turbo sie aber auch mit nach Italien genommen? Diese Spekulationen sollen nur andeuten, daß es zwar während der turbulenten Anfangsjahre Hadrians durchaus Einsatzmöglichkeiten für die vier Auxilien gab, uns aber genauere Informationen fehlen und auch das neue Diplom unsere Kenntnisse über die damals sicher erforderlichen Truppenverschiebungen nicht erweitert. Das wahrscheinliche Expeditionskorps hat kurz vor seiner Rückkehr an die Donau jedenfalls wohl dem Praetorianerpraefecten unterstanden; bedauerlicherweise wissen wir nicht, wo Turbo sich seit 119 aufgehalten hat. Es ist m.E. nicht wahrscheinlich, daß sich dieser erfolgreiche Offizier als Praetorianerpraefect von allen weiteren Kämpfen fernhielt. Oder organisierte er (mit bewährten Truppen?) Hadrians Heeresreform? Die Donaufront hatte er so weit vom feindlichen Druck befreit, daß man die *legio IV Flavia* nach Singidunum zurückziehen konnte; auch die 3000 Auxiliare scheinen hier damals abkömmlich gewesen zu sein.

Ein weiteres Argument für die Verwendung der vier Einheiten außerhalb ihrer Heimatprovinzen dürfte wohl auch in der Tatsache liegen, daß der Legat von Pannonia inferior verschwiegen wird, obwohl er ranghöher als der Procurator der Porolissensis war. In CIL XVI, 99 vom 1.8.150 folgte der praetorische Legat dem konsularischen: *equitib. qui militaverunt in ali[s] V, [quae] appell. (1) ..., (2) ..., quae sunt [i]n Pann. su[p]e[ri]or. sub Claudio Maximo, item (3) ..., (4) ..., (5) ..., quae sunt in Pa[n]n. inferior. sub Cominio Secundo, quin[is] et vicenis plurib. stip. emer. dim. honest. miss. per Porcium Vetustinum proc., cum essent in expedition. Mauretan. Caesariens.*⁵⁹ Der entlassende Heereskommandeur wurde auch dann ausdrücklich vermerkt, wenn es sich um den Amtsvorgänger desjenigen Statthalters handelte, unter dem die Privilegierung ausgesprochen wurde, z.B. in CIL XVI 69 (17. 7. 122): *... quae sunt in Britannia sub A. Platorio Nepote, quinque et viginti stipendiis emeritis dimissis honesta missione per Pompeium Falconem.*⁶⁰ Dieses Verfahren ist nur dadurch sinnvoll,

⁵⁶ CIL XVI, 61; vgl. Wagner, *Dislokation* 22 f.; A. Mócsy, RE Suppl. 9, 619.

⁵⁷ *AnnÉp.*, 1969/70, 583. Offensichtlich war die gesamte Ala nach Parthien gesandt worden, nicht nur eine Vexillation unter der Führung des L. Paconius L.f. Proculus (CIL VI, 32933 = ILS, 2723; vgl. dazu M. Speidel, *JRS* 60, 1970, 147, bes. A. 61).

⁵⁸ Vgl. zu diesem Aufstand M. G. Jarrett, J. C. Mann, *BJ* 170, 1970, 183—186.

⁵⁹ Die Innenseite ist verkürzt wiedergegeben. — Vgl. CIL XVI, 28 (20.9.82).

⁶⁰ Vgl. CIL XVI, 43 (98 n.Chr.); R. Syme, *Hermes* 75, 1957, 493, A.2 (19.7.114). — Unter demselben Gesichtspunkt sind auch die Erwähnungen von den Einheiten zu beachten, die in eine andere Provinz entsandt worden waren (*AnnÉp.*, 1968, 513 [24.9.105]; CIL XVI,

daß mit dem Namen des Entlassers angezeigt wird, wo die jeweiligen Entlassungslisten zu suchen sind, während der regierende Praeses die überprüften und ggf. um die Frauen (und Kinder bis 140) erweiterten Namenslisten für die Bürgerrechts- und Connubiumerteilung eingereicht hatte; die kaiserliche Zentrale konnte auf diese Weise leicht den Verwaltungsgang der Privilegierung kontrollierend zurückverfolgen. Die Angabe der Statthalter, die neben der Empfängerliste, die der Konstitution angefügt war, neben der Aufzählung der Truppenkörper, der Provinzbezeichnung und der Datierung für die Verleihung genaugenommen überflüssig wäre, hatte offensichtlich vor allem die Funktion eines Aktenzeichens, mit dessen Hilfe der Vorgang in den einzelnen Tabularien aufgefunden wurde. Wenn ein Statthalter also nicht genannt wird, kann das wahrscheinlich nur bedeuten, daß er auch nicht in den Verwaltungsgang eingeschaltet worden war. Das ist jedoch nur dann denkbar, wenn die Einheiten der kaiserlichen Zentrale, d.h. wohl gewöhnlich dem Praetorianerpraefecten, direkt unterstanden hatten. So überrascht es denn auch nicht, daß alle stadtrömischen Truppen keinen Befehlshaber vermerken, während der Tribun der in Lugdunum stationierten *cohors XIII urbana* in gleicher Weise wie ein Statthalter oder ein Flottenpraefect angegeben wird: *que est Lugduni sub Numisio Clemente tribuno* (CIL, XVI, 133). Bei den *equites singulares Augusti* erscheint der Tribun lediglich in seiner Funktion als Auxiliarkommandeur: *equitibus, qui inter singulares militaverunt castris novis ... quibus praest ... tribunus* (CIL, XVI, 144; 146). Die Connubiumerlasse für die römischen Stadtkohorten und Prätorianer nennen nicht einmal die Tribunen, wie auch die Konstitutionen für die *legiones I* und *II Adiutrices* vom 22.12.68 bzw. 7.3.70 keinen Legionslegaten enthalten (CIL, XVI, 7–11), da sie an ihrem Gründungstage direkt dem Kaiser unterstanden. Daß in XVI, 160 D. Terentius Scaurianus als der Statthalter Daciens erwähnt ist, hängt nicht mit der Bürgerrechtsverleihung durch den Kaiser zusammen, sondern mit der Vorbereitung der Konstitution im Jahre 110; denn als Traian am 11.8.106 die *coh. I Brittonum* ∞ in Darnithithi mit der *civitas Romana* auszeichnete, kann nur er, der Imperator, das Kommando geführt haben. Wenn am 2.7.110 die *ala I Fl. Aug. Britannica* ∞ c.R. (?; s. Anm. 55), die *cohortes I Montanorum, I Thracum* c.R. und *V Gallorum* sowohl in einem Dekret für Dacien als auch für Unterpannonien begegnen, so ist das durchaus nicht verwunderlich, weil die Formel *et sunt in provincia aliqua sub aliquo* genaugenommen nicht den Standort der Truppen zum Datum der Verfügung, die ja gewöhnlich in Rom mit einer gewissen Verzögerung getroffen wird, sondern die Erfassung der Einheiten durch den betreffenden Provinzstatthalter kundtut (CIL, XVI, 163; 164). Aus demselben verwaltungstechnischen Grunde können einige Bürgerrechtserlasse auch Formationen berücksichtigen, die sich nicht oder nur vorübergehend in der betreffenden Provinz befinden (*AnnÉp*, 1968, 513; CIL, XVI, 61; 164; 108). Daher könnte der Legat von Unterpannonien in der Verfügung von 123 theoretisch auch deshalb nicht benannt sein, weil die *ala I Fl. Aug. Britannica* ∞ c.R. in die Meldung des Livius Gratus einbezogen war; aber dann wäre nicht verständlich, warum die Schwadron trotzdem dem Heer von Pannonia inferior zugerechnet wird, ohne daß eine eventuelle Versetzung wie in *Ann Ép* 1968, 513 oder CIL, XVI, 61 auch nur angedeutet war. Ein derartiges Verfahren wäre nur geeignet gewesen, Verwirrung zu stiften. Die einzige Konstitution, in der der zuständige Praeses nicht erscheint und die auch nicht für stadtrömische Truppen erlassen wurde, ist neben dem Dekret von 123 dasjenige für die *classis Alexandrina* vom 8.9.79: *veteranis, qui militaverunt in classe, quae est in Aegypto, emeritis stipendiis* etc. Da in allen späteren Verfügungen für die ägyptischen Auxiliare oder

61 [1.9.114]) oder aus einer anderen Provinz kamen (XVI, 164 [2.7.110]; 108 [8.7.158]; die *vexillatio equitum Illyricorum* in Dacia inferior war sehr schnell zu einer stehenden Truppe geworden [zuerst in XVI, 75 (22.3.129) in einer Konstitution erhalten]).

Flottensoldaten wenigstens der *praefectus Aegypti* erwähnt wird,⁶¹ kann die *classis Alexandrina* nur entweder bis zu Titus' Regierung in die direkte Zuständigkeit des Kaisers gefallen sein oder der römischen Zentrale kurzfristig unmittelbar unterstanden haben. Denn an einen Fehler der Kanzlei, die den Namen versehentlich vergessen hätte, sollte man ohne Not nicht denken. Die Wichtigkeit der *classis Augusta Alexandrina* für den freien Zugang nach Ägypten und die Sonderstellung dieser Provinz überhaupt läßt die erstgenannte Möglichkeit durchaus wahrscheinlich erscheinen. Für die Auxiliarkonstitution von 123 dürfte hingegen eher die zweite Lösung zutreffen. Da in Auxiliardekreten der Provinzkommandeur nicht zu fehlen pflegt, hat man vermutlich in diesem Fall gleichsam der Vollständigkeit halber den Procurator, dem die meisten betroffenen Formationen unterstanden, namentlich hervorgehoben, obgleich ihm und seinen Truppen der praetorische Legat von Unterpannonien und die *ala I Fl. Aug. Britannica* ∞ c.R. im Range vorangingen. Überhaupt wäre die von dem Praetorier geleitete Provinz an erster Stelle zu nennen gewesen, wie in XVI, 99 die konsularische der praetorischen vorgezogen wird, obwohl Oberpannonien weniger Schwadronen abgestellt hatte. Auch daraus darf man wohl ableiten, daß die Provinzstatthalter bei der Verleihung vom Jahre 123 keine Rolle gespielt hatten. Freilich sind das alles keine sicheren Indizien; jeder neue Fund kann uns eines Besseren belehren.

Das Problem der Entlassung der vier Einheiten ist allerdings für die Frage des Gründungsdatums der Dacia Porolissensis nur insofern relevant, als dies bislang nicht vor 120 n.Chr. gelegt werden kann, da die Diplome dieses Jahres nicht als Belege für eine noch ungeteilte Provinz Dacia superior ausgeschieden werden dürfen. Denn solange nicht erwiesen ist, daß Marcius Turbo die ausgedienten Soldaten noch während seines Aufenthaltes im Donauraum entpflichtete, braucht man keine Schwierigkeiten bei der schon um 119 einsetzenden Neuordnung der Dacia Porolissensis und Superior zu postulieren, um damit die lange Bearbeitungsdauer der Bürgerrechtsverleihung rechtfertigen zu können. Wegen der wahrscheinlich erforderlichen organisatorischen Vorbereitungen wurde die Dacia Porolissensis wohl nicht lange vor 123 aus der Dacia superior ausgegliedert.⁶² Dann bleibt auch Zeit für die Gründung des *municipium Aelium Napoca*, die sich über mehrere Jahre hingezogen haben dürfte, da das *oppidum* im Zentrum des heutigen Cluj wohl noch erst aufgesiedelt werden mußte; bei der geringen Urbanisierung Daciens mochte ein Municipium (das sich von einer Kolonie dann nicht wesentlich unterschieden hätte) als Hauptstadt der neuen Provinz vielleicht wünschenswert erscheinen⁶³. Mit einer grundlegenden Reorganisation Oberdaciens unter der langen Statthaltschaft des Sex. Iulius Severus wäre möglicherweise auch die Deduktion (?) Malvas in Ver-

⁶¹ CIL XVI, 29 (9.6.83); 32 (17.2.86; für *classici*); *AnnÉp*, 1968, 513 (24.9.105; mit *classici*); XVI, 184 (156/161 n.Chr.).

⁶² So auch Russu, *Dacia și Pannonia* 59 ff.: zwischen 120 und 123.

⁶³ Nach den geringen erhaltenen Resten des Straßennetzes zu urteilen, scheint Napoca (Cluj) planmäßig angelegt worden zu sein (vgl. I. Mitrofan, *ActaMN* 1, 1964, 197–214; 2, 1965, 657–666); ein Lager ist nicht bekannt. — In anderen Provinzen sind die Hauptstädte gar nicht oder erst lange Zeit, nachdem sie Statthaltersitz geworden waren, zu Municipien oder Kolonien erhoben worden. In Apulum — um ein dacisches Beispiel zu verwenden — hat erst Marcus ein Municipium gegründet (Vittinghoff, *Festschr. Jankuhn* 137 f.), obgleich dort seit dem Beginn der Regierung Hadrians der Statthalter seinen hauptsächlichen Aufenthalt genommen hatte. Die Tatsache, daß ein Ort Provinzhauptstadt war, ist mithin kein Argument für die Gründung einer römischen oder latinischen Stadt; und das ist auch leicht einsichtig, wenn man bedenkt, daß der Statthalter die Provinz mithilfe von Soldaten und einem geringen Zivilpersonal verwaltete und daher von municipalen Einrichtungen völlig unabhängig war, diese ihm vielmehr verwaltungsmäßig unterstanden. (Vgl. dazu vor allem F. Vittinghoff, in: *Aufstieg und Niedergang der Alten Welt, Festschr. J. Vogt*, Bd. II 2, Berlin 1974; ds., in: *Legio VII Gemina*, León 1970, 352.)

bindung zu bringen. Es scheint mir jedenfalls sinnvoller zu sein, die wenigen Stadtgründungen Daciens angesichts der kaum entwickelten organisatorischen Gliederung dieses Gebietes mit der Provinzordnung (freilich bislang nur hypothetisch) in Zusammenhang zu bringen, als mit dem unbewiesenen Besuch Hadrians.⁶⁴ Dabei sollte man allerdings zwischen Planung und Fertigstellung immer einen längeren Zeitraum in Rechnung stellen; Napoca braucht im Jahre 123 noch kein Municipium gewesen zu sein, auch wenn der Aufbau des städtischen Zentrums schon seit längerem in Angriff genommen war.

⁶⁴ Vgl. F. Vittinghoff, in: *Festschr. Vogt* (s.o.A. 63). — Der Besuch Hadrians an der Donau und in Dacien im Jahre 123/4 hat sich aufgrund der unbemerkten Überinterpretation von Einzelzeugnissen durch W. Weber inzwischen zum fast unumstößlichen Faktum herausgebildet (*Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig 1907, 148–156). Wenn Weber meint, daß „eine neue Bearbeitung des Systems der Reisen des Kaisers ... von der Interpretation aller Zeugnisse auszugehen“ habe (S.86), so hat er damit deswegen Recht, weil einerseits der Indiziencharakter von Inschriften und Münzen, die ja nur selten den kaiserlichen Besuch direkt erwähnen und oft auch dann noch nicht datierbar sind, nur mithilfe der literarischen Quellen in den richtigen Zusammenhang eingeordnet werden können und weil andererseits die pauschale Ungenauigkeit und Fehlerhaftigkeit der literarischen Überlieferung der Korrektur durch die übrigen Zeugnisse bedarf. Daher benötigen alle Beweise, die nur auf einer Quellenart beruhen, evidente Belege, nicht nur mehrdeutige Indizien. Das gilt umso mehr, wenn man die literarische Tradition durch Inschriften und Münzen berichtigen möchte. — Die literarischen Quellen, d.h. vor allem die SHA, verschweigen Hadrians Abstecher in den Donaauraum, sondern berichten nur von seinen Reisen in Kleinasien, der Ägäis und Griechenland: *Vita Hadriani* 13, 1–4: *post haec per Asiam et insulas ad Achaia navigavit ... post in Siciliam navigavit ... inde Romam venit*; Cassius Dio 69, 9 f. beschreibt zusammenfassend Hadrians Inspektionsreisen; eine zeitliche Ortung des Aufenthaltes in Pannonien (Weber S. 153 f.) ist daher nicht möglich. Das Jahr 118 ist keineswegs ausgeschlossen, da βαρβαροι die Tat der Bataver beobachten und daraufhin Hadrian als Schiedsrichter ihrer Händel anerkennen. Die *ala Bataavorum* lag wohl in Pannonia superior (Azaum östlich von Brigetio; vgl. A. Mócsy, RE Suppl. 9, 618; Wagner, *Dislokation* 16 f.) und braucht also gar nicht in den Kampf gegen die Jazygen eingegriffen zu haben. Somit bleiben nur die Münzen ADVENTVI AVG MOESIAE, die aber nur mit *cos. III*, also auf die Zeit nach dem 1.1.119 datiert sind und nach P. L. Strack 137 geprägt wurden (*Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des zweiten Jahrhunderts, II: Die Reichsprägung zur Zeit des Hadrian*, Stuttgart 1933, 131–162, bes. S. 147). Das allein reicht aber nicht zur Korrektur der Hadrian-Vita; denn die Meilensteine und anderen Inschriften, erst recht die undatierten Stadtgründungen, die ohnehin zu viel Zeit erforderten, als daß sie Hadrian gleichsam im Vorübergehen hätte ausführen können, verlangen nicht die Anwesenheit des Kaisers (wie z.B. auch nicht in Galatien: Weber S. 118 f.). Wenn Weber bei der Rekonstruktion der Reiseroute das Jahr Herbst 123 bis Herbst 124 nicht ausfüllen konnte, so hätte er ersteinmal prüfen müssen, ob er den Kaiser nicht zu schnell hatte marschieren lassen. Wenn Hadrian sich Anfang 123 in den Osten begab (Weber S. 117), so hätte er sich nach Webers Darstellung in der Tat nur sehr wenig Zeit für die Beilegung des sich anbahnenden Konflikts mit den Parthern und für die Inspektion Kleinasien, der Inseln und Griechenlands gelassen. Angesichts der Wichtigkeit dieser Gebiete ist das nicht sonderlich plausibel. Außerdem bleibt es unsicher, wann Hadrian am Euphrat eingetroffen ist; er scheint zu Schiff von Spanien in den Osten geeilt zu sein, d.h. schwerlich vor März 123. Pharnataspat, dessen Sturz zurecht als Anlaß der Unruhe genommen wird (Weber S. 119), verlor aber erst im April 123 die Macht (vgl. A. R. Bellinger, C. B. Welles, *YCIS* 5, 1935, 148 f.), so daß Hadrian wahrscheinlich erst im April/Mai Spanien verließ. In den damaligen Aufstand in Mauretanien braucht er zwar nicht persönlich eingegriffen zu haben; aber einige Zeit hat er sich mit den Problemen dieser Provinz doch wohl beschäftigt. Wenn er im April/Mai aufbrach, bleibt auch dafür noch Raum; und nebenher konnte er auch noch die laufenden Regierungsgeschäfte tätigen. Zu der Annahme, Hadrian habe 123/24 noch einen Inspektionsmarsch von einigen tausend Kilometern durch den Donaauraum unternommen, ist m.E. kein Anlaß gegeben. Gegen diese Reise spräche (wenn wir einmal auf dem Boden von Webers Argumentationsweise bleiben) vor allem Hadrians möglicher Besuch von Callipolis, der auf die VI. *tribunicia potestas* (10.12.123 – 9.12.124) datiert wäre. Die Lage der Stadt an den Dardanellen läßt eher einen Besuch von Asia aus als von den Inseln her erwarten, zumal wenn man annimmt, daß Hadrian sich in Nicaea, Kyzikos, Parium, Alexandria Troas und anderen Städten nahe der Propontis und des Hellespont aufgehalten habe (Weber S. 132 f.).

Abschließend sei noch die Bemerkung gestattet, daß das von I.I. Russu veröffentlichte Diplom m.W. den ersten sicheren Beleg dafür bietet, daß ein augenscheinlich Peregriner als *Domus* eine Kolonie angeben konnte; denn Sirmium, die Heimat des *Glavus, Novati f.*, war seit den Flaviern, wahrscheinlich schon 73 n.Chr., bereits eine Kolonie,⁶⁵ also schon vor Glavus Eintritt in die Armee. Die weitreichenden Konsequenzen dieser Feststellung sollen an einem anderen Ort und im größeren Rahmen diskutiert werden.

(Fortsetzung folgt.)

H. WOLFF

⁶⁵ Vgl. CIL XVI, 18: Drei der Zeugen stammen aus Sirmium, vier aus Siscia; da der Praetorianer (?) L. Flavius L. f. Cla. Sabinus aus der claudischen Kolonie Savaria stammte, hatte er sich offensichtlich sieben Römer seiner Heimatprovinz zur Beglaubigung des Diploms verschafft, wie das damals noch üblich war. Daß es sich dabei nur um Bürger der beiden flavischen Kolonien handelte, legt die Vermutung nahe, daß die Kolonien bereits deduziert waren, zumal sich unter den Zeugen ein T. Flavius Festus, also ein wahrscheinlicher Neubürger befindet und da wir wissen, daß 71 n.Chr. Flottensoldaten nach Pannonien deduziert worden waren (CIL XVI, 14; 5.4.71). Kurz nach dem Bürgerkrieg ist eine Reihe von Deduktionskolonien, zu denen u.a. auch das obergermanische Aventicum zählt, sehr gut verständlich. Wenn daher M. Mirković gegen dieses Gründungsdatum anführt, daß Plinius Sirmium noch ein *oppidum* nenne (in: *Sirmium I*, Beograd 1971, 15), so überschätzt sie die Exaktheit des Polyhistor, der durchaus nicht immer die Statusveränderungen nachgetragen hat. Freilich ist das Datum 71/73 n.Chr. noch nicht hinreichend gesichert.

SARMIZEGETUSA ȘI RĂZBOAIELE MARCOMANICE

În cursul săpăturilor arheologice din vara lui 1974 a fost găsită în interiorul templului lui *Liber Pater*, lângă peretele sudic, o lespede epigrafică de marmură. Piesa, aflată cu fața în sus și cu colțul din dreapta, sus, lipsă, măsoară $66 \times 155 \times 18$ cm. Pe cele două laturi se află câte o margine ornamentată, ca și în alte cazuri la Sarmizegetusa¹, cu capete de vulturi și rozete. Cîmpul inscripției măsoară 46×95 cm. Literele au în r. 1 înălțimea de 7 cm, în r. 2—4 de 5,5 cm, iar în r. 5—6 de 5 cm. Cuvintele sînt despărțite, dar nu întotdeauna, de puncte. Acestea lipsesc în r. 1 între LIBERO și PATRI, în r. 3 între A și VII, în r. 4 între EXVSTOS și PECVNIA, iar în r. 5 între OB și SCRIBATVM. În r. 6 în locul punctului a fost folosită o *hedera*. Cit despre ligaturi, găsim în r. 2 V+A și în r. 3 dublarea, dintr-o greșală, a lui I.

Iată textul inscripției:

Libero Patri Aug(usto) sac(rum) / L(ucius) Apul(eius) Marcus dec(urio) col(oniae), quaes(tor) / porticus cum cubiculis a vi<i> hostium exustos pecunia / sua ob scribatum restituit / permittente ordine.

Nomen-ul dedicantului, *Apuleius*, scris mai frecvent cu doi P, e italic². *Marcus*, de fapt un *praenomen*, joacă de data aceasta rolul unui *cognomen*. Acest L. Apuleius Marcus, decurion și quaestor al coloniei, i-a închinat inscripția lui Liber Pater, după refacerea din banii săi și cu permisiunea ordinului decurionilor a porticurilor și a încăperilor adiacente templului propriu-zis. Cauzele acestei „generalizări” prezintă cel mai mare interes pentru cunoașterea nu numai a domeniului de competență al magistraților din orașele romane, ci și a unui capitol zbuciumat din istoria Daciei și a capitalei sale.

Treapta pe care se afla L. Apuleius Marcus, atunci cînd a așezat inscripția, era *quaestura*. Motivul daniei e exprimat de cuvintele *ob scribatum*. Substantivul *scribatus*, -ūs, derivat din *scribūre*, frecventativul verbului *scribēre*, e foarte rar folosit³. Modul lui de folosire în răspunsul dat de cei doi Philippi unui oarecare Probus, *Cod. Iust.* VII, 62, 4: *Si ad scribatum nominatus non provocasti, convelli statuta non potest*, a făcut ca acestui cuvînt să i se dea sensul de *meserie*, *ocupație*

¹ Aproape la fel au fost executate, foarte probabil în același atelier, următoarele piese: G. Téglás, *Klio*, X, 1910, p. 495, nr. 1 = N. Gostar, *Materiale*, II, 1956, p. 639—642; I. Piso, *Apulum*, XIII, 1975, p. 677, nr. 5; un fragment inedit anepigrafic în zidul bisericii din Peșteana, provenind, fără îndoială, din Sarmizegetusa. Asemănătoare ca decorație, dar diferită ca stil, e o inscripție găsită în templul maurilor din Micia, C. Daicoviciu, în *Sargetia*, II, 1941, p. 118—120 = idem, *Dacica*, Cluj, 1969—1970, p. 261 = *AnnEp*, 1944, 74.

² W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 427, 453, 458, 460, n. 1. În Dacia întîlnim o *Apuleia* în CIL, III, 968 (Doștat).

³ v. Aeg. Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis*, V, Pratum, 1871, p. 387.

Fig. 1 — Inscripție din templul lui Liber Pater (Muz. Sarmizegetusa).

*de scrib*⁴. Nu credem că e singurul sens, căci ni se pare ciudat ca un simplu scrib să se fi putut adresa împăratului cu o plingere. În ce privește inscripția de la Sarmizegetusa, legătura dintre magistratura exercitată de L. Apuleius Marcus și *ob scribatum* nu poate fi nicidecum întâmplătoare.

La Roma, după retragerea controlului asupra *aerarium*-ului, *quaestores urbani* au avut ca principală sarcină păstrarea în arhive a hotărîrilor senatului. Aveau însă un rol și în trecerea acestora în procesele verbale ale ședințelor⁵. *Quaestores urbani* asistau uneori, ca păstrători ai actelor, la arendările de între-

⁴ *ibidem*: *abstractum a scriba, quo scribae munus et officium significatur*; H. Heumann — E. Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*¹⁰, Graz, 1958: *das Amt eines Rats- oder Gerichtsschreibers*; R. Klotz, *Handwörterbuch der lateinischen Sprache*⁷, Graz, 1963: *Secretariat, Schreiberamt*.

⁵ Cass. Dio, LIV, 36; CIL, VIII, 270 și comentariul lui G. Willmanns, în *EphEp*, II, p. 283; Fl. Iosephus, *Ant. Iud.*, XIV, 10, 10; v. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, II², p. 489—490, n. 1.

prinderi publice (*locationes*)⁶. În coloniile romane, *quasi effigies parvae simulacrae populi Romani*⁷, ne putem din principiu aștepta ca magistrații să îndeplinească funcții de aceeași natură. Nu lipsesc nici dovezile.

Iată, de pildă, un fragment al unui *senatus consultum* din Caere (CIL, XI, 3614): *descriptum et recognitum factum in pronao aedis Martis ex commentario quem iussit proferri Cuperius Hostilianus per T. Rustium Lysiponum scribam*. Pe Cuperius Hostilianus Th. Mommsen⁸ îl socotește pe bună dreptate *quaestor*. Prin urmare, cine dorea să obțină copia unui decret al decurionilor sau a unui alt act se adresa *quaestorilor*, iar aceștia dădeau dispoziții scribilor⁹. Procesele verbale ale ședințelor ordinului decurionilor, *acta ordinis*¹⁰, erau păstrate în *tabularium*¹¹. Se cunosc două cazuri când acesta a fost dat în grija unui magistrat special: *tabulari(i) pub(lici) curator*, după *quaestură* (CIL, XII, 525 — Aquae Sextiae) și *tabularum et librorum curator primus constitutus* (CIL, XIV, 376 — Ostia), după modelul din Roma, unde fuseseră instituiți *curatores tabularum publicarum*¹². În mod obișnuit însă supravegherea tabulariilor coloniilor ni se pare normal să fi fost încredințată *quaestorilor*¹³, care îi aveau subordonați ca funcționari publici pe scribi¹⁴.

Apelăm la încă un fragment al unui *senatus consultum*, de data aceasta din Pisae (CIL, XI, 1420—1421): *Ilviri ea omnia, quae supra scripta sunt, coram proquaestoribus primo quoque tempore per scribam publicum in tabulas publicas referenda curent*. Nu are nici o importanță că avem de-a face cu promagistrați și nu cu magistrați. Reiese oricum că hotărârile ordinului decurionilor (ale senatului) erau făcute publice prin osteneala scribului, dar sub supravegherea și cu garanția *quaestorilor*¹⁵. De aici pînă la rolul *quaestorilor* în redactarea însăși a actelor, după modelul Romei, nu e decît un pas.

În inscripția noastră prin *scribatus* înțelegem funcția de șef al cancelariei. L. Apuleius Marcus a exprimat în loc de numele magistraturii fie una dintre funcțiile ei, fie, mai probabil, domeniul de competență atribuit lui. E de presupus, deci, că el se afla în fruntea cancelariei, în timp ce celălalt *quaestor* conducea aerariul. Nu credem că domeniile de competență ar fi fost net despărțite. Fără îndoială că printre cele mai importante acte păstrate în *tabularium* se aflau registrele de socoteli¹⁶, care depindeau de *aerarium*.

Ce-l va fi determinat pe L. Apuleius Marcus să întreprindă o lucrare atît de costisitoare? Nu se cunosc exemple de *quaestori* care să fi plătit la intrarea în

⁶ Th. Mommsen, *op. cit.*, II², p. 427, n. 2; p. 560.

⁷ A. Gellius, XVI, 13, 9.

⁸ Th. Mommsen, *op. cit.*, III, p. 1013, n. 2.

⁹ *ibidem*; W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900, p. 244. Din CIL, X, 7852 din Sardinia proconsulară reiese că actele erau puse la dispoziție spre copiere de către *scriba quaestorius*.

¹⁰ Despre relația dintre *acta ordinis* și *commentarii* v. Th. Mommsen, *op. cit.*, III, p. 1015, n. 2; p. 1019, n. 1.

¹¹ W. Liebenam, *op. cit.*, p. 244, 278—279, 290—291.

¹² Th. Mommsen, *op. cit.*, II², p. 545, 558; idem, în *EphEp*, III, 1877, p. 328.

¹³ v. și W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangstaates*, Wiesbaden, 1973, p. 157.

¹⁴ cf. W. Liebenam, *op. cit.*, p. 278, 290.

¹⁵ W. Liebenam, *op. cit.*, p. 244; Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, III, p. 1013, n. 2.

¹⁶ v. Th. Mommsen, *op. cit.*, II², p. 491, n. 2.

magistratură *summa honoraria*. Nici n-o plăteau, din pricina cauțiunii prea mari la care erau obligați¹⁷, ceea ce nu înseamnă că erau scutiți și de corvezi, așa zisele *munera*, cu rostul de a degreva aerariul¹⁸. Promisiunea de a executa o lucrare în folosul comunității devenea, în urma unui decret al decurionilor, un act juridic și-l obliga pe cel în cauză să-l onoreze¹⁹. În felul acesta trebuie înțeleasă expresia *permittente ordine*, neîntilnită, după știrea noastră, până acum și folosită în locul obișnuitului *ex decreto decurionum*.

*

Cine au fost *hostes* ajunși pînă sub zidurile Sarmizegetusei și cu ce prilej? O altă inscripție, CIL, III, 7969, pierdută din păcate, ne poate ajuta să dăm un răspuns:

[*Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aur(elio) Antonino Aug(usto) / pont(ifici) max(imo) trib(unicia) [pot(estate) ... imp(eratori) ... co(n)s(uli) ... pro / c]o(n)s(uli) Armen(iaco) Med(ico) [Parth(ico) Max(imo) Divi] / Antonini fil(io) Divi [Veri Parth(ici) Max(imi) fra/t]ri Divi Hadr(iani) nep(oti) Divi [Traiani Parth(ici)] / pronepoti Divi Nervae [abnep(oti) Co]l[lonia Ulp(ia) Traiana Aug(usta) Dac(ica) [Sarmizegetusa]]²⁰ / ancipiti periculo virtu/tib(us) restituta.*

Pentru o datare precisă lipsește numărul puterii tribuniciene a împăratului. Deoarece însă L. Verus e numit Divus, inscripția a fost așezată după moartea acestuia, survenită în februarie 169²¹. Primejdia crincenă a constituit-o, așa cum a arătat încă Th. Mommsen²², un atac al marcomanilor sau al aliaților lor quazi sau iazigi. Ascunderea tăblițelor cerate în galeriile de la Roșia Montană (Alburnus Maior) a fost pusă pe bună dreptate în legătură cu o incursiune a barbarilor în timpul primului război marcomanic. Deoarece ultima tăbliță e datată în 29 V 167, a părut că la această dată se întrerupe brusc seria tăblițelor și că, deci, primul atac s-ar fi dezlănțuit în vara aceluiași an²³. E adevărat, aducerea în Dacia a legiunii V *Macedonica* și numirea lui M. Claudius Fronto în fruntea Moesiei Su-

¹⁷ W. Liebenam, *op. cit.*, p. 57.

¹⁸ W. Liebenam, *op. cit.*, p. 151 sqq.; 417 sqq.

¹⁹ CIL, VIII, 1824: *sicut apud acta pollicitus est*; Dig. L, 12, 3; L, 12, 6; L, 12, 9; v. W. Liebenam, *op. cit.*, p. 202—205.

²⁰ Am adăugat lecturii din CIL *Sar(mizegetusa)*, care greu putea lipsi din inscripție.

²¹ P. v. Rohden, în *RE*, III, [1899], 1854.

²² Th. Mommsen, în *EphEp*, IV, 188. În legătură cu datarea inscripției v. și A. R. Birley, *Provincialia. Festschrift für Rudolf Laur-Belart*, Basel — Stuttgart, p. 222.

²³ După părerea lui W. Zwickler, *Studien zur Markussäule*, Amsterdam, 1941, p. 75, nu poate fi presupus un mare atac împotriva Daciei înainte de vara lui 167. Mai rigid e J. Schwendemann, *Der historische Wert der vita Marci bei den Scriptores Historiae Augustae*, Heidelberg, 1923, p. 167—168, după părerea căruia atacul s-a dat în iunie 167; pe o poziție identică sau asemănătoare s-au situat P. Oliva, *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*, Praha, 1962, p. 275; A. R. Birley, *Provincialia. Festschrift für Rudolf Laur-Belart*, p. 218. A. Alföldi, *Budapest története*, I, 1, Budapest, 1942, p. 192 (v. și n. 222) trage concluzia, pe bază numeroaselor absențe la una dintre ședințele unui *collegium Iovis* (C. I din 9 II 167), că o gravă primejdie a amenințat Dacia la începutul lui 167; situația s-ar fi restabilit pe scurtă durată, pentru ca marele atac să se dezlănțuie după 29 mai. Sintem de părere că, deși situația la granițele provinciei era încordată, nu există dovezi suficiente pentru a susține că barbarii ar fi pătruns în Dacia, indiferent cînd în cursul anului 167.

perior și a Daciei Apulensis au fost determinate de începutul războiului²⁴. Totuși, seria tăblițelor cerate nu poate dovedi, după părerea noastră, pustiirea unei părți a Daciei în 167. Iată datele la care au fost emise: C. XVII — 6 II 131; C. VI — 17 III 139; C. VII — 16 V 142; C. VIII — 6 V 159; C. II — 17 IX 159; C. XXV — 4 X 160; C. III — 20 VI 162; C. V — 20 X 162; C. IX — 23 X 163; C. X — 20 V 164; C. I — 9 II 167; C. XIII — 28 III 167; C. XII — 29 V 167. Seria nefiind continuă și prezentînd și hiatusuri de cîțiva ani, data de 29 V 167 are doar o valoare de termen *post quem*.

Marele atac al marcomanilor a avut loc pe toate fronturile în 170. Acțiunea cea mai răsunătoare a lor a fost pătrunderea în Italia de nord, soldată cu distrugerea orașului Opitergium și încercarea de a cucerii Aquileia. În același an Salonae a fost înconjurată în mare grabă de ziduri²⁵, pe cînd M. Claudius Fronto, guvernatorul celor trei Dacii și a Moesiei Superior, a căzut pe cîmpul de luptă²⁶. Dovada situației deosebit de grele este pătrunderea dușmanului pînă la Sarmizegetusa, de neînchipuit fără căderea sub controlul acestuia a unei părți a Banatului, mai ales a Tibiscumului. Nu avem nici un motiv să credem că Sarmizegetusa ar fi fost cucerită. Sigur este că tot ce se afla în afara zidurilor a fost pustiit. Într-adevăr, săpăturile arheologice conduse de C. Daicoviciu²⁷ și cele reîncepute în anul 1973 arată clar urme de distrugere totală sau parțială, după mijlocul sec. al II-lea, a clădirilor publice și particulare din afara incintei propriu-zise. Îndată după restabilirea, foarte grabnică, a situației, ele au fost refăcute cel puțin la nivelul de dinainte. Inscriptia lui L. Apuleius Marcus o confirmă.

H. DAICOVICIU — I. PISO

SARMIZEGETUSA ET LES GUERRES MARCOMANNES

(Résumé)

L'article paraît aussi en français dans *Revue roumaine d'histoire*

²⁴ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 38 sqq.

²⁵ CIL. III, 1979, 1980, 6374; v. W. Zwiłłker, *op. cit.*, p. 175.

²⁶ A. Stein, *loc. cit.*; pentru atacul din 170 v. și W. Zwiłłker, *op. cit.*, I, p. 150, sqq.; J. Fitz, în *Historia*, XV, 1966, p. 336 sqq.; A. R. Birley, *Marcus Aurelius*, London, 1966, p. 222 sqq., 324 sqq.; idem, *Provincialia. Festschrift für Rudolf Laur-Belart*, p. 214 sqq.; L. Balla, în *ActaClassDebr.*, VII, 1971, p. 74 sqq.

²⁷ v. C. Daicoviciu, în *RE*, Suppl., XIV, [1974], 651.

EPIGRAPHICA (III)*

INSCRIPTII DIN SARMIZEGETUSA

1. Cu mai bine de patru decenii în urmă Prof. O. Floca a pus din nou în discuție¹ inscripția unui altar de marmură din Sarmizegetusa (fig. 1), publicat întâi de B. Jánó² și apoi de G. Finály³, propunând următoarea lectură:

Aes(culapio) et Hyg(iae) / pro salute / Aeliae Florae / C(aius) Mett(ius) Protinus Ca[s]/sian(us) Florae fil(ius) [et] / C(aius) Met[t]ius Cassian(us) (duum)[vir] col(oniae) v(otum) s(olverunt) l(ibenter) m(erito).

Altarul ar fi fost deci închinat divinităților medicinei în sănătatea Aeliei Flora de către C. Mettius Protinus Cassianus *Florae fil.* și C. Mettius Cassianus⁴. Surprinde însă filiația *Florae fil.*, cu atât mai ciudată cu cât în inscripție e pomenit, în afară de mamă, duumvirul, despre care avem toate motivele să credem că era soțul acesteia. Pentru a lămuri lucrurile sînt necesare cîteva observații.

În r. 4 nu se află litera C, ci ligatura E + T; nu e scris Protinus ci Proteni cu ligatura N + I; în r. 4—5 nu e *Ca[s]/sian(us)* ci *Ca[s]/siani* cu ligatura N + I. Și acum cîteva observații mai mărunte: în r. 1 ligatura E + T; în r. 2 T + E; în r. 3 un T inutil în ligatura T + A + E și ligatura A + E; în r. 4 N + I; în r. 5 N + I și A + E; nu putem ști dacă a fost scris FIL, FILIAE sau FILIOR; în r. 6 a fost uitat un T în cuvîntul *Met(t)ius*⁵; ligatura M + E. Semnele despărțitoare sînt, pe alocuri, uitate.

Textul primește următoarea formă:

Aes(culapio) et Hyg(iae) / pro salu[t]e / Aeli<t>ae Flora[e] / et Mett(iorum) Proteni, Ca[s]/siani, Florae fil[ia]e / C(aius) Met(t)ius Cassian(us) IIVI[r] / col(oniae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(eritis).

Altarul e dedicat de C. Mettius Cassianus, duumvir al Sarmizegetusei, în sănătatea soției, Aelia Flora, a celor doi fii, C. (?) Mettius Protenus, C. (?) Mettius Cassianus și a fiicei sale, Mettia Flora. Dedicantul e foarte probabil greco-oriental de origine. Dovada ar putea fi *cognomen*-ul Protenus (din Πρωτος, Πρωτεύας sau Πρωτῆς) al primului născut, dar un indiciu este și *cognomen*-ul Cassianus, derivat

* *Epigraphica (I) în Sargetia*, XI, 1975; *Epigraphica (II) în Apulum*, XIII, 1975, p. 677—682.

Dintre inscripțiile discutate în prezentul articol nr. 1 și 7 se află în Muzeul Arheologic din Sarmizegetusa, iar nr. 2, 3, 4, 5, 6 în Muzeul Arheologic din Deva.

¹ O. Floca, *AISC*, I, 1928—1932, p. 104—105 = *AnnEp*, 1933, 19.

² B. Jánó, *ArchÉrt*, XXXII, 1912, p. 406.

³ G. Finály, *ArchAnz*, 1913, p. 335.

⁴ O. Floca, loc. cit.

⁵ *ibidem*.

Fig. 1 — Altar închinat lui Aesculapius și Hygia (Muz. Sarmizegetusa).

din *nomen*-ul Cassius, ambele fiind răspândite în zona menționată⁶. Fiica a primit *cognomen*-ul mamei sale.

2. G. Téglás și P. Király au publicat în 1887⁷ jumătatea de jos a unui altar de marmură (fig. 2). Lectura din CIL, III, 7961 este aproape identică cu cea dată de cei doi autori:

DIAN
RHARAI
RVM·NVMi
NI·DICATVS
VOTVM·PO
·SVIT·

⁶ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig, 1930, p. 62—63; N. Gostar, *Sargetia*, III (= *Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*), 1956, p. 62—63; S. Sanie, *ActaMN*, X, 1973, p. 157—158.

⁷ G. Téglás, P. Király, *AEM*, XI, 1887, p. 234, nr. 2 = CIL, III, 7961.

Fig. 2 — Fragment de altar (Muz. Deva).

A. v. Domaszewski, care a văzut piesa, a socotit r. 1—3 drept sigure⁸. Cu toate acestea, ele nu au nici un înțeles. Lectura, oferită ulterior de G. Téglás, în 1902⁹: *DIANAE TARHARARUM NUMINI DICATUS VOTUM POSUIT*, e fantezistă. Mențiunea făcută de G. Téglás¹⁰ că piesa a fost descoperită în cursul săpăturilor întreprinse de el nu e, din păcate, destul de precisă. Ar putea fi însă vorba de săpăturile din 1881—1882 de la templul zeilor sirieni, *mithraeum*, templul I și II al lui Malagbel și de la templele lui Bel Ammon și Iupiter Dolichenus¹¹, lucru care, așa cum se va vedea mai departe, nu e lipsit de însemnătate.

În r. 1 se poate reconstitui grafic *cognomen*-ul [*Clau*]dian[us] al dedicantului. Deoarece formula de încheiere nu putea fi alta decât *e/[o]rum num[i]/ni dicatus / votum po/suit*, ultima literă a r. 2, din care se vede partea de jos a hastei, e E. Comparînd litera R din r. 3 cu ceea ce se mai vede din prima literă rămasă în r. 2, reiese că aceasta din urmă nu putea fi tot R, ci X sau, mai degrabă, K. Toate aparențele ne conduc la numele semit al unei localități. Ajuns aici, Prof. N. Vlăssă mi-a dat un prețios ajutor sugerîndu-mi numele orașului Carrhae. Într-adevăr acesta, pronunțat Hārān în ebraică, siriană și arabă¹², e transmis, pe lângă transcrie-

⁸ CIL, III, 7961.

⁹ G. Téglás, *Hunyadvármegye földjének története*, I, Budapest, 1902, p. 67.

¹⁰ *ibidem*.

¹¹ *op. cit.*, p. 62—63; pentru localizarea acestor puncte v. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1962, pl. I; C. Daicoviciu, *RE, Suppl.*, XIV, 1974, 615—616.

¹² Weissbach, *RE*, X, 2 [1919], 2010.

rile obișnuite: Κάρραι, Καρρά, Carrae, Carrhae¹³, și în formele: Χαρράν,¹⁴ Χάρραν¹⁵. Charran¹⁶, Charrae¹⁷ sau Charra¹⁸, mai apropiate de pronunțarea semită. Primele două rînduri din inscripție se citesc fie [Clau]dian[u/s e]x Hara e/..., fie [Clau]-dian[us / ex] Khara e/... Prefer a doua variantă mai întii fiindcă, judecînd după ceea ce a rămas din literă, aceasta pare să fi fost K și nu X, apoi fiindcă înaintea lui H nu se văd urmele vreunui semn despărțitor și, în sfîrșit, fiindcă dedicantul va fi transcris numele orașului natal în latină cît mai apropiat de pronunțarea din limba sa maternă.

Inscripția are următorul text:

...[Clau?]dian[us / ex] Khara e/[o]rum num[i]/ni dicatus / votum po/suit.

Carrhae s-a bucurat de o situație cu totul deosebită în imperiu în cadrul politicii ofensive pe frontul parthic, reluată de M. Aurelius și L. Verus. De la aceștia a primit rangul de *Colonia Aurelia*, iar locuitorii titlul de φιλορωμαῖοι,¹⁹ pe cînd Commodus a adăugat orașului calitatea de *metropolis Mesopotamiae*²⁰. Foarte puternică și răsfrîngîndu-se în toate direcțiile a fost influența romană asupra orașului chiar în vremea domniei atît de orientalizante a lui Severus Alexander²¹. Puțin după aceea, în 238, găsim Carrhae sub stăpînirea sassanidă. Orașul a fost recucerit de romani în 242 și pierdut la începutul domniei lui Philippus²². Soarta sa de mai tîrziu nu ne mai interesează pentru istoria Daciei romane. Fostul cetățean al înfloritorului oraș din nord-vestul Mesopotamiei va fi venit în Dacia ca militar sau negustor în a doua jumătate a sec. II sau la începutul sec. III. E greu de spus dacă și-a romanizat numele în Carrhae sau odată ajuns în mediul roman din Dacia. Altarul îl va fi închinat vreunei divinități siriene sau chiar din Carrhae²³.

3. În anul 1910 G. Téglás a publicat un fragment al unei inscripții de marmură descoperite la Sarmizegetusa și făcînd parte dintr-o colecție particulară din Mintia²⁴, citind următoarele:

VAL

ACT

I · PA

În lapidarul Muzeului Arheologic din Deva, unde piesa a fost adusă între timp, am găsit încă un fragment aparținînd aceleiași inscripții. Împreună, cele

¹³ op. cit., 2009—2010.

¹⁴ Acta apost., 7, 2—3; Euseb., Onomast., 301, 27: Χαρράν... νῦν... Καρρά καλουμένη πόλις.

¹⁵ Kedren., I, 48.

¹⁶ Hieronym., De situ, 112, 1 (de Lagarde): Charran civitas Mesopotamiae trans Edessam, quae usque hodie Carra dicitur.

¹⁷ Ambros., De fuga saec. 20.

¹⁸ Tab. Peut.

¹⁹ T. E. Mionnet, Description de médailles antiques, grecques et romaines V, Paris, 1811, p. 593, nr. 3: ΑΥΡ·ΚΑΡΡΗΝΩΝ·ΦΙΛΟΡ·ΚΟΛ; p. 594, nr. 6: ΚΟΛ·ΑΥΡ·ΚΑΡΡΗΝΩΝ; v. Weissbach, op. cit., 2015.

²⁰ T. E. Mionnet, op. cit., p. 594, nr. 8: ΚΑΡ·ΚΟ·ΜΗ... ΠΟΛ, cf p. 598, nr. 28: COL·AVR·METROPOL·ANTONINIANA·CA (Caracalla); p. 599, nr. 36: ΚΑΡ·Κ·ΜΗ·ΜΕΚΚΟΠ (Severus Alexander).

²¹ D. Oates, Studies in the ancient History of Northern Iraq, 1968, p. 74—75 (apud J. M. C. Toynbee, Sumer XXVI, 1970, p. 234).

²² Weissbach, loc. cit.

²³ Despre divinitățileenerate la Carrhae v. pe scurt Weissbach, op. cit., 2019—2021; J. B. Segal, in Versunkene Kulturen, München-Zürich, p. 211, 215, sqq.

²⁴ G. Téglás, Klio X, 1910, p. 495, nr. 2.

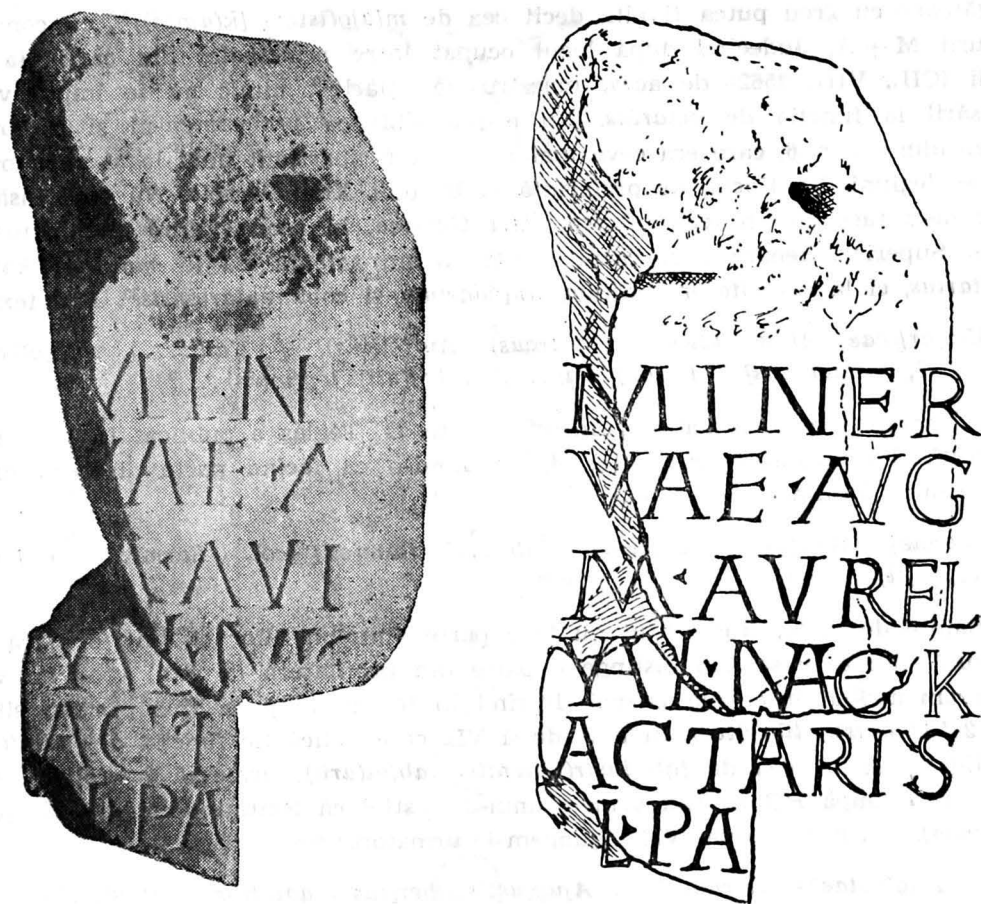

Fig. 3 — Fragment de altar închinat Minervei (Muz. Deva).

două bucăți alcătuiesc o bună parte dintr-un altar (fig. 3), avînd dimensiunile: $50 \times 22 \times 20$ cm. Literele au înălțimea de 3,5 cm. Remarcăm scrisul nu prea îngrijit, ciudatul virf din dreapta al lui M din r. 1 și 4 și ligatura din r. 4 între un V în formă de Y și un A. Altarul a fost închinat, după cum se poate citi în primele două rînduri, *Min[er]vae A[ug]ustae*]. Dedicantul e *M(arcus Aur[el]ius)* / *Val(.....)*, al cărui *cognomen* poate fi la fel de bine Valens, Valentinus sau Valerianus. În ce privește funcțiile îndeplinite de dedicant, cheia o oferă r. 5, unde se citește *acta[rius]*, presupunînd ligatura V+S întilnită în același cuvînt în CIL III, 7753. Această funcție cu rang de *principalis* din statul major al legatului unei legiuni²⁵ și cu misiunea de a redacta actele privitoare la serviciul militar zilnic și la aprovizionare²⁶ mai e întilnită în Dacia într-o inscripție²⁷. Funcția pre-

²⁵ W. Kubitschek, *RE* I, [1893], 287; A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln-Graz, 1967, p. 38—39, 48, 71, 73; E. Kornemann, *RE* II A1-2 [1921], 855.

²⁶ E. Ruggiero, *DizEp* I, p. 52—53, 55—56; A. v. Domaszewski, *op. cit.*, p. 73.

²⁷ CIL III, 7753 (Apulum):*Iul(ius) Alexander actarius l(egati) leg(ionis) XIII G(eminiae)*; pentru trupele auxiliare v. M. Macrea, *Activitatea muzeelor*, Cluj, 1956, p. 112—114, fig. 9=I. I. Russu, *ActaMN* V, 1968, p. 454—456, nr. 3, fig. 3:*Au[rel]ius)...jus actarius*.... și O. Floca, *ActaMN* V, 1968, p. 111—112: *Ianuarus / actar(ius)*.

mergătoare cu greu putea fi alta decât cea de *m[a]g(ister) [k(ampi)]*²⁸, cu condiția ligaturii M + A. Judecând după locul ocupat între *principales* din cavaleria legiunii (CIL, VIII, 2562) de acest maestru de călărie²⁹, nimic nu se împotrivese avansării la funcția de *actarius*. Nu e imposibil ca *praenomen*-ul și începutul *nomen*-ului din r. 6, care era ceva mai scurt, să fi aparținut unui legat necunoscut al unei legiuni din Dacia, de preferință al legiunii *XIII Gemina*. Nu cred însă că avem de-a face cu un legat al *leg. XIII Gemina*, în același timp guvernator al Daciei Superior, deoarece în cazul acesta ne-am aștepta nu la *magister kampi* și *actarius*, ci la *exercitator equitum singularium* și *commentariensis*³⁰. Iată textul:

Min[er]/vae A[ug(ustae)] / M(arcus) Aur[el(ius)] / Val(...) m[a]g(ister) [k(ampi)]?, / acta[rius] / L(ucii) Pa[.....leg(ati) leg(ionis)...?]

4. Împreună cu fragmentul pomenit înainte, G. Téglás a publicat încă o piesă provenită din Sarmizegetusa³¹ (fig. 4), socotind-o ca făcând parte dintr-un altar de marmură și citind-o astfel:

[Dianae] / Aug(ustae) sac(rum) / Libe... / flam(en) [col. / Sarmiz.] / [ob] hon[orem] / [fl]a[monii].

Înainte de toate, fragmentul nu face parte dintr-un altar ci dintr-o placă de marmură, din care se mai distinge o parte din profilatura de sus. Apoi, nu văd de ce am atribui inscripția Dianei. Intrând în textul nu prea bine păstrat, citim în r. 2 *[A]ug(usti) liber[tus]*. În r. 3, după VL, care indică fie funcția de *[adiut(or) tab]ul(arii)* fie pe cea de *[ab instr(umentis) tab]ul(arii)*, urmează *tem[plum]*. Cît despre r. 4, după HO se văd urmele unui N, astfel că lectura e într-adevăr *[ob] hon[orem]*. Din r. 5 a rămas VM. Ajungem la următorul text:

.... Aug(ustae?) sac(rum) / A]ug(usti) liber[tus] / adiut(or)? tab]ul(arii) tem[plum] / ob] hon[orem] /um....

R. 2, la începutul căruia se afla numele dedicantului și r. 3, în care era pomenită funcția lui, arată, prin lungimea lor, că numele divinității sau al divinităților din r. 1 era destul de lung. Oricărei divinități i-ar fi fost închinată inscripția, templul ei a fost construit, refăcut sau împodobit de anonimul libert în semn de mulțumire pentru o favoare făcută de comunitate. Un libert putea dobîndi cel mult *ornamenta*³² și nicidecum *flamonium* sau altă funcție sau magistratură, în care erau aleși numai cei liberi din naștere³³. În r. 5 putea fi menționat și alt soi de favoare sau înlesnire, între care, de pildă, primirea în ordinul Augustalilor.

²⁸ A. v. Domaszewski, op. cit., p. 47—49.

²⁹ *ibidem*.

³⁰ Pentru funcția de *exercitator equitum singularium* v. A. v. Domaszewski, op. cit., p. 98; în Dacia o întîlnim în CIL III, 7904 (v. I. Glodariu, *ActaMN* III, 1966, p. 430, sqq) și, probabil, în CIL III, 14477. În ce privește funcția de *commentariensis*, v. A. v. Domaszewski, op. cit., p. 31, 33, 48 și mai ales p. 73; în Dacia o întîlnim în CIL III, 7794.

³¹ G. Téglás, *Klio* X, 1910, p. 496, nr. 3.

³² Șt. Borzsák, *RE* XVIII, 1, [1939], 1120—1121.

³³ *Lex Malacitana* — CIL II, 1964, R. LIV = ILS, 6089 = Abbot-Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton, 1926. p. 375; v. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900, p. 233, 258.

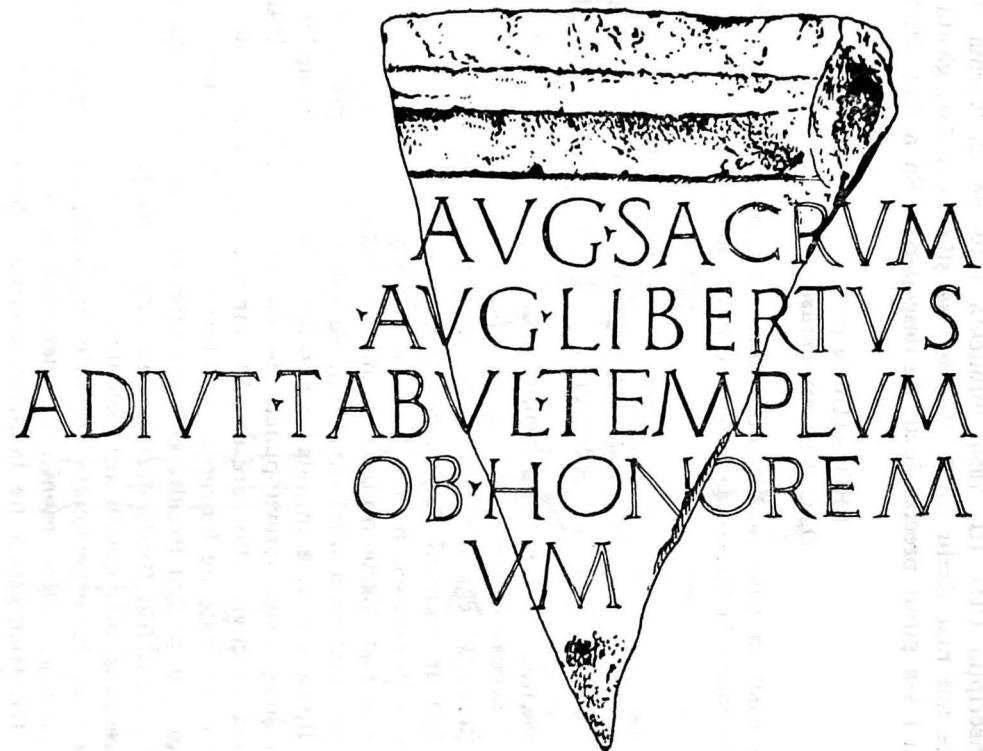

Fig. 4 — Fragment de inscripție votivă (Muz. Deva).

5. Despre inscripția CIL III, 7959, publicată întâi de C. Torma în 1882³⁴ și reluată cu 20 de ani mai târziu de G. Téglás³⁵ se știe că a fost găsită la Sarmizegetusa, dar nu i s-a putut preciza locul de descoperire. Ea a fost citită (CIL III, 7959) astfel:

PRO SALVTe col.
DAC SARmizegetusae

G. Téglás a găsit în colecția Liceului românesc din Brașov încă un fragment de inscripție, descoperit la Sarmizegetusa în condiții la fel de neclare, și l-a citit³⁶ în felul următor:

INVI
TE MEMORIA SEXTV
ET PATER

Ambele fragmente, care se află acum la Muzeul Arheologic din Deva, fac parte din una și aceeași inscripție, măsurând împreună $33 \times 76 \times 10$ cm (fig. 5). Literele sînt înalte de 3,5 cm în r. 1 și de 3 cm în r. 2—4. În partea de jos chenarul se arcuiește într-un segment de arc, căruia trebuia să-i fi corespuns un altul în cealaltă jumătate a inscripției. R. 4 a fost scris în spațiul dintre cei doi segmenti. *Invi[cto]* din r. 1 a fost foarte probabil urmat de *Mithrae*³⁷; nu e însă exclus ca inscripția să fi fost închinată altei divinități, de pildă lui *Serapis*³⁸ sau *Sol invictus*³⁹. V, ultima literă a r. 2, e inițiala *nomen*-ului Valerius, care apare și în r. 4. În r. 3, cel mai șters, avem cîteva puncte de sprijin pentru a citi DAC SARMI-zegETVs. Urmează un cuvînt din care se văd clar numai ultimele două litere, VM. Cîteva urme ale unor haste ne îndreptătesc totuși să citim *t[emplum]*. Însăși forma pietrei e un argument pentru încadrarea inscripției între cele de construcție avînd caracter votiv. Ea va fi fost fixată deasupra intrării în templu, iar cei doi segmenti de arc vor fi corespuns unor detalii arhitectonice.

Revenind la cele două personaje amintite în inscripție, singurul cetățean de vază al Sarmizegetusei purtînd asemenea *praenomen* și *cognomen* e Sex. Valerius Fronto din CIL III, 1398, găsită fie la Sarmizegetusa⁴⁰, fie la Germisara⁴¹. Atît în CIL III, 1398 cît și în inscripția în discuție sînt pomeniți cîte doi Sexti Valerii. În ambele cazuri *praenomen*-ul se moștenește, ceea ce ne îndreptățește să presupunem că fac cu toții parte din aceeași familie, dacă nu cumva e vorba de

³⁴ C. Torma, *AEM* VI, 1882, p. 112, nr. 52.

³⁵ G. Téglás, *Hunyadvármegye földjének története* I, Budapest, 1902, p. 71.

³⁶ G. Téglás, *ErdM* XIX, 1902, p. 219, nr. 21.

³⁷ M. J. Vermaseren, *CIMRM* I, 1956, p. 347—348; II, 1960, p. 422—423.

³⁸ La Sarmizegetusa în inscripția C. Daicoviciu, *AISC* III, 1928—1932, p. 83, nr. 1 = *AnnEp* 1930, 134 = *AnnEp* 1933, 12; pentru restul imperiului v. L. Vidmann, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin, 1969, p. 344.

³⁹ v. Fr. Richter, *LexMyth* IV, [1909—1915], 1143, sqq. Despre cultul lui *Sol Invictus* în Dacia, S. Sanie a prezentat o excelentă comunicare la sesiunea de la Sarmizegetusa, 9—10 mai, 1975.

⁴⁰ M. J. Ackner, Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dazien*, Wien, 1865, p. 21, nr. 94 = CIL III, 1398; cf. B. János, *ArchErt* XXXII, 1912, p. 393. Inscripția, care se afla la Orăștie și azi e dispărută, s-ar putea întregi astfel:

D(is) M(anibus) / Sex(to) Val(erio) Sex(ti) fil(l)io Pap(iria) / Frontoni d[ec(urioni) col(oniae)] / Sarmiz(egetusae), ae[d(ili), Ilvir(o),?] / flamin(i), p[raef(ecto)?] / collegii [fab(rum) vix / an(nos)?] .XXXVI

⁴¹ N. Gostar, *Sargetia III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara)*, Deva, 1956, p. 65.

Fig. 5 — Fragment de inscripție votivă (Muz. Deva).
<https://biblioteca-digitala.ro>

aceleași persoane. Menționarea numelui, probabil complet, al capitalei nu e în legătură cu construirea sau refacerea de către ea a templului, ci cu cea mai înaltă magistratură exercitată de Sex. Valerius Dacă e așa, lucrarea trebuie să fi fost finanțată de cel de-al doilea Sex. Valerius, probabil fiul celui dintâi, într-un moment al carierei municipale⁴².

Judecând după INVI din r. 1, din inscripție s-a păstrat ceva mai puțin de jumătate. Reconstituirea întregului text, făcută în bună măsură prin comparație cu inscripții asemănătoare dedicate lui Mithras⁴³, e prezentată cu rezervele cuvenite:

Invi[cto Mithrae?] / pro salute et memoria Sex(ti) V[al(erii) Col(oniae) Ulp(iae) Trai(anae) Aug(ustae)?] / Dac(icae) Sarmi[zeg]etu[s(ae)] t[emp]lum [vestustate conlapsum restituit?] / Sex(tus) Vale[rius]

Deoarece numele celui care a făcut lucrarea e trecut la sfârșit, există și următoarea posibilitate:

... restitutum est a] / Sex(to) Vale[rio]⁴⁴

6. Fragment inedit dintr-o mare inscripție, probabil onorifică, de marmură (fig. 6); dimensiuni: 10 × 46 × 16 cm; literele de 5 cm. În r. 1 nu există semne despărțitoare, iar în r. 2 lipsește și intervalul dintre cuvinte. În r. 1 participiul trecut *elector(um)* e întrebuințat cu rol fie de substantiv fie de adjectiv. Nu cred că se poate face vreo legătură cu destul de nesigura, de altfel, *ala electorum* din

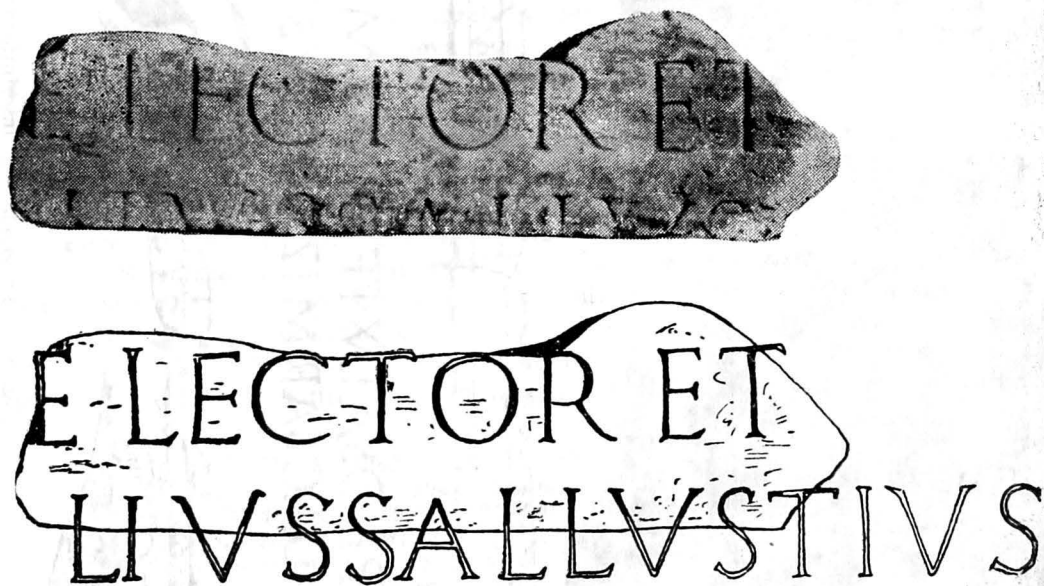

Fig. 6 — Fragment de inscripție (Muz. Deva).

⁴² v. W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900, p. 54. sqq.

⁴³ CIL III, 3383 = CIMRM II, 1792, CIL III, 4540 = CIMRM II, 1661; CIL III, 4796 = CIMRM, 1431; CIL III, 5862 = CIMRM II, 1397; CIL III, 7776 = CIMRM II, 1951; CIL VII, 542 = CIMRM I, 842; CIL VIII, 2676 = CIMRM I, 1354; CIMRM I, 53; CIMRM II, 2208.

⁴⁴ Ca în CIMRM I, 53: *Pro sal. et incol. d. n. imp.....templum rest. ab.....*

Căței⁴⁵. În ce privește numele fragmentar păstrat în r. 2, putem avea de-a face fie cu un*lius Sallust[ianus]*⁴⁶ fie cu un *polyonimus*. În acest din urmă caz un *cognomen* terminat în*llus*, foarte posibil ținând seama de distanța dintre litere, poate fi urmat de un alt *cognomen*, *Sallustianus*, sau de un *nomen* suplimentar, *Sallustius*. Nu e exclus însă ca în inscripție să se afle două *nomina*:*lius Sallustius*⁴⁷.

Lectura inscripției e următoarea:

.....*elector(um) et / lius Sallust[ianus, ius? ...*

7. În revista *Studii Clasice* XVI, 1974, p. 240—242, reluind o inscripție publicată de M. Bărbulescu⁴⁸, am dat, după găsirea a încă două fragmente aparținând aceleiași piese, următoarea lectură:

....[*T(itus) Aurel(ius) Em]eri[tus (centurio) l(eg)ionis]] VI / [V]ictric(is) Se[v]eri[anae s[o]cru]i / digniss[im]ae / l(oco) d(ato) [d(ecreto) d(ecurionum)].*

În timp ce articolul meu din *Studii Clasice* se afla sub tipar, a apărut în *SCIVA* XXV, 4, 1974, p. 598—599 un studiu al lui C. C. Petolescu, care dă de asemenea o lectură aceleiași inscripții:

[...(*centurio*)?] *l(eg)ionis / VI V]ictric[is Seve]ri[anae s[ocero] / digniss[imo] l(ocus) d(atus) [d(ecreto) d(ecurionum)].*

Deși C. C. Petolescu n-a avut la dispoziție decît fragmentul publicat de M. Bărbulescu, a găsit totuși dezlegarea sensului inscripției.

În vara lui 1974 am avut norocul de a găsi în depozitul Muzeului Arheologic din Sarmizegetusa încă patru fragmente ale aceleiași inscripții onorifice. Puse laolaltă (fig. 7) cele șapte bucăți măsoară 116 × 53 × 11 cm. Literele au în r. 1—6 înălțimea de 4,5 cm, iar în r. 7—10 înălțimea de 3,8 cm.

Textul complet al inscripției e următorul:

[*V]ale[ri]ae / L(ucii) fil[iae] / Fron[ti]nae / stol[ata]e / [T(itus) A]urel(ius) Eme[ri][t]us (centurio) l(eg)ionis]] VI / [V]ictric(is) Se[v]eri[anae s[o]cru]i / digniss[im]ae / l(oco) d(ato) [d(ecreto) d(ecurionum)].*

⁴⁵ Despre această formațiune v. I. I. Russu, *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p. 129—131; idem, *SCIV* XXIII, 1, 1972, p. 66, nr. 7; p. 75, nr. 70.

⁴⁶ Un Sallustianus e cunoscut din CIL X, 3874 ca [*procurator Aug. ad vi-ces[imam]*] (v. H. Dessau, PIR III, S 56).

⁴⁷ Un exemplu ar fi M. Stlaccius Albinus Trebellius Sallustius Rufus (CIL XIV, 246), pomenit ca al doilea patron senatorial al unui *ordo corporator(um)* din Ostia în anul 140 (Rohden-Dessau, PIR III, S 671; Fluss, RE III, A2, [1929], 2551), dacă nu cumva în anul 151. Judecînd după T. Prifernius Rosianus Geminus *pater*, care-i precede pe lista patronilor în 140, consul între 120—126 (P. Hanslik, RE XXII, 2, [1954], 1968—1969) și cei care-i urmează, M. Sedatius Severianus în 156, consul în 153 (*AnnEp*, 1936, 99; A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 25) și T. Prifernius Rosianus Geminus *filius* în 163, consul în 146 (*AnnEp*, 1936, 98), M. Stlaccius Albinus Trebellius Sallustius Rufus trebuie să fi fost de asemenea ales patron în calitate de consular. Prezența în Dacia a lui M. Stlaccius Albinus Trebellius Sallustius Rufus sau a unui alt înalt personaj cu nume asemănător e posibilă datorită monumentalității literelor și a rarității mai sus presupusei succesiuni de *nomina*, dar e departe de a fi probabilă din pricina caracterului fragmentar al inscripției.

⁴⁸ *Dacia* N. S. XV, 1972, p. 205—206, fig. 1.

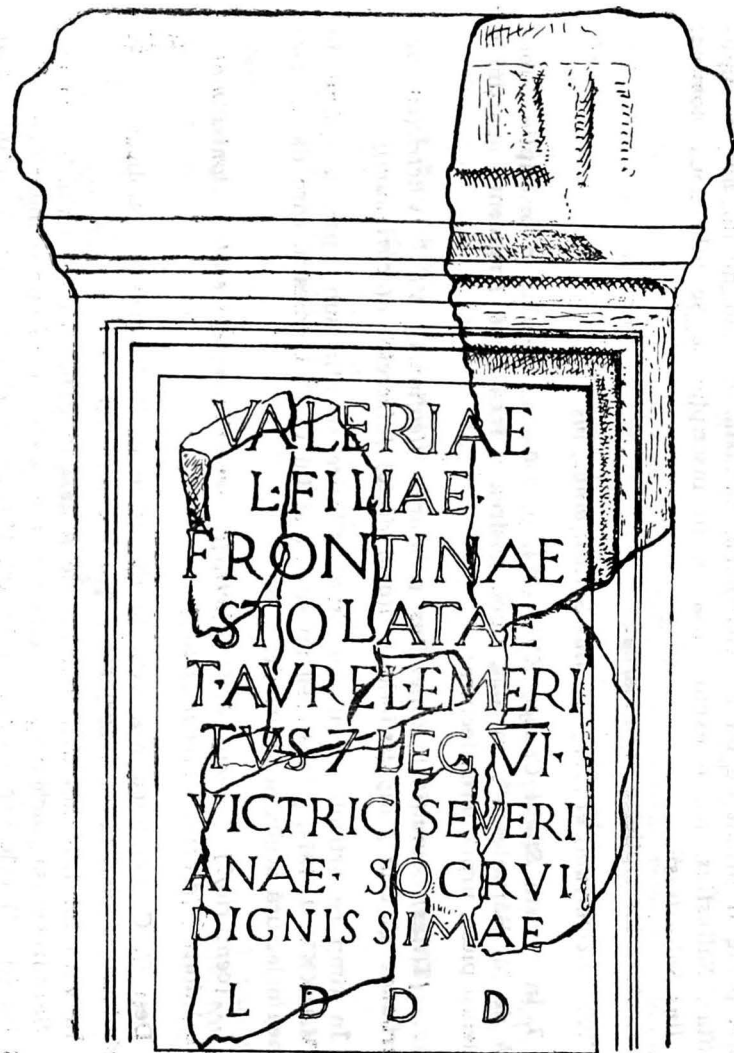

Fig. 7 — Inscriptie onorifică (Muz. Sarmizegetusa).
<https://biblioteca-digitala.ro>

Epitetul *stolata*⁴⁹ e folosit în loc de *stolata femina* cu înțelesul de *matrona*. Valeria Frontina e soția lui C. Valerius Surus, duumvir al capitalei⁵⁰, și fiica unui L. Valerius . . . , care ar putea fi din aceeași familie cu un alt ilustru personaj, L. Valerius Rufus⁵¹, de asemenea duumvir⁵².

IOAN PISO

INDICE EPIGRAFIC

[ab instr(umentis)? tab]ul(arii)	4	invi[ctus]	5
acta[rius]	3	Khara	2
[adiut(or)? tab]ul(arii)	4	l[eg(io)] VI [V]ictrix Se[v]eriana	7
ae[d(ilis)]	5	m[a]g(ister) [k(ampi)]	3
Aelia Flora	1	Mett(ia) Flora	1
Aes(culapius)	1	C. Met(t)ius Cassian(us)	1
Aug(usta?)	4	C.(?) Mett(ius) Cassianus	1
[A]ug(usti) liber[tus]	4	C.(?) Mett(ius) Protenus	1
M. Aur[el(ius)] Val(. . . .)	3	Min[er]va A[ug(usta)]	3
[T. A]urel(ius) Emeri[t]us	7	[Mithras?]	5
(centurio)	7	L. Pa	3
[Clau]dian[us]	2	p[raef(ectus)?] collegii [fab(rum)]	5
[Col(onia)] Sarmiz(egetusa)	5	. . . ius Sallust[ianus, -ius?]	6
[Col(onia) Ulp(ia) Trai(ana)		s[o]crus	7
Aug(usta?) Dac(ica)		stol[ata]	7
Sarmi[zeg]etu[s(a)]	5	tem[plum]	4, 5
d[ec(urio)]	5	[V]ale[ri]a L. fil[ia] Fron[ti]na	7
[d(ecretum) d(ecurionum)]	7	Sex. Vale[rius]	5
(duum)vi[r]	1, 5	Sex. V[al(erius)]	5
elect(i)	6	Sex. Val(erius) Sex. fi[l(ius)] Pa-	
flamen	5	p(iria)] Fronto	5
Hyg(ia)	1		

EPIGRAPHICA (III)

(Résumé)

On y présente, en les réinterprétant, sept inscriptions de Ulpia Traiana Sarmizegetusa, parmi lesquelles no 6 inédite et no 3 partiellement inédite.

1. L'inscription de l'autel dédié à Aesculapius et Hygia, reprise par O. Floca (AISC, I, 1928—1932, p. 104—105 = *AnnEp*, 1933, 19) est lue d'une manière différente. L'autel a été dédiée aux deux divinités pour la santé de Aelia Flora, Mettius Protenus, Mettius Cassianus et de Mettia Flora par l'époux, respectivement le père, C. Mettius Cassianus. Il s'agit probablement d'une famille d'origine gréco-orientale.

2. Par la nouvelle lecture [Clau]dian[us ex] Khara on identifie dans CIL, III, 7961 un coloniste originaire de Carrhae.

3. Au fragment publié par G. Téglás (*Klio*, X, 1910, p. 495, nr. 2) on ajoute un autre, inédit. Les deux pièces font partie d'un autel dédié à Minerva Augusta

⁴⁹ v. Aeg. Forcellini, *Totius latinitatis lexicon*, V, Pratum, 1871, p. 646; G. Le-roux, *DA* IV, 2, p. 1522; E. Hübner, *Hermes* XIII, 1874, p. 425—426.

⁵⁰ C. Daicoviciu, *Dacia* III—IV, 1927—1932, p. 548—549 = *AnnEp*, 1933, 247 = I. Piso, *StCl* XVI, 1974, p. 241.

⁵¹ CIL III, 1485.

⁵² Pentru restul comentariului v. I. Piso, *op. cit.*, p. 240—242.

par *M. Aur[el(ius)] Val*(.....), d'après l'opinion de l'auteur *m[a]g(ister) [k(ampi)]* et *acta[rius]* d'un légat inconnu d'une légion de la Dacie.

4. On aboutit à un texte différent de celui offert par G. Téglás (*Klio*, X, 1910, p. 496, nr. 3). Un libert, au nom inconnu, construit ou refait un temple en signe de reconnaissance pour une faveur accordée par la communauté.

5. Le fragment CIL, III, 7959 et celui publié par G. Téglás (*ErdM*, XIX, 1902, p. 219, nr. 21) font partie d'une même inscription, placée au-dessus de l'entrée d'un temple appartenant probablement à Mithras. On y fait, à ce qu'il semble, mention de la construction ou de la réfection du temple par un Sex. Valerius pour le salut et en mémoire d'un autre Sex. Valerius, haut magistrat de la capitale.

6. Le fragment inédit d'une grande inscription mentionne un ...*lius Sallust[ianus]* ou un *polyonimus* comme ...*llus* ou ...*lius Sallust[ius]*.

7. On reprend, après avoir trouvé de nouveaux fragments, une inscription discutée par l'auteur dans un article antérieur (*StCl*, XVI, 1974, p. 240—242). La personne honorée est Valeria Frontina *stolata*, femme de C. Valerius Surus, *duumvir*, et belle-mère de T. Aurelius Emeritus, centurion de la *leg. VI Victrix Severiana*.

Les inscriptions nos 1 et 7 se trouvent dans le Musée de Sarmizegetusa, tandis que les nos 2, 3, 4, 5, 6 sont conservées dans le Musée de Deva.

ORNAMENT DE LA UN CAR ROMAN DESCOPERIT LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

O descoperire fortuită, din anul 1974, în zona grandiosului complex de cult închinat zeităților medicinei *Aesculapius* și *Hygia*¹ din metropola Daciei romane *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, a permis recuperarea unui interesant element decorativ de bronz. Privit din punct de vedere artistic el merită cele mai elogioase aprecieri. Este vorba de un splendid ornament aparținând, probabil, unui car roman și care înfățișează o figurină zoomorfă. Dimensiuni: înălțimea 12,5 cm, lățimea 10,7 cm, lungimea capului animalului 6,3 cm. Piesa, turnată destul de masiv, este goală în interior. S-a conservat excelent, pe suprafață prezintă însă câteva mici zgîrieturi inerente. Ea este expusă în Muzeul de arheologie din Sarmizegetusa. Nr. inv. 2044.

Pe un suport vertical cu 8 fațete (abia vizibile), ușor curbat înainte și care se îngustează spre vîrf, cu baza perforată (diametrul 3,3 cm) și mărginită de o bordură, este reprezentat în partea superioară capul unei antilope (fig. 1—1d)². La un centimetru înălțime de la baza postamentului se desprinde lateral un tub orizontal (lungimea 8,1 cm), și acesta perforat, cu 8 fațete bine delimitate, a cărui orificiu larg de fixare (diametrul 3,2—3,6 cm) este prevăzut cu o altă bordură de formă octogonală. Pe corpul tubului se observă două mici găuri pentru nituri.

Piesa impresionează însă în primul rînd — așa cum am afirmat — prin execuția ei artistică. Capul antilopei, îndreptat în sus, este prelung. Ochii, cu marcarea pupilei și a irisului, sînt largi, iar nările, parcă, fremătînde, botul deschis, urechile ascuțite și lipite de coarnele lungi și svelte, dau impresia unui animal epuizat după o istovitoare fugă. Sub maxilarul inferior se vede un mic cîrlig, sugerînd un smoc de păr, cîrlig de care, probabil, se agățau panglici decorative. Această bărbie (gazelele nu o au), caracteristică doar unor specii de antilope (așa-numitele „antilope-cal“, *Hippotragus equinus*) din genul *Taurotragus*³, permite astfel identificarea cu destulă precizie a animalului înfățișat. Mărturisim că, deocamdată, nu am găsit (sau poate nu cunoaștem) o analogie pentru acest cap, deși bronzurile romane abundă de numeroase alte reprezentări zoomorfe.

Remarcabila expresivitate și gingășie a animalului, reliefaarea cu minuțiozitate a fiecărui detaliu anatomic (arcadele proeminente, coarnele răsucite, redarea prin incizii fine a părului etc), apoi tehnica aproape perfectă a turnării prin metoda „à cire perdue“ sînt câteva elemente care pledează indiscutabil pentru un produs

¹ Descoperit în campania arheologică din anii 1973—1974, acest complex de cult va forma obiectul unui studiu detaliat elaborat de către colectivul de istorici care au condus săpăturile de specialitate.

² Fotografiile au fost executate în laboratorul foto al Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca de către M. Imecs.

³ Identificarea animalului o datorăm colegului N. Vlăssă, de la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca, căruia îi mulțumim și pe această cale.

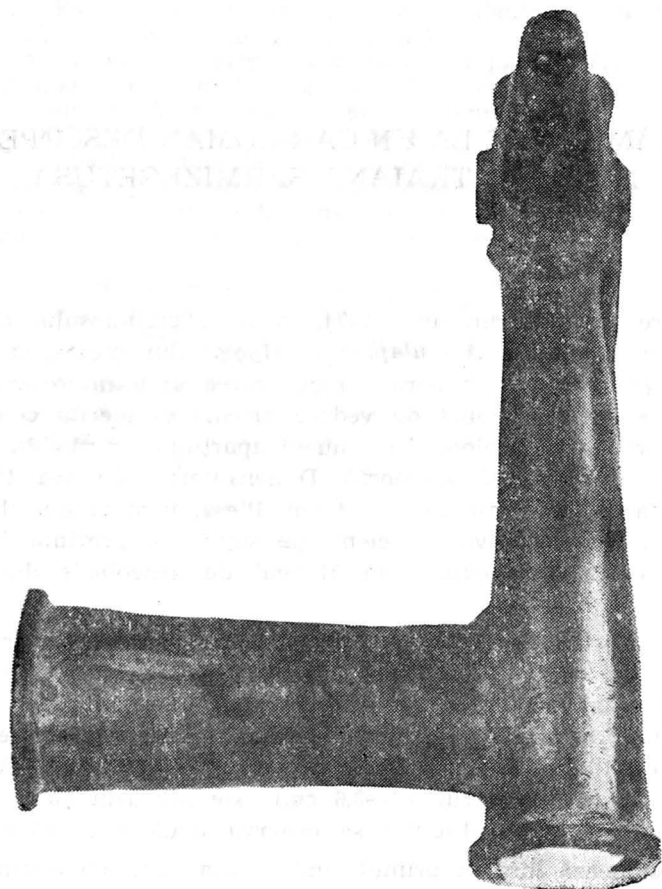

Fig. 1 — Ornamentul zoomorf de la Sarmizegetusa (frontal).

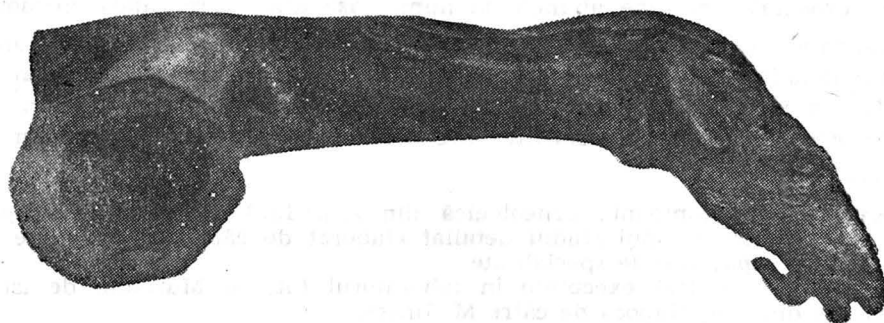

Fig. 1a — Ornamentul zoomorf de la Sarmizegetusa (lateral stînga).

Fig. 1b — Ornamentul zoomorf de la Sarmizegetusa (lateral dreapta).

de import în Dacia. De altfel și imaginea antilopei, animal care trăiește în ținuturi cu o climă călduroasă, este străină meleagurilor noastre. Modul realist de prezentare a figurinei și succintele considerații privind valoarea ei artistică sînt indicii ce permit plasarea ei cronologică în epoca Antoninilor.

Cît privește rolul funcțional al piesei sîntem tentați să credem că ea avea menirea unui ornament, fixat vertical și lateral, pe două bare, în porțiunea din față a unui car roman, fie de paradă, fie de curse. Dovadă în acest sens sînt suportul lung și tubul orizontal plasat transversal, ambele perforate la cîte un capăt. Desigur, ornamentul va fi avut și un alt pandant, astăzi dispărut, în cealaltă parte laterală a vehiculului. Aproape cu certitudine se poate afirma că de

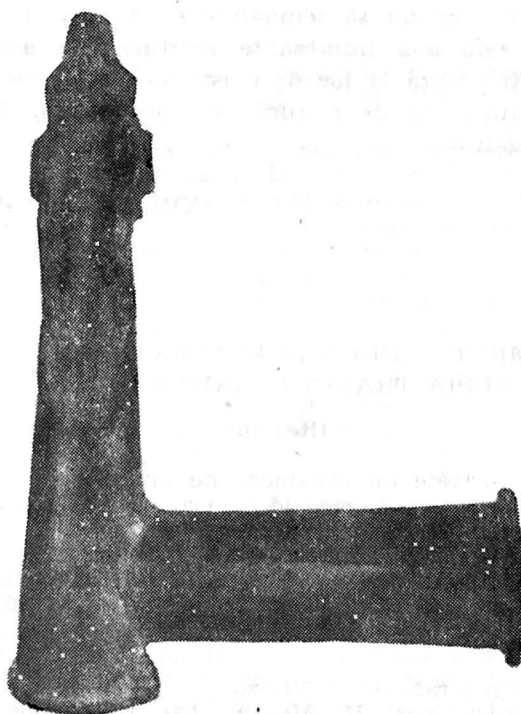

Fig. 1c — Ornamentul zoomorf de la Sarmizegetusa (dorsal).

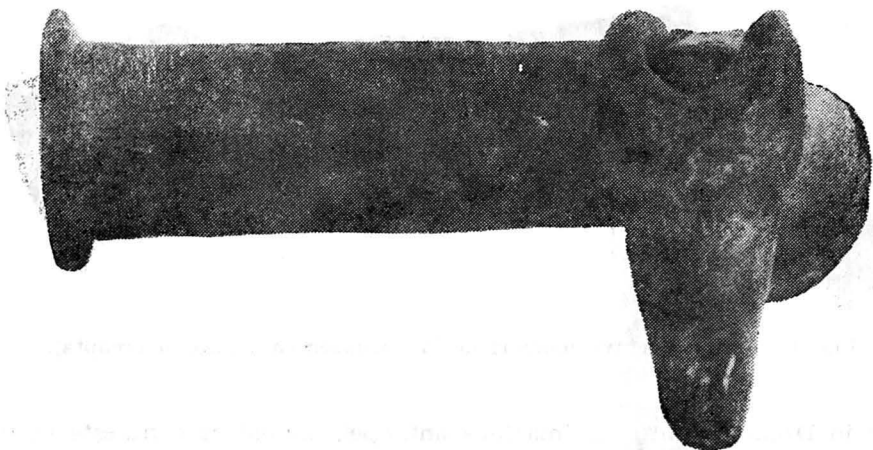

Fig. 1d — Ornamentul zoomorf de la Sarmizegetusa (vedere de sus).

acest ornament se atârneau hamurile sau de el se sprijinea cu mâna conducătorul carului⁴. Aceste piese, cunoscute în arta sculpturală clasică, înfățișează, în special, diferite animale și sînt considerate ca făcînd parte din tipul *Aufsätze am Wagen*, așa cum a dovedit-o cu multă rigurozitate științifică H. Menzel⁵, unul dintre cei mai valoroși cercetători ai reprezentărilor figurate romane de bronz. O altă ipoteză care pledează, de asemenea, în favoarea unei legături logice între ornamentul zoomorf și un car, este tocmai acel cap de antilopă din subspecia *Hippotragus equinus* („antilopă-cal“), care ar putea la rîndul său indica acest lucru!

Scurta noastră notă a căutat să semnaleze și să facă cunoscută în lumea specialiștilor una dintre cele mai interesante mărturii ale antichității clasice descoperite în Dacia. Ea figurează la loc de cinste — alături de alte reușite bronzuri romane — în cunoscutul lăcaș de cultură din județul Hunedoara, Muzeul de arheologie de la Sarmizegetusa.

CONSTANTIN POP — EMIL NEMEȘ

ORNEMENT D'UN CHAR ROMAIN DÉCOUVERT À ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Résumé)

On décrit et on interprète un ornement de bronze, représentant la tête d'une antilope (fig. 1—1d). La pièce a été découverte à *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* et se trouve dans le Musée d'archéologie de l'endroit.

Envisagée comme un produit importé en Dacie et placée chronologiquement à l'époque des Antonins, cette pièce représente un ornement d'un char romain triomphal ou de cuorses. Le bronze fait parti de la catégorie appelée *Aufsätze am Wagen*.

⁴ Ipoteză plauzibilă sugerată de N. Vlassa.

⁵ Pentru exemplificare, vezi H. Menzel, *Die römischen Bronzen aus Deutschland*. I. *Speyer*, Mainz, 1960, p. 47—49, nr. 78—84, pl. 52—53; idem, vol. II, *Trier*, Mainz, 1966, p. 108, nr. 263—264, pl. 79 etc.

TEZAURUL MONETAR DE LA RĂCĂȘDIA

Studiul circulației monetare din secolul al IV-lea în Banat, și deci cunoașterea situației economice și politice a acestei regiuni într-o perioadă puțin cunoscută din istoria patriei, ridică în fața cercetării istorice și arheologice numeroase probleme¹. Densitatea prezenței monetare aici în secolul IV, atât sub formă de tezaure cit și sub forma descoperirilor izolate, în raport cu alte regiuni din imperiu sau din afara lui, ridică pe drept cuvânt o serie de întrebări și impune cunoașterea și explicarea situației economice și politice a zonei în perioada amintită. În direcția cercetării istoriei Banatului în secolul al IV-lea am început de mai mulți ani cercetări arheologice și numismatice². Tezaurul pe care urmează să-l prezentăm face parte din acest „program”.

Există informația că în anul 1963 a fost descoperit în hotarul satului Răcășdia (com. Răcășdia, jud. Caraș-Severin) în timpul lucrărilor agricole, un mare tezaur alcătuit în întregime din monete de bronz³. Din nefericire pentru cercetarea istorică tezaurul a fost împărțit între descoperitori, astfel că astăzi părți din el se află păstrate în mai multe locuri, iar multe monete s-au pierdut⁴. Dată fiind

¹ Circulația monetară pe teritoriul Banatului în secolul al IV-lea a fost puțin și foarte sumar studiată. Vezi D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 171—179. Dată fiind sărăcia izvoarelor scrise din epoca târzie, care să se refere la acest teritoriu, și puținătatea cercetărilor arheologice, numismatica rămîne deocamdată singurul argument și izvor în cercetarea istorică a acestui teritoriu. În lumina descoperirilor numismatice problema cea mai importantă ce se ridică este stabilirea statutului politic al acestui teritoriu după părăsirea Daciei, care să vină în concordanță cu aspectul vieții economice și să permită stabilirea etnicului populației ce locuiește aici.

² Pe această linie am publicat: *Tezaurul monetar de la Dalboșeț, secolul IV*, în *Tibiscus*, II, 1973, p. 53—60; *Trei tezaure monetare din secolul IV din Banat, Timișoara*, 1974, reluată în limba germană cu adăugiri sub titlul *Drei Münzhorte des 4. Jh. aus dem Banat*. Această lucrare trece în revistă pentru stadiul actual al cercetărilor, toate descoperirile monetare din Banat (tezaure sau monete izolate) discutînd nu numai cadrul istoric și cronologic al problemei, ci și implicația pe care prezența unei atare cantități monetare la nord de Dunăre o poate avea în precizarea caracterului legăturilor dintre aceste teritorii și imperiu.

³ Date în legătură cu descoperirea tezaurului vezi la D. Protase, *op. cit.*, p. 183, nr. 155. Autorul vorbește acolo de cca 3000 piese descoperite.

⁴ O parte din tezaur (cca 800 piese), cea mai mare din cîte se cunosc, se află păstrată în Muzeul Banatului din Timișoara; 86 de monete se află în Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca; 160 de piese se aflau în 1970 în colecția particulară a prof. O. Răuț din Reșița. Un număr mare de piese s-ar afla, după unele informații la dr. Ciulei Gh. din Oravița. Altele se află pe la diferiți colecționari din Timișoara, Reșița etc. În aceste condiții este greu să apreciem dacă toate piesele al căror loc de proveniență este indicat Răcășdia aparțin aceluiași tezaur sau avem de a face cu mai multe tezaure. Circulația „neorganizată” pe care monetele o parcurg astăzi între diferiți colecționari în cadrul schimbului dintre ei, duce la încurcarea și mai mult a situației. Găsesc aici prilejul de a sem-

această situație, care împiedecă reunirea monetelor într-un singur loc, pentru studiu și publicare, dar și aspectul confuz al relațiilor despre descoperirea lui, considerăm că este mai prudent să tratăm separat fiecare parte din el, în măsura și în ordinea în care devine accesibilă studiului. Acest fapt ne va feri de eventuala surpriză de a „descoperi” că au fost mai multe tezaure. Concluziile de ansamblu ar urma să fie menționate după ce un număr mai mare de piese din tezaur vor fi cunoscute.

În cele ce urmează vom prezenta un număr de 86 de piese care se află depozitate la Muzeul de Istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca cu indicația că provin de la Răcășdia⁵ și 160 de piese care se aflau în anul 1970 în colecția personală a prof. Octavian Răuț din Reșița adunate de la mai multe persoane din Răcășdia⁶.

Lista pieselor este următoarea:

AQUILEIA

Glor-iaexerc-itus. AE 3. perioada III b, 337—341

1. Constantius II LRBC, I, 681

Victoriaeddnnauggg, AE 3. perioada IV, 341—346

2—3. Constantius II LRBC, I, 701

4. Constantius II cf. LRBC, I, 701

dar AQS

5. Constans cf. LRBC, I, 702

dar AQT

6. Constantius II cf. LRBC, I, 703

dar AQS

7. Constans cf. LRBC, I, 704

dar AQS

nala că existența acestor colecții particulare prezintă avantaje și dezavantaje. Ele au un rol pozitiv prin salvarea de la dispariție a unor descoperiri. Dar prin faptul că cei mai mulți dintre colecționari nu au o calificare de specialitate, nu cunosc și nu respectă anumite reguli simple de organizare a colecțiilor, iar prin schimbul de piese ce se face între ei fac ca aceste piese să iasă din circuitul științific. Se pierde cea mai importantă indicație aceea a locului de descoperire. De aceea folosesc prilejul pentru a recomanda instituțiilor chemate, în special Muzeelor, să călăuzească sub o formă sau alta organizarea colecțiilor particulare. Mai mult s-ar recomanda o activizare a prezenței muzeale pe teren pentru a ajunge astfel primii la descoperiri.

⁵ Monetele care se află depozitate la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca au fost donate de către cetățeanul Gheorghe Ungureanu. Ele au fost predate lui H. Daicoviciu care mi le-a cedat spre studiu și publicare. Îi aduc mulțumiri pe această cale. Pieseile sînt înregistrate la inventarul numismatic între numerele 1752—1837. Ordinea lor de publicare în prezenta lucrare după numerele de inventar este următoarea: 1755, 1792, 1772, 1767, 1815, 1763, 1812, 1759, 1770, 1754, 1810, 1794, 1776, 1789, 1771, 1800, 1798, 1823, 1796, 1777, 1781, 1778, 1790, 1779, 1758, 1761, 1819, 1803, 1808, 1768, 1775, 1824, 1788, 1820, 1786, 1835, 1826, 1818, 1764, 1774, 1814, 1783, 1756, 1752, 1784, 1809, 1757, 1833, 1836, 1795, 1782, 1821, 1769, 1780, 1791, 1811, 1829, 1802, 1762, 1753, 1806, 1799, 1830, 1785, 1797, 1760, 1837, 1801, 1804, 1813, 1816, 1817, 1822, 1825, 1827, 1828, 1832, 1831, 1793, 1787, 1773, 1834, 1765.

⁶ Profesorul de istorie Octavian Răuț din Reșița a adunat de mulți ani cu multe sacrificii materiale numeroase obiecte și piese arheologice pe care le păstrează cu deosebită grijă. Îi mulțumim pentru faptul că ne-a pus la dispoziție pentru studiu aceste piese. Pieseile au fost aduse în ordinea menționării: 48 bucăți prof. Epure, 38 bucăți dr. Gh. Ciulei din Oravița, 20 bucăți de la Izvoreanu. 13 bucăți de la Ioan Moraru, 41 bucăți nu au precizat persoana care le-a adus.

SISCIA

Victoriaeddnnqaugg. AE 3. perioada IV, 341—346

8. Constantius II cf. LRBC, I, 792
cîmp, între cele două Victorii, un punct.

9. Constans cf. LRBC, I, 793
cîmp, între cele două Victorii, un punct.

10. Constans cf. LRBC, I, 793

11. Constans cf. LRBC, I, 793
cîmp, între cele două Victorii, un punct.

12. Constantius II LRBC, I, 798

13. Constans LRBC, I, 799

14—15. Constantius II LRBC, I, 800

16. Constans LRBC, I, 801

17. Constans cf. LRBC, I, 801

18—19. Constans cf. LRBC, I, 801

dar $\cdot \overline{\Delta \text{SIS}} \cdot$ iar în

dar $\cdot \overline{\text{ASIS}} \cdot$ iar în

dar $\cdot \Gamma \text{ SIS} \cdot$

dar $\cdot \Gamma \text{ SIS} \cdot$ iar în

.

dar BSIS

dar $\Gamma \text{ SIS}$

THESSALONIC

Victoriaeddnnqaugg. AE 3. perioada IV, 341—346

20. Constantius II cf. LRBC, I, 859
cele două Victorii, un punct.

21. Constantius II cf. LRBC, I, 859
între cele două Victorii, un punct.

22—24. Constans cf. LRBC, I, 860
cele două Victorii, un punct.

25—28. Constans cf. LRBC, I, 860

29. Constantius II LRBC, I, 862

30—31. Constans cf. LRBC, I, 863

dar pe revers între

dar $\text{SMTS}\Delta$, iar în cîmp,

dar în cîmp, între

dar $\text{SMTS}\Gamma$

dar exergă fragmentară

HERACLEEA

Vot XX Mult XXX. AE 3. perioada IV, 341—346

32. Constans cf. LRBC, I, 968

dar exergă fragmentară

CONSTANTINOPOLIS

Pax Publica. AE 3. perioada III b, 337—341

33. Helena LRBC, I, 1046

NICOMEDIA

VN—MR. AE 3. perioada IV, 341—346

34. Constantinus LRBC, I, 1148

CYZICUS

Quadriga. AE 3. perioada III b, 341—346

35. Constantinus cf. LRBC, I, 1273

dar SMKB

*Victoriaeddnnqau*g. AE 3. perioada IV, 341—346

36. Constantius II LRBC, I, 1305

Din totalul de 86 de monete pe care-l aminteam mai sus, acestea sînt piesele care pot fi cu certitudine determinate și datate. Restul monetelor sînt parțial distruse, mai ales *exerga*. Ele pot fi desigur datate în mare după legenda de pe avers sau reprezentarea de pe revers. Nu se poate însă preciza monetăria. Or, acest fapt este deosebit de important. Din această cauză le vom prezenta într-un mod mai simplu, în ordinea datării:

Glor-iaexerc-itus. AE 3. perioada III, 335—337

37—38. Constantinus sau fiii lui

Quadriga. AE 3. perioada III b, 341—346

39—41. Constantius

*Victoriaeddnnqau*g. AE 3. perioada IV, 341—346

42—43. Constantius II

44. Constantius II; în cîmp, între cele două Victorii, un punct.

45—48. Constans; în cîmp, între cele două Victorii, un punct.

49—53. Constantius II sau Constans

54—57. Constantius II sau Constans; în cîmp tulpină de brad.

58. Constantius II sau Constans; în cîmp H + R, deasupra un punct.

VN—MR. AE 3. perioada III b, 341—346

59—62. Constantinus

Vot XX Mult XXX. AE 3. perioada III, 341—346

63—69. Constantius II

70. Constans

71—85. Constantius II sau Constans

86. Nedeterminabilă

Prezentăm în cele ce urmează lista celor 160 de piese din colecția profesorului Octavian Răuț din Reșița:

ROMA

Glor-iaexerc-itus. AE 3. perioada III b. 337—341

1. Constans cf. LRBC, I, 615

dar RQ

AQUILEIA

*Victoriaeddnnqau*g. AE 3. perioada IV. 341—346

2. Constans cf. LRBC, I, 704

dar AQS

3. Constans cf. LRBC, I, 710

dar AQT

4. Constans cf. LRBC, I, 711

dar AQS

5. Constans LRBC, I, 713

SISCIA

Glor-iaexerc-itus. AE 3. perioada III b. 337—341

6. Constans cf. LRBC, I, 781

dar BSIS

Victoriaednnqaugg. AE 3. perioada IV. 341—346

7—8. Constans cf. LRBC, I, 793

dar în cîmp un punct.

9—13. Constans cf. LRBC, I, 799

dar Γ SIS; în cîmp,

deasupra literelor, un punct.

14—18. Constans cf. LRBC, I, 800

dar ΔSIS

19—21. Constans cf. LRBC, I, 801

dar ΔSIS

22—27. Constans cf. LRBC, I, 801

dar ΓSIS

28. Constans cf. LRBC, I, 801

dar BSIS

THESSALONIC

Victoriaednnqaugg. AE 3. perioada IV. 341—346

29—31. Constantius II cf. LRBC, I, 859

dar exergă fragmentară

32—34. Constans LRBC, I, 860—861

35. Constans cf. LRBC, I, 860—861

dar SMTS Γ

36. Constans cf. LRBC, I, 860—861

dar SMTS €

37—38. Constans cf. LRBC, I, 860—861

dar în cîmp, între cele

două Victorii, un punct.

39. Constantius II LRBC, I, 862

40—42. Constantius II cf. LRBC, I, 862

dar SMTS Δ

43. Constantius II cf. LRBC, I, 862

dar SMTS €

44. Constans LRBC, I, 863—864

45—46. Constans cf. LRBC, I, 863—864

dar SMTS Γ

CYZICUS

Glor-iaexerc-itus. AE 3. perioada II. 330—335

47. Constantinopolis cf. LRBC, I, 1260

dar SMK € ; reversul

fără legendă.

Iust-venem. AE 3. perioada IV. 341—346

48. Constantinus cf. LRBC, I, 1299

dar SMK €

VN—MR. AE 3. perioada IV. 341—346

49. Constantinus cf. LRBC, I, 1304

dar exergă fragmentară

Vot XX Mult XXX. AE 3. perioada IV. 341—346

50. Constans cf. LRBC, I, 1308, 1308 a, 1313, 1319 dar SMK €

ANTIOCHIA

VN—MR. AE 3. perioada IV. 341—346

51. Constantinus LRBC, I, 1397

NICOMEDIA

VN—MR. AE 3. perioada IV. 341—346

52—54. Constantinus LRBC, I, 1148

55. Constantinus cf. LRBC, I, 1148

dar SMNT

ALEXANDRIA

Vot XX Mult XXX. AE 3. perioada IV. 341—346

56—57. Constans cf. LRBC, I, 1476

dar SMALE

Urmează o serie de piese la care nu se poate determina locul de emitere, exerga fiind distrusă sau ștearsă. Le vom prezenta după legenda reversului sau, cînd nici după aceasta nu e posibil, prezentarea se va face după legenda aversului.

Glor-iaexerc-itus. AE 3. perioada III b, 337—341

58—59. Constantinus II sau Constans

UN—MR. AE 3. perioada IV. 341—346

60—63. Constantinus

64. Constans

Vot XX Mult XXX. AE 3. perioada IV. 341—346

65—75. Constantius II

76—79. Constans

80—85. Constantius II sau Constans. Textul aversului șters sau neclar.

Victoriaeddnnqugg. AE 3. perioada IV. 341—346

96—101. Constantius II

102—117. Constans

118—133. Constantius II sau Constans.

134—139. Constantius II sau Constans; dar în cîmp, între cele două Victorii, un punct.

140. Constantius II sau Constans; în cîmp, între cele două Victorii, H + R în ligatură.

141—160. Constantius II sau Constans. Reversul foarte șters; nu se poate preciza legenda. Probabil însă că piesele se încadrează într-una din grupele de piese de mai sus.

Prezentarea celor două grupe de monete ne permite să facem cîteva observații. Caracterul acestor observații este însă limitat de starea în care se află așa numitul tezaur, și probabil, dacă într-adevăr piesele mai sus prezentate fac parte din aceeași grupă cu tezaurul mare vor putea fi expuse concluzii cu un caracter foarte general. În legătură cu monetele prezentate în primele două grupe putem observa următoarele. În general coincide nu numai data și locul de emisie al monetelor, dar și modulul și tipurile lor. Toate piesele sînt de modul 3. De asemenea coincide aspectul general al monetelor. Acestea ne întăresc convingerea că cele două grupe pot, sau mai bine zis puteau, face parte din același tezaur. Pornind de la această posibilitate putem sublinia cîteva caracteristici ale acestei părți de tezaur, caracteristici ce depind mai ales de numărul redus de piese cu care operăm.

În primul rînd trebuie să remarcăm că cea mai veche piesă a fost emisă între 330—335 în atelierele de la Constantinopole. Ea poartă pe avers legenda Constantinopolis, iar pe revers *Gloria exercitus*. Este sigur că moneda face parte din seria de emisiuni legate de fundarea noii capitale a imperiului⁷. Cele mai noi piese datează din perioada 341—346, perioada IV de emisie. Ele au fost emise sub împărații Constantius II și Constans. După legenda reversului ele aparțin tipurilor *Iustvenem*, *vot XX mult XXX* și mai ales tipului cu legenda *Victoriaeddnnaugg*, tip care este cel mai bine reprezentat în tezaur.

În legătură cu repartizarea pieselor după monetării ni se pare deocamdată prematur să facem o statistică. Cu toate acestea trebuie să menționăm pe scurt această repartizare. Lipsesc cu totul încă piesele de la Sirmium, care ar fi monetăria cea mai apropiată de locul de descoperire al tezaurului. Acest fapt confirmă încă odată afirmația că atelierele de aici încep să funcționeze numai după 350⁸. Altfel, cum este și normal, cele mai numeroase piese provin din monetăriile de la Siscia și Thessalonic. Urmează apoi monetăria de la Aquileia, apoi cele de la Cyzicus, Constantinopole. Trebuie menționat că monetăriile orientale sînt mai bine reprezentate față de cele occidentale nu numai ca număr de ateliere ci și mai ales prin cantitatea de piese. Această observație poate deveni, în cazul că va fi confirmată de structura altor tezaure și în general a circulației monetare, esențială pentru stabilirea legăturilor comerciale și a apartenenței zonei bănățene în secolul IV și în general în epoca romană tîrzie.

În ce privește împărații emitenți se impune observația că în general se pare că în monetăriile occidentale, inclusiv Siscia, procentul monetelor cu efigia lui Constans este mai mare decît cel al monetelor lui Constantius II. Observația este deocamdată relativă. Ea trebuie întărită de studierea unui număr mare de monete.

Piesele celor două grupe de monete alcătuiesc un tezaur sau o parte de tezaur care prezintă un tip cu totul aparte față de cele cunoscute mai bine de noi (tezaurele de la Dalboșeț, Orșova I, Orșova II, Tibiscum, Moldova Veche I, Moldova Veche II, Moldova Nouă)⁹. Structura lui este total diferită, grosul monetar fiind alcătuit de grupul cu legenda *Victoriaeddnnaugg*. În compoziția lui se află grupe de monete care lipsesc cu totul în tezaurele menționate mai sus (*Iustvenem*, *VN—MR*, *Vot XX Mult XXX* etc). Aceasta face bineînțeles ca și perioada lui de acumulare să fie diferită. Se pare că ea nu depășește mijlocul secolului al IV-lea, căci cantitatea cea mai mare de monete poate fi grupată între 341—346. Spre deosebire, tezaurele citate mai sus încep a fi acumulate masiv după 350.

Mai interesantă este problema apartenenței sociale și etnice a posesorului. Răcășdia este o localitate așezată cam la 100 km nord de fluviu. În hotarul satului, și în zona învecinată nu s-au semnalat așezări nici în epoca anterioară, aceea a provinciei Dacia, nici în epoca ce a urmat. De aceea informațiile ce pot fi sugerate de tezaur sînt foarte relative. Este curios totuși de studiat cauza și modul cum o cantitate atît de mare de monetă romană divizionară pătrunde la nord de Dunăre. Căci această pătrundere poate fi realizată numai în cazul cînd aci cadrul politic, economic și social permitea și favoriza acest lucru.

N. GUDEA

⁷ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford, 1964, p. 83—84.

⁸ LRBC, II, p. 20.

⁹ N. Gudea, *Tezaurul monetar de la Dalboșeț, secolul IV*, în *Tibiscus*, II, 1973, p. 53—60; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure monetare din secolul IV din Banat*, Timișoara, 1974.

DER MÜNZHORT VON RĂCĂȘDIA

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt zwei Münzgruppen, die vermutlich einem einzigen in Răcășdia entdeckten Hort des 4. Jhs. angehörten. Die Münzen befinden sich teils im Historischen Museum Siebenbürgens von Cluj-Napoca, teils in einer Privatsammlung in Reșița.

PRECURSORII MUZEOGRAFIEI ȘTIINȚIFICE: COLECȚIONARII DE MATERIALE ARHEOLOGICE

O parte destul de importantă din fondul arheologic-istoric al expoziției de bază și al depozitelor în muzeele noastre de istorie, ca și în general majoritatea obiectelor antice descoperite și cunoscute înainte de perioada săpăturilor și achizițiilor sistematice, științifice (figurînd în bibliografie) au făcut parte inițial din colecții particulare, din mici ori ceva mai ample „muzee” personale sau familiale înghebate de amatori și de autodidacți, prețioși auxiliari și înainte-mergători ai arheologiei științifice (termen luat în sensul cel mai larg: studiul resturilor culturii materiale din toate perioadele), în ultimă analiză deci ai muzeografiei¹. Activitatea rodnică, pozitivă a colecționarilor face parte în mod organic din istoria (sau, în sens mai restrîns, din „preistoria”) dezvoltării arheologiei și muzeografiei din toate zonele României (ca și din alte țări); rolul avut și serviciile aduse de majoritatea dintre ei științelor arheologice-istorice fiind importante — de informare, prin salvarea multor materiale —, nu sînt lipsite de interes cîteva observații și precizări sumare în această schiță provizorie, asupra colecționarilor de antichități din teritoriile romane ale țării noastre (mai ales din fosta provincie Dacia), dat fiindcă în bibliografia istoriografică de la noi nu s-a acordat suficientă atenție acestor trudnici înaintași din trecutul recent sau mai îndepărtat, care nici nu au fost apreciați peste tot la justa lor valoare și la nivelul vremii lor.

Spre deosebire de traficanții-anticari și negustori, colecționarii amatori de obiecte și documente antice sau etnografice, mulți dintre ei fiind chiar erudiți și cercetători meritorii (iar unii cu stare materială bună: mecenați ai științei, sprijinitori ai cercetătorilor specialiști) au manifestat cei dintîi dragoste pentru resturile materiale din culturile trecute și ale culturii populare prezente; ei aveau anumite preferințe bine justificate față de unele perioade istorice și categorii de materiale: monete, sculpturi, inscripții, unelte, piese de port, — adunînd nu fără osteneți și cheltuieli (uneori destul de mari) de la țărani muncitori, păstori, lucrători, copii și romi (pe care traiul în sînul naturii și întîmplarea îi duc, mai mult decît pe arheologi și epigrafiști specializați, în situația să facă descoperiri) o mulțime de obiecte cu valoare materială ori artistică și social-istorică, adică documentară. Pentru a recupera asemenea „piese de muzeu”, colecționarii-amatori întreprindeau adesea largi acțiuni de identificare și „depistare”, avînd relații multiple în rîndul populației rustice; iar spre a descoperi alte materiale și „noi” așe-

¹ Despre valoarea, rostul și activitatea practică, didactic-educativă și culturală în general a muzeelor în orînduirea socialistă din România există o bibliografie amplă și variată; cf. în special *Revista Muzeelor*, din care este de menționat studiul substanțial în legătură cu N. Iorga: Liviu Ștefănescu, *Din activitatea muzeografică a lui N. Iorga*, în *RevMuz*, II, 1965, nr. 1, p. 16—22; deasemenea periodicul clujean *Din activitatea muzeelor noastre*, Cluj, 1955, *Activitatea Muzeelor*, 1956, *Probleme de Muzeografie*, 1957, 1960, 1964.

zări antice în ruine, ei au făcut nu numai cercetări de teren, la suprafață, ci și săpături executate — în chip firesc, necesar — ca simpli diletanți într-o vreme când (acum un veac sau mai mult) arheologia științifică a săpăturilor metodice lipsea ori era abia la începuturile înfiripării sale. Este adevărat că prin „săpăturile” lor mai mult amatoriste (făcute însă fără subvenții, mai adesea cu mijloace pecuniare și eforturi proprii —, dovedind și aceasta pasiunea și chiar „obsesia” pentru antichități), colecționarii-amatori au dislocat neștiințific ruine antice; dar de multe ori au salvat de distrugere sau dispariție sigură materiale arheologice-documentare unice, de mare valoare, — puse apoi (cu rare excepții) în mod liberal și desinteresat la dispoziția specialiștilor spre studiu și cercetare în vederea valorificării științifice.

Colecțiile muzeale și în prealabil colecționarii au apărut — în chip firesc — mai întâi și în număr mare prin zonele cu bogate relicve materiale antice, adică partea de vest și sud-vest a țării, corespunzând în linii mari cu Dacia romană. În teritoriul Olteniei sînt cunoscuți colecționari și exploratori de teren din veacul al XIX-lea, ca banul Mihalache Ghica, generalul Mavros, maiorul D. Papazoglu², Cezar Bolliac, Maria Istrati-Capșa, dr. C. I. Istrati, maior Tzupagu, învățător N. D. Spineanu, profesor Șt. Ciuceanu, Al. Ștefulescu ș.a., ale căror activitate și merite, în linii generale, apar just apreciate în istoria Olteniei române³. În teritoriile intracarpătice ale României, activitatea de explorare a terenului și colectare a relicvelor culturii materiale a început mult mai devreme, sub influența umanismului și a renașterii, interesul îndreptîndu-se și aici cu preferință asupra materialelor epocii romane: inscripții, monumente sculpturale și monete, care în Transilvania au început să iasă la iveală în mare număr fiind căutate încă (pe cît știm) din veacul al XV-lea. Dacă se face abstracție de cei care au cărat inscripții și sculpturi din Dacia în Ungaria (de ex. regele Matei Corvinul, în sec. XV), ori la palatul voievozilor în Alba Iulia în sec. XVI-lea (văzute și amintite de Bongarsius, Zamosius ș.a.), ori la diferite castele feudale și „curia” cîte unui proprietar funciar mijlociu din Transilvania, spre împodobirea parcurilor și curții rurale⁴, s-ar putea vorbi de colecționari privați în Transilvania din veacul al XVIII-lea, cînd de exemplu, guvernatorul Samuil Brukenthal (1721—1803) a strîns multe materiale de valoare documentară și artistică ce stau la baza marelui muzeu sibian care-i poartă numele⁵. Alți posesori de materiale romane sau preistorice și medievale ori etnografice sînt foarte numeroși, sporind și mai mult în sec. al XIX-lea, cînd se poate vorbi de o adevărată emulație a unor intelectuali și amatori locuind în Transilvania, în activitatea de colecționare a pieselor arheologice, preistorice, romane, medievale, etnografice. Dintre acești, am putea zice, nenumărați amatori-colecționari ai veacului al XIX-lea (o parte rămași „anonimi”), de

² C. Căzănișteanu, *Un ctitor al muzeografiei românești: Lt. col. D. Papazoglu, în Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie militară*, București, 2—3, 1967—1970, p. 303—320.

³ D. Tudor, *Oltenia Romană*, București, ed. II, 1958, p. 10—20; ed. III, 1968, p. 12—22; *Sucidava* (Collection Latomus, LXXX), Bruxelles, 1965, p. 13—17.

⁴ De exemplu: a lui Lugosi F. în satul Petrești (Petrid, vest de Turda), la Mintia (lingă Deva), Doștat (est de Sebeș-Alba) etc. Cf. SCIV, VI 1955, p. 883 ș.a.; *Inscripțiile Daciei romane*, București, I, 1975, p. 36, 46.

⁵ K. Horedt, *Die vorgeschichtliche und römische Abteilung des Baron Brukenthalischen Museums*, în *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, Hermannstadt (Sibiu), IX—X 1944, p. 94—113, cu amplă bibliografie asupra materialelor arheologice și a istoricului colecțiilor.

numele și activitatea cărora se leagă începutul, „nucleul” majorității muzeelor de azi ori a colecțiilor școlare din sec. XIX—XX-lea, amintim aici numai cîteva mai de seamă, din care mulți au desfășurat și o activitate (uneori meritorie) de cercetare științifică arheologică: David Ursu de Margina (din Făgăraș), M. I. Ackner (Gușterița-Sibiu), A. Váradi și I. Munteanu (Deva), F. Nopcea în zona Hunedoara, J. Kemény (Luncani-Grind, Turda), K. și G. Kuun (la Mintia, lângă Deva), T. Ci-pariu (la Blaj), S. Ormos (Timișoara), C. Torma (în zona Beclean-Someș), Sofia Torma (Orăștie — Turdaș), I. Cseri (Treiscaune), J. Teutsch (Brașov), I. Botár și I. Téglás (Turda)⁶, Iulian Marțian (Năsăud)⁷, Andrei Orosz (învățător la Cluj, de limbă și naționalitate maghiară, dar de obîrșie etnică română; bun „preistorician” și pasionat colecționar de materiale din comuna primitivă și etnografice) ș.a.; de la mijlocul sec. XX-lea pot fi amintiți deasemenea S. P. Papiriu (Buciumi, jud. Sălaj)⁸, S. Olea (Cib, jud. Alba)⁹ etc. Foarte mulți și remarcabili colecționari de materiale arheologice (mai ales din comuna primitivă și din epoca greco-romană) au activat în alte regiuni ale țării; dintre ei menționăm numai doi mai de seamă, ale căror colecții personale stau la baza unor impunătoare muzee publice de azi: Dr. G. Severeanu (București), C. Matasă (Piatra Neamț)¹⁰.

Limitîndu-ne aici la simpla menționare a cîtorva nume mai bine cunoscute în țară și peste hotare, apare just și se impune a releva totodată faptul că paralel cu înjghebarea de colecții „individuale” de către intelectuali sau amatori cu stare

⁶ Arheolog autodidact și pasionat colecționar, I. Téglás (1853—1915), frate al eruditului naturalist și autodidact din Deva, G. Téglás, a fost învățător în Transilvania, apoi revizor școlar (tanfelügyelő) al județului Turda între anii 1894 și 1907; ingenios și foarte harnic autodidact, el se numără printre acei puțini slujitori din trecut ai arheologiei și istoriografiei ca pasionați colecționari și erudiți, care au adus servicii valoroase științei istorice și muzeografiei; timp de două decenii (1894—1915) a realizat fără niciun sprijin oficial o colecție de mari dimensiuni care a luat la sfîrșitul vieții sale proporțiile unui impozant muzeu arheologic-epigrafic și etnografic de mare valoare. Pentru biografia și activitatea bogată pe tărîm didactic, social, muzeistic și științific a acestei eminente figuri de dascăl, v. frumoasa evocare făcută de prietenul său Orosz E., *Téglás István emlékezete* (În amintirea lui I. Téglás), revista *Erdély*, 7—12, 1915. *Materiale*, VI 1959, p. 878; *ProblMuz*, 1964, p. 15—16; I. Winkler—A. Hopârtean, *Moneta antică la Potaissa*, Cluj, 1973, p. 43—71.

⁷ Năsăudeanul Iulian Marțian (1866—1937), fost ofițer în armata austro-ungară, „a știut să treacă dincolo de preocupările strict profesionale, de ofițer, cultivînd cu un deosebit elan și cu o rară pricepere studiile istorice, arheologice și filologice. Rezultatele cercetărilor le-a comunicat în diferite reviste și publicații românești și străine aducînd prin ele întotdeauna reale contribuții la cunoașterea mai adîncă a problemelor tratate. În calitate de membru al Comisiunii Monumentelor istorice, a adus cele mai prețioase servicii prin cunoștințele lui variate și largi, prin neobosita sa activitate de cercetător pe teren al diferitelor monumente istorice, pe tot cuprinsul Ardealului. Valoroasa lui colecție de cărți și publicații vechi românești, de monete și antichități, adunată cu multă dragoste și sacrificii, era nu numai o podoabă a casei lui primitoare din Năsăud, dar și o cunună a omului de carte și de cultură. Nu un simplu bibliofil a fost cel care a adunat-o, ci un rafinat și ales om de știință și gust (prețioasa colecție a fost donată de moștenitori Universității din Cluj, alcătuiind »legatul Iulian și Liviu Marțian«) informează în necrologul dedicat lui I. Marțian C. D(ăicoviciu), în *ACMIT*, IV 1938, p. 458; I. E. Naghiu, *Iulian Marțian*, în *AIIN*, VII 1936—8 (1939), p. 866—868.

⁸ Cf. *SCIV*, X 1959, p. 311.

⁹ Cf. *Studii și comunicări* (Apulum, IIII), București (Alba Iulia), 1961, p. 269—274.

¹⁰ *Constantin Matasă* (1878—1971), în *SCIV*, 23, 1972, p. 161—163 (Vlad. Dumitrescu).

materială mai bună, s-au format și colecțiile școlare, locale, care s-au transformat pe încetul în muzeele orășenești ori „județene” și regionale de proporții ceva mai mari¹¹, ce au devenit proprietatea unor importante asociații cultural-științifice; dintre acestea cele mai mari erau „Muzeul Ardelean” (Erdélyi Múzeum), cu centrul în Cluj, „Astra” cu centru în Sibiu, „Societatea Carpatină” (Karpatenverein, Sibiu) ș.a. în cele mai multe din orașele Transilvaniei și Banatului, Crișanei și Maramureșului, la Alba Iulia, Arad, Deva, Dej, Gherla, Oradea, Orăștie, Timișoara, Turda, Zălau etc. Precum fondurile muzeale din colecțiile unor amatori-diletanți în arheologie ori autodidacți stau la baza majorității colecțiilor școlare sau chiar a muzeelor ceva mai mari din România intracarpatică (formate în cursul sec. XIX-lea și în prima jumătate a sec. XX-lea), tot așa acestea din urmă stau la baza unora din muzeele publice actuale de mari proporții, pentru care ele au constituit un „nucleu” ce s-a dezvoltat impetuos și înfloritor în ultimele trei decenii, după eliberarea țării. Este util și necesar a se preciza că materialele colecțiilor particulare „familiale” intrate în muzeele noastre publice au fost donate de colecționarii înșiși ori de către erezii lor, sau în parte achiziționate prin cumpărare. E de asemenea just și necesar a se recunoaște că fără activitatea colecționarilor, a spiritului lor de „strângători” și gospodari (mai ales în cursul sec. XIX-lea), multe muzee nu ar fi fost înainte de a. 1950 ceea ce erau în realitate, iar unele poate că nici nu ar fi existat acum un sfert de veac. În orice caz, fără un Samuil Brukenthal nu ar exista în felul cum apare acum grandiosul „Muzeu Brukenthal” în Sibiu, la fel ca de ex. muzeul din Piatra Neamț fără rivna și pasiunea arheologică a unui Constantin Matasă.

Azi când statul socialist a creat condiții inexistente, nebănuite în trecut pentru dezvoltarea muzeelor (ca și a științei și culturii în general), iar necesitatea de informare obiectivă cit mai amplă, directă, multilaterală sporește mereu, este util și deopotrivă necesar să fie relevate aceste lucruri și realități, căci (într-un stil ciudat, straniu) entuziaștii precursori și auxiliari ai arheologiei și muzeografiei științifice erau considerați de unii specialiști (puțini) ca... „integral dăunători”, fiind adică în primul rînd taxați drept „egoiști” ce adunau „acaparînd pentru sine” obiecte antice, inclusiv și mai ales bijuterii, opere de artă, medalii, monete vechi, piese de marmoră, unelte și icoane, piese de îmbrăcăminte etc. Dacă astfel erau denigrate nemeritat și inutil, neavenit ostenelele și sacrificiile pecuniare aduse de reprezentanții generațiilor trecute, în condițiile adverse de atunci, în obscurantismul vremii (fiind adică stigmatizați drept „egoiști” amatorii care adunau cu pasiune și lăcomie de albină tot ce îi atrăgea ori părea de interes pentru trecut), când numeroși intelectuali, profesori și umaniști erau prea puțin interesați sau total indiferenți față de materialele arheologice, de produsele culturii populare, mai ales de cele nescrise, zise „mute”, — ar însemna că printr-un paradox ar trebui să fie considerați... „altruști” și desinteresăți toți cei care — fie ignorînd, fie cunoscînd materialele arheologice de valoare documentară variabilă și de artă populară — nu le-au „acaparât”, nu și-au dat osteneala să le pună la adăpost pentru sine sau pentru oricine ar fi, ci le-au lăsat (din lipsă de timp sau de mijloace pecuniare) să se distrugă ori să dispară fără urmă, — în timp ce „oficialita-

¹¹ Despre istoricul muzeelor și colecțiilor muzeale școlare din teritoriile ardelene pînă la a. 1922: Coriolan Petranu, *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, București, 1922, 193 p.; *Revendicările artistice ale Transilvaniei*, Arad, 1925, 210 p.; Vasile Netea, *Inițiative și realizări muzeografice românești în Transilvania pînă la 1918*, în *RevMuz*, II, 1965, nr. 1, p. 11—15.

tea" avea prea puțină sau nici o grijă de patrimoniul documentar arheologic și al culturii materiale a poporului de pe aceste meleaguri. Ultimul aspect al situației din trecut în România (atît în „vechea țară“, teritoriile extracarpătice, cît și în cele intracarpătice) este necesar să fie scos în relief ca deosebit de semnificativ pentru începuturile și dezvoltarea muzeografiei științifice. În orînduirea feudală și burghezo-moșierească, factorul dominant în conducerea societății erau interesele materiale de clasă, privilegiile, apărarea și perpetuarea acestora; cultura și istoriografia erau bune și necesare numai în măsura cît serveau atare obiective înguste și egoiste, ori misticismul și concepțiile idealiste, obscurantismul în serviciul politicii de exploatare și oprimare sociale ori naționale. Nu puteau să intereseze și nu erau cercetate viața și resturile materiale pe care le lăsaseră păturile sociale de jos, producătoarele de bunuri materiale pentru întreaga societate; plebea, sclavii, șerbii și sărăcimea trebuiau să-și ducă traiul în întuneric, impilare, incultură și superstiții, potrivite gradului înapoiat al dezvoltării forțelor de producție și al științei.

Una din obiecțiile și „criticile“ cele mai grave aduse „colecționarilor-amatori“ (în afară de faptul că unii au făcut „săpături“ diletantice, dăunătoare) este că materialele adunate de ei (scăpate de intemperii și din pîrjolul distrugerilor, de simpla poftă primară de jaf și răvășire din partea unor elemente negative și iresponsabile din sînul populației locale ori a invadatorilor dinafară) nu au ajuns integral în muzeele organizate științific de azi, sau parțial au dispărut chiar, în comerț ori prin străinătate, fără a fi în unele cazuri nici măcar văzute de specialiști; dar atare situație regretabilă și profund dăunătoare nu s-a produs numai decît și direct din vina colecționarilor (care însă majoritatea erau oameni de aleasă ținută morală și politică, desinteresați slujitori ai științei, ca un I. Téglás, I. Marțian ș.a.), ci prin obișnuitele împrejurări ce au urmat după dispariția lor, fie avariția ori sărăcia, desorientarea sau totala incompetență a erezilor, fie incuria autorităților și chiar a unora din reprezentanții oficiali ai arheologiei, universităților și muzeelor înainte de anul 1944, reprezentanți din care unii acuzau pe colecționari de a fi fost... egoiști. Evident că un atare mod de a judeca și a „critica“ pe amatori-colecționari nu este obiectiv, corect, nu e științific, ci presumpțios și anacronic; căci orice judecată și cercetare a unei realități social-istorice trebuie să plece de la condițiile de mediu ale acesteia, să judece critic istoricește, considerînd totul în cadrul vremii respective. Trebuie ținut seamă de faptul că în trecutul mai îndepărtat și chiar în cel recent lipsea ori era prea mic și disparent interesul cu preocuparea și grija din partea autorităților centrale sau locale în regimurile feudal și burghez pentru monumente, descoperiri și cercetări arheologice, pentru materiale și produse ale culturii populare, ca și în general pentru cunoașterea științifică a istoriei, — lacună gravă care a generat multe și ireparabile prejudicii patrimoniului culturii materiale a trecutului și științelor istorice, și care numai parțial au putut să fie compensate de cercetările sistematice cu achizițiile din ultimele decenii.

Dacă în stadiul istoric al dezvoltării științelor în general (inclusiv a celor tehnice, medicina etc.; cf. impozantele muzee de specialitate, în țara noastră) sînt importante și de mare interes începuturile și etapele dezvoltării din vremuri imemorabile, din comuna primitivă ori din sclavagism a științelor respective, — cu atît mai mult apar necesare și importante fazele anterioare de început și de cristalizare a științelor sociale istorice, între care un loc important revine muzeografiei științifice, produs al concepției istorice a materialismului dialectic asupra dezvoltării

societății. În cadrul revoluției culturale din țara noastră, rolul cultural-educativ și științific al muzeelor este în continuă creștere, iar descoperirile și cercetările istorice-arheologice de interes național-republican sau local se desfășoară în toate județele sub conducerea și în jurul muzeelor, în ale căror colecții intră materiale de valoare documentară, aduse de elevi, muncitori, țărani, intelectuali și de toți oamenii muncii care iubesc muzeul și îl susțin: este una din caracteristicile educației patriotice și culturale de masă din orînduirea socialistă, în care „colecționarul particular“ a devenit o raritate și un anacronism. Faza colecționării și amatorilor de antichități constituie aspectul și capitolul prim al „preistoriei“ în etapele dezvoltării științei muzeografice, ca niște „nuclee“ de la care a plecat însăși ideea și s-au dezvoltat marile instituții de știință și cultură în slujba istoriografiei și a cultivării maselor în primul rînd, muzeele științifice, formînd una din realizările cele mai de seamă în țara noastră din primul deceniu după liberare.

În cadrul procesului de culturalizare, continuat cu vigoare și cu eficiență mereu sporite în biruitoarea desfășurare a construcției socialiste, în mersul spre comunism, este necesară o constantă acțiune de reconsiderare și valorificare a moștenirii pozitive, progresiste a trecutului (oricît de modestă ar fi sau ar părea că este), adică a contribuțiilor durabile, utile ale înaintașilor, a tradițiilor autentice, a căror justă însușire și integrare în valorile culturii noi socialiste nu pot decît să contribuie la amplificarea și diversificarea acestora din urmă, la consolidarea și dezvoltarea ei mereu mai înfloritoare. Precursorii muzeelor științifice (chiar ca diletanți și simpli amatori mulți dintre ei), prin pasiunea desinteresată și prin serviciile aduse pentru constituirea științei de mai tirziu, vor trebui să fie așezați la locul cuvenit, just și meritat, în istoria muzeografiei din țara noastră, ce se va scrie într-un viitor apropiat.

I. I. RUSSU

LES COLLECTIONNEURS D'ANTIQUITÉS: PRÉCURSEURS DE LA MUSÉOLOGIE SCIENTIFIQUE

(Résumé)

En relevant tout d'abord le fait bien connu qu'une importante partie des matériaux dans les collections et les dépôts des musées de Roumanie (comme d'ailleurs dans d'autres pays aussi) proviennent des anciennes collections des „amateurs“ et des autodidactes d'autrefois, on examine quelques aspects du travail et des mérites de cette catégorie d'auxiliaires et „précurseurs“ de la muséologie scientifique moderne. Ce furent des hommes de culture généralement assez élevée qui manifestaient de l'intérêt et même de la passion pour les vestiges archéologiques du passé, pour les produits et les oeuvres d'art, les découvertes et trouvailles fortuites dont la plupart étaient menacés de disparaître ou d'être abîmés. Il convient aussi de souligner la peine que les collectionneurs se sont donnée dans leur travail d'exploration du terrain, des champs et des ruines, leurs recherches et les fouilles (même si elles avaient souvent un caractère de dilettantisme) qu'on ne saurait juger avec trop d'exigence pour les XVIIIe—XIXe siècles, alors que la science de la recherche archéologique n'était pas encore constituée. En opposition avec les commerçants et les trafiquants d'objets antiques, les collectionneurs (en leur qualité d'amateurs et d'autodidactes) ont rendu des services insignes à la recherche historique par leur activité de sauvetage et d'acquisition de divers objets archéologiques-artistiques, des matériaux ethnographiques et des

documents du Moyen Âge, lesquels — sans leur intervention — seraient sans doute perdus pour toujours.

On cite quelques noms de collectionneurs-amateurs archéologues de Roumanie, dont la plupart étaient aussi de remarquables érudits qui ont laissé non seulement des collections riches et parfois uniques, mais également des contributions et des informations manuscrites de valeur dont le temps a vérifié l'utilité, en contribuant ainsi à l'enrichissement et au progrès de la science historique de notre pays et de la zone sud-est européenne.

MATERIALE FEUDALE TIMPURII DIN HOTARUL COMUNEI FELDIOARA (JUDEȚUL BRAȘOV)

Cu ocazia lucrărilor agricole și a excavațiilor făcute pentru asanări, în hotarul comunei Feldioara (județul Brașov) ies la iveală numeroase materiale arheologice, aparținătoare unor epoci diferite: neoliticul târziu, respectiv eneoliticul, epoca bronzului, Hallstatt, Latène, epoca romană, perioada de trecere la feudalism și epoca feudală timpurie¹.

Deși materialul feudal timpuriu salvat nu este prea numeros, constând din aproximativ 50 de fragmente ceramice, socotesc totuși necesară publicarea lui, din următoarele considerente. Pe de o parte, materialul datează dintr-o epocă istorică a cărei studiere constituie un obiectiv de seamă pentru literatura de specialitate, iar pe de altă parte provine dintr-o regiune unde descoperirile de acest tip au fost semnalate doar în ultima vreme și în număr încă nu prea mare.

Materialul feudal timpuriu, pe care îl prezint aici, a fost cules în valea Vierii, situată la aproximativ 7 km spre sud de comuna Feldioara, la vărsarea pârului Hobșu în pârul Homorodul Vechi. Locul descoperirii este o ridicătură de teren nu prea înaltă, care se afla odinioară pe marginea unui teren mlăștinos. Stratul de cultură, existent sub humusul actual constă din pământ negru de o grosime pînă la un metru.

Ceramica feudală timpurie cunoscută de noi a fost modelată aproape exclusiv la roata înceată². Cîteva fragmente provin însă din vase modelate cu mîna. Pasta este poroasă, frămîntată superficial, conținînd ca degresant nisip. Vasele au fost arse oxidant, primind în majoritatea cazurilor o culoare neuniformă. Miezul fragmentelor este în general cenușiu închis sau negricios. Suprafețele au culoare roșiatică, cenușie și negricioasă. Fragmentele provin de la vase de mărime mijlocie. Grosimea pereților variază între 0,8—1,2 cm. Buzele sînt scurte, răsfrînte ușor în exterior, tăiate oblic sau rotunjite. Într-un caz avem de-a face cu buză șanțuită în interior. La un fragment de fund stratificarea pastei arată că pereții au fost lipiți pe partea superioară a discului de fund. Ornamentația constă din benzi de linii drepte și în val, executate cu pieptenele. Uneori însă, mult mai rar, apare linia dreaptă sau ondulată, executată cu bețișorul.

Menționez că funduri ștampilate sau ornamente alveolate și imprimate nu am întîlnit. De asemenea, nu am întîlnit nici fragmente ceramice aparținătoare categoriei cenușii fine, arsă neoxidant și ornamentată prin lustruire, aparținătoare acestei epoci.

¹ Materialul prezentat a fost salvat de autor și se află în colecția lui particulară.

² Menționez că materialul a fost consultat de Ion Pop de la Muzeul județean Brașov și de Géza Bakó. Pentru indicațiile prețioase le aduc mulțumiri. De asemenea, amintesc că la întocmirea prezentei comunicări și la studierea materialului bibliografic am fost ajutat de Géza Bakó.

Încadrarea cronologică a materialului este indicată de însuși caracterul lui. Tehnica de executare, ornamentația, raritatea vaselor modelate cu mîna, lipsa alveolei și a ornamentelor imprimate cu roțița dințată, pledează cu precădere pentru secolele VIII—IX. Desigur, unele fragmente mai arhaice pot data, eventual, de la sfîrșitul sec. al VII-lea.

În general, materialul ceramic prezentat aici este contemporan celui de la Hărman³. În Țara Bîrsei ceramica de acest tip se cunoaște pînă în prezent de la Hărman⁴ (Groapa Banului), Brașov⁵, Sînpetru, Măgura Codlei, Cristian, Rotbav⁶.

Analogiile materialului nostru fiind foarte frecvente, ne mulțumim cu indicarea cîtorva exemple. Din Transilvania amintim ceramica descoperită în cetatea de la Dăbîca⁷. De asemenea, ne putem referi la materialul ceramic, ars oxidant, de la Dridu⁸.

Întrucît ceramica feudală timpurie de la Feldioara nu provine din săpături sistematice, ci din descoperiri întîmplătoare, este firesc că nu ne permite formularea unor concluzii mai ample. Cu toate acestea am considerat necesară semnalarea ei dat fiind faptul că constituie un indiciu valoros pentru executarea unor săpături menite să contribuie la identificarea așezării feudale timpurii din acest loc.

ANDREI SERES

MATÉRIAUX DU HAUT MOYEN-ÂGE TROUVÉS À FELDIOARA (DÉP. BRAȘOV)

(Résumé)

On publie des fragments céramiques du haut moyen-âge trouvés à Feldioara, dép. Brașov. Selon les caractéristiques techniques et les analogies, les tessons datent de VIIIe—IXe siècles, tout en mentionnant que quelques exemplaires peuvent dater encore de la fin du VIIe siècle.

³ I. Pop, *Date arheologice privitoare la istoria Brașovului în secolele IX și XII*, în *Cumidava*, II, 1968, p. 11, 12, p. 23, fig. 3.

⁴ I. Pop, *op. cit.*, p. 11 nota 3.

⁵ I. Pop, *op. cit.*, p. 9—26.

⁶ Material expus la Muzeul Județean Brașov.

⁷ Șt. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann și Șt. Matei, *Cetatea Dăbîca*, în *ActaMN*, V, 1968, p. 186, pl. IV, în special 7, 8, 26, 28, 30.

⁸ Eug. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967, p. 168, pl. III/6, 8, 9, p. 171 pl. IV/1; p. 173 pl. VIII/5 etc.

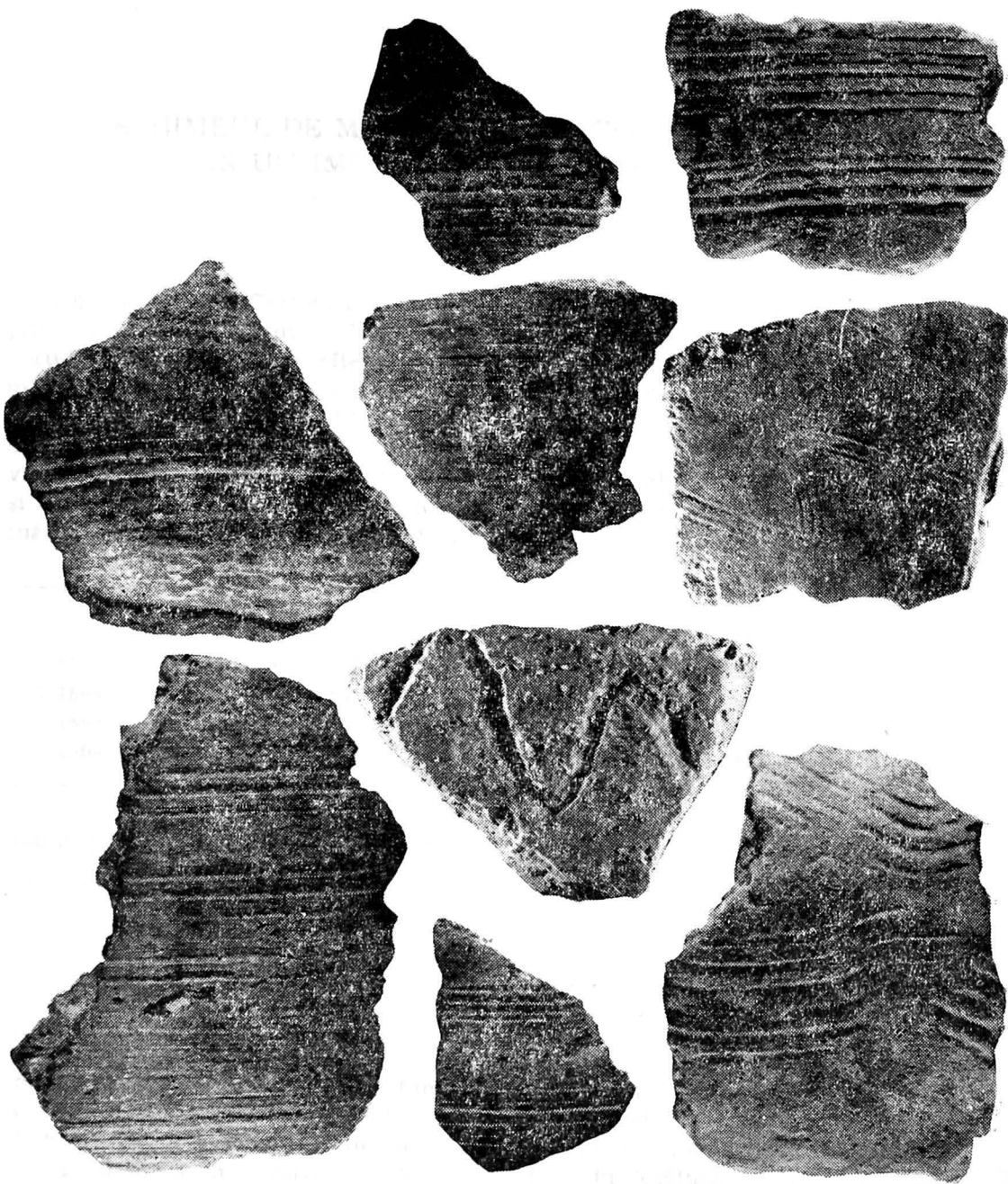

Fig. 1 — Ceramică feudală timpurie din hotarul comunei Feldioara.

SCHIMBUL DE MĂRFURI ÎNTRE CLUJ ȘI CRACOVIA ÎN ULTIMUL DECENIU AL SEC. XVI (II)

Am văzut locul Cracoviei în importul Clujului. Să vedem care era locul Clujului în exportul Cracoviei. Pentru aceasta ar fi necesar să ne raportăm la exportul cracovian în alte câteva orașe central- sau est-europene, pentru a fixa măcar relativ locul Clujului. Din nenorocire, scurtul răstimp cît am stat la Cracovia, în toamna anului 1596, nu mi-a permis să-mi extrag valorile vamale ale altor orașe. De aceea vom fixa locul Clujului în exportul Cracoviei pe baza taxelor vamale achitate de negustorii clujeni. Luînd în considerare anii 1594, 1595, 1597 și 1599, pentru care dispunem de totalul încasărilor vămii din Cracovia, avem situația contribuției clujenilor, după cum urmează:

	Valoarea vamală	Taxa vamală plătită
1594	2121 fl. 13 gr. 12 d.	9 fl. 29 gr. 9 d.
1595	2411 fl. 3 gr. 12 d.	134 fl. 24 gr.
1597	2891 fl. 1 gr. 9 d.	143 fl. 27 gr. 9 d.
1599	2535 fl. 14 gr. 3 d.	29 fl. 1 gr. 9 d.

sau în procente față de totalul încasărilor:

1594	0,4%
1595	5,5%
1597	4,9%
1599	1,1%

media procentuală pe cei 4 ani fiind de aproape 3%, ceea ce este triplu față de Oradea = 1,1% și dovedește că la vama Cracoviei, unde veneau negustori din toată Europa, Clujul a avut în unii ani (1595) o situație relativ satisfăcătoare.

Dacă aruncăm o privire asupra celor spuse în legătură cu importul clujean, constatăm că anii de cel mai intens trafic sînt: 1595, 1597 și 1599, diagrama importului de postav, de pildă, urmează următoarea linie: urcînd de la 1595 la 1597 și scoborînd în 1599, față de anul de vîrf 1597, — dovadă neîndoielnică a unor greutăți de moment —, dar urcînd în raport cu anul 1595⁸⁵. În ansamblul dece-

⁸⁵ Cifra a rezultat din transformarea importului global al Transilvaniei de NV., înregistrat în registrele cracoviene în anii respectivi: 44 018 fl. 10 gr. 6 d.pol. = în fl. ung. 29 051 fl. 88 d., la care s-au adăugat 7 588 fl. 50 d. importul cracovian al Clujului în 1599 pe baza registrului tricesimal al Clujului din acel an.

niului cei 3 ani reprezintă însă 99,22%, ceea ce confirmă teza intensificării relațiilor comerciale tocmai în perioada de crescândă influență polonă în afacerile transilvănene. Importul de pînză marchează o diagramă ce scoboară treptat din 1595 la 1599, dar în ansamblu acești 3 ani totalizează și aici 90,37%⁸⁶.

Pe luni, atît în cazul postavului, cît și al pînzeturilor se observă că traficul maxim a fost în martie—mai și iulie—octombrie⁸⁷.

Care să fie explicația acestui fenomen? Credem că importul masiv de postav pe piața clujeană și tendința lui în general mai ridicată față de cel de pînzeturi se explică, între altele, prin necesitățile militare într-o perioadă neliniștită care avea să ducă la război în toamna lui 1599, cînd necesitățile de postav au crescut. De altfel nu e întîmplător faptul că tocmai în acești ani se importă un mare număr de arme de foc (339) prin diverse orașe (Cluj, Oradea, Dej), că se importă sulf de aproape 300 fl și plumb, în 1595 și în 1597, de aproape 200 pietre (= 2500—3200 kg) și în 1599, 78 de măzi (= 5952,96 kg) adică în total circa 9000 kg. Pare justă raportarea acestui import la pregătirile militare ale epocii.

În ce privește repartitia pe luni credem că ea era determinată mai întii de faptul că marile tirguri anuale ale Cracoviei aveau loc tocmai în perioada cînd negustorii clujeni sînt atestați acolo, alături de alți negustori transilvăneni. Pe baza registrelor vamale din Cracovia se poate întocmi următoarea situație statistică a frecvenței:

Anul	Intervalul cînd sînt menționați	Predomină în lunile
1592	29 I — 9 IV	februarie
1593	24 II — 10 XII	aprilie-mai și octombrie
1594	{ 5 I — 22 VI 1 X — 31 XII	ianuarie și octombrie-noiembrie
1595	5 I — 30 XII	februarie și octombrie-nov.
1597	30 I — 13 XII	febr.-martie și apr.-iulie
1599	8 VII — 13 XI	septembrie-octombrie
1600	14 I — 4 III	—

Iarmaroacele Cracoviei se țineau la 3—14 mai (al sf. Ladislau), la 11—17 iunie (al Sf. Vitus) și la 29 septembrie—5 octombrie (al sf. Mihail), or, tocmai în aceste luni se întîlnesc obișnuit acolo și negustorii clujeni. Dar credem că prezența lor la Cracovia mai ales în lunile de primăvară și toamnă trebuie pusă în legătură și cu aprovizionarea negustorilor clujeni pentru sărbătorile Paștelui și Crăciunului⁸⁸ fiind un perfect paralelism între deplasarea lor la Cracovia și apropierea respectivelor sărbători.

O altă problemă pe care o ridică analiza registrelor vamale cracoviene este și aceea a predominării la import a produselor textile ale Europei Centrale, față

⁸⁶ WAP, Cracovia, Księgi celne, Mss. 2119 (1595) și 2120 (1597) și 2121 (1599), passim.

⁸⁷ Cf. mai sus, p. 18—19.

⁸⁸ În 1592 Paștele au căzut în 26. III.; în 1593, la 11. IV.; în 1594, la 31. III.; în 1595, la 20. IV.; în 1597, la 27 III.; în 1599, la 8. IV.; în 1600, la 2. IV.

de cele apusene. Care să fie cauza transformării survenite la sfârșitul sec. al XVI-lea în structura importului, de la Cracovia, al Clujului și al altor orașe transilvănene în general? Știm că la începutul și chiar la jumătatea sec. al XVI-lea încă mai veneau în Transilvania postavuri apusene de calitate mai bună. De pildă, în 1538 veneau sorturi ca: Trothmar, de Bruges, Bergamo, Wyzyn, Purpyan, iar prin 1558: Leppeles, Puzpokor, Leurewemberger, care acum nu mai apar în registre, cum nu mai apar nici postavurile și pînzeturile fine de Flandra, ori din regiunea Rinului și din Italia, pe care le aflăm în registrele de socoteli ale Sibiului și Brașovului în prima jumătate a secolului al XVI-lea ca sorturile de Löwen, Vervna, Pernisio, Malinnes, Mecheln, Langwerder, Trichtisch, Maastricht, Speyer, Aachen, Nürnberg etc.⁸⁹

Cauza acestei transformări va fi fost pe de o parte faptul că în Țările de Jos, în special în Flandra, represiunea spaniolă împotriva poporului, care a ridicat armele pentru a scutura jugul străin, a fost de bună seamă însoțită de distrugerea serioasă a forțelor de producție. Or, scăderea producției în Țările de Jos tocmai într-o perioadă cînd exportul spre lumea nouă solicita noi și noi produse a dus, pe de o parte, la scumpirea produselor apusene și, pe de altă parte, la înviorarea producției engleze — și, legat de aceasta, la intensificarea concurenței mărfurilor engleze pe continent — și totodată la avîntul producției central-europene, care acum începe să imite produsele textile ce nu se mai aduc din Apus, fără însă a le împrumuta și calitatea⁹⁰. Dar a mai fost o cauză, oarecum de caracter mai general: *creșterea prețurilor*, provocată de invazia metalelor nobile (aur, argint) din America. În raport cu Europa de apus, în Polonia, unde aurul și argintul au ajuns doar datorită relațiilor de schimb cu Apusul, deci din a doua mînă, procesul influențării circulației monetare a avut loc mai tîrziu decît în Apus, și anume spre sfîrșitul secolului al XVI-lea⁹¹.

Or, este știut că dacă se mărește cantitatea de monetă prețurile mărfurilor cresc și invers. Cu cît sînt mai mulți bani cu atît mai mică e valoarea lor și invers, cu cît mai mică e valoarea banilor, deci cu cît e mai scăzută puterea lor de cumpărare, cu atît mai scumpe sînt mărfurile⁹².

După o statistică întocmită de Roman Rybarski⁹³, care a luat ca bază anii 1525—1530 (deci din prima jumătate a sec. XVI), pe care i-a notat cu 100%, la sfîrșitul sec. al XVI-lea, prețurile diverselor articole au crescut cu următorii indici: 1 bou: 1525—1530 = 100, în 1589—1590 = 381; 1 piele de bou (buc.): 1525—1530 = 100, în 1559—1590 = 206; 1 piatră (= cca. 16 kg) piper: 1525—1530 = 100, în 1589—1590 = 179; 1 postav (= 24,03 m) Lunski, în 1525—1530 = 100, în 1589—1590 = 168; 1 cot (54,94 cm) de damasc, în 1525—1530 = 100, în 1589—1590 = 126, deci la aceste articole în interval de 60 de ani prețurile au crescut în procente variind de la 260% la 2810%.

⁸⁹ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, p. 261; R. Manolescu, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiul la începutul veacului al XVI-lea*, în *Anal. Univ. București*, Seria șt. sociale, istorie, 1956, nr. 5, p. 235; Idem, *Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în *Studii și materiale de istorie medie*, II, 1957, p. 157 și 164—165; Cf. și M. Dan, *Din relațiile comerciale ale Transilvaniei cu Polonia la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Produse textile importate de clujeni de la Cracovia*, p. 291 și nota 7.

⁹⁰ Vezi Antoni Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie XIV—XVII wieku*, p. 232.

⁹¹ Cf. I. Pelc, *Ceny w Krakowie w latach 1369—1600*, Lwów, 1935, p. 53—54.

⁹² Herm. Henryk Kornreich, *Rewolucija cen w XVI i XVII stuleciu i jej przyczyny*, în *Ekonomista*, IV, 1910, p. 150.

⁹³ R. Rybarski, o.c., I, p. 229—232, p. 240—245.

Or, scumpirea mărfurilor va fi fost sensibilă mai ales la postavurile și pinzeturile apusene, ca unele ce erau de o calitate mai bună și care, în plus, se aduceau de la mari distanțe. Cum întreprinderile sileziene, ceho-morave și polone ofereau produse textile mai ieftine⁹⁴ ca preț, într-o epocă de generală scumpete, era firesc ca ele să constituie principala sursă de aprovizionare și pentru negustorii clujeni. În aceste condițiuni se explică de ce postavul silezian de Görlitz, care la începutul sec. al XVI-lea venea la Brașov pe locul 3—4, iar cel de Wrocław pe locul 13⁹⁵, ocupă la sfârșitul secolului locul 1 în importul de postavuri al Clujului.

În legătură cu cele de mai sus se pune problema provenienței mărfurilor importate de negustorii clujeni din Cracovia la sfârșitul sec. XVI, problemă deosebit de importantă, întrucît cercetarea ei ne permite să descifrăm mai clar caracterul predominant central-european al importului clujean de produse textile, iar pe de altă parte, ne arată că schimbul de mărfuri dintre Cracovia și Cluj are mai ales caracterul comerțului de tranzit⁹⁶.

Piei. Dintre cele importate de negustorii clujeni din Cracovia cele mai multe sînt de proveniență răsăriteană (ruso-lituană) și moldovenească, care se pare că erau prelucrate la Cracovia, un renumit — după Poznań — centru al pielăriei și blănurilor⁹⁷. Observăm că în mare parte Clujul importă piei mai mici, scumpe (sobol, mustela, hermelin, veveriță, cordovan)⁹⁸.

Postavuri. Se aduc la Cracovia din multe țări, dar prevalent din Europa Centrală. Cantitățile relativ reduse de postavuri apusene, din Anglia, Olanda, Belgia, Franța, Italia (faynlundisz, lunski, yerzynek, uterfin, carasia, la origine engleză) se aduc prin porturile Gdańsk sau Elbląg (Elbing) de la Marea Baltică. Negustorii din cele două porturi baltice sînt pomeniți în registrele vamale cracoviene aducînd la Cracovia postav lunski și carasie — desigur apuseană⁹⁹ —, deși în acest timp, acest postav din lînă, de origine spaniolă sau engleză, se producea și în Silezia, Moravia și Malopolska¹⁰⁰.

Carasia adusă la Cluj va fi fost, probabil, de proveniență dublă, poate mai mult sileziană și polonă, ținînd seamă de prețul ei relativ redus. De altfel, și postavul mai scump faynlundisz (falendisz) și lunski (lunsdisch) ajunge să fie fabricat în Germania, numele lui designînd calitatea și indicînd proveniența (*lundysh, falendisz niemecky*)¹⁰¹. Postavurile olandeze bune și foarte scumpe, ca Har-rachul, care vine din diferite regiuni ale Nederlandei, dar și din Valenciennes și

⁹⁴ Cf. și Fr. Kavka, o.c., p. 42.

⁹⁵ Cf. R. Manolescu, *Schimbul de mărfuri dintre Țara Românească și Brașov*..., p. 157 și Fr. Kavka, o.c., p. 28—29. La Sibiu însă postavul de Görlitz era pe locul I (*ibid.*).

⁹⁶ Pentru rolul de tranzit al Cracoviei cf. Jan Małeck, *Handel zewnątrzny Krakowa w XVI wieku*, p. 78, 147, 151—152.

⁹⁷ Cf. R. Rybarski, o.c., I, p. 87—101; Ig. Baranovski, *op. cit.*, p. 96, 104, 113. Alte centre renumite pentru prelucrarea pieilor (Safian, Kordovan) erau Kazimierz, de lângă Cracovia, Przemyśl și Warszawa. Unele piei est-europene (sobol, veveriță) erau aduse de negustorii venețieni, mai bine zis de grecii din Venetia (WAP, Ks. cełne, Mss. 2117 (1593) fol. 170—170 v.

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ WAP, Ks. cełne. Mss. 2119 (1595), fol. 217, fol. 253 și Mss. 2118 (1594), fol. 235.

¹⁰⁰ A. Mączak, o.c., p. 232. La Cracovia se aduce acum Carasie și de Nürnberg (WAP, Ks. cełne, Mss. 2117, fol. 123 v) Jan Syganski, *Analecta Sandeckie do XVI i XVII w.*, Lwów, 1905, pomeniște carasia de Zmigród.

¹⁰¹ R. Rybarski, o.c., p. 163—164.

Handschoote și care, în a doua jumătate și la sfârșitul sec. XVI, se numește *rasch*¹⁰², probabil *rasa* din registrele transilvănene, vine la Cluj mai ales prin Viena.

Postavurile sileziene, în frunte cu cel de Görlitz, apoi de Wrocław, de Zwick, ca și cele de Saxonia (Misnia) sînt de calitate medie, deci mai ieftine. De aceeași calitate sînt și cele ceho-morave (de Moravia, Jihlava), care vin împreună cu cele sileziene, obișnuit prin Wrocław, în mari cantități. Registrele vamale atestă la Cracovia import regulat de postav din Moravia (Tišňov)¹⁰³, Misnia (Saxonia)¹⁰⁴, din Silezia¹⁰⁵ în mari cantități. Negustorii din Bardějov, Debrecen, Kežmarok, Košice, Levoča, Oradea, Cluj și alte orașe veneau la iarmaroacele cracoviene și cumpărau postav silezian și morav, fie de la negustorii cracovieni, fie de la cei cehi, moravi, silezieni, saxoni, bavarezi, veniți cu el acolo, cum precizează izvoarele vamale: *stamina... ab extraneis empta*¹⁰⁶.

Dintre alte sorturi de postav, *muhaierul*, care era de mai multe feluri (turcesc, venețian, german) se aducea prin Gdańsk¹⁰⁷ și Cracovia îl tranzita spre Ungaria și Transilvania.

Negustorii transilvăneni au adus din Cracovia și postavuri poloneze, deși în cantitate redusă. Așa, postavul de Smatrusz¹⁰⁸ importat de negustorul clujean Valanti la 6 aprilie 1593, este cu siguranță de fabricație cracoviană, Smatrusz însemnînd partea de la etaj a imensului palat al postavurilor din Cracovia Sukienice, admirabil monument istoric existent și azi în piața mare a orașului¹⁰⁹.

Tot de fabricație polonă era și postavul Podgorski, probabil de la Ciężkowice¹¹⁰ din care s-a importat la Oradea în 1597 cantitatea de 30 buc., în valoare vamală de 105 fl. 18 gr¹¹¹, ceea ce arată o calitate inferioară.

Pînzeturi și mătăsuri. Se importă în primul rînd pînză *galer* (olandeză, de la Geller, provincie în Olanda sau elvețiană de la St. Gallen¹¹²) pomenită în registrele cracoviene, fie cu numele ei, fie cu numele general de *plotno holenderskie* (din Olanda) sau *flandryiskie*, ceea ce desminte afirmația lui Rybarski¹¹³, că lipsește din registrele vamale. Mult mai redusă e cantitatea de pînză germană de Köln, de bună calitate, care odinioară, în sec. XV, se întîlnea mult mai des și în registrele vamale de la noi. Pînză de Köln (*plotno Kolinskie, Kołonskie*) se aducea

¹⁰² A. Mączak, o.c., p. 233—234.

¹⁰³ WAP, Ks. cełne, Mss. 2120 (1597), fol. 295 v.; Mss. 2121 (1599), fol. 100 v.; Mss. 2117 (1593), fol. 160; Arh. Stat. Cluj-Napoca, SOC, Registrul tricesimal din 1599.

¹⁰⁴ WAP, Ks. cełne, Mss. 2120, fol. 286 v.

¹⁰⁵ *Ibid.*, Mss. 2117, fol. 205 v și 2118, fol. 269 (Cieszyn) și fol. 324, 326 (Wrocław).

¹⁰⁶ R. Rybarski, o.c., I, p. 166—167; A. Mączak, o.c., p. 234—235, 237—238.

¹⁰⁷ WAP, Ks. cełne, Mss. 2117 (1593), fol. 23.

¹⁰⁸ WAP, Ks. cełne, Mss. 2117 (1593), fol. 106 v.

¹⁰⁹ W. Łuszczkiewicz, *Sukiennice Krakowskie*, Kraków, 1899, p. 7.

¹¹⁰ E vorba de producție din regiunea subcarpatică (Biecz, Ciężkowice, Pilzno, Dukla, Brzostek), (A. Mączak, o.c., p. 225).

¹¹¹ WAP, Ks. cełne, Mss. 2120 (1597).

¹¹² A. Schuler, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs zwischen West-Deutschland und Italien*, I, p. 639.

¹¹³ R. Rybarski, o.c., I, p. 174. Rybarski afirmă pentru prima jumătate a sec. XVI că galerul ar fi fost o pînză scumpă. Pentru perioada la care ne referim galerul este o pînză ieftină (la Cluj, în 1599, 1 vig are valoarea vamală de 1 fl. 20 d.), ceea ce ridică întrebarea dacă nu cumva era o pînză ce se producea în Europa centrală, păstrînd doar numai numele celei apusene, dar nu și calitatea ei.

la Cracovia de negustori din Wrocław, Glogau și Nürnberg¹¹⁴, dar și pe mare (Gdańsk), pe unde veneau și pinzeturile olandeze, flamande și elvețiene¹¹⁵.

O pînză fină din care se importă la Cluj mari cantități este voalul (*plotno rąbkawe, rąbki*), care, cum arată numele sub care apare în registru (*tela flamskie alias rąbkowe*), venea din Flandra¹¹⁶. În cantități extrem de mici s-au importat la Cluj în 1594—1597 cîteva pînzeturi fine și scumpe, mai ales de origine orientală sau italiană (Damasc, atlas, Kitaikă, fioret) aduse în Polonia mai ales de negustorii italieni, mari exportatori ai obiectelor confecționate din mătase și produse (ca atlasul, damascul) în Veneția și Neapole special pentru Polonia (*robba per Polonia*)¹¹⁷.

După cum am spus, în ansamblu, cantitățile cele mai mari de pînză ce se aduc la Cluj sînt din Silezia, Austria (Viena) sau Polonia, la care se adaugă sorturi mai ieftine (ordinară, albă simplă, neagră, colorată, bogasie etc.), a căror proveniență nu o putem stabili.

La Cracovia în a doua jumătate a sec. XVI importul de pînză din Silezia a luat un caracter de masă. Se aducea mai ales din Glogau (*plotno glogowskie*)¹¹⁸. Pinza polonă ce se aducea la Cluj era cea de Biecz și Biała din Malopolska, unde la Kazimierz, Kleparz, Nowy Sącz, Biecz, Lelowe, Kęty, Pilzno era o înfloritoare producție de pînzeturi¹¹⁹.

Diferitele produse de mătase (colorată, dantelă, cingători) proveneau la Cracovia din import, căci în Polonia — în afară de o producție a cingătorilor căptușite cu mătase și cu cataramă de argint¹²⁰ nu exista propriu-zis o industrie a mătăsii. Astfel de obiecte se aduceau din Slovacia¹²¹, Turcia și Italia¹²². Registrele vamale ale Cracoviei atestă importul acestor obiecte din Italia la Cracovia¹²³, uneori fiind tranzitate prin Viena¹²⁴.

Imbrăcăminte și încălțăminte. Pălăriile importate la Cluj de la Cracovia — cum o arată și registrul de tricesimă clujean din 1599 — erau de proveniență slovacă (Bardějov, *Bartfay siweget*), dar prin Viena s-au adus atunci la Cluj mai ales pălării din Jihlava și Opava (Troppau) (Moravia) și din Pojon (Bratislava) (Slovacia)¹²⁵. Cracovia mai importa pălării din Wrocław și Nürnberg, dar se confecționau pălării și în Polonia¹²⁶ și poate *czapki chłopskie*, pomenite în registre, provin din Polonia¹²⁷. Mănușile de felurite soiuri, simple ori îmblănite, se importau

¹¹⁴ *Ibid.*, Cracovia avea întinse legături comerciale cu Nürnbergul (WAP, Ks. celne, Mss. 2121 (1599), fol. 12, 15 v., 19, 34). *Plotno kolinskie* ori *kolonkie* poate veni și de la Koło (în Polonia).

¹¹⁵ WAP, Ks. celne. Mss. 2121 (1595), fol. 101 v.; R. Rybarski, o.c., I, p. 174.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 175—179.

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 175—176.

¹¹⁹ Ign. Baranowski, o.c., p. 152, 180.

¹²⁰ *Ibid.*, p. 111.

¹²¹ Arh. Stat. Cluj-Napoca, SOC, Reg. tricesimă (1599).

¹²² R. Rybarski, o.c., I, p. 178—179.

¹²³ WAP, Ks. celne, Mss. 2120 (1597), fol. 235 v.

¹²⁴ *Ibid.*, Mss. 2119 (1595), fol. 230—230 v.

¹²⁵ Cf. Fr. Kavka, o.c., p. 36—38 și A. Florovskij, o.c., II, p. 146.

¹²⁶ R. Rybarski, o.c., I, p. 184—185. Pălăriile polone se exportau în Ungaria, la Constantinopol și în Moldova (Ign. Baranowski, o.c., p. 178—181).

¹²⁷ WAP, Księgi celne, diverse volume, passim.

din răsărit (Rusia)¹²⁸ sau din Italia (mănuși italiene)¹²⁹ ori din Cehia¹³⁰. Ciorapii împlețiți, de damă ori bărbătești, se importau din Silezia, Bavaria și Italia¹³¹. Caftănele se importau de asemenea¹³².

Încălțăminte se importa la Cluj în sorturi și calități reduse și — spre deosebire de alte orașe transilvănene — din importul Clujului lipsesc cizmele, ghetetele și pantofii. Papucii de safian, ce se aduc la Cluj, credem că provin din atelierele de cizmărie ale Cracoviei, unde așa-numiții cizmari italieni (*szewcy włoscy*) îi confecționau din safian sau din cordovan¹³³. Cingătorile din piele, simple, se confecționau la Cracovia¹³⁴, dar acolo se importau, alături de bice, năgăici, frie din Rusia¹³⁵.

Metalele și obiectele de metal constituie un important sector al importului clujean de la Cracovia și care — spre deosebire de postavuri, pînzeturi, mătăsuri, îmbrăcăminte — cuprinde în cea mai mare parte produse poloneze. Oțelul importat de clujeni nu va fi fost, desigur, oțel polonez, produs în cantități mici, ci oțel de import, probabil de Stiria¹³⁶ sau Silezia.

Plumbul importat la Cluj în cantități mai mari era extras din Malopolska în minele de la Olkusz. Este drept că registrul cămării de acolo nu pomeneste de export de plumb în Transilvania, ci în Ungaria¹³⁷, dar analogia cu cazuri similare ne permite să presupunem, că și în acest caz poate fi vorba de export la noi. De la Olkusz se exporta plumb și în apus prin Gdańsk¹³⁸, apoi în orașele din Ungaria superioară (= Slovacia), în Silezia, Cehia și Moravia¹³⁹.

Arama, care, obișnuit, constituia un principal obiect al exportului de metale din Ungaria superioară (= Slovacia) — dar și din Transilvania — la Cracovia¹⁴⁰ este importată de clujeni din Cracovia sub formă de cupru tras, „îndoit“, deci prelucrată de cracovieni sau, poate, adusă din Silezia¹⁴¹.

S-au importat, îndeosebi, obiecte fabricate din fier. Coasele și secerile aduse la Cluj din Polonia vor fi fost de producție indigenă, poate din Nowy Sącz cu o

¹²⁸ R. Rybarski, o.c., I, p. 185—186.

¹²⁹ WAP, Księgi cełne, Mss. 2120 (1597), fol. 235 v.

¹³⁰ *Ibid.*, Mss. 2117 (1593), fol. 165 v. — 166; un evreu din Praha, Jachim, aduce la Cracovia postav, kitaikă, mănuși, dantelă.

¹³¹ WAP, Ks. cełne, Mss. 2120 (1597), fol. 235 v.; R. Rybarski, o.c., I, p. 184—185.

¹³² R. Rybarski, *ibid.*

¹³³ *Ibid.*, p. 108. În Cracovia, un important centru al pielăritului, prin 1581, existind acolo circa 80 de ateliere de cizmărie (*ibid.*, p. 106).

¹³⁴ *Ibid.*, p. 111.

¹³⁵ *Ibid.*, p. 185—186.

¹³⁶ Cf. Benedykt Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV—XVIII w.*, Warszawa, 1954, p. 84, 161—162.

¹³⁷ WAP, Teki A. Grabowskiego, Mss. 48 (300 p.) *Regestr. poborów Komory Olkuszkiej z r. 1591.*

¹³⁸ R. Rybarski, o.c., I, p. 140.

¹³⁹ *Ibid.*, și K. Pieradzka, o.c., p. 181 și urm.

¹⁴⁰ R. Rybarski, o.c., I, p. 142; K. Pieradzka, *Trzy wieki stosunków handlowych pomiędzy Gdańskiem a Węgrami*, p. 205. Arama ungară era adusă la Cracovia și de aici pe Vistula la Marea Baltică (Gdańsk) sau pe uscat la Wrocław și de acolo pe Oder la Szczecin.

¹⁴¹ Arh. Stat. Cluj-Napoca, SOC, Registrul tricesimal din 1599; R. Rybarski, o.c., p. 184.

înfloritoare producție de acest gen¹⁴² sau din regiunea Cześćochowa și Radom¹⁴³. Se produceau alături de alte obiecte tăioase din fier, în așa-numitele szlofarnie (*szlifernie*), din care existau și în regiunea Cracovia¹⁴⁴. Ace felurite se aduceau, ca și cuiele, din Silezia și erau tranzitate prin Polonia¹⁴⁵, dar și unele și altele se produceau și în Cracovia¹⁴⁶, unde pe la jumătatea sec. XVI erau 13 ateliere de fabricat ace¹⁴⁷ sau cuie, în localități apropiate (Bodzęcin, Jastrzębiec, Rakov, Szydłów etc.)¹⁴⁸. Cuțitele aduse la Cluj erau fie simple, fie cu mîner de os sau cu teacă. Se aduceau la Cracovia din Silezia, Stiria, Olomouc, Opava etc.¹⁴⁹, iar cele mai scumpe de argint aurit se aduceau din Leipzig, alături de bijuterii de argint¹⁵⁰. Cuțitele de producție indigenă erau produse la Cracovia și în suburbiile sale, unde erau numeroase ateliere de cuțite, de calitate inferioară (*proste, pospolite*)¹⁵¹, cum vor fi fost acele *noży krakowskie* importate în 6 aprilie 1593 de negustorul Valanti din Cluj¹⁵². Tabla de felurite soiuri, ca și sîrma de fier și de cupru se produceau în Malopolska, în manufactura de lângă Olkusz a bogatului negustor și cămătar cracovian, consul al orașului, Pavel Kauffmann¹⁵³.

Armamentul importat de clujeni din Cracovia = (rusznice, cuirase) era de producție autohtonă, produse acolo de *rusznikarzy, platnerzy* și *pancernicy*¹⁵⁴.

Mirodenii, fructe, pește. Erau cea mai mare parte produse aduse la Cracovia de negustori străini. Piperul venea din Turcia, și se importa prin Gdańsk¹⁵⁵, pe unde veneau și zahăr, orez, migdale, portocale, lămii și stafide¹⁵⁶. Dar piper, migdale, zahăr se mai importau și din marele centru silezian Wrocław¹⁵⁷ și îndeosebi coloniale și medicinale aduceau la Cracovia negustorii venețieni¹⁵⁸. Mărfuri orientale (piper, stafide, struguri, malvazie) se aduceau prin Liov, ori de negustorii

¹⁴² B. Zientara, o.c., p. 159.

¹⁴³ Ign. Baranowski, o.c., p. 29. Se exportau și în Moldova. Coasele și secerile, zise „polone”, se lucrau și în Cehia (J. Kořan, *Staré české železářství*, Praha, 1946, p. 68).

¹⁴⁴ Ign. Baranowski, o.c., p. 37—38; R. Rybarski, o.c., I, p. 182.

¹⁴⁵ R. Rybarski, o.c., I, p. 184.

¹⁴⁶ *Ibid.*

¹⁴⁷ Ign. Baranowski, o.c., p. 45—46.

¹⁴⁸ *Ibid.*, p. 50—52. În sec. XVI nu era orașel în Polonia în care să nu fie o fierărie — două (*Ibid.*).

¹⁴⁹ Ign. Baranowski, o.c., p. 44.

¹⁵⁰ WAP, Ks. celne, Mss. 2119 (1595), fol. 110 v.

¹⁵¹ Ign. Baranowski, o.c., p. 44; Cf. și B. Zientara, o.c., p. 180.

¹⁵² WAP, Ks. celne, Mss. 2117 (1593), fol. 106 v.

¹⁵³ Ign. Baranowski, o.c., p. 38—39; cf. B. Zientara, o.c., p. 173.

¹⁵⁴ Ign. Baranowski, o.c., p. 46—50; N. Gąsiorowska, *Przemysł metalowy polski w rozwoju dziejowym*, Warszawa, 1929, p. 19, 22, 25; A. Wawrzyńczyk, o.c., p. 68 și n. 10.

¹⁵⁵ WAP, Ks. celne, Mss. 2117 (1593), fol. 51; R. Rybarski, o.c., p. 148—149.

¹⁵⁶ WAP, Ks. celne, Mss. 2110 (1595), fol. 101 v. Se pomenește și de *czuker Gdański* (WAP, Ks. celne, Mss. 2117 (1593), fol. 67).

¹⁵⁷ *Ibid.*, Mss. 2121 (1599), fol. 31 v.; R. Rybarski, o.c., I, p. 152.

¹⁵⁸ *Ibid.*, Mss. 2120 (1597), fol. 189 v.; Produsele medicinale le cumpărau negustorii venețieni din Alexandria și Damasc, și le aduceau în Polonia (Bibl. Jagellońska, Mss. 6554/IV, *Acta Tomiciana*, X, p. 147 (1535)).

armeni din Camenița, care veneau la Cracovia sau la iarmarocul din Lublin¹⁵⁹. Fructe zaharisite veneau din Italia aduse de negustorii venețieni¹⁶⁰.

Pește se importa prin Liov¹⁶¹, dar heringi (*sledzi*) care se aduc și la Cluj, veneau la Cracovia de la Marea Baltică, din Gdańsk¹⁶² și Elbląg și prin Cracovia se tranzitau spre Silezia, Cehia, Moravia, Ungaria și Transilvania¹⁶³.

Chimicale și vopsele. Staniu se aduce din Silezia¹⁶⁴, însă obiectele din cositor puteau fi aduse din Nürnberg și Wrocław, dar și cele produse în Cracovia¹⁶⁵. Mi-niul este un articol polonez, ce se exporta pînă în Italia¹⁶⁶.

Sulful era de asemenea un articol polonez de export, care se exploata în apropierea Cracoviei, la Swoszowice, unde tocmai în sec. XVI exploatarea lui s-a intensificat¹⁶⁷. Și alaunul era un produs polonez de export¹⁶⁸, în timp ce vitriolul (*grispan, koperwasser*) se tranzita¹⁶⁹. Șofranul venea sau din Turcia sau din Spania (Aragon, Catalonia) și se tranzita prin Cracovia, cum se tranzitau și vopselele turcești¹⁷⁰.

Mărfuri diferite. Sticlă și oglinzi aduceau la Cracovia negustorii venețieni. În 1597 este amintit un Marsilius Venetus aducînd la Cracovia sticlă, oglinzi și imitații de aur¹⁷¹. Vase de sticlă și geamuri se produceau și în Polonia, mai ales la Myślenice, Radoszyce, Jędrzejów, Żywiec, Mikuszów¹⁷². Hîrtia de diferite calități (pergament, de scris, de tipar, ordinară), ce s-a adus din Cracovia la Cluj, era un produs indigen, care se bucura de un bun renume, exportîndu-se pînă în Lituania (Vilna) și Belorusia (Minsk). Îndeosebi, se fabrica în morile de hîrtie din jurul Cracoviei, de la Balice, Czajewicze, Gremliewicze, Krzeszowice, Młodziejowice, Mogile, Prądnik și Wilczkowice¹⁷³. Dar se importa și din Silezia (Wrocław, Glogau) și din Bavaria (Nürnberg)¹⁷⁴ și e probabil că și hîrtia din aceste țări a ajuns la Cluj, la sfîrșitul sec. al XVI-lea.

Din alte mărfuri mărunte, covorașele se aduceau din Cracovia ca marfă de export, așa (albă, aurită, colorată, roșie) venea din Silezia (Wrocław)¹⁷⁵, iar alte

¹⁵⁹ WAP, Ks. cełne, Mss. 2117 (1593), fol. 32, 41, 47, 49; Cf. și J. Kieniewicz, *Droga morska do Indii i handel konzerwy w latach 1488—1522*, în *Przegląd Historyczny*, IV, 1964. A. Florovskij indică 3 căi prin care veneau mirodeniile în Polonia: a) Veneția ori Genova—Nürnberg—Cehia—Polonia, b) Olanda—Hamburg—Gdańsk și c) M. Neagră—Liow (o.c., p. 226).

¹⁶⁰ *Ibid.*, Mss. 2119 (1595), fol. 217 v.

¹⁶¹ *Ibid.*, Mss. 2118 (1594), fol. 232, 261 v.

¹⁶² *Ibid.*, Mss. 2117 (1593), fol. 53 v. și Mss. 2119 (1595), fol. 101 v.

¹⁶³ R. Rybarski, o.c., I, p. 75—86. De exemplu, în 1592 e amintit Martin Benis din Cluj importînd heringi (Ks. cełne, Mss. 2116, p. 70).

¹⁶⁴ *Ibid.*, p. 144.

¹⁶⁵ Ign. Baranowski, o.c., p. 54.

¹⁶⁶ R. Rybarski, o.c., I, p. 144.

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 146.

¹⁶⁸ *Ibid.*, p. 145—146.

¹⁶⁹ *Ibid.*, p. 145, 147.

¹⁷⁰ *Ibid.*, p. 150, 191.

¹⁷¹ WAP, Ks. cełne, Mss. 2119 (1595), fol. 217 v. și Mss. 2120 (1597), fol. 235 v.; R. Rybarski, o.c., p. 187—188.

¹⁷² Ign. Baranowski, o.c., p. 14—16.

¹⁷³ *Ibid.*, p. 77.

¹⁷⁴ WAP, Ks. cełne, Mss. 2120 (1597), fol. 277, 277 v—278; Dar, probabil, era și așa de Cracovia, cum arată importul efectuat de clujeni din Viena.

¹⁷⁵ *Ibidem*.

mărfuri, ca dantelă, perdele, ștergare, fețe de masă, șnur, pasmanterie vor fi fost mai mult mărfuri de tranzit decât produse poloneze de export.

Din cele de mai sus rezultă că în cea mai mare parte rolul jucat de Cracovia în legăturile comerciale cu Clujul este acela de centru de tranzit al mărfurilor venite din toate colțurile Europei, din Orient sau din țările de peste mare. Comerțul Cracoviei cu Clujul are acest caracter de tranzit îndeosebi pentru pieile Rusiei, Lituaniei și Moldovei și pentru produsele textile ale Angliei, Olandei, Belgiei, Franței, Italiei, Sileziei, Austriei, Bavariei, Saxoniei, Moraviei și Slovaciei, produsele similare poloneze figurând în mult mai redusă cantitate în importul Clujului, ca unele care, deși Polonia epocii dispunea de o bună producție de textile, erau concurate de produsele mai bune străine. Același rol de intermediar îl are Cracovia și în ce privește mirodeniile, fructele, peștele, vopselurile și sofranul din Turcia, Italia, Spania și țările germane, ca și în ce privește diferite mărfuri mărunte de proveniență sileziană, bavareză, italiană etc.

Numai în sectorul metalelor și obiectelor de metal Cracovia a reușit să-și asigure o întietate în exportarea produselor indigene, ceea ce dovedește dezvoltarea forțelor de producție în industria extractivă și prelucrătoare a țării.

Cele de mai sus ne impun încă o concluzie: Clujul, ca și Oradea și alte orașe transilvănene, la sfîrșitul sec. XVI, prin intermediul Cracoviei, se aprovizionau, de pe o arie comercială foarte întinsă, care, în afară de teritoriile de peste mări, cuprindea toate țările Europei.

Aruncînd o privire asupra celor avansate constatăm că din rîndul mărfurilor importate de clujeni din Cracovia — ca și din Viena — lipsesc o mulțime de produse de fierărie (lopeți, cazmale, ciocane etc.), de cojocărie, șelărie și curelărie (șei, căpestre, tolbe, trăiști de piele, cojoace etc.) de armurărie (arcuri, săbii, pumnale, arbalette, platoșe etc.), de lemnărie, de funărit, de argintărie și aurărie, de săpunărit și luminărit, ceea ce dovedește ori dezvoltarea adecvată în Transilvania a tuturor acestor meșteșuguri, capabile să asigure o bună aprovizionare și de multe ori să și exporte¹⁷⁶, ori se importau din alte țări, pe cînd producția textilă, îndeosebi, pare a fi fost deficitară.

Mărfuri exportate de clujeni la Cracovia

Dacă — în cei cîțiva ani — volumul importului clujean a fost relativ însemnat, nu tot același lucru se poate spune despre volumul exportului clujean în direcția Cracovia. Din datele extrem de sumare pe care ni le furnizează registrele vamale cracoviene rezultă că în anii 1595—1599 negustorii clujeni au exportat la Cracovia piei de cerb, ceară, vin, mied, miere, scoarțe, seu topit, după cum reiese din tabelul de la p. 213¹⁷⁷.

Toate aceste mărfuri au fost aduse și vîndute la Cracovia de negustorul clujean Mihail Luther și, convertite — cu aproximație — în unitățile de măsură de azi, vedem că el a exportat o cantitate de circa 1700 kg ceară¹⁷⁸, cca. 3317,76 l. de

¹⁷⁶ Cf. Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 121 urm., p. 135 urm., 221, 238—239. Săpunăritul era mai puțin dezvoltat, săpunul fiind făcut de fiecare gospodărie (*ibid.*, p. 220). De altfel, ceva săpun se importa.

¹⁷⁷ Tabelul s-a întocmit pe baza registrelor vamale cracoviene din 1595 (Ks. celne, Mss. 2119) și 1597 (Ks. celne, Mss. 2120).

¹⁷⁸ S-a socotit 1 piatră (1 kameň) = 14,976 — 18,432 kg. și s-a luat media. R. Rybarski, o.c., I, p. 128 scrie că 1 centnar = 65 kg., iar în vol. II. p. 339 că 1 centnar = 5 kam., de unde ar rezulta că 1 kam. = 13 kg.

Anul	Produsele	Cantități	Valoare vamală
1595	piei de cerb	2 buc.	—
1595	ceară	100 pietre	200 mărci
1595	scoarțe	4 buc.	8 mărci
1595	mied	4 beczki	—
1597	miere	1 kuffa	—
1597	mied	4 kuffe	—
1597	vin	2 kuffe	—
1599	seu topit	115 măji ardelene	345 fl. ung.

mied, cca. 552,96 l. de miere (*miód prasny*) și circa 1105,96 l. de vin¹⁷⁹. Valorile vamale nu se indică decât la ceară și anume 200 mărci poloneze, adică circa 640 fl. pol. sau 422 fl. 40 d. ung. și la scoarțe 8 mărci, adică 25 fl. 6 gr. pol. sau 16 fl. 63 d. ung. Nu dispunem de date privind valoarea pieilor de cerb, dar dacă la valoarea cerii și a scoarțelor adăugăm valoarea miedului, mierii și vinului — la prețurile de atunci din Polonia — obținem o valoare totală de ± 2381 fl. pol. sau ± 1571 fl. 46 d. ung. la care, dacă adăugăm valoarea vamală a celor 115 măji de seu = 345 fl. ung.¹⁸⁰, obținem totalul de 1916 fl. 46 d. ung. Dacă neglijăm valoarea celor 2 buc. de piei de cerb, atunci rezultă că exportul Clujului la Cracovia în ultimii ani ai sec. XVI stă față de importul de acolo (25 435 fl. 88 d. ung.) în raport de cca. 1 : 13, deci exportul Clujului reprezintă a 13-a parte din importul lui cracovian. Se vede, prin urmare, că în relațiile Clujului cu Cracovia balanța sa comercială era pasivă. Această concluzie se confirmă și prin datele mai generale pe care le oferă registrul tricesimal al Clujului din anul 1599. Din acest registru rezultă că atunci s-a plătit 729 fl. 42 d. tricesimă pentru mărfurile exportate din Cluj, iar pentru mărfurile importate la Cluj în același an s-au plătit 3237 fl. 47 d. Deci, valoarea vamală a tuturor mărfurilor înregistrate la vama Clujului ca importate la Cluj s-a ridicat la $\pm 97\,000$ fl., în timp ce valoarea vamală a mărfurilor exportate din Cluj în diverse orașe a fost doar de $\pm 21\,880$ fl.¹⁸¹, deci importul apusean și central-european prelua asupra exportului cu aceeași direcție, la Cluj, în 1599. Este ceea ce se confirmă și prin analiza sumară a traficului comercial dintre Cluj și Cracovia în ultimii ani ai sec. XVI.

Care să fie — în raport cu Polonia — explicația acestui fenomen? Exportul Clujului la Cracovia în acest timp — și putem spune al Transilvaniei la Cracovia — dacă adăugăm și cele câteva piei de biber și vidră aduse în centrul co-

¹⁷⁹ Calculele s-au făcut după R. Rybarski, o.c., II, p. 337—338; Fr. Nölack, *Münz-, Mass-, und Gewichtsbuch*, Leipzig, 1879 și *Der grosse Brockhaus*, s.v.

¹⁸⁰ Calcularea aproximativă a cantităților și prețurilor s-a făcut după autorii indicați în nota precedentă, la care s-au adăugat J. Pelc, *Ceny w Krakowie*, p. 37, 40; W. Adamczyk, *Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku*, Lwów, 1938, p. 28 și T. Wierzbowski, *Wademecum. Podręcznik dla studentów archiwalnych*, Lwów — Warszawa, 1926, p. 216.

¹⁸¹ Arh. Stat. Cluj-Napoca, SOC, XIV/8, 1599, Registrul tricesimal; S. Goldenberg, *Clujul în secolul al XVI-lea (Producția și schimbul de mărfuri)*, cap. IV, Comerțul clujean în sec. XVI.

mercial al Poloniei mici, în 1595, de negustorii orădeni¹⁸² —, consta precumpănit din materii prime: piei, ceară, vin, mied și miere. Or, tocmai aceste mărfuri — cu excepția pieilor de cerb — se aduceau la Cracovia în mari cantități din Moldova (piei, ceară, miere), din Rusia și Lituania (piei, mied, miere) și din Occident, din Austria și Moravia, din Orient, Ungaria (vin)¹⁸³ și ca atare, negustorii clujeni trebuiau să facă față acolo unei mari concurențe și, prin urmare, exportul acestor produse la Cracovia nu era prea rentabil.

În timp ce importul Clujului consta mai ales din produse manufacturate, el exporta îndeosebi materii prime, urmînd în acest caz regula generală a țărilor de la răsărit de Elba, care trimit spre apus materii prime și importă produse manufacturate¹⁸⁴. De altfel, e îndeobște cunoscut că mari cantități din materiile prime importate la Cracovia erau tranzitate spre Cehia, Austria și țările germane.

Nu putem preciza locul Clujului în ansamblul importului Cracoviei în anii 1595 și 1597, deoarece nu dispunem de date comparative, dar față de al altor orașe, apusene ori răsăritene, el a fost cu siguranță foarte redus. Putem spune numai că pieile de cerb, pe care clujenii le aduc la Cracovia, se aduceau acolo în cantități relativ mici¹⁸⁵ și ca atare, clujenii ar fi avut aici o bună posibilitate de câștig, pe care nu știm din ce motive nu au speculat-o. Ceara adusă de clujeni la Cracovia era un foarte căutat articol atît pentru luminării cracovieni (*candelarii, luminatores*), care dispuneau de 10 ateliere și exportau luminări prin Gdańsk¹⁸⁶, cît și pentru cei din Silezia, Viena și Nürnberg¹⁸⁷, unde se exporta din Cracovia. Alături de ceara polonă, ceara de import trebuie să fi fost la sfîrșitul sec. XVI în mari cantități, de vreme ce este destul de ieftină: 156—223 groși 1 piatră (Kameń), adică circa 13—17 kg¹⁸⁸. Miedul importat din Cluj era de 2 feluri: *miód pitny*, de băut, cum este cel adus de Mihail Luther în 26 mai 1595 pentru „dl. hatman”¹⁸⁹ și *miód przasny*, adică miere. Pe piața Cracoviei va fi avut de înfruntat concurența miedului ce venea din Rusia, mergînd pînă în Cehia¹⁹⁰.

În sfîrșit, vinul este renumitul *wino siedmiogrodskie*, adus la Cracovia în 28 ianuarie 1600 în 6 care mari trase de 26 de cai, în total 6 beczki = cca. 1660 l¹⁹¹. Într-adevăr, vinul orădean — probabil din podgoriile din Dealul Orășii — era renumit încă în prima jumătate a sec. XVI, cînd cunoscutul episcop al Cracoviei Jan Tomicki — după ce fusese informat de Andrei, castelanul Cracoviei și Ioan, palatinul Rusiei, care fuseseră la Oradea și băuseră aici „praestantissimum quoddam vini genus, quod et sapore esset gratissimo et non modo noxium non esset, verum etiam inprimis salubre bibentibus” — cerea să i se trimită și lui 2 butoaie (*vasa*), unul cu vin alb, celălalt cu vin roșu, căci „starea sănătății lui

¹⁸² WAP, Ks. cełne, Mss. 2119 (1595), fol. 125 v. (Sabo Janus z Varadina).

¹⁸³ R. Rybarski, o.c., I, p. 87—101, 103—104, 118—122; A. Florovskij, *Čehi i vostočnĭe Slaviane*, p. 169 urm., p. 216; A. Wawrzyńczyk, o.c., p. 43—52.

¹⁸⁴ Cf. Pavol Horváth, *Príspevok k obchodným stykom*, cit., p. 138—139.

¹⁸⁵ În 1584 s-au importat doar 260 de piei de cerb. (R. Rybarski, o.c., I, p. 92—93). Negustorul clujean Mihail Luther a adus în 26 mai 1595 și 4 piei de căprioară crude, dar pentru a-i fi prelucrate de pielarii cracovieni („cztery sarnye sorowe na wiprawe sobie”) (WAP, Ks. cełne, Mss. 2119 (1595), fol. 140 v.).

¹⁸⁶ Ign. Baranowski, o.c., p. 115—118.

¹⁸⁷ R. Rybarski, o.c., I, p. 103—104.

¹⁸⁸ I. Pelc, o.c., Anexa, p. 69. Ceara din Cluj este trecută în registru la valoarea 96 groși = 1 kam. (cca. 13—17 kg.), deci mai ieftină.

¹⁸⁹ WAP, Ks. cełne, Mss. 2119 (1595), fol. 110 v.: „p. hethmanowy do piwnice”.

¹⁹⁰ A. Florovskij, o.c., p. 216.

¹⁹¹ WAP, Ks. cełne, Mss. 2121 (1600), fol. 31.

are nevoie de un astfel de vin" („valetudinis mee ratio tale vini genus desiderat")¹⁹². Deși mai ieftin cu ceva decât malvazia și muscatul¹⁹³ *vinum hungaricum*, sub care, desigur, de multe ori, în afară de cel adus la Cracovia din Ungaria (Sopron, Baranya) trebuie să înțelegem și vinul transilvănean, se bucura de mare trecere, fiind importat acolo în mari cantități pentru curtea regală și pentru șleahta polonă¹⁹⁴.

În legătură cu redusul export al clujenilor la Cracovia observăm că mărfurile amintite sînt aduse acolo de negustori clujeni, cum, de altfel, în cea mai mare parte, tot negustori străini aduceau acolo și celelalte mărfuri din diferite părți ale Europei. Se pune întrebarea: de ce nu veneau negustorii cracovieni la Cluj pentru a importa mărfurile respective transilvănene — așa cum cei clujeni mergeau la Cracovia?¹⁹⁵. Răspunsul trebuie căutat în raporturile de clasă din Polonia epocii. Secolul al XVI-lea este epoca unei intense dezvoltări economice a Poloniei, atît sub raport industrial, cît și comercial. Ca toate țările la răsărit de Elba, ea exportă mari cantități de produse agricole (cereale, plante tehnice), produse animale, lemne etc. în Apus, unde dezvoltarea năvalnică a forțelor de producție necesita o tot mai mare cantitate de materii prime ce vin în Apus din partea răsăriteană a Europei, economicește complementară. Exportul acesta de materii prime îl face însăși șleahta prin Gdańsk, căutînd a-și asigura mereu, ca una ce deține puterea politică, felurite privilegii și avantaje în domeniul exportului. În ce privește importul Poloniei din țările apusene, el constă — cum s-a văzut și din această lucrare — din produse manufacturate: postav, pînză, țesături, mătăsuri, dantele, bijuterii, vinuri scumpe, importate pentru a satisface trebuințele de lux, pompă și bun trai ale șleahței și magnatilor.

Șleahta are interesul să cîștige cît mai mult la export, dar totodată e interesată să cîștige și din import, beneficiind de prețuri mai reduse la numeroasele mărfuri importate, de care avea nevoie. În acest din urmă scop, politica ei egoistă de clasă s-a exprimat prin aceea că — între altele — șleahta polonă a impus la seimul din Piotrków, din 1565, hotărîrea prin care negustorilor poloni li se interzicea de a merge în străinătate cu mărfuri polone ori pentru a aduce de acolo în Polonia mărfuri străine, permițîndu-se doar negustorilor străini să vină cu mărfurile lor spre a le desface în Polonia și să ducă de aici tot felul de mărfuri¹⁹⁶.

¹⁹² Cracovia, Bibl. Jagiellońska, Acta Tomiciana, Mss. Sign. 6554/IV, Tomus X legationum, responsionum epistolarum rerumque polonicarum, p. 530—531, Cracovia, 4 sept. 1535.

¹⁹³ În 1597 malmazia (malvazia) se vindea cu 32 groși 1 garniec (= 3,84 l); vinul muscat costa tot atît, iar cel unguresc se vindea cu 22 groși 1 garniec (I. Pelc, o.c., p. 40—41). Se mai importau în Polonia și vinuri franceze, de Rin, morave, austriece, din Moldova, de la Silistra, de Alicante (Spania), canar (Ins. Canare) etc.

¹⁹⁴ Cf. R. Rybarski, o.c., I, p. 118.

¹⁹⁵ Pentru negustori poloni veniți în Transilvania în sec. XVI, vezi M. Dan, *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, în *RevRHist*, VIII, 1969, nr. 3, p. 628—630.

¹⁹⁶ Pentru a-i acorda o ușoară compensație negustorimii, dieta din Piorków a confirmat orașelor privilegiile cu privire la dreptul de depozit, totuși interesele negustorilor au fost serios legate prin interdicția de a depăși frontierele regatului (Cf. Adam Szelągowski, *Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce*, Lwow, 1902, p. 83—85).

Prin această măsură șleahta urmărea atragerea în țară a negustorilor străini, care aici plăteau în monedă bună¹⁹⁷ și prin venirea cărora în mare număr și cu multă marfă se provoca un joc liber al concurenței, de pe urma căruia beneficia în primul rând șleahta. Interdicția pentru negustorii poloni de a merge peste graniță s-a născut din dorința șleahței de a evita ca negustorii poloni să fie mijlocitorii exclusivi ai raporturilor comerciale cu străinătatea, deoarece negustorii poloni trebuiau să plătească peste hotare pentru mărfurile achiziționate potrivit prețurilor de pe piețele de acolo, ceea ce ducea, în Polonia, la scumpirea mărfurilor importate. Șleahta spera că prin atragerea în Polonia a negustorilor străini face prețurile mărfurilor vândute în Polonia independente de prețurile piețelor străine și supuse reglementării locale (taxe vamale, tarife de prețuri, taxațiuni etc.). Era o măsură, care în același timp urmărea să apere moneda polonă prin ieșirea a cât mai puțini bani din țară. Măsura urmărea, într-un cuvânt, ca prețurile mărfurilor importate în Polonia să fie mai accesibile nobilimii. Dar în implicațiile ei măsura lovea în interesele negustorilor, ale orașelor polone, a căror dezvoltare o va frina, cum se va dovedi mai ales în secolul următor¹⁹⁸.

În aceste condițiuni se explică de ce la sfârșitul sec. XVI la Cracovia abundă negustori străini: ruși, lituani, greci, venețieni, silezieni, nemți, cehi, moravi, evrei, armeni, englezi, moldoveni și alții și de ce, alături de ei, apar și numeroși negustori transilvăneni, indeosebi clujeni și orădeni, care vin cu mărfurile lor la Cracovia, de unde se întorc acasă cu altele.

De fapt, interdicția nu a fost tradusă în viață dintr-o dată și așa se explică prezența negustorilor poloni în Silezia, Moravia, Austria și, deși foarte puțini, și în Transilvania, în ultimele trei decenii ale secolului al XVI-lea¹⁹⁹.

Din cât putem urmări în registrele vamale ale Cracoviei rezultă că negustorii transilvăneni, care aduceau mărfuri la Cracovia, o făceau, de multe ori, pe seama unui anume negustor. De exemplu, în 1597, negustorul clujean Mihail Luther a adus vin și mied transilvănean pentru Malcher Tylis, *civis Cracoviensis*, ceea ce dovedește strînsele legături între negustorii clujeni și cei cracovieni, împiedicați să se aprovizioneze singuri dincolo de frontieră²⁰⁰.

Cu acestea se termină și considerațiile noastre privitoare la schimbul de mărfuri între Cluj și Cracovia la sfârșitul sec. XVI. Toate celelalte chestiuni legate de problema schimburilor comerciale: categoriile negustorimii clujene, structura negustorimii cracoviene, dreptul de depozit impus negustorilor clujeni în Polonia, negustori clujeni care au primit indigenatul la Cracovia, problema capitalului co-

¹⁹⁷ La sfârșitul sec. XVI moneda polonă se depreciase mult. Dar la sfârșitul sec. XVI vin și bani străini cu o foarte scăzută valoare, bătuiți în Țările de Jos sau în alte țări apusene (A. Szelągowski, o.c., p. 166). Greutățile monetare se reflectă în măsurile luate atunci de Sigismund III Wasa (*ibid.*, p. 167—170). Moneda ungurească — dovadă valoarea florinului polon față de cel unguresc — are încă un curs ferm la sfârșitul sec. XVI.

¹⁹⁸ A. Szelągowski, o.c., p. 87—89; B. Zientara, o.c., p. 186—187.

¹⁹⁹ R. Rybarski, o.c., I, p. 217—218.

²⁰⁰ Negustorii poloni nu puteau merge în Ungaria sau Transilvania după vin. (*Volumina legum*, II, f. 973, anul 1578: *O przekupniach*. Cf. și Franz Joseph Jekel, *Polens Handelsgeschichte*, Wien u. Triest, 1809, p. 172). Cei atestați în Transilvania în sec. XVI reprezintă o excepție. Astfel, la 1557 la Bistrița e amintit negustorul armean din Liov Iwachko (Arh. Stat. Cluj-Napoca. Arh. Bistriței, nr. 24, Turda 1, VI, 1557; iar în 1578 negustorul și meșteșugarul polon Gheorghe *pellifex* (blănarul). (*Ibid.*, nr. 140, 22. XII. 1578), (*Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech*, Kraków, 1919, p. 128, nr. 380).

mercial, a creditului, a prețurilor și a profitului comercial etc. au fost tratate de noi în studiul închinat special negustorilor clujeni atestați la Cracovia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, ca și în alte studii²⁰¹.

De schimburile comerciale ale Clujului cu Cracovia au profitat și regiunile străbătute de ei pe drumul de întoarcere din Cracovia la Cluj²⁰². Totodată, de schimburile comerciale ale Clujului și ale altor orașe din nord-vestul Transilvaniei au beneficiat și piețele Moldovei și Țării Românești și, poate, și cele din Peninsula Balcanică²⁰³.

MIHAIL DAN

DER HANDEL ZWISCHEN CLUJ UND KRAKÓW IM LETZTEN JAHRZEHNT DES 16. Jhs. (II)

(Zusammenfassung)

Die rumänische, ungarische, polnische, tschechische und slowakische Geschichtsschreibung hat diese Frage entsprechend behandelt, aber ein systematisches Studium wird erst jetzt zum ersten Mal aufgrund der krakauer Zollregister untersucht.

Vorliegende Abhandlung untersucht die Handelsstrassen zwischen Klausenburg und Krakau und die Art auf welche die Waren transportiert wurden usw. Nachher unterstellt der Verfasser den Warenhandel zwischen Klausenburg und Krakau einer nähern Analyse, indem die zwischen den Jahren 1593—1599 aus Krakau importierten Waren aufgezählt werden: Wollstoffe, Leinwand, Metallrohstoffe und Gegenstände, Gewürze, Obst, Fische, Farbstoffe usw. Der Gesamtwert der in Klausenburg eingeführten Waren betrug am Ende des XVI Jhs. die Zahl 25.436 Rfl. 88 Dukaten. Weiterhin versucht der Verfasser aufgrund der jährlichen Einkünfte der Krakauer Bank, die Stelle der Stadt Klausenburg zwischen den Krakauer Absatzmärkten festzulegen. Zu den andern Fragen welche der Verfasser in dieser Abhandlung zu klären versucht, gehören: die Erklärung der Erscheinung einer Höchsteinfuhr in den Frühjahrs und Herbstmonaten; das vorwiegende Einführen von Textilwaren aus Mitteleuropa (mit der dazugehörigen Erklärung); die Frage der Preiserhöhung und die Herkunft der von den klausenburger Kaufleuten aus Krakau eingeführten Waren.

Weiterhin wird der Import von Metallrohstoffen, Metallgegenständen, Tuchgewebe, Seide, Kleidungs- und Schuhwaren, Chemikalien und Farben eingehender untersucht.

Aufgrund der in den krakauer Zollregister enthaltenen Angaben schildert der Verfasser auch den zwischen den Jahren 1595—1599 stattgefundene Warenausfuhr durch klausenburger Kaufleute nach Krakau. Dabei stellt er fest, dass der klausenburger Export nach Krakau ein 13-tel des ganzen krakauer Imports dargestellt hat, und folgedessen wir für Klausenburg eine passive Handelsbilanz wahrnehmen.

Die Abhandlung untersucht auch die Konkurrenz, welche durch die aus Russland, Littauen, Österreich, Mähren und dem Orient kommenden Kaufleute, den

²⁰¹ M. Dan, *Le commerce de la Transylvanie avec la Pologne au XVIe siècle*, in *RevRHist*, VIII, 1969, nr. 3; idem, *Negustori clujeni la Cracovia în ultimul deceniu al sec. XVI-lea*, in *ActaMN*, VIII, 1971 și același studiu și în *Otázky dějin střední a východní Evropy*, Sborník Ph. Dr. Jozefu Macůrkovi Dr. Sc. k sedmdesátým narozeninám, Brno, 1971.

²⁰² Cf. WAP, Ks. ceľne, Mss. 2121 (1599), fol. 18 și fol. 67.

²⁰³ R. Manolescu, *Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le sud-est de l'Europe au XVIe siècle*, in *Nouvelles études d'histoire*, II, 1960, p. 208 și 212.

klausenburger Handelsleuten gemacht wurde; die Wirtschaftspolitik der Schachtha als auch mit die engen Beziehungen zwischen den krakauer und klausenburger Kaufleuten.

Als eine Schlussfolgerung von besonderm geschichtlichen Wert, trachtet der Verfasser danach, die Feststellung hervorzuheben, dass der Warenaustausch zwischen Klausenburg und Krakau sich auch auf andere Städte aus Nordwestsiebenbürgen und verschiedene Absatzmärkte aus der Moldau, Walachei und vielleicht sogar aus der Balkanhalbinsel positiv ausgewirkt hat.

TEZAUURUL DE LA CETATEA DE BALTĂ (SEC. XVI)

Tezaurul de la Cetatea de Baltă a fost descoperit în anul 1897. Cu ocazia lucrărilor de renovare a bisericii reformate din localitate, în cripta acesteia s-au găsit trei sicrie păstrînd schelete de femei, rămășițe textile (haine, covoare), încălțăminte, precum și bijuterii. Atunci cînd, din însărcinarea Muzeului ardelean, istoricul Lajos Szádeczky și Henrik Finály s-au deplasat la fața locului, sicriile au fost găsite deschise, conținutul lor fiind răscolit¹.

Rămășițele de îmbrăcăminte amintite dau prilejul unor constatări importante referitoare la studiul istoricului costumului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Scopul lucrării de față fiind însă de a face cunoscut tezaurul descoperit la Cetatea de Baltă, pe parcursul ei ne vom referi în mod special numai la acele piese de îmbrăcăminte care aveau ca accesorii și bijuterii (podoabe).

După deschiderea sicriilor, preotul din localitate a întocmit un raport, înaintat Episcopiei Reformate din Cluj, în care au fost enumerate următoarele obiecte: 3 brățări, 1 lanț, 1 cercl cu piatră de culoare verzuie, 1 inel cu inscripție, 55 buc. de podoabe aplicate pe o manta, 2 podoabe de cap, 28 de nasturi, fără să fie menționat însă inventarul fiecărui sicriu în parte. În schimb, din raportul lui Lajos Szádeczky reiese că în sicriul nr. 1, pe lîngă schelet și diferite rămășițe textile, s-a găsit și un inel din metal, torsionat, iar inventarul sicriului nr. 2 consta exclusiv din fragmente textile. Szádeczky a numerotat sicriile luînd în considerare amplasarea acestora în cripta bisericii, sicriul nr. 1, cel interior, fiind considerat de el cel mai vechi. Despre inventarul sicriului exterior nr. 3, nota următoarele: rămășițe textile (covor, pernă mică de cap cu înveliș de mătase, giulgiu, plasă de păr etc.); accesorii de îmbrăcăminte, păstrate în stare relativ bună; o manta de catifea căptușită cu pluș galben (Pl. I. fig. 1), pe aceasta erau aplicate (cusute) o serie de podoabe de diferite dimensiuni, care ulterior au fost însă demontate; bonetă (Pl. I. fig. 2) decorată cu mici podoabe și 8 peruzele; 1 cercl; 3 brățări emailate alcătuite din plăci și verigi de lanț; podoabă pentru gît (Pl. I. fig. 3) decorată cu mărgelile „orientale” și plăci; o verighetă cu inscripție; agrafe de manta².

Obiectele descoperite în sicriile mai sus amintite au fost achiziționate de către Muzeul ardelean. Prelucrarea și publicarea tezaurului urma — după cum anunța într-un articol Szádeczky — să fie făcută de către cunoscutul istoric al artei decorative transilvănene Henrik Finály. La scurt timp după descoperire însă Finály

¹ Szádeczky Lajos, *A küküllővári sirleletek és régiségek*, în *ErdM*, XIV (1897), p. 293—295.

² Idem, *A küküllővári sirleletek és falképek*, în *ErdM*, XIV (1897), p. 286—290; pe baza inventarului sicriilor nr. 1 și 2, lipsite de bijuterii și podoabe, autorul lucrării sus-menționate presupunea că acestea au fost jefuite.

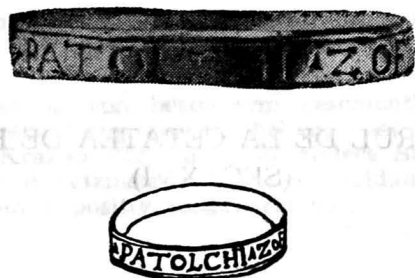

Fig. 1

a decedat, iar tezaurul a rămas nepublicat³. Fiind una dintre cele mai interesante descoperiri de acest gen cunoscute pe vremea aceea, dar chiar și pînă în zilele noastre, în literatura de specialitate s-au făcut de-a lungul deceniilor deseori referiri la „bijuteriile Sofiei Patóchy“, denumire sub care tezaurul a fost consemnat în actele Muzeului ardelean.

Atribuirea sus-amintită se datora pe de o parte faptului că tezaurul nu a fost prelucrat, pe de alta că în biserica amintită s-a păstrat sarcofagul Sofiei Patóchy (Pl. II. fig. 1—2), unul din cele mai reprezentative monumente funerare ale renașterii transilvănene⁴, din inscripția căreia reiese că monumentul a fost ridicat de către Ștefan Báthory, comite de Crasna, în amintirea soacrei sale Sofia Patóchy care a decedat la 1 septembrie 1583 în vîrstă de 50 de ani⁵. Astfel s-a presupus că în sicriul nr. 1 aflat în cripta bisericii a fost înmormîntată Sofia Patóchy, monumentul fiind ridicat ulterior. Notăm însă că în Muzeul de istorie al Transilvaniei se păstrează un inel (fig. 1) pe care se află gravată inscripția: PATOLCHIAZ(S)OFIA BEBEK G(Y)ORG(Y) A(NNO) D(OMINI) 1566. Inelul a fost găsit într-unul din mormintele aflate în biserica reformată de la Iernut⁶.

³ ErdM, XV (1898), p. 123.

⁴ Monumentul (de 1,81×0,90×0,80 m dimensiuni) a fost achiziționat de către Muzeul ardelean (nr. inv. II 7534) în anul 1910. În prezent se află la Muzeul de istorie al R.S.R., nr. inv. 2866. Pe fețele laterale (laturile lungi) ale sarcofagului sînt grupate la distanțe egale trei buchete de flori și frunze stilizate, flori cu trei petale (lalele?). Pe una din laturile scurte (în dreptul capului defunctei) se află blazonul familiei Bebek, iar pe cealaltă latură scurtă, latura cu inscripție, de o parte și de alta a ei sînt așezați doi putți. Pe capacul sarcofagului, în costum de epocă, a fost reproducă, destul de schematic, figura defunctei. Frizele decorative de-a lungul laturilor capacului, precum și cele din părțile de jos ale laturilor sînt lucrate asemenea palmetelor și frunzelor de acant (cf. și V. Marica, *Lapidarul medieval, în Muzeul de istorie din Cluj*, București, 1967, p. 46).

⁵ GENEROSAE ET M(A)G(NI)FICAE D(OMINI)AE . SO / PHIAE . PATHOCI DE EPERIES FRANCIS/CI . FILIAE . SP(ECTABI)LIS . MAG(NIFI)CI . Q(VON)-DAM . GEOR/GII . BEBEK . DE PELSOCH . CO(N)SORTI . STEPHANVS / BATHORI . DE SOMLIO . PER(PE)TVVS . COMES . COMITATVS / CRAZNA . SOCRVI . PIENTISSIME PERPETVI / AMORIS . ATQVE . OBSERVANCIAE . MONVMENTVM / POSVIT . OBIT . ANNO . AETATIS . L . PRIMA / DIE . SEP(TEM)BRIS . ANNO . CHRISTI . M . D . LXXXIII (cf. și Szádeczky Lajos, în ErdM, XIV (1897), p. 288).

⁶ Nr. inv. II 1291, depus la Muzeul ardelean în anul 1909 de către parohia reformată din Iernut. Referitor la întrebarea, cum a ajuns această piesă să fie scoasă la iveală din criptele de la Iernut, de vreme ce Sofia Patóchy a fost în-

Raportul lui Szádeczky menționează că în sicriul nr. 3 (cel exterior) printre podoabe și bijuterii s-a găsit și o verighetă (inel de logodnă) care poartă gravate numele Sofiei Kendi și al lui Melchior Bogáthy. Având informația pe care o furnizează această piesă, precum și identitatea tehnicii de executare a tuturor podoabelor care alcătuiesc tezaurul, faptul că toate aceste obiecte au fost găsite în sicriul nr. 3 (cel exterior) ne face să susținem că ele au aparținut odinioară Sofiei Kendi, nepoată a Sofiei Patóchy.

Pe lângă cele două persoane amintite în cripta bisericii de la Cetatea de Baltă, în sicriul nr. 2 (cel din mijloc), în care nu s-au găsit decât fragmente textile⁷, a fost înmormântată fiica Sofiei Patóchy, soția lui Francisc Kendi.

Persoanele amintite au fost legate prin relații de familie de unele figuri marcante ale istoriei Transilvaniei în frământata ei perioadă, care a fost cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, avându-și rolul, timp mai îndelungat sau doar vremelnic, în vîltoarea evenimentelor politice. Tezaurul face parte din acele rare descoperiri care, pe lângă faptul că stau mărturie pentru măiestria aurarilor transilvăneni, ne prilejuiesc și evocarea cîtorva momente politice captivante, uneori chiar de reală însemnătate și profundă rezonanță, ale istoriei Transilvaniei.

Sofia Patóchy era fiica lui Francisc Patóchy (originar din Eperjes, cetate și localitate dispărută în fostul comitat Arad sau Zărand⁸), unul din cei mai puternici feudați ai vremii sale, care, pe lângă altele, poseda domeniul și cetatea din Gyula. Adept al partidei politice grupate în jurul lui Ioan Zápolya după dezastrul de la Mohács (1526), iar după moartea acestuia, al lui Ioan Sigismund și al Izabelei, el era un dușman înverșunat al lui Gheorghe Martinuzzi și al politicii expansioniste habsburgice. Fiica sa, în anul 1567, pe cînd soțul ei se afla în captivitate turcească, conducea apărarea cetății Szádvár (la nord de Miskolc, R.P. Ungară) împotriva armatei imperiale comandate de Lazăr Schwendi. Neputînd rezista mult timp superiorității forțelor militare atacante, ea obține liberă trecere pentru apărătorii cetății⁹. Atunci — probabil — vine în Transilvania unde soțul ei, Gheorghe Bebek, eliberat din captivitate la intervenția principelui Ioan Sigismund, era comandantul armatei acestuia din urmă.

Francisc Kendi, fratele lui Alexandru Kendi (unul din cei trei guvernatori de pe lângă Sigismund Báthory) se remarcă pe arena politică a vremii în anul 1575, cu ocazia înfringerii lui Gaspar Békés, care s-a ridicat în fruntea secuilor împotriva

mormîntată la Cetatea de Baltă, nu se poate găsi un răspuns mai plauzibil, decît că ginerele ei Francisc Kendi (vezi p. 221—222) era posesor al domeniului și cetății din Iernut, care ulterior va trece în proprietatea lui Melchior Bogáthy (vezi p. 222—223), soțul nepoatei Sofiei Patóchy. Inelul, făcînd parte probabil din bijuteriile familiare, va fi fost în posesia descendenților lui Melchior Bogáthy din a doua căsătorie. Din păcate, din inventarul Muzeului ardelean de odinioară nu reies numele defuncților, ale familiilor, în ale căror cripte a fost găsit inelul.

⁷ În Muzeul de istorie al Transilvaniei s-au păstrat fragmente de textile (IV 5055) în cazul cărora se menționează că provin din sicriul (nr. 2) al Clarei Patóchy. Fragmentele au fost însă achiziționate (sau inventariate) în anul 1940, deci după aproape o jumătate de secol de la descoperirile efectuate la Cetatea de Baltă și la 30 de ani după achiziționarea monumentului funerar (descriș la nota 4).

⁸ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, I, Budapesta, 1875, p. 249—255; Zsilinszky Mihály, *Patóchy Ferencz*, în *Századok*, 22 (1888), p. 611—621, 714—729.

⁹ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, I, p. 455, 496, 582—585; Nagy Iván, *Magyarország családjai*, Pesta, 1862, p. 155—156; Puruczki Béla, *Szádvár*, în *Élet és Tudomány*, XXVII (1972), nr. 52, p. 2479—2481.

lui Ștefan Báthory¹⁰. În anii următori el este menționat în documente în calitate de comite de Tîrnava¹¹. În septembrie 1584 conducea solia care ducea sultanului tributul Transilvaniei, iar în 1585, din nou în drum spre Constantinopol, se oprește la Tîrgoviște pentru a iniția tratative cu Petru Cercel, domnul Țării Românești, în problema căsătoriei acestuia cu una din nepoatele lui Ștefan Báthory, pe atunci rege al Poloniei¹². După mazierea sa, Cercel se refugiază în Transilvania, unde a fost închis. În acest răstimp Kendi intervine în repetate rânduri pentru eliberarea lui Petru Cercel. În castelul său de la Iernut îl adăpostește pe secretarul lui Cercel, genovezul Franco Sivori. Pe cei doi fii ai săi (Marcu și Ionaș) Cercel îi lasă în grija lui Kendi, care — după relatările lui Sivori — „i-a crescut în cinstea ce li se cuvenea ca fii de principe“ la moșia sa din Dătășeni¹³. Nu se știe, cărui fapt se datora generozitatea lui Kendi față de domnul mazilit al Țării Românești și ce motive au determinat eforturile depuse în favoarea cauzei acestuia.

Pe lângă activitatea sa politică, se știe că Francisc Kendi era unul dintre cei mai avuți oameni ai vremii sale. Proprietar a numeroase domenii, despre bogățiile sale în „pietre prețioase, bijuterii, valori în aur și argint“ circulau printre contemporani adevărate legende¹⁴. Exponent al politicii antihabsburgice, adept al menținerii alianței cu Poarta, Kendi (alături de fratele său Alexandru, de vărul său Gabriel, de Baltazar Báthory și Wolfgang Kovachóczy) a căzut victimă masacrului săvârșit de Sigismund Báthory, întors după prima abdicare în vara anului 1594. După moartea lui Kendi, averea sa a fost confiscată¹⁵.

Melchior Bogáthy, soțul fiicei lui Francisc Kendi, participă intens la viața politică din ultimii ani de la sfîrșitul secolului al XVI-lea și din primul deceniu al celui următor. În luna august 1598 a fost trimis la Cluj de către dieta întrunită la Sebeș, în întîmpinarea lui Sigismund Báthory revenit din nou și după a doua abdicare¹⁶. În ziua ce a precedat bătălia de la Șelimbăr, alături de Moise Székely (Secuiul), se afla în tabăra lui Mihai Viteazul, ca ostatec¹⁷. Dușman al Báthoreștilor, în acest răstimp încearcă probabil să cîștige încrederea lui Mihai, deoarece în 1600 Mihai Viteazul vroia să-l trimită în solie la Praga, dar la Mirăslău luptă deja împotriva acestuia, fiindcă la 20 noiembrie generalul Basta îl recomandă împă-

¹⁰ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, II, Budapesta, 1876, p. 440—448; Szádeczky Lajos, *Koronyáti Békés Gáspár*, Budapesta, 1887.

¹¹ Lázár Miklós, *Erdély főispánjai* (1540—1711), în *Századok*, 22 (1888), p. 33—34.

¹² Ștefan Pascu, *Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul sec. XVI*, Cluj, 1944, p. 62.

¹³ *Idem*, p. 71, 90.

¹⁴ Wolfgang Bethlen, *Historia de rebus Transsylvanicis*, III, Cibini, 1783, p. 486, 489.

¹⁵ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, IV, Budapesta, 1878, p. 569.

¹⁶ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, IV, 1878, p. 237—238. Dintr-o mărturie făcută ulterior de către Melchior Bogáthy în legătură cu această misiune, reiese că el locuia în „casa sa de la Cetatea de Baltă de unde a fost chemat noaptea la dieta întrunită la Sebeș și trimis la Cluj“. Familia Kendi avea posesiuni parțiale la Cetatea de Baltă, precum și un conac. La vremea amintită Melchior Bogáthy locuia aici cu familia sa. Dacă acest fapt indică înmormîntarea soției lui Melchior Bogáthy la Cetatea de Baltă, precum și a mamei Sofiei Kendi, care probabil după 1595 se retrăsese aici, nu găsim o explicație plauzibilă pentru prezența de odinioară a Sofiei Patóchy la Cetatea de Baltă, care decedază în anul 1583.

¹⁷ Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566—1608*, Cluj, 1928, p. 122—123.

ratului Rudolf II¹⁸. Însemnările cronicarului Ștefan Szamosközi lasă a se înțelege că între familia lui Mihai Viteazul și Melchior Bogáthy au existat relații după asasinarea lui Mihai Viteazul. Astfel, fiul lui Mihai, Pătrașcu, intervine prin comisarul imperial Krausenegh pentru înapoierea darurilor făcute în anul 1602 de către Doamna Stanca lui Bogáthy drept răsplată a serviciilor sale¹⁹. În anul 1604 i s-a alăturat lui Ștefan Bocskay, în iulie 1605 devine comandantul trupelor transilvănene. După alegerea lui Bocskay ca principe al Transilvaniei (18 septembrie 1605), pentru serviciile sale obține domeniul și castelul de la Iernut, confiscat de către Sigismund Báthory după asasinarea lui Francisc Kendi²⁰. Peste puțin timp însă este unul dintre candidații taberei nobiliare nemulțumite de Ștefan Bocskay. Decedează în vara anului 1606.

Ștefan Báthory, care a închinat acel monument funerar în amintirea soacrei sale Sofia Patóchy, comite de Crasna, frate cu Baltazar și cu cardinalul Andrei Báthory, era învingătorul trupelor turco-tătărești la Lompert, cu ocazia incursiunii care a avut loc în Sălaj în anul 1594. Pe lângă Ștefan Bocskay, este și el pretendent în anul 1604 la scaunul de principe al Transilvaniei.

După această scurtă evocare, în continuarea lucrării vom prezenta bijuteriile și podoabele care fac parte din tezaurul de la Cetatea de Baltă. Menționăm că obiectele care se află în prezent în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei reprezintă doar în parte tezaurul despre care informa în anul 1897 Szádeczky Lajos în raportul său. Dintr-o notă apărută în 1898 aflăm că obiectele descoperite la Cetatea de Baltă au fost trimise pe timp de o lună la Muzeul de artă decorativă din Budapesta, unde unele piese de îmbrăcăminte au fost restaurate și conservate, iar conducerea Muzeului ardelean, în contul contravalorii acestor lucrări, a cedat instituției amintite următoarele obiecte, considerate dublete: „1 brățară de aur, 6 podoabe mari, 4 podoabe mici, 2 peruzele”²¹. Pe lângă aceste obiecte a căror soartă o cunoaștem, pînă în momentul de față în colecțiile Muzeului de istorie al Transilvaniei nu s-au putut identifica cele 6 peruzele, 1 cercei, 2 brățări și agrafele de manta enumerate în raportul lui Szádeczky.

Tezaurul de la Cetatea de Baltă păstrat la Muzeul de istorie al Transilvaniei constă din: 1 inel de logodnă, 98 buc. de podoabe de diferite dimensiuni reprezentînd 8 (opt) variante. La stabilirea numărului variantelor s-a luat în considerare pe de o parte forma și structura podoabelor, pe de alta tehnicile aplicate la executarea pieselor, caracterul motivelor decorative, nuanțele coloristice ale emailului etc. Avînd în vedere numai forma și construcția podoabelor, ele reprezintă patru tipuri de bază.

1. Forma este concepută în așa fel, încît poate fi înscrisă într-un cerc cu diametrul de 3 cm, înălțimea podoabei fiind de aproximativ 2 cm (Pl. III, fig. 1). Privind construcția, acest tip se compune din trei părți: a) Casetă cu bază rotundă, cu diametrul de 1,5 cm, perforată la mijloc (fig. 2). La această casetă au fost aplicate ornamente marginale circulare, stilizate, concepute și ele ca niște

¹⁸ *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, IV, p. 568.

¹⁹ După relatările lui Szamosközy, darurile făcute de Doamna Stanca lui Bogáthy erau următoarele: trei mantale brodate cu aur și căptușite cu blană de ris; un cal foarte frumos cu hamuri și veșminte împodobite cu pietre scumpe; un lanț de aur în valoare de 1000 florini; un baston foarte frumos, pe care l-a adus Mihai din Țarigrad (cf. Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 163).

²⁰ Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 191, 194.

²¹ *ErdMúz*, XV (1898), p. 187, 616.

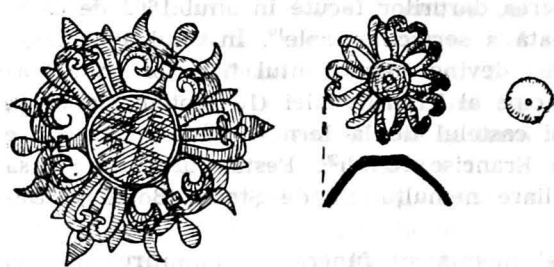

Fig. 2

Fig. 3

casete formate din foițe de aur de aproximativ 1 cm lățime, umplute cu email de diferite culori (alb, albastru, negru). Partea marginală circulară a podoabei era sudată de caseta centrală. b) Un corp în formă de semisferă, în partea superioară concavă, perforată la mijloc, iar pe margine ornamentată cu fire de sîrmă aplicate în spirală. Motivele din care se compune semisfera sînt formate de asemenea din casete conturate în formă de jumătate de S cu capetele afrontate și frunze. c) În partea concavă a semisferei este așezată o perlă perforată prin care trece un fir subțire de aur cu gămălie, cu ajutorul căruia cele trei părți componente ale podoabei sînt fixate de o urechiușă aflată pe dosul casetei. Aici se găsește sudată o plăcuță (aprox. 1×1 mm) pe care s-a imprimat sigla de meșter: VR (fig. 3). În tezaur se găsesc 50 de bucăți de podoabe avînd această formă, executate în manieră identică, dar sigla de meșter o găsim numai pe 15 bucăți. Casetele, alcătuite cu ajutorul plăcuțelor, al foilor de aur, care serveau la conturarea motifelor, au fost umplute cu email de culoare albă, albastră și neagră, avînd pe ele, pe alocuri, niște puncte, sau stelute aurite. Forma podoabelor, execuția părților marginale, precum și urechiușele aplicate pe dosul lor indică clar că ele nu aveau destinația de a servi ca niște nasturi, ci erau aplice decorative, cusute probabil pe mantaua (Pl. I. fig. 1) găsită în sicriul Sofiei Kendi. De altfel Szádeczky scria că nasturii găsiți în sicriul nr. 3 erau cusuți inițial pe o manta de culoare albastră, ulterior fiind demontați. În colecția de textile a Muzeului de istorie al Transilvaniei, cu ajutorul unor fotografii executate la puțin timp după descoperire, am reușit să identificăm această piesă de îmbrăcăminte, care însă e din catifea de culoare bordo.

1/a. Pe placa de aur ușor convexă, cu diametrul de 1,3 cm, s-au aplicat trei cercuri executate cu fire de aur dispuse în spirală. Pe segmentele exterioare ale cercurilor se află cîte o granulă. În spațiile libere ce se formează între cercurile tangențiale sînt casete în formă de frunze, în ele alternînd emailul albastru cu cel de culoare neagră, decorat cu puncte aurii. Între două casete se află elemente ornamentale trilobate. Din fața ornamentelor cu lobi pornesc trei plăci arcuite decorate cu fire de aur, dispuse în spirală, la întîlnirea arcurilor se formează un spațiu circular concav, perforat la mijloc, în care, probabil, era aplicată o perlă, precum și trei casete umplute cu email negru. Pe dosul plăcii de metal se află o urechiușă. Podoaba nu are siglă de meșter (Pl. IV, fig. 2; podoaba 2 color).

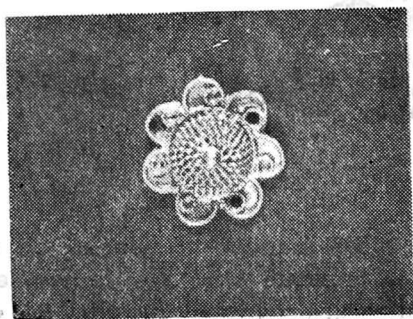

Fig. 4

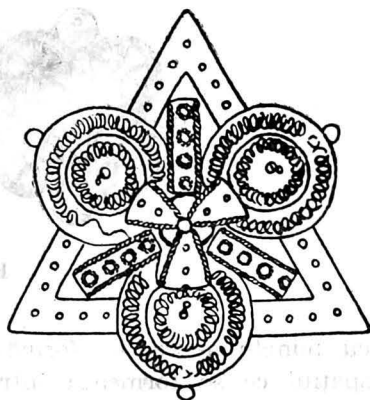

Fig. 5

1/b. Rozetă cu 7 loburi, cu diametrul de aproximativ 1 cm. Lobii au o bordură în filigran. În mijlocul rozetei se află o semisferă alcătuită din fire dispuse în spirală în rânduri suprapuse, iar în centrul semisferei se află o granulă, pe dosul plăcii de metal o urechiușă. Podoaba nu are siglă de meșter. Marginile lobate sînt perforate — probabil — cu scopul aplicării podoabei (fig. 4).

2. Forma este un triunghi echilateral, latura de 2 cm. Pe placa de aur ușor convexă, de-a lungul laturilor se observă o casetă de aproximativ 1 mm lățime, umplută cu email de culoare neagră decorat cu puncte aurite. Laturile sînt întrerupte de trei casete în formă de cerc, în interiorul acestora sînt dispuse două cercuri concentrice executate cu fire de aur în spirală. Centrul acestor casete este perforat. Firele de aur, care au ca terminație cîte o granulă, sînt fixate prin aceste orificii de urechiușă aflată pe dosul plăcii de metal. În mijlocul podoabei sînt aplicate trei motive de formă lanceolată, dar subțiate la ambele capete, umplute cu email albastru deschis. Conturul acestor motive e format din filigran (email filigranat). În spațiile ce se formează între motivele amintite sînt aplicate trei plăci arcuite de aproximativ 1 mm lățime, orientate spre unghiurile podoabei, avînd la margine fire filigranate, precum și trei casete circulare cu email alb. Pe dosul podoabei, bătută pe o plăcuță, sudată, apoi pe placa de metal, este sigla de meșter: VR (fig. 5; Pl. III. fig. 2).

2/a. Forma se înscrie într-un triunghi echilateral de 1,3 cm. Pe placa de aur s-au aplicat trei casete în formă de cerc, avînd la mijloc cîte o semisferă înconjurată de fire de aur dispuse în spirală. Pe segmentele exterioare la perimetrul casetelor circulare se află cîte o granulă. Casetele amintite sînt tangente, iar în spațiile formate de segmentele perimetrului se află niște casete trilobate cu email alb, decorat cu puncte aurii. Plăcile arcuite sînt și aici mărginite de sîrme dispuse în spirală, la întîlnirea arcurilor e un spațiu circular, ușor concav, perforat. Aici era probabil montată, cu ajutorul unui fir terminat într-o granulă, o perlă. Podoaba nu are siglă de meșter (Pl. IV, fig. 1; podoaba 1 color). Pe dosul ei se află o urechiușă.

2/b. Forma unui triunghi echilateral, latura de 1 cm. Pe placa de aur s-au aplicat trei cercuri conturate de filigran. De pe perimetrul acestor cercuri pornesc patru arcuri executate din fire de aur, care la punctul de unire au cîte o granulă. În mijlocul podoabei vedem trei casete umplute cu email alb,

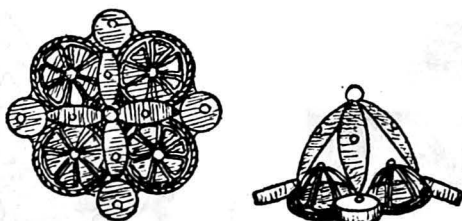

Fig. 6—7

decorate cu puncte negre, de formă lanceolată, cu granulă în punctul de întâlnire. În spațiul ce se formează între cercurile tangente sînt așezate trei casete cu email bleu-ciel, într-o altă variantă email negru punctat cu alb. Pe dosul plăcii de aur se află o urechiușă. Nu are siglă de meșter (Pl. III, fig. 3).

3. Forma se înscrie într-un pătrat cu laturile de 1,2 cm. Pe placa de aur care servește ca fond, ușor convexă, pe laturile pătratului s-au aplicat patru cercuri de pe perimetrul cărora pornesc patru arcuri executate din fire de aur, la punctul de întâlnire al acestora este așezată o granulă (fig. 6).

În colțurile pătratului se află cîte o casetă cu email de culoare bleu-ciel, cu puncte aurite. În centrul podoabei, pornind din partea interioară a casetelor circulare, sînt dispuse patru casete romboidale cu email alb, decorat cu puncte aurii, în vîrfurile acestor casete aflîndu-se cîte o granulă (fig. 7). Deși pe dosul plăcii nu este urechiușă, și acest tip de podoabă avea destinația de a fi aplicat, deoarece placa este perforată în trei locuri. Podoaba nu are siglă de meșter.

3/a. Forma pătrată cu laturile de 1,4 cm. Colțurile sînt lucrate în gen de ornamente trilobate. La mijlocul laturilor s-au aplicat cercuri încadrate cu filigran, de pe perimetrul cercurilor pleacă niște arcuri executate din fire de aur, avînd în punctul de unire cîte o granulă. În centrul podoabei sînt așezate patru casete ușor convexe, de formă lanceolată. La punctul de întâlnire a vîrfurilor superioare ale casetelor se află o granulă. În partea inferioară a casetelor, aplicate pe placa de fund, orientate în direcția colțurilor pătratului, sînt patru casete umplute cu email negru decorat cu puncte aurii. Pe laturile pătratului lîngă cercurile amintite se află cîte două casete circulare încadrînd cîte o urechiușă. Casetele sînt emailate cu alb și puncte aurii. Podoaba nu are siglă de meșter (Pl. IV, fig. 3; podoaba 3 color).

3/b. Formă pătrată cu laturile de 1,5 cm. În cele patru unghiuri sînt aplicate ornamente în formă de cerc, mărginite cu fire subțiri de aur lucrate în spirală, în centrul cercurilor aflîndu-se cîte o granulă. Laturile pătratului sînt alcătuite de patru casete în formă de semilună, avînd la cele două colțuri casete umplute cu email de culoare bleu-ciel. În centrul pătratului sînt aplicate patru casete de formă romboidală avînd în punctul de întâlnire o granulă. În casete e email alb decorat cu trei puncte aurii. Placa de metal care servește ca fundal este perforată în patru locuri. Podoaba nu are siglă de meșter (Pl. IV, fig. 4; podoaba 4 color).

Inel de logodnă (fig. 8), de 0,4 cm lățime, diametrul interior între 1,5—1,7 cm (piesa este ușor turtită). Marginile ușor rotunjite, pe partea exterioară se află următoarea inscripție gravată cu majuscule:

KENDI . SOPH(IA) . BOG(ÁTHI) . MENIHART

Fig. 8

După cum reiese din descrierile anterioare, podoabele prezentate fie că au aplicate niște urechiușe, fie că sînt perforate, ceea ce denotă că ele au fost create pentru a răspunde unei funcționalități, și anume la decorarea pieselor de îmbrăcăminte și de accesorii de această natură. Tipul de podoabă nr. 1 — după cum am mai arătat — a fost aplicat pe o manta, probabil, în partea din față, de-a lungul tivurilor marginale. Tipurile 2/b și 3 serveau la decorarea unei bonete de catifea de culoare bordo (Pl. III, fig. 3; fig. 6—7). Pe această piesă se observă urmele a încă 55 de podoabe de tipul celei descrise la 2/b și 10 urme ale nr.-ului 3. Boneta găsită în sicriul nr. 3 mai păstrează și astăzi pe ea cîteva podoabe din tipurile amintite.

Tipurile 1/b, 2, 2/b și 3 au fost cusute pe o bandă de catifea lungă de 45 cm și lată de 2,5 cm, avînd la cele două extremități cîte un șnur care servea la legarea benzii în jurul gîtului. Pe lîngă podoabele amintite, banda de catifea era ornamentată cu mici perle, bobite de aur perforate, granate, precum și cu motive compuse din email alb în formă de prismă de $10 \times 2 \times 2$ mm, cu marginile aurite, deasupra prismelor găsindu-se cîte 3 mărgelile (granate) mici. Prismele sînt dispuse în linie de raze întretăiate, în unghiurile ce se formează astfel se află cerculețe formate din fire de aur dispuse în spirală. Dacă podoabele aplicate pe banda de catifea impresionează prin finețea lor, denotă măiestria aurarului care le-a făurit, alcătuirea șirurilor de motive, dispunerea, combinarea tuturor elementelor decorative aflate pe ea, mărturisesc despre îndemînarea, fantezia și simțul pentru frumos al persoanei care le-a aplicat (Pl. I, fig. 3).

Variantele podoabelor 1/a, 2/a, 3/a, 3/b nu le găsim aplicate pe piesele sus-amintite. Din forma 3/b nu s-a păstrat decît un singur exemplar. Anterior am mai arătat că în raportul său, descriind condițiile de descoperire a tezaurului de la Cetatea de Baltă, Szádeczky amintește de trei brățări alcătuite din plăci de aur emailate și din verigi de lanț. Avînd în vedere forma relativ plată, mai puțin convexă a tipului 3/a (Pl. IV, fig. 3; podoaba 3 color), față de celelalte variante, urechiușele aplicate pe laturile pătratelor, s-ar putea presupune că aceste forme nu serveau ca podoabe de îmbrăcăminte, ci ca părți componente ale brățării amintite, urechiușele servind la introducerea firelor care asigurau înșirarea plăcilor emailate. Împotriva acestei presupuneri pledează faptul că pe toate cele patru laturi ale pătratului au fost aplicate asemenea urechiușe.

Obiectele care alcătuiesc tezaurul de la Cetatea de Baltă sînt de fapt podoabe vestimentare, aplice, care serveau pentru ornamentarea îmbrăcămînții nobiliare

de ceremonie, sporindu-i aspectul fastuos. Aplicele de factura celor prezentate erau întrebuintate exclusiv în recuzita vestimentară feminină. Realizarea lor reclama, pe lângă îndemînare deosebită și timp, cunoașterea perfectă a mai multor tehnici de lucru.

În cazul tuturor podoabelor se observă folosirea procedului granulării. Sfere de aur, de diferite mărimi, granulele sînt dispuse, în general, ca încununare a ornamentelor, fixate cu ajutorul unor fire de aur pe reversul fondului de metal, pe suprafața ori pe laturile podoabelor, în aceste din urmă cazuri însă prin folosirea unui praf de sudură. Semisferele de pe aplicele 2/a, motivele trilobate aflate la colțurile podoabelor 3/a au fost finisate prin cizelare. Suprafața podoabelor 1/a, 2, 2/a a fost decorată și cu un alt procedeu, anume, prin folosirea firelor de aur lucrate în spirală. Pentru executarea decorurilor s-a folosit și filigranul, procedeu tehnic pe care îl regăsim în două variante: a) sudate pe fondul de metal cu ajutorul unui singur fir, sau cu două fire răsucite s-au executat ornamente geometrice (cercuri), filigranul formînd modelul, motivul; b) emailul filigranat. Și în acest caz sîrmele răsucite formează conturul motivului. În spațiul astfel delimitat s-a aplicat emailul colorat, albastru-deschis.

Tehnicile de decorare, cizelarea, granularea, filigranul, sînt procedee observate deja pe primele piese păstrate de la meșterii transilvăneni. Granulele, sferile, perlele, fine de argint sau de aur, dispuse în șiruri dese sau cîte unul, erau folosite pe scară largă în argintăria gotică transilvăneană²². Emailul filigranat, procedeu de decorare de mare efect, preluat din nord-estul Italiei, era poate cel mai preferat de aurarii transilvăneni în secolul al XV-lea. Ca exemplu menționăm potirul executat la comanda lui Benedict Suky pentru episcopia de la Alba Iulia, în jurul anului 1440, de către un meșter aurar clujean²³. Perioada de maximă înflorire și răspîndire a acestei tehnici de decorare poate fi considerată secolul al XVI-lea, cu precădere prima jumătate a acestuia, dar ea este des întrebuintată și în secolul al XVII-lea, mai cu seamă pe obiecte cu caracter laic (bijuterii, aplice, paftale, cingătoare etc.). Ca exemple amintim cele două paftale (Heftel), păstrate în Muzeul de istorie al Transilvaniei, realizate de aurarul brașovean Michael Neustädter²⁴.

Tezaurul de la Cetatea de Baltă ne oferă prilejul să introducem în circuitul științific din țara noastră, față de cele prezentate, o tehnică nouă de decorare utilizată de aurarii transilvăneni, apărută aproximativ pe la mijlocul secolului al XVI-lea (deceniile 6—7), denumită „email transilvănean“. Cea mai veche lucrare — cunoscută de noi — pe care apare acest procedeu de decorare este un pandantiv, aparținînd reginei Izabela (mama principelui Transilvaniei Ioan Sigismund)²⁵. Această podoabă ne determină să stabilim apariția procedului în cauză, în perioada amintită (fig. 9).

²² Corina Nicolescu, *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973, p. 13—41; Julius Bielz, *Arta aurarilor sași din Transilvania*, [București], 1957, p. 17—23.

²³ Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, [București], 1954, p. 203.

²⁴ Muzeul de istorie al Transilvaniei, nr. inv. F 3078—3079 (II 1533—1534).

²⁵ Lucrarea se află în posesia Muzeului Național al Ungariei, Budapesta (cf. H. Kolba Judit — T. Németh Annamária, *Ötvösművek*, p. 32, fig. II).

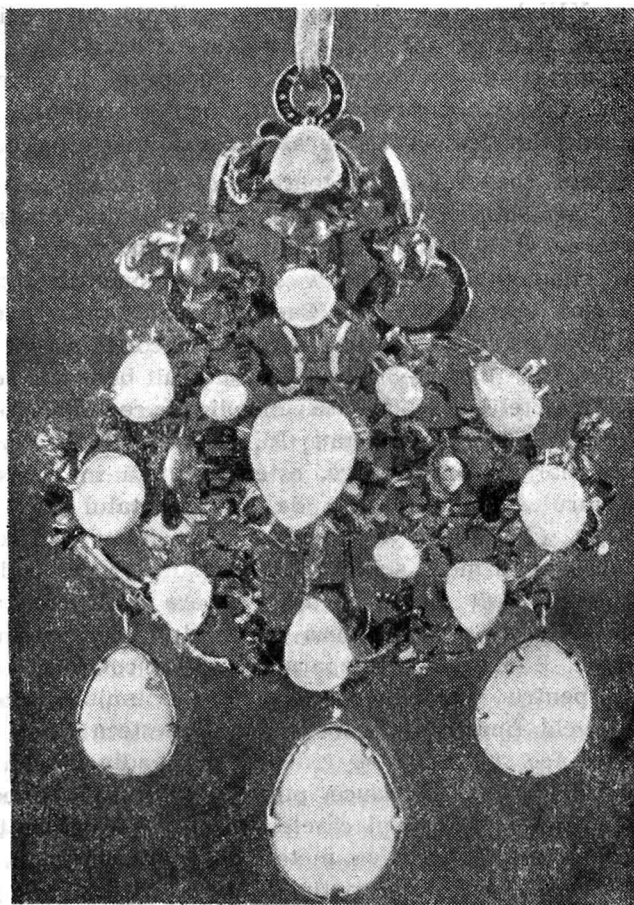

Fig. 9

Denumirea de „email transilvănean“ a apărut încă la sfârșitul secolului al XIX-lea în literatura de specialitate²⁶. Datorită unor descoperiri făcute în vremea aceea, atenția specialiștilor a fost reținută de o tehnică neobservată pînă atunci. Primii care au descris acest procedeu îl asemuiau cu emailul cloasonat (émail cloisonné), tehnică de origine bizantină, dar l-au denumit „email transilvănean“²⁷. Denumirea se datora, de fapt, interpretării eronate a unei mențiuni aflate în inventarul din anii 1487—1520 al episcopiei din Eger (R. P. Ungară). Din cercetarea mai atentă a inventarului a reieșit ulterior că mențiunea se referea la lucrările poleite „modo transilvano“ și nu la cele emailate²⁸. Cu toate acestea, cercetările au dovedit că pe lîngă o serie de alte tehnici cu vechime de mai multe

²⁶ *Jahrbuch der kaiserlich-königlichen Central Commission*, vol. III, Viena, 1859, nota 112—113. Este prima lucrare în care s-a încercat definirea, sintetizarea trăsăturilor „emailului transilvănean“.

²⁷ Kövér Béla, *Az erdélyi zománcról*, în *ArchÉrt*, XV (1895), p. 289—290.

²⁸ Nagy Albert, *Registrum seu Inventarium omnium rerum existentium in dominio Episcopatus Agriensis Consignatum per Manus Revdi D. Thadei Lardi, Custodis Agriensis. Revndo et Illmo D. Domino Herculi pio, de Sabuandia, Gubernatori generali Agriensi etc.*, în *ArchKözl*, VII (1868), p. 150—155.

secole, în veacul al XVI-lea apare și una nouă, aplicată cu predilecție în atelierile transilvănene, tehnică a cărei folosire nu a fost observată pe lucrările executate de către meșterii aurari ai vestitelor centre europene de orfevrărie (Augsburg, Nürnberg, Bardejov, Levoča, Košice etc.). Originea procedeului trebuie deci căutată în atelierile centrelor transilvănene ale acestui meșteșug artistic.

Esența procedeului constă în următoarele: a) pe un fond de metal (aur sau argint) din benzi, plăci subțiri, fine, se aplicau prin sudare niște casete de mici dimensiuni. Benzile, ca și în cazul emailului filigranat, serveau la realizarea modelului, motivului ornamental, exclusiv vegetal și geometric (frunze, lujeri, romburi, motive de formă lanceolată etc.). Casetele erau umplute cu email alb, negru, albastru (de la albastru închis la bleu-ciel) decorat prin adâncire cu puncte sau stelute aurii (Pl. III, fig. 2—3). b) Cu ajutorul benzilor se formau casetele umplute cu email. Casetele erau sudate una lângă cealaltă, formându-se un șir de combinații de motive care se repetau (Pl. III, fig. 1). În cazul tipului de podoabă nr. 1, partea marginală, circulară, este executată în această din urmă manieră. În cazul tezaurului de la Cetatea de Baltă metalul care s-a folosit la sudare este de finețea (de titlul) aurului din care s-au confecționat podoabele, încît nici nu se observă urmele sudării. Menționăm că pe podoabele care alcătuiesc tezaurul nu s-a folosit email de altă culoare decît cele amintite (alb, negru, albastru). Casetele cu email crează modelului, fiecărui motiv ornamental, forme tridimensionale. Emailul era preparat dintr-un colorant, oxid de metal (de ex. oxid de cobalt pentru culoarea bleu), clei, o anumită cantitate de cuarț în formă de praf de sticlă fină etc. Compoziția se amesteca și se aplica la rece în casetele amintite; în această stare, se realizau prin adâncire punctele și stelutele aurii, apoi emailul era lăsat să se usuce, pînă ce se întărea. Uneori pe suprafețele care urmau să fie emailate, pe fondul casetei, se observă asperități, de bună seamă pentru a ușura aderarea emailului la metal. Emailarea la rece era un procedeu destul de ușor realizabil, dar și mai puțin durabil. Printre cele peste 98 de piese ale tezaurului se găsesc în număr redus podoabe în casetele cărora emailul s-a păstrat intact.

Referitor la noțiunea de „email transilvănean“, în literatura de specialitate există o serie de păreri: 1. Îl identifică cu emailul filigranat, arătînd că expresia „modo transilvano“ care apare în „inventarele străine“ se referă la acest tip de email²⁹. 2. Într-o altă concepție noțiunea a însemnat combinarea emailului filigranat cu cel aplicat în casete³⁰. 3. Emailul transilvănean constă din procedeul următor: pe un fond din metal se aplicau casete umplute cu email alb, albastru, negru, verde și roșu (!), care era decorat cu buline aurii sau perle. În spațiile libere dintre motive se aplicau ornamente stilizate (lujeri, vrejuri, forme de petale, frunze etc.) realizate cu filigran. În cazul în care motivele ornamentale delimitate de casete aveau o suprafață emailată mai mare (de ex. motivul de lălea), pentru obținerea unui efect artistic nervurile erau pictate, retușate, cu diferiți coloranți, obținuți din oxizi de metal (Pl. V, fig. 1)³¹. Din plăci de metal (de obicei aramă) fără marginile îndoite în sus, se realiza motivul (frunze, flori cu petale etc.). Suprafața acestora era emailată în straturi groase, opace, aplicate la cald (!)

²⁹ Julius Bielz, *op. cit.*, p. 20.

³⁰ Pentru părerile care existau, referitor la emailul transilvănean, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cf. Kövér Béla, *op. cit.*, p. 291—297.

³¹ Divald Kornél, *A magyar íparművészet története*, Budapest, 1929, p. 175.

care apoi erau pictate cu diferite culori (alb, verde, roșu, roz, galben, portocaliu), obținându-se astfel efecte artistice de mare bogăție coloristică (Maler-Email). Motivul realizat astfel era apoi aplicat pe fondul de metal al obiectului care urma să fie executat (Pl. V, fig. 2—4)³². Toate variantele amintite serveau atât la decorarea suprafeței obiectelor de cult (potire, pocale etc.), cât și la cele cu caracter laic (podoabe, aplice, pandantive, diademe, catarama etc.).

În fond variantele anterior prezentate — în afară de prima — referitoare la ceea ce era emailul transilvănean acoperă noțiunea, dar cu rezerva că procedeele de realizare reprezintă fazele acestuia, apărute în decurs de aproape un secol. Pe când varianta observată la podoabele nr. 1, 1/a, 2, 2/a, 3 etc. din tezaurul în cauză este folosită începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea³³, procedeele descrise mai sus la punctul 3 și 4 apar în practica decorativă a aurarilor transilvăneni aproximativ în deceniile 3—4 ale secolului al XVII-lea³⁴. Din punct de vedere cronologic — după părerea noastră — podoabele de la Cetatea de Baltă reprezintă prima variantă a aceluși procedeu de decorare care, cucerindu-și o binemeritată faimă prin frumusețea sa — datorită operelor păstrate — a rămas consemnat în istoria artei decorative europene sub denumirea de „email transilvănean“.

Menționăm că, la fel ca emailul filigranat, nici cel pictat (varianta de la punctul 4) nu este o tehnică de decorare de origine transilvăneană, dar acesta din urmă, datorită modificărilor, fazelor de evoluție prin care trece în atelierele transilvănene, cîștigă o serie de particularități decorative locale. Emailul aplicat în casete, prin posibilitățile pe care le oferea acest procedeu în realizarea formelor și motivelor (dovadă piesele care alcătuiesc tezaurul de la Cetatea de Baltă) poate fi considerat o creație originală a meșterilor transilvăneni.

Motivele podoabelor realizate prin casetare sînt geometrice și vegetale, cercuri, romburi, motive în formă de fus, lanceolate, frunze, motive de flori cu trei petale. Casetele în formă de romburi, de fus, cele lanceolate etc. sînt așezate în mijlocul podoabelor, vertical, în linie ușor arcuită spre centrul podoabei, înscriind astfel de exemplu o floare cu trei sau patru petale (nr. 2, 2/b, 3, 3/a, 3/b). Pentru împodobirea pieselor au fost folosite și perle veritabile piriforme și rotunde (nr. 1, 1/a, 2/a).

³² Julius Bielz, *op. cit.*, p. 23—26; Angéla Héjji-Détári, *Anciens bijoux hongrois*, Budapest, 1969, p. 60, 64; S. Mihálik, *L'émaillerie de l'ancienne Hongrie*, Budapest, 1961, p. 21, 34.

³³ Vezi nota 25—26. Din informațiile pe care ni le oferă statutele breslei aurarilor din Debrețin reiese că în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (după 1557) începe folosirea unui nou procedeu de emailare și lucrările (agrafe, podoabe, aplice etc.) realizate folosind motive decorative florale, emailate, însoțite de mărgelile (pietre?), încep să aibă căutare din ce în ce mai mare. Menționăm că breasla aurarilor din Cluj avea legături strînse, pe lângă cea din Oradea, și cu breasla aurarilor din Debrețin. Amintim ca exemplu înțelegerea din anul 1563 privind statutul calfelor și al ucenicilor. Presupunem că relații existau și în sensul cunoașterii, informării reciproce privind anumite procedee de lucru folosite. Acest proces, „schimb de experiență“, se realiza prin peregrinările, „călătoriile“ calfelor, obligatorii, prescise de către statutele breslelor.

³⁴ Cea mai veche piesă lucrată în această tehnică, dar fără filigran, pare să fie o teacă de sabie, care a aparținut lui Ștefan Báthory (vezi p. 223), decedat în anul 1605. Analogia aproape perfectă, privind realizarea „emailului casetat“, a lucrării sus-amintite, cu sabia principelui Ioan Kemény (†1662) ne face să ne exprimăm îndoiala în privința datării timpurii a primei lucrări prin atribuirea ei; vezi și nota 32.

Pe reversul fondului de metal al podoabelor nr. 1 și 2 se află sigla de meșter VR; celelalte tipuri, precum și variantele acestora, nu au fost marcate. Concepția formelor privind construcția, maniera de executare a diferitelor procedee de decorare, exigența cu care a fost realizată fiecare piesă în parte, precum și faptul că ele au aparținut numai unei singure persoane, fiind găsite în sicriul nr. 3, ne fac să susținem că toate cele 98 bucăți de podoabe reprezintă lucrările unui singur meșter. Notăm că fondul de metal de dimensiuni reduse în cazul unor piese (de ex. 2/b; Pl. III, fig. 3) nu permitea aplicarea semnului de meșter, realizat în maniera pe care o observăm pe podoabele 1 și 2. Semnele de meșter constând din inițiale erau în general bătute cu instrumente speciale. Semnul folosit de creatorul podoabelor descoperite la Cetatea de Baltă prezintă o anumită particularitate. El a fost aplicat prin presare sau turnare pe niște plăci de aur de aproximativ 3×3 mm și apoi sudat pe reversul fondului de metal (fig. 3).

Podoabele executate în maniera celor prezentate, marcate cu semnul de meșter amintit, au fost descoperite în anii 1931, respectiv 1933, într-o criptă din biserica localității Csenger (R. P. Ungară)³⁵, iar în apropierea localității Szolnok (R. P. Ungară) în anul 1901 s-au găsit trei podoabe marcate cu semnul VR³⁶. Printre obiectele descoperite la Csenger se află o serie de alte podoabe identice, sau concepute și executate în mod similar cu cele de la Cetatea de Baltă, având însă pe ele semnele următoare: I A L; A D; B H, turnate pe mici plăci de aur și sudate pe fondul de metal³⁷.

Podoabe vestimentare din aur identice ca forme și procedee de decorare cu tipurile 2/b, 3/a din tezaurul de la Cetatea de Baltă au fost descoperite și în necropola de la Buda (jud. Buzău), în număr de 8 bucăți³⁸. Printre ele se găsește o formă rotundă cu o emisferă ajurată înconjurată de ornamente (casete) în formă de S, care inițial erau emailate. Pe marginea podoabei se observă niște casete de mici dimensiuni, rotunde. În una dintre acestea se păstrează încă emailul albastru. Casete alcătuite în formă de jumătăți de S întâlnim și pe podoaba descrisă la nr. 1, dar luată în întregime, forma a doua din cadrul descoperirii de la Buda — Buzău reprezintă o combinație de motive, realizată prin procedeul de decorare a emailului transilvănean, neîntâlnită în descoperirile la care ne-am referit (Csenger, Szolnok, Cetatea de Baltă). Podoabele de la Buda au fost încadrate cronologic ca fiind executate în secolul al XVI-lea, specificându-se proveniența lor transilvăneană.

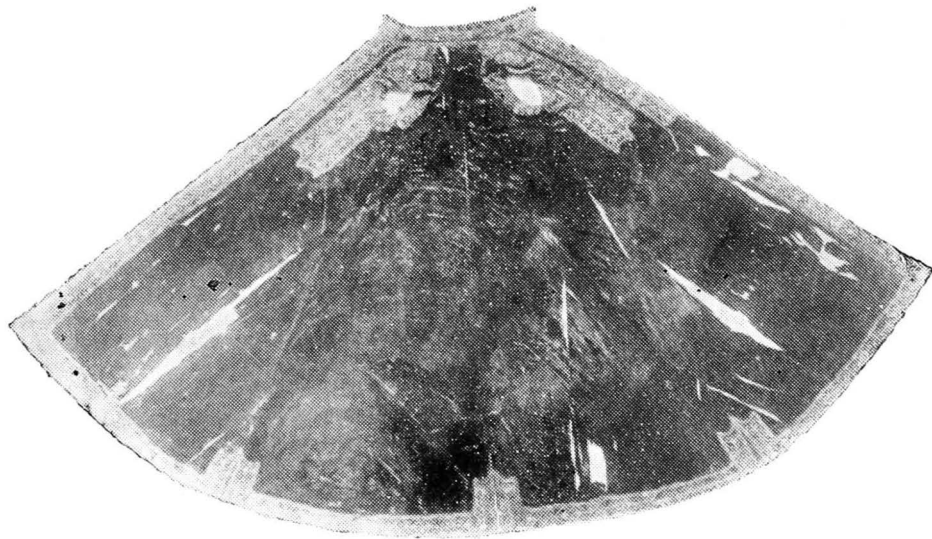
După cum am mai arătat, în tezaurul de la Csenger, pe lângă piesele marcate cu VR, s-au găsit și podoabe care poartă semnele a încă patru meșteri. Unele din lucrările realizate de aurarul care folosea ca siglă literele H D sînt identice cu cele care sînt însemnate cu V R, găsite tot în acest tezaur. Cele trei podoabe găsite în apropierea orașului Szolnok poartă de asemenea semnul V R. Avem de-a face deci cu două descoperiri pe o arie relativ restrînsă, precum și cu alte două (Cetatea de Baltă, Buda-Buzău) mai dispersate ca spațiu geografic, dar identice, sau asemănătoare ca forme, procedee de realizare, ornamenta-

³⁵ Höllrigl József, *A csengeri református templom kriptájának leletei*, în *ArchÉrt.*, XLVII (1934), p. 97—106.

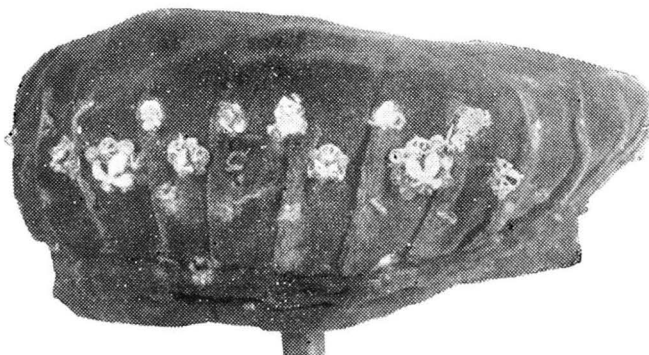
³⁶ Informația ne-a furnizat-o Dr. H. Kolba Judit de la Muzeul Național al Ungariei, Budapesta.

³⁷ Höllrigl József, *op. cit.*, p. 97—106.

³⁸ Marin Matei Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970. p. 31, catalog nr. 169.

1

2

3

Pl. I

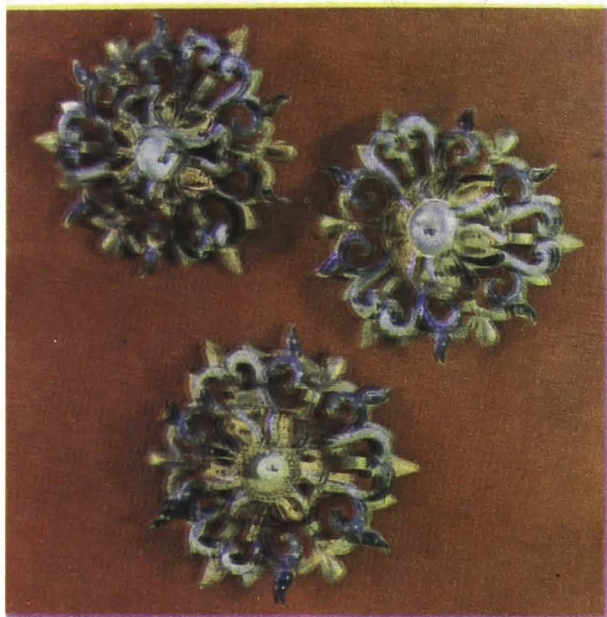

1

2

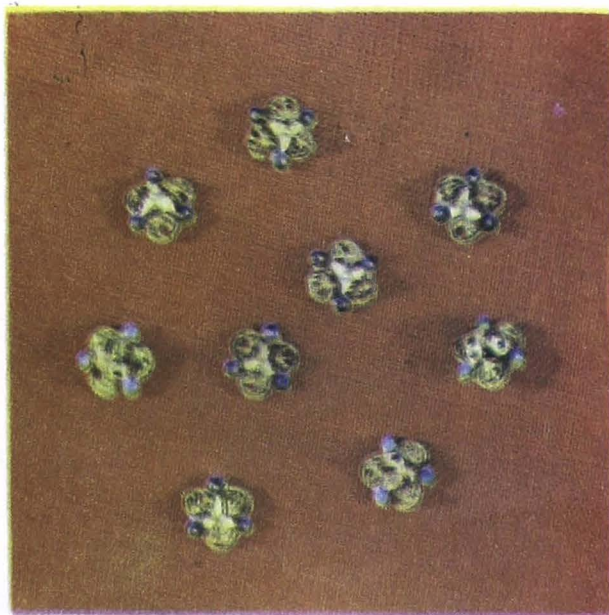
Pl. II

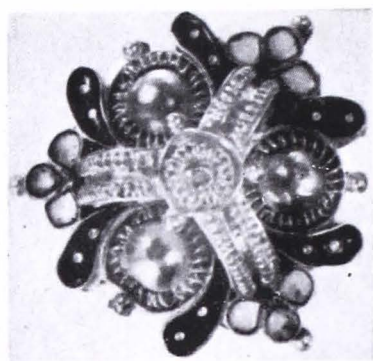
1

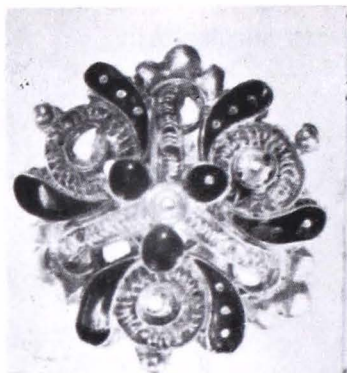
2

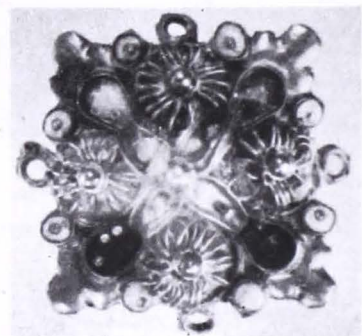
3

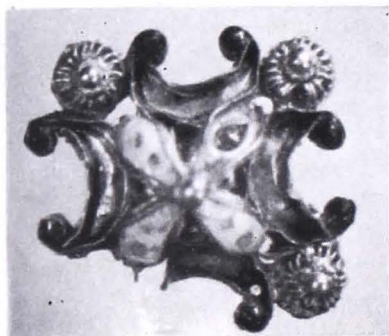
1

2

3

4

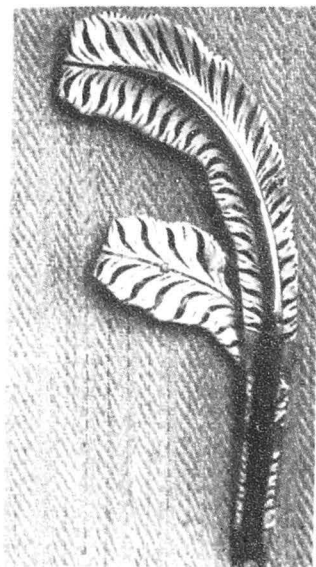
5

1

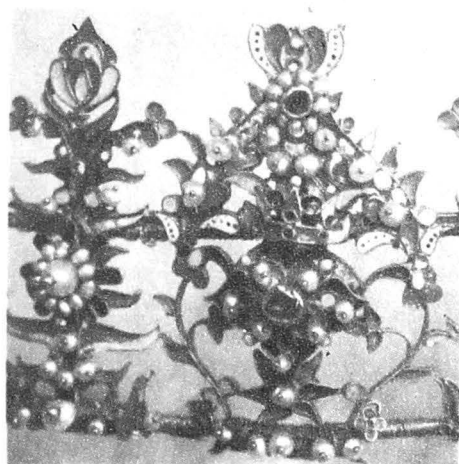
2

3

4

5

Planșa VI

ție decorativă, servind aceleiași funcționalități. Excluzînd în cazul de față obiectele de la Buda-Buzău, deoarece cu ocazia publicării acestora nu s-a menționat dacă ele poartă ori nu siglă de meșter, putem constata că în trei descoperiri apar lucrările unuia și aceluiași meșter. Faptul că în tezaurul de la Csenger apar obiecte marcate, cu cinci semne diferite, ar putea să ne călăuzească spre formularea ipotezei că formele de podoabe, tipurile, variantele care alcătuiesc tezaurele respective erau atît de preferate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, încît meșterii aurari se imitau reciproc. Aceasta însă nu-i obliga să-și marcheze lucrările în aceeași manieră, adică să nu folosească semne bătute în adîncime, conform obiceiului general al vremii. Ba mai mult, literele semnelor de meșter au același caracter, redată fiind în ligatură. În lumina celor arătate opinăm pentru faptul că semnele ascund numele a mai mulți meșteri, care au trăit aproximativ în aceeași perioadă și în același centru de orfevrărie din Transilvania. La întrebarea, care va fi fost acest centru, în faza actuală a cercetărilor nu se poate răspunde cu certitudine. Avînd în vedere finețea obiectelor, măiestria cu care au fost executate, dintre centrele transilvănene, pe lângă Brașov, Sibiu, Mediaș sau Sighișoara, doar Clujul poate fi luat în considerare. Sîntem de părere că meșterul care folosea ca semn literele V R (dar și ceilalți, ale căror inițiale apar pe podoabele de la Csenger) era aurar clujean.

În favoarea părerii de mai sus pledează următoarele argumente: de pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea, apoi cu precădere în secolul următor, chiar și pînă pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, tehnica de lucru preferată a aurarilor din Brașov și Sibiu era modelarea în relief, ciocănitul (ornamente lucrate *au repoussé*)³⁹. Pe lângă ornamentația realizată *au repoussé*, în practica lor meșteșugărescă folosirea procedului emailării a avut un rol secundar chiar și în perioada de apogeu a emailului pictat. În schimb, pentru folosirea pe scară largă a procedului realizat prin aplicarea emailului în casete, pentru rolul ce l-au avut acestea în decorarea suprafeței obiectelor de orfevrărie încă și în secolul al XVII-lea, stă mărturie potirul executat de aurarul clujean Ștefan Brózer, în anul 1640, pentru biserica reformată din Cluj, la comanda principelui Transilvaniei Gheorghe I Rákóczi⁴⁰. Concepția de realizare a elementelor decorative (Pl. V, fig. 1, casete umplute cu email, nuanțele de culori ale acestuia) aplicate pe baza și pe piciorul zvelt al potirului, pe partea dintre nodul și „cuppă” acestuia, presupune existența unei practici de mai îndelungată tradiție, de acest gen în atelierele clujene.

Din primele decenii (2—3) ale secolului al XVII-lea ne sînt cunoscute o serie de alte lucrări realizate în atelierele clujene, folosind procedeul „emailului transilvănean” în variantă identică podoabelor de la Cetatea de Baltă. Dintre acestea amintim o diademă de aur (fragment din diademă, pl. V, fig. 5). Menționăm și faptul că cunoscutul aurar Petru Kecskeméti, în timpul peregrinărilor sale, ajunge să lucreze și în diferite centre din Transilvania. Din însemnările sale privind procedeele de lucru folosite de aurari aflăm că în timpul șederii sale la Cluj, a reușit să acumuleze o bogată experiență în primul rînd în tehnica emailării⁴¹.

³⁹ Julius Bielz, *op. cit.*, p. 21—30; Corina Niculescu, *op. cit.*, p. 51—55.

⁴⁰ Piesa se află la Muzeul Național al Ungariei, Budapesta, nr. inv. 1926.90 (cf. și H. Kolba Judit — T. Németh Annamária, *op. cit.*, p. 38—39).

⁴¹ Ballagi Aladár, *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve*, în *ArchÉrt*, 3 (1884), p. 201—334; vezi și nota 33.

Argumentele enumerate se înscriu, desigur, în sfera presupunerilor, deoarece studiarea registrelor breslei aurarilor din Cluj nu ne-a furnizat date care să facă posibilă identificarea persoanei meșterului aurar care își marca lucrările cu inițialele VR⁴². Creatorul podoabelor descoperite la Cetatea de Baltă face parte din rîndul a mai multe generații de meșteri aurari clujeni pentru noi anonimi. Identificarea lucrărilor executate în atelierele clujene, în general, este îngreunată pe de o parte de faptul că abia statutul breslei aurarilor din anul 1561 conține dispoziții privitoare la folosirea semnului de meșter⁴³. Pe de alta, numai în secolul al XVIII-lea a fost introdus obiceiul de a marca operele executate, cu ștampila de probă, care era totodată însemnul orașului, folosit pentru toate lucrările executate în centrul respectiv de orfevrărie⁴⁴. Pe lucrările realizate în atelierele din Cluj, numai din secolul al XVIII-lea începînd putem desluși pe lângă semnul de meșter semnul orașului: o poartă cu grilaj, cu cele trei bastioane⁴⁵. Astfel se explică, în parte, de ce sînt relativ puține ca număr lucrările atribuite atelierelor din Cluj, acestui centru căruia — poate tocmai datorită faimei pe care au cucerit-o meșteșugarii aurari — i se dăduse epitetul de „oraș-comoară”⁴⁶.

MAGDALENA BUNTA

DER HORT VON CETATEA DE BALTĂ (16. JH.)

(Zusammenfassung)

Der Hort von Cetatea de Baltă wurde 1897 entdeckt. Anlässlich der Renovierung der dortigen Evangelischen Kirche wurden in einem Grabgewölbe drei Särge mit Frauenskeletten, Geweberesten (von Kleidern, Teppichen), Schuhwerk und Schmuck gefunden.

Die im Sarg Nr. 3 gefundenen Schmuckstücke stellen eigentlich Kleiderschmuck dar, wie er auf Prunkgewändern von Edelleuten üblich war. Der in vorliegender Arbeit behandelte Schmuck wurde nur für Frauenkleidung verwendet.

Der Hort von Cetatea de Baltă besteht aus über 98 Schmuckstücken; es waren dies Plättchen zum Aufnähen, von verschiedener Grösse (zwischen 1—3 cm im Dm) und unterschiedlichen Formen, die sich z.B. in einen Kreis, in ein gleichseitiges Dreieck oder in ein Quadrat einschreiben lassen (Taf. III—IV, Abb. 1; 1—5). Ausser diesem Kleiderschmuck fand man in Grab Nr. 3 auch einen Verlobungsring mit Inschrift (Abb. 8).

Die Arbeitsmethode, die bei Verzierung des Kleiderschmucks zur Anwendung kam, stellt die erste Variante des sogenannten „siebenbürgischen Emails“ dar.

⁴² Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fondul breslei aurarilor din Cluj, Registrele breslei aurarilor din 1549—1582 și 1561—1794.

⁴³ Idem, Fondul breslei aurarilor. Statutul breslei întărit la 20 mai 1561. Hotărîrile Dietei întrunite la Cluj în anul 1556 conțineau deja dispoziții privitoare la folosirea semnelor de meșter (cf. *Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae*, II, Budapesta, 1876, p. 69).

⁴⁴ De ex., ștampila de probă în cazul orașului Augsburg era un semn în formă de con de pin, la Nürnberg, litera N (ambele ștampile apar în diferite variante în decursul secolelor); brașovenii deja în sec. al XVII-lea foloseau stema orașului. Pe lângă aceste ștampile, lucrările erau marcate și cu semnul (de obicei inițialele) meșterului.

⁴⁵ Prima lucrare cunoscută de către autor pe care apare semnul sus-amintit al orașului Cluj datează din anul 1765.

⁴⁶ Ștefan Pascu, *op. cit.*, p. 202.

Man begann, sie in der zweiten Hälfte des 16. Jhs. zu verwenden. Die Methode besteht im wesentlichen aus Folgendem: a) auf einen Gold- oder Silbergrund wurden aus feinen, dünnen Metallbändern geformte kleine Zellen aufgelötet. Die Bänder zeichneten das Muster vor, für das — ausschliesslich — pflanzliche oder geometrische Motive (Blätter, Stengel, Rhomben, lanzetten- oder spindelförmige Ornamente) verwendet wurden. Die Zellen wurden dann mit weissem, schwarzem, blauem (von dunkel- bis himmelblau), mit goldenen Punkten oder Sternchen verziertem Email ausgefüllt. b) Aus Metallbändern wurden Bänder geformt, mit Email gefüllt und aneinander gelötet; sie bildeten eine Reihe sich wiederholender Ziermotive (Taf. III, Abb. 1). Schmuck von der gleichen Machart wie der hier beschriebene wurde auch in Csenger und Szolnok (Ungarn), sowie in der Ortschaft Buda (Kr. Buzău, Rumänien) gefunden. Bei einigen Hortschmuckstücken bemerkt man auf einem, der Rückseite aufgelöteten Plättchen das Zeichen des Meisters, ein VR in Ligatur.

Die Verfasserin bringt eine Reihe von Beweisgründen zugunsten der Meinung, der Ursprung der hier angewandten Technik sei in den Goldschmiedewerkstätten von Cluj, einem im Mittelalter berühmten Zentrum dieses Handwerks, zu suchen.

In der Arbeit wird auch das Grabmal der Sophie Patóchy beschrieben, das sich in der Kirche von Cetatea de Baltă befindet (Taf. II, Abb. 1—2); es stellt eines der repräsentativsten Grabdenkmäler der siebenbürgischen Renaissance dar.

**COMERȚUL TRANSILVĂNEAN AL CLUJULUI
DIN PRIMA JUMĂTATE A SEC. XVII
ÎN REGISTRELE VAMALE (II)**

Cea de a doua categorie a mărfurilor scoase din orașul Cluj prin oficiul de tricesimă o constituie aceea a *produselor legate*, într-un fel sau altul, de *economia rurală, de lucrarea pământului*. Am inclus în această categorie, pe lângă *produsele agricole* propriu-zise, și *animalele* trecute prin oficiul vamal, precum și o grupă de produse constând din *coloniale* (șofran, piper și pește sărat), care, deși nu sînt rod al producției agricole transilvănene, constituie în ultimă instanță articole de consum alimentară și, cel puțin pe planul schimbului intern de mărfuri, deservesc necesități de consum similare celor satisfăcute prin producția agricolă.

Iată cum se prezintă situația valorică a acestei categorii în comerțul transilvănian al orașului Cluj:

Tabelul IV

Denumirea mărfii	Valoarea vamală (fl, d)	Valoarea comercială (fl, d)
Animale (boi și cai)	123, 10	3063, 00
Miere, mied și produse din miere	92, 65 1/2	2734, 52
Săpun	44, 15 1/2	1324, 71
Rachiu	24, 77 1/2	743, 20 1/2
Caș, brînză	21, 19	536, 25
Orez, arpacaș, păstăioase	14, 56 1/2	436, 09
Vin	11, 15	334, 50
Fructe	10, 95	328, 05
Grîu	8, 04	241, 20
Coloniale	5, 45 1/2	170, 80 1/2
Seu	2, 72	81, 60
Slănină	1, 08	32, 60
Pîine, cozonac	0, 73	23, 00
Ulei de in	0, 60	20, 00
Păină	0, 25	7, 50
Unt	0, 15	4, 50
Usturoi	0, 06	2, 00
Total	361, 62 1/2	10083,53

Trebuie menționat că această situație valorică nu coincide întotdeauna cu situația frecvenței în schimbul de mărfuri a produselor respective. Dacă valoric predomină transporturile de animale, numărul cazurilor de transport al acestora nu este cel mai ridicat. Desigur că tricesima și prețul pe piață al vitelor de jug și al cailor duși de la Cluj în alte piețe autohtone reflectă nu numai marea cău-

tare de care se bucurau aceste animale, dar și ridicata lor valoare intrinsecă. În schimb, pozițiile de transport al unor produse agricole sau, în general, de economie rurală cum sînt mierea, miedul, săpunul, sau băuturile spirtoase (rachiul, vinul), plantele agricole (grîul, arpacașul etc.) menționează achitarea unor taxe vamale mai modeste. Circulația comercială a acestora este însă, se poate afirma, continuă, în perioada studiată⁷¹.

Cum se repartiza circulația comercială a produselor economiei rurale pe localitățile și, în general, punctele comerciale transilvănene? Răspunzînd la această întrebare, constatăm că între valoarea vamală și comercială a mărfurilor transportate într-o localitate și numărul (deci varietatea) sortimentelor de mărfuri nu există un raport direct. Dacă din punct de vedere valoric orașul Carei deține primul loc (valoarea vamală a mărfurilor duse la Carei însumează 140 florini și 55 dinari, valoarea comercială corespunzătoare este de 3518 florini și 63 dinari), în schimb la Oradea, care urmează Careiului, cu valoarea vamală de 112 florini și 38 dinari, respectiv valoarea comercială de 3285 florini și 66½ dinari, sînt transportate mult mai multe feluri de mărfuri din categoria celor rurale: 17 sortimente, față de 9 cîte sînt duse înspre Carei. Baia Mare, care ocupă locul al treilea ca valoare a produselor (79 florini și 72 dinari, respectiv 2383 florini și 08½ dinari), primea din direcția Cluj 7 feluri de mărfuri rurale, față de 9 feluri de produse cîte s-au îndreptat în direcția Sălajului (acestea din urmă ridicîndu-se la valoarea de 15 florini și 66 dinari, respectiv 497 florini și 30 dinari), iar la Satu Mare valoarea produselor aduse acolo de la Cluj, de 12 florini și 70 dinari, respectiv 381 florini, se repartizează pe numai 2 feluri de mărfuri. Tășnadul (1 sortiment în valoare de 35 dinari, respectiv 11 florini) și Crasna (2 sortimente însumînd 26½ dinari, respectiv 6 florini și 85 dinari) încheie șirul repartizării numerice și valorice a produselor taxate la Cluj în acele direcții. Decalajele se explică prin valoarea relativ ridicată a unor sortimente. Astfel, prioritatea orașului Carei se datorește volumului și valorii ridicate a transporturilor de vite și cai; la fel, în cazul orașului Baia Mare trăgeau greu în cumpănă cantitățile și valoarea săpunului adus de la Cluj, pe cînd la Satu Mare o poziție relativ mai importantă o constituia rachiul (vezi tabelul V).

Luînd ca bază frecvența și valoarea vamală ridicată a transportului unora dintre produsele economiei rurale în interiorul Transilvaniei, se poate afirma că parte din ele vor fi servit unor scopuri de tranzit, majoritatea însă satisfăceau necesități locale. Prin cantitatea remarcabilă și valoarea vamală mult mai mare decît a altor produse, se poate aprecia că din rîndul mărfurilor care, prin anumiți intermediari, luau din orașele Transilvaniei drumul centrelor comerciale din Slovacia și Polonia, făceau parte în primul rînd animalele (vite, cai) duse de la Cluj la Carei și Oradea; apoi, mierea, miedul și produsele din miere, îndreptate în special înspre Oradea, Baia Mare și Carei; săpunul dus la Baia Mare și, eventual, cașul și brînză transportate la Oradea, Carei, mai puțin la Baia Mare și în Sălaj; în sfîrșit, rachiul și vinul, din care cantități mai mari se îndreptau înspre Carei și Oradea. De altfel, se știe că o serie de articole comerciale apar-

⁷¹ Pentru repartizarea numerică a cazurilor de scoatere din Cluj a mărfurilor datorate economiei rurale vezi lucrarea noastră *Produse agricole la vama Clujului în prima jumătate a secolului XVII*, în *Terra nostra*, III, 1973, p. 350—351, 354.

Tabelul V

Produse ale economiei rurale taxate la Cluj cu destinație transilvăneană (1599–1637)

Produsul	Destinația și valoarea vamală (fl, d)						
	Oradea	Carei	Baia Mare	Sălaj	Satu Mare	Tășnad	Crasna
Vite	24,50	71,60	—	—	—	—	—
Cai	—	27,00	—	—	—	—	—
Griu	3,95	—	2,19	1,90	—	—	—
Arpacas, păstăioase	4,48 ½	5,12 ½	4,95 ½	—	—	—	—
Miere, mied, pogăci cu miere	46,85	17,39 ½	21,08 ½	2,97 ½	4,00	0,35	—
Rachiu	2,72 ½	10,60	—	2,75	8,70	—	—
Vin	8,90	—	—	2,25	—	—	—
Ulei de in	0,60	—	—	—	—	—	—
Unt	0,15	—	—	—	—	—	—
Caș, brinză	8,69 ½	7,44 ½	2,52	2,38 ½	—	—	0,14 ½
Usturoi	0,06	—	—	—	—	—	—
Fructe	5,18 ½	0,56 ½	5,20	—	—	—	—
Slănină	—	0,18	0,90	—	—	—	—
Făină	0,25	—	—	—	—	—	—
Pline, cozonac	0,73	—	—	—	—	—	—
Săpun	0,28 ½	0,64	42,87	0,24	—	—	0,12
Seu	2,72	—	—	—	—	—	—
Șofran	1,92	—	—	0,80	—	—	—
Piper	—	—	—	2,00	—	—	—
Pește sărat	0,37 ½	—	—	0,36	—	—	—
Total	112,38	140,55	79,72	15,66	12,70	0,35	0,26 ½

ținând economiei rurale își găseau în permanență cumpărători în Transilvania, care vehiculau mai departe mărfurile acestea. Negustorii de vite din Slovacia de sud-vest cumpărau de regulă, la sfârșitul sec. XVI și în prima jumătate a sec. XVII, de la confrății lor transilvăneni, vitele puse în vânzare⁷². La fel de căutate erau și mierea transilvană și, după toate aparențele, săpunul, care la Baia Mare va fi fost cumpărat și el de negustori slovaci și dus mai departe.

Categoriile de mărfuri analizate constituie principalele domenii ale scoaterii de mărfuri din Cluj în alte pieți de desfacere de pe teritoriul Transilvaniei. Pe lângă ele, categoria de articole care trebuie amintită în primul rînd este aceea a *produselor de mercerie*. Frecvența transportului articolelor de mercerie este mare. Mai cu seamă nasturii de diferite feluri, îmbrăcați în mătase, șnururile, firele de bumbac, de felurite culori, batistele, cordoanele confecționate din ață sau păr de cămilă, bordurile de postav sau de bumbac, dantelele din bumbac, copciile, șorțurile, diademele din țesături, precum și alte mărunțișuri formează aproape cotidian obiectul taxării la Cluj. Unele din ele sînt de proveniență de-

⁷² Vezi P. Horváth, *Die Viehausfuhr aus der Südwest-Slowakei in die europäischen, österreichischen und böhmischen Länder während des fünfzehnjährigen Krieges*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650*, p. 512.

clarat sudică: astfel este ața turcească⁷³; proveniența sudică a altora nici nu se mai specifică (așa sint, de pildă, firele de bumbac de diverse culori: albastre, roșii etc.). Dar multe articole de mercerie vor fi fost de producție transilvăneană. În afară de Oradea și Baia Mare (direcții înspre care se taxează cele mai multe mărfuri de această natură), ele sînt găsite și ca fiind îndreptate înspre Carei, Sălaj, Jibou.

La Cluj au mai fost trecute prin oficiul vamal și unele *materii prime*. Mai puțin frecvent întîlnim menționate *metalele* (numai fier dus la Oradea, fier de Trascău transportat la Baia Mare; taxa lor vamală totală este de 1 florin și 86 dinari, corespunzînd valorii comerciale de 46 florini). Mult mai adeseori este înscrisă în registre taxarea *sării*. Din valoarea vamală totală a acestei mărfi, de 15 florini și 76 dinari — valoarea ei comercială fiind de 472 florini și 80 dinari —, cea mai mare parte revine sării duse la Carei (15 florini și 63 dinari, respectiv 468 florini și 90 dinari), unde ea își găsea o bună piață de desfacere, atît pentru consumul intern, cit și, mai ales, pentru cel extern.

Chimicalele taxate la Cluj (valoarea vamală: 7 florini și 41 dinari, valoarea comercială: 222 florini și 50 dinari) au destinația: Oradea, Carei și Baia Mare. În toate trei localitățile se transporta alaun. Transporturile acestea nu semnifică o aprovizionare sistematică a menționatei localități cu chimicalele necesare, nici prin felul produsului, nici prin frecvența cazurilor (care sînt doar ocazionale). Vom vedea că în acest domeniu aducerea de produse la Cluj este mult mai consistentă și varietățile sînt mult mai mari.

Un caz singular de scoatere de marfă din Cluj îl constituie *praful de pușcă* cu costul de 6 florini, taxat cu 18 dinari, transportat în Sălaj în anul 1599⁷⁴.

În afară de categoriile enumerate, se mai înregistrează fie diferite produse de categorii deosebite taxate împreună la aceleași poziții⁷⁵, fie produse neprecizate de către înregistratori („mărunțișuri“, „marfă turcească“, „unele și altele“). Asemenea cazuri găsim la unele transporturi îndreptate înspre Baia Mare, Oradea și Carei. Suma taxei vamale aplicate în cazul acestei categorii ce nu se poate — așadar — încadra în nici una din cele despre care am tratat pînă acum, se ridică la 32 florini și 49 dinari, respectiva valoare comercială fiind de 881 florini și 50¹/₂ dinari. Desigur, și în privința acestor mărfuri este valabilă constatarea despre caracterul lor, în parte, de articole de consum intern, în parte de produse tranzitate dincolo de granițele Transilvaniei.

*

Imaginea de ansamblu a *intrării mărfurilor în orașul Cluj*, prin oficiul vamal de tricesimă, este mai sărăcăcioasă, decît cea din domeniul scoaterii de mărfuri din Cluj. Cazurile sînt mai reduse ca număr, valoarea vamală, deci și cea comercială totală este mai mică, sortimentele sînt mai puțin variate.

⁷³ De pildă, dintre stocurile taxate în direcția Baia Mare, SOC, 19, VII, p. 80 (24 mai 1633); etc.

⁷⁴ SOC, 8, XIV, p. 13 (16 aprilie 1599).

⁷⁵ De exemplu, la 14 martie 1612 se transportă la Baia Mare sticlă și pogăci cu miere, taxate împreună cu 27 dinari; etc.

Mărfurile aduse la Cluj prezintă următoarea situație a valorii vamale și comerciale, precum și a proporției pe care o are fiecare categorie de mărfuri în ansamblul intrării mărfurilor în localitate:

Tabelul VI

Categoria	Valoarea vamală (fl, d)	Valoarea comercială (fl, d)	Procentajul din totalul mărf. intrate
Materii prime	100, 44 ½	2995, 12 ½	32,80%
Produse ale economiei rurale	7, 60 ½	228, 20	1,80%
Produse meșteșugărești	134, 20	3967, 96	43,80%
Chimicale	49, 28	1478, 45	16,00%
Articole de mercurie	13, 73 ½	412, 70 ½	4,50%
Prod. de diverse categorii taxate împreună; nedeterminate	3, 43 ½	114, 50	1,10%
Total prod. intrate în Cluj	308, 70	9196, 94	100,00%

Deși categoriile mari ale produselor comercializate la Cluj, făcând parte din transporturi aduse din alte locuri transilvane, coincid cu categoriile de mărfuri scoase din orașul Cluj, observăm că ponderea lor în ansamblul intratelor diferă de cea existentă în cadrul produselor scoase din oraș. Categoriile de mărfuri cu cea mai largă circulație înspre Cluj și având cea mai ridicată valoare se dovedesc a fi în primul rând variatele produse meșteșugărești, urmate de materiile prime (constind numai din metale) și de chimicale. Mult mai redusă este aducerea la Cluj a articolelor de mercurie, iar produsele agricole și animale vin în cantități și cu valori neînsemnate, mai ales în comparație cu ponderea lor considerabilă în traficul comercial desfășurat în sens geografic invers.

În cazul *produselor meșteșugărești* (valoarea vamală percepută la Cluj pentru acestea fiind de 134 florini și 20 dinari, iar cea comercială de 3967 florini și 96 dinari), distingem mai puține sortimente, decât la categoria similară de mărfuri scoase din Cluj. Precumpănesc, cantitativ și valoric, *postavurile*, *țesăturile* și *produsele confecționate din țesături de lână*: păturile și pălăriile. Înregistrările specifică proveniența acestor mărfuri. În afară de sortimente de proveniență autohtonă, cum sînt „pinza de casă” (*házi vaznott*) adusă de la Carei sau Baia Mare⁷⁶, se aduc deseori pinzeturi, țesături fine, postav, din Slovacia și chiar din Polonia. De la Carei se aduce giulgiu din Bardejov, giulgiu polonez⁷⁷; de la Oradea, în afară de acestea, și pînză poloneză⁷⁸; de la Baia Mare și Satu Mare, pe lângă altele, și giulgiu sau pînză de Silezia⁷⁹. Postavuri intră mai puține, de la Oradea și îndeosebi din Carei: postav de Jihlava, de Kersey (karasia), de

⁷⁶ SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 9 (6 iunie 1634 — de la Carei); SOC, 18 b, IV, p. 26 (7 iunie 1630 — de la Baia Mare).

⁷⁷ SOC, 19, VII, p. 102 (19 septembrie 1633); etc.

⁷⁸ Ca, de pildă, în ziua de 26 august 1612 (SOC, 13 a, VI, p. 30).

⁷⁹ SOC, 18 b, IV, p. 26 (un transport de la Baia Mare în 7 iunie 1630); SOC, 12 b, VIII, p. 3 (la 3 martie 1611, se aduce de la Satu Mare, printre altele, „pînză de Silezia”); etc.

Wroclaw, de Tišnov (*kisnicer*), aduse de la Carei⁸⁰, postav de Opava, intrat din Oradea⁸¹. Într-un caz se taxează catifea de rînd (*keoz barsontt*) adusă la Cluj din Carei⁸². Pălării se aduc în cantități destul de mari, mai cu seamă din Carei și din Baia Mare, dar și din Satu Mare și Oradea. Menționată sau nu, proveniența acestora este din Slovacia; în afară de pălării mici, pălării de rînd, pălării „duble”, se specifică pălăriile din Jihlava și Bratislava aduse de la Carei⁸³, altele din Bratislava venite de la Baia Mare⁸⁴. În sfîrșit, păturile formează și ele un sortiment de mărfuri adus în repetate rînduri, dar din altă direcție, și anume dinspre sud-est și sud față de Cluj, de la Caransebeș și din Aiud. De altfel, prezența acestor localități nu ne surprinde; ele se găseau pe ruta comercială ce lega Clujul de sudul și sud-estul european⁸⁵; poate și datorită acestui fapt, între Cluj și cele două localități amintite există legături comerciale; în cazul Aiudului, este vorba și despre permanenta intermediere pe care acest oraș o făcea între Cluj și Bistrița. În cazul înregistrărilor tricesimale pe care le analizăm, transporturile de „pături de Sebeș” din ambele localități la Cluj⁸⁶ constituie însă o expresie a legăturilor lor comerciale directe și nu de tranzit cu Clujul.

Dacă produsele din ramura meșteșugărească amintită formează stocul taxat cu cea mai ridicată valoare vamală (în total 117 florini și 49½ dinari), avînd și o corespunzătoare valoare comercială (3509 florini și 00½ dinari), mai redus este transportul produselor aparținînd grupului de meșteșuguri angajate în *prelucrarea metalelor*. Suma tricesimală de 15 florini și 97 dinari (valoarea comercială: 440 florini și 25 dinari) percepută pentru arme, unelte de fier, și alte obiecte metalice reprezintă taxarea unor asemenea transporturi aduse de la Carei și, în mică parte, de la Baia Mare. Acestora li se adaugă și un transport de articole de menaj de la Satu Mare, pentru care s-au încasat la vama Cluj doar 6 dinari (valoarea comercială: 2 florini). Numeric mai consistent este transportul unor asemenea obiecte de la Carei, fiind și cel mai variat ca sortimente. Găsim aici unelte agricole: coase și seceri⁸⁷, unelte necesare altor activități: topoare mici, tîrnăcoape⁸⁸; apoi, cuțite din Stiria⁸⁹; se mai aduc oale de aramă⁹⁰; armele menționate ca fiind aduse de la Carei sînt săbii cu accesorii necesare⁹¹, pre-

⁸⁰ SOC, 8, XIV, p. 7 (19 februarie 1599); etc.

⁸¹ SOC, 16, XI, p. 11 (la 14 iunie 1623 se taxează, printre altele, 3 valuri de postav de Opava).

⁸² SOC, 8, XIV, p. 7 (19 februarie 1599).

⁸³ 1000 pălării de Jihlava aduse la 19 februarie 1599 (SOC, 8, XIV, p. 7); 300 bucăți de pălării de Bratislava aduse în aceeași zi (ibidem, alt transport).

⁸⁴ SOC, 14 a, XXII, p. 11 (4 martie 1617).

⁸⁵ Vezi lucrarea citată a lui M. Dan — S. Goldenberg, în *Revue des études sud-est européennes*, V (1967), 1—2, p. 104.

⁸⁶ SOC, 18 b, IV, p. 81 (se taxează la 25 octombrie 1630 un transport de pături de la Caransebeș); SOC, 19, VII, p. 48—49 (două transporturi de pături de Sebeș aduse de la Caransebeș în 9 octombrie 1632); idem, p. 49 (în aceeași zi, se aduc pături de Sebeș din Aiud).

⁸⁷ De exemplu, SOC, 18 b, IV, p. 20 (20 mai 1630).

⁸⁸ Idem, p. 21 (25 mai 1630).

⁸⁹ SOC, 8, XIV, p. 7 (19 februarie 1599).

⁹⁰ De pildă, SOC, 19, VII, p. 79—80 (17 mai 1633).

⁹¹ La 5 iunie 1634 se aduc 8 legături în valoare de 24 florini, taxate cu 1 florin și 8 dinari (SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 9).

cum și puști mari cu cremene⁹². De la Baia Mare se înregistrează un stoc de coase⁹³, iar articolul de menaj adus de la Satu Mare este ciurul⁹⁴.

Șirul produselor meșteșugărești aduse la Cluj continuă cu cele de *sticlărie*. Acestea sînt reprezentate numai de un stoc de butelii și pahare de sticlă în valoare de 10 florini, taxate cu 45 dinari⁹⁵, aduse în anul 1632 de la Carei. În sfîrșit, 3 legături de funii groase, aduse de la Aiud⁹⁶ împreună cu amintitul stoc de pături de Sebeș, marchează prezența *articolelor de funărie* printre mărfurile rezultate din activitate meșteșugărească, aduse la Cluj din alte puncte comerciale ale Transilvaniei.

Dacă aducerea la Cluj a produselor meșteșugărești aparținînd diverselor ramuri ocupă primul loc printre mărfurile taxate la intrarea lor în oraș, aceasta se datorește în primul rînd — după cum s-a putut constata — marii afliuențe de articole de import din Slovacia și Polonia spre punctele comerciale de graniță ale Transilvaniei, care transmiteau aceste articole spre marile centre comerciale din interior, unde populația și le achiziționa pentru consumul cotidian. Cea de a doua categorie importantă de mărfuri intrate, *materiile prime metalice*, erau însă necesare nemijlocit activității meșteșugărești din ramurile prelucrătoare ale metalelor (fierăria, lăcătușeria etc.), înfloritoare la Cluj în perioada analizată. Larga piață de consum de care se bucurau aceste mărfuri este evidențiată din plin de proporția ridicată pe care o ocupă ele în înregistrările tricesimale clujene. Valoarea vamală a metalelor aduse, taxate la Cluj, se ridică la suma de 100 florini și 44½ dinari; ea corespunde unei valori comerciale de 2995 florini și 12½ dinari.

Metale se aduc din Carei (valoarea vamală: 83 florini și 57 dinari; valoarea comercială: 2488 florini și 92 dinari), Baia Mare (valoarea vamală: 10 florini și 53½ dinari; valoarea comercială: 316 florini și 00½ dinari), Satu Mare (valoarea vamală: 5 florini și 80 dinari; valoarea comercială: 174 florini) și Oradea (valoarea vamală: 54 dinari; valoarea comercială: 16 florini și 20 dinari). Metalul care este marfa cea mai frecventă, adus fiind de la Carei, Baia Mare, Satu Mare și Oradea, este fierul. Înregistrările vamale informează despre o mare varietate a sortimentelor acestui metal. Se fac distincții după mărime: „fier mărunț” (*apro vasat*), „fier mijlociu” (*keozep vasat*), „fier mare (»bătrîn«)” (*eoregh vasat*); după destinație: „fier pentru săbii” (*szablia vasat*), „fier pentru osii de căruțe” (*marok vasat*). Semnificative sînt înregistrările care specifică locul de proveniență al fierului adus. Astfel, găsim taxat, ca fiind intrat de la Carei, „fier de Chetnek” sau „fier mărunț de Chetnek” (*chetneki vasatt, apro chetneki vasatt*)⁹⁷, oțel „vienez”⁹⁸; se înregistrează aducerea de „fier de Dobszovanj” (*Dob-*

⁹² 6 bucăți, aduse în 4 noiembrie 1635 și taxate cu 4 florini și 32 dinari (SOC, 20, I, p. 35).

⁹³ 90 coase taxate la 6 iunie 1636 cu 68 dinari (SOC, 20, VI, p. 6).

⁹⁴ SOC, 12 b, VIII, p. 3 (3 martie 1611).

⁹⁵ SOC, 19, VII, p. 52 (5 noiembrie 1632).

⁹⁶ SOC, 19, VII, p. 49 (9 octombrie 1632).

⁹⁷ SOC, 8, XIV, p. 7 (19 februarie 1599 — un transport conținînd 6800 bucăți); ibidem, la aceeași dată — se aduc 1000 bucăți fier mărunț de Chetnek; SOC, 18 b, IV, p. 83 (11 noiembrie 1630 — 10 bucăți de fier de Chetnek).

⁹⁸ SOC, 19, XI, fasc. 1, p. 32 (6 noiembrie 1634). Este vorba, probabil, despre oțel din Stiria, vehiculat de negustori din Silezia sau Boemia. Cf. B. Zientara, *Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und. 17. Jahrhundert*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas...*, p. 280.

szovanj vasatt) de la Satu Mare⁹⁹. Importul de fier din Slovacia¹⁰⁰ în Transilvania se documentează în acest fel încă o dată, uneori chiar prin specificarea expresă a localităților de proveniență, cum au fost orașele miniere slovace Chetnek și Dobszovan (probabil Dobšina-Dobschau).

De la Baia Mare, în afară de fier, se mai aduce și cositor negru, necesar meșteșugarilor turnători de cositor, care își asigurau materia primă din Viena, Cracovia, Cehia¹⁰¹.

Multe înregistrări se referă și la aducerea de *chimicale* la Cluj. Spre deosebire de situația pe care am găsit-o în cazul chimicalelor scoase din localitate, care erau transporturi destul de rare ale unui singur fel de produse (alaunul), chimicalele aduse constituiau transporturi sistematice, în primul rînd din Baia Mare (valoarea vamală: 38 florini și 19 dinari; valoarea comercială: 1145 florini și 75 dinari), apoi de la Carei (10 florini și 29 dinari, respectiv 308 florini și 70 dinari) și, mai puțin, de la Satu Mare (80 dinari; 24 florini), de diverse materiale din această categorie. Astfel, de la Baia Mare se aduce cel mai frecvent litargă¹⁰², utilizată la turnarea metalelor, precum și vitriol¹⁰³, de la Carei se înregistrează taxarea unor transporturi de salpetru¹⁰⁴, iar din Satu Mare găsim înscrisă în registre aducerea de alaun¹⁰⁵. Transporturile de chimicale se situează astfel la loc important, valoarea lor vamală însumind 49 florini și 28 dinari, iar valoarea comercială ridicîndu-se la 1478 florini și 45 dinari.

Urmează, în ordine valorică, aducerea la Cluj a unor *articole de mercerie* (valoarea vamală: 13 florini și 73½ dinari; valoarea comercială: 412 florini și 70½ dinari). Nu prea numeroase, toate cazurile de aducere a unor asemenea mărfuri se fac de la Carei, iar felurile de sortimente denotă caracterul acestora de produse de import în Transilvania. Sînt menționate diademe din catifea, fireturi aurite, borduri negre, cordoane din Ungvár (Užgorod, azi în U.R.S.S.).

Abia după această categorie urmează taxările privind *mărfurile datorate economiei rurale*. Aici, înregistrările denotă o aducere mai mult întîmplătoare a mărfurilor respective (valoarea vamală fiind de 7 florini 60½ dinari, iar cea comercială corespunzătoare ridicîndu-se la 228 florini și 20 dinari). Astfel, din Oradea se aduce într-un rînd slănină¹⁰⁶, o dată 13 cîble de grîu¹⁰⁷, cu o singură ocazie piper¹⁰⁸, o singură dată pește sărat¹⁰⁹ și de asemenea o dată pene¹¹⁰. De la Carei se înregistrează un caz de aducere a piperului¹¹¹; castane și cuișoare se taxează cu proveniența Baia Mare¹¹²; Sălajul este prezent cu un transport de

⁹⁹ SOC, 15 b, XVIII, p. 6 (3 februarie 1622).

¹⁰⁰ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 68.

¹⁰¹ *Idem*, p. 83.

¹⁰² SOC, 13 b, IX, p. 22 (20 iunie 1615); etc.

¹⁰³ SOC, 16, XI, p. 11 (14 iunie 1623); etc.

¹⁰⁴ SOC, 19, VII, p. 106 (5 noiembrie 1633); etc.

¹⁰⁵ SOC, 13 a, XVI, p. 3 (19 decembrie 1612).

¹⁰⁶ SOC, 16, XI, p. 4 (29 ianuarie 1623).

¹⁰⁷ SOC, 19, VII, p. 29 (1 iulie 1632).

¹⁰⁸ *Idem*, p. 46 (16 septembrie 1632).

¹⁰⁹ SOC, 14 a, XXII, p. 5 (17 ianuarie 1617).

¹¹⁰ SOC, 15 b, XVIII, p. 25 (20 mai 1622).

¹¹¹ SOC, 18 b, IV, p. 23 (27 mai 1630).

¹¹² Două cazuri de aducere de castane, ambele din 28 noiembrie 1630 (SOC, 18 b, IV, p. 88); un caz, din 11 iunie 1633, în care se aduc 14 funți de cuișoare (SOC, 19, VII, p. 84).

piei de vacă¹¹³; în sfârșit, o înregistrare se referă la aducerea de caș din Caransebeș¹¹⁴. Chiar dacă aceste cazuri privitoare la aducerea de produse ale economiei rurale indică o proveniență a mărfurilor în cauză din afara granițelor Transilvaniei, caracterul lor sporadic nu ne dă dreptul să le interpretăm ca indicii ale unui comerț sistematic cu mărfuri agricole și animale în direcția orașului Cluj, așa cum se poate afirma în cazul produselor similare scoase din Cluj.

O ultimă categorie de produse destinate orașului Cluj, vămuite aici, este aceea a unor produse de *diferite soiuri, taxate împreună*, cu o sumă globală. (Aici am inclus și unele produse a căror natură nu am putut-o preciza). Vama acestei categorii se cifrează la 3 florini și 43½ dinari, valoarea comercială corespunzând sumei de 114 florini și 50 dinari. Asemenea înregistrări se referă la stocuri aduse din orașele Baia Mare (2 florini și 55 dinari; 85 florini) și Satu Mare (88½ dinari; 29 florini și 50 dinari). Din puținele înregistrări pe care le putem categorisi aici, se remarcă, în 1619, taxarea unor cuțite de rind din Polonia împreună cu ață din Cracovia, în sumă de 1 florin și 5 dinari, aduse de la Baia Mare¹¹⁵, iar dinspre Satu Mare aducerea unor săbii împreună cu tinichea, precum și, în categoria produselor neprecizate de noi, înregistrarea a 9 (bucăți?) de „Czikoltin“ (poate un sortiment de țesătură), ambele intrate în cadrul unuia și aceluiași transport de mărfuri, în anul 1622¹¹⁶.

Din această succintă trecere în revistă a mărfurilor intrate în Cluj în perioada 1599—1637 se constată că ele reprezintă, dacă nu în totalitatea lor, măcar în marea lor majoritate bunuri de consum sosite în Cluj din afara Transilvaniei, dar mijlocite de factori comerciali din alte orașe, apropiate de granițe. De multe ori, și Clujul putea să fi avut aici doar un rol de intermediar; numeroase produse vor fi luat drumul Bistriței, de unde trecerea lor în Moldova era cotidiană. La fel, o seamă de mărfuri, prin Sibiu în special, au ajuns peste Carpați în Țara Românească. Acest flux continuu a contribuit la amintita formare treptată, în sec. XVII, a pieții de desfacere unice în cele trei provincii.

4

Este greu să determinăm cu precizie locul și importanța traficului comercial intern transilvănean desfășurat prin intermediul oficiului vamal din Cluj în prima jumătate a sec. XVII. După cunoștința noastră, nu există studii analoage, care să analizeze, deci, mișcări economice identice acestuia examinate de noi. Evaluările efectuate în diverse lucrări apreciază fie valoarea traficului comercial al unui anumit fel sau al unor categorii de produse, fie că totalizează rezultatele unui an sau a puțini ani de comerț într-o zonă determinată, iar perioada la care se referă și unele și altele — în cea mai mare parte a cazurilor — este cea a secolului al XVI-lea, ale cărui probleme de valoare monetară, împrejurări politice etc. nu pot fi identificate cu condițiile existente în prima jumătate a sec. XVII. Ca să ne referim numai la un aspect: în sec. XVI, fenomenul „revoluției prețurilor“, deprecierea valorii metalului prețios, se află în prima sa fază. În perioada pe care o discutăm noi în prezentul articol, deprecierea monetară este mult mai avansată, își atinge chiar apogeul.

¹¹³ 7 piei de vacă aduse la 1 octombrie 1618 (SOC, 14 a, XXV, p. 44).

¹¹⁴ SOC, 19, VII, p. 49 (9 octombrie 1632).

¹¹⁵ SOC, 15 a, III, p. 57 (10 martie 1619).

¹¹⁶ SOC, 15 b, XVIII, p. 6 (3 februarie 1622).

Totuși, din puținele date pe care le putem utiliza spre comparație, vom încerca să aducem câteva, pentru o confruntare măcar aproximativă a comerțului transilvănean al orașului Cluj cu procese economice asemănătoare.

S. Goldenberg compară încasările vamale ale Clujului într-un singur an, 1599, cu sumele percepute de asemenea în perioade anuale sau foarte restrinse, din sec. XVI, la oficiile de vigesimă din Brașov, Sibiu, Košice. Din această comparație reiese că circuitul comercial al Clujului egala sau, uneori, depășea pe cel al orașelor menționate¹¹⁷. Pentru comerțul Brașovului dispunem acum de monografia lui R. Manolescu, care ne oferă date privind chiar o serie de perioade mai lungi ale veacului al XVI-lea. Astfel, comparînd valoarea comercială a traficului de negoț transilvănean taxat la vama Clujului între anii 1599—1637 cu cea dintr-o perioadă aproximativ egală ca durată în desfășurarea comerțului Brașovului cu Țara Românească și Moldova (1555—1596), vedem că diferențele nu sînt mari: față de suma totală de 40 782 florini și 82 dinari a valorii comerciale a mărfurilor taxate la Cluj, la Brașov valoarea comercială a traficului amintit se ridică la cca. 80 000 florini¹¹⁸. Firește, aici trebuie ținut cont de faptul că pe cînd tricesima reprezenta cca. 3% din valoarea pe piață a mărfii, vigesima (taxă vamală percepută atît la Brașov, cît și la Sibiu) constituia 5%, deci 1/20, din valoarea pe piață; așadar, pentru aceeași marfă la Cluj se percepea mai puțin, decît la Brașov. Nu e de mirare astfel că sumele brașovene, calculate în alt cod decît cele clujene, sînt mai ridicate decît acestea din urmă. Avînd în vedere și volumul foarte mare al amintitului comerț brașovean cu Țara Românească și Moldova, față de aria mai restrînsă a comerțului clujean care intră în preocuparea noastră, putem confirma pe baza datelor prezentate constatarea lui S. Goldenberg.

În ciuda caracterului lor numai orientativ, elocvente sînt și unele date privitoare la valoarea comercială a schimbului de mărfuri desfășurat de o serie de orașe din Europa centrală pe la mijlocul sec. XVI. Comparîndu-le cu suma prețului pe piață al produselor taxate la Cluj (ce-i drept, cu peste o jumătate de secol mai tîrziu și eșalonîndu-se pe o perioadă mult mai lungă, de patru decenii), vom găsi că ea depășește sumele corespunzătoare percepute la Viena (39 700 florini), Nürnberg (28 500 florini), Székesfehérvár (22 000 florini), Pesta (21 000 florini), Wrocław (14 700 florini), Debrețin (11 000 florini), trece cu mult de valorile comerciale pentru care s-au încasat taxe vamale în centre atît de importante ca Jihlava, Brno, Milano, München, Augsburg etc. și rămîne doar cu puțin în urma valorilor traficului comercial taxat la Bratislava (51 000 florini) sau Trnava (43 000 florini)¹¹⁹.

În sfîrșit, o comparație valorică luată chiar din materialul de tricesimă clujean o putem efectua între menționata valoare comercială totală a traficului intratransilvănean al Clujului și situația comerțului cu vite și produse agricole taxate la Cluj între 1599—1637, în ansamblul acestui comerț (deci și în aspectul intern, și în cel extern). Suma totală a prețului pe piață al produselor desfăcute

¹¹⁷ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 255—256.

¹¹⁸ R. Manolescu, *op. cit.*, p. 179.

¹¹⁹ Vezi Gy. Ember, *Ungarns Aussenhandel mit dem Westen um die Mitte des XVI. Jahrhunderts*, în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas...*, p. 99—101. Desigur, aici sînt valabile aceleași rezerve ca acelea pronunțate la confruntarea schimbului de mărfuri clujean cu cel de la Brașov.

în cadrul hotarelor Transilvaniei, taxate la Cluj, rămîne nu cu mult în urma prețului total al produselor de import din domeniul economiei rurale¹²⁰.

În lumina datelor comparative, comerțul intratransilvănean desfășurat prin punctul vamal Cluj apare așadar ca ținînd pasul cu comerțul celor mai dezvoltate centre nu numai din Transilvania, ci și de peste hotare, din Europa centrală și sud-vestică.

Care erau, în cadrul acestui trafic comercial de considerabilă amploare, raporturile valorice între mișcarea mărfurilor dinspre Cluj în direcția celorlalte localități și aducerea de produse la Cluj?

Reluînd cifrele totalizatoare din tabelul I, observăm că mult mai mare este valoarea vamală și comercială a produselor scoase din Cluj, decît cea a produselor intrate. Raportul dintre cele două sensuri de vehiculare a mărfurilor, exprimat în procente, se prezintă în felul următor:

Valoarea (vamală și comercială)	%
Produse scoase din Cluj	77,56%
Produse intrate în Cluj	22,44%
Total	100,00%

Reiese clar din această situație procentuală că scoaterea de produse prin vama orașului Cluj era, valoric, cu de peste trei ori mai mare, decît aducerea de produse la Cluj. Am mai amintit, la începutul articolului, factorii care au contribuit la înviorarea schimbului de mărfuri în prima jumătate a sec. XVII la Cluj: așezarea favorabilă a orașului pe unele rute comerciale importante, avîntul economic general și, în acest cadru, înflorirea activității meșteșugărești la Cluj, legăturile organice, permanente cu Țara Românească și Moldova, politica comercială a unor principii ai Transilvaniei. În mod special, ponderea mai mare a scoaterii de produse din orașul Cluj se explică prin posibilitățile pe care le avea acest oraș de a-și valorifica atît produsele meșteșugărești proprii, cît și produsele agricole, animalele, duse în celelalte puncte comerciale ale Transilvaniei, de unde mare parte din ele luau drumul centrelor comerciale din Slovacia, Polonia, Ungaria, Austria etc. Dreptul de depozit, de care Clujul beneficia din anul 1558¹²¹, a dus la consolidarea păturii negustorești locale și astfel a favorizat colectarea pe piața clujeană a unei mari cantități și varietăți de mărfuri ce puteau fi îndreptate spre alte centre negustorești. Totuși, purtătorii mărfurilor trecute prin oficiul vamal nu pot fi considerați încă exclusiv negustorii. Adeseori, meșteșugul pe care îl practică cei ce pleacă — ori vin — cu mărfuri este trecut expres în registre. Găsim astfel funari, turnători de căni, fierari, dogari etc. care își transportă propriile lor mărfuri. Chiar la aceia la care asemenea mențiuni lipsesc, ne putem da seama, dacă sînt negustori specializați, ori doar oca-

¹²⁰ Vezi Fr. Pap, *Produse agricole...*, în *Terra nostra*, III, 1973, p. 347.

¹²¹ S. Goldenberg, *op. cit.*, p. 251.

zional. Drept negustori specializați pot fi considerați cei care fac drumuri dus-întors, la intervale scurte și repetate, mai ales dacă duc cu sine mărfuri aparținând mai multor categorii, sau, eventual, cantități mai mari de articole de mercurie. Majoritatea transportă însă cu precădere produse dintr-o singură categorie sau din categorii meșteșugărești înrudite (de exemplu încălțăminte și piei, țesături și produse finite, sticlă și produse din sticlă etc.). De asemenea, crescătorii de animale sînt vinzători ai propriilor lor mărfuri. Faptul că în orașul Cluj, centru politic al Transilvaniei, încă nu s-a format o atare pătură consistentă de negustori specializați în vehicularea mărfurilor dincolo de porțile orașului și aducerea lor din afară la Cluj, faptul că activitatea comercială ce gravita în jurul Clujului nu se afla încă pe de-a întregul în mîna unei atari pătri, a făcut ca nici balanța comercială în Transilvania primei jumătăți a sec. XVII să nu poată încă deveni conștient excedentară. Constatarea o putem aplica și asupra politicii comerciale a municipalității clujene. Ceea ce însă constituie în acest domeniu un pas înainte față de situația de la finele secolului anterior (analizată de S. Goldenberg în repetat menționata lucrare), este, totuși, creșterea și consolidarea păturii negustorești. Așadar, întreaga situație pe care o oglindesc înregistrările vamale clujene analizate mărturisește *accentuarea tendinței de încheiere a unei politici comerciale de balanță activă în Transilvania*. Izvorul, fundamentul acestei tendințe îl constituie *consolidarea treptată a bazei sociale a amintitei politici economice*: pătura negustorească în treptată cristalizare și separare de cealaltă pătură consistentă a societății, meșteșugăria. În deplin acord cu același proces desfășurat în Țara Românească și Moldova, această diferențiere socială tot mai accentuată va fi un factor de prim ordin al procesului de formare a pieții comerciale unice a țărilor române. Dacă, totuși, împlinirea procesului acestuia obiectiv a mai întîrziat, fenomenul se datorește unor factori de natură subiectivă, politică, militară (ascensiunea puterii habsburgice în Transilvania, în a doua jumătate a sec. XVII).

5

Rezumăm, în încheiere, principalele constatări care reies din analiza traficului comercial transilvănean gravitînd în jurul orașului Cluj între anii 1599—1637, analiză bazată pe materialul oferit de înregistrările vamale ale oficiului de tricesimă clujean:

1. În perioada cercetată, orașul Cluj polariza activitatea comercială internă și externă (de export, import și tranzit) a două mari zone transilvănene de frontieră (de vest și de nord-vest) și a unei zone mai reduse din interior. Cele dintîi mijloceau legăturile sale cu centrul Europei, cea din urmă — cu peninsula Balcanică. Cea mai intensă este activitatea mijlocită spre — și dinspre — nord-vest; activitatea comercială cu vestul, deși diminuată în însemnătate față de secolul anterior, este în continuare susținută, iar comerțul în — și din — direcția Balcanilor este redus ca importanță.

2. Un fenomen general în comerțul intratransilvănean al orașului Cluj este creșterea intensității sale în deceniul al patrulea al secolului al XVII-lea.

3. În ansamblul perioadei în cauză, scoaterea de mărfuri depășește valoric cu de peste 3 ori aducerea de mărfuri la Cluj. Aceasta se datorește în primul rînd ponderii însemnate a transportului de produse meșteșugărești și de mărfuri din domeniul economiei rurale. În aducerea de mărfuri predomină mai ales pro-

dusele meșteșugărești din Europa centrală, precum și materiile prime metalice și chimicalele, acestea din urmă de proveniență central-europeană și în mică măsură autohtonă transilvăneană.

4. Între anii 1599—1637 încă nu se poate vorbi despre existența unei politici comerciale mercantiliste în Transilvania (adică obținerea dirijată a unei balanțe comerciale active permanente), ci doar despre accentuarea formării premiselor unei asemenea politici, despre intensificarea tendinței spre balanța comercială activă.

5. Prin relațiile comerciale permanente cu alte centre mari din Transilvania (Bistrița, Brașovul, Sibiu) mai apropiate de centrele Moldovei și Țării Românești, ca și prin concordanța procesului de diferențiere socială (cristalizarea treptată a păturii negustorești) la Cluj cu procesul similar din celelalte centre transilvănene, moldovene și din Țara Românească, orașul Cluj își intensifică în perioada cercetată participarea la fenomenul istoric al formării pieții economice unice pe teritoriul întregii noastre țări.

FRANCISC PAP

DER SIEBENBÜRGISCHE HANDEL DER STADT CLUJ VON DER ERSTE HÄLFTE DES 17. JAHRHUNDERTS IN DER ZOLLREGISTER

(II)

(Zusammenfassung)

Aufgrund einer erschöpfenden Untersuchung der Register des Dreissigstamtes von Cluj, welche für die Jahre 1599—1637 im Staatsarchiv, Filiale Cluj, aufbewahrt werden, analysiert der Verfasser die Handelsbeziehungen der Stadt Cluj mit Siebenbürgen in dem betreffenden Zeitraum.

Es werden die Richtlinien des siebenbürgischen Handels von Cluj festgestellt: nach West-, Nordwest-, Mittel- und Südsiebenbürgen. Über die ersten zwei Richtungen war Cluj mit den Wirtschaftszentren der Slowakei, Polens, Ungarns und mit Wien verbunden; die Märkte in Mittel- und Südsiebenbürgen vermittelten die Verbindung zwischen Cluj und der Balkanhalbinsel. Eine gegenseitige Abhängigkeit besteht organisch zwischen der Stadt Cluj und den rumänischen Ländern (Walachei, Moldau), sei es durch direkte Handelsbeziehungen, sei es durch die Vermittlung anderer bedeutender Handelszentren in Siebenbürgen (Bistrița, Brașov, Sibiu). Prozentuell hat den ersten Platz im Clujer Handel mit Siebenbürgen die Nordwestzone (die Städte Baia Mare, Carei, Satu Mare, Jibou, Tășnad, Crasna und die Gegend von Sălaj), gefolgt von der Westzone (die Stadt Oradea) und der Mittel-Südzone (die Städte Aiud und Caransebeș). Diese Sachlage erklärt sich dadurch, dass der Handelsverkehr über die Nordwestzone die wechselseitige Versorgung von Cluj mit den hauptsächlichlichen Zentren der Slowakei und Polens sicherte, mit denen der Handel unseres Landes besonders rege war. Die Erklärung liegt auch in der grossen Vielfalt der beiderseitigen, über die Nordwestroute beförderten Erzeugnisse. Nach 1630 wird der Handelsverkehr auch durch den politischen Faktor belebt: die Unterstützung, welche die Fürsten Siebenbürgens dem Handel mit den europäischen Ländern angedeihen liessen. Gleichzeitig werden die Handelsbeziehungen zu den rumänischen Ländern fortgesetzt und erweitert.

Durch Totalisierung der Zolldaten stellt der Verfasser den Umfang sowie den Zoll- und Handelswert des Warentausches zwischen der Stadt Cluj und Sieben-

bürgen fest (Taf. I); auch bestimmt er die zahlenmässige Verteilung der Transporte auf Jahre und Orte (Taf. II).

Bei Untersuchung der beförderten Warengattungen ergibt sich, dass zwischen 1599—1637 die Warenausfuhr aus Cluj den ersten Platz einnimmt, wogegen die Einfuhr von Waren nach Cluj zurückbleibt. Der Wert der Warenausfuhr ist mehr als dreimal so gross wie derjenige der Einfuhr.

Im Rahmen der *Warenausfuhr aus Cluj* nach anderen siebenbürgischen Ortschaften, stehen an erster Stelle die *Handwerkserzeugnisse* (besonders Lederwaren — Schuhwerk und Weberei — Kleidung), gefolgt von *landwirtschaftlichen Erzeugnissen* (Tiere, Ackerbauerzeugnisse, Nutzpflanzen), dann *Kurzwaren*, *mineralische Rohstoffe*, *Chemikalien* usw. Bei der *Wareneinfuhr* nach Cluj stehen im Vordergrund die *Handwerkserzeugnisse*, *mineralische Rohstoffe* (vor allem Eisen) und *Chemikalien*, die grösstenteils aus den Handelszentren der Slowakei und Polens gebracht wurden.

Bei einem (gewiss relativen) Vergleich zwischen dem Umfang und dem Gesamtwert des Clujer Handels mit Siebenbürgen und dem Umfang und dem Wert des Handels anderer europäischer Zentren der Zeit, ergibt sich, dass die Stadt Cluj in dieser Hinsicht das Niveau einiger der grossen Städte Mittel- und Südwesteuropas (in der Slowakei, Österreich, Ungarn, Deutschland, Italien) erreichte. Bezüglich der Handelspolitik, welche die Blüte der Handelsbeziehungen der Stadt bestimmte, erläutert der Verfasser, dass noch nicht von einer bewussten Politik der aktiven Handelsbilanz die Rede sein kann, weil — wie zu jenem Zeitpunkt auch in den rumänischen Ländern — der Absonderungsprozess spezialisierter Kaufleute als soziale Schichte, die ausschliesslich das Geschick des siebenbürgischen Handelslebens in der Hand hatte, noch nicht beendet war. Die Träger des Handels sind auch Handwerker, die ihre eigenen Waren zu Märkte bringen.

Abschliessend wird gesagt, dass durch die organische Verbindung des Clujer Handels mit den anderen bedeutenden Handelszentren Siebenbürgens (Braşov, Sibiu, Bistriţa), der Walachei und der Moldau, sowie mit der Übereinstimmung des Prozesses der sozialen Differenzierung in Cluj mit dem gleichartigen Vorgang in anderen Zentren, Cluj immer intensiver an der Bildung eines einheitlichen Marktes auf dem Gebiete unseres ganzen Landes teilnimmt.

MONUMENTE ISTORICE DISPĂRUTE

Bisericile de lemn din Nicula și Libotin*

Puține localități din Transilvania au fost atât de cunoscute ca Nicula de lângă Gherla. Nicula a trăit atât prin tradiția mănăstirii de lemn de pe la începutul secolului al XV-lea, cât și datorită faimei unei cunoscute icoane.

Nicula este așezare veche, amintită în 1326 ca moșie feudală. În 1552 a existat biserică în sat, a existat și în 1685, precum și în 1733. Azi, în sat este biserică de zid. Mănăstirea, cu biserica de lemn, s-a zidit în locul schitului. Se afirmă că în secolul al XVI-lea aici în sat a fost și populație maghiară, iar românii au fost aduși pentru lucru la moșie. În 1639 mai era încă moșie laică, apoi a episcopiei romano-catolice din Oradea, iar în secolul al XVII-lea a trecut în proprietatea familiei de origine română Kornis, care a stăpinit-o pînă la desființarea moșiilor feudale. Mănăstirea a avut și ea unele proprietăți pînă la trecerea lor în folos obștesc. Se afirmă că în 1602 satul ar fi fost distrus de incendiu, iar populația maghiară s-ar fi refugiat în alte părți.

După cum o dovedesc încreștăturile de pe grinzile micului cor, de sub clopotniță, în 1714 biserica a fost renovată de Kornis prin meșterul Gligorie. Pentru ce s-a renovat o a doua biserică, cea de mai la deal, într-un loc mai greu accesibil și destul de departe de sat, la mai bine de 1 km, lămurește istoria icoanei, așa că viața bisericeții era legată de viața icoanei.

Să ne cunoaștem întii cu icoana

Icoana a fost zugrăvită la 1681 de *Popa Luca din Iclodul Mare*. Ea a fost dăruită bisericii vechi de către Cupșa Ioan, de neam nobil, din Nicula. A stat aici în biserică, probabil nu ca icoană împărătească la altar, ci pusă tot la loc de cinste în naos sau în pronaos. Ținînd cont de tradiția populară a „puterii tămăduitoare” pe care ar fi avut-o icoana (conform unor relatări, în februarie-martie 1694 s-ar fi observat că Sf. Maria „lăcrimează”), la insistențele lui Sigismund Kornis, cardinalul primat al Ungariei Kollonich a dispus ca *acolo* să fie pusă icoana, mai departe de sat, unde puteau să vină credincioși de orice religie. De atunci pînă în ultimii ani (1948) icoana a stat la Nicula. Azi se află la Arhiepiscopia ortodoxă din Cluj.

Icoana a avut mare răspindire prin numeroasele copii care s-au făcut și dintre care cunoaștem următoarele:

A. Cele copiate din porunca cardinalului Kollonich.

1. În biserica-capelă de la Mănăstirea (jud. Cluj), deasupra altarului, în ulei, avînd în partea superioară o inscripție nedescifrată, iar în partea inferioară:

* Ambele mistuite de flăcări în anul 1973 (mănăstirea de la Nicula în noaptea de 23 aprilie; iar cea din Libotin în ziua de 29 mai).

Vera effig. mirac. icon. B. Mariae Virg. Claudiopol (imaginea adevărată a icoanei miraculoase a Fecioarei Mariei Cluj). Icoana este de factură apuseană și nu seamănă cu cea de la Nicula, decît în poziție și întrucîtva și în îmbrăcăminte (fig. 7).

2. O altă copie, în colecție particulară din Cluj-Napoca, identică cu cea precedentă și mai bine păstrată. Provenită probabil de la familia Kornis (fig. 8).

3. În *biserica piariștilor* din Cluj-Napoca, deasupra altarului, cu coroană pe cap, stil catolic. Imaginea nu se poate distinge, icoana fiind înnegrită de fum și pusă foarte sus. Fotografia este reproducere după un desen mai vechi (fig. 9).

B. La castelul Kornis — recent restaurat — din Mănăstirea:

4. În *capela din sat*, pe peretele din naos, în ulei; icoana degradată. Nu este o copie fidelă (fig. 10).

5. La *intrarea în castel*, deasupra ușii, basorelief în marmoră. Inscripția cuprinde același text ca al celor de la nr. 1—3 (fig. 11).

6. La *portal*, deasupra în fronton, tot în basorelief în marmoră, aproape aceeași înfățișare (fig. 12).

C. 7. În *colecție particulară* din Cluj-Napoca, xilogravură din Viena, 1700 (fig. 13).

8. În *peretele vestic* al curții parohiei catolice din Cluj-Napoca (fig. 14).

D. 9. *Gravura făcută de Vlaicu* în Ceaslovul din Blaj din anul 1751 (fig. 15).

E. Paraclisul Arhiepiscopiei ortodoxe din Cluj-Napoca (fig. 6). Aceasta este adevărata icoană făcută de Luca de la Iclod (vezi în Bibliografia de la sfîrșit, nr. 15).

I. *Biserica de lemn din dealul satului* (fig. 1).

Planul bisericii este de tip vechi — tip corabie —, cel puțin din sec. al XVII-lea, cu altarul decroșat cu 5 fețe și pronaosul — tinda femeilor — *tot poligonal*, cu deosebirea că peretele despărțitor la pronaos nu este la încheietura unde se formează poligonul, ci perpendicular pe lățimea bisericii. În locul perețului vechi sînt numai doi stîlpi care susțin corul, care nu poate primi mai multe persoane. Ce rol va fi avînd corul, așa mic, nu se știe, mai ales că deasupra pronaosului este schelăria turnului. Clopotele erau trase de jos. Temelia a fost din piatră, pe care s-au pus tîlpile de stejar lungi de 7,20 m și groase de 16 cm, late de 35—40 cm. Talpa din față a fost și mai groasă, mai recent fiind întregită în partea sudică, pe cînd în cea de nord a rămas întreagă. Înălțimea pereților laterali a fost de 1,90 m. Așa cum se prezenta înainte de a fi distrusă de incendiu, biserica a suferit modificări mai mari în 1860 cînd episcopia a renovat-o. A fost suprimat peretele despărțitor al pronaosului, au fost tăiate ferestre mai mari și mai multe. Se crede că a avut pînă la 1860 numai două ferestre, una în dreptul stranei drepte — pe sud, și una — rotundă — pe o latură oblică a altarului pentru preot. După aceea dată se păstrează două din cele 4, fiindcă se vedeau urmele unei ferestre vechi și în dreptul proscomidierului. Cea veche dinspre sud spre mijlocul naosului era pătrată cu latura de 25 cm, cea de la altar, circulară, cu diametrul tot de 25 cm și probabil că tot de aceleași dimensiuni vor fi fost și celelalte două.

Biserica era așezată pe doi stîlpi care sprijină cununa din afară și pe doi stîlpi sprijiniți pe talpă. Încheieturile sînt foarte solide, mai ales de la altar. Birnele în unele locuri prinse cu scoabe, mai ales pe partea de sud, care a fost

expusă mai mult variațiilor de temperatură. Streașina nu era prea largă, biserica n-a avut prispă, totuși a putut să scutească pereții de ploi și zăpezi. Aripile de la partea superioară a încheieturii fețelor dinspre răsărit erau înspre axa bisericii și aveau 4 pene făcute din grinda de deasupra care era de 42 cm lățime. Cununa de sus, groasă de 16 cm și lată de 30 cm, a avut un mare rol în susținerea acoperișului. Lemnul de stejar încă bine păstrat în ajunul distrugerii bisericii, tăieturile cu dalta se puteau vedea încă și unele însemnări încrestate în birnă se distingeau și descifrau.

Există o singură ușă de intrare pe latura de vest, largă de 1 m. În axa bisericii la altar era pusă, lângă perete, o cruce de piatră din 1763. Textul nu se putea descifra. În forma crucilor vechi, fiecare braț constituia o cruce cu brațele mici, în semicerc.

Îmbinările sînt făcute în „mușcătură”; unde a fost nevoie, s-a legat cu cuie de lemn, cum era sistemul vechi în lucrul lemnului.

Ușa exterioară de la altar a fost pusă ulterior, tăiată în sud, în dreptul diaconicului, fiind necesară pentru asigurarea circulației prin biserică.

Acoperișul era unul peste tot. Față de lungimea de 11,50 m și lățimea de 4,10 m, turnul era ceva mai înalt decît lungimea bisericii, raport potrivit pentru acest tip de biserică. Un turn prea înalt ar apăsă-o; corpul bisericii s-ar simți strivit și nici n-ar avea rezistență, neputînd avea o bază destul de largă, față de înălțimea lui.

Baza turnului era pătrată, cu balcon liber, fără arcaturi. Această parte pînă la baza coifului avea ceva mai bine de 2 m. Coiful cu baza octogonală cu ceva mai largă decît galeria turnului, iar partea de sus, după o înclinare ușoară, era aproape conică. Se observă ușoare nervuri în linia poligonului de bază. Înălțimea aproximativ 3 m.

Cruce era și deasupra altarului; toate crucile erau vechi, din fier bătut.

Clopote, nu mai avea nici unul. A fost unul mic din 1401, dăruit probabil de fondator, acesta a fost luat de armată în primul război mondial. Un alt clopot din 1696 cu text slavon, mutat în biserica nouă, este probabil de la o biserică mai veche, poate de la cea de lemn, din sat.

Altarul (fig. 2) mic, cu prestolul de piatră cioplită, fără urme de inscripție. Pardoseala tot de piatră, față de restul bisericii care a fost de lemn. Bolta cu nervuri, suprafața curbă nu era nici de formă sferică, nici nu prezenta altă curbă mai regulată. Erau urme de pictură din 1860 (sf. Treime, la mijloc). Deasupra prestolului bolta cilindrică.

Pe prestol era chivotul în formă de bisericuță. În biserica veche se făcea o dată pe an slujbă.

În altar mai era și o icoană mică veche.

Timpla cea veche a fost înlocuită cu alta, nouă. Cea veche a avut pe lângă icoanele împărătești și apostolii pe iconițe, cu text slavon, dintre care unele sînt pe pereții prispei caselor călugărești și sînt de o factură mulțumitoare. În 1955 dintre icoanele împărătești se mai păstra cea a lui Isus, Maica Domnului, Coborîrea în Iad și Sf. Nicolae. Dintre acestea cea cu Isus, în stil brîncovenesc, va fi fost adusă de vreun călugăr de la o mănăstire munteană, sau de la episcopul care l-a hirotonit, după cum se obișnuia pe acea vreme.

Pe tîmplă în mijloc era icoana Maicii Domnului în stil apusean și pe hîrtie de tipar (fig. 3). Lateral, pictate pe perete, se aflau figurile apostolilor Petru și Pavel. Mai erau două icoane vechi (Isus, Sf. Nicolae), ca icoane împărătești, Isus

și Maica Domnului, iar la hram, Anastasis, Coborîrea în iad. În față se găsea tetrapodul cu două iconițe.

Icoana Sf. Nicolae (fig. 16) este o icoană de factură bună, și după tipul celor din sec. XVII. Cadrul mare, lat, este zugrăvit cu momente din viața sfântului, iar jos se află ceva din troparul sau condacul sfântului. Nici un fel de urmă vizibilă de datare, sau de numele zugravului. Textul este deteriorat, scris în limba română, deci din sec. XVII—XVIII. Scrisoarea este frumoasă, decorativă, n-am avut posibilitatea de a descifra textul, în afară de câteva cuvinte („părintele“, „minunile“, „iubitorule“). Iconițele de pe margini sînt bine compuse, dovadă că zugravul a fost stăpîn pe meserie. Este icoana de cea mai mare valoare artistică printre icoanele care se mai păstrau încă în biserica mică.

În naos și pronaos nu se mai afla nimic în momentul distrugerii bisericii. În interior, o scară ducea la cor.

Pereții din afară erau săpați cu însemnări care pot avea interes pentru viața mănăstirii. Se descifra clar anul 1775, apoi în altă parte Pop Dumitru 1775 (?), iar pe altă birnă 1777. Probabil că pe la 1775 se va fi făcut o renovare a bisericii.

Din inscripția de pe grindă am putut descifra: „Sau înnoit aceasta“ ... „în zilele“ ...

Transversal, o inscripție din care se poate scoate că în 1714 biserica s-a reînnoit de către Kornis prin meșterul Gligorie. Aceasta ne duce la ipoteza că acolo a fost o biserică mai veche, din sec. XVII, dacă nu și mai demult, ipoteză confirmată și de clopotele din 1401 și 1696, la fel și de punerea icoanei în 1685.

Inscripția mai nouă, din 1860, care și ea s-a deteriorat în parte, avea următorul cuprins: „Această s[fin]tă Mănăstire s-a reînnoit și zugrăvit ... sub ocîrmuirea Prea sfinției sale Ioan Alexi întîiul Episcop al Gherlei prin stăruința preotului local Grigore Moldovan de măestrul din Nicula Ștefan Belindeanu, care afară de material a zugrăvit-o gratis în vara anului 1860“.

În alt loc: „Maiestru de lemn Ficer Grigore din Nicula“.

Din vremuri destul de vechi, Nicula a avut zugrăvi buni. Icoanele pe sticlă de la Nicula au fost căutate și răspindite aproape în întreagă Transilvania, dar mai ales în partea de nord, de apus, pînă în Banat.

Multe din bisericile vechi și azi au icoane de la Nicula; ba și în multe case mai găsim și azi icoane pe sticlă cumpărate de la iconarii din Nicula. Industria icoanelor pe sticlă, adusă din Germania, s-a dezvoltat în Nicula, datorită acelei icoane „făcătoare de minuni“ care s-a păstrat în biserica cea mică. Dispariția bisericii constituie o grea pierdere pentru istoria arhitecturii și artei populare de pe aceste meleaguri.

II. Biserica cea veche de lemn din Libotin.

Peste deal de la Lăpușul românesc, într-o groapă destul de adîncă, ce se deschide apoi spre apus, este așezat satul Libotin. Drept rezultat al luptelor religioase provocate de unirea bisericească cu Roma, și în Libotin, ca și în altă parte, existau două biserici de lemn, dintre care cea veche ortodoxă mai importantă și mai veche.

Biserica se afla pe un platou în mijlocul satului pe care-l domina. Avea perspectivă frumoasă; mare, impozantă, cu turnul înalt, săgeata coifului ascuțită, lungă, străjuită de patru turnulețe. Prispa, pe apus, cu stîlpii ciopliți și arcadele

bogate în elemente decorative, pare a fi o replică a Rogozului, dar cea de la Rogoz este de pe la 1643, iar aceasta de pe la 1777, dată probabil luată după pictură. Biserica — după părerea noastră — este și ea din sec. XVII; în 1733 era biserică în sat. Cei bătrâni nu știu de altă biserică mai veche. După tradiție aceasta ar fi contemporană cu cea de la Rogoz, cele două avînd asemănări între ele.

Satul este vechi, amintit în 1483 ca sat românesc.

În 1927 s-a renovat turnul, cînd probabil s-a învelit cu tablă, luîndu-i mult din arhaismul și farmecul șindrilei care pe aici este tăiată în solzi. În 1952 s-a acoperit din nou. A fost restaurată, fiind și monument istoric și vrednică să fie socotită și prețuită ca atare (fig. 17).

Era din lemn de ulm, lemn rar, trainic și frumos la cioplit, tot ca cea din Rogoz. Nu avea podoabele în lemn, ca aceea din Rogoz, în construcție însă se apropia de ea. Și aici construcția întregii biserici, altar, turn, era foarte măiestrită.

Planul dreptunghiular, altarul decroșat cu 7 fețe, caz foarte rar. Prispă pe vest, destul de strîmtă. Turnul înalt, corpul pînă la galerie de 14 m, iar coiful de 21 m, în total 35 m. Balconășul cu scîndurile ajurate în partea de jos, galeria cu arcade frumoase. Arcadele la prispă cu îmbinare meșteșugită, streășina destul de largă, cu grinda cioplită în frînghie, ca la Rogoz — iar la altar birnele bine încheiate, aripi mari cu pene multe și foarte decorative. Grinzile din interior au corespondență în exterior în console, care încă sînt cioplite cu gust, nu atît de frumoase ca la Rogoz. Ferestrele au fost mărite ulterior, cu aripi ca să se poată acoperi, deasupra au arc circular. Streășina și la altar foarte bine căptușită, ca să scutească bolta care are construcție complicată și ingenioasă. *Ușa de intrare împodobită cu pictură, la fel și prispa de la intrare.* Birnele lungi, tălpile late. Pardoseala din lespezi de piatră. Temelia încă de piatră, așa că biserica părea înălțată. De altcum corpul bisericii părea că face eforturi ca să susțină turnul masiv și frumos. În față pe vest, pe coama acoperișului un semicon. Șindrila avea două feluri de tăieturi: pe corpul turnului în solzi, pe naos dublă. Cornișele erau două, cea veche și a doua de lărgire. Cea de a doua n-avea console de sprijin. O parte din talpă era în arc, dovadă că provenea de la altă clădire, unde a fost folosită ca stîlp. În fața bisericii sînt lespezi mari ca prin Maramureș, pentru prinoase. Mormintele, unele orientate spre sud. Crucile simple, multe — cele vechi — sînt din piatră.

După ce am admirat biserica prin ce avea în exterior, să o cercetăm și în interior.

Altarul (fig. 18). Construcția ingenioasă. Cum avea 7 fețe, pe cele laterale paralele bolta era cilindrică, iar pe ceilalți pereți — 5 — s-au construit 15 sectoare, care să aducă cît mai mult cu suprafața sferică. Era zugrăvit peste tot, dar înaintea incendiului se mai cunoștea relativ puțin. Fumul a acoperit mult. Pe bolta cilindrică pe S în medalion figura *evangelistului Matei*, iar pe N *evangelistul Ioan*. În axă, tot în medalion, *Maica Domnului*. Pe sectoare pictura nu se mai distinge. Motivele decorative de la bază și între tablouri erau vegetale. Pictura s-ar deosebi de cea din tindă, cu toate că litera ar fi aceeași. Lateral, pe sud era tabloul cu *Cei 3 ingeri la Avram*, lîngă stejarul de Mambra. Avram cu pălărie și cizme. Pe ceilalți pereți erau reprezentați ierarhii autori de liturghii. Pe nord nu se distingea ce s-a zugrăvit. Pe vest între uși, *Melhisedec* și *Arhidia-*

conul Ștefan. Deasupra, *Apostolii*, apoi *Cina cea de taină*, pe masă tacîmuri. Jos draperie. În altar se afla un sfeșnic cioplit decorativ.

Țîmpla actuală (înainte de incendiul din 1973) era mai nouă. În 1777 sau 1784 s-a făcut renovare în stil mare, cînd s-a lărgit streășina, s-a făcut o altă țîmplă și se prea poate ca atunci să se fi zugrăvit biserica. Țîmpla veche în partea de sus a avut un loc gol, cea actuală *se ridică peste cea veche* și umplea totul pînă la arcul principal. Cea nouă era bogat împodobită cu cadre sculptate cu modele de împletitură sau geometrice, ori ajurate, aducînd în parte cu țîmplele de la Cuhea, Ieud, Dragomirești. Jos, erau icoanele Prăznicare, apoi în registrul al doilea apostolii, între ei icoane probabil cu subiecte de la praznice. Deasupra apostolilor sus și pe margini, în medalioane eliptice, încadrate în sculptură, erau figurați proroci. Numeroase cadre mai aveau și cite un ștergar lucru de mînă, care ridica mult eleganța și frumusețea acestui fruntariu (fig. 19).

Icoanele împărătești aveau *inscripții slave*.

Bolta. În axă, în medalioane era *Sf. Treime*, motiv apusean și *Maica Domnului*. Corul ocupa mult și acoperea mult din boltă. Lateral pe nord dinspre altar au fost tablourile: *Punerea în mormînt*, *Luarea de pe cruce*, *Răstignirea*, *Ridicarea crucii* și *Isus duce crucea*.

Pe sud, pe porțiunea neacoperită de cor, erau reprezentate scenele: *Cînd l-au prins*, *Cînd s-a rugat Isus cu apostolii*, *ev. Ioan*, iar lateral, *Cei 40 de mucenici*; în registrul de sus, era scena din *Apocalips*, leul și cele 7 sfeșnice și *Sf. Ilie* cu carul de foc, iar pe N, în corespondență, sus, *Scara lui Iacov*. Subiectele în aranjamentul lor sînt în felul bisericilor din Maramureș și de la Șurdești (fig. 20, 21).

Tinda

Pe peretele de miazăzi erau *Mironosițele*, la ușă apostolul Iacov. Deasupra ușii este o inscripție: „S-au zugrăvit de Palcovici (Ialcovici). Mikail lun sept.” Fără nici o urmă a anului. Din această inscripție se vede că zugravul a fost de prin părțile Maramureșului și poate să fie de neam rutean, care au mai lucrat pe acolo.

Pe peretele de nord, figurau *Cele 10 fecioare*, îmbrăcate în costumul local, cu rochia largă, bogată în cute (crețuri) și șorț tot cu multe crețuri, iar cămașa cu mîneci strîmte la „pumnari” — manșete — (fig. 22). Pe ușă un sfînt.

Prispa (fig. 23) încă avea pictură. Pe un uștior erau apostolii Petru și Pavel, iar pe pereți diferite figuri și îngeri. Deasupra ușii năframa.

Grinda din naos, transversală — orizontală care lega bolta, era cioplită cu împletitură de frînghie, dar cu globurile între plete.

Dintre icoane, cea a *Cuvioasei Paraschiva*, icoană de hram, este veche, cu cadru sculptat, făcută în 1752.

Sfeșnice tot cu cioplituri decorative.

Peretele la femei a fost tăiat ulterior, se vede că la început a fost închis.

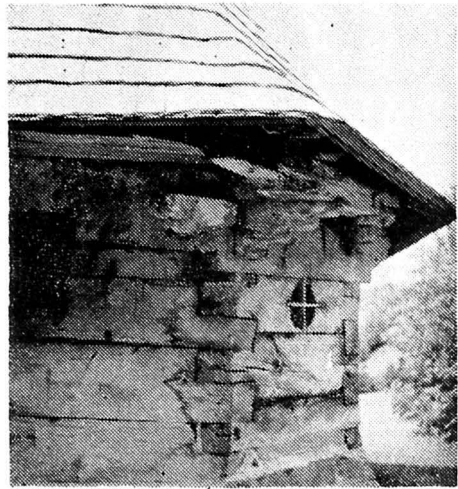
În general, la pictură desenul era destul de bun, coloraturile vii, decor mult.

Cărțile păstrate în biserica din Libotin erau relativ noi:

1. *Mineiele* pe septembrie, august, iunie, iulie, decembrie, februarie, aprilie, noiembrie, ianuarie, octombrie, mai, necomplete, tipărite la Buda în 1804.
2. *Evangelie*, 1859 (Sibiu, a lui Șaguna).
3. *Kiriacodromion*, Sibiu, 1885 (tot a lui Șaguna).
4. *Penticostar*, 7295 (1783), Rîmnic.

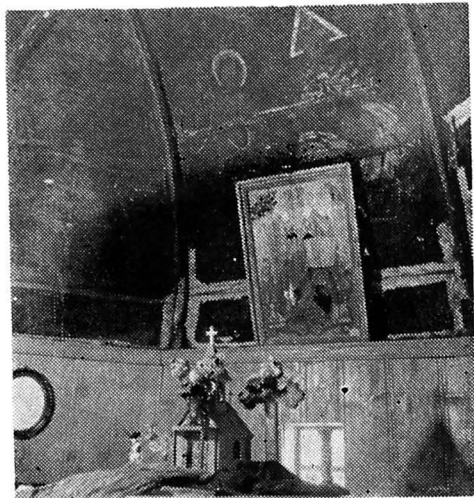
1 Vedere laterală din 1962.

2 Vedere dinspre altar.

3 Vedere din interior. Timpă.

4 Vedere din interior. Bolta.

5 Biserica nouă.

6 Icoana Maicii Domnului, Paraclisul Arhiepiscopiei ortodoxe din Cluj-Napoca.

7 Mănăstirea: Icoana deasupra altarului.

8 Icoana destinată fam. Kornis, colecție particulară Cluj-Napoca.

9 Biserica Universității, fostă a Piarștilor.

10 În capela din sat icoana pe peretele sudic.

11 Basorelief din marmură, deasupra intrării, în castel.

12 Basorelief din marmură pe frontonul porții de intrare în incintă.

13 Xilogravură. Viena, 1700. Colecție particulară, Cluj-Napoca.

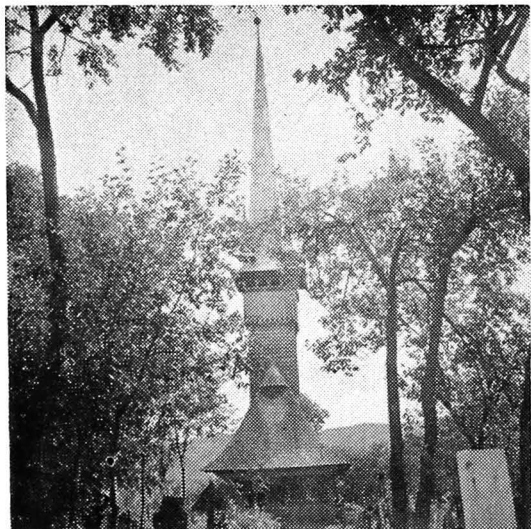
14 Curtea parohiei catolice din Cluj-Napoca, pere-
tele de vest.

15 Xilogravură de Vlaicu, în *Ceaslov*, Blaj,
1751.

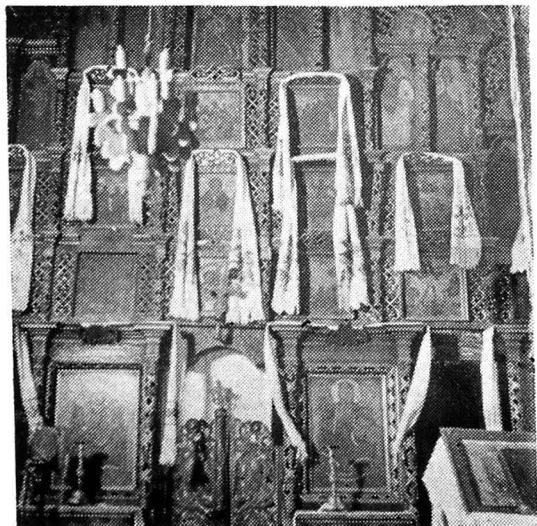
16 Icoană veche, Sf. Nicolae.
<https://biblioteca-digitala.ro>

17 Vedere din față.

18 Vedere dinspre altar.

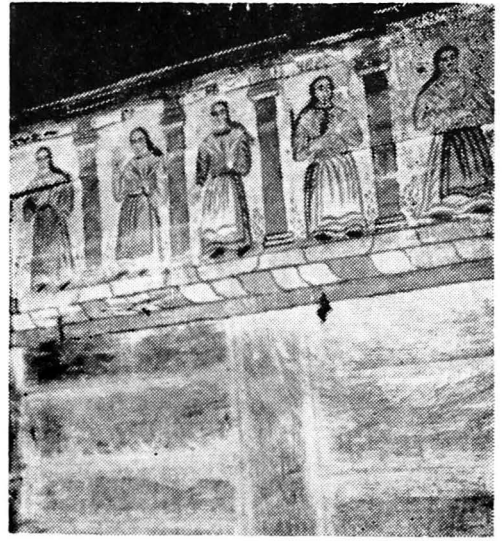
19 Tîmpla.

20 Vedere din interior.

21 Vedere din interior spre cor.

22 Din pronaos.

23 Prispa.

5. *Paraclitichi*, octoih bogat, are 914 pagini. Buda ?

6. *Triodion*.

7. *Evangelhie*, Blaj, 1776.

Însemnări nu prea au. Cărțile de la Buda și Sibiu — Șaguna au fost trimise pentru „întărirea ortodoxiei“.

AT. POPA

Bibliografie selectivă

1. Dr. V. Bojor, *Maica Dlui de la sf. Mănăstire din Nicula*, Gherla, 1930, p. 104.
2. A. Bunea, P. P. Aron și D. Novacovici, Blaj, 1902, p. 349.
3. Iuliana și D. Dancu, *Pictura populară de la Nicula*, în *Steaua*, nr. 4, 1966, p. 89—94.
4. Kádár I., *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, Dej, 1901, V, p. 180 și 159.
5. Kovács Gyárfás, *Kath. búcsújáró*, Gherla, 1898, p. 39—41.
6. A kolozsvári róm. kath. főgimnázium *Emlékalbuma*, Cluj, 1930, p. 11.
7. A kolozsvári róm. kath. főgimnázium *Értesítője*, 1897—98, p. 58—59.
8. K. Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst*. Freiburg, 1928, p. 222.
9. Șt. Metes, *Istoria bisericii și a vieții religioase a Românilor din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1935, p. 426.
10. Idem, *Mănăstiri românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 144.
11. Idem, *Zugravii și icoanele pe hîrtie și sticlă din Transilvania*. în *Biserica Ortodoxă Română*, București, 1964, nr. 7—8, p. 730—775.
12. Idem, *Zugravii bisericilor române*, în *ACMIT*, 1926—28, p. 115.
13. Ion Mușlea, *Pictura pe sticlă din Șcheii-Brașovului*, în *Țara Birsei*, I. Brașov, 1929.
14. G. Oprescu, *Gravurile pe lemn ale țaranilor din Nicula*, în *Transilvania*, Sibiu, 1923, p. 122—130.
15. At. Popa, *Care este adevărata icoană de la Nicula*, Cluj, 1966. În manuscris.
16. E. Veress, *Bibliografia româno-maghiară*, I, București, 1931, p. 194—95.
17. Cor, Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I. București, 1966, p. 359 și 426.
18. Conscriptia lui Clain din 1733.
19. Conscriptia lui Bucov din 1760.
20. Conscriptia din 1805.
21. Calendar, Cluj, 1949, p. 137.
22. Șematism, Gherla. 1900, p. 25—26.
23. Dana Tarnavski-Schuster, *Biserici de lemn din Țara Lăpușului*, în *BMI*, 1973, nr. 2, p. 41.

MONUMENTS HISTORIQUES DISPARUS

Les églises en bois de Nicula et Libotin

(Résumé)

L'auteur décrit deux églises anciennes de Transylvanie, toutes les deux disparues par incendie, en 1973.

La première d'entre elles, celle de Nicula (départ. Cluj), a été construite le plus tard dans le XVIIe siècle, suivant le témoignage du plan de construction. Dans l'église de Nicula se trouvait une peinture religieuse de certe valeur, datant de l'an 1681. La seconde église, celle de Libotin (départ. Maramureș), datait probablement du XVIIIe siècle. Ces constructions, toutes les deux, sont d'exemplaires caractéristiques pour l'architecture en bois dans la Transylvanie médiévale.

NOTE DE EPIGRAFIE ROMÂNÔ-CHIRILICĂ

Inscripții funerare româno-chirilice din Transilvania ne-au parvenit relativ puține. În jurul mănăstirilor ortodoxe din Transilvania, dar și în sate, unora dintre morminte li s-au pus pietre cu inscripții funerare în slavo-română, iar din secolul al XVII-lea în limba română cu chirilice. Ele au fost, evident, mai numeroase, dar puține s-au păstrat pînă astăzi în picioare, fapt ce îngreunează un viitor studiu asupra scrisului lapidar româno-chirilic transilvănean. De aceea, sînt prețioase monumentele funerare avînd inscripții românești din secolele XVII—XVIII care ies la iveală întîmplător sau din săpături arheologice sistematice.

1. Inscripția funerară de la Moldovenești (Turda) din 1749

În timpul săpăturilor arheologice efectuate la fortificația și așezarea feudală timpurie de la Moldovenești (Turda) de către specialiștii Mircea Rusu, Petre Iambor și Ștefan Matei de la Institutul de istorie și arheologie din Cluj-Napoca, a fost depistat un bloc de piatră cu o inscripție în chirilice, incastrat în fundamentul șurii unui locuitor din sat. Transportat la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca în 1971, monumentul funerar constituie astăzi unul din exponatele lapidarului medieval (Inv. nr. F. 2516).

Blocul de piatră în discuție este un monument funerar la origine sub formă de cruce, ridicat pentru mormîntul unui locuitor român din sat. Brațele crucii au fost ulterior înlăturate prin cioplire, pentru a se realiza linia unui bloc de piatră care să poată fi incastrat în zidul unei construcții, probabil cea în care se găsea în momentul depistării ei. A fost ușor cioplit și în partea superioară, înlăturîndu-se jumătate din semnul crucii săpat pe fața cu inscripție a monumentului. Dimensiunile blocului: $\bar{\text{I}} = 70$ cm, $\text{l.} = 25$ cm, la bază 35 cm, iar grosimea de 19—26 cm.

Textul inscripției este dispus pe două registre, împărțind în mod egal fața blocului de piatră; în primul registru se găsește un text de 4 rînduri privind persoana mortului, al doilea registru cuprinzînd data morții și numără 5 rînduri. Dăm următoarea lectură textului:

1. „<Ai> ce zace
 2. Nuțe șar
 3. a lui du-
 4. mnez<e>u.
-
5. În luna lu<i>
 6. ianuarie
 7. întîia ani
 8. domnuluii
 9. 1749“.

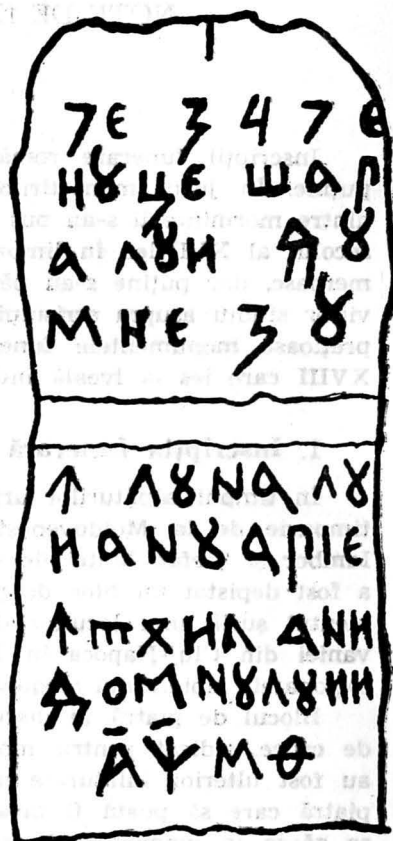
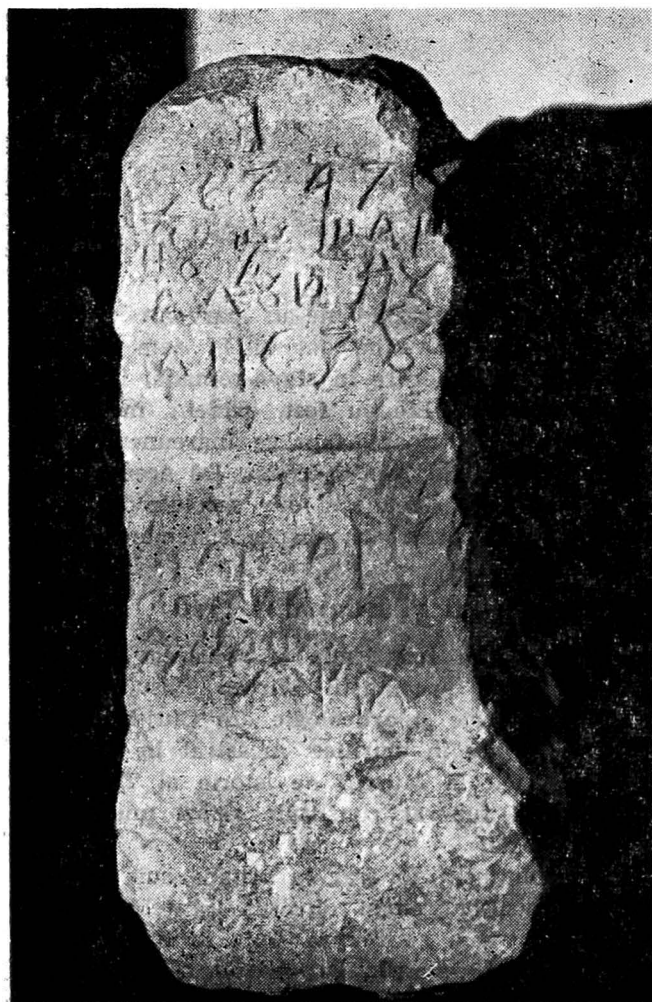
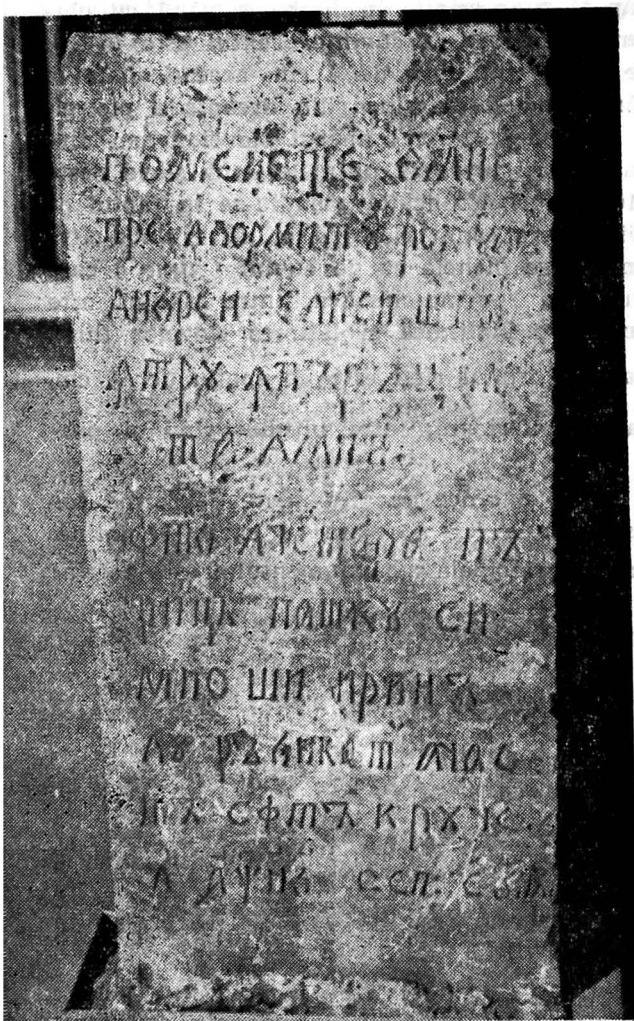

Fig. 1 — 1a. — Inscripția de la Moldovenești.

Textul este relativ bine scris, anul înmormântării fiind redat cu slove-cifre; foarte greu lizibilă este slova-cifră finală, de rangul unităților. De reținut, forma de *șerb* (*šarb*) dată pentru acea de *rob* în registrul superior al inscripției, împrumutându-se termenul din realitățile sociale ale vremii. Crucea funerară a fost cioplită dintr-un bloc de piatră dură, registrul superior fiind mai bine redat și păstrat. Textul întreg este realizat în maniera unei scrieri lapidare rustice, mai puțin ordonate. Meșterul lapidar era unul instruit, dar se pare că practica mai intens meșteșugul ciopliturii în piatră decât pe acela de săpare de inscripții. El este, în tot cazul, un meșter local, român, cunoscător de carte și al meșteșugului pietrăriei, din atelierul căruia trebuie că au ieșit și alte monumente epigrafice funerare, păstrându-ni-se deocamdată cel pe care l-am prezentat în nota de față.

2. Inscripția funerară de la Cluj-Mănăstur din 1754

În urmă cu cinci ani, cu prilejul săpării unei gropi de mormânt în cimitirul bisericii ortodoxe din Cluj-Mănăstur (din Deal) a fost descoperită o piatră fune-

ПОМЕНЕПІЕ АМНІЕ
 ПРЕ ААОРМНПЪ РОЗЪ ПЪ
 АНӨРЕН ЕЛНЕН Ш НО"
 ↑ПРХ ↑ПЪРЪЦІА
 МА АМНН
 ФІНН АУЕПӨРА ПЪ
 РНЦЪ ПАШКХ СН
 МНО ШН НРННЪ
 АХ РЪАНКАП АУАС
 ПЪ СФПЪ КРХУЕ
 А" АУНН СЕП. ЕЗМЕ

Fig. 2 — 2a. — Inscriptia de la Cluj-Mănăstur.

rară avînd o inscripție româno-chirilică¹, astăzi expusă în Lapidarul medieval al Muzeului de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca (Inv. nr. F. 355).

Piatra funerară cu inscripție româno-chirilică de la Cluj-Mănăstur pe care o publicăm acum este frumos lucrată într-o lespede provenită dintr-o carieră de piatră din împrejurimile Cluj-Napocai, ușor sfărîmicioasă. Ea s-a păstrat în bune condițiuni datorită împrejurării că a fost multă vreme îngropată în pămînt, doar primele cîteva decenii de la punerea ei fiind expusă. În momentul descoperirii se găsea la 0,40—0,60 m sub nivelul de călcare actual.

Înălțimea lespedei este de 1,30 m, din care 0,42 m constituia porțiunea care

¹ Prin grija locuitorului Gavrilă Borza din cartierul Mănăstur inscripția a fost transportată la Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca.

se îngropa, cealaltă porțiune de 0,88 m, cioplită, fasonată, se găsea în afară. Lățimea pietrei variază între 0,42 m (partea fasonată) și 0,45 m, iar grosimea ei între 0,16 m și 0,20 m (porțiunea îngropată).

Pe fațada pietrei funerare este săpată o inscripție în limba română cu chirilice, dispusă pe 11 rînduri, fiecare avînd între 2—4 cuvinte. Textul este în general aerisit: marginea din stînga are un spațiu liber de 4 cm, aceeași distanță fiind lăsată între ultima slovă a fiecărui rînd și marginea din dreapta a pietrei; în cazul rîndurilor 1, 5 și 8 distanța este mai mare, numărul slovelor mai ales în rîndul 5 fiind mai mic. Rîndul final, 11, își plasează ultimele două slove peste linia verticală respectată de celelalte 10 rînduri, explicația găsindu-se în faptul că e ultimul rînd din inscripție, în el fiind redat anul ridicării ei cu 4 slove-cifre ceva mai mari decît restul slovelor, rînd ce se încheie cu un cuvînt (*зале*) care nu se prescurta nici în scrierea manuscrisă româno-chirilică. Între rînduri este lăsată o distanță de 3—5 cm, raportul între înălțimea și lățimea slovelor fiind, în medie, de $\frac{2}{1,5}$. Între partea superioară și primul rînd este un spațiu de 10 cm, aceeași situație înregistrîndu-se în partea inferioară, între ultimul rînd și porțiunea îngropată a lespedei funerare.

Pe cealaltă latură a lespedei este redată o cruce cu ornamente de forme rotunde, în cîmpul acesteia fiind înscrise literele *I H S*, toate cu caractere latine.

Textul inscripției funerare de pe fațeta principală a monumentului este acesta:

1. „Pomenește d<oa>mne
2. pre adormitul robul tău
3. Andrei, Eliei și Ion
4. întru împărăția
5. ta amin.
6. Fiind acestora pă-
7. rinți Pașcu Si-
8. mion și Irină
9. au rădicatu aceas-
10. tă sf<în>tă cruce
11. An 1754 sep. 5 zile“.

Limba folosită este destul de evoluată, lipsită de expresii regionale. Cel care a redactat textul, probabil preotul parohiei din Cluj-Mănăstur (din Deal), posedă o aleasă limbă românească, mărturie partea din inscripție care urmează formula-rului epigrafic funerar compus liber după datele persoanei căreia i se ridică piatra.

Din punct de vedere epigrafic inscripția este foarte bine redată în piatră, după cum și dispunerea textului. Sînt suprascrise cu multă acuratețe slovele *H* (de 4 ori), *8,Λ* (de 2 ori), *И* c (cite o dată). Singurele cuvinte prescurtate sînt cele din rîndul 1 (*d<oa>mne*), 10 (*sf<în>tă*), marcîndu-se prin titlu aceasta, și cuvîntul *sep.<tembrie>* din ultimul rînd (al 11-lea) al inscripției. Pentru slova *A* sînt folosite două forme, una capitală epigrafică (*A*) și cealaltă minusculă cursivă (*a*). Textul în general este realizat cu multă claritate, dovedind foarte bune cunoștințe de limbă și scriere de către meșterul lapicid care a lucrat monumentul epigrafic. Acest lucru dovedește că lespedeă funerară din 1754 nu e unică, ea se

prezintă ca un monument lapidar româno-chirilic dintre multe altele realizate la Cluj-Napoca, dar care nu ni s-au păstrat.

Monumentul epigrafic româno-chirilic pe care l-am prezentat este mărturie a activității unui atelier de pietrar român, probabil de la Cluj-Mănăstur, care la mijlocul secolului al XVIII-lea deservea nevoile populației românești din orașul de pe Someș și din împrejurimile acestuia.

NICOLAE EDROIU

NOTIZ ZUR RUMÄNISCH-CYRILLISCHEN EPIGRAPHIK

(Zusammenfassung)

Der Verfasser legt zwei rumänisch-cyrrillische Grabinschriften vor, die vor fünf Jahren in Moldovenești (Turda), bzw. auf dem Friedhof der Kirche (auf dem Hügel) von Cluj-Mănăstur gefunden wurden; die erste ist 1749 für Nuțe gesetzt worden, die zweite von dem Ehepaar Simion und Irina Pașcu für ihre Söhne Andrei, Elie und Ioan, im J. 1754. Beide Denkmäler befinden sich zurzeit in der mittelalterlichen Steinsammlung des Historischen Museums von Siebenbürgen in Cluj-Napoca.

Die epigraphische Analyse, die Untersuchung von Schrift und Sprache der Inschriften zeigt die große Meisterschaft der Steinmetze, der Schöpfer dieser Grabdenkmäler; gearbeitet wurden sie in Werkstätten auf dem Gebiet von Turda, bzw. Cluj von rumänischen Steinmetzen, die im 18. Jh. den Bedarf der rumänischen Bevölkerung dieser Gegend deckten.

PRIMA „TAXA PHARMACEUTICA“ (LISTĂ DE PREȚURI
FARMACEUTICE) DIN TRANSILVANIA (III)

		Morsul ad ardor. ventr.	1	—
		Imperator.	1	—
		Magnanimit	1	30
		purgant.	1	30
		Tartar	1	—
		ad Vermes	1	—
	l.l.(oth)	Mosch. orient. c. vesic.	—	—
		s. vesic.	4	—
	l.tt.	Mumia	—	54
		Musc. quercing.	—	12
p. 60	l.tt.	Myrobal. belliric	—	—
		citrin.	—	—
		chebul	—	—
		embli	—	—
		indic.	1	12
		Nihil. album	—	18
		Nitrum crudum	—	15
		depurat.	—	24
		antimoniatum (semm alchimic)	—	30
		tabulatum	—	30
	uncia l.	corrallisatum	—	36
		perlatum	1	—
		acesosellatum	—	24
		tartarisatum	—	6
		nitratum (semm alchimic)	—	6
		vitriolatum (semm alchimic)	—	6
	l.tt.	Nuces cypressa	—	45
		Moschata	4	24
p. 61.	l.tt.	Nuces Pinea	—	32
		Pistacea	1	40
		Persicor	—	36
		Vomica	—	40
		Indic. cond.	—	24
	l.tt.	Ocul. Cancr. crud.	1	—
		praep.	1	30
	uncia l.	Lucii Pisc. cr.	—	6
		praep.	—	12
		Oleum coct. Acoustic	—	6
	l.tt.	Aranear	1	—
		de Caparibus	—	48
		carminativ	—	48
		Castorei	1	—
		Colycinth.	—	48
		costinum	1	—
		crocat. Mes.	1	—
p. 62.	l.tt.	Ol. coct. Euphorbii	—	36
		Gonzagin	2	—
		Habacucinum	1	30

			Hepat. rubr.	—	36
			ad Hernias	1	30
			Hyperici	—	36
			Mastichinum	—	48
			Mamordic.	1	—
			Nardinum	—	48
			Sampruchinum	—	36
			Scorpion. magn.	2	—
			simpl.	1	30
			Septem flor.	—	36
			Stomachicum	2	—
			Reliqu. simpl. omnium	—	30
	uncia 1.	Ol. sipl.	Absynth.	1	—
			Abrotani	1	—
			Ammoniac. Gum	1	12
p. 63.	2 Loth.	Ol. simpl.	Anethi	1	12
	uncia 1.		Angelic.	1	12
			Anisi	—	15
			Anthos	—	24
			Aurant. Cort.	1	12
			Bacc. Laur.	—	48
			Junip.	—	4
			Benzoes	1	—
			Bezoard. W.	—	18
			Buxi lign.	—	48
			Calam. arom	1	12
			Camphor. ver.	4	—
			Cordamom.	4	—
			Carminat.	1	—
			Carvi	—	4
			Caryophilor.	1	12
			Cera	—	15
			Chamomill.	1	12
p. 64.	uncia 1.	Ol. simpl.	Cinamom.	16	—
			Cort. Citri.	1	12
			de Cedro	1	12
			Coriandri	4	—
			C. Cervi. fact.	—	3
			cran. human.	1	30
			Cubebar	4	—
			Cumini	1	12
			foenicul.	—	40
			fuligin	—	3
			Galbanet Par.	—	48
			Galban. gum.	1	—
			Gujac. lign.	—	6
			Hyssopt	1	24
			Juniper. lign.	—	3
			Lavandula	1	12
			Lolmicum	1	12
			Lumbricor	—	12
p. 65.	uncia 1.	Ol. simpl.	Macis	4	30
			Majoranna	1	24
			Mastichis	1	12
			Melissa	3	—
			Mentha	1	12
			Mirrha	1	20
			Nigella	1	30
			Nuc. mosch.	3	30
			Oliban	1	12

			opopanac	1	12
			Origani	2	—
			Petroselin	2	—
			Piper.	3	—
			Pulegii	1	30
			Rhodii lign.	6	—
			Rosar ver.	10	—
			Rutha	1	24
			Sabina	1	—
			Salvia	1	24
p. 66.	uncia 1.	O. simpl.	Sagapen.	1	12
			Sangv. human.	—	24
			Saponis	—	30
			Sassafras	1	12
			Satureja	2	—
			Saturni	2	—
			Serpentum (corect Serpenti)	—	48
			Serpilli	1	30
			Styracis	1	12
			Sulphur.	—	8
			Tanaceti	1	—
			Thymi	2	—
			Vitrioli	—	10
			Viperar.	2	—
			Ungul. alcis.	2	—
			Zedoar.	4	—
	1.tt.		Petra album.	1	24
			nigr.	—	24
p. 67.	1.tt.	Ol. simpl.	Petra rubr.	1	24
			Philosophor.	—	48
			Spica	—	42
			Therebinth.	—	24
			Templinum	—	48
			Succini alb.	2	12
			rubr.	1	40
		Ol. express.	Amigd. am.	1	—
			dulc.	—	54
			Avellan. n.	1	—
			Canabis. s.	—	12
			Hiosciam. s	1	24
			Jasmini	1	45
			Jugland. nuc.	—	51
			Laurinum	—	36
			Lini Sem.	—	15
	1.Lo(th)		Nucis mosch.	—	30
	1.tt.		Olivar.	—	18
p. 68.	1.tt.	Ol. express.	Ovor.	1	45
			Papav. alb.	—	36
			Persicor. nucl.	—	36
			Sem. 4. frig. maj.	—	54
			Sesami Sem.	1	—
			Sinapi Sem.	1	—
	uncia 1.	Ol. per deliqu	Mirr.	—	30
			Tartari	—	4
	uncia 1.	Opobals. sicc. ver.		—	18
		liquid. ver.		—	18
	uncia 1.	Ossa de Cord. Cervi int.		—	30
			praep. phil.	1	—
	1.tt.	Ossa Sepia		—	30
		Orlean		1	12

		Ochra	—	36
	No. 1	Ova Struthon. integr.	1	12
	uncia 1.	praep.	—	36
p. 69.	1.tt.	Oximel simpl.	—	30
		squillit.	—	48
		Oxisachar simpl.	—	48
		emeticum	1	—
		Panacea Tartarea	3	—
		Passul. major.	—	12
		minor.	—	15
		laxantes	—	36
		Pili marina crud.	—	42
	uncia 1.	combusti praep.	—	18
		Pilul. de Agarico	—	18
		Aggregativ.	—	18
		Aloephagin.	—	18
		Aloes rosat.	—	12
		de Amoniac	—	18
		Anethina	—	36
		Anglica	—	18
		Antipodagr.	—	30
p. 70.	uncia 1.	Pilul: Arthritica	—	30
		Aurea	—	18
		Balsam aper.	—	48
		Mart.	1	12
		Becheriana	—	30
		Bened. Favent.	—	18
		Benonis	—	18
		Castoreo	1	—
		Classiana	—	18
		Clementina	6	—
		Cochia	—	24
		de Cynogl. catar	—	18
		c. Castoreo	—	24
		Emanuel.	—	18
		Febril. alter.	—	24
		purgant.	—	48
		foetida	—	18
		Foetum corrob.	1	—
		Francofurt.	—	18
p. 71.	uncia 1.	Pilul. ad gonorheam	—	24
		hier c. agarico	—	18
		hydropica	—	24
		hypochondriaca	—	48
		Martiales	—	48
		Lucis M.	—	18
		Mastichina	—	18
		balsamic.	—	48
		Mercuriales.	—	48
		Pestilential.	—	24
		Polychresta	—	30
		Proservativ	—	24
		s. quibus esse nolo	—	24
		Splenetica	—	24
		"	—	—
		de Styrace	—	30
		Succino	—	18
		Tartar. Bont.	—	18
		Schröd.	—	30
p. 72.	uncia 1.	Pil. Tartar. Quercet.	—	30
		Urbanica	—	30

		Wildegans.	6	—
	1.tt.	Piper. alb.	1	30
		..		
		hyspanic.	1	—
		longum	1	—
		nigrum	—	5
		Pix navale (corect navalis)	—	6
		nigr. commun.	—	3
		Placent. rosar.	—	24
		Plumbum ustum	—	18
	uncia 1.	Pomum Ambra	—	24
	uncia 1.	Priapus Cervi crud.	—	3
		praep.	—	18
	1.tt.	Ceti crud.	—	54
	uncia 1.	Tauri crud.	—	2
		praep.	—	12
		Pruna laxativa	—	2
p. 73.	uncia 1.	Pulmo Vulp. crud.	—	6
		praep.	—	18
	1.tt.	Pulpa Cassia	1	30
		pro Clysteri (semn alchimic)	1	—
		Passularum Pulpa	—	36
		Pulpa Prunor.	—	24
		Tamarindor	1	—
	uncia 1.	Pulv. contr. Abort.	—	24
		Absorb. Wed.	—	24
		Alexipharm. ct.	—	12
		rubr.	—	12
		Amalept. cal.	—	12
		frigid.	—	12
		Anglic Kent	—	18
		Anodinus	—	18
		Solaris (semn alchimic) compl.	8	—
		incompl.	7	—
		Anonymus	—	6
		Anticolicus	—	6
p. 74.	uncia 1.	Pulv. Antispasmod.	—	6
		Arthriticus	—	18
		Bezoard comm.	—	12
		Hall.	—	6
		Sennert.	2	—
		Nicol.	—	12
		maj. Wed.	—	18
		min. ejusd.	—	18
		Cachectic. Lud.	—	18
		Quercet.	—	18
		Wedel	—	12
		ad Calculum	—	12
		casum	—	12
		cephal. alb.	—	24
		ex praeparatis	—	24
		Michael	—	30
		c. chel. Cancror.	1	30
		cornachinus	—	18
		Dentifricens	—	3
p. 75.	uncia 1.	Pulv. Deopolitativ.	—	6
		..		
		ad Dystokiam	—	12
		..		
		Dysentericus	—	9
		ad Dysuriam	—	9
		emplastici ext	—	3

			epil. de Gutet (corect gutteta)	—	18
			Marchion	—	18
			niger	—	18
			Rindsche.	—	18
			ruhr.	—	30
			pro epith Cord.	—	12
			hepatis	—	12
			Febrilis	—	12
			ad fluor. alb.	—	12
			gingival.	—	9
			Haly.	—	6
			Hanoverianus	6	—
			hepatic. ruhr.	—	6
			hysteric.	—	24
			Lumbric. comp.	—	18
p. 76.	uncia 1.	Pulv.	Manualis	—	6
			Nephritic.	—	12
			odorat. ext.	—	12
			opthalm. ext.	—	18
			ad Palpit. Cord.	—	30
			Panonic ruhr.	—	18
			ad partum	—	24
			pectoral. Losch.	—	6
			pect. bals. Wed.	—	6
			resolv. Wed.	—	12
			pector Seidel.	—	9
			Pleuriticus	—	9
			Polychrest.	1	—
			Praecipitans	—	6
			Pretios. alb.	2	—
			Senna comp.	—	12
			Solut. de tribus	—	12
			tartareg	—	12
p. 78.	uncia 1.	Pulv.	Sperniol. Crol.	—	12
			Stegnoticus	—	12
			Sternutator. alb.	—	9
			virid.	—	9
			ruhr.	—	18
			c. flor.	—	9
			Stomach. Birk.	—	3
			Strumal.	—	6
			Sympatheticus	—	9
			ad Tormina inf.	—	12
			Tussim inf.	—	9
			vermes	—	9
			viperar ital.	1	30
			virgineus	—	3
			vita Casor	—	9
	1.tt.		Equorum	—	12
			ad Erysipelas	—	24
			Pecorum	—	18
p. 78.	1.tt.	Pulv.	ad Vermes Eqvor.	—	18
			Fumal. arthrit.	1	30
			Carminativ.	1	—
			ad Erysipil.	1	30
			incantat.	1	30
			matrialis	3	—
			ordinarius	3	—
			pretiosus	4	—
			Rad: Anthosa		

		Aristol. long. ver.	—	54
		rotund. ver.	—	54
		Been. alb.	—	54
		rubr.	—	54
		Brusci	—	48
		China elect.	1	30
		Contraerva	1	12
		Curcuma	—	40
		Cyper long.	—	58
		rotund.	—	40
p. 79.	1.tt.	Rad: Doronic. rom.	1	50
		Galang. major	—	42
		minor.	—	42
		Hermodactil.	—	51
		Jpecacuanna	4	—
		Jalappa	2	12
		Irid. flor. (corect Ireos florentinae)	—	36
		Liquirit.	—	18
		Mandragor.	1	—
		Mechoacann.	3	40
	1.Loth.	Ninsi	27	—
	1.tt.	Parair. brav.	1	36
		Peonia. mar.	—	42
		Pyrethri	—	51
		Rhabarb. ver. el.	—	10
		ordin.	—	8
		Monach.	—	4
		Rhapont. ver.	1	45
		vulg.	—	48
p. 80.	1.tt.	Rad: Sassaparill. elect.	3	18
		ordinar.	1	36
		Scylla sec. No. 1.	—	36
		Scill. Sicca	3	—
		Serpent. virg.	1	50
		Turbith. elect.	2	30
		Zedoaria	1	48
		Zinzib. alb.	—	30
		commun.	—	20
		Villior omnium	—	12
		carior, omnium	—	18
	uncia 1.	Regul. antimonii iovial (semn alchimic)	—	4
		lunar.	—	48
		antimonialis (semn alchimic)	—	3
		stallat.	—	4
		mercurialis (semn alchimic)	—	4
		medicin.	—	18
		simpl.	—	3
		solaris	4	—
p. 81.	uncia 1.	Regul. Metallor.	1	30
	1.tt.	Resina alba	—	6
		commun	—	3
	uncia 1.	Agaric.	—	36
		L. Aloes uncia 1.	2	—
		Sancti	—	12
		Jalappa	1	—
		Mechoat.	—	36
		Scammon.	1	30
		Succini	—	48
		Turbith.	—	48
	1.tt.	Roob.. Comor.	—	30

		Cynosbat.	—	30
		Ebuli	—	30
		Juniperi	—	30
		Moror.	—	36
		Myrobalanor	1	30
p. 82.	1.tt.	Roob. Nucum	—	30
		Sambuci	—	30
		Spin. Cervi	—	36
	uncia 1.	Rotul Berber.	—	3
		Dlaireos	—	3
		Manus Christi s.	—	3
		perlat	—	9
		diasulphur.	—	4
		ad Vermes	—	6
	1.tt.	Rubrica fabrilis	—	15
		Sachar. alb. super fein	—	36
		extrafein	—	30
		fein	—	28
		tompinum	—	24
		Thoma	—	22
		cand. alb.	—	51
		rubrum	—	33
p. 83.	1.tt.	Sachar. caud. violat.	—	54
		varii color.	—	48
	uncia 1.	Lactis	—	12
	1.tt.	Penidium	—	48
	uncia 1.	rosat. tabul	—	3
		Saturni	—	12
	1.tt.	Sal Absynth. vulg.	—	36
		Alkal. depur.	—	9
		Amarum	—	51
		Anglicum	—	40
		Acidul. eger.	—	54
		Amoniacum	1	15
		Gemma	—	30
		Tartari fixum	1	30
	uncia 1.	Acetosella ess.	1	12
		Anglicum volatile (semm alchimic)	—	18
		Berber. essent.	1	—
p. 84.	uncia 1.	Sal. Bufonum vol.	2	—
		Amoniac. dep.	—	18
		C. C. depur.	1	12
		Cran human volatile (semm alchimic)	3	—
		Cosmeticum	—	24
		Febrile	—	12
		Fulig. Splend.	1	12
		Fusum	—	3
		Jovis	—	48
		Lumbricorum volatile (semm alchimic)	2	—
		Martis subdulc.	—	18
		Polychrestum	—	12
		Succini volatile (semm alchimic)	—	48
		Sympathicum	—	12
		Tartar. volatile (semm alchimic)	1	30
		Viperarum volatile (semm alchimic)	3	—
		Ungul. Alc. volatile (semm alchimic)	3	—
		Urina volatile (semm alchimic)	1	—
p. 85.	uncia 1.	Sal. digestiv. Syiv.	—	3
		fix. plantor. omnium	—	9

	1.tt.	Sangv. Dracon. elect.	4	—
		in Tabul.	1	36
		hirci praep.	—	15
	Sapo	odorata	—	24
		ad macul. Vest.	—	36
		Venetus	—	28
		Satenober	—	16
		Scamonea elect.	6	—
		Schüttgelb dunckel	—	48
		licht	—	42
		Sebesten	1	20
	uncia 1.	Secundin. hum. praep.	—	24
	1.tt.	Semen Abelmoschi	—	—
		Acetosa	—	—
		Agni casti	1	30
p. 86.	1.tt.	Sem. Ameos	1	30
		Amomi	1	15
		Anethi	—	36
		Angelica	—	42
		Anisi ord.	—	12
		stellat.	4	12
		Apii	—	36
		Aqvileg.	1	42
		Bombacis	—	44
		Card: bened.	—	36
		Maria	—	36
	uncia 1.	Cardiofilii	—	38
	1.tt.	Basilicum	1	30
		Bardana	—	24
		Carpobalsam	2	—
		Carthami	—	42
		Carvi	—	3
		Cateput	3	—
p. 87.	1.tt.	Sem: Cheresol	—	48
		Cicer. alb.	—	12
		rub.	—	12
		Citri	—	45
		Citruli	—	24
		Cocognid.	—	54
		Cochlear	1	45
		Cucumer.	—	24
		Cucurbit.	—	24
		Cydonior	1	36
		Cymini rom.	—	30
		Cyna.	2	—
		Dauci nostr.	—	36
		cretic.	1	12
		Endivia	1	12
		Eruca	—	15
		Fabar	—	3
		foenicul. cret.	—	18
		nostras	—	20
p. 88.	1.tt.	Semen Foenugreci	—	12
		Fraxini	1	12
		Hordei excort.	—	9
		Hiosciam	1	—
		Hyperici	1	12
		Lactuca	1	12
		Levistici	—	54
		Lini	—	3

			Lupinor	—	14
			Lycopodii	1	12
			Majoranna	1	12
			Malva	—	51
			Melonum	—	24
			Milii solis (semen alchimic)	—	36
			Napi	—	38
			Nasturii	—	42
			Nigella	—	36
			Persoliat	1	12
p. 89.	1.tt.	Sem :	Papav. alb.	—	36
			nigr.	—	6
			Petrosel. mac.	—	54
			nostr.	—	12
			Plantagin.	—	24
			Peonia	1	12
			Portulacca	1	26
			Psylli	—	30
			Raparum	—	12
			Raphani	—	18
			Rutha	—	48
			Salvia	—	48
			Sabatilia	1	18
			Saxifrag	—	51
			Scariola	—	54
			Seselos. Cr.	1	—
			Sinapi	—	6
			Sophia	—	48
			Staphisagria	—	48
p. 90.	1.tt.	Sem :	Sumach	1	30
			Thlaspli	1	12
			violar.	4	30
			urtica min.	—	48
			roman.	1	45
			Sericum crud.	2	36
	uncia 1.		tostum praep.	—	24
	1.tt.	Sevum	cervinum	—	36
			hircinum	—	12
	uncia 1.	Sief. al. c. opio		—	12
			s. opio	—	9
	1. tt.	Sillqv. dulc.		—	12
		Smalta		—	25
	uncia 1.	Solutio	Corallor.	—	36
			Matr. perlar.	—	30
			Ocul. Cancror.	—	30
			Perlar. orient.	4	—
			occid.	1	30
p. 91.	uncia 1.	Spec.	Diamb. inc.	—	18
			Diaanis	—	12
			Dia-Anthos	—	12
			contr. Apopl. inc.	—	18
			aromat. cario. inc.	—	18
			rosat. inc.	—	12
			Diaboracis	—	18
			Dia-Cinamom.	—	18
			Cordial. temp. inc.	—	24
			Dia-Creta	—	6
			Diacubear	—	9
			pro Cucuph inc.	—	4
			Dia-cumini	—	12

			Dia-Curcuma	—	9
			Dia-Galanga	—	12
			de Gemmis cal.	—	30
			frigid.	—	30
			Hier. picra	—	12
			de Hiacinth inc.	—	30
			dialalapp.	—	24
p. 92.	uncia 1.	Spec.	Imperatoris	—	12
			Dia-Jovis	—	30
			Ireos	—	6
			Lacca	—	12
			Laticantes inc.	—	18
			Liberantes	—	18
			Diamargarith. cal.	—	30
			frigid.	—	30
			Diamosch. am.	—	24
			dulc.	—	24
			Dia-Olibani	—	9
			Diaplagatin	—	9
			Diahord: Alb.	—	18
			Rosat. novell.	—	18
			Diatartari	—	24
			Diatraganth	—	9
			diatrion pipereos	—	6
			Santal.	—	9
			diaturbith c. rhab.	—	30
			dla Xylo-Aloes	—	14
p. 93.	1. tt.	Spec. p. Dec.	Alexiph.	—	18
			de Althea	—	24
			antiasthm.	—	24
			antifebril.	—	18
			antiphshs	—	—
			antieteric	—	24
			antipodagr	1	30
			antiscorb	—	30
			aperit. maj.	1	—
			minor	—	48
			c. rhab.	2	—
			carminat	—	18
			Dysenteric	—	48
			Emolient	—	18
			Flor et fr.	—	36
			Florest	—	24
			gargarism	—	24
			Lignorum	—	36
			Millefolii	—	18
			Nigro	—	30
p. 94.	1. tt.	Spec. p.	Decoct. pector	—	30
			vulner	—	24
			Atramento	—	30
			Aqv. Laxativ. W.	1	30
			Cataplasmate	—	24
			pro fumo Pecor.	—	24
			vino absynth.	—	30
	uncia 1.	Specif.	febrifug. Croll.	—	18
			Stomachic Poteri	—	18
			Spermatis ceti liqvidum	—	9
			Siccum	1	36
	1. tt.	Spica	celtica	—	30
			indica	5	—

	uncia 1.	Spir.	Aperit. Pen.	—	6
			Asthmaticus	—	12
			Bezoard. Buss.	—	12
			carminat. Sylv.	—	12
			de tribus	—	12
			Epilept. Pueror	—	6
p. 95.	uncia 1.	Spir.	fumans	—	12
			Cochlear. p. abss.	—	3
			ferment.	—	6
			C. Cervi volatilis (semn alchimic)	—	6
			Cran. human. volatilis (semn alchimic)	—	12
			Fuliginis	—	6
			L. guajaci	—	6
			Lumbricor. volatilis (semn alchimic)	—	12
			Mastichin. volatilis (semn alchimic)	—	12
			Matrical.	—	6
			Mellis	—	3
	1. tt.	[]	Nitr. acidi (semn alchimic)	1	—
			dulc.	—	48
	uncia 1.		Diapente	—	9
			Panis tritic.	—	9
			Rorismarin.	—	3
			Rosar. p. ferment.	—	6
	1. tt.		Salis acidus (semn alchimic)	1	—
			dulcis	1	48
p. 96.	uncia 1.	Spir.	Salis coagul.	—	6
			Alcal. (semn alchimic)	—	12
			anis.	—	9
			aromat.	—	12
			martial	—	9
			levendul	—	9
			Succin	—	9
			vinosus	—	6
			volat. simpl.	—	6
			c. viva calcis (semn alchimic)	—	6
	1. tt.		Sulphur p. Camp.	1	—
			Tartari rect.	1	12
			Theriacal. cam.	2	—
			simpl.	2	—
	uncia 1.		diatrion	—	6
			veneris	—	12
	1. tt.		Vini camphor.	—	48
			rectisicat	—	30
			tartaris	—	30
			simplex	—	9
p. 97.	uncia 1.	Spir.	Viperar. vol.	—	24
			Visc. quer volatilis (semn alchimic)	—	6
	1. tt.		Vitriol. acid.	1	—
			dulc.	—	48
	uncia 1.		coagul.	—	6
			philoso.	—	48
			Ungul. Alc. volatilis (semn alchimic)	—	18
			Urina volatilis (semn alchimic)	—	12
	1. tt.		Reliqv. simpl. omniorum	—	36
			Spodium crud. ust.	—	30
			praep.	1	—
			Spong. Strumal	—	40
	uncia 1.		ust. praep.	—	12
	No. 1.		Stinc. marln. integr.	—	24
			praep.	—	48

	1. tt.	Succ. Acaciar insp.	2	—
		Chermes	2	16
		hypocistid.	1	50
p. 98.	1. tt.	Succ. Liquir hisp.	—	30
		trochisc.	—	26
		viridis	—	51
		Succin. alb. fragm.	3	—
		praep.	4	—
		citrinum ras.	—	48
	unica 1.	Sulphur. antimonii aur. (semne alchimice)	—	36
		trium praecipit (semne alch.)	—	48
		anodin. vitriol (semne alchimice)	—	24
	1. tt.	caballinum	—	30
		citrinum	—	12
		vivum	—	24
		Sulphurata Vini	—	24
	uncia 1.	Suppositoria comm.	—	3
		composita	—	6
	1. tt.	Suberit Cortex	—	24
		Syr. Absynthii	—	36
		Acaciar	—	36
		Acetosa	—	36
p. 99.	1. tt.	Syr. Acetos. Citri	1	—
		Agresta	—	36
		Althea	—	48
		Anticausod	—	48
		Artemis	—	48
		Aurant. cort.	—	36
		Berberum	—	36
		Betonic	—	36
		Borragin. flor.	—	36
		Buglossa	—	36
		Capilare	—	48
		Capilor. veneris	—	36
		Cardiac	—	48
		Card. Bened.	—	36
		de Cichor c. rh.	1	—
		Cinamom.	1	—
		Cochlear	—	36
		Contrajerva	—	48
p. 100.	1. tt.	Syr: Corollar	—	48
		Cydonior	—	36
		Diasereos	1	—
		Domesticus	—	36
		de duabus rad.	—	36
		Emeticus	—	48
		Enula	—	36
		Erysimi	—	48
		Farfara	—	36
		Fragor	—	36
		Fumar comp.	—	48
		simpl.	—	36
		Granator	1	—
		Granor Kermes	1	—
		Heder terrestris (semm alchimid)	—	36
		de Hyssopo	—	36
		iujubis	—	48
		Liquirit	—	48
		Manna	—	36

p. 101.	1. tt.	Syr: Melissa	—	36
		Mentha	—	36
		Mastichin.	—	48
		Myrtis. comp.	—	48
		Myrtillor	—	36
		Nymphea fl.	—	36
		Papav. alb.	—	36
		errat.	—	36
		Persicor.	—	48
		Plantagin.	—	36
		Peonia	—	36
		Pomorum	—	36
		Portulacca	—	36
		c 5 Radic	—	36
		Ribium	—	36
		Rosat. aurei mos. (semn alchimic)	1	—
		c Rosis sicc.	—	48
		solutiv.	—	36
		Rubidai.	—	6
p. 102.	1. tt.	Syr. Scabiosa	—	36
		Scelotiyrbicus	—	48
		Scordii	—	36
		de Sillquis	—	36
		Spin. cervin.	—	48
		Symphito	—	36
		Tunica flor.	—	36
		Veronica	—	36
		Violar	—	48
		Tabacca. commun scis.	—	6
		granulat.	—	12
		pulverisata (semn alchimic)	—	9
		odorata	—	24
		hispanica	—	24
		Turcica	—	24
		Rappé dicta	—	36
		Schneeborg	—	48
		Talcum	—	30
p. 103.	uncia 1.	Talor. Lepor. integr.	—	20
		praep.	—	36
		Talp. uss. praep.	—	18
	1. tt.	Tartar. crud. alb.	—	9
		rubr.	—	9
		Tamarind	—	54
	uncia 1.	Tartar. chalybeat	—	12
		emeticus	—	14
		Nitrati (semn alchimic)	—	6
		Solubilis	—	2
		vitriolati Fak (semn alchimic)	—	3
		amari	—	6
	1. tt.	Therebinth cocta	—	30
		communis	—	6
		veneta	—	20
	uncia 1.	Terra Catechu. crud.	2	30
		praep.	—	9
p. 104.	1. tt.	Terra Lemnia	—	48
		Anglica.	—	24
		Sigill. alb.	—	26
		rubr.	—	26
		Strigor.	—	30
		turcic.	—	30

		Sanct. Paul	—	—
uncia 1.		Vitrioli dulc (semn alchimic)	—	3
1.tt.		Tinctur. Amaricant.	1	30
		Antihypoch.	1	30
		Antim. aer.	1	—
		anis.	1	—
		tartar.	—	48
		Antinephrit.	2	—
		Antiptis	1	—
		Aperiti. dulc.	1	30
		Arthritica	1	30
		Balsamica	4	—
		Bellidis	—	24
p. 105.	1.tt.	Tinctur. Bals. ind. alb.	1	30
		nigr.	3	—
		Benzoes.	1	30
		Bezoard. M.	1	30
		Wedel.	1	30
		Corall. c.s. Citr.	1	30
		c.cort. Pan. (semn alchimic)	2	—
		Febril. exte.	—	36
		Jalappa.	2	—
		Lacca terrestris (semn alchimic)	—	24
		simpl. (semn alchimic)	1	12
		Luna	3	—
		Mart. adstr.	2	—
		cydon.	1	—
		helleb.	1	30
		pomate	1	—
		Tartar. Lud.	1	30
		Zeveas.	2	—
	uncia 1.	Matalor. ver.	—	30
p. 106.	1.tt.	Tinct: odontalgic.	1	30
		opii	2	—
		Proprietat.	1	—
		Rosar	—	30
		Stomach Stok.	1	30
		Tartari Salis	1	30
		de tribus	1	—
		Santal. rubr.	—	36
		Pini Strobul.	—	48
		Fragea aromat.	1	30
		grossa	1	—
	uncia 1.	Troch. de Absynth.	—	18
		Agarico	—	3
		Agno casto	—	12
		Alhandul.	—	9
		Alip. mosch.	1	—
		Alkekeng.	—	8
		Alkermes	—	3
p. 107.	uncia 1.	Troch. ad Caparibus	—	12
		Casechuss. Casch.	—	24
		Charabe	—	18
		Eupator	—	18
		Fumales grys.	—	6
		nigr.	—	3
		Gall. mosch.	—	9
		Gordonii	—	15
		Lacca	—	15
		Mirrha	—	15

		de rhabarb.	—	24
		Scilla	—	6
		Sublinguales	—	6
		de Verbasco	—	2
		ad Vermes	—	18
		a 30 x Viperar	1	—
		vita	—	24
		Bechic. varii	—	3
p. 108.	uncia 1.	Tunic. Ventric. int. gallin.	—	18
		perdicul.	—	24
		Turpeth. miner.	1	—
	1.tt.	Tutia. alexandr.	1	12
	uncia 1.	praep.	—	6
	1. tt.	Vernix ex ol. Lini	—	24
	uncia 1.	Gumm. c. Vini	—	3
	1. tt.	Vinum Cydonior	—	30
		granator	—	48
		Rubidai (corect Rubi idaei)	—	24
		hispanicum	—	30
	uncia 1.	Vipera nostr. sicc.	—	24
		praep.	—	36
	1.tt.	Virid. aeris Saxonie.	—	54
		montan. hung.	—	51
		ordin.	—	24
		Viscus corrylin.	—	12
		Pyror (corect Pyriini)	—	18
p. 109.	1. tt.	Visc. quercin.	—	12
	uncia 1.	subtil. pulverisat (semm alchimic)	—	4
	1. tt.	Vitriol. alb.	—	36
		de Cypro	—	42
		hungaric.	—	9
	uncia 1.	Martis	—	6
		veneris	—	12
		vomitivum	—	6
		Vitrum antimonii (semm alchimic)	—	3
		nitriini (semm alchimic)	—	12
	1. tt.	Umbra	—	12
		Ungv. Aegyptic.	—	36
		Agrippa	—	36
		Alabastrin	—	30
		Album camph.	—	36
		simplex.	—	24
		de Althea	—	24
		ad Ambusta	—	24
p. 110.	1.tt.	Ungvent Anodinum	—	48
		Apostolor	—	54
		de Arthanita	2	—
		ad Atrophica	3	—
		Aureum	—	30
		Basilicum	—	24
		Calendul.	—	24
		Carminativ.	—	24
		Clysmatic	—	24
		Comitissa	—	48
		ad Crin cresc.	2	—
		Deopillativ.	—	24
		Digestivum	—	36
		Felix Wurzty	—	36
		Fuscum	—	48
		ad hemorh.	—	48

			infrig. Gal.	—	48
			de Linaria	—	24
			Liquirit	—	24
p. 111.	1. tt.	Ungv.	Lithargir	—	48
			Majoranna	—	30
			Martiatum	—	48
			ad Membr. gelu	—	48
			Mendicor.	—	30
			de Minio	—	36
			Nervinum	—	48
			Nicotiana	—	30
			Nihili	—	48
			Paralyticum	1	12
			Pectorale	1	24
			Pedicular	—	24
			Pleuritic	—	48
			Pomatum	—	24
			Populeum	—	24
			ad ranul. ling.	1	—
			Rezumtiv.	—	8
			Bosat. Mesue	—	36
			simpl.	—	24
p. 112.	1. tt.	Ungv.	rubr. potabil.	—	24
			Santalinum	—	36
			ad Scabiam	—	24
			Somniferum	—	48
			Spleneticum	1	24
			Stomachich. comm.	—	36
			pretios.	1	30
			de Tutia	1	—
			verbasci	—	24
			contra Vermes	—	48
			virid. potab.	—	30
			ad Ungul. Equor.	—	36
	No. 1.	Ungul.	Alcis integr.	—	36
	1. tt.		raspat.	3	30
	uncia 1.		praep.	—	18
	1. tt.	Unicornu	marin. crud	2	—
			raspat.	3	—
p. 113.	uncia 1.	Unicornu	praep.	—	18
	1. tt.		fosile crud.	1	30
	uncia 1.		praep.	—	9
	uncia 1.	Usnea	cran. hum.	—	54
	1 Loth	Zibethum	verum	10	—
			— Finis —		
p. 114.	1. tt.	Capperle		—	36
		Bisquist		—	36
		Sardellen		—	—
		Stockfisch s. Salpa		—	—
		Groß Zucker Confect		—	—
		Klein ditto		—	—
		Spagat		—	—

p. 115. *Taxa verschiedener Sachen*

so außer den Apotheken Waaren bey der Inventar vorkommen, und zu taxiren

1 Rieß groß Post Papier	4	15
1 Rieß klein Post Papier	3	15
1 Rieß Cantzley papier	2	30
1 Ditto Concept Papier	2	16

1 Ditto flußpapier	—	45
1 buch Gold Papier	—	40
1 buch türchisch Papier	—	20
1 bogen Regal Papier	—	4
1 Buch groß Wiener Gold Papler	4	30
1 ditto klein Wiener oder Nürnberger gold Papier	3	36
1 ditto Zwisch Gold Papler	1	48
1 ditto Metall Papier	—	24

EVA CRIȘAN

MOBILIER „EMPIRE“ ÎN MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

Stilul „Empire“ încheie acea orientare clasicistă, apărută din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, constituind, în același timp, și apogeul acestei tendințe. Produs al iluminismului, reîntoarcerea la clasicism este totodată și primul semn al apariției eclectismului¹.

„Empire“-ul, ca stil, a apărut ca o necesitate, necesitatea afirmării maiestuoziității, a grandorii Imperiului, a fastului cu care se voia înconjurat Napoleon; aceasta dacă ne referim la perioada sa istorică, oficială, care a cuprins doar cîțiva ani (1804—1815). Într-un sens mai larg, stilul „Empire“ este acea orientare a artei decorării interioarelor și artei mobilierului, care a început înainte de perioada sa oficială și a persistat în saloanele aristocrației europene încă cîțiva ani și după restaurarea Bourbonilor.

Deși elementele sale existau în gestație încă în linia fină a stilului Louis XVI, accentuîndu-se în Directoire-ul de o „sobrietate democratică“², „Empire“-ul nu continuă totuși tendințele firești ale artei epocii respective.

Trăind în venerarea romantică a clasicismului greco-roman, Napoleon a vrut să creeze un cadru adecvat, o ambianță clasică pentru Imperiul său. Este moda „à l'antique“, care a renunțat la intimitatea interioarelor și a creat o ambianță plină de patos (în special în luxoasele apartamente imperiale), menită să pună în lumină gloria noului împărat, ambianță care era în același timp rece și artificială.

Mobilierul acestui stil neo-clasic are un caracter mai robust, arhitectural, în care domină linia dreaptă și unghiul ascuțit, cu suprafețe mari și netede pe care sînt placate bronzuri cizelate, de o bună calitate, renumite prin finețe și vigoare, ornamente care fac însă corp separat de restul mobilei.

Ornamentația de bronz, simetrică în stil și dispunere, în majoritatea cazurilor era figurală sau vegetală, preluînd motive din repertoriul greco-roman sau egiptean, sau era o ornamentație alcătuită din simboluri imperiale și trofee militare.

Piese de mobilier, cu puține excepții (care sînt creații ale noului stil), sînt în cea mai mare parte adaptări la formule noi a formelor preexistente, avînd un grad mai accentuat sau mai redus de confort în funcție de atelierele care le-au produs. Chiar și în perioada Restaurației, cînd interioarele devin mai intime și mai agreabile, se mai mențin aceleași piese de mobilier și aproape aceleași forme, cel puțin în faza de început.

Monarhii și aristocrația europeană, care ca și înainte copiau stilurile de la Curtea Franței, dovedesc și acum aceeași solitudine pentru „Empire“-ul Curtii

¹ Kaesz Gyula, *A bútorstílusok*, Budapest, 1972, p. 167.

² *Ibidem*.

lui Napoleon, stil care răspîndindu-se, a rămas în ansamblu unitar, se întîlnesc cam aceleași motive ornamentale, chiar dacă în unele variante locale linia construcției este mai suplă decît în originalul francez.

Cele mai multe vestigii ale stilului s-au păstrat nu atît în Franța, unde după Restaurație, multe piese au dispărut, ci în Germania, ale cărei castele au fost mobilate fie cu piese originale franceze, fie cu obiecte executate de mensatori germani, care copiau mobilierul francez cel mai reprezentativ³. Dacă în Germania, unde chiar pînă la mijlocul deceniului patru al secolului al XIX-lea palatele nobiliare erau aranjate încă cu respectarea schemei ortodoxe a stilului napoleonian⁴, în Ungaria stilul reprezentativ al „Empire”-ului francez stăpînește relativ mult mai puțin. De altfel, spiritul „latinizant”⁵ al vieții spirituale a aristocrației maghiare îi orientează opțiunile mai ales spre clasicismul nord-italian, stilul lombard în arhitectură fiind adoptat și pentru curiile și castelele nobiliare din Ungaria⁶.

În privința interioarelor de aici, încă în perioada napoleoniană se observă o anume transformare a mobilierului: nu mai găsim linia atît de robustă a originalului francez, ci este vorba, tot în limitele „Empire”-ului, de o execuție mai fină, de o nuanță mai apropiată de clasicismul englez. „Maniera englezească” începe să fie tot mai mult pe placul aristocrației maghiare, adoptare vădită în comportamentul ei, în îmbrăcăminte, în ideea parcurilor englezești sau a curselor de cai⁷.

În afara relativ puținelor piese de import, interioarele se îmbogățesc cu mobilier confecționat de mensatori autohtoni care folosesc esențe lemnoase de bună calitate: tisă, cireș, frasin nobil și altele. Una dintre cele mai importante ateliere de acest fel este „fabrica” lui Vogel și Kerner de la Pesta, care avea antrepozite și la Debrecen, iar în Banat la Timișoara, bucurîndu-se de o numeroasă clientelă autohtonă.

*

După această scurtă introducere în care am încercat să schițăm la modul foarte general unele caracteristici ale stilului „Empire” și felul în care acesta a fost interpretat în Ungaria, ne vom opri asupra cîtorva piese aparținînd stilului sau lucrate în „maniera” acestui gen, piese care se găsesc în depozitele Muzeului de istorie al Transilvaniei.

Dat fiind spațiul redus de expunere de care dispune muzeul nostru și deci imposibilitatea, cel puțin deocamdată, de a face cunoscute publicului, prin expoziții, fie ele chiar temporare, a unei serii de piese din colecția noastră de mobilier, încercăm măcar prin publicarea lor, însoțită de fotografii, să suplinim această lipsă⁸.

Printre piesele, de o factură și calitate artistică deosebită, pe care vrem să le descriem, se află o oglindă, așa-numită „psyché”. Apărută încă în interioarele Louis XVI, tipică în Directoire, psyché sau „grand miroir à la psyché”⁹, este o

³ *Idem*, p. 169.

⁴ Voit Pál, *Régi magyar otthonok*, Budapest, 1943, p. 281—282.

⁵ *Idem*, p. 267.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Idem*, p. 283.

⁸ Mulțumim tov. T. Costea pentru restaurarea pieselor și tov. M. Imecs pentru fotografiile făcute.

⁹ G. Janneau, *Pour discerner des styles dans le mobilier*, Paris, f.a., p. 34.

mobilă foarte la modă în „Empire“. Piesa noastră (nr. inv. IV 3420) este confecționată din lemn de brad, placată cu furnir de paltin (1 mm grosime) peste care s-a aplicat un strat de anilin de culoare neagră.

Într-un ancadrament masiv de formă dreptunghiulară, avînd în partea superioară un fronton în segment de arc, ancadrament înălțat pe un postament de forma labelor de leu (dat cu bronz aurit), este fixat cu șuruburi un panou basculant, încadrat de o ramă de lemn.

Piesa are două fețe, ornamentate diferit. Pe o față, în rama de lemn a panoului este montată oglinda. Deși multe din exemplarele genului au adesea două brațe laterale pe care sînt fixate sfeșnice din metal cizelat¹⁰, piesa noastră nu are asemenea accesorii. Rama oglinzii este în întregime ornamentată cu motive de bronz aurit dispuse geometric. Decorul este punctat de rozete de la care pornesc simetric ghirlande de foi și frunze stilizate. Către interior oglinda este încadrată de un chenar de palmete de asemenea stilizate. Pentru a se crea un echilibru între oglinda propriu-zisă, atît de bogat ornamentată și ancadrament, acesta din urmă este mult mai simplu decorat. Pe fronton este aplicat un singur motiv de bronz aurit, o liră, instrument muzical pentru care a existat o preferință deosebită în „Empire“. Partea de jos a cadrului are placat motivul ghirlandei de frunze, înodat într-o panglică.

Cealaltă față a piesei este, după cum am arătat, total diferită de prima. Pe ancadrament nu găsim decît motivul lirei, ce apare în relief pe fronton, iar rama panoului (ornamentată pe marginea de sus și de jos cu cîte trei rozete din bronz aurit) încadrează de data aceasta un ecran, fixat sub sticlă, din atlas de un verde-oliv pastelat. Pe acest fond se detașează, central, un splendid motiv brodat ce acoperă aproape întreaga suprafață a texturii: o cupă canelată cu picior, ornamentată cu două briie de meandre, motiv de inspirație grecească, cupă din care se revarsă o abundență de flori și frunze, colorate în tonuri calde, pastelate, luate cu multă minuțiozitate artistică.

Montanții ancadramentului au ca decor un simplu chenar de bronz, evocînd pilaștri simplificați, iar locul de fixare a panoului rabatabil este marcat în exterior de rozete stilizate.

Alături de psyché, în perioada primului imperiu, devine foarte agreată așa-numita „coiffeuse portative“, oglindă basculantă, de mai mici dimensiuni, plasată de preferință, pe măsute de toaletă.

Oglinda de care dispunem în patrimoniul muzeului nostru (nr. inv. IV 3625), este din lemn de brad cu suporturi din lemn de tei, peste care s-a aplicat un strat de gips, întreaga suprafață fiind dată cu bronz aurit. Ca și construcție, piesa are componentele clasice acestui gen de mobilă: un soclu dreptunghiular ce comportă un sertar, cu colțurile rotunjite, suport pe care se ridică doi montanți strunjiți ce susțin oglinda, fixată de aceștia prin șuruburi ce-i permit mobilitatea și în consecință înclinația convenabilă.

Pe suprafața fiecăreia dintre aceste componente, se reliefează ornamente din repertoriul decorativ al stilului, minuțios realizate, decoruri ce au aceeași consistență lemnoasă dată cu bronz aurit ca și corpul propriu-zis.

Partea superioară a suportului are ca motiv central, într-un cîmp oval, creat de o ghirlandă de frunze și roze, doi putti înaripați, într-o atitudine dinamică, ce țin între miini o ramură cu frunze și fructe. În jurul ornamentației figurale,

¹⁰ A. Speltz, *Les styles de l'ornement*, Milano, f.a., pl. 392/3.

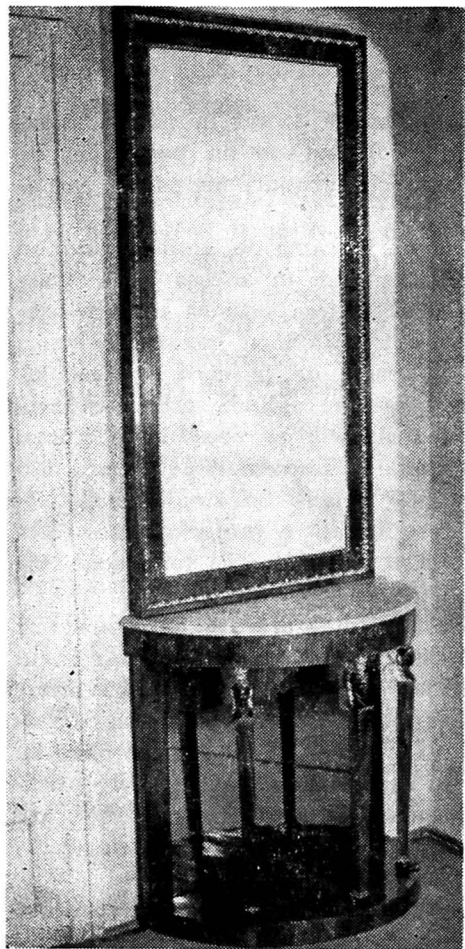

Fig. 1 — Consola cu oglindă.

pentru a completa cadrul, sînt dispuși simetric cîte doi fluturași, elemente zoomorfe uzitate în arta epocii imperiale. De o parte și de alta a acestui cadru, în rotunjimile de la colțuri create de bordura de perle ce mărginește partea de deasupra a soclului, întîlnim alte grupuri decorative; de data aceasta între panglici și lujeri sînt dispuse încrucișat două simboluri militare: o torță și o fascie, fără secure.

Partea cea mai bogat ornamentată este friza ce înconjoară din trei părți suportul. Motivul, ce se repetă ritmic, într-o linie unduită, este preluat din repertoriul greco-roman: cornuri ale abundenței din care se revărsă lujeri cu rozete ce descriu volute.

Cei doi montanți ce susțin oglinda au forma unor baluștri-coloane, segmentate în trei registre ornamentate, motivul diferind de la un registru la altul; palmete înscrise în cercuri (la unul din suporturi motivul este deteriorat, iar la celălalt lipsește), frunze de acant stilizate și rozete.

Oglinda propriu-zisă, de formă rectangulară cu marginile de sus rotunjite, este încadrată de o ramă de lemn aurit, profilată, ce are spre interior o bordură perlată. De ramă, în partea superioară, este prins un motiv decorativ mai complex, conținînd elemente specifice genului: o coroniță de trandafiri întretăiată de aceleași simboluri militare atît de răspîndite în vremea lui Napoleon: torța și fascia încrucișate, totul înno-

dîndu-se printr-o panglică cu ciucuri la capete. De o parte și de alta a motivului, pe orizontală, sînt dispuse simetric ramuri de lauri stilizați.

O piesă de mobilier care a făcut parte din ambianța interioarelor din această perioadă, fără a constitui însă o noutate a acestui stil, o reprezintă consola. Așezate de obicei între ferestre, consolele erau surmontate în multe cazuri de mari oglinzi rectangulare¹¹. Consola epocii imperiale, conservînd destinația tradițională, care face din ea o mobilă aplicată, este decorată pe singurele fețe aparente. În cazul nostru (nr. inv. IV 3621) este vorba despre o piesă semicirculară, a cărei construcție amintește formele arhitecturii antice. Esența folosită la confecționarea consolei este lemnul de brad peste care s-a placat un furnir de nuc (1 mm), iar pe unele părți s-a aplicat un strat de bronz.

Montanții sînt reprezentați de trei cariatide înaripate, ce poartă pe creștet cîte un capitel, care susțin, ca pe o arhitravă, tăblia semicirculară a consolei, a

¹¹ *Idem*, pl. 392/1.

cărei centură este neornamentată. Capetele cariatidelor sînt din bronz înverzit, aripile și capitelurile din bronz aurit.

Corpul propriu-zis al suporturilor este din lemn furniruit, avînd forma unor stîlpi prismatici, subțiate spre bază, din care ies picioare umane (din bronz înverzit) ce se odihnesc pe un postament tot semicircular. Deasupra tăbliei este așezată o placă de marmură albă cu striațiuni gri, element decorativ ce dă o notă aparte piesei. Pe fundalul consolei, ca la multe piese asemănătoare¹², este încadrată o oglindă.

Deasupra consolei este plasată o mare oglindă dreptunghiulară (nr. inv. IV 3620), cu o ramă lată furniruită (același furnir de nuc ca și la consolă), ramă întretăiată de două borduri de bronz aurit, reprezentînd frize de palmete și ove stilizate.

Scaunele în „Empire“ sînt mai greoaie decît în stilurile anterioare și dau o impresie de soliditate. Exemplarul pe care-l avem (nr. inv. VI 2530) provine probabil dintr-un atelier ce a ființat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, fiind lucrat în „maniera“ „Empire“. Este confecționat din lemn de fag, peste care s-a aplicat un strat de anilin negru. Amintind forma unui scaun pliant, de inspirație romană, sella curulis (scaun curul și jilțul consular), formă pe care o întîlnim în renașterea italiană din secolele XV—XVI, piesa noastră se aseamănă cu cele de tipul „sedia dantesca“¹³.

De o construcție simplă, scaunul (tot pliant) este format din două x-uri curbate, paralel încrucișate pentru a suporta șezutul. Acesta, ca și spătarul (ambele lipsesc) au fost probabil confecționate din toval¹⁴. La locul de întretăiere a celor două x-uri este plasată cîte o rozetă sculptată. Brațele, care au ca ornament sculptural motivul frunzei de acant stilizată, se termină în volute cu rozete sculptate la mijloc. Picioarele scaunului sînt în formă de gheare de leu, ceea ce îi accentuează aspectul antichizant.

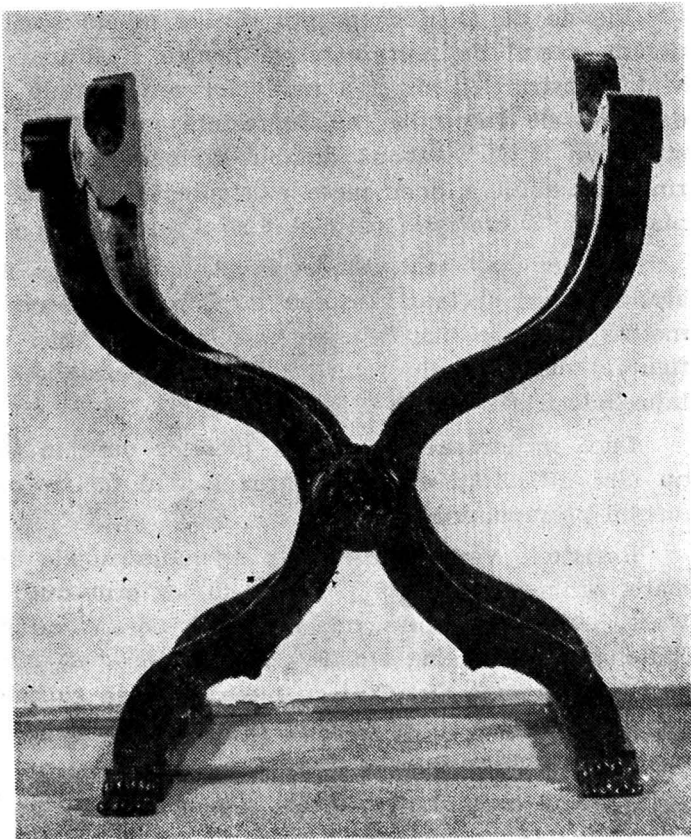

Fig. 2 — Scaun „Empire“.

¹² *Idem*, pl. 395/4.

¹³ G. Janneau, *op. cit.*, p. 24.

¹⁴ J. Baras, *Mobila*, București, f. a., p. 64.

Piese de mobilier asupra cărora ne-am oprit în studiul nostru sînt, considerăm, destul de reprezentative pentru ilustrarea stilului „Empire”, atît în privința construcției, cît și a motivelor ornamentale folosite în decorarea lor. Chiar dacă piesele respective nu reprezintă noutăți în repertoriul mobilierului acestui stil (cum ar fi lavaboul, dulapul cu oglindă)¹⁵, sînt totuși adaptări tipice la cerințele genului a unor piese existente în stilurile anterioare. Motivele decorative placate pe suprafețele mobilelor sînt reprezentative și ele pentru stilul „Empire”.

Un loc important este rezervat ornamentațiilor vegetale (palmete, frunze de acant, ramuri de lauri, coșulețe de flori și ghirlande, cornuri ale abundenței, unele motive fiind de inspirație greco-romană), alături de care găsim o ornamentație figurală alcătuită din figuri mitologice (cariatide, labe de leu), sau o ornamentație industrială¹⁶ (torțe și fascii).

Dacă încadrarea stilistică a pieselor puse în discuție nu a ridicat probleme, nu fără dificultăți este precizarea locului lor de execuție, unde rămînem în domeniul presupunerilor.

Registrele vechi de inventar ne indică unele dintre piese (consola și oglinda mare, oglinda de toaletă și psyché-ul) ca provenind din lăsamîntul contesei Ottilia Wass. Din informațiile colegului Pál Gyulai aflăm că aceasta a fost nepoata contelui Lajos Gyulai, om de cultură și de gust, care și-a mobilat conacul său de la Mintia și casa din Cluj cu piese de bună calitate achiziționate la Pesta, unde, după cum știm, au existat la începutul secolului XIX ebeniști care lucrau în maniera primului imperiu francez.

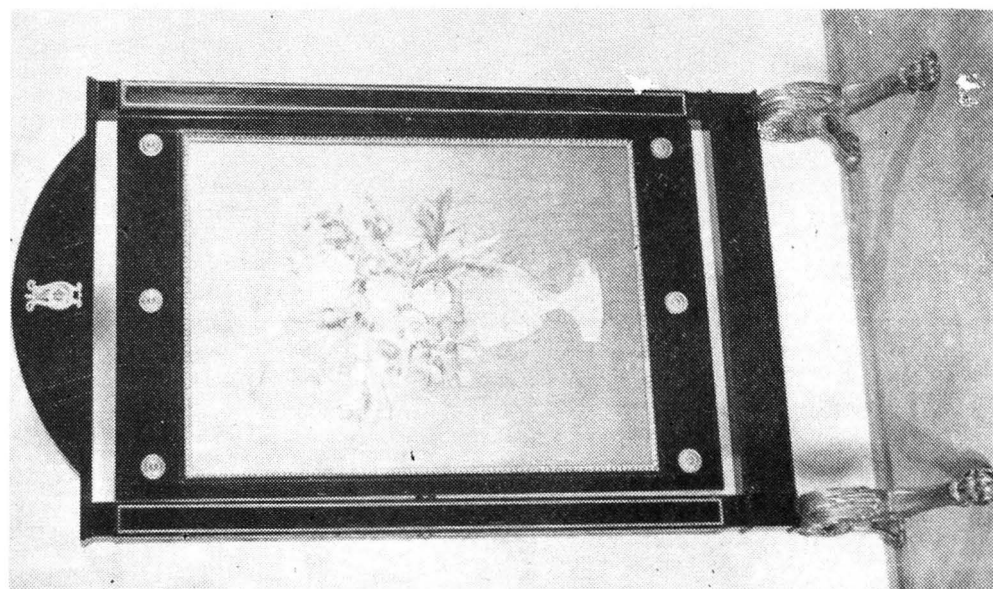
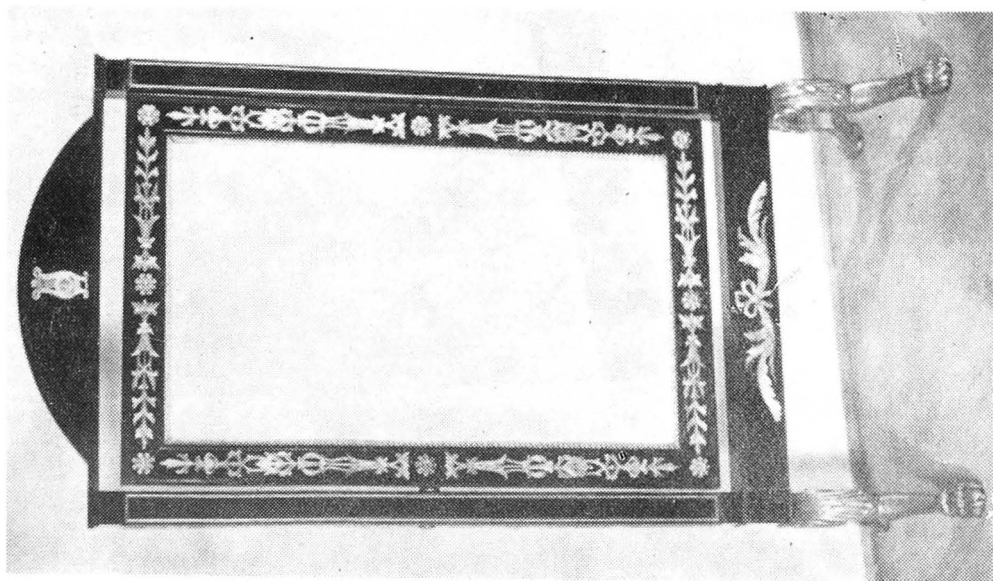
Neavînd copii, Lajos Gyulai și-a lăsat bunurile moștenire și celor doi nepoți, Géza Kúun, cunoscut istoric și om de cultură și Ottilia Wass, care a adus o parte din mobilier la Cluj, în casa pe care o locuia și care se numea casa Gyulai—Kúun (astăzi Piața Libertății nr. 11). Așadar, nu ar fi exclus ca piesele care ne-au parvenit prin lăsamîntul contesei Wass să fie dintre cele moștenite de la unchiul său și în consecință de proveniență pestană.

Cît privește ultima piesă din repertoriu, scaunul descris, acesta provine de la Muzeul de Arte și Meserii (informație luată din vechile registre ale muzeului) ce a ființat la Cluj între 1882—1888. Acest muzeu (care a fost mai mult o încercare de constituire) și-a format patrimoniul atît din donații particulare, cît și din obiecte cumpărate sau donate de Expoziția Națională care a avut loc la Budapesta în anul 1885. Această piesă, care ni se pare a fi lucrată în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, este fie o lucrare autohtonă, transilvăneană, fie că aparține tot unui atelier de la Budapesta.

VIORICA POP

¹⁵ G. Janneau, *op. cit.*, p. 32.

¹⁶ G. Rigler, Gh. Retea, *Mobila fină*, București, 1957, p. 115.

Pl. I. 1 — Psyché (fața cu oglindă). 2. Revers.

Pl. II. 1 — Oglinda „Empire” (vedere de ansamblu). 2 Detaliu.

AMEUBLEMENT „EMPIRE“ DANS LE MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

Après une succincte présentation du style „Empire“ en général, sont décrites quelques pièces d'ameublement appartenant au style, pièces qui se trouvent dans le patrimoine du Musée d'histoire de la Transylvanie.

Sur la foi des témoignages des anciennes registres d'inventaire du musée, l'auteur suppose que ces objets ont été confectionnés à Pest, où, au commencement du XIXème siècle, existaient des ateliers qui produisaient ce genre d'ameublement.

DIETA DE LA CLUJ (1842) ȘI LUPTA ROMÂNILOR DIN TRANSILVANIA

În șirul acțiunilor revendicative românești din Transilvania în anii premergători revoluției de la 1848, un loc principal l-a ocupat lupta pentru apărarea limbii naționale. Astfel, alături de mișcările țărănești din Munții Apuseni (1837—1847), de lupta împotriva proiectului de lege urbarială din 1846—1847, a stat și acțiunea de protest a tuturor forțelor românești din Transilvania împotriva proiectului de lege privind limba maghiară din anul 1842. În Transilvania frământată de contradicții sociale și naționale strâns legate între ele dat fiind faptul că majoritatea țărănimii dependente era formată din români în timp ce stăpînii domeniilor feudale erau nobili maghiari sau maghiarizați, reprezentanții curentului nobiliar, precum contele Széchenyi István și Kossuth Lajos în Ungaria sau Wesselényi Miklós în Marele Principat al Transilvaniei, condiționau reforme social-politice de maghiarizare a populației de altă naționalitate, în primul rînd a celei majoritare, formată de români¹.

În timp ce măsuri pe plan social, cum erau o nouă reglementare a raporturilor dintre nobili și iobagi (legea urbarială) întîrziiau să fie luate, tendințele de maghiarizare au sporit, manifestîndu-se în mod deosebit în problema limbii.

Nobilimea era conștientă de pericolul ce-l reprezentau pentru continuarea dominației sale dezvoltarea conștiinței naționale și a ideilor de unitate națională la popoarele asuprite. Este semnificativă alarma deslușită în scrisoarea publică a lui Wesselényi Miklós din aprilie 1848. Wesselényi scria despre „speranța pe care și-o puneau Țara Românească și Moldova în Ardeal în legătură cu un proiect copt de mult care va fi pus în aplicare, probabil nu peste mult timp odată cu înființarea unui regat valah independent”².

Tendințele de maghiarizare nu s-au manifestat doar în declarații și cărți publicate de reprezentanții curentului nobiliar liberal, ci au luat chiar forme concrete, prin măsurile aprobate de dietele din Ungaria și Marele Principat al Transilvaniei. Este edificatoare în acest sens legea privind limba maghiară emisă în 1842 de către dieta de la Cluj³.

¹ A. Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, tom. II, Viena, 1859, p. XXXVIII—IX, XLI, XLVI; George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pre două sute de ani în urmă*, vol. I, Sibiu, 1889, p. 571; A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. XII, *Revoluția de la 1848*, ed. III, București, p. 10—14; D. Prodan, *Supplex libellus Valachorum*, București, 1967, p. 404—405.

² Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională. 1834—1849*, București, 1964, p. 20.

³ A. Papiu Ilarian, *op. cit.*, vol. I, Viena, 1851, p. 114—115; George Barițiu, *op. cit.*, p. 619—622, 626; Ioan Lupaș, *O lege votată în Dieta transilvană din Cluj la 1842*, în Ioan Lupaș, *Studii istorice*, vol. V, Sibiu — Cluj, 1945—1946, p. 248—251.

Această dietă s-a desfășurat între 15 noiembrie 1841 și 21 februarie 1843. Pe primul loc, în debaterile dietei a stat problema limbii maghiare, în privința căreia deputatul baron Dénes Kozma, în înțelegere cu guvernatorul József Teleki ce avea legături cu „liberalii” din Ungaria⁴, cu consilierii maghiari ai cancelariei transilvane și cu ceilalți nobili maghiari din dietă (cu baronul Dénes Kemény în special), a depus în decembrie 1841 un proiect de lege⁵.

Se prevedea, în cele 8 articole, că: limba de stat în Marele Principat va fi cea maghiară; legile să fie redactate în aceeași limbă care va fi și limba organelor administrative, judecătorești, financiare, limba oricăror scripte emise de Înalta Curte regală către organele administrative transilvănene.

Pentru sași rămânea valabil ce se stabilise în anul 1791, în sensul că ei pot folosi în corespondența cu autoritățile administrative sau judecătorești și limba latină. În privința autorităților bisericești de orice confesiune, se prevedea trecerea la limba maghiară. Unde serviciul divin nu e maghiar, în termen de 10 ani devine obligatorie introducerea în corespondență a noii limbi oficiale și scrierea matricolelor în aceeași limbă. După 10 ani în oficiile bisericești să fie primiți numai știutorii de limbă maghiară, iar pînă atunci aceștia să fie cei preferați. Autoritățile bisericești luterane din mijlocul sașilor fac excepție. Se mai prevedea că, exceptînd școlile săsești aflate în teritoriul locuit de aceștia, în toate instituțiile de educațiune, înțelegînd și pe cele militare, toate științele vor fi învățate în noua limbă oficială. Pentru școlile ortodoxe sau unite această dispoziție e obligatorie numai după 10 ani. Ca măsura să-și atingă scopul, în școala uniților din Blaj și în alte locuri cu venituri corespunzătoare, să fie instituită o catedră de limbă maghiară.

Împotriva proiectului de lege s-au ridicat nu numai românii dar și sașii, „națiunea” aliată cu nobilii maghiari prin legile țării ce aveau avantajul recunoașterii politice ca națiune și își puteau exprima voința prin vot. Astfel, deputatul Sibiului Simion Schreiber a arătat că orice siluire este periculoasă, cu el solidarizîndu-se aproape toți ceilalți deputați sași. Deși legea votată făcea, spre deosebire de proiect, excepții pentru sași, ei nu și-au alăturat votul lor de al deputaților maghiari. Poziția cea mai înaintată care ținea seama de națiunea cea mai oprimată, de români, a avut-o, în rîndul sașilor, pastorul Stefan Ludwig Roth, care în 1842 a publicat lucrarea „Der Sprachkampf in Siebenbürgen. Eine Beleuchtung des Woher und Wohin?” combătînd legea votată în dietă.

Capitolul VI al acestei lucrări, intitulat *Panslavismul* sau: *Românii și nobilimea*, a fost tradus în limba română și publicat în „Foaie pentru minte, inimă și literatură” numerele 37—39 din septembrie 1842⁶.

Stefan Ludwig Roth socotea că nu e necesară impunerea unei limbi de stat în Transilvania care să înlocuiască limba latină, căci „o limbă a țării există deja. Ea nu este nici germana, nici maghiara, ci este cea română”. Roth recomanda satisfacerea necesităților românilor transilvăneni, „dovedind considerație față de

⁴ Helmut Klima, *Guvernatorii Transilvaniei 1774—1867*, 1943, Sibiu, p. 52—54.

⁵ Vom reda conținutul legii votate de dietă la 31 ianuarie 1842, care avea de fapt la bază proiectul propus în decembrie cu unele atenuări făcute în urma protestelor sașilor. Am folosit textul dat de I. Lupaș, *loc. cit.*, bazat pe protocoalele dietei.

⁶ Vasile Maciu, *Stephan Ludwig Roth et le problème roumain*, în *Nouvelles études d'histoire* (extras), p. 174.

demnitatea lor umană, respect față de credința lor creștină, conferindu-le drept de administrare autonomă, mijloace de instrucție...⁷.

Afirmatii favorabile românilor transilvăneni a făcut în 1843 și preotul sas din Făgăraș (fost profesor la Sibiu) Andreas Wellmann, care scria că: „dintre limbile țării plugarul sas vorbește numai românește” și că „în națiunea română zace sămînța bogată a unui popor pe care îl așteaptă un viitor frumos și mare...⁸.

Cu toate acestea patriciatul săsesc asupra și el, în egală măsură cu nobilimea, pe românii care trăiau pe pământul crăiesc. Românii trebuiau astfel să lupte pentru emancipare socială, politică și națională.

Împotriva legii din 1842 glasul românilor s-a ridicat din Blaj, prin protestul consistoriului — emanație a intelectualității blăjene ca și din Brașov, prin „foile” redactate de George Barițiu. În același an, în sprijinul românilor de pe teritoriul săsesc, episcopii români din Sibiu și Blaj vor adresa un memoriu dietei de la Cluj în acel an. Ne vom opri mai mult asupra protestului consistoriului din Blaj și asupra conflictului lui Simion Bărnuțiu și a altor clerici și profesori cu episcopul Ioan Lemeni. George Barițiu arată că în lipsă totală de orice drepturi politice și naționale, poporul român nu a putut protesta ca națiune politică, iar consistoriul blăjan, prin protestul său, înfrunta pericolul de a fi blamat pe motivul că românii nu au drept de a petiționa în afaceri politice și naționale⁹.

Din această cauză, protestul, prin însuși actul întocmirii sale și prin conținut, era o manifestare atît împotriva maghiarizării, cît și pentru recunoașterea drepturilor politice și naționale ale poporului român din Transilvania.

Încheiat după votarea legii, la 15 februarie 1842, în lipsa episcopului Lemeni care se afla la Cluj, vicarul general și prepozit capitular Simeon Crainic, care era și prodirectorul liceului, convoacă întrunirea consistoriului la care, pe lîngă canonici, să participe și întreg colegiul profesoral, fapt neobișnuit pînă atunci. Aceasta, scrie A. Papiu Ilarian „atît pentru însemnătatea mare a lucrului cît și pentru ca să nu se împiedice cumva consiliul cel bun prin frica unora cari sub despotismul cel îndelungat se învățaseră a crede că chiar și apărarea dreptului ar fi crime”¹⁰.

Rezultatul întrunirii consistoriului a fost un protest semnat de Simeon Crainic și Ștefan Manfi (notarius consistorii), care în numele consistoriului (consistorium gr. catholicum diocesis Fogarasiensis) cerea episcopului Lemeni să intervină la împărat împotriva „articolului dietal” din 1842 înainte ca acesta să obțină putere de lege prin aprobarea imperială...¹¹

Consistoriul arată că a aflat din ziare de articolul dietal privitor la limba maghiară „îngrozit fiind de urmările grave” ale acestuia care periclitează „cele

⁷ *Ibidem*, p. 175—176; cf. *Stephan Ludwig Roth. Viața și opera*. Ed. bilingvă. Studiu introductiv și alegerea textelor de Carol Göllner, București, 1966, p. 101.

⁸ *Reisebriefe aus dem Lande der Sachsen in Siebenbürgen*, Kronstadt 1843, p. 115—119, apud G. Bogdan-Duică, *Viața și ideile lui Simion Bărnuțiu*, în *Acad. Rom. Studii și cercet.*, VIII, București, 1924, p. 21—22.

⁹ George Barițiu, *op. cit.*, p. 622.

¹⁰ A. Papiu Ilarian, *loc. cit.*

¹¹ Textul latin al protestului este publicat de A. Papiu Ilarian, *op. cit.*, p. 246 și de George Barițiu, *op. cit.*, p. 754. Traducerea pe care am folosit-o se află la G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 209. Este comentat de I. Lupaș, *op. cit.*, p. 252—253, Silviu Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—1849. Istoria revoluției*, Partea întâia, în *ajunul revoluției. Primăvara libertății. Mișcarea politică la românii din Banat și Ungaria pînă în toamna anului 1848*, vol. V, p. 62—63; D. Prodan, *op. cit.*, p. 433.

mai sfinte drepturi naturale". Consistoriul protestează că clerul unit care trebuia să se bucure de drepturi egale cu celelalte religii recepte nu a fost consultat și ascultat la „un lucru atât de important ca dreptul de a se folosi de limba maternă în propriile afaceri, drept echivalent cu acela al existenței personale, inalienabil și imprescriptibil. Se cerea să se mențină și de acum înainte în folosință graiul băstinaș și al limbii-mame latine, atât în administrația internă a acestei dioceze, cât și în învățământul tineretului și poporului“.

Se protesta de asemenea împotriva punctelor 7—8 ale legii după care, peste 10 ani, cunoașterea limbii maghiare e obligatorie pentru exercitarea funcțiilor bisericești, devenind totodată și obiect de studiu și limbă de predare în școlile blăjene și sătești. Scopul școlilor din Blaj a fost ca acestea să fie un Institut național. Pentru a răspunde menirii lor, ce mijloc mai corespunzător s-ar putea găsi decât limba românească, cea maternă? Ea nu poate fi eliminată fără „ruina scumpei noastre naționalități“. „Mărturisim însă sincer — izbucnește textul —, că nu numai după 10 ani, dar nici după 10 veacuri, și niciodată în vecii vecilor, noi și națiunea noastră nu putem fi obligați printr-o lege care, pentru datinile și credința noastră pregătește un pericol și un obstacol, iar pentru naționalitate, ruină și pieire“. Consistoriul cere episcopului să obțină de la locul cel mai înalt autorizația de a convoca sinodul diocezan pentru a-și spune cuvântul în această problemă.

A. Papiu Ilarian arată că în ședința consistoriului s-a hotărât să se colaboreze contra proiectului de lege votat în dietă, în comun cu biserica ortodoxă din Sibiu, „că episcopii încă se vor pătrunde de necesitatea cea mare, ca să apere cauza națională“¹². La 10 martie 1842, protestul a fost trimis Consistoriului ortodox din Sibiu. Acesta răspunde în 18 martie, exprimându-și convingerea că legea, ca orice măsură evidentă și nefirească, nu-și va putea ajunge scopul urmărit de făuritorii ei, fiindcă tot ce se întemeiază pe siluire, nu dăinuiește, după cum arată istoria¹³. Ca autori principali ai procesului sînt socotiți: Simion Bărnuțiu și vicarul din Șimleu, Alexandru Sterca Șuluțiu¹⁴. Ultimul a trimis în 18 martie 1842 (după formularea protestului) o circulară adresată tuturor vicarilor și protopopilor, în care se propunea ca episcopul Lemeni să se înțeleagă fără zăbavă cu episcopul român din Sibiu, căci: „în obiectul acesta atingîndu-se lucrul de toată nația românească și ambele religii ale răsăritului... și fiind »periculum in mora«“¹⁵.

În ce-l privește pe Simion Bărnuțiu, G. Bogdan-Duică scrie că înainte cu două zile de iscălirea protestului a redactat o motivare a lui, pe care a citit-o consistoriului și profesorilor ca îndemn la rezistență față de legea votată în dietă¹⁶. Această motivare ar fi circulat mai apoi în manuscris și a fost publicată abia în 1853 în „Foaie pentru minte, inimă și literatură“ sub titlul *O tocmeală de*

¹² A. Papiu Ilarian, *op. cit.*, p. 116.

¹³ I. Lupaș, *op. cit.*, p. 252—253; cf. Silviu Dragomir, *loc. cit.*, Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungărească*, vol. I, p. 174, arată că s-a hotărât să fie avizat și episcopul ortodox din Sibiu pentru ca să se pună la cale o acțiune comună și să se stabilească o linie comună de procedare întru apărarea limbii române.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 175.

¹⁶ G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 54—55. Vezi și Vasile Netea, *Simion Bărnuțiu, combattant pour les droits du peuple roumain*, în *RevRHist*, 3, 1964, p. 509—510 și Șt. Pascu, *Viața și activitatea lui Simion Bărnuțiu*, în *Studia*, Series Historia, fasc. I, 1964, p. 7—9.

rușine¹⁷. Bărnuțiu susținea că „o tocmeală de rușine se proiectează acum în veacul al XVIII-lea, care s-o facă un popor despre o parte, cu altul, ba și cu mai multe, despre altă parte“. Urmează o analiză a problemei din punct de vedere al dreptului, al moralei, al rațiunii de stat. Astfel socotește Bărnuțiu, amintind de dreptul natural: „drepturile acestea nu se cad mai tare unuia ca altuia, unui popor mai mult decât altuia“, căci „fiecăre e îndatorat prin legea dreptului a da pace altuia nu numai ca să trăiască pînă cînd îl va lăsa firea, dar ca să-și lucre slobod în sfera drepturilor sale, spre a-și cîștiga ceva avere“. Limba face parte din această avere, e legată cu personalitatea fiecărui om și cu naționalitatea fiecărui popor. Oare este cineva în monarhia austriacă, zice Bărnuțiu, care să se îndoiască de personalitatea omenească a românilor?, „cine îndrăznește a zice că nu au avut drept a învăța și a-și face limba care o vorbesc astăzi românii cei din Ungaria, cești din Ardeal, Românii și Moldoromânii atît de o potrivă cit nici să se poate zice că ar fi împărțită în dialecte, ci e numai una și aceeași care îi leagă pe toți aceștia cu o legătură dulce frățească și îi unește într-o familie care totdeauna cu fală nobilă s-a numit pe sine româna“.

Cu dreptă osteneală și-au cîștigat dar românii această avere prețuită. Bărnuțiu, referindu-se la nobilimea maghiară, arată că „Ungurul nu poate zice către român: tu ești iobagul meu și toată averea ta e a mea, așadar și limba“.

El face procesul asupririi, lipsei de drepturi a celor de jos și amintește nobilimii soarta Poloniei, pe care au înmormîntat-o cei „30 000 aristocrați tari la cerbicie“. Îi mai amintește că „bunătățile patriei numai acelora se cad, care poartă greutățile patriei și în acea măsură în care le poartă, drept pentru care el cere să se înceteze: „la acel cuget neomenesc al contopirii că bine știți cum că: ...nici sașii, nici românii nu se vor supune la acea ucigătoare de naționalitate a contopirii“.

Ideile lui Simion Bărnuțiu nu erau singulare la Blaj, ci veneau în armonie cu ale altor intelectuali aflați aici, se încadrau în acel curent revoluționar reprezentat de generația de profesori tineri și entuziaști, care după anul 1830 predau în școlile de la Blaj. Printre colegii și prietenii săi era și Ioan Rusu care publica tocmai în acel an cartea de geografie — *Icoana Pămîntului* — unde făcea un patetic apel în favoarea limbii române: „lăsați-ne să învățăm românește, de ne voiți binele și înaintarea fericirii patriei... (fiindcă) în frumoasa Transilvanie românii fac partea cea mai mare, ei vorbesc o limbă dulce, frumos sunătoare, întocmită spre marea cultură; ei în această limbă plinesc cele dumnezeiești în biserică și acasă“. Românii din Moldova și Țara Românească, scrie Ioan Rusu, constituie un puternic magnet pentru cei din Ardeal și pe vremuri înaintate ne garantează naționalitatea¹⁸.

Tot la Blaj se afla și Timotei Cipariu, cel pe care N. Iorga îl caracteriza ca pe „primul cercetător al limbii pentru limbă și în marginile limbii care avea însă ca scop deșteptarea națională“¹⁹. Timotei Cipariu tipărise în 1835 o carte în limba română cu litere latine și era împotriva încercărilor de „italienizare“ soco-

¹⁷ D. Prodan, *op. cit.*, p. 434. Conținutul articolului este reprodus de G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 199—209.

¹⁸ Vasile Netea, *Primii colaboratori ai foilor de la Brașov. Contribuții directe. Reproduceri*, în *130 de ani de la apariția Gazetei de Transilvania*, Brașov, 1969, p. 21—22; cf. G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, și Silviu Dragomir, *op. cit.*

¹⁹ N. Iorga, *Istoria literaturii române în veacul al XIX-lea*, vol. II, București, 1908, p. 245—246.

tind că limba însăși reține ce se potrivește cu dînsa din cuvinte și respinge ce e venit să-i fie totdeauna străin²⁰.

În această atmosferă patriotică și dornică de schimbări înnoitoare, începuse Simion Bărnuțiu să predea „dreptul natural”, susținînd că personalitatea umană are drept la existență, la egalitate, libertate. El preconiza și difuza o acțiune politică prin care fundamentele statului feudal însăși erau contestate. Simion Bărnuțiu studia de altfel pe Kant, Hegel, Herbart, autorul său preferat fiind Wilhelm Traugott Krug cu lucrarea sa *System der praktischen Philosophie* din care el a tradus la Blaj partea intitulată *Rechtslehre*²¹. De lucrarea lui Krug erau interesați de altfel și T. Cipariu și A. T. Laurian, pe toți atrăgîndu-i tocmai ideile despre libertate și egalitate²².

Teoria dreptului natural avea să ofere argumente și în slujba revoluționarilor de la 1848.

Avram Iancu, A. Papiu Ilarian, Ion Axente Sever adepți ai ideilor lui Simion Bărnuțiu vor deveni tribunii revoluției, vor critica rînduielele sociale și politice din Transilvania, luînd ca judecăți de valoare principiul rațiunii și dreptului natural pentru a motiva că drepturile fiecărei persoane nu se pot înstrăina și că fiecare om e dator să arate semenilor săi același respect ca lui însuși²³.

Aceste idei contestau relațiile de producție bazate pe exploatarea feudală a iobagilor care era fundamentul întregii structuri sociale și naționale transilvănene înainte de 1848.

Simion Bărnuțiu și ceilalți intelectuali progresiști blăjeni nu se ocupau numai cu discuții teoretice. Ei erau dornici de acțiuni concrete împotriva asupririi românilor transilvăneni.

Astfel, Bărnuțiu inițiază predarea filozofiei în limba română, declarîndu-se împotriva „robiei limbii latine”. După trimiterea protestului constituțional împotriva legii din 1842, propune convocarea imediată a sinodului mare care cuprindea și pe mireni, pe toți reprezentanții parohiilor, pentru a conferi luptei pentru apărarea limbii și culturii naționale un caracter larg de masă.

Era în același timp o acuzație față de episcopul I. Lemeni care era prea supus autorităților și nici nu participase la dezbaterile dietale privitoare la proiectul de lege, iar în afara citirii protestului consistoriului în cadrul dietei nu întreprinsese nimic. În articolul său, *Soborul cel mare al Făgărașului*, publicat în decembrie 1842 în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, se pronunța împotriva absolutismului bisericesc, a despotismului episcopal, critica starea dezastruoasă a școlilor și încheia cu următorul elogiu adus dreptului: „Fără drept nu e nădejde de înaintare, nu e viață nicăieri; dreptul e izvorul tuturor bunătăților a fiecărei societăți; dreptul! Minunat și mare nume același pretutindeni și în toate timpurile...”²⁴

²⁰ *Ibidem*, p. 316.

²¹ Vasile Netea, *op. cit.*, p. 507—508. Nu înseamnă că S. Bărnuțiu era împotriva dreptului istoric. Ca și alți reprezentanți ai românilor transilvăneni care în repetate ocazii aduceau și argumentele istorice în apărarea drepturilor lor, și Simion Bărnuțiu le folosește.

²² *Gazeta de Transilvania*, 1845 (VIII), p. 240, dădea în acel an înștiințarea că A. T. Laurian a pus sub tipar traduceri filozofice ca *Sistema de filozofie*, de W. T. Krug.

²³ V. Netea, *loc. cit.*, și Constantin Rusu, *Din gîndirea democrat-revoluționară transilvăneană la 1848*, în *AIIC*, XIII, 1962, p. 124.

²⁴ Articolul lui S. Bărnuțiu e reprodus de G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 212—219.

Exista o tensiune între grupul de intelectuali, preoți, profesori, elevi din jurul lui Simion Bărnuțiu pe de o parte și episcop și anturajul lui (mai ales rectorul de atunci) pe de altă parte. Conflictul a izbucnit deschis în ianuarie 1843, de joia patimilor, când un teolog s-a împotrivit pedepsei de a nu figura alături de alți 11 colegi la ceremonia spălării picioarelor²⁵.

Colegii i s-au solidarizat și toți doisprezece au fost eliminați după ce ceruseră episcopului și consistoriului destituirea rectorului. În apărarea teologilor se ridică nouă profesori printre care Simion Bărnuțiu, care adresează un protest consistoriului.

Se formează două grupări opuse, diferendul ajungând pe rând înaintea guvernatorului, împăratului și primatului de Strigoni. Intervenția ultimului era socotită de grupul lui Bărnuțiu ca o dovadă a subordonării episcopiei din Blaj, sub Ioan Lemeni, față de acesta, subordonare pe care Bărnuțiu o critica.

Episcopul cerea pedepsirea profesorilor și clericilor pentru purtarea lor, iar aceștia opuneau episcopului cererea convocării sinodului anual. „Acei protopopi, preoți și profesori — spune A. Papiu Ilarian —, au dat protest în contra mitropoliei ungurești de la Strigoni asupra bisericii românești..., pe episcop l-au poftit să țină sinoadele prevăzute de canoane ca să-și poată apăra nația, interesele și drepturile sale național-bisericești, atît contra străinilor, cit și contra episcopului“.

După primele intervenții sînt destituiți Iosif Popp (care se va sinucide), Simion Bărnuțiu și O. Boer, căci ei erau în fruntea profesorilor, și sînt trimiși ca preoți în parohii bune.

Aceștia refuză. În urma a noi confruntări, episcopul este cel care cîștigă procesul, căci cei trei profesori sînt scoși din preoție, iar Simeon Crainic, directorul liceului, care fusese de partea lui Bărnuțiu, a fost condamnat la trei ani închisoare într-o mănăstire din Alba Iulia²⁶.

Conflictul care a durat trei ani se sfîrșește în 1846.

Referindu-se la el, istoricul Silviu Dragomir arăta că poziția tinerilor intelectuali față de episcop își fixase un obiectiv de esență politică. Fondul acestui diferend se deslușește din ironicele corespondențe de presă, din atacurile deghizate, din incidentele artificial exagerate, din decepția produsă de ținuta șovăielnică a episcopului în Dietă, din pretenția de a restabili instituția soborului mare, în sfîrșit din dramatica înfringere a acestor luptători în toate părțile românismului, pentru a semăna germenii nemulțumirii și a frămînta cheagul redeșteptării²⁷.

Mulți dintre tinerii alungați de la Blaj vor fi prefecții și tribunii revoluției de la 1848. Așa au fost: Alexandru Baternai, Ion Axente Sever, Ion Mărgineanu, C-tin Roman Vivu, Grigore German și alții. Simion Bărnuțiu pierduse un proces

²⁵ Privitor la acest conflict ce a evoluat într-un proces al lui S. Bărnuțiu și al adepților săi cu episcopul, dau știri A. Papiu Ilarian, *op. cit.*, I, p. 118, 136, tom II, p. CXXXVII—CXXXVIII; G. Barițiu, *op. cit.*, p. 627—637. Considerațiile lor asupra interpretării faptelor diferă. În timp ce A. Papiu Ilarian critica aspru pe episcopul Lemeni, G. Barițiu deplînge conflictul, considerînd că episcopul Lemeni a avut totuși numeroase merite. Asupra aceluiași proces vezi și G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p. 61—67 și Anexa XII, *Petiția finală a lui S. Bărnuțiu către împărat*, p. 224 și 237; Silviu Dragomir, *op. cit.*, p. 41—43.

²⁶ A. Papiu Ilarian, *op. cit.*, I, p. 117—118.

²⁷ Silviu Dragomir, *loc. cit.*

cu episcopul, dar câştigase „procesul cel mare, creînd nu un partid de frondă, ci însuşi curentul de dezrobire a neamului său”²⁸.

În acelaşi timp, din Braşov se ridicau împotriva legii discutate şi gazetele româneşti. „Gazeta de Transilvania” din 9 februarie 1842, după ce reproduce proiectul de lege, arată că această „lovitură de moarte limbei şi naţionalităţii româneşti în Transilvania” a fost propusă tocmai de deputaţi ai unor comitete în care se află cei mai mulţi români. Un articol de lege nu poate răpi însă „nici neatîrnarea, nici limba unei naţii”²⁹.

Două articole importante apar însă în 1842 în cele două foi braşovene: *Pentru naţionalitate*³⁰ şi *Românii şi Maghiarismul*³¹.

Primul articol arată că este greşită concepţia generalizării unei singure limbi într-un stat unde „sînt seminţii felurite”.

Această concepţie crede că dacă se impune o limbă generală a unei singure seminţii celorlalte neamuri, acestea îşi vor pierde limba proprie şi prin aceasta dovada istorică a existenţei lor, „o să se şteargă ca mai la urmă să se pară cum că toţi locuitorii statului se trag numai din o viţă”.

Este greşită această concepţie pentru că e ca şi cum ai sădi „o plantă necăjită în casa de flori”. Ea presupune în primul rînd „a ridica o limbă deasupra celorlalte”, fapt care naşte patima mulţimii care se convinge că „este în primejdie de a-şi pierde cea mai scumpă avere pe care a câştigat-o îndată cu ţiţa maicăsii, adică limba...”

Această situaţie „este aţîţătoare de anarhie iar niciodată temeiul adevăratei naţionalităţi”. Dacă articolul citat combătea deznăţionalizarea mai mult teoretic, cel de-al doilea, „Românii şi Maghiarismul”, scris de G. Bariţiu, pune problema concret. El critică de la început scopul legii votate ca a fi „sentinţa de nimicire a naţionalităţii româneşti” de „nimicire politicească a românimei”, nu individuală.

Bariţiu sublinia că cei care au propus legea sînt aristocraţii, care consideră că dacă „românul nu stăpîneşte pămînt nici poate fi recunoscut ca naţie”... Dar — continua Bariţiu — în veacul al XIX-lea, o naţie ca cea românească nu poate fi prefăcută după placul oricui. Ea are drept la existenţă bazat pe legea naturii, mărturia veacurilor şi pe documente istorice. Toate asupririle unui codice de legi nu pot înfringe elementele ce dau viaţă naţională românilor. Între aceste elemente sînt: numărul mare al românilor din Transilvania şi strînsa comunicaţie naţională şi religioasă dintre cei transilvăneni şi cei de pe pămîntul moldavo-românesc: „pînă cînd românimea din alte provincii va vedea guverne naţionale, legislaţie naţională, literatură naţională şi chiar biserică naţională în cele două principate..., pînă atunci scînteia, ba focul naţionalităţii tocmai așa puţin poate adormi în românii din Transilvania”³².

Protestele împotriva legii votate la 31 ianuarie 1842 de dieta din Cluj nu au rămas fără ecou.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Gazeta de Transilvania*, 1842 (V), nr. 6 din 9 februarie, p. 21—23.

³⁰ *Gazeta de Transilvania*, 1842 (V), nr. 16 din 20 aprilie, p. 61—63 şi nr. 17 din 27 aprilie, p. 65—66.

³¹ *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, 1842 (V), nr. 45, p. 353—358. Acest articol este reprodus în *George Bariţ. Scrieri social-politice*, p. 63—71, de unde îl voi cita.

³² *Idem*, p. 67.

Curtea imperială a respins textul acestei legi. Consilierul Hartig, de la Cancellaria aulică din Viena, considera că ar fi nepolitic a lăsa în Transilvania limba germană care era limba dinastiei, în inferioritate față de cea maghiară. Tot el considera că românii, deși nu au drepturi politice, nu trebuie deznaționalizați forțat, căci s-ar înstrăina de stăpânirea austriacă³³.

Noua lege votată abia în 1847 prevedea ca legile să fie și în limba maghiară și în cea germană. Legea nu mai amintea de termenul de 10 ani pentru maghiarizarea învățământului, nici de scrierea matricolelor bisericești în limba maghiară acolo unde predica era ținută în altă limbă și în general prevederile erau mult mai moderate ca în 1842³⁴.

Lupta pentru limbă evidențiasse contradicțiile existente atât între nobilime și români, cât și între sași și aceeași nobilime. Dar în timp ce ultima avea numai un caracter politic³⁵, conflictul între români și nobili avea și un profund caracter social.

Toate acestea vor lua un caracter acut și deschis în timpul revoluției de la 1848.

GABRIEL PETRIC

LA DIÈTE DE CLUJ (1842) ET LA LUTTE DES ROUMAINS DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'article présente un aspect de la lutte nationale des Roumains de la Transylvanie, notamment les événements liés à la discussion, dans la Diète de Cluj (1841—1843), de la loi concernant l'introduction du hongrois comme langue officielle en Transylvanie. L'opposition de l'intellectualité roumaine de Transylvanie envers cette loi a eu un grand écho dans la presse contemporaine, aussi que dans les masses populaires. C'est aussi pour cela que ladite loi ne fut pas promulguée en 1841—1843.

³³ Ioan Lupaș, *op. cit.*, p. 255—256.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Gazeta de Transilvania*, 1841 (IV), nr. 51 din 24 decembrie, p. 201—202, scoate în evidență diferendul între sași și maghiari pe tema unirii Transilvaniei cu Ungaria. Sașii argumentau că documentele unirii „celor trei națiuni” nu permit ca „o nație să domnească peste celelalte două” în nici un chip. *Gazeta* arată că în această problemă, trebuie ascultată și părerea românilor care stau cam 20:1 față de maghiari, fapt recunoscut și de aceștia.

CONTRIBUȚII PRIVIND DEZVOLTAREA URBANISTICĂ A ORAȘULUI CLUJ ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XIX

De la sfârșitul secolului XVIII pînă la revoluția din 1848 în Transilvania au avut loc importante transformări pe toate țărimurile: economic, social, cultural, ideologic. Dezvoltarea economiei în această perioadă face însemnați pași spre capitalism; în toate orașele, printre care și în Cluj, se deschid mai multe manufacturi, la care se adaugă un număr important de meseriași breslași. Orașul Cluj primește îndeosebi un impuls prin mutarea aici, în 1790, a Guberniului, ceea ce face din acest oraș centrul politic al Transilvaniei. Aceasta a determinat aflutul și concentrarea la Cluj a nobilimii, a intelectualității, a numeroaselor cadre din aparatul administrativ. Legat de cerințele sporite ale acestor pături, crește și numărul meseriașilor, al lucrătorilor, al elementelor burgheze. Conscriptiile oficiale evidențiază un spor de populație de la 13 928 de suflete în 1784—1787 la 25 500 suflete în 1846¹.

Dezvoltarea economică, culturală, demografică din această perioadă a capitalismului în ascensiune a avut importante repercusiuni și asupra laturii urbanistice, a dezvoltării teritoriale și edilitare a orașelor transilvănene, printre care și a Clujului. În acest sens prima jumătate a secolului XIX este perioada de tranziție în care orașul iese definitiv din vechiul tipar medieval, extinzîndu-se considerabil, sporindu-și suprafața construită, îmbogățindu-se cu clădiri monumentale, în stilul nou al epocii. Desființîndu-și, în mare, planul și înfățișarea actuală. În al doilea tat cu suburbiile, dobîndindu-și, în mare, planul și înfățișarea actuală. În al doilea rînd, această perioadă se caracterizează prin adoptarea unor măsuri de sistematizare, de reglementare și control al construcțiilor, de amenajare dirijată a unor străzi și piețe, a unei politici edilitare a oficialităților îndreptată spre realizarea unui aspect urbanistic modern.

De la sfîrșitul sec. XVIII pînă în preajma revoluției de la 1848, perimetrul orașului și numărul construcțiilor sporește simțitor. Noile case de locuit sau edificii publice se ridică pe locuri virane, în grădini sau în locul unor case vechi, demolate sau arse în marele incendiu din 1798. Ele se construiesc mai ales de-a lungul arterelor principale: pe str. 30 Decembrie și Moșilor, pe Bul. Lenin, în străzile P. Groza și M. Kogălniceanu, în parte și în str. Gh. Doja, Petofi, în piața Libertății și sporadic pe latura de vest a piețelor Victoriei și Ștefan cel Mare². Aici se concentrează palatele aristocrației, cît și noile școli și biserici construite în această perioadă. Ele sînt realizate la începutul secolului în stil neoclasic, manifestat prin simplitatea fațadelor și geometria ritmică a formelor,

¹ Csetri Elek, *Istoria populației Clujului în cifre*, în *Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 72.

² Benkő Margareta, *Probleme urbanistice ale orașului Cluj în prima jumătate a secolului XIX*, în *SCIA*, Seria artă plastică, tom 14, 1967, nr. 2, p. 243; Hațieganu Alexandrina, *Evoluția teritorială a orașului Cluj*, Cluj, 1949, p. 11—12.

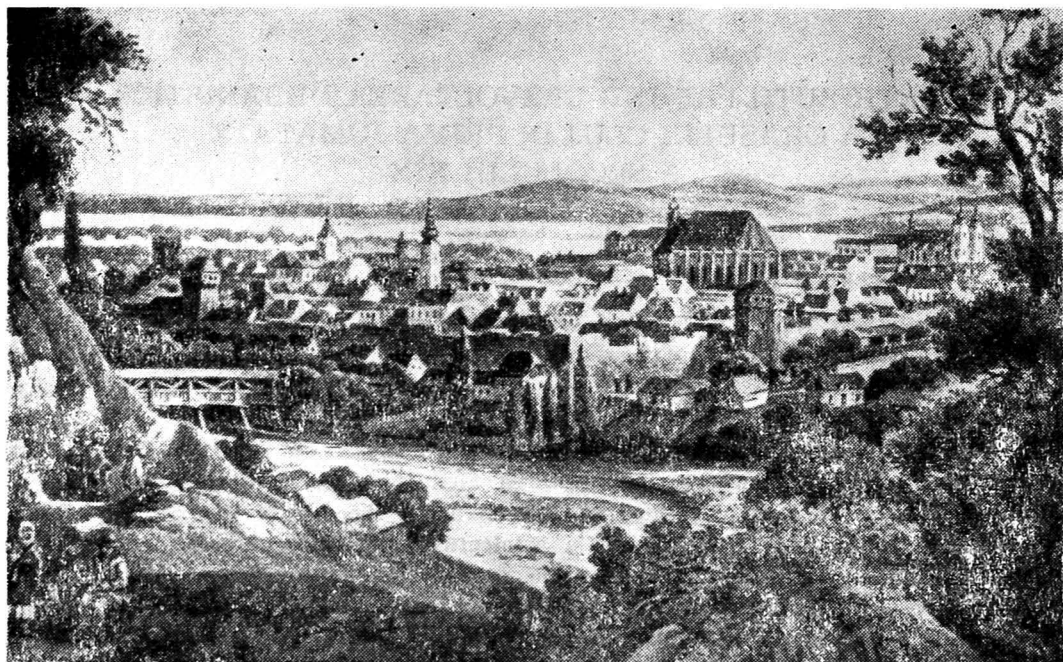

Fig. 1 — Vedere panoramică a orașului Cluj în jurul anului 1820 (B.C.U. Cluj, Colecții speciale, foto nr. 6400)

prezentînd elementele constructive și decorative caracteristice acestui stil, dar păstrînd încă în parte urme ale barocului tîrziu. În această manieră se supra-etajează Reduta, se reconstruiesc palatele Jósika, Rhédey și Teleki și alte cîteva case în piața centrală, unde dispar astfel, prin transformările întreprinse, o serie de clădiri în stilul Renașterii și cu acoperișul mare, proeminent, de formă caracteristică. În stil neoclasic se construiesc colegiul reformat, liceul romano-catolic, teatrul și cazarma, casele Kendeffy, Zeyk, Petrichevich-Horváth, Tauffer, Weixelbraun și alte case cu etaj sau mai modeste, numai cu parter, în străzile amintite³. Aceste edificii, publice și particulare, dau, prin stilul lor relativ unitar, nota specifică a părților centrale ale orașului Cluj. Extinderea teritorială propriu-zisă a acestuia se va realiza însă prin construcțiile de-a lungul și în continuarea arterelor principale care prelungesc vechile străzi medievale, în suburbii, în cîmpia Someșului, între Canalul Morii și Someșul Mare, la răsărit de dealul Cetățuiei, în zona Pieții Mihai Viteazul, la nord și est de aceasta. Aici predomină însă casele mici, cu aspect rural, cu grădini și acareturi gospodărești.

O altă zonă de construire a orașului în prima jumătate a sec. XIX, care prezintă aspecte interesante din punct de vedere urbanistic, este zona centurii de fortificații care împrejmuia nucleul vechi al orașului și anume perimetrul zidurilor și al șanțurilor medievale. Acestea au încetat de secole să mai reprezinte hotarul teritoriului locuit; aria principală de dezvoltare au devenit tocmai subur-

³ Mircea Țoca, *Barocul și neoclasicismul*, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 257—259; 1850 *Clujul istorico-artistic*, Cluj, 1974, p. 131—133, 134—153; M. Benkő, *op. cit.*, p. 243.

biile din afara zidurilor. Ele continuau însă să separe vechiul oraș de suburbii, ceea ce se oglindea mult timp și în denumirea de „interioară” și „exterioară” a multor străzi. Totodată aceste fortificații au pierdut definitiv rostul lor strategic, defensiv. Zidurile sînt lăsate în paragină, se deteriorează, reparațiile fiind prea costisitoare pentru oraș. În același timp casele se apropie de ziduri, vechile opreliști nu mai sînt respectate. Chiar tendința oficialității devine alta, în sensul de a măsura, a evalua și a vinde terenurile virane dinlăuntrul și din afara zidurilor, șanțurile, a demola zidurile pentru a facilita construcțiile în această zonă și stabilirea elementelor productive. Șanțul de apă, la fel ca zidul, își pierduse funcția strategică de apărare, devenind un loc de depozitare a gunoaielor, insalubru și neaspectuos, așa încît în anul 1803 consiliul centumviral a trebuit să interzică aruncarea gunoaielor în șanț și să ordone îngrădirea acestuia⁴. Vînzarea, prin licitație sau la preț oficial, fix, a terenurilor din aria centurii de fortificații, admisă în 1795, începe în jurul porții Podului din actuala str. Doja, unde răsar primele case înșirate lîngă ziduri⁵. În pofida opoziției proprietarilor de animale ale căror turme pășteau nestingherite în aceste locuri⁶, parcelările în vederea construcțiilor continuă. În 1810 s-a hotărît vînzarea locului de lîngă ziduri între str. Dr. P. Groza și str. 23 August, împreună cu zidul⁷, măsură urmată de altele asemănătoare. În anul 1831 se măsoară oficial întreaga împrejurime interioară și exterioară a cetății și se numără casele lipite de ziduri: în total cca. 600 de construcții relativ noi, ridicate în această perioadă⁸. Studiind harta oficială întocmită cu ocazia acestei numerotări, se constată că cele mai intense parcelări și construcții în primele trei decenii ale secolului XIX s-au efectuat între poarta Podului către piața Mihai Viteazul, pe latura apuseană a pieței Victoriei între Bul. Lenin și bastionul Croitorilor și în jurul porții Mănăsturului, mai ales în stînga ei⁹.

Concomitent cu parcelarea locurilor de lîngă ziduri, în prima jumătate a sec. XIX se trece la dărîmarea aproape integrală a zidurilor vechiului oraș, împreună cu mîjoritatea turnurilor și bastioanelor. Unele porți au fost de fapt desființate, baricatele în anul 1831, cînd, cu ocazia epidemiei de holeră, s-au lăsat doar cele patru porți principale pentru efectuarea circulației și a controlului sanitar¹⁰. Exceptînd poarta Apei, dărîmată izolat încă la începutul sec. XVIII, demolările succesive încep cu zidul mai mic, exterior, care dispare aproape pe neobservate. Zidul mare este atacat în anul 1796 la bastionul Candia. S-au păstrat temporar doar bastionul orfevrarilor (demolat în 1858), poarta Podului și poarta Ungurilor (dărîmate în 1872); au supraviețuit unele porțiuni de ziduri și bastioane, de ex. turnul Croitorilor, turnul Săpunarilor (Pompierilor), al Pantofarilor, ultimele într-o formă transformată sau incorporată. În afara lipsei oricărei importanțe strategice a zidurilor în această perioadă, a dezideratului economisirii cheltuielilor de întreținere și a cîștigării de spațiu pentru construcții, a existat și motivul realizării unor venituri pe seama orașului prin vînzarea zidurilor și mai ales al procurării

⁴ Arhivele Statului Cluj-Napoca (în continuare: A.S.C.), Arhiva Orașului Cluj (în continuare: A.O.C.), Protocollum Electae Centumviratis Communitatis 1803—1804, fila 75—76.

⁵ Jakab Elek, *Kolozsvár története*, Budapest, 1888, vol. II, p. 540.

⁶ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 551.

⁷ *Idem*, p. 541.

⁸ *Idem*, p. 556.

⁹ Jakab Elek, *Kolozsvár története világosító rajzai*, Budapest, 1888, pl. I.¹¹

¹⁰ Szabó T. Attila, *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*, Cluj, 1946, p. 98.

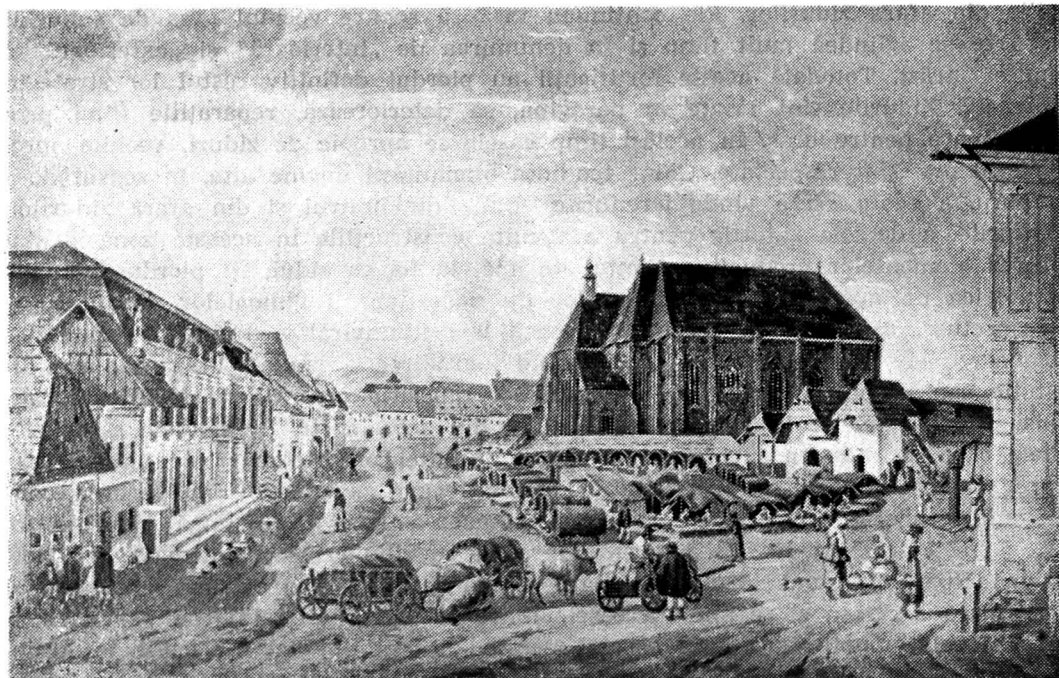

Fig. 2 — Piața centrală a orașului Cluj în primele decenii ale secolului XIX (după pictura lui Joseph Hofreit, Cabinetul de stampe B.C.U. Cluj).

unor materiale de construcție trainice, ieftine, existente la fața locului pentru marile construcții care s-au efectuat în această perioadă, uneori chiar în locul zidului respectiv. Într-adevăr, urmărind etapele de masivă demolare a zidurilor, se observă că acestea coincid cu perioadele de maximă activitate edilitară. Astfel în anii 1808—1811, când se dărâmă bastionul Tăbăcarilor și al Zidarilor cu zidurile învecinate, se pregătește construcția colegiului reformat chiar în această zonă. În anul 1817, când se demolează bastionul Curelarilor, al Italienilor și bastionul Rotund, începe construcția liceului piarist, chiar lângă bastionul Curelarilor. În 1822 dispare porțiunea de zid exterior la stînga de poarta Mănăsturului, iar în anul 1827 se dărîmă tot zidul între bastionul Tăbăcarilor și cel al Croitorilor; perioadă care coincide cu construirea bisericii evanghelice de pe Bul. Lenin. Între 1829—1834 se hotărăsc demolări pentru cazarma mare. O perioadă de intensă demolare a zidurilor este cea între anii 1836—39, când începe construirea turnului neogotic la biserica rom.-cat. din piața centrală a orașului. Atunci dispare zidul interior între poarta Mănăsturului și str. Napoca (1836) cu bastionul Cizmarilor din aceeași stradă (1837) și bastionul Olarilor cu zidul învecinat. În 1839 se hotărăște dărîmarea bastionului cu poarta de Mijloc de pe str. Dr. P. Groza, a porții Turzii și a porții Mănăsturului. Același ritm se înregistrează în anii 1841—44, când se trece efectiv la demolarea acestora și se distruge ultima porțiune de zid mai jos de moara mare, paralel cu str. Barițiu, ani în care pe lângă episcopia și parohia unitariană se construiește un important edificiu public: noua primărie a orașului¹¹.

¹¹ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 562—567; A.S.C., A.O.C., *Protocolum oeconomico-politicum* (în continuare: *Prot. oec. pol.*). 1808—1811, *passim*.

De altfel în această perioadă și anume în oct. 1838 însuși Guberniul ordonă înființarea unei comisii pentru examinarea zidurilor și bastioanelor, care va decide asupra păstrării sau demolării lor¹².

Primul beneficiar al materialelor de construcție rezultate a fost însuși orașul, care le folosește prima dată la supraetajarea Redutei, apoi mai târziu la construirea cazărnilor și a Primăriei¹³. Deseori pietrele zidurilor dărimate, mai ales cele mici și sfărâmate, sînt destinate pavării străzilor noroioase din suburbii¹⁴. Uneori ele sînt afectate de municipalitate reparării podurilor orașului¹⁵.

Între ceilalți solicitanți, primii care „nu puteau fi refuzați” erau diferitele culte din Cluj, cărora li se repartizau cele mai importante cantități de materiale de construcție din ziduri pentru edificarea bisericilor și colegiilor ridicate în această perioadă¹⁶. Cererile bisericilor sînt urmate de cele ale persoanelor individuale, ale antreprenorilor și meșterilor constructori sau ale diferitelor corporații. Aceste cereri sînt în concordanță cu tendința municipalității de a valorifica zidurile pentru bani care erau afectați de obicei tot pentru construcții. Uneori se puneau în vânzare bastioane întregi unor persoane particulare, de ex. bastionul Pantofarilor¹⁷. Pentru obținerea de bani, orașul hotărăște oficial darea în folosință a zidului la proprietarii învecinați atît în interiorul cît și în exteriorul său, pentru o taxă fixă¹⁸, iar doi ani mai târziu hotărăște punerea în vânzare a zidului la proprietarii respectivi, ordonînd măsurarea lor prin inginerul orașului pentru fixarea prețurilor¹⁹. Deseori vânzarea se opera prin licitație, care însă nu dădea întotdeauna rezultatul scontat. Așa s-a întîmplat cu bastionul de la poarta Mănăsturului, cînd după eșecul licitației s-a hotărît dărîmarea lui de către oraș și vânzarea pietrelor gata desprinse sau folosirea lor la construcția primăriei²⁰. Pentru construirea acestui obiectiv, se depun eforturi susținute pentru vânzarea zidurilor și urgentarea încasării prețurilor. Se întocmește chiar un referat intitulat „Piedicile în calea vânzării zidurilor”, în care se preconizează diferite modalități pentru facilitarea vânzării, dar se ajunge totuși la concluzia că proprietarii învecinați nu pot fi obligați la răscumpărarea zidurilor, cum s-a încercat²¹.

Cu ocazia dărîmării zidurilor, municipalitatea din Cluj ia și unele măsuri urbanistice importante, ca cele privind lărgirea străzilor. Astfel, la cererea consiliului municipal, raportul inginerului orașului din anul 1841 specifică, care porțiuni anume ale zidurilor să fie înlăturate în scopul lărgirii străzilor, locul lor neputînd fi achiziționat sau luat în folosință de către particulari²². Se au în vedere îndeosebi străduțele înguste din vecinătatea zidurilor sau ieșirile rezultate prin dărîmarea porților orașului, problemă care s-a pus îndeosebi la demolarea porții de Mijloc și a porții Mănăsturului²³. O altă problemă de ordin tehnic, destul de dificilă, a

¹² A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1838, nr. 5865.

¹³ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1839, nr. 6288; idem, anul 1842, nr. 4933.

¹⁴ Idem, anul 1841, nr. 1432; anul 1842, nr. 3941; anul 1843, nr. 726.

¹⁵ Idem, anul 1838, nr. 4856.

¹⁶ Idem, anul 1839, nr. 75, 3585.

¹⁷ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 563; A.S.C., A.O.C., Registrul Adunărilor generale pe anul 1810, nr. 3190.

¹⁸ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1839, nr. 548.

¹⁹ Idem, anul 1841, nr. 3315.

²⁰ Idem, anul 1842, nr. 3439.

²¹ Idem, anul 1843, nr. 4819.

²² Idem, anul 1841, nr. 3569.

²³ Idem, anul 1841, nr. 4255; 1842, nr. 1044.

Fig. 3 — Poarta cu turn de la capătul bulevardului Lenin, cu clădiri în stil neo-clasic, construite în primele decenii ale secolului XIX pe latura vestică a pieței Victoriei.

rezultat din diferența de nivel, de altitudine a terenurilor și străzilor din afara și dinlăuntrul zidurilor, consemnată în rapoartele inginerului municipal²⁴, a cărei rezolvare a necesitat lucrări de corectare, care s-au întins și în a doua jumătate a sec. XIX. Însăși executarea demolărilor a ridicat unele probleme din cauza apropierii caselor construite în perioada precedentă în vecinătatea zidurilor. Pentru protejarea acestora, autoritățile sînt nevoite să stipuleze uneori vînzarea zidurilor sub condiția demolării lor piatră cu piatră și a coborîrii grijului a pietrelor cu frînghia²⁵.

În prima jumătate a sec. XIX s-au ridicat și obiecțiuni împotriva distrugerii zidurilor, invocîndu-se caracterul lor de monument istoric, arhitectonic, urbanistic. Însăși Direcția Edilitară prevedea numai dărîmarea porțiunilor ruinate, ceea ce nu s-a respectat²⁶. În 1831 și Comisia edilitară ridică rezerve la care Consiliul municipal promite sistarea demolărilor și întreprinderea unor lucrări de reparație și întreținere²⁷. În deceniul al cincilea, după 1840, odată cu valul mare de demolări, se manifestă mai hotărît și respectul față de caracterul istoric al zidurilor și acestui fapt se datorează — dacă nu sistarea demolărilor — colectarea unor

²⁴ Idem, anul 1841, nr. 4255.

²⁵ Idem, anul 1842, nr. 1039, 1432.

²⁶ M. Benkő, *op. cit.*, p. 238.

²⁷ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 557.

pietre cu inscripții și reliefuri — unele ajungând mai tirziu în lapidarul Muzeului Ardelean — sau aplicarea lor vizibilă în noile construcții²⁸.

Prima jumătate a sec. XIX este caracterizată și prin oficializarea și instituționalizarea preocupărilor urbanistice, prin aducerea unor dispoziții care constituie adevărate reforme edilitare și care reglementează atât executarea construcțiilor, cât și organizarea urbanistică, sistematizarea orașului.

Acum apar instituții speciale a căror sarcină era reglementarea și controlul activității edilitare conform unor norme și principii de sistematizare moderne. Astfel încă la sfîrșitul sec. XVIII se instituie un control oficial asupra construcțiilor particulare și anume prin inginerii specialiști instituiți sub domnia împăratului Iosif al II-lea. În 1790 este mutată la Cluj și Direcția gubernială a construcțiilor (Aedilis Directio). Principala ei sarcină a fost controlarea — împreună cu Consiliul orășenesc — a planurilor particulare de construcții care trebuiau să corespundă noilor norme stabilite. În 1807 însuși Guvernul hotărăște că „...oricare proprietar care intenționează fie să construiască o nouă clădire, fie să transforme una veche într-o formă nouă, este dator să-și anunțe acest țel dinainte Direcției edilitare și să înfățișeze și planurile cerute în acest scop spre aprobare și numai după aprobare să-și înceapă construcția”²⁹. Hotărîrea Guvernului este publicată prin circulare și de repetate ori reînnoită. În 1832 orașul angajează un inginer propriu și în 1838 se înființează o Comisie edilitară³⁰. Aceasta, în baza ordonanței Guvernului nr. 7753/1838 privind anunțarea construcțiilor și constituirea unei comisii permanente, este organizată de consiliul centumviral din mai mulți membri numiți din sinul său³¹. Prin aceeași hotărîre se lasă în sarcină noilor membri și inspectorilor *quartalelor*, să anunțe în cartierele lor, că mai ales în locurile centrale nimeni nu are voie să construiască fără anunțarea prealabilă atât a Direcției edilitare cât și a Comisiei de construcții³². În aceeași ședință a consiliului centumviral se hotărăște prelucrarea acestor dispozițiuni și cu meșterii constructori, atât în ce privește obligativitatea anunțărilor, cât și respectarea normelor de construcție trasate de comisie, sub rezerva pedepsei de 24 florini³³. Pedepsele devin în anii următori mai drastice; astfel, în 1842 consiliul municipal ordonă să se cerceteze cine a construit fără aprobare, să se dărîme construcția respectivă și să fie pedepsiți atât proprietarul, cât și meșterul³⁴. Pentru preîntîmpinarea tergiversărilor se specifică prin decret imperial toată documentația anexă care trebuia înaintată spre examinare și aprobare, cum sînt planul de construcție, devizul ș.a.³⁵.

În afara Direcției edilitare și a Comisiei de construcții, care aveau caracter permanent și în cadrul cărora și-au desfășurat activitatea prodigioasă mai mulți ingineri deosebit de merituosi, în prima jumătate a sec. XIX au fost organizate la Cluj și diferite comisii speciale cu scop precis, limitat, pentru amenajarea și

²⁸ Kiss András, *Vándorló kövek*, ms., p. 4—5. Mulțumesc autorului pentru ajutorul amabil.

²⁹ Hotărîrea Guvernului nr. 4213 din 25 mai 1807, în A.S.C., A.O.C., *Protocolum Electae Centumviratis Communitatis*, 1830, nr. 66; vezi și *Istoria Clujului*, p. 225; M. Benkő, *op. cit.*, p. 237.

³⁰ *Istoria Clujului*, p. 225; M. Benkő, *op. cit.*, p. 237.

³¹ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1838, nr. 4637.

³² Ibidem.

³³ Idem, anul 1838, nr. 4871.

³⁴ Idem, anul 1842, nr. 2952.

³⁵ Idem, anul 1838, nr. 4853.

Fig. 4 — Căzarma Sf. Gheorghe construită de Josef Weixelbraun în anii 1834–1837, în piața Ștefan cel Mare.

sistematizarea unor străzi³⁶, pentru examinarea zidurilor spre vânzare și dărîmare³⁷, pentru sistematizarea unor piețe³⁸. În anul 1842 se va organiza comisia de înfrumusețare din sinul Comisiei edilitare, care va prelua și cea mai mare parte din atribuțiile acesteia³⁹.

Normele de construcție aduse în această perioadă, a căror respectare era impusă și controlată de conducerea municipalității și de comisiile amintite, se refereau în primul rînd la materialul de construcție, tendința oficială fiind cea de înlăturare a construcțiilor de lemn și folosirea pietrei la edificarea construcțiilor⁴⁰. Astfel, în 1830 Consiliul centumviral interzice mai ales în cetate construirea de case noi din lemn, spre a nu se înmulți cele existente, care deocamdată nu pot fi dărîmate, dar care vor dispărea și așa cu timpul⁴¹. În această problemă intervine și Guvernul, care în același an interzice categoric construirea caselor din lemn în zona centrală⁴². O deosebită atenție se acorda hornurilor de lemn, din motive de prevenire a incendiilor. În acest sens, tot în 1830 consiliul centumviral, revenind asupra unor dispoziții mai vechi care interzic construirea hornurilor de lemn,

³⁶ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 555.

³⁷ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1838, nr. 5865.

³⁸ Idem, anul 1841, nr. 220.

³⁹ M. Benkő, *op. cit.*, p. 237.

⁴⁰ Vezi și *Istoria Clujului*, p. 225; M. Benkő, *op. cit.*, p. 242.

⁴¹ Prot. Electae Centumviratis Communitatis, anul 1830, nr. 29.

⁴² Idem, anul 1830, nr. 66.

decide desființarea celor existente în cetate, aprobînd proprietarilor de imobile credite din casa publică pentru construirea hornurilor de piatră⁴³.

O serie de dispozițiuni sînt aduse cu privire la modul de construire a caselor din punctul de vedere al alinierii drepte a străzilor și al evitării și înlăturării diferitelor impedimente de circulație. În 1835 Consiliul municipal interzice atît proprietarilor, cît și zidarilor să construiască trepte în stradă și scări de pivniță, uși care dădeau mult în afară și chiar balustrade și gratii de ferestre prea proeminente⁴⁴. La noile construcții se controla deosebit de riguros alinierea perfectă a fronturilor. Străzile noi erau trasate de inginer, cele existente corectate prin îndreptări sau lărgiri. Astfel în 1838 Consiliul centumviral dispune alinierea caselor pe întregul front între Bul. Lenin și bastionul Croitorilor⁴⁵, iar în 1846 inginerul orașului a propus și a și executat măsurarea tuturor străzilor, stabilindu-le pe acelea care necesitau cele mai urgente măsuri de îndreptare, înaintînd și devizul pentru lucrările de amploare mai mică⁴⁶. Preocupărilor de acest gen din această perioadă se datorează în mare aspectul actual, drept, aliniat, al străzilor centrale din Cluj. Una din primele măsuri care avea să-și lase amprenta pe întreaga configurație urbanistică de mai tîrziu a orașului, a fost deschiderea și amenajarea arcului de străzi din sud-vestul orașului, pe centura virană de lîngă ziduri, de la poarta Mănăsturului pînă la bastionul Croitorilor. Începutul este făcut încă în 1798 cînd se amenajează locul de sub cimitir, deschizîndu-se așa-numita cale a Sării sau calea exterioară a Turzii, care abia după construirea ei cu clădiri — începută în jurul anului 1807 și continuată intens după 1830 — primește, în 1834, numele de stradă (actuala str. Petőfi)⁴⁷. Tot în 1798 municipalitatea hotărăște amenajarea unor străzi largi, în continuare la vest de cimitir pînă la poarta Mănăsturului. Comisia formată în 1800 în acest scop trece la executarea radicală a acestui arc, „tăind binișor“ și din proprietățile particulare învecinate⁴⁸. Tot acum se fac unele amenajări și în strada Morii (str. G. Barițiu), iar între aceasta și poarta Mănăsturului se dezvoltă — odată cu tînărul loc de promenadă — strada Parcului (str. 1 Mai). Acest arc mare de străzi este întregit prin amenajarea unor piețe mari, pe aceeași centură virană. Așa ia naștere, în mijlocul arcului de străzi sus-amintit, piața London (pța Păcii). Altele au existat înainte, pe latura nord-estică, mai mult ca locuri virane, uneori cu funcții economice ca ținerea tîrgurilor, dar apariția primelor clădiri mai importante și aducerea unor măsuri pentru sistematizarea lor începe în această perioadă (pța Mihai Viteazul și pța Victoriei — Ștefan cel Mare). Concomitent, prin modul de construire mai larg, aliniat, își dobîndesc înfățișarea actuală și o serie de străzi mai mici din interiorul zidurilor, paralele cu arcul mare din exteriorul lor⁴⁹.

În prima jumătate a sec. XIX se deschid și străzi noi, atît în suburbiile în care casele sporesc considerabil între orașul interior și exterior, cît și în perimetrul central al orașului, unde ele devin necesare mai ales pentru ușurarea circulației și siguranța contra incendiilor. Astfel, după marele incendiu din 1839 s-a

⁴³ Idem, anul 1830, nr. 81.

⁴⁴ *Istoria Clujului*, p. 225; Jakab Elek, *op. cit.*, p. 995; M. Benkő, *op. cit.*, p. 242.

⁴⁵ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1838, nr. 797.

⁴⁶ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 1003.

⁴⁷ Idem, p. 553; Szabó T. Attila, *op. cit.*, p. 15, 57.

⁴⁸ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 555.

⁴⁹ Vezi și Szabó T. Attila, *op. cit.*, p. 15.

Fig. 5 — Prima clădire permanentă a teatrului național din Cluj, construită în anii 1804–1821.

deschis strada Emil Zola, care făcea legătura între pța Muzeului și str. Gh. Doja, și tot în anul 1840 o străduță între aceasta și nucleul cartierului „săpunarilor“, unde aglomerația de căsuțe era atât de mare, încât aerul plin de miasme era calificat drept irespirabil⁵⁰. În 1834 se propune deschiderea unei străzi care să lege Bul. Lenin, lângă biserica unitariană, de piața Mihai Viteazul; după incendiul amintit, realizarea acestui obiectiv apare și mai necesară, ea se efectuează în 1842⁵¹. Odată cu dezvoltarea parcului se amenajează și căile de acces spre el, aici înscriindu-se și deschiderea în 1845 a străzii Bastionului (str. Emil Isac) din vechea cetate în calea Parcului⁵². Tot în prima jumătate a sec. XIX se naște și strada Clinicilor, și anume după dărîmarea bastionului cizmarilor în 1837, pe locul amintit în 1811 încă ca șanț de apărare, plin cu gunoi⁵³. În 1845 începe formarea străzii Paris (str. Șincai), apărînd primul șir de case⁵⁴. Unele străzi amenajate în această perioadă vor purta încă mult timp numele de „stradă Nouă“ (ex. str. Emil Zola). În prima jumătate a sec. XIX se întreprind și o serie de măsuri pentru lărgirea străzilor. Multe sînt legate de dărîmarea zidurilor și a porților orașului, de amenajarea porțiunilor de legătură între strada interioară și continuarea ei corespun-

⁵⁰ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 997.

⁵¹ *Idem*, p. 1001; A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1842, nr. 5018.

⁵² Szabó T. Attila, *op. cit.*, p. 32.

⁵³ *Idem*, p. 75.

⁵⁴ *Idem*, p. 91.

zătoare în exterior. Repetate măsuri de lărgire s-au întreprins la poarta de Mijloc și la poarta Mănăsturului, mai ales cu ocazia dărîmării lor⁵⁵.

În prima jumătate a sec. XIX au existat și preocupări pentru modernizarea și sistematizarea piețelor, mai ales a pieții centrale a orașului, locul tirgurilor, al șatrelor și tarabelor inestetice. Tendințele municipalității se ciocneau însă de interesele producătorilor și comercianților. La aceasta se adaugă necesitatea obiectivă a unei piețe de desfacere pentru produse alimentare și meșteșugărești într-o perioadă în care celelalte piețe nu erau încă amenajate sau erau destinate altor mărfuri, fiind folosite de exemplu, ca piață de vite sau de lemne. Adăugînd aici și lipsa de fonduri bănești pentru despăgubirea proprietarilor caselor construite lângă zidurile bisericii, se poate înțelege de ce lupta pentru o piață liberă, monumentală, a durat aproape un secol și de ce s-a recurs mereu la soluții parțiale, de compromis. Preocupările pentru aranjarea pieții centrale a Clujului încep să se pună cu seriozitate după 1834, cînd biserica rom.-cat. trece la construirea noului turn monumental neogotic. După multe tratative, conducerea municipalității adoptă hotărîrea construirii unor șatre „arătoase” în locul celor dărăpănate, care să fie închiriate vînzătorilor, și totodată decide descentralizarea pieții. Aceasta s-a concretizat însă numai în mutarea gheretelor de fripturi și de țuică în afara porții de Mijloc și Mănăsturului⁵⁶. Nici înființarea unei comisii speciale pentru aranjarea pieții, în 1841⁵⁷ nu a adus schimbări esențiale. La înfrumusețarea pieții centrale a orașului a contribuit într-o anumită măsură ridicarea în 1831 a obeliscului comemorînd vizita împăratului Francisc I la Cluj (azi în Piața Muzeului). Zece ani mai tîrziu, în 1841, se naște ideea creării unui alt monument în piață, făcîndu-se chiar colecte în acest scop⁵⁸.

În această perioadă se înregistrează preocupări și pentru alte piețe, luîndu-se primele măsuri pentru sistematizarea lor. Acum se fac unele amenajări în zona pieții Mihai Viteazul dintre care cea mai importantă este mutarea locului de adunare a turmelor de capre și a colibeii păstorilor din această zonă, ceea ce s-a înfăptuit în anul 1842, cu ocazia deschiderii străzii Francisc Dávid⁵⁹. În rest această piață, locul tirgurilor de vite, avea să prezinte încă decenii de-a rîndul un aspect neîngrijit, cu case haotic dispuse și o adevărată mare de noroi. Diferite măsuri contribuie în această perioadă și la amenajarea treptată și parțială a piețelor Victoriei și Ștefan cel Mare, care formau un tot unitar, numit piața Trencin, locul pieții de lemne a orașului. Începutul este făcut în 1834 prin construirea primului edificiu mare care avea să delimiteze definitiv latura estică a pieții: cazarma, și a unor clădiri în stil neoclasice pe partea apuseană. Tot atunci se dărîmă în această parte importantă porțiuni de zid și se deschide ieșirea din str. 6 Martie în piața Victoriei⁶⁰, iar în 1841—43 se întreprinde descongestionarea ieșirii din strada dr. P. Groza, prin demolarea porții de Mijloc. Încă înainte de aceasta, în 1837, Guberniul prin decizia nr. 12539 hotărâște și pune în discuția consiliului municipal problema sistematizării acestei piețe, din motive practice și estetice și condu-

⁵⁵ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 565; A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1838, nr. 797; idem, anul 1842, nr. 1044; idem, anul 1843, nr. 547.

⁵⁶ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 1005; M. Benkő, *op. cit.*, p. 240.

⁵⁷ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1841, nr. 220.

⁵⁸ Gyalui Farkas, *A Mátyás király szobor-pályázat*, în *Páosztortúz*, an. XIII, 1927, Cluj, nr. 22, p. 508.

⁵⁹ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 1001.

⁶⁰ Idem, p. 567.

Fig. 6 — Clădirea primei universități din Cluj, sediul Guberniului.

cerea orașului adoptă planul inginerului Schilling, aprobat și de Direcția edilitară, care prevedea și asanarea noroiului prin reglementarea scurgerii apelor și pavarea pieții⁶¹. Devizul depășea însă posibilitățile financiare ale orașului, așa încît acest plan nu a fost aplicat. Un an mai târziu se întreprinde însă sistematizarea întregii laturi vestice a pieții⁶². În 1843 consiliul municipal hotărăște desființarea șatrelor și tarabelor din partea răsăriteană a pieții, la începutul actualei străzi Budai Nagy Antal, care ajunsese „locul tuturor gunoaielor, imoralităților și hoțiilor”⁶³.

În prima jumătate a sec. XIX se dezvoltă și alte zone ale orașului și se întreprind o serie de măsuri urbanistice care toate au contribuit la cristalizarea aspectului de mai târziu al Clujului. Astfel la începutul secolului se formează o aglomerare de case cu mai multe străduțe în spatele poștei de astăzi, pe locul actualului parc I. L. Caragiale, care va exista pînă la sfîrșitul secolului. Principalele străzi erau str. Apei, str. Berăriei și str. Pîinii denumite după berăria orașului respectiv brutăria militară austriacă care ființau aici⁶⁴. Tot acum se îndeasă cu case mici cealaltă aglomerare situată în partea opusă, așa-numitul „oraș al săpunarilor”, format din mai multe străduțe „interioare” și „exterioare”⁶⁵. În această perioadă se formează aproximativ în locul de întîlnire a străzii Gh. Doja

⁶¹ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1838, nr. 276.

⁶² Idem, anul 1838, nr. 797.

⁶³ Idem, anul 1843, nr. 3911.

⁶⁴ Szabó T. Attila, *op. cit.*, p. 99.

⁶⁵ *Ibidem*.

cu str. Horea o străduță locuită de mici comercianți așezați în apropierea pieții de vite. Această stradă avea să se contopească mult mai târziu în marea arteră de acces spre gară care s-a sistematizat în deceniul 8⁶⁶. În anul 1831 se înființează oarecum oficial un cartier de mizerie în zona „dîmbului de lut“, în spațele pieții Cipariu, deoarece în urma alunecărilor de teren provocate de ploile mari din acel an este distrusă aglomerația de colibe de pe coasta dealului cetățuii, care avea să renască însă curînd și pe vechiul loc⁶⁷. În anul 1835 s-a umplut marea groapă de apă de la poarta Mănăsturului⁶⁸, măsură care, împreună cu dărîmarea porții Mănăsturului și îndreptarea și lărgirea străzii, întreprinse mai târziu, a dus la sistematizarea acestui punct important.

Pentru întregirea tabloului urbanistic al orașului Cluj din prima jumătate a sec. XIX dorim să amintim încă unele aspecte sau obiective dispărute sau mult transformate ulterior. Așa este în zona pieții Mihai Viteazul vechiul „pod mare“ acoperit, construit din lemn vopsit în roșu⁶⁹, situat la răsărit de actualul pod de pe strada Horea. Aproximativ în fața acestuia era situat vechiul abator al orașului, care prin amplasarea sa mult prea centrală într-o zonă tot mai dens construită, a format obiectul unuia din cele mai importante și salutare planuri urbanistice ale epocii. Distrus în urma inundației Someșului din 1841, orașul încearcă să interzică reconstruirea sa pe vechiul loc, considerat intolerabil, dar litigiul cu breasla măcelarilor ajungînd pînă la Viena, curtea imperială, fără nici un considerent de salubritate publică, admite reconstruirea lui pe vechiul loc⁷⁰ pe care-l va ocupa pînă la finele deceniului opt; singura condiție a fost realizarea unei construcții „arătoase“. Amintim tot aici existența în locul actualului abator a șurelor și hambarelor în care se adăposteau grînele strînse ca dijmă de către oraș de pe domeniile sale, pînă în 1848⁷¹. Tot pînă la acea dată a existat în partea de sus a străzii Marinescu locul oficial de execuție, cu spînzurătoarea orașului⁷². În această zonă se întindea de altfel un cartier de mizerie asemănător cu cel de pe coasta Cetățuii și din împrejurimile Dîmbului de Lut.

Amplasarea obiectivelor economice clujene în prima jumătate a sec. XIX se poate caracteriza prin lipsa unei zone industriale, chiar în sensul manufacturier, unitățile industriale de acest gen fiind situate în cele mai diverse puncte ale orașului, uneori destul de centrale, excepție făcînd doar fabrica de zahăr construită în 1837 la capătul Bul. Lenin și cărămidăriile. Morile mai mari erau înșirate de-a lungul Someșului sau al Canalului Morii, o moară de ulei în suburbia estică a orașului, iar moara de hîrtie în partea opusă, în Mănăstur, manufacturi de săpun și luminări în „cartierul“ central al săpunarilor, atelierul mecanic Petru Rajka în strada Napoca, o manufactură de faianță era amplasată în locul palatului C.F.R., o manufactură de pături pe str. Gh. Doja ș.a.m.d. Atelierele meșteșugărești și prăvăliile comercianților erau masate în centrul orașului. Locul principal de desfacere a produselor atît agricole cît și meșteșugărești îl constituia piața. În această privință, prima jumătate a sec. XIX poate fi considerată o pe-

⁶⁶ *Idem*, p. 125.

⁶⁷ *Idem*, p. 15.

⁶⁸ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 995.

⁶⁹ Szabó T. Attila, *op. cit.*, p. 121.

⁷⁰ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1841, nr. 239, 496, 1805; anul 1842, nr.

770.

⁷¹ Szabó T. Attila, *op. cit.*, p. 41.

⁷² *Idem*, p. 28.

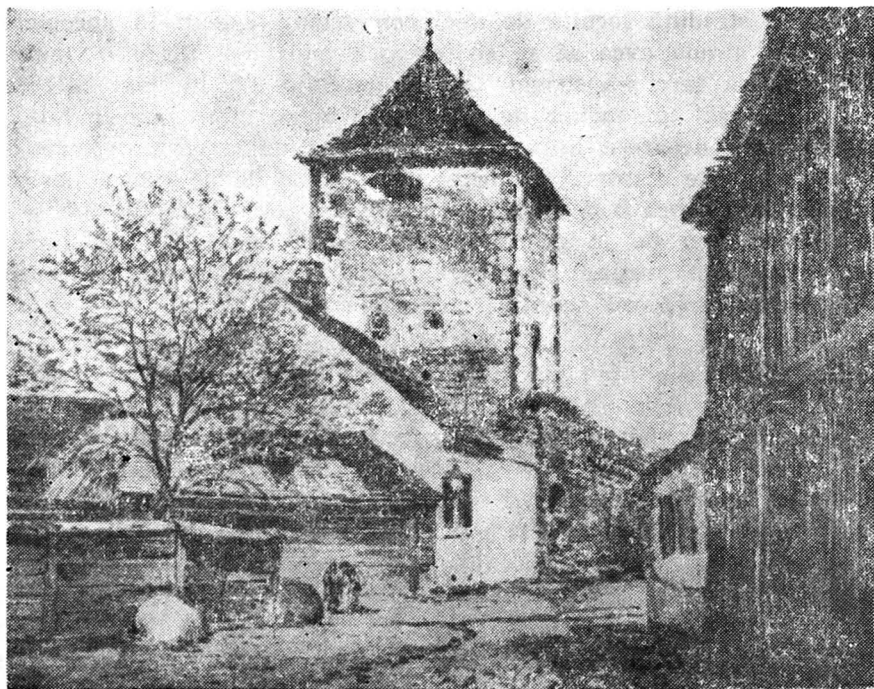

Fig. 7 — Turnul săpunarilor (transformat în turn pentru pompieri) de pe strada Dubălarilor, înainte de deschiderea străzii Francisc Dávid (după Jakab Elek, *Kolozsvár története*, vol. V).

rioadă de tranziție, cu folosirea încă deplină, economică, a pieții centrale a orașului și cu extinderea și specializarea concomitentă a piețelor și spre locuri ceva mai periferice, mai ales pentru produsele mari, brute, ca vitele, grânele, lemnele, care s-au orientat spre piața Mihai Viteazul, pța Victoriei—Ștefan cel Mare, spre actuala piață a abatorului. În ce privește punctele nodale ale transporturilor și circulației extraurbane, acestea erau situate pe axa Someșului, pe calea Mănășturului — Bul. Lenin, iar spre sud, spre drumul Feleacului, amenajat între anii 1823—1827 pe calea, apoi strada exterioară a Turzii unde se afla și stația de diligențe Biasini. Numai după demolarea porții de Mijloc, circulația spre Turda se polarizează pe actuala str. Dr. P. Groza. Importantă era și poarta Podului, de aici legătura în direcția Baciului se făcea înainte de înființarea gării pe drumul pustiu care șerpuia la coasta dealului plantat cu vii: actuala stradă de vile Emil Racoviță, numită atunci încă calea Baciului.

O caracteristică a Clujului din prima jumătate a sec. XIX și mai târziu, era specificul rural, agricol al suburbiilor, predominarea gospodăriilor cu mod de construcție și organizare gospodărească specifică și cu axarea economiei pe producerea de zarzavaturi și lactate. Aceste case cu grădini și acareturi gospodărești ocupau zone întinse, mai ales în părțile nord-estice ale orașului. Dar chiar și în centru ținerea diverselor animale era foarte răspândită. Aceasta o dovedesc diferitele hotărâri și măsuri pe care municipalitatea a trebuit să le adopte pentru asigurarea unui minim de ordine în această privință. Astfel în anul 1823 se interzice proprietarilor de bivoli din centrul orașului circulația zilnică prin cetate a animalelor în drumul lor dus și întors de la pășune, deoarece aceasta

în străzile strimte a provocat și accidente mortale, proprietarii fiind obligați să caute animalelor pe timpul verii loc de adăpost în suburbii⁷³. În schimb locul de adunare zilnică pentru pășune al caprelor a fost tolerat în piața Mihai Viteazul pînă în 1842. Un an mai tîrziu Consiliul municipal s-a văzut nevoit să interzică circularea liberă a porcilor pe străzile orașului, ordonînd căpitanilor de cartiere să anunțe aceasta din casă în casă, sub pedeapsa confiscării și uciderii pe loc a animalelor⁷⁴.

În prima jumătate a sec. XIX întîlnim în configurația urbanistică a orașului Cluj și prezența grădinilor publice și a locurilor de recreație. Pe primul loc trebuie să amintim întinsa grădină Haller, numită și grădina populară, situată la sud-vest de actualul parc, în zona străzii Gh. Coșbuc pînă la Uzina electrică. În această grădină se va organiza o baie liberă (actualul ștrand), iar un pod mic peste canalul Someșului o lega de tînărul loc de promenadă, viitorul parc al orașului⁷⁵. Originile acestuia ne duc pînă în anul 1812, cînd începe amenajarea unui loc public al orașului, mlăștinos și brăzdat de mai multe brațe mici ale Someșului. În 1827, de îngrijirea și dezvoltarea lui se va ocupa Asociația de binefacere a femeilor, iar în 1837 se va constitui Comisia Parcului sau a Promenadel⁷⁶. În continuarea Grădinii populare și a parcului, pînă aproape de actualul parc sportiv „V. Babeș” se întindea un vast teren mlăștinos, pustiu, adăpost al diferitelor păsări de apă. Mlăștinos și pustiu era și întregul loc pe care se vor construi la sfîrșitul secolului clinicile universitare, doar în partea sa vestică, mai ridicată exista grădina Mikó, cu „grădina de ierburi”, nucleul vechii grădini botanice și cu vila Mikó care va deveni mai tîrziu primul adăpost al Muzeului Ardelean.

În prima jumătate a sec. XIX municipalitatea, în contextul mare și complex al preocupărilor urbanistice, a întreprins o serie de măsuri în cele mai diferite sectoare. Astfel o grijă permanentă se acorda consolidării malurilor Someșului și întreținerii podurilor, limitată însă întotdeauna la lucrări mici, mai mult de cîrpeală, care necesitau mereu reluări. Situația se punea mai serios în anii 1823—1824 cînd se reconstruiește podul mare și în 1842 cînd sub acesta terenul începu să se surpe și Consiliul municipal pune de urgență problema consolidării malurilor și a demolării caselor prea lipite de pod și prea aproape de Someș⁷⁷. În același an se pune la ordinea zilei necesitatea reparării tuturor podurilor orașului care erau într-o stare precară. O problemă interminabilă o constituia întreținerea drumurilor. Străzile, mai ales în suburbii, dar chiar și în centru, erau inundate de noroi, care, cu venirea timpului frumos, trebuia scos din oraș cu căruțe. Încă în 1791 străzile din centru încep să fie pavate cu pietre, în locul vechii podele de grinzi și scînduri⁷⁸. În jurul anilor 1820—1822 se execută o nouă pavare cu piatră după planul inginerului Thallinger, cu contribuția populației⁷⁹, iar în 1837 orașul primește planurile unor antreprenori pentru pavarea orașului⁸⁰, care nu se

⁷³ Jakab Elek, *op. cit.*, p. 998.

⁷⁴ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1843, nr. 70.

⁷⁵ Szabó T. Attila, *op. cit.*, p. 53.

⁷⁶ *Idem*, p. 99; Kóváry László, *A kolozsvári sétatér keletkezése és fejlődése 1812—1866*, Cluj, 1886.

⁷⁷ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1842, nr. 411, 4561; *Istoria Clujului*, p. 196.

⁷⁸ Șt. Pascu, I. Pataki, V. Popa, *op. cit.*, p. 66.

⁷⁹ I. Szigethy, *Monografia Clujului*, Cluj, 1939, p. 54.

⁸⁰ *Idem*, p. 73.

poate executa însă în întregime din lipsă de fonduri. Problema canalizării Clujului era practic inexistentă în această perioadă în accepțiunea modernă a cuvântului, preocupările limitându-se la măsuri de întreținere și curățire a fântinilor publice, la săparea unor șanțuri de scurgere, la interzicerea depozitării gunoaielor în diferite locuri izolate și mai ales a aruncării lor în Someș și în cele trei piraie izvorite pe dealurile sudice ale orașului⁸¹, dispoziții pe cât de des repetate, pe atât de nerespectate. În domeniul salubrității amintim și existența la începutul sec. XIX a unei băi publice construite din scînduri, aparținînd bisericii reformate, iar în 1843 se construiesc la începutul străzii actuale Pavlov băile Diana⁸². În anul 1827 se introduce la Cluj iluminatul străzilor cu gaz lampant⁸³, care nu constituia însă o rezolvare satisfăcătoare, mai ales în suburbii. O preocupare permanentă era paza contra incendiilor și măsurile pentru îmbunătățirea activității pompierilor, care toate s-au dovedit însă neputincioase în cazul unor incendii mari, cum au fost cele din anii 1798 și 1839, care au pustiit părți importante ale orașului Cluj. Amintim, în fine, ca o importantă inițiativă în domeniul urbanizării și sistematizării orașului Cluj, hotărîrea municipalității de numerotare a caselor. În acest sens se dispune și se execută în 1839 numerotarea caselor din orașul intern, din cetate, numerotîndu-se, în schimbul taxei de 2 fl. plătiți de proprietari, 544 de case⁸⁴. În același an, Guberniul, prin ordinul nr. 11350, decide numerotarea unitară a caselor din întreaga zonă centrală a Clujului, incluzîndu-se aici și întregul perimetru din jurul cetății și strada Mănăsturului⁸⁵.

Din cele relatate putem conchide că în prima jumătate a sec. XIX orașul Cluj a făcut pași însemnați și hotărîtori pe calea dezvoltării și a urbanizării sale. Este perioada extinderii orașului de-a lungul unor artere principale, a îndesării construcțiilor în suburbii și îmbogățirii centrului cu clădiri monumentale laice și religioase, edificii publice și palate particulare construite în stil neoclasic care și-au lăsat amprenta pe aspectul actual al orașului. Este perioada dărîmării zidurilor și a dispariției șanțurilor medievale, a construirii acestei zone și a contopirii — chiar neterminate — a nucleului intern cu suburbiile. Este perioada deschiderii și sistematizării unor străzi și piețe, cînd, prin lărgirile și îndreptările întreprinse, multe din ele și-au dobîndit dimensiunile actuale. În al doilea rînd, este perioada apariției unor instituții speciale, cu funcții specific urbanistice, și a reglementării condiției a dezvoltării orașului, prin instituirea unui control și unei autorizări condiționate a construcțiilor, prin aducerea unor măsuri și dispoziții îndreptate spre dirijarea oficială a dezvoltării edilitare în direcția urbanizării pronunțate.

Cu toate că în această perioadă se înregistrează o serie de realizări importante, există rămîneri în urma cerințelor sau a altor orașe. Clujul ca centru politic și cultural nu a înregistrat totuși dezvoltarea economică, industrial-manufacturieră a altor orașe, ca București, Brașov, Timișoara. Suburbiile păstrează caracterul rural, clădirile cu etaj sînt relativ puține, zone importante rămîn încă pe decenii înainte nesistematizate. Tot în această perioadă iau naștere zone aglomerate, cu străduțe înguste și case mici, locuite mai ales de mici meseriași,

⁸¹ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anii 1800—1845, passim.

⁸² I. Szigethy, *op. cit.*, p. 56.

⁸³ Șt. Pascu, I. Pataki, V. Popa, *op. cit.*, p. 77.

⁸⁴ A.S.C., A.O.C., Prot. oec. pol., anul 1841, nr. 3687.

⁸⁵ Idem, anul 1841, nr. 5761.

precum și adevărate cartiere de mizerie. Multe măsuri importante și salutare nu sînt aplicate și deseori nici prevăzute pentru suburbii, unde situația este în multe privințe precară. Din cauza lipsei și insuficienței permanente a mijloacelor bănești, planuri importante, radicale, elaborate de ingineri capabili, nu pot fi realizate, recurgîndu-se mult prea des la soluții parțiale, de compromis. În aceste condiții Clujul și-a dobîndit în această perioadă configurația unui oraș în care diferențele și contradicțiile sociale ale epocii se oglindesc și se transpun din plin pe plan urbanistic.

MARIA MIREL

BEITRÄGE ZUR STÄDTISCHEN ENTWICKLUNG KLAUSENBURGS IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JHS.

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit werden Probleme der urbanistischen Entwicklung und Gestaltung der Stadt Cluj in den ersten Jahrzehnten des XIX. Jhs. behandelt. In diesem Zeitabschnitte vermehren sich die Bauten sowohl in den Vorstädten wie auch in der inneren Stadt, wo jetzt eine Reihe ansehnlicher Bauwerke in neu-klassischem Styl errichtet werden. Ebenfalls in dieser Periode wird der grösste Teil der Stadtmauern mit ihren Tor- und Ecktürmen abgerissen und das Gelände der mittelalterlichen Befestigungen, des gewesenen Grabens, in Parzellen aufgeteilt und bebaut, wodurch es zur Verschmelzung des alten Stadtkerns mit den Vorstädten kommt. In der ersten Hälfte des XIX. Jhs. entstehen auch besondere Institutionen und Ämter mit spezieller Fachzuständigkeit auf dem Gebiete der Bautätigkeit und Stadtplanung, wie die Baudirektion (Aedilis Directio) — welche schon im letzten Jahrzehnt des XVIII. Jhs. nach Cluj kommt — und das Bauamt. Durch diese wird eine wirksame Kontrolle der Bautätigkeit eingeführt, sowie Vorschriften ausgearbeitet, welche sich hauptsächlich auf das Baumaterial und die Ausführung der Bauwerke unter Berücksichtigung moderner Systematisierungsgrundsätze beziehen. Neue Strassen werden eröffnet, die bestehenden erweitert und geradegerichtet, Marktplätze gestaltet. In diesem Zeitabschnitt werden auch verschiedene nützliche Massnahmen getroffen, wie die Pflasterung der Strassen, Ausbesserung der Brücken und öffentlichen Brunnen, Einführung der nächtlichen Gasbeleuchtung und mehrerer gesundheitsdienstlicher Regeln, sowie Einrichtung von Erholungsplätzen und öffentlichen Grünanlagen.

Trotzdem, aus verschiedenen Gründen, in erster Reihe wegen ständigem Geldmangel, können mehrere Pläne, besonders von grösserem Ausmasse, nicht ausgeführt werden, oder erweisen sich die angestellten Massnahmen als unzureichend. Dies ist der Fall besonders in den ausgedehnten Vorstädten mit betonten ländlichen Charakter und wahllos zerstreuten kleinen Industrieinheiten oder in den Elendsvierteln die jeder Sistematisierung entbehren und einen schroffen Gegensatz zu dem geregelten Stadtinneren aufweisen.

DATE PRIVIND MIȘCĂRILE MUNCITORILOR DE LA EXPLOATĂRILE DE MINEREU DE FIER ȘI DE CĂRBUNE ȘI ALE SIDERURGIȘTILOR DIN TRANSILVANIA ÎNTRE ANII 1848—1867

În anii de după 1848, minerii de la exploatarea de minereu de fier și muncitorii siderurgiști din Transilvania și-au intensificat bătăliile duse pentru o salarizare corespunzătoare muncii lor extenuante, pentru o viață mai omenească. Izvoarele arhivistice foarte lacunare nu ne permit însă de a încheia o imagine cuprinzătoare despre aceste mișcări sau de a examina mai temeinic pe acelea despre care avem informații concrete. În orice caz, se poate constata că cele mai multe acțiuni muncitorești au avut loc în întreprinderile tezurariatului montanistic austriac, cel mai mare exploatare — alături de S.T.E.G. și de S.A. de Mine și Furnale din Brașov — al minerilor și siderurgiștilor din Transilvania.

Drept principală cauză a acestor mișcări trebuie să amintim salariile scăzute. Nivelul lor mediu nu atingea nici pe acela al salariilor plătite în cadrul întreprinderilor capitaliste particulare. Această situație se reflectă în înseși rapoartele administrațiilor de întreprindere. „Cei angajați la particulari cer și primesc salarii de tură mai mari“ — citim într-un raport din anul 1851 al administrației întreprinderii siderurgice din Hunedoara¹.

Lupta muncitorilor de la minele de fier și a siderurgiștilor pentru îmbunătățirea salariilor a luat proporții mai ales din deceniile 2 și 3 ale secolului al XIX-lea, în regiunea siderurgică a Hunedoarei, cuprinzându-i pe muncitorii din Cerna, Govâșdia, Sebișel, Cugir, Limpertul de Jos și Toplița. Evenimentele revoluționare din 1848 au dat un nou avânt luptei. Încă la începutul lunii aprilie 1848, controlorul provizoriu al domeniului erarial din Deva îl informează pe președintele tezurariatului despre tulburări printre minerii din Ghelar; după părerea sa „evenimentele survenite în ce privește poporul de rînd au dat naștere la îngrijorări“². Hotărîrea de luptă a muncitorilor mineri și siderurgiști a sporit și sub influența măsurilor luate în diferite probleme de natură economică sau cu consecințe de această natură, și care îi interesau direct pe muncitori. Astfel a fost, printre altele, dispoziția tezurariatului montanistic din 22 iulie 1848 prin care sista acordarea de medicamente gratuite pe seama membrilor de familie ai minerilor. Despre impresia nefavorabilă produsă de această dispoziție în rîndurile muncitorilor, inspectorul de la topitoria de fier din Hunedoara raporta cu multă îngrijorare direcțiunii întreprinderii: „...Niciodată acest prea înalt ordin nu ar fi putut să producă asupra celor interesați o impresie mai nefavorabilă, decît tocmai acum, cînd pretutindeni spiritele sînt extrem de agitate și cînd poporul de rînd — lesne de amăgit —, în rîndul căruia se pot socoti pe bună

¹ Arhivele Statului Cluj-Napoca, arhiva Tezurariatului montanistic (în continuare: arh. M.T.), doc. nr. 3896/1851.

² Loc. cit., doc. nr. 4727/1848. Vezi și Al. Neamțu, *Situația și lupta minerilor din Transilvania în prima jumătate a sec. XIX*, în *AIIC*, IV, 1961, p. 133.

dreptate și muncitorii, cu ușurință poate fi abătut spre idei și căi greșite de către cei rău intenționați, care se silesc pe toate căile să suspecteze noul nostru guvern. Acești [muncitorii], nefiind în stare să-și dea seama că prin dispoziția respectivă se repune în aplicare un ordin mai vechi care a existat și pînă acum, dar, durere, nu s-a respectat, cu ușurință ar putea să atribuie această dispoziție noului guvern și din acest motiv încrederea în regim nu numai că nu s-ar consolida, ci dimpotrivă ar putea să slăbească și să provoace cu ușurință nemulțumiri și dezordini³. În alt loc, tot despre creșterea fricii de revoltă a autorităților miniere, aflăm următoarele: „Toate aceste împrejurări și în special spiritul agitat al poporului în această vreme fac necesară de urgență reducerea oricăror împovărări a muncitorilor pentru liniștirea acestora”⁴.

În octombrie 1848 se anunță tulburări în Teliucul de Sus, arătîndu-se că „minerii de aici, mină în mină cu locuitorii din satele învecinate, pun în primejdie mina și pe funcționarii ei”⁵.

După 1850, acțiunile muncitorești pentru îmbunătățirea salarizării au ajuns cu adevărat la ordinea zilei. În acest fel, administrațiile minelor și ale uzinelor siderurgice se aflau mereu în focul nemulțumirii angajaților lor, fiind și ele tot mai deseori nevoite să argumenteze în fața autorităților miniere superioare în favoarea actualității măririi salariilor; aceasta cu atît mai mult, cu cît, la fel ca în cadrul altor ramuri de producție, și în extracția și prelucrarea fierului se simțea o permanentă lipsă de brațe de muncă, situație care se înrăutățea din cauza salariilor ce nu asigurau existența. „Poate nicăieri nu trebuie dată atîta atenție condițiilor locale și situației pecuniare a muncitorilor ca în Transilvania, unde e greu să păstrezi brațele de muncă. În condițiile scumpetei existente, ei se ocupă mai bine de agricultură și creșterea animalelor. Ei puteau fi reținuți numai cu mîngîieri și influențe morale și totuși au fost cazuri de plecări” — scrie autorul raportului administrației hunedorene, arătînd în continuare: „Plîngerile repetate m-au convins că lipsa brațelor de muncă derivă nu din pretențiile exagerate ale personalului, ci din inconsecvențele strigătoare ale regulativului de salarizare”⁶.

Administrația locală a fost silită să ia această atitudine din cauza puternicei mișcări de mărire a salariilor, întreprinsă de muncitorii domeniului hunedorean al tezaurariatului montanistic austriac. Administrația și-a însușit bună parte din revendicări, deoarece, după cum arată într-un memoriu, „ar trebui o reformă radicală a regulativului de salarizare”, cu atît mai mult, cu cît îmbunătățirile efectuate pînă în 1850 „sînt insuficiente și fără raport cu realitatea”⁷.

Mărirea salariilor nu a adus însă îmbunătățirea situației muncitorilor, deoarece prețurile articolelor de larg consum creșteau an de an. Totodată, salariile se aflau încă la un nivel deosebit de scăzut. Astfel, în minele din Ghelar, salariul în acord oscila între 0,7 și 3,3 creițari, cel în tură între 10 și 24 creițari. La furnalele din Govășdia și Toplița, salariul în acord al muncitorilor furnaliști era de 34 și 27 creițari, găsim însă categorii de muncă unde se cîștigau

³ Citat de Al. Neamțu, *op. cit.*, p. 133.

⁴ *Ibidem*, p. 134.

⁵ Arhivele Statului Cluj-Napoca, arh. M.T., doc. nr. 5327 B/1848. Vezi și H. Mușan, *Cîteva date cu privire la situația de pe domeniul minier Zlatna în anul revoluționar 1848*, în AIIC, IV, 1961, p. 278—279.

⁶ Arhivele Statului Cluj-Napoca, arh. M.T., doc. nr. 5036/1850.

⁷ Loc. cit.

8. 10, 12 creițari. La uzinele siderurgice Cugir, Sebișel și Limpert, salariile erau de asemenea scăzute. La turnătorii, de pildă, media salariului de bază în acord era de 10—12 creițari; la afinării, după cantitatea și calitatea muncii, precum și după felul locului de muncă, între 14—25 creițari, iar personalul de la forje primea, pe ture, 14, 22, respectiv 27 creițari⁸. Fapt caracteristic, aceste salarii sînt departe, de exemplu, de cele plătite la S.T.E.G., deși nici ele nu-i satisfăceau pe muncitori. Pe cînd la Cugir media salariului de tură era de 15 creițari, la Reșița furnaliștii primeau 40 creițari pe zi, chiar dacă la furnale era repaos de lucru⁹.

Se înțelege așadar că minerii și siderurgiștii au continuat lupta cu tezaurariatul montanistic austriac, pentru îmbunătățirea situației. O nouă acțiune a avut loc în 1853, avînd în frunte pe muncitorii de la furnalele din Govășdia și Toplița, conduși de Matei Böszörményi și Ludovic Asztalos. Ei cereau pe de o parte „să fie scutiți de sarcinile comunale ce trebuia să le presteze“, pe de alta ca „să li se îmbunătățească salariile...“¹⁰. Cea din urmă revendicare le-a fost respinsă, „fiindcă sînt încadrați la maximum posibil“, iar decizia asupra celei dintîi a fost încredințată judecătoriei montanistice provinciale din Zlatna¹¹.

Condițiile grele de trai și refuzul de a satisface cererile de îmbunătățire a salarizării au silit pe mulți muncitori să-și caute norocul în altă parte. Astfel, muncitori de pe domeniul Hunedoarei fugeau și se angajau la Reșița, unde obțineau un cîștig relativ mai bun față de cel din Hunedoara¹².

Anul 1854 a adus cu sine noi acțiuni ale muncitorilor de pe domeniul erarial al Hunedoarei. Au prezentat revendicări de mărire a salariilor muncitorii siderurgiști din Toplița, Hunedoara, Sebișel și Poduroi, precum și alți muncitori calificați din cadrul acestor întreprinderi, tîmplarii de modele, lăcătușii etc.¹³. Ei au obținut unele rezultate, dar tezaurariatul montanistic austriac s-a arătat și de această dată deosebit de zgîrcit față de muncitorii săi. El atrăgea atenția ca la încadrarea muncitorilor în categoriile de salarizare aprobate „să se țină cont de spiritul de economie atît de des recomandat, cît și de sîrguința și randamentul respectivilor“¹⁴, adică administrațiile întreprinderilor să intensifice pînă la extrem exploatarea muncitorilor.

În prima jumătate a deceniului al șaptelea, aria acțiunilor muncitorilor de la minele de fier și ale siderurgiștilor transilvăneni s-a lărgit, acestora alăturîndu-li-se și muncitori din unele uzine ale S.T.E.G.-ului și S.A. de Mine și Furnale din Brașov. În 1861, izvoarele scriu despre nemulțumiri ale muncitorilor din uzina siderurgică de la Filia, din cauza salarizării insuficiente și neregulate¹⁵. În 1862, muncitorii uzinei siderurgice din Anina se împotrivesc tendinței în-

⁸ Loc cit., doc. nr. 5096/1851.

⁹ Loc. cit.

¹⁰ Loc. cit., doc. nr. 5584/1853.

¹¹ Loc. cit.

¹² Loc. cit., doc. nr. 7638/1853, 9018/1853.

¹³ Loc. cit., doc. nr. 3476, 4331, 4750, 7318/1854.

¹⁴ Loc. cit., doc. nr. 2964/1854.

¹⁵ *Delejtű*, nr. 78 din 1861.

treprinderii de a le cauza pierderi materiale¹⁶. În 1863, din nou muncitorii din Sebișel ai teaurariatului vin cu revendicări de ordin material¹⁷. În sfârșit, trebuie să amintim mișcările din anul 1864 la minele de la Bocșa ale S.T.E.G.-ului¹⁸.

*

Muncitorii celei mai tinere ramuri din cadrul industriei miniere a Transilvaniei, ramura carboniferă aflată în rapidă dezvoltare, au început lupta fâțișă în vederea apărării drepturilor cucerite la sfârșitul celui de al șaselea deceniu al veacului trecut, la colonia din Steierdorf-Anina a S.T.E.G.-ului. Izbucnirea conflictului s-a datorat măsurilor adoptate de întreprindere începând cu anul 1856, în cursul reorganizării diferitelor compartimente ale uzinei, măsuri care afectau nemijlocit pe muncitori, sporind exploatarea lor nu numai în procesul de producție, ci încercând să-i îngrădească și să-i frustreze și de privilegiile mai de mult cucerite și deja încetățenite, de natură economică personală.

Disensiunile între S.T.E.G. și muncitorii de la minele de cărbune din Steierdorf-Anina au început în octombrie 1857. Societatea avea planuri mari de dezvoltare a uzinelor miniere și siderurgice din Steierdorf-Anina. În cadrul lor, se intenționa în special ridicarea producției minelor de cărbune la cca. de trei ori față de cantitatea produsă. Pentru asigurarea brațelor de muncă necesare, au fost luate în considerare nu numai rezervele de forță de muncă din comunele românești învecinate, ci s-a căutat să se aducă și muncitori din regiuni îndepărtate ale monarhiei. Pentru colonizarea lor, s-a proiectat construirea a cca. 500 de case. Locurile de casă urmau însă să fie tăiate din pământurile vechilor muncitori din Steierdorf, oferindu-li-se, în schimbul exproprierii, sume de răscumpărare. Muncitorii însă nu au vrut să accepte luarea pământurilor lor aflate în proprietate particulară și ca urmare s-a creat o situație încordată între S.T.E.G. și muncitorii întreprinderii sale din Steierdorf-Anina.

Întrucit S.T.E.G.-ul nu era dispus să-și schimbe punctul de vedere, contradicțiile s-au intensificat. Întreprinderea exercita permanente presiuni asupra muncitorilor, amenințându-i cu concedierea și radierea din lista membrilor lăzii miniere de ajutor reciproc, dacă nu se vor supune. Răspunsul aproape unanim al muncitorilor a fost următorul: „Nu ne stă în puteri să renunțăm la pământurile ce ni se cer, în schimbul sumei de răscumpărare oferite, deoarece fără această proprietate nu putem trăi în regiunea noastră muntoasă, izolată”¹⁹.

În soluționarea chestiunii și-a spus cuvântul și guvernul de la Timișoara și, prin el, ministerul de resort de la Viena, care l-a trimis în regiunea minieră pe consilierul de curte Martina, spre a examina situația și a lua măsurile de rigoare. Și consilierul a găsit că muncitorii din Steierdorf nu se pot lipsi de pământurile lor, deoarece altfel nu-și pot rezolva aprovizionarea în această localitate minieră izolată de toate piețele.

Împotriva muncitorilor care au refuzat să-și predea pământul, S.T.E.G.-ul a înaintat căpitănatului minier Oravița o acțiune de expropriere. Mai târziu — la intervenția lui Martina — întreprinderea s-a arătat dispusă să acorde muncitorilor, pe lângă plata taxei de răscumpărare, terenuri în alte părți. Răspunsul mun-

¹⁶ Arhivele Statului Lugoj, Index prefect, 1861—1863, Procese verbale, 687—778.

¹⁷ Arhivele Statului Cluj-Napoca, arh. M.T., doc. nr. 1538/1863.

¹⁸ Arhivele Statului Lugoj, Index prefect, 1864, doc. nr. 464, 707, 763.

¹⁹ Sashegyi Oskár, *Munkások és parasztok mozgalmái Magyarországon 1849—1867*, Iratok, Budapest, 1959, p. 209—211.

citorilor a fost din nou refuzul, pentru că, după cum subliniau, „pământuri în arendă nu putem accepta de loc, căci mai întâi ar trebui să le facem roditoare, iar pentru aceasta nu avem timp, căci sîntem toată ziua în plină muncă. De altfel, avem temeri că după ce am transformat pământurile în [ogoare] fertile, ni le vor lua din nou”²⁰.

Între timp au trecut luni întregi, parte din noii coloniști au și sosit la Steierdorf și plasarea lor a întâmpinat cele mai mari greutăți²¹, dar muncitorii se împotriveau oricăror presiuni care le lezau interesele. Prin intermediul autorităților, în aprilie 1858 s-a încercat din nou să se ajungă la înțelegere între părțile aflate în conflict, însă și aceasta a eșuat. Muncitorii nu au acceptat să fie despăgubiți cu bani, ci în locul terenurilor lor au cerut altele, de șase ori mai mari, pe așa-numitul cîmp al lui Girsă, arătînd că și înainte, tezaurariatul acorda despăgubiri înșesite pentru exproprieri și ceda terenurile nu în folosință, ci în proprietate nelimitată. În schimb, S.T.E.G.-ul, invocînd motivul că are nevoie de orice bucată de pământ pentru înființarea de noi colonii, ținea mortiş la poziția sa de a nu acorda nimănui pământ în proprietate, pe teritoriul minier.

Guberniul din Timișoara a încercat să soluționeze problema pe calea comisiiei de litigiu. El a obligat întreprinderea să cedeze muncitorilor terenuri de dimensiuni întregite pe cîmpul lui Girsă, în locul terenurilor ce le stăpîneau, cu aceleași drepturi ca acestea, și să le plătească 90 florini după fiecare iugăr, ca răscumpărare pentru cultivarea pămîntului²².

În cele din urmă, pămînturile muncitorilor au fost expropriate prin intermediul autorităților și transferate în proprietatea S.T.E.G.-ului. La rîndul său, S.T.E.G.-ul a protestat împotriva despăgubirii ordonate în favoarea muncitorilor, și de aceea, deși autoritățile timișorene au dispus asigurarea pămîntului necesar traiului muncitorilor, problema a rămas la ordinea zilei încă multă vreme, constituind una din cauzele de bază ale nemulțumirilor muncitorești împotriva S.T.E.G.-ului. Pe lîngă aceasta s-au mai ridicat și alte probleme, de natură să agraveze și mai mult condițiile de trai ale muncitorilor.

S.T.E.G.-ul s-a manifestat după obiceiul „noului moșier”, moștenitor al tezaurariatului montanistic austriac²³. El străjuia cu strictețe asupra respectării drepturilor sale de proprietar și păzirii intacte a intereselor sale. S.T.E.G.-ul se lupta din răspuț să promoveze conceptul feudalistic după care „seniorul” în cadrul teritoriului său este proprietar exclusiv al tuturor pămînturilor și al produselor lor, iar locuitorii acestor pămînturi sînt numai „coloniști”. De aceea, lupta pentru pămînt, între muncitori și S.T.E.G., devenea tot mai aprigă. Pe lîngă aceasta, funcționarii au fost schimbați cu alții noi, în mare parte străini, necunosători ai condițiilor locale, ai uzanțelor născute și consolidate de-a lungul timpurilor, nici măcar ai limbii materne a muncitorilor. Astfel starea de spirit a muncitorimii deveni fătîș ostilă întreprinderii, muncitorii reacționînd vehement la toate măsurile ce implicau schimbarea stărilor anterioare. Acest fapt îl indică, printre

²⁰ *Idem*, p. 211.

²¹ Országos Levéltár, Budapest, fond. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzósági levéltára, 1858, fasc. 13—217, doc. nr. 3137.

²² Loc. cit., doc. nr. 6994.

²³ S.T.E.G.-ul a ajuns în proprietatea domeniilor miniere din Banat în 1855 în virtutea înțelegerii încheiate cu guvernul austriac. Vezi L. Vajda, *Cu privire la pîtrunderea capitalului austriac în industria minieră și siderurgică a Transilvaniei între 1848 și 1867*, în *Studia*, ser. Historia, fasc. 2, 1965, p. 65—68.

alte, și un raport din anul 1858 al căpitănatului minier al Oraviței către guvernatorul Voivodinei sîrbești și al Banatului Timișoarei, despre conflictele dintre S.T.E.G. și muncitorii de la minele de cărbune ale societății.

„Minele bănațene au fost dintru început și pînă în vremea din urmă într-o situație specială. În fiecare comună minieră, un maistru minier imperial era conducător tehnic și totodată locțiitor al judecătorului minier. Maistrul minier intrunea, la nivel inferior, puterea judecătorească, politică și polițienească, fiind direct subordonat direcțiunii minei. Toți locuitorii comunelor miniere se aflau sub stăpînirea sa, și cei care i se împotriveau ori ațîțau și pe alții să i se împotrivescă, primeau pedepse corporale, iar dacă cazul se repeta, erau evacuați din locuințe și expulzați de pe teritoriul comunelor miniere, pe baza hotărîrii judecătorei miniere. Astfel, maistrul minier avea o mare autoritate, muncitorii vedeau în el pe stăpînul care le asigură pîinea zilnică, nu îndrăzneau să se plîngă împotriva lui, cel mult i se adresau cu petiții.

De aceea, sînt foarte rare cazurile în care nemulțumirile minerilor se făceau auzite. Aceasta se datora și împrejurării că minerii puteau relativ ușor să-și cîștige o bucătică de pămînt și casa proprie, iar, cu toate că salariile erau foarte scăzute, la fel de mic era și prețul alimentelor”²⁴.

Evenimentele din 1848—49, respectiv formarea treptată a metodelor de exploatare capitaliste, au pus capăt acestei situații. Creșterea salariilor nu a ținut pas cu creșterea prețurilor, de aceea muncitorii — dacă nu lucrau mai mult ca înainte — „trăiau în mizerie”. Nemulțumirile erau sporite prin faptul că S.T.E.G.-ul „a desființat în general aprovizionarea gratuită a muncitorilor cu lemne”, respectiv a inclus-o în salariul primit, pe care l-a îmbunătățit întrucîtva, însă, pentru a nu avea „pierderi”, „de la început a ridicat la dublu prețul lemnului”, în schimb în 1857 a retras minerilor pensionari lemnele gratuite la care aveau dreptul, deși — după cum o subliniază și raportul — „în ceea ce privește pensiile, ele sînt prea mici față de împrejurări”, suma lor fusese stabilită încă în 1785 și de atunci era cînd micșorată, cînd sporită, în funcție de averea de care dispune lada de ajutor minier.

Cele mai multe plîngeri ale minerilor de cărbune ale S.T.E.G.-ului se făceau din cauza programului de lucru. Înainte, minerii lucrau de luni dimineața (cei care nu erau localnici, de la amiazi) pînă vineri seara, în schimburi de cîte 12 ore, eventual, din proprie voință, și mai mult. Atunci cînd, în 1846, mare parte din minele de cărbune de la Steierdorf au ajuns în proprietatea tezaurariatului, s-a introdus schimbul de 8 ore. S.T.E.G.-ul a trecut din nou la programul de 12 ore de lucru, cu deosebirea că muncitorii trebuiau să lucreze și sîmbăta, timp de 12 ore, și că începutul și sfîrșitul orelor de lucru (ora 6 dimineața și 6 seara) trebuiau respectate cu strictețe. Minerii, puși în imposibilitate de a lucra în propria lor gospodărie, au reacționat prin plîngeri, împotriviri, „comiterea de infracțiuni” și, apoi prin „refuzul de a lucra”²⁵.

La sfîrșitul anului 1859, muncitorii de la minele de cărbune ale S.T.E.G.-ului au reînceput mișcările, în primul rînd împotriva timpului de muncă prelungit și pentru îmbunătățirea salariilor. Dătătorii de ton erau muncitorii calificați aduși din Cehia și Slovacia, care „și-au exprimat în repetate rînduri nemulțumi-

²⁴ Sashegyi Oszkár, *op. cit.*, p. 213—214.

²⁵ *Idem*, p. 214—216.

rea din cauza salariilor primite și a schimbului de muncă de 12 ore²⁶. Deși muncitorii „cei mai agitați” au fost arestați, mișcarea a putut fi potolită, chiar și cu ajutorul jandarmeriei, numai formal²⁷.

În ianuarie 1860, lupta muncitorilor de la minele de cărbune din Steierdorf a luat un nou avînt, de acum tot mai mare; în 15 ianuarie, conducerea minei anunță cu disperare pe comisarul de plasă că „minerii s-au răzvrătit, vor să-i omoare pe funcționari, au distrus birourile și au rănit deja doi oameni a căror viață este în pericol”²⁸. Cauza imediată a mișcării a fost aceea că conducerea minei nu și-a dat consimțămîntul pe de o parte pentru eliberarea actelor mai multor muncitori care voiau să plece de la mină, iar pe de alta, pentru plata avansurilor solicitate. În primul rînd, plîngerile vizau schimbul de 12 ore, apoi, numeroasele rețineri din salarii. „Minerii sînt însă pe bună dreptate nemulțumiți și din cauza tratamentului grosolan din partea unor funcționari de mină”²⁹ — constata o anchetă asupra situației. Răspunsul la revendicările juste ale muncitorilor mineri a fost acțiunea armată a jandarmilor, întăriți cu funcționari înarmați aduși din alte uzine ale întreprinderii, iar urmarea — trei cazuri de rănire gravă și mai multe de leziuni mai ușoare, cît și arestarea unor muncitori, interzicerea oricăror adunări, întărirea autorităților locale ale ordinii publice. Toate acestea au fost urmate de concedierea a 24 mineri cehi care, împreună cu familiile, au fost expulzați din Steierdorf și trimiși, cu ajutorul autorităților, la Oravița și de acolo în Cehia, căci, după cum a declarat directorul centralei din Viena a S.T.E.G.-ului, „dacă dintre noii coloniști cehi nu vom concedia cîțiva muncitori recalcitranți, putem conta pe continuarea tulburărilor de pînă acum”³⁰.

*

Deși, constrînsă de acțiunea hotărîtă a minerilor, direcțiunea întreprinderii a promis că „va căuta să le îmbunătățească traiul prin acordarea de avansuri și în alt chip”, la Steierdorf nu au avut loc schimbări în favoarea muncitorilor și, întrucît cauzele care au declanșat mișcarea s-au perpetuat, nemulțumirile muncitorilor nu au încetat. Ele au răbufnit din nou în martie 1860. „Pînă cînd în lunile de iarnă au avut loc printre muncitorii din Steierdorf tulburări izolate și violențe față de funcționari, mai nou, la o parte din mineri, ostilitatea se manifestă sub forma unui consecvent și încăpăținat refuz de a lucra” — se arăta într-un raport al căpitănatului minier din Oravița³¹. Principala revendicare a muncitorilor a fost îmbunătățirea salariilor, deoarece, după cum au declarat în repetate rînduri, „ei nu se pot întreține împreună cu familiile lor din salarii”. Direcțiunea minelor a urgentat din nou intervenția autorităților, deoarece — după cum raporta — „refuzul de a lucra persistă cu consecvență” și totodată „agitația nelinistită devine tot mai mare și periculoasă”. Văzînd cît de îndreptățite sînt revendicările muncitorimii, autoritățile au respins propunerea direcțiunii minelor și a căpitănatului minier, bazată pe legea minelor din 1854, de a deschide acțiune penală împotriva greviștilor „în interesul menținerii disciplinei și ordinii,

²⁶ Országos Levéltár, Budapest, fond. A Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzósági levéltára, 1859—1861, fasc. 6—42, 1859, doc. nr. 18 234.

²⁷ Loc. cit.

²⁸ Sashegyi Oszkár, *op. cit.*, p. 264.

²⁹ *Idem*, p. 265.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Idem*, p. 268.

precum și al apărării prestigiului autorităților“, deoarece — după cum arăta oficiul de plasă — „în cazul de față nu avem de-a face cu o infracțiune“. Conform constatărilor făcute prin ancheta întreprinsă, cauza principală a nemulțumirii repetate a minerilor din Steierdorf este că în general ei nu câștigau suficient pentru întreținerea numeroaselor lor familii. În afară de aceasta, se efectuau rețineri disproporționate de mari din salariile minerilor, pentru avansurile primite, pentru chirii și alte plăți.

*

Conducerea S.T.E.G.-ului a refuzat din nou să satisfacă cererile îndreptățite ale minerilor. Întreprinderea a concediat pe minerii care au refuzat lucrul, iar pe cei proveniți din alte provincii ale monarhiei — în special pe cei veniți din Cehia — i-a expulzat și retrimis împreună cu familiile. Prin metode administrative, „ordinea legală“ a fost restabilită la Steierdorf, dar cauzele repetatelor nemulțumiri nu au dispărut și de aceea — după cum arăta un raport oficial — „există temeri de reîncepere a neliniștii“³².

Autoritățile, temindu-se că mișcările minerilor din Steierdorf i-ar putea determina și pe muncitorii altor uzine să întreprindă acțiuni similare și astfel Banatul ar putea deveni un focar de revolte muncitorești, au propus conducerii S.T.E.G.-ului ca „în interesul liniștii și al siguranței publice“ să modifice statutul intern de funcționare a întreprinderii, cu atât mai mult cu cât în forma sa actuală „nu este satisfăcător și nu corespunde pe deplin cerințelor legii minelor“. Astfel, printre altele, el nu formula concret regulamentul de serviciu al muncitorilor în uzinele întreprinderii. Chiar în cadrul aceleiași întreprinderi, muncitorii făceau parte din mai multe categorii, dar nu se reglementau relațiile dintre acestea. Nu se menționa, când intră în lucru schimburile, dacă coborîrea și urcarea din mină se socotește ca fiind inclusă în ziua de muncă, dacă se admit schimburi suplimentare și în ce condiții, iar toate acestea au dus la numeroase abuzuri ale funcționarilor întreprinderii pe seama muncitorilor. „Experiența arată — constata ancheta autorităților — că pînă și cei mai liniștiți și modești muncitori consideră nedreaptă modalitatea de plată a salariilor care e în vigoare, pentru că plecînd de la locul plății, ei nu sînt în stare să se convingă de corectitudinea ei și intervențiile lor rămîn mai mult sau mai puțin fără rezultate“. S-au ridicat mai multe obiecțiuni în legătură cu protecția muncitorilor împotriva accidentelor, dar din punct de vedere sanitar existau de asemenea mai multe probleme de rezolvat. În cele din urmă, s-a propus S.T.E.G.-ului „reducerea imediată, la mina din Steierdorf, a schimbului de 12 ore la 8 ore, pentru liniștirea spiritelor revoltate“³³.

Deocamdată însă, în problemele menționate nu au survenit ameliorări și astfel muncitorii de la Steierdorf-Anina și-au continuat mișcările.

*

În cele două decenii de după 1848, mișcările muncitorimii miniere și metalurgice din Transilvania aveau în general un caracter economic, urmăreau îmbunătățirea situației de fiecare zi prin obținerea reducerii timpului îndelungat de lucru, a măririi salariilor, a unor condiții de muncă și de trai mai corespun-

³² *Idem*, p. 268—270.

³³ *Idem*, p. 266—268.

zătoare. După cum am văzut în cele de mai sus, aceste mișcări se desfășurau ca acțiuni colective ale muncitorilor, în numeroase cazuri îmbrățișind mase mai largi, pe toți muncitorii dintr-o întreprindere sau uzină. Formele lor de manifestare prezintă diferite trepte, dar principalul mijloc de exprimare a nemulțumirii a rămas deocamdată protestul și revendicarea verbală sau scrisă, mai ales în rîndurile muncitorilor de la minele de fier și ale siderurgiștilor. Bineînțeles, și această formă a nemulțumirilor și revendicărilor însemnează deja o activizare a muncitorimii, o manifestare, fie ea chiar incipientă, a luptei sale anticapitaliste. În cazul minerilor de cărbune de la Steierdorf-Anina, nemulțumirile au ajuns însă pînă la refuzul fățiș de a continua munca, pînă la grevă, care — după cum am văzut — a luat proporții mai mari, desfășurîndu-se cu o vehemență deosebită.

Manifestările de luptă cu caracter economic ale muncitorimii miniere și siderurgiste între 1848 și 1867 și-au avut însemnătatea în dezvoltarea mișcării muncitorești, contribuind la întărirea solidarității de luptă, a spiritului de organizare, la dezvoltarea conștiinței de clasă a muncitorilor mineri și siderurgiști, formînd baza acelor mișcări conștiente și de mai mare amploare, care vor izbucni în deceniile următoare.

Pe lingă revendicările de natură economică, muncitorimea minieră și siderurgistă din Transilvania a început încă în 1848 acțiuni pentru cucerirea celor mai elementare drepturi politice și asigurarea exercitării acestora. În primul rînd, muncitorii din regiunile miniere ale Transilvaniei au fost puși în mișcare de cucerirea dreptului de vot. Luptele pentru acest deziderat au fost declanșate datorită restricțiilor cuprinse în legea privitoare la dreptul de vot, emisă în anul 1848, care a exclus pe muncitori de la exercitarea acestui drept, legînd-o de un cens ridicat.

După mărturia izvoarelor de care dispunem, mișcările au avut o desfășurare deosebită de acută nu numai în anul 1848³⁴, ci și în anii următori. Astfel, cu ocazia alegerilor de deputați din anul 1865, la cererea autorităților locale au fost trimiși la Bocșa 2 ofițeri și 50 de soldați ai regimentului 6 de ulani din Lugoj³⁵. În cursul alegerilor din anul următor, populația minieră din Sasca a fost atacată de jandarmerie, apoi de armata trimisă în sprijinul acesteia, începînd o luptă fățișă și sîngeroasă din cauză că muncitorii mineri nu erau dispuși să aleagă pe candidatul S.T.E.G.-ului³⁶.

Actele de samavolnicie ale funcționarilor S.T.E.G.-ului față de populația satelor aflate pe teritoriul domeniilor întreprinderii erau la ordinea zilei. Muncitorii care nu suportau fără împotrivire aceste fărădelegi erau prigonîți zi de zi sau concediați și radiați din rîndurile membrilor lăzii de ajutor minier, „unde mulți dintre ei și-au plătit timp de douăzeci de ani sau mai bine bănuții cîștigați prin sîngele și sudoarea lor“. Constatarea aparține lui Filip Pascu, șeful plășii Bocșa, care relatează în continuare că „astfel de muncitori s-au prezentat la el în număr considerabil din toate comunele, cerîndu-i ajutor“. La început, el

³⁴ Cf. A. Csetri, *Muncitorii din regiunea Baia Mare în timpul revoluției din 1848—1849*, în *Studii și referate privind istoria României*, partea a 3-a, București, 1954, p. 1110—1116.

³⁵ Arhivele Statului Lugoj, Index subprefect, 1865, doc. nr. 3087, 3118.

³⁶ Loc. cit., Index prefect, 1866, doc. nr. 70, 318, 361, 436, 576, 606, 673.

ordona să se dreseze procese verbale despre plingeri și le trimitea spre soluționare căpitănatului minier, iar mai târziu i-a îndreptat verbal într-acolo pe muncitori cu plingerile lor. „Despre ceea ce s-a făcut acolo în problemele lor nu are cunoștință, dar știe că muncitorii sînt și în prezent concediați și radiați din cadrul lăzii de ajutor minier. Asemenea metode sînt potrivite pentru intimidarea clasei muncitoare, pentru ca plingerile să amuțească, pentru a-i expune samavolniciei funcționarilor societății de căi ferate... Că funcționarii societății de căi ferate și-au atins acest scop, o demonstrează felul în care au decurs ultimele alegeri comunale în localitățile miniere. Rezultatul lor corespunde pe de-a întregul intereselor societății de căi ferate. Societatea i-a silit pe muncitori prin toate mijloacele aflate la îndemîna sa să declare că sînt mulțumiți cu deputații lor actuali și că peste tot își vor alege drept deputați funcționari de la căile ferate”³⁷. Scopul urmărit prin aceste mijloace era de „a exercita o influență exclusivă asupra clasei muncitoare. De aceea au vrut în fiecare comună minieră să pună mîna și pe funcțiile administrative-politice locale, adică, în formularea vremii, să obțină „deplina putere disciplinară” asupra muncitorilor. „Este intolerabil — scria autorul raportului citat — ca străinilor să li se lase o asemenea influență politică exclusivă asupra populației regiunii miniere”. Guvernul din Timișoara era însă de altă părere. Șeful districtului lugojan a sprijinit raportul, trimițîndu-l la guvernul din Timișoara, de unde însă primi următoarea rezoluție: „Șeful districtului a primit mustrarea verbală, ad acta”³⁸.

O altă formă de luptă politică a muncitorimii miniere și siderurgiste din Transilvania era rezistența față de recrutări. Astfel, în 1866 la Steierdorf-Anina a avut loc în acest sens o ciocnire între populație și militari și ca urmare recrutările au trebuit să fie temporar sistate³⁹.

Refuzul de a plăti impozitele și din cauza aceasta împotrivirile față de jandarmii trimiși împotriva muncitorilor, conflictele cu armata constituiau o formă de tranziție între mișcările economice și politice, formă îndreptată parțial spre cîștigarea unor avantaje economice, dar, parțial, și pe mai departe, împotriva regimului politic existent. Asemenea mișcări au avut loc deseori, în special în regiunea minieră bănățeană, în deceniul al șaptelea, din cauza pretențiilor formulate de S.T.E.G., la Bocșa, Oravița, Steierdorf-Anina, Sasca Montană, Moldova Nouă, Dognecea⁴⁰.

*

Între 1848 și 1867, în fruntea mișcărilor muncitorimii miniere și siderurgiste din Transilvania — la fel ca în general în cazul luptelor proletariatului industrial în curs de formare — încă nu se afla, și, în condițiile economice, sociale și politice date, nici nu se putea afla, o forță conducătoare organizată. Regimul politic al monarhiei — absolutismul habsburgic — nu dădea posibilitate desfășurării unei mișcări socialiste legale, și făcea totul spre a izola cît mai ermetic posibil muncitorimea de influența mișcărilor socialiste și revoluționare din Europa occidentală. După înăbușirea revoluției din 1848—49, guvernul austriac căuta în Transilvania — ca și în întreaga monarhie — să nimicească cu tenacitate toate cuceririle de pînă atunci ale muncitorimii și să sugrume mișcările muncitorești.

³⁷ Sashegyi Oszkár, *op. cit.*, p. 217—218.

³⁸ *Idem*, p. 218.

³⁹ Arhivele Statului Lugoj, Index prefect, 1866, doc. nr. 1191.

⁴⁰ Loc. cit., 1861—1863, doc. nr. 195, 218, 1048, 1324, 1386, 1527, 1667, 1794.

Ministerul de interne de la Viena, bine informat despre aspirațiile și mișcările muncitorești din Europa occidentală, vedea primejdii peste tot, unde muncitorii încercau să scape de sub influența patronilor și să înceapă acțiuni de sine stătătoare, cu caracter colectiv mai larg, în forme de luptă mai organizate. Guvernul și-a dat seama de însemnătatea și de influența învățăturii socialiste asupra muncitorimii și temporar a și reușit să împiedice răspîndirea ei. Dar cu toate acestea, muncitorimea minieră și metalurgistă din Transilvania a pornit încă în anii absolutismului austriac pe calea unei organizări de sine stătătoare, de clasă.

În 1861 a luat ființă „Asociația de ajutor a muncitorilor din Reșița”. Conform statutului aprobat, fiecare membru trebuia să plătească la înscriere, casei asociației, 1 florin austriac, iar mai încolo, în ziua de 1 a fiecărei luni, câte 50 de creițari. În schimbul acestor sume: a) dacă se îmbolnăvea soția muncitorului, primea medicamente gratuite; b) la moartea muncitorului văduva primea suma de 20 florini; c) la moartea copilului sub 15 ani, se primeau 5 florini; d) la moartea soției muncitorului, soțului i se plăteau 10 florini din casa asociației. Dacă averea asociației depășea suma rezervei de capital stabilite conform numărului de membri, asociația putea acorda membrilor nevoiași împrumuturi pînă la suma de 50 florini, ba chiar adunarea generală putea vota ajutoare de școlaritate sau cu alte scopuri de binefacere.

Paragraful 4 al statutului prevedea că conducerea asociației trebuie să rămînă exclusiv în mîna muncitorilor. Primul conducător împuternicit a fost Mihai Lang⁴¹.

Înființarea „Asociației de ajutor a muncitorilor din Reșița” trebuie considerată ca fiind primul pas al organizării de sine stătătoare a muncitorilor în cadrul industriei miniere și siderurgice din Transilvania, o „asociație muncitorească propriu-zisă”⁴², cu toate că ea a avut numai un caracter economic, de ajutor reciproc.

„Asociația de ajutor a muncitorilor din Reșița” a luat ființă ca rezultat al procesului de activizare început în deceniul al șaptelea în sinul maselor muncitorești, în primul rînd datorită dezvoltării lor interne, însușirii treptate a unor idei socialiste. Deși regimul guvernamental vienez a pus mari stavile în fața dezvoltării mișcării muncitorești, el nu a putut împiedica înaintarea acesteia, creșterea treptată a conștiinței de clasă a celei mai avansate părți a muncitorimii, adică apariția germenilor mișcării muncitorești conștiente și socialiste. Ca rezultat, la sfîrșitul deceniului al șaptelea, cînd obstacolele interne ale organizării muncitorimii au fost înlăturate și au apărut condițiile dezvoltării mai rapide a germenilor mai demult existenți ai mișcării muncitorești socialiste, au fost făcute imediat pregătiri pentru înființarea organizațiilor socialiste a muncitorilor. Această formă de organizare în cadrul muncitorimii miniere și metalurgice din Transilvania a și luat ființă mai întîi în 1869, la Reșița, sub numele de Asociația Generală a Muncitorilor.

L. VAJDA

⁴¹ Sashegyi Oszkár, *op. cit.*, p. 365—366.

⁴² Victor Brătfaleanu, *25 Jahre Arbeiterbewegung in Reschitza, 1903—1928*, 1929, p. 25.

ÜBER DIE ARBEITERBEWEGUNGEN IN DEN EISEN- UND
KOHLENBERGWERKEN UND DEN EISENVERARBEITUNGSBETRIEBEN
SIEBENBÜRGENS IN DEN JAHREN 1848—1867

(Zusammenfassung)

Der Artikel behandelt die Arbeiterbewegungen in dem Eisenhüttengebiet von Hunedoara, sowie die Unternehmungen der Bergleute des Banats. Im ersten Teil werden die Bewegungen wirtschaftlichen Charakters untersucht, die eine Verbesserung der Gehälter, Kürzung der Arbeitszeit und im allgemeinen bessere Arbeits- und Lebensbedingungen zum Ziel hatten. Im zweiten Teil ist von Bewegungen die Rede, durch welche die Berg- und Metallarbeiter die elementarsten politischen Rechte und Sicherheit zu deren Ausübung erringen wollten. Der Artikel schliesst mit der Darstellung der ersten Ergebnisse auf dem Wege der selbstständigen Klassenorganisation, die von den Arbeitern erreicht wurden.

FRĂMÎNTĂRI ȚĂRĂNEȘTI DIN MUNȚII APUSENI ÎN ANII GUVERNĂRII LIBERALE

Fondul prezidial al Arhivei Guberniului Transilvaniei din anii guvernării liberale cuprinde un foarte bogat material, cu totul necunoscut pînă acum, prioritar la frămîntările sociale care au avut loc în Munții Apuseni în această perioadă. Patru ani la rînd, 1863, 1864, 1865, 1866, cele mai diverse foruri administrativ-politice adresează Guberniului o lungă serie de rapoarte, adrese, informări privitoare la această chestiune. La rîndul său, Guberniul ordonă, dispune, intervine într-o parte sau alta, raportează el însuși foarte des cancelariei aulice. Ceea ce rezultă este o adevărată probă a virtuozității cunoscute a birocrației austriece: în total peste 200 de acte.

Provin, cea mai mare parte, de la autorități politice locale și centrale, începînd cu juzii sătești și terminînd cu cancelarul aulic. Celelalte sînt emise de foruri economice (oficiul silvic din Cîmpeni, direcțiile centrale montanistice și financiare, ministerul de finanțe), militare (Comandamentul suprem din Sibiu, garnizoana din Alba Iulia), judiciare (Tabla regească din Tîrgu Mureș, Tribunalul comitatens Abrud). Sînt, în sfîrșit, rapoartele, adesea kilometrice, ale comisarului special, trimis de guvernator la fața locului¹. Chestiunea ajunge pînă în fața împăratului și a dietei din Sibiu. În 1863, trimișii satului Scărișoara, unde răzvrătirea atinge punctul său culminant, bat pe urmele Horii și al atîtora drumurile Vienei, așternînd monarhului plîngerea comunității lor. În anul următor se jeluiesc emoționant dietei țării.

Despre ce este vorba?

La început, de o simplă răzvrătire locală. Comuna Scărișoara, de pe marele domeniu erarial Cîmpeni, se opune intrării în sat a unei comisii de anchetă, trimisă în munți pentru a cerceta și pedepsi prădările făcute în pădurile domeniului. Răzvrătirea capătă însă repede importanță, datorită momentului critic în care izbucnește — ajunul convocării dietei —, duratei extrem de lungi, cerbiei neobișnuite, nu poate fi înfrîntă nici cu ajutorul armatei, cu toate că o companie militară stă pe capul comunei trei luni încheiate. Capătă importanță și datorită îndîrjirii cu care moșii apelează la cele mai înalte foruri sau își caută justificări de natură teoretică și mai ales prin exemplul pe care îl dă unei populații și altminteri atît de greu de stăpînit politic, atît de agitată social.

Potolită cum-necum în 1863, răbufnește din nou în 1864, cînd comuna Scărișoara refuză să plătească cheltuielile militare² — peste 3000 de florini — ale execuției militare din anul precedent.

Și iarăși, în 1865 și 1866, oficiul silvic din Cîmpeni se plînge pînă și ministerului de finanțe din Viena că moșii devastează fără cruțare pădurile Fiscu-

¹ Arh. Stat. Budapesta, Visszaállított Erdélyi Főkörmányszék, Elnöki iratok, F. 263. (în continuare: O.L., F. 263, Eln. iratok).

² O.L., F. 263, Eln. iratok, 1864, nr. 2398, 3769, 7873.

lui³. Tonul strigătelor de alarmă ale acestui oficiu este foarte iritat. Survin apoi episoade colaterale care complică situația: procesul purtat de comune cu Fiscul, la diferite instanțe, la început pentru dreptul exclusiv de proprietate asupra pădurilor din hotarul lor, apoi pentru împărțirea lor pe baze echitabile; procesul intentat de Tabla regească din Tîrgu Mureș împotriva capilor răzvrătirii din 1863 — 12 la număr —, ancheta oficială ordonată la cererea Oficiului silvic din Cîmpeni împotriva Tribunalului comitatens din Abrud, care, ca unul ce era constituit aproape numai din români, este acuzat de părtinire cu păgubitorii statului, cercetarea disciplinară pornită împotriva avocatului Matei Nicola, deputatul care prezintă dietei jalba comunei Scărișoara, denunțat de către același oficiu din Cîmpeni, ca instigatorul din umbră al nesupunerii comunelor domeniului.

Antecedentele răzvrătirii moșilor din vara anului 1863 conduc la măsurile guvernului față de locuitorii domeniului, din acest an, dar conduc și mai departe, la patenta urbanială din 1854 și mai în urmă, la anii revoluției. După cum se știe, și după revoluție, pădurile din Munți, cu toate tentativele inițiate de Avram Iancu și alții, între 1850—1852, au rămas, de fapt, și pe mai departe proprietatea Erariului. Vor fi supuse, asemeni oricăror alte proprietăți feudale, reglementării patentei din 21 iunie 1854.

Conform §. 48 al acesteia, pădurile urmau să fie împărțite între foștii domni — aici Fiscul — și foștii iobagi, locuitorii celor 11 comune ale domeniului. Dar principiul după care avea să aibă loc împărțirea — segregarea, cu termenul epocii — era vădit în favoarea celor dintii și, implicit, în detrimentul adînc simțit al celor din urmă. Împărțirea trebuia să se facă astfel încît de fiecare sesie iobăgească să se acorde un cvantum de pădure — minimum 6 iugăre și maximum 11 iugăre — în funcție de categoria bună sau rea a pămînturilor, iar tot restul pădurii să revină foștilor domni⁴. Această prevedere — apreciază unanim contemporanii — era una dintre cele mai nedrepte prevederi ale Patentei. Căci chiar dacă peste tot s-ar fi acordat iobagilor maximumul prevăzut de lege, ceea ce însă nu s-a făcut, acesta era totuși mult prea mic în comparație cu foloasele pe care le avuseseră țărani din păduri, înainte de 1848, și la fel prea mic în comparație cu nevoile reale ale comunelor. Cu atît mai mult în părțile muntoase, unde locuitorii se întrețineau aproape exclusiv din lemnărit. O asemenea regiune era cea a Munților Apuseni, și în primul rînd comunele din cercul Cîmpenilor. Spre deosebire de locuitorii comunelor din jurul Abrudului, Zlatnei și Băii de Arieș, unde se practica mineritul, pentru cei 28 000 de locuitori ai comunelor din cercul Cîmpeni: Albac, Scărișoara, Neagra, Vidra de Sus și de Jos, Ponorel, Secătura, Certeje, Cîmpeni, Bistra și Sohodol, care din vechime se ocupau cu prelucrarea și comercializarea obiectelor de lemn, pădurea era o problemă vitală. Sînt vestiții moși, cunoscuți în Transilvania întreagă, în Banatul întreg și într-o mare parte a Ungariei, pînă unde străbăteau cu ciuberele și donițele lor. Își cîștigau traiul aproape exclusiv din lemnărit și creșterea vitelor. Agricultură, cîtă se face aici, mai că nu contează, dată fiind asprimea climei și sărăcia solului. Rămînea pădurea. Pădurea, spun cei 209 semnatari ai cererii înaintate în 28 august 1864 dietei, este pentru locuitorii Munților piinea cea de

³ Idem, 1865, nr. 4763, 4948.

⁴ Textul Patentei, în Buletinul Guvernului Provincial pentru Marele Principat al Transilvaniei, 1854, fasc. I—XX, p. 300—325.

toate zilele⁵. Din pădure își procurau ei lemnele pentru focărit, lemnele pentru ridicarea casei și a acareturilor și, ceea ce este mai important, lemnele pentru lucrarea vaselor pe care le schimbă apoi, în „țară“, cu bucatele necesare existenței.

Iată de ce unul dintre cele 3 proiecte de lege, propuse de Ion Rațiu dietei sibiene privind modificarea legii urbariale din 1854, se referă tocmai la păduri. Propune ca în regiunile muntoase împărțirea lor între cele două părți interesate să nu se facă după cheia stabilită prin patentă — 6—11 iug. de pădure pentru fiecare sesie —, ci proporțional cu foloasele pe care domnii de pământ și iobagii le-au avut din păduri, înainte de 1848⁶. Fără îndoială, proiectul lui Rațiu era inspirat de frământările permanente acum ale moșilor și, poate, în aceeași măsură, de cele similare ale satelor din jurul Topliței, de pe valea superioară a Mureșului, ale căror procese cu familia Bánffy și cu alții le-a purtat el însuși, ani de-a rândul, la tribunalele din Tîrgu Mureș, Reghin, Turda.

Ceea ce înrăutățește foarte mult, după 1848, situația moșilor, aducându-i — cum mărturisește emoționant plîngerea Scărișoarei către dietă — pînă în pragul ruinei totale, al agoniei celei de pe urmă, al suferinței și disperării, este oprirea completă a liberului lemnărit. În decembrie 1849, Oficiul domanial dispune că lemnul de orice fel se va da numai după plățirea unor taxe din an în an tot mai mari, așa-numitele „licențe de pădurit“⁷. Înainte se plătea numai pentru lemnul de lucru și, relativ, puțin. În afară de aceasta și tot spre deosebire de situația de dinainte de revoluție, din 1853 Erariul însuși preia și dezvoltă comerțul cu obiectele de brad. De unde, firește, se abat asupra moșilor nenumărate abuzuri.

Înainte de toate, din acest an Fiscul introduce rînduiala ca toți cei ce vor să meargă la „țară“ cu vase, să scoată de la Cîmpeni o adeverință (asignațiune) pentru vasele lor, măcar că, după uzul dinainte de 1848, scosese mai înainte o adeverință pentru arborii din care lucraseră vasele. Iată-i astfel pe moși, de la această dată, trebuind să facă de două ori calea la Cîmpeni pentru una și aceeași nevoie, ceea ce, cum declară actul mai sus pomenit, pentru oameni care trăiesc din munca miinilor lor și ai căror unic capital este timpul, însemna nu numai o grea piedică, dar și o pierdere adînc simțită. Căci mai ales pentru satele depărtate de oficiul silvic, din zilele petrecute cu mersul și întorsul la Cîmpeni, ba și cu așteptatul în loc, peste anul întreg se fac nu săptămîni, ci chiar luni întregi.

Și, ca și cum atîta nu ar fi fost destul, din anul 1854 funcționarii domaniali limitează validitatea adeverinței pentru vase la o lună, cu acel adaos ca vasele pentru care adeverința a expirat, să fie supuse confiscării în favoarea Fiscului. Dar nici aceasta nu este totul. Începînd din 1859, termenul de o lună este redus la 14 zile, care categoric era prea mic pentru desfacerea, de cele mai multe ori în locuri atît de îndepărtate, a încărcăturii căruțelor.

Cităm din textul amintitei plîngeri: „Ce se întîmplă cu noi după ieșirea acestui termen este un lucru nemaiauzit într-un stat civilizat, în care domnesc legi, precum știm că domnesc în această țară, ai cărei nedreptățiți, mult batjocoriți și nebăgați în seamă locuitori sîntem și noi. Iată ce se întîmplă: jandarmi, finanți,

⁵ O.L., Dietalia, 1863/64 Országgyűlés, Eln. iratok, 1864, nr. 435.

⁶ S. Retegan, *Problema agrară în dezbaterile dietei de la Sibiu*, în *AIIC*, XI, 1969, p. 279—290.

⁷ Memoriul lui S. Balint din 8. V. 1852, în *Transilvania*, an. X, nr. 1, din 1 ian. 1877, p. 1—4.

pădurari, gornici, notari de sat și alții cîți trași-împinși pădurari, oriunde ne află, în tîrg de țară, în drum, pe sate, pe cîmp, cu un cuvînt, unde ne află cu vase și cu termenul de 14 zile trecut, ne prind și, fără de a ne mai întreba ori a ne duce undeva să ne rectificăm, ne strigă hoți și tîlhari, și așa ne iau vasele cite le mai avem, uneori carul întreg, cum am plecat cu ele de acasă..., și așa, cu ochii plini de lacrimi și inima sfișiată de durere, sîntem siliți a ne uita cum într-un minut rămînem despoiați de sudoarea și truda noastră de săptămîni și luni întregi, și tot cu crunta durere a inimei caută să ne întoarcem fără hrană la pruncii noștri lipiți de foame, de sub care adeseori aflăm duse și zdrențele zălog la judele pentru restanța de dare...⁸.

Dar nici populația cutezătoare, neînduplecată, mereu în freamăt a domeniului nu stă inactivă. Din contră, o vedem comună de comună, îndată după înființarea în 1858 a tribunalelor urbariale, pornind procese împotriva Fiscului, fie pentru recunoașterea dreptului ei deplin de proprietate asupra pădurilor, fie mai ales pentru împărțirea dreaptă a acestora. Potrivit statisticii întocmite în 17 august 1863 de tribunalul din Abrud, cu excepția comunelor Secătura și Certeje, toate celelalte poartă procese cu Fiscul, fostul lor domn pămîntesc⁹. Dintre acestea unele erau decise, altele erau în curs de dezbateri, la prima sau la a doua instanță. Încheiat era doar procesul Ponorelului, în timp ce procesul Albacului și Scărișoarei se găseau sub dezbateri la Tabla regească din Tîrgu Mureș, iar cele ale Vidrelor, Neagrăi, Bistrei și Sohodolului se aflau sub instruirea, în faze diferite, a tribunalului comitatens din Abrud. Cît privește pe cel al Scărișoarei, în 1863 se afla de asemenea în fața Tablei regești. Mersul său lung și complicat este descris în raportul din 19 septembrie 1863 al acestui for judecătoresc, adresat Guberniului. tocmai în legătură cu răzvrătirea din iunie¹⁰.

Este pornit de comună în 5 mai 1859 la tribunalul urbarial din Alba Iulia, prin avocatul său Boros Sámuel. Judele de atunci, Coste Ion, care introduce pîra, cere ca toate pădurile și munții din hotarul Scărișoarei să fie recunoscute drept locuri urbariale, cum au și fost ele de fapt, înainte de 1769, iar în consecință, să-i fie recunoscut comunei dreptul său de proprietate exclusivă asupra lor. Fiscul să fie apoi obligat ca în timp de 14 zile, sub pedeapsa execuției, să le lase în stăpînire și folosința sa, și să acopere cheltuielile procesului. De la tribunalul urbarial din Alba Iulia, desființat, cum se știe, odată cu celelalte tribunale urbariale în 1861, procesul este preluat de către unul din cele două tribunale ale comitatului Alba de Jos, cel din Abrud. Aci se decide în 30 decembrie 1862, prin respingerea cererii comunei. Se admite în schimb, după litera patentei din 1854, principiul împărțirii pădurii între comună și Fisc, pe cheltuiala acestuia din urmă. Scărișoreni, ca de altfel și Fiscul, apelează la Tabla din Tg. Mureș, unde, la stăruințele repetate ale Guberniului, procesul se rejudecă în 19 septembrie 1863¹¹. Decizia, de data aceasta fără drept de apel, întărește pe de-a întregul hotărîrea primei instanțe. Se ordonă începerea neîntîrziată, pe spesele domeniului fiscal, a lucrărilor de împărțire. Acestea însă, cum se va vedea, în 1866, la trei ani după judecarea procesului, de cum să fie terminate, nu erau nici măcar începute.

⁸ O.L., F. 135, Dietalia, Eln. iratok, 1864, nr. 435.

⁹ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1863, nr. 5117.

¹⁰ Idem, nr. 6715.

¹¹ Ibidem.

Neputîndu-și cîștiga drepturile pe calea proceselor, care durează cu anii și pe care de obicei le pierd, comunele din munți încearcă să și le afirme cu puterea. Tăierile fără autorizație din pădurile erariale, prevaricațiunile — după terminologia epocii — iau acum proporții cu totul deosebite. Asemenea tăieri au fost, se știe, și în perioada absolutismului, cu deosebire în primii săi ani, și, datorită împrejurărilor specifice din munți, mai multe decît în alte părți, chiar și în perioada dinainte de 1848. Dar ceea ce avea atunci un caracter sporadic, capătă, în 1861, și apoi în anii care vor urma, de-a lungul întregii perioade de adîncă prefacere politică care s-a încheiat în 1867, un caracter general. Sînt ca o plagă — raportează autoritățile — ce bintuie fără încetare de-a lungul și de-a latul domeniului. Le atribuie, aproape fără excepție, unui pretins spirit de vandalism al populației dintotdeauna rebele a munților, spirit răbufnit mai violent în această vreme de tranziție.

Cauza lor reală trebuie însă căutată în împrejurările create în munți după revoluție, cînd pădurile încep să fie supuse unei supravegheri mult mai riguroase decît înainte. Interesul deosebit pe care Fiscul îl arată pădurii se explică mai ales prin necesitățile sale sporite de lemn pentru minerit, care, cum se știe, primește în această vreme o mare amploare. De aici taxele silvice, de aici severitatea exasperantă a funcționarilor domaniali. Ca iobagi, moșii primeau lemnele de foc și de clădit gratuit, trebuind să plătească doar pentru cele de lucru o taxă anume. Acum trebuie să plătească și pentru unele și pentru altele, ba, ce e mai mult, nu se pot atinge nici chiar de lemnele aflate pe pămînturile proprii, urbariale. Ce le rămînea altceva de făcut decît să încalce opreliștile, să taie cum pot și cînd pot. Să schițăm pe scurt proporțiile acestui proces, caracteristic, de altfel, nu numai munților, ci Transilvaniei întregi, urmărind cîteva rapoarte din 1862, ale autorităților.

Conform raportului trimis de Direcția silvică din Abrud în 19 februarie 1862 comitelui Albei de Jos la Aiud, iar de aici guberniului din Cluj, numai din 19 august 1861 pînă la începutul anului următor, în cuprinsul domeniului fiscal s-au produs nu mai puțin de 1500 de cazuri de furturi de lemne, evaluate la 3 900 fl.¹². Cîte vor fi fiind, întreabă actul, cele nedescoperite?

Și mai interesant este raportul comitelui Albei de Jos, Pogány György, adresat Guberniului în 13 martie 1862, ca urmare a deselor admonestări pe care acesta i le face¹³. Îndată după ce a preluat conducerea comitatului, în aprilie 1861, raportează el, a luat, ajutat de lunga sa experiență în acest comitat (fusesse vice-comite încă înainte de 1848), măsuri severe pentru oprirea prevaricațiunilor silvice, care căpătaseră deja proporții. A revenit în mai multe rînduri cu noi dispoziții. Trebuie, cu toate acestea, să recunoască că nu a reușit nici să lichideze juridic prevaricațiunile din perioada absolutistă — în număr de aproximativ 20 000 — și nici, ceea ce este mai grav, să le oprească pe cele noi, al căror număr crește cu fiecare zi. Cauzele le vede pe de o parte în împrejurările politice tulburi, care întotdeauna favorizează nesupunerea de ordin social, în modul de activitate al oficiilor silvice, care se mărginesc să înregistreze delictele fără a le și rezolva, iar pe de altă parte în insuficiența personalului de păzire și ocrotire a pădurilor. Aceasta cu atît mai mult, cu cît pădurile statului nu formează aici,

¹² Actul este trimis ca anexă la Raportul comitatului Albei de Jos din 18 martie 1862; O.L., F. 263, Eln. iratok, 1862, nr. 1176.

¹³ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1862, nr. 1176.

ca în alte părți, o masă compactă, ci sînt împesărite nu numai de arătoare și finețe urbariale, dar și de casele locuitorilor, așezate de regulă între păduri, în mijlocul proprietății fiecăruia. Propune în încheiere trimiterea unui comisar de anchetă din afara comitatului.

Pînă a nu se ajunge aici, Guberniul intervenise energic în această chestiune în 16 iulie, 19 august, 10 decembrie 1861¹⁴. O lungă corespondență se poartă între Cluj și Aiud, la sfîrșitul acestui an, asupra forului în măsură să cerceteze cazurile de prevaricații¹⁵. De drept ar fi revenit, atît cele vechi cît și cele noi, judei cercual (solgăbirăul) din Cîmpeni, Ion Darabant, care însă cere neîncetat comitei să fie scutit de această muncă, pe care în nici un caz nu ar putea-o îndeplini fără a-și neglija celelalte obligații oficiale ale sale. Se lansează astfel din Aiud ideea, respinsă inițial de Guberniu, a trimiterii unui comisar special de anchetă.

În orice caz, situația la care se ajunge în 1862 este apreciată de autorități ca deosebit de îngrijorătoare. Se sesizează foruri superioare: Ministerul de finanțe, sub patronajul căruia se aflau averile statului, cancelaria aulică¹⁶. Urmează o nouă serie de ordine și rapoarte. De sus se fac aspre imputări organelor locale, mai ales tribunalului din Abrud învinuit de neglijență și nepăsare¹⁷. În 8 decembrie, tribunalul se apără cu aceea că s-a constituit abia la sfîrșitul lunii aprilie și la început doar cu trei asesori, cu aceea că cea mai mare parte a locuitorilor aproape tot timpul anului își caută pîine prin „țară” și nu se pot prezenta în fața instanței decît după mai multe citări, precum și cu mulțimea proceselor civile și penale care s-au îngrămădit asupra sa. Dar și așa a acordat cuvenita atenție „pustiirii” pădurilor. Din cazurile care i-au fost înaintate de către Direcția silvică, cea mai mare parte fiind simple contravenții silvice, le-a transpus judei cercual Cîmpeni pentru stabilirea amenzilor cuvenite. Cazurile grave care constituiau infracțiuni penale propriu-zise, în număr de 39, le-a luat imediat în studiu, 20 fiind rezolvate, iar 19 aflîndu-se în suspensie¹⁸.

La un moment dat se vorbește despre decretarea statariului. Se ordonă Guberniului să discute chestiunea. În ședința sa din 23 septembrie 1862 Guberniul respinge însă soluția extremă a statariului, dar hotărăște în schimb trimiterea unei comisii de anchetă¹⁹. Astfel se ajunge la trimiterea în munți a acelei comisii despre care s-a amintit.

Comisia își începe activitatea în noiembrie 1862²⁰, în satele din afara domeniului Cîmpeni: Muncel, Brăzești, Sartăș, Cioara. La început își schimbă mereu membrii²¹, întotdeauna mărunți funcționari din timpul absolutismului rămași acum în disponibilitate, precum și metoda de lucru.

¹⁴ O.L., F. 263, Eln. iratok. 1862, nr. 2343, 5627, și nr. 134, 726.

¹⁵ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1861, nr. 10796, 1862, nr. 755, 1176 și 1835.

¹⁶ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1862, nr. 4830.

¹⁷ Poruncile guberniale din 18. VIII, 20. VIII, 30. IX, 3. XI și 24. XII 1862: O.L., F. 263, Eln. iratok, 1862, nr. 3028, 3792, 4200, 5602, 6573.

¹⁸ Raportul tribunalului din Abrud este înaintat comitei care îl trimite Guberniului în 15 decembrie, O.L., F. 263, Eln. iratok, 1862, nr. 6573.

¹⁹ Cf. Extrasul din procesul verbal al ședinței guberniale din 23 septembrie, înaintat guvernatorului, O.L., F. 263, Eln. iratok, 1862, nr. 4268.

²⁰ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1862, nr. 6000.

²¹ Președinte al comisiei este la început Joseph Schulleri, apoi Albert Minzat, și în sfîrșit Eduard Schneider, O.L., F. 263, Eln. iratok 1862, nr. 6000, 1863, nr. 10045.

Activitatea pe domeniul propriu-zis și-o începe la Cîmpeni, de unde raportează în 23 ianuarie 1863²². Dată fiind depărtarea dintre sate, se mută, cu îngăduința Guberniului și pe spesele sale, dintr-o localitate într-alta²³. Din Cîmpeni trece în Secătura, iar de aici la Albac, de unde raportează în 15 martie la Cluj că din cele 16 048 de cazuri cite mai avea de cercetat, a rezolvat 383 cazuri, 63 se află sub cercetare, iar 38 sînt în contestație²⁴.

La Albac are loc prima încercare de împotrăvire. Judele satului, Morar Nicolae, împreună cu mai mulți săteni din Gura Albacului, pun în vedere în scris comisiei, al cărei președinte era Eduard Schneider, că nu se vor înfățișa nici-decum în fața ei, ca unii ce sînt stăpîni de drept ai pădurilor, ca unii pe care Tabla regească — unde se află procesul lor — îi va și înstăpîni de facto asupra lor. Satul este însă adus la supunere de comitele suprem, care cheamă la Aiud pe principalii implicați, schimbă pe judele sătesc și ordonă aducerea cu forța a celor citați în fața comisiei²⁵. După Albac urmează Certeje, unde comisia rezolvă definitiv, între 15—31 martie, 425 de cazuri²⁶. Se întoarce apoi, pentru un timp mai lung, la Baia de Arieș, de unde raportează în trei rînduri că a rezolvat o dată 180 de cazuri, altă dată 597, iar a treia oară 762²⁷, pentru ca în 3 iunie să o găsim lîngă Scărișoara, unde avea de cercetat nu mai puțin decît 886 de prevaricațiuni²⁸. Acum izbucnește răzvrătirea scărișorenilor.

Întîmplările din Scărișoara sînt relatate din unghiuri de vedere opuse de către comisie și de către comună.

Schneider, într-un foarte lung raport al său pe care-l adresează la 8 iunie Guberniului, plin de o vădită dușmănie, nu-i scoate pe locuitori din „rebeli” și „renitenți”. Vorbește la tot pasul despre spiritul lor de nesupunere, despre accese vandalice de nimicire²⁹. După ce descrie pe scurt rezultatele misiunii sale, se oprește îndelung asupra antecedentelor răzvrătirii comunei Scărișoara. Începe de departe, de pe la 1800, amintind despre cutare și cutare păduri de brad, transformate de localnici, în locuri de așezămînt sau de arătură. Între antecedentele imediate vorbește despre aprinderea, în urmă cu un an și jumătate, a casei forestiere erariale, ridicarea, fără drept pe proprietatea erarială, a joagărului de pe Gîrda Seacă, alungarea judeului cercual și a delegatului silvic, sosiți cu jandarmi la fața locului pentru dărîmarea lui, ocuparea silnică a unei păduri erariale, batjocorirea și maltratarea paznicilor de pădure. Înăsprește și mai mult tonul în ceea ce privește pădurile. Față de relatările multor altor acte, declarațiile sale par totuși exagerate. Ceea ce se întîmplă în păduri — raportează el — nu sînt simple furturi sau prevaricații, ci distrugerii masive care continuă și în prezența comisiei și pentru acoperirea cărora nu ar ajunge toată averea locuitorilor. Cît despre răzvrătirea propriu-zisă, relatează că, după ce în 3 iunie comisia se găsea în imediata apropiere a Scărișoarei, cantonată în casa forestieră de peste Arieș, din hotarul satului Neagra, a chemat înaintea sa pe judele comunei, Simion Pașca, pentru a i se înmîna citațiile celor învinuiți. În 6 iunie, mulțimea sătenilor, adunată din-

²² O.L., F. 263, Eln. iratok, 1863, nr. 500.

²³ Idem, nr. 1009.

²⁴ Idem, nr. 1690.

²⁵ Idem, nr. 3265, 3343.

²⁶ Idem, nr. 1933.

²⁷ Idem, nr. 2257, 2632, 2779.

²⁸ Idem, nr. 5831.

²⁹ Idem, nr. 3265.

colo de Arieș, transmite în scris comisiei — actul s-a păstrat³⁰ — cum că satul întreg „răspunde” pentru „cei scriși”, nu-i va lăsa să stea înaintea comisiei, nici să plătească gloabă, deoarece ei, chiar dacă au tăiat, nu au tăiat din pădurile Fiscului, ci din pădurile comunei. Încercarea pe care a făcut-o — scrie în continuare Schneider — de a readuce la supunere „masa nepotolită, îndârjită și agitată” a acestor localnici „rebeli și renitenți”, a eșuat. A fost mereu întrerupt de strigătul: „*Noi cu satu, stăm cu capu*”. Abia scapă cu fuga în casa forestieră, trecînd peste podul Arieșului, din fața mulțimii sătenilor. Nu ezită în încheiere să ceară trimiterea armatei, fără de care nu se pot continua cercetările nici în Scărișoara și nici în alte sate, spiritul de împotrivire fiind același peste tot.

Relatarea comunei, făcută un an mai târziu în cererea către dietă, dimpotrivă, acuză grav pe Schneider, „om plin de patimă și ură neîmpăcată către popor”, vinovat de tot ceea ce s-a întîmplat și mai ales vinovat de trimiterea armatei. Peste tot pe unde a umblat, și mai ales în Albac — scriu scărișoreni — a inspirat, prin maltratările la care s-a dedat, groază și teroare. La Scărișoara a mers pînă acolo încît în fața lumii a palmuit pe judele sătesc, sătenilor le-a strigat mereu „hoți și tilhari”, i-a amenințat în fel și chip, între altele cu trimiterea armatei, amenzi pînă la 20 de fl. Nu s-a rușinat să-i amenințe chiar cu tăiatul stînjienilor de lemne pe seama Fiscului, ca pe vremea iobăgiei. „Nici copacii care ar crește pe acoperișul caselor voastre nu sînt ai voștri, ci ai Fiscului” — strigă el. Alte acte sînt și mai acuzatoare la adresa comportării sale. Se amintește că a ordonat pază la casa judeului, că a pus cătușe celor care au refuzat să iscălească mărturisirile, că a dat titulatura de Horea sătenilor, ș.a.m.d.

Astfel s-a ajuns acolo — recunosc semnatarii cererii către dietă — că cei chemați înaintea comisiei și-au părăsit pentru un timp casele.

Este de menționat faptul că Scărișoara, încă în 26 martie, în timp ce comisia de anchetă lucra în Albac, cerea Guvernului, prin avocatul ei din Alba Iulia, sistarea cercetării pînă nu se va decide într-un fel sau altul procesul său cu Fiscul³¹.

Răspunsul Guvernului la cererea lui Schneider este la început negativ. În 15 și 20 iunie, guvernatorul Foillot de Crenneville, care preia personal întreaga afacere, ordona comitelui Albei Inferioare, Pogány György, să încerce să potolească spiritele prin mijloacele pașnice care-i stau la dispoziție și numai după ce acestea se vor fi dovedit ineficiente, să se intervină cu armata³².

Ca răspuns la porunca guvernatorului, Pogány dispune comisiei să nu lucreze deocamdată cu toată masa contravenienților, ci să-i citeze, unul cîte unul, în fața sa, iar dacă cel citat nu se va înfățișa, să fie adus cu ajutorul jandarmilor. Totodată cheamă la Aiud pe judele sătesc, pe „marele jurat” și pe un bătrîn, pe care-i obligă ca, întorși acasă, să lămurească și să învețe „la bine” pe poporeni³³.

Potrivit poruncii lui Pogány, Schneider citează pentru ziua de 21 iunie pe mai mulți dintre cei 886 de prevaricanți. Se lovește însă de aceeași împotrivire. Nu se prezintă nici de această dată nici unul dintre cei citați, cum nu se vor prezenta nici mai târziu cînd va fi adusă armata.

³⁰ Idem, nr. 5831.

³¹ Idem, nr. 3343, 3498.

³² Idem, nr. 3717.

³³ Idem, nr. 3000.

În 29 iunie, comuna adresează iarăși comisiei un lung act, iscălit de jude și de cei 6 jurați, în care îi cere să intervină la guberniu, pentru rechemarea ei din Scărișoara, pînă la încheierea procesului cu Fiscul. Temeiul acestei cereri este — spun semnatarii — dreptul de proprietate al locuitorilor asupra pădurilor, afirmat cu toate privilegiile. Comuna Scărișoara — scria actul — se ține pe sine în virtutea §. 1 și 3 al Patentei din 1854, de stăpînă a întregului său teritoriu intra-și extravilan, dimpreună cu munții și cu pădurile sale, deoarece acestea au fost în folosința și posesiunea ei în anul 1819 și de atunci, neîntrerupt, pînă în 1848. Așa încît, dacă s-ar fi întîmplat cîte vreo tăiere din vreo pădure, cu aceasta nu s-a intrat în bun străin, și cu atît mai puțin în bunul domeniului fiscal. Dar și în cazul cînd dreptul său de proprietate ar fi respins, o cercetare penală, așa cum vede că s-a pornit împotriva sa, nu este nicidecum justificată, deoarece mai toți cei desemnați ca prevaricanți au tăiat lemnele de pe locurile lor urbariale, la care au tot dreptul. Ca atare, nu se pot supune „pînă la ruptul legii“ cercetării comisiei³⁴.

Atît Schneider cît și Pogány — acesta în 28 iunie și 5 iulie — înștiințează pe guvernator că la Scărișoara orice activitate oficială a comisiei a devenit imposibilă³⁵.

De data aceasta guvernatorul dispune folosirea armatei. În 8 iulie pune în vedere Comandamentului militar din Sibiu să trimită împotriva acestei „îndărătnice“ comunități o companie de linie din garnizoana Albei Iulii, a cărei întreținere să fie în întregime suportată de comună³⁶. Ordonă totodată comitelui să ia măsuri, sub protecția armatei, pentru arestarea principalilor împrișinați³⁷.

Cîteva zile mai tîrziu, în timp ce armata pornise din Alba Iulia, în sus pe Ampoi, se face o ultimă încercare pentru readucerea la ascultare a satului. În 12 iulie, judele cercual Ioanete încearcă, fără rezultat însă, să convingă pe cei 12 scărișoreni, chemați în acest scop la Cimpeni, să se supună anchetei. Cîțiva chiar declară verde, că satul nu rabdă și nu va răbda nici un fel de comisie, căci pădurile sînt ale lor. Iar la vestea că asupra lor vin soldații, pleacă — raportează judele — fără a fi părut de loc consternați³⁸.

Armata rămîne în comună neobișnuit de mult timp: aproape 3 luni, de la 15 iulie pînă în 12 octombrie. Nu este totuși în stare să înfrîngă rezistența populației. Solidari între ei, toți cei citați fug în păduri sau pleacă în „țară“, refuzînd să compară în fața comisiei. Aceasta trebuie astfel să rămînă mereu pasivă, neputînd pedepsi pe nimeni. Sătenii acționează cu asentimentul hotărît al comunității întregi, care suportă pentru ei, fără să oricnească, greutatea asistenței militare. Este adevărat că, avîndu-se în vedere sărăcia generală a satului, care el însuși ducea lipsa pîinii, acestea au fost de la început mai mici decît în alte părți. Normal, cei 170 de soldați trimiși ar fi trebuit să primească zilnic, cum remarcă un raport din 21 septembrie³⁹, cîte o vacă de tăiat, 40 de pîini, 24 măsuri de țuică și cîțiva funți de slănină și făină. Primesc însă, și numai după mari insistențe, abia cîte o vacă slabă și cîteva măsuri de țuică, ceea ce — remarcă același raport — pentru un sat mare ca acesta (Scărișoara avea în 1863 4087 de lo-

³⁴ Idem, nr. 5831.

³⁵ Idem, nr. 3861.

³⁶ Idem, nr. 3880.

³⁷ Ibidem.

³⁸ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1863, nr. 4208.

³⁹ Idem, nr. 5831.

cuitori) era foarte puțin. În afară de aceasta, soldații au fost încartiruiți în casa forestieră și a brigadierului silvic. Dar pentru ca armata să aibă rezultatele scontate, conchide actul, era necesar ca locuitorii să-i simtă într-adevăr povara: să fie încartiruită pe la case, să li se impună strict sătenilor hrănirea ei, satul întreg să fie supus taxei de execuție. Aceasta cu atât mai mult cu cât este vorba de o populație foarte unită. Asupra solidarității deosebite a sătenilor, în cadrul fiecărui sat, ca și a satelor între ele, insistă toate actele. Astfel, satele învecinate Albac, Neagra, Vidrele oferă multora dintre cei fugiți din Scărișoara hrană și adăpost.

La o lună și jumătate de la trimiterea armatei, respectiv în 21 august, guvernatorul Crenneville, pentru a înfringe în sfârșit îndârjirea Scărișoarei, pentru a încheia această afacere care a durat — cum se exprimă el — și așa prea mult, este pe punctul de a trimite în comună o a doua companie, în care sens a și ordonat comandamentului militar din Sibiu, iar acesta garnizoanei din Alba Iulia⁴⁰. Actele crează acum impresia unui fel de duel între administrație și comună. Cu cât măsurile îndreptate împotriva comunei sînt mai drastice, cu atât și împotrivirea ei este mai persistentă. Comuna caută și găsește noi pretexte de a rezista. Erau în joc prestigiul administrației, centrale și locale, siguranța bunurilor erariale pe de o parte, iar pe de altă parte drepturile, inchipuie sau reale, ale locuitorilor. Să reluăm firul documentelor, întrerupt la trimiterea armatei.

Încă înainte de aceasta, guvernatorul se arată preocupat de gîndul de a tăia comunei justificarea teoretică a împotrivirii, pe care o găsea în procesul cu Fiscul. Tocmai de aceea ordonă Tablei regești să ia în dezbatere și să încheie, în timpul cel mai scurt, procesul respectiv⁴¹. Va fi judecat într-adevăr repede, peste rînd, în 19 septembrie 1863, prin respingerea, cum am văzut, a drepturilor de proprietate ale comunei asupra pădurilor. Pe de altă parte ordonă Tablei să pună în vedere tribunalului din Abrud să dea dovadă de o mai mare severitate și energie în cercetarea infracțiunilor silvice cu caracter penal, căci altminteri nu se va putea restabili în munți respectul cuvenit dreptului „sfînt” al proprietății⁴².

Atenția guvernatorului se îndreaptă apoi asupra unui presupus sfătuitor din umbră al comunei, desemnat de către Direcția montanică, în persoana unui modest funcționar erarial, Mînzat Albert, fost el însuși în anul trecut membru în comisia de anchetă. Se poartă, cu diverse foruri, o întinsă corespondență, pentru cercetarea amestecului său, pedepsirea sa disciplinară etc.⁴³. Între timp sosesc la Sibiu unde, din cauza dietei, segăsea Crenneville, noi rapoarte, fie ale comisiei (în 27 iulie, 25 august), fie ale comitetului (31 iulie, 17, 25, 31 august), privind permanentizarea nesupunerii, ineficiența absolută a asistenței militare, exemplul rău pe care Scărișoara îl dă comunelor vecine⁴⁴. Vidra de Sus și Neagra sînt pîrîte Guberniului că refuză încă din luna mai plata impozitelor. În august se dispune trimiterea persecutorilor pentru executarea forțată a dărilor⁴⁵.

Ca urmare a rapoartelor venite din partea lui Schneider și Pogány, în 31 august, guvernatorul trimite la Scărișoara un nou comisar special care să descopere adevăratele cauze ale răzvrătirii și să propună remedii. E trimis acum cavalerul

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1863, nr. 3717.

⁴² Idem, nr. 3861.

⁴³ Idem, nr. 5128.

⁴⁴ Idem, nr. 4561, 4563, 5716.

⁴⁵ Idem, nr. 4728.

Hössler Nándor, locțiitorul judeului regesc al scaunului Trei-Scaune⁴⁶. Urma să arbitreze oarecum între comună și comisie. Ordonă tuturor forurilor locale să-l sprijine în îndeplinirea misiunii sale.

Cele constatate de Hössler sînt cuprinse într-un foarte lung raport (39 de pagini), trimis în 21 septembrie lui Crenneville⁴⁷. Întărește și el adevărul rapoartelor anterioare privind imposibilitatea, chiar și după trimiterea armatei, a începerii activității comisiei. Vede cauzele răzvrătirii pe de o parte în purtarea procesului cu Fiscu, mai bine zis în speranțele pe care acesta le suscită, pe de alta în comportarea lipsită de tact a lui Schneider. Amintește în plus acțiunile instigatoare ale unor persoane ca Minzat Albert, și în primul rînd pe cele ale procurorului tribunalului din Abrud, Matei Nicola. Este cel care în anul următor va redacta și prezenta dietei cererea Scărișoarei. Propune pentru readucerea la ascultare a comunei două căi. Fie, ceea ce i se pare mai consult, întărirea armatei prin trimiterea cît mai urgentă, dată fiind apropierea iernii, a unei a doua companii. Cei 170 de soldați trimiși — declară el — sînt categoric prea puțini pentru o comună cu o atît de mare întindere (6—8 ore de la o margine a satului la cealaltă). Fie, dimpotrivă, dacă guvernatorul va găsi de cuviință, retragerea armatei și transpunerea întregii cercetări organelor politice locale.

La rîndul său și comuna caută mijloace legale de apărare. Iat-o în 12 iunie trimițînd guvernatorului o „arătare” despre cele petrecute cu o săptămînă mai înainte, ca o contrapondere la raportul comisiei, despre care știa, desigur. Ridică plîngerii împotriva purtării lui Schneider și cere din nou suspendarea cercetărilor pînă la încheierea procesului⁴⁸. Cererea este trimisă de la Cluj la Sibiu, de aici spre referire la Aiud și Abrud, dar în cele din urmă nu va avea nici un rezultat.

În august satul se hotărăște să apeleze de-a dreptul la împărat. Trimite la Viena pe împuternicitul ei, Mocanu Nicolae, însoțit, pe spesele sătenilor, de acel Minzat Albert, pîrit de mai înainte din partea autorităților erariale. Comuna cere rechemarea comisiei de anchetă, retragerea armatei, judecarea procesului⁴⁹. După această dată declară comisiei că nu se va supune pînă cînd trimișii săi nu se vor întoarce din Viena, unde speră că glasul său va fi ascultat. Cu mențiunea „ad imperatore”, cererea Scărișoarei trece din cancelaria imperială în mîinile cancelarului Transilvaniei Nádasdy, iar apoi, prin intermediul Guberniului, care o ia la cunoștință în 24 septembrie, în cele ale lui Crenneville⁵⁰.

De acum guvernatorul, poate nu atît datorită acestei cereri, cît, după unele mărturii, stăruințelor verbale ale unor deputați români care cunoșteau starea lucrului, ca și mai ales raportului lui Hössler, înclină spre îngăduință.

Comitele Albei de Jos încearcă să-l facă să-și schimbe părerea⁵¹. Retragera armatei înainte de a dispărea motivul trimeriei ei — raportează el în 24 septembrie — nu numai că ar știrbi prestigiul administrației, dar ar prejudicia foarte mult bunurile Fiscului⁵². Căci acest pas, după obiceiul cunoscut al poporului, ar fi interpretat ca o favoare sau chiar ca o recunoaștere tacită a dreptului său de

⁴⁶ Idem, nr. 5128.

⁴⁷ Idem, nr. 5831.

⁴⁸ Idem, nr. 4290.

⁴⁹ O.L., F. 263, Altalános iratok, 1863, nr. 30.724.

⁵⁰ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1863, nr. 5988, 6057.

⁵¹ Idem, nr. 5831.

⁵² Ibidem.

proprietate, lucru care ar duce, în mod inevitabil, la o adevărată pustiire a pădurilor. Pe de altă parte Fiscul este în drept să aștepte pedepsirea prevaricațiunilor, care de 4—5 ani se înmulțesc atît de îngrijorător. Să nu fie în nici un caz rechemată comisia, chiar dacă împotriva președintelui ei, altminteri cu totul demn de laudă pentru străduința, rînduiala, corectitudinea sa, s-au ridicat plîngerii. Cea mai bună metodă pentru zdrobirea acestei îndărătnice împotriviri — propune el — ar fi începerea executării cheltuielilor asistenței militare de la principalii provocatori.

Dar în ciuda numeroaselor argumente ale lui Pogány, la 1 octombrie guvernatorul ordonă dizolvarea comisiei de anchetă și retragerea armatei. Nu înainte totuși de a fi clarificate cheltuielile militare și de a fi arestați capii răzvrătirii. Cercetările ulterioare urmau să fie continuate de către judele cercual, căruia, de altfel, i-ar fi și revenit din capul locului. Ulterior, guvernatorul revine în această privință, încredințînd continuarea cercetărilor lui Ferdinand Silmann, ale cărui rapoarte nu atît de ritmice ca ale lui Schneider, dar totuși dese, le întîlnim, începînd de la 1 septembrie 1863 pînă în octombrie 1865, rînd pe rînd, din Bistra, Cîmpeni, Sohodol și din alte comune⁵³.

Încă înainte de retragerea, în 12 octombrie, a armatei, se intentează principilor capi ai mișcării, la Tabla regească din Tg. Mureș, un proces penal pentru răzvrătire împotriva autorităților statului. Patru dintre ei (Petruța Gheorghe al lui Todor, Trif Petruța al lui Gheorghe, Pașca Simion și Dobra Nicolae Dulea)⁵⁴ sînt arestați, iar ceilalți 8 sînt lăsați pe picior liber.

În ceea ce privește plata cheltuielilor militare și a celor provocate de călătoriile lui Hössler, satul se opune din nou. Ele se cifrau, potrivit notificării din 29 octombrie a guvernatorului către Direcția financiară provincială, la suma de 3 023 fl. 73 de cr.⁵⁵ În 8 octombrie „tistiile satului“, judele și jurații prezintă lui Hössler, spre a fi înaintată mai sus, o „declarațiune“, cum că spesele pricinuite de asistența militară să nu se pună asupra comunei pînă nu va veni răspunsul la cererea făcută de ea în acest sens împăratului. Comuna — declară cei 12 semnatari ai actului — nu se știe vinovată de a fi dat motiv la trimiterea armatei, și nici nu este în stare de a plăti, dată fiind situația sa „prea ticăloasă“, o sumă atît de mare. Cere, pentru a treia oară, judecarea procesului, pe care-l poartă „pentru dezlegarea pădurilor“⁵⁶. Acesta fusese, de fapt, încheiat în septembrie, prin sentința amintită, fără ca comuna să fi fost încă înștiințată⁵⁷.

Pentru anul 1864, actele privitoare la Scărișoara se reduc la corespondența care se poartă între diverse foruri, pentru încasarea cheltuielilor militare din anul precedent. La 11 mai, cu toate somațiile care i s-au făcut de sus în mai multe rînduri, comuna nu plătise nimic și, cum declară procesul verbal luat judei sățesc la această dată, nici nu putea plăti, din cauza sărăciei⁵⁸. În iunie guvernatorul ordonă execuție asupra satului pentru scoaterea primei rate a cheltuielilor, a cărei scadență fusese depășită. Este sigur însă că nici în august nu fuseseră scoși

⁵³ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1864, nr. 124, 433, 1749, 7620, 1865, nr. 2751, 3362, 5318.

⁵⁴ O.L., F. 263, Elnöki iratok, 1865, nr. 6437.

⁵⁵ Idem, nr. 6529.

⁵⁶ Idem, nr. 6128.

⁵⁷ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1863, nr. 6714.

⁵⁸ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1864, nr. 2398, 3769, 7873.

acești bani, deoarece în petiția către dietă se cere absolvirea satului de aceste cheltuieli pe care — spun semnatarii — le va simți și a treia generație.

Petiția, într-adevăr revelatoare, către dietă este, prin cuprinsul și întinderea sa, cea mai interesantă dintre multele cereri adresate de români dietei sibiene⁵⁹. Actul se deschide cu o emoționantă cerere de ajutor: părinții patriei, de la care o lume întreagă așteaptă vindecarea unor răni seculare, să se îndure și de niște nenorociți, cărora abia le-a mai rămas graiul cu care să-și plîngă durerile. Altminteri, locuitorii unei comune întinse, care numără 755 de case cu 4087 de suflete, comună din care și pînă acum mulți au emigrat dinaintea lipsei și a foamei, vor ajunge toți cerșetori pe la ușile oamenilor. Apoi, pe un ton potolit, actul (23 de pag.) descrie pe larg tot ce au pătimit și pătinesc ei, întîi ca iobagi ai Fiscului, iar după 1848, ca oameni pe nedrept numiți liberi. În mod deosebit insistă asupra măsurilor abuzive luate succesiv în 1853, 1854, 1859, de către „inamicii lor înverșunați, funcționarii domaniali, din a căror inimă s-a stins și cea mai mică scînteie de dreptate și de frica lui Dumnezeu“. Între altele, se mai vorbește despre înstăpînirea silnică a Fiscului asupra pădurilor satului, într-un timp ce cade între urbariul Mariei Tereza din 1769 și anul 1791. Și iarăși, pe larg, despre evenimentele din 1863. În încheiere cei 209 semnatori ai actului, în frunte cu judele, altul decît în 1863, apoi jurații și parohii, se roagă „la auzul și în fața întregii țări“, ca înalta dietă să mijlocească scutirea comunei de plata cheltuielilor militare și pentru restabilirea, în ceea ce privește pădurile, a rînduielilor dinainte de 1848.

La sfîrșitul petiției se anexează un tabel privind sechestrările de vase, făcute scărișorenilor, din 1859—1864, foarte interesant și sub aspect social. Este vorba despre 91 de cazuri, în valoare totală de 1 090 fl. Imensa majoritate a păgubiților sînt cu cîte 2—3 cai — 9 cu abia un cal — și au vase în valoare de cîte 8 fl. Întîlnim însă și oameni cu cîte 6, 7, 9, chiar 12 cai, cu vase în preț de 24, 36, 38 de florini.

Cererea către dietă a rămas, asemeni celorlalte, fără nici o urmare. Dieta însăși își trăia atunci, fără să o știe, ultimele zile. La mai puțin de o lună, va fi prorogată, iar în anul următor, ca urmare a negocierilor dualiste, desființată definitiv. Astfel se face că la 1 decembrie 1864, în urma unei porunci severe a guvernatorului (din 24 octombrie⁶⁰), se va trece la executarea îndelung disputatelor cheltuieli militare, și se începe, în sfîrșit, și la Scărișoara cercetarea delictelor silvice, de mai bine de 1 an și jumătate imposibilă⁶¹. Chestiunea însă nu este nici acum încheiată. În anul următor, de mai multe ori oficiul silvic din Cîmpeni raportează, o dată chiar ministerului de finanțe, că tăierile din pădurile Fiscului întrec din nou orice măsură. Paznicii de pădure sînt aici aproape neputincioși, fiind supuși maltratării sau incendierilor⁶².

Ca un ecou al acțiunilor moșilor, se desfășoară, în 1865 și 1866, la Tabla din Tîrgu Mureș, două lungi anchete, îndreptate una împotriva tribunalului din Abrud, iar alta împotriva lui Matei Nicola, procurorul acestui tribunal. Tot aici se desfășoară și procesul intentat celor 12 scărișoreni, socotiți drept capi ai răzvrătirii

⁵⁹ O.L., F. 135, Dietalia, Eln. iratok, 1864, nr. 435.

⁶⁰ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1864, nr. 6610.

⁶¹ Idem, nr. 7620.

⁶² O.L., F. 263, Eln. iratok, 1865, nr. 4763, 4948.

din 1863⁶³. În 26 noiembrie 1864, tabla decide să fie supuși cercetării speciale, în care scop sînt citați la Tg. Mureș pentru data de 17 decembrie. Din cei 10 acuzați, aflați acum pe picior liber, s-au prezentat însă abia 5. În ianuarie 1865, dosarul este trimis tribunalului din Abrud. Nu știm, din păcate, cum s-a finalizat procesul.

În ceea ce privește tribunalul din Abrud, el este învinuit în 12 și 17 octombrie 1865, nu pentru prima dată, de dezinteres față de pădurile erariale, iar Matei Nicola este acuzat de către Oficiul domanial de amestec ilegal în treburile comunelor, de a fi sistat, în calitatea lui de procuror, mai multe procese intentate unor prevaricanți, de a fi tergiversat la infinit pe altele⁶⁴. Din cercetările întreprinse de Tablă cu ocazia mai multor anchete, rezultă că M. Nicola angajase, în 1859—60, procesele urbariale ale comunelor Bistra, Cîmpeni, Sohodol, Bucium, Zlatna, Vultur, Neagra, Musca, Vidra de Sus și de Jos, Cărpiniș, Abrud-sat, Feneș și Prisaca, de la care primise în total suma 550 fl. În 1862 fiind numit procuror la Abrud, predă, de formă, aceste procese avocatului Losonczy Lajos, dar în realitate continuă să se ocupe de ele. Guberniul decide să fie mutat disciplinar în alt comitat. Între timp primise însă, la cererea sa, numirea de avocat particular, așa încît își prezintă el însuși, în octombrie 1866, demisia din funcția de procuror.

Ambele anchete sînt sistate de Guberniu în 11 august 1866. Concluziile acestei ședințe guberniale sînt următoarele: Cauza prevaricațiunilor din Munți nu este nici tribunalul din Abrud și nici M. Nicola, ci rezidă, în primul rînd, în starea neregulată și nesigură a relațiilor de proprietate, provocată în această regiune, ca și aiurea, prin desființarea iobăgiei. Iar această situație — conchid consilierii guberniali — nu se poate clarifica prin anchete și procese, ci numai printr-o reglementare definitivă, pe baza patentei, a proprietății asupra pădurilor⁶⁵. Știm însă în ce fel înțelegea să rezolve Patenta această chestiune. Comunele, ca unele ce aveau mai mult de pierdut decît de cîștigat, erau, desigur, împotriva ei. Scărișoara chiar cerea în 1864 forului legislativ din Sibiu, după ce procesul ei fusese decis tocmai în acest sens, revenirea în privința pădurilor la rînduilele dinainte de 1848. Celelalte sate încearcă de asemenea să i se sustragă, sau cel puțin să amîne îndeplinirea ei. La Scărișoara, împărțirea pădurii între Fisc și comună, hotărîtă în 1863, nu era 3 ani mai tîrziu nici măcar începută, cu toate intervențiile autorităților⁶⁶.

Cercetarea bogatului material documentar, aflat în Arhiva guberniului Transilvaniei, duce la concluzia că răzvrătirile din Munții Apuseni, care ating cea mai mare amploare la Scărișoara, au fost cele mai însemnate mișcări sociale din Transilvania în anii guvernării liberale. Prin dîrzenia, întinderea și ecoul pe care l-au avut, sînt comparabile cu mișcările din munți din 1819, și din 1841—47, precum și cu frămîntările de după înăbușirea revoluției. Se dovedește astfel că spiritul de luptă al populației Munților Apuseni a continuat să se manifeste, în forme și cu mijloace diferite decît cele cunoscute, și după înăbușirea revoluției din 1848.

S. RETEGAN

⁶³ În 26. XI. 1864. Tabla decide ca cei 12 să fie supuși cercetării speciale, în care scop sînt citați la Tîrgu Mureș pentru data de 17. XII. O.L., F. 263, Eln. iratok, 1865, nr. 269, 677.

⁶⁴ O.L., F. 253, Eln. iratok, 1864, nr. 7500, 1865, nr. 5230, 1866, nr. 5, 22, 25, 1764, 1867, 1894, 2101, 4252.

⁶⁵ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1866, nr. 2522.

⁶⁶ O.L., F. 263, Eln. iratok, 1864, nr. 7709, 1865, nr. 3061, 5162, 5515, 1866, nr. 2133.

BAUERNUNRUHEN IN DEN WESTKARPATHEN UNTER DER LIBERALEN REGIERUNG

(Zusammenfassung)

Die Westkarpathen, die klassische Gegend der Bauernbewegungen aus dem 18. Jahrhundert, bildeten auch nach der Revolution von 1848, die ganze Periode der liberalen Regierung hindurch, einen wahren Vulkankrater der Volksbewegungen. Die Einwohner der Westkarpathen überschritten die verschiedenen Formen des Widerstandes, die Bittschriften, Prozesse und Angriffe gegen die Aerialwälder und gingen zur höchsten Form der Widersetzlichkeit, zum Aufstand über. Der stärkste Aufruhr der Motzen aus dieser Periode ist der aus der Gemeinde Scărișoara, der 3 Monate, von Juli bis Oktober 1863, dauerte und mit Hilfe des Militärs unterdrückt wurde. Einer Einheit von 170 Soldaten gelingt es kaum nach 3 Monaten den Widerstand der Motzen zu brechen. Es werden massenhafte Verhaftungen unternommen, man auferlegt der Gemeinde die Zahlung einer grossen Gledtaxe, man inszeniert Prozesse einiger sogenannten Aufwiegler. Es wurde jetzt eine starke Solidarität der Gebirgsdörfer wahr, die aufständischen Dorfbewohner materiell und moralisch unterstützen.

RELATII ECONOMICE ÎNTRE ROMÂNIA ȘI S.U.A. PÎNĂ LA 1900

În general continentul american a fost cunoscut în Principatele române chiar din secolul al XVI-lea, mai ales datorită lucrărilor de cosmografie, cum a fost de pildă cea a lui Sebastian Münster, care a circulat în toată Europa¹. Mai târziu, la sfîrșitul secolului al XVII-lea, cronicarul valah Radu Popescu, a cărui cronică conține elemente de istorie universală, scria: „Christofor Columb a descoperit America, Lumea nouă pentru spanioli, lume care era pentru noi necunoscută la fel cum era și lumea noastră pentru ei”².

America este deasemeni menționată în cărți și texte istorice și de geografie din secolul al XVIII-lea, cum era de pildă „Istoria Americii”, scrisă în 1795 de Gherasim, arhidiaconul Mitropoliei Iași, care dădea multe părți de descriere asupra Americii³.

Ea este menționată, natural, în schițele (cartografice) ale lui Iordache Golescu, tipărite în 1800 în capitala Austriei⁴. Însă aceste informații conțin, îndeobște, date generale referitoare la America. O dată cu apariția primelor ziare românești, nou-tățile referitoare la teritoriul S.U.A., popor, viață socială, încep să apară. Astfel, gazeta „Albina Românească” apărută la Iași în 1829 face o descriere a cunoscutei cascade Niagara⁵.

„Curierul românesc” publică în 1831 o informație referitoare la America, intitulată: „Prohibiția centrală a societății în America și lupta împotriva consumului de alcool”⁶.

O informație similară se află și în primul ziar românesc din Transilvania⁷.

Și pentru că am amintit de Transilvania, trebuie să precizăm de la început că acest străvechi pămînt românesc primise mai de vreme știri și ecouri despre Lumea Nouă decît altele dintre ținuturile locuite de români⁸. Pe de o parte, da-

¹ Pentru aceste cosmografii, vezi C.C. Giurescu, *Introducere la Grigore Ureche Vornicul și Simion Dascălul, Letopisețul Țării Moldovei*, ed. III, Craiova, 1939, p. LXIV, LXVIII.

² Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ediție îngrijită de Constant Grecescu, București, 1963, p. 35.

³ Biblioteca Academiei R. S. România, Secția manuscrise, manuscris nr. 40, incomplet.

⁴ Copii ale unora dintre aceste schițe se află și la Cabinetul de hărți al B.A.R.S.R. și la Biblioteca Centrală de Stat.

⁵ *Albina Românească*, anul I, 1829, p. 241—242. Vezi și C. C. Giurescu, *On Romanian-American Cultural Relations* (Inaugural lecture, feb. 1792. Course in Romanian civilizations. Institute on East Central Europe, Columbia University, New York City. Published by the Romanian Library from New York City).

⁶ *Curierul Românesc*, an. III, 1831, p. 36.

⁷ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, an. I, 1838, p. 167—168.

⁸ Vezi Ioan Comșa, *Din istoria relațiilor româno-americane. Revoluția americană și ecoul ei în Transilvania*, în *Tribuna României*, an. II, nr. 26, 1 decembrie 1973, p. 11.

torită apartenenței la Imperiul Habsburgic, Transilvania comunica nemijlocit și rapid cu Viena și prin ea cu Apusul, iar pe de altă parte în anii domniei Mariei Tereza și a lui Iosif al II-lea, situația economică și organizatorică, precum și suprastructura culturală de care dispunea provincia transcarpatică ofereau locuitorilor cu totul alte posibilități de contact cu lumea exterioară și cu progresul științelor și al ideilor, decât Imperiul otoman.

Prin Sibiu, de pildă, care din 1703 devenise capitala provinciei și care era legat de Viena din 1754 prin curse regulate de poștalion, și-au procurat cele mai multe dintre marile biblioteci ale Transilvaniei vechile descrieri ale coloniilor engleze din America de nord și exemplare ale celor dintii traduceri europene ale cărții lui Franklin despre electricitate „*Experiments and Observations of Electricity*“, 1751—1754⁹. În bibliotecile transilvănene s-au găsit relativ multe cărți care descriau războiul dintre coloniile engleze nord-americane și metropolă.

Lucrarea învățatului scoțian William Robertson despre istoria Americii, „*History of America*“, publicată în 1777, care s-a bucurat de o largă popularitate în lumea întreagă, nu lipsește din aproape nici o bibliotecă din Transilvania¹⁰. Nici documentele constituționale americane provenite din vechile colecții nu sînt mai puțin numeroase în unele biblioteci. Pentru relațiile româno-americane, importanța prezenței și circulației acestor tipărituri în Transilvania este multiplă. În primul rînd, pentru că aceasta a reprezentat cea dintii și cea mai solidă premisă a relațiilor româno-americane, căci cărturarilor români din Transilvania, trecuți prin școlile deschise după 1700, tipăriturile în limba germană și în limba maghiară le erau în genere accesibile. În al doilea rînd, pentru că Sibiu, Brașovul și întreaga Transilvanie au constituit, pentru Țara Românească și pentru Moldova, o răscruce a schimburilor către nord și vest.

Relațiile statornice ale negustorilor din Principate cu aceste centre, precum și frecvențele călătorii ale dregătorilor și cărturarilor în Transilvania justifică concluzia că aceasta a fost calea prin care cercurile luminate din Principate au luat cunoștință de întîmplările din îndepărtata Americă și că de aici, din aceste centre, s-au adus unele dintre primele tipărituri germane și franceze privind istoria continentului american și Războiul de Independență al coloniilor engleze, tipărituri care au ajuns în biblioteca Colegiului Sf. Sava din București și în aceea a Academiei Mihăilene din Iași.

Menționam mai sus despre rolul jucat de primele periodice românești în răspîndirea cunoștințelor despre continentul nord-american.

În succesiunea cronologică vom mai aminti seria de articole intitulate „În Statele Unite Americane“, apărute în „*Albina Românească*“¹¹, care de fapt sînt

⁹ La Arad traducerea franceză *Expériences et observations sur l'électricité*, ed. I, Paris, 1752; la Tg. Mureș ediția a II-a a aceleiași traduceri, publicată la Paris în 1756; la Cluj, traducerea germană, *Briefe von der Elektrizität*, Leipzig, 1758.

¹⁰ Mai sînt prezente în bibliotecile transilvane și numeroase exemplare ale lucrărilor: *Histoire philosophique et politique des établissements de commerce des européens dans les deux Indes și Révolution de l'Amérique* ale lui Guillaume de Raynal (la filiala din Cluj a Academiei R.S.R., la Biblioteca „Teleki-Bolyai“ din Tg. Mureș și la Biblioteca Batthyány din Alba Iulia). Vezi și Ioan Comșa, *op. cit.*

¹¹ *Albina Românească*, an. VII, 1838, nr. 18, p. 65—66; nr. 19, p. 70 și nr. 20, p. 74.

fragmente traduse din operele lui Gustav de Beaumont despre locuitorii aborigeni, pieile roșii¹².

O problemă foarte des întâlnită în periodicele românești a fost aceea a sclavilor negri¹³ și subliniem în această privință adeziunea totală a redactorilor acestor materiale față de abolirea sclaviei. În afara acestor materiale, găsim multe articole interesante despre pământul, oamenii Statelor Unite.

Legat de tema noastră, subliniem un articol apărut în 1840 în „Albina Românească”¹⁴, în care se remarcă pe bună dreptate că concurența făcută de Statele Unite în comerțul cu cereale (grâu), are repercusiuni în scăderea prețurilor în porturile mediteraneene. Doi ani mai înainte, o interesantă informație a apărut în periodicul „România”¹⁵, despre o locomotivă pusă în mișcare de forță electromagnetică, locomotivă inventată de Dawenport în America.

În anul revoluționar 1848, gazeta bucureșteană „Naționalul”¹⁶, reproducând cuvântările ținute la Clubul revoluționarilor din Craiova pentru luptă, libertate, arăta că aceleași lucruri se petrec în S.U.A. și în Franța. În anul următor, în gazeta „Dunărea”¹⁷ găsim un articol despre produsele agricole americane care sînt comparate cu cele din Turcia.

Descoperirea aurului în California a fost evocată pe larg și în presa românească¹⁸, la fel ca și alte evenimente desfășurate în succesiune cronologică.

Ne-am oprit asupra acestor citorva date și referiri privind istoricul relațiilor româno-americane, tocmai pentru a sublinia vechimea lor, interesul manifestat la noi față de formarea și evoluția unei puternice și mari națiuni, națiunea americană, așa cum vom vedea și interesul manifestat dincolo de ocean față de o națiune mai mică, bogată, întreprinzătoare, o națiune care lupta pentru emancipare socială și națională.

Chiar dacă legăturile economice între cele două țări au fost, așa cum vom vedea, mai mult sporadice și n-au înregistrat niște cifre maxime, comparativ cu alte state, merită totuși a sublinia că ele au reprezentat pentru etapa de care vorbim o realitate evidentă, au contribuit la o mai bună cunoaștere reciprocă între România și S.U.A.

Materialul documentar de care noi dispunem în momentul de față, deși nu este destul de vast, ne permite totuși schițarea unui tablou concludent¹⁹.

¹² Vezi și T. Codrescu, *Oamenii cu pielea roșie*, în *Icoana lumii*, I, 1846, p. 189—190, reprodus de C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 2.

¹³ Vezi în acest sens: *Muzeul Național*, I (1836—1837) p. 31—32; *Curierul Românesc*, an. IX, 1838, nr. 19, p. 3—4; *Gazeta Transilvaniei*, an. V, 1842, p. 12; *Universul*, an. II, 1846, p. 56.

¹⁴ *Albina Românească*, an. XI, 1840, p. 51—52.

¹⁵ *România*, 1838, p. 868 (Vezi și C. C. Giurescu, *On Romanian-American Cultural Relations*, p. 3).

¹⁶ *Naționalul*, an. I, 1848, p. 5—7 și 14—15.

¹⁷ *Dunărea*, an. III, 1849, p. 95.

¹⁸ Vezi *Jurnal de Galați*, I, 1850, p. 259—261; 263—264; 271—274.

¹⁹ Vezi *Revista Arhivelor*, an. 10, nr. 2/1967, p. 289. În 1970 a apărut la Washington o broșură de 18 pagini de James F. Vivian, intitulată *Materials in the National Archives relating to Rumania*, în care autorul dă indicații deosebit de prețioase pentru orice cercetător al relațiilor româno-americane.

În mod teoretic, teritoriile române au devenit accesibile pentru interesul comercial al Statelor Unite ale Americii, încă de la încheierea primului tratat între aceștia din urmă și Imperiul otoman, la 10 mai 1830²⁰.

Subliniem însă de la bun început că practic, regiunea Dunării de Jos (cursul inferior) a rămas mult timp încă în afara atenției constante a oamenilor de afaceri americani²¹.

Condițiile politice și economice specifice în care se dezvoltă în această perioadă poporul român și cel american, marea distanță geografică care separă cele două popoare au întârziat într-o oarecare măsură stabilirea unor contacte permanente de ordin economic.

După documentele pe care le avem astăzi la dispoziție, primul vas de comerț sub pavilionul S.U.A. își face apariția în apele brațului Sulina încă din anul 1843²², dar nu este exclus să întâlnim asemenea vase chiar în al treilea deceniu al celui de-al XIX-lea veac, mai ales în timpul președinției lui Rutherford B. Hayes. Evenimentul menționat la 1843 nu a deschis, totuși, calea relațiilor viitoare, un al doilea vas nu a sosit decât în 1851, iar al treilea în 1853²³.

Într-un registru existent la Arhivele Statului din Iași privind mișcarea de nave din portul Galați pe anul 1855 se arată că nava „Torent” din S.U.A. a plecat încărcată cu porumb. O altă navă nord-americană a adus zahăr, iar nava argentiniană Rio Plata a încărcat cereale²⁴.

După 1855, când se semnalează trei vase, această prezență încetează de a mai fi sporadică, în 1856 fiind înregistrate două nave, iar doi ani mai târziu încă două. În 1862 numărul lor ajunge de altfel la 22²⁵.

Interesul pe care Statele Unite încep să-l manifeste în această perioadă față de Principatele Române este ilustrat și de numirea primului consul american la Galați²⁶.

La 28 iulie 1858, Departamentul de Stat numise deja în această funcție pe Henry T. Romertze²⁷. Crearea primului consulat al S.U.A., chiar la Galați, inaugura o nouă etapă în relațiile cu Principatele Unite. Principala sa sarcină constă în

²⁰ În legătură cu circumstanțele care au condus la încheierea acestui tratat vezi Leland James Gordon, *American Relations with Turkey, 1830—1930, An economic Interpretation*, Philadelphia, University Press 1932, p. 3—12. Pentru primele începuturi ale relațiilor diplomatice vezi Constantin Bușe, *Primii consuli americani în România*, în *Revista Română de studii internaționale*, 1 (7), 1970.

²¹ Vezi și I. Stanciu, *Considérations sur l'évolution des rapports commerciaux entre la Roumanie et les Etats-Unis d'Amérique jusqu'en 1914*, în *RevHist.*, 4/1972, p. 2.

²² Arhiva istorică centrală (în continuare se va cita A.I.C.) Despatches from U.S. consulate in Galatz, Microcopy T. 384, rola 1, vol. I, 28 iulie 1858, 2 februarie 1869, raport statistic din 1863, p. 12.

²³ Ibidem.

²⁴ Arhivele Statului Iași, Secretariatul de stat, Tr. 1768, p. 2017/2045. (Vezi și Sergiu Columbeanu, *Aspecte ale istoriei navigației în România din cele mai vechi timpuri pînă la Tratatul de la Adrianopol — 1829* în *Studii*, 4/1972.

²⁵ A.I.C., ibidem.

²⁶ C. Bușe, *op. cit.*, p. 92.

²⁷ Din documentele aflate în Arhiva Ministerului Afacerilor Externe al R. S. România rezultă că primul oficiu consular (viceconsulat) al S.U.A. pe teritoriul țării noastre s-a deschis la 29 ianuarie 1857 la Galați prin persoana lui Negroponte Anton. Din 1859 consulatul de la Galați devine consulat de carieră. În același an se deschide un nou consulat la Ismail, în 1861 la Brăila și în 1873 la Iași, toate pentru scurtă durată.

a proteja interesele cetățenilor americani aflați pe meleagurile noastre, ceea ce demonstrează, credem, suficient interesul comercial pe care Principatele Române au început să le suscite pentru S.U.A. Nu putem vorbi de începutul relațiilor economice între aceste două state fără a sublinia de la început o importantă inițiativă a principelui Alexandru Ioan Cuza, preocupat constant pentru apărarea și întărirea autonomiei țării²⁸.

Chiar de la prezentarea scrisorilor de acreditare, de către primul consul, Henry Romertze, în noiembrie 1859, Cuza îi exprima doleanța lui: „de a întreține relații prietenești cu poporul american, eu voi fi în mod deosebit doritor de a promova inițiativa în Principate prin toate mijloacele de care dispun, stabilind chiar un tratat comercial între guvernul american și mine”²⁹. Ni se pare concludentă, în ceea ce privește interesul și semnificația arătată de Cuza stabilirii unor legături comerciale cu statul american³⁰, inițiativa pornită din partea sa la sfârșitul anului 1859 de a încheia sub forma unui proiect, un „tratată de prietenie, de comerț și de navigație între Principatele Unite și Statele Unite ale Americii de Nord”, prin care „părțile contractante, dorind să trăiască în pace și în bună înțelegere cu toate națiunile lumii printr-o politică sinceră și amicală față de toate, se angajează reciproc să nu acorde altor națiuni în materie de comerț și navigație nici o favoare deosebită pe care nu ar avea-o părțile contractante ale acestui tratat”³¹.

Subliniem faptul că este vorba în cele menționate mai sus de prima tentativă de acest gen în istoria relațiilor româno-americane³², dar și faptul că este prima încercare a Principatelor române, recent unificate, de a încheia o convenție comercială, pe picior de egalitate, cu un alt stat.

Însă negocierile nu aveau să ajungă la desăvârșirea lor prin încheierea tratatului, deoarece au întâmpinat opoziția Porții otomane³³.

După 1859, legăturile economice dintre cele două state încep să devină mai palpabile, în sensul măririi numărului vaselor americane semnalate în porturile românești³⁴, așa cum am menționat mai înainte.

Demnă de luat în considerație este și aprecierea făcută în 1863 de consulul american Frederic Wippermann care sublinia ca „o realizare satisfăcătoare și remarcabilă” comerțul S.U.A. pe Dunăre, după 1859³⁵.

²⁸ Constantin C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, 1966, p. 111.

²⁹ A.I.C. Despatches from the U.S. Consulate in Galați, Microcopy T. 384, sulul 1, scrisoarea din 10 noiembrie 1859.

³⁰ Ibidem.

³¹ Vezi și George Fotino, *Un projet de traité d'amitié, de commerce et de navigation entre les Principautés Unies et les États-Unis de l'Amérique du Nord en 1859*, în *RevRHist*, 1964, 4, p. 711.

³² Clauze asemănătoare se vor pune abia în decembrie 1973 în „Declarația comună româno-americană”, semnată de președinții Nicolae Ceaușescu și Richard Nixon cu prilejul vizitei șefului statului român în S.U.A.

³³ G. Fotino, *Inițierea reprezentanței diplomatice a României la Washington*, în *Reprezentanțele diplomatice ale României*, vol. I (1859—1917), București, 1967, p. 371.

³⁴ A.I.C. Despatches from the U.S. Consulate in Galați, Microcopy T. 384, sul 1, scrisoarea din 30 decembrie 1859.

³⁵ A.I.C. Despatches from the U.S. Consulate în Galați, Microcopy T. 384, sul. 1, raport din 1863.

Prin cele 7087 de tone de mărfuri transportate, de pildă, în 1861 pe 19 vase³⁶, America se situa pe locul 9 printre cele 23 de națiuni care făceau comerț pe Dunăre, aflându-se înaintea Țărilor de Jos, Prusiei, Italiei și a altor țări europene, așa cum precizează vice-consulul W. Thomas în 1862³⁷. Următorii 10 ani însă cunosc o scădere bruscă a vaselor nord-americane care au ancorat în porturile noastre, iar uneori nu constatăm nici un vas³⁸. Acest lucru îl menționează și raportul consulului din Galați, Alexander Hepites, din 14 martie 1873, în care spune printre altele că „începînd cu 1869, apoi 1870—1872, nu s-a semnalat la Galați nici un vas american”³⁹. În perioada celor 10 ani (1862—1872) pe apele Dunării au fost înregistrate 48 de nave americane, cu o încărcătură totală de 17 570 de tone mărfuri, cu o medie anuală de 1597 tone sau 4,3 nave anual.

În 1865, consulul american Oscar Malmoros explica această situație în următoarele cuvinte care dă și cauzele acestor reduceri: „Comerțul redus al S.U.A. în cursul ultimilor patru ani se datorează, desigur, într-o oarecare măsură, slăbirii energiei naționale, cauzate de ultimul nostru război”⁴⁰. El exprima, totodată, speranța că „ordinea fiind definitiv restabilită... se poate a se aștepta, pe drept cuvînt, ca o nouă ameliorare să intervină în comerțul cu regiunea din cursul inferior al Dunării”⁴¹.

Este evident deci faptul că războiul civil din S.U.A. (1861—1865) a fost cauza primordială a reducerii comerțului american, nu numai în această zonă, dar și în celelalte părți ale globului.

În ansamblul caracteristicilor raporturilor comerciale româno-americane pînă la 1877 se poate aprecia că analiza atentă, complexă a fiecărui an în parte poate să explice cele arătate mai sus, adăugînd la aceasta situația inerentă fiecărui început. Să adăugăm, fără doar și poate, la acest progres lent, cu dese întreruperi, al relațiilor comerciale româno-americane, și lipsa oricărui export românesc către Statele Unite⁴². În 1860, consulul Henry Romertze constata în legătură cu acestea că rarele vase americane care acostau la Galați în speranța „de a găsi unele mărfuri se loveau aici de foarte mari dificultăți”⁴³.

„A anticipa un comerț american cu Principatele, nu este nicidecum posibil” continua el, referindu-se la redusul volum de import al acestei țări⁴⁴.

Cu tot scepticismul său, Romertze constata că, deși posibilitățile materiale ale marilor proprietari au fost reduse (mai ales în urma reformei agrare din 1864 n.n.), „mașinile agricole și alte tipuri de mașini sînt cerute aici în mod deosebit”⁴⁵.

³⁶ Cifra include și cîteva vase din alte țări ale continentului american, în special argentinien, dar majoritatea erau nord-americane.

³⁷ A.I.C., ibidem, Scrisoarea din 28 noiembrie 1862, adresată secretarului de stat al S.U.A. W. Seward.

³⁸ Ibidem, Despatches from the U.S. Consulate in București, Microcopy T. 285, sulul no. 3.

³⁹ Aceeași situație o întîlnim și în anul 1866 (vezi A.I.C., ibidem. Microcopy T. 285, sulul 1, raportul consulului Louis Czapkay, datat 1 iunie 1867).

⁴⁰ Ibidem, Despatches from the U.S. Consulate in Galați, Microcopy T. 384, sulul 1, raportul din 30 septembrie 1856.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Excepție făcea Transilvania, care era încorporată în Imperiul austro-ungar.

⁴³ A.I.C., ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

Într-un raport din 18 martie 1863, trimis din Galați, Secretarului de stat, de către Frederic Wippermann în legătură cu supușii străini și protecția lor, se făceau și unele considerații generale asupra Principatelor: „În prezent nu există comerț direct cu S.U.A., scria el, dar întrucît țara (România — n.n.) se aseamănă foarte mult cu partea de vest a S.U.A., sînt sigur că s-ar putea, cu puțină încurajare, stimula o cerere largă de mărfuri americane, în special unelte agricole și tot felul de obiecte de fier, ceasuri, mărunțișuri etc.”⁴⁶.

În continuare consulul Wippermann dădea și anumite soluții practice. „Nu este nici o rațiune pentru ca această situație să se mențină... navele care vin aici — recomanda el —, vor putea oricum să facă un transport de cereale pentru un port continental sau britanic și apoi să ajungă chiar în aceleași porturi, avînd pe bord o încărcătură provenită din Statele Unite”⁴⁷.

Soluția sugerată de acest consul era deja folosită cu mult mai înainte⁴⁸. Absența unui import direct de produse din Principate către S.U.A. nu trebuie să surprindă, după părerea noastră, adăugînd la distanța existentă factorul esențial că articolele noastre destinate exportului erau în cea mai mare parte aceleași cu cele oferite pentru export de S.U.A. și prin urmare nevandabile pe piața americană. Constatăm în același timp că inițial multe din produsele transportate de navele americane în Principate proveneau mai degrabă din Anglia, decît din Statele Unite⁴⁹.

Comerțul direct cu produsele americane se dezvoltă așadar pe etape și, putem spune, paralel cu crearea condițiilor necesare pentru punerea în valoare a posibilităților existente. Cu toată această situație, exportul direct de produse americane în Principate a cunoscut unele progrese. Relevăm, de pildă, că în 1861, navele americane descărcau la Galați și Brăila toată încărcătura lor. De altfel consulul american G. I. Langdon reflecta că „mărfurile provenite din S.U.A. pot fi importate cu mult folos” în aceste porturi, „cele mai importante ale Dunării inferioare”⁵⁰.

În 1862, vice-consulul W. Thomas avea o observație similară referitoare la portul Sulina, care prezenta „...o răscruce importantă pentru comerțul american...”, motivînd prin aceasta cererea sa pentru înființarea unui consulat american în această localitate⁵¹.

Atenția acordată de agenții consulari americani posibilității de a plasa în Principate produsele provenite din Statele Unite a crescut progresiv, odată cu trecerea anilor.

În 1865 un studiu al pieței române făcut de consulii americani constata că exportul de pluguri, cositoare și mai ales batoze avea mari perspective cu condiția ca țaranii români să fie inițial instruiți de către producătorii americani, pentru a putea fi utilizate (!)⁵².

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ I. Stanciu, *op. cit.*, p. 607.

⁴⁹ A.I.C. Despatches from the U.S. Consulate in Galați, Microcopy T. 384, sul. 1, scrisoarea lui G. I. Langdon din 15 aprilie 1861, prin care el comunică trimiterea tabelului cu plecarea vaselor americane din porturile Galați și Brăila în anii 1859 și 1861.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem. Raportul din 28 noiembrie 1862 (Raportul conține și anexe cu tarife „procurate de la Comisia Dunăreană”).

⁵² Ibidem, raport din 30 septembrie 1863.

În același an, consulul din Galați, Oscar Malmoros, amintea un fapt nu lipsit de interes, că din volumul total de mașini și de utilaje agricole importate de Principate, pe căile comerciale rutiere, produsele de genul celor provenite din America se ridică la aproximativ 25 000 dolari⁵³, iar din tabelele statistice privind importul portului Galați pe anul 1865 reieșea că produsele americane se ridicau la o valoare de 55 000—60 000 dolari, atunci cînd produsele germane similare totalizau 40 000 și cele de proveniență britanică 130 000⁵⁴.

În 1868 consemnăm pentru prima oară călătoria unui trimis oficial al României în S.U.A. Era vorba de misiunea privitoare la încheierea unor convenții cu casele producătoare de armament din S.U.A. în vederea înzestrării armatei române. Misionarul era Nicolae Dabija⁵⁵, care la 3/15 decembrie raporta la București că s-a semnat o convenție cu casa „Providence Tool Co” și alta cu D. Meedintiano și că și-a terminat misiunea.

După patru ani, cînd nu avem dovezi concrete⁵⁶ despre legăturile economice între România și S.U.A. (este vorba de anii 1869—1873), rapoartele consulilor americani chiar din anul 1873 ne redau date despre reluarea comerțului american cu Principatele⁵⁷.

Din documentele ce le avem la dispoziție în momentul de față rezultă că în 1873 la Galați, „pentru prima oară în acest port...”, este așteptat direct din New York un transport de petrol⁵⁸. Cu acest prilej era înregistrat, probabil, primul caz de import direct de produse petroliere din S.U.A. și faptul merită a fi subliniat pentru că prezența acestui articol pe piața română provenea atît din comerțul direct, cît și din cel indirect din S.U.A. și va fi unul din cele mai importante articole de comerț în anii următori.

Cîțiva ani mai tirziu, primul diplomat american de profesie acreditat în România, Eugene Schuyler, scria că prețul scăzut al petrolului american a contribuit, după 1865, la frînarea avîntului tinerei industrii petroliere din România⁵⁹.

Cauzele care au menținut relațiile comerciale româno-americane la un nivel scăzut sînt, în afara unora menționate mai înainte, și de altă natură. De pildă, într-un raport din 30 septembrie 1865, consulul american la Galați, Oscar Malmoros, arăta: „Eu cred că nu se poate contesta faptul că insuficienta cunoaștere a poporului român și a realității sale economice constituie una dintre principalele

⁵³ Ibidem, raport din 30 septembrie 1865.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Conform *Anuarului oficial al armatei române din 1883*, pe Nicolae Dabija îl găsim sublocotenent la Școala de la Metz în 1860, căpitan în 1865, locotenent-colonel în 1871, colonel în 1877, ministru de „rezbel” în 1879, ministru al agriculturii, comerțului și lucrărilor publice în anii 1881—1882 și în sfîrșit general de brigadă în 1883.

⁵⁶ Sîntem însă convinși că Arhivele Naționale din Washington păstrează anumite mărturii care ar putea completa relațiile de natură economică pe anii aceștia.

⁵⁷ Termenul de „Principate” va fi folosit în rapoartele Consulilor americani pînă la obținerea independenței de stat a României.

⁵⁸ A.I.C. ibidem, Despatches from the U.S. Consulate in București, Microcopy T. 285, sul 3, raportul consulului A. Hepites din 14 martie 1873. La capitolul navigație se indică numărul și tonajul vaselor care au navigat pe Dunăre între 1861—1871. Conchide cu cîteva propuneri privind navigația pe Dunăre, și anume să se mărească numărul vaselor americane care sînt atît de puține și să intre în competiție cu vasele engleze care au un trafic intens.

⁵⁹ Ibidem, Microcopy T. 285, sul 2, raport comercial nr. 10 din 28 octombrie 1880.

explicații, de slabă dezvoltare a raporturilor Statelor Unite ale Americii de nord cu Principatele în domeniul comercial⁶⁰. Una din cauze constă în faptul că taxele percepute de către Comisia europeană a Dunării erau exagerate⁶¹.

În perioada premergătoare anului 1877, guvernele din România în frunte cu principele⁶² așteptau mai mult de la relațiile româno-americane, insistau în toate circumstanțele asupra aspectului politic și mai puțin economic al relațiilor, față de administrațiile nord-americane. Această deosebire de concepții a contribuit de multe ori la crearea unui climat nu prea propice al progresului raporturilor economice între cele două state chiar dacă relațiile existente între ele au fost amicale⁶³. Adăugăm și faptul de loc neglijabil că S.U.A. concepea raporturile sale comerciale cu Principatele pe baza tratatului cu Imperiul otoman încheiat în 1830 și nicidecum pe consultarea în prealabil a Principatelor, cu toate că sensibilitatea guvernului român față de această problemă a fost bine cunoscută. În acest sens ni se oferă un alt exemplu în anul 1874, când în cadrul convorbirilor purtate în vederea încheierii unei convenții comerciale cu Austro-Ungaria, guvernul român a sondat posibilitatea negocierii unui tratat comercial cu S.U.A.⁶⁴, însă guvernul american se va eschiva în dorința de a evita agravarea raporturilor sale cu Imperiul otoman.

După cucerirea independenței de stat a României în urma războiului din 1877—1878, relațiile româno-americane vor înregistra, ca de altfel toate relațiile României cu celelalte state, o nouă fază de dezvoltare. Noul statut internațional al României, progresul său economic, social și politic a făcut din ea un partener comercial capabil de a întreține raporturi mereu mai largi cu toate celelalte state. Dovezile privind interesul crescând manifestat după 1878 de S.U.A. pentru comerțul cu țara noastră sînt din ce în ce mai numeroase. Astfel, un raport consular din 15 februarie 1879 consemnează efectele palpabile ale independenței asupra vieții economice din România, în ansamblul ei, inclusiv asupra comerțului, semnalînd pentru exportatorii americani noi posibilități comerciale oferite în această țară, datorită porturilor din Dobrogea și totodată efortul depus (aici) în vederea ameliorării situației în agricultură⁶⁵.

Se constată în același timp o folosire mai largă a mașinilor agricole importate din Marea Britanie, Franța, Belgia, Austria și Statele Unite⁶⁶. Autorul raportului menționat nu uită să sublinieze că partenerii comerciali români arătau în permanență un interes tot mai mare importurilor din S.U.A. De altfel, reprezentantul României la expoziția mondială economică organizată la Paris în 1878

⁶⁰ Ibidem, Despatches from the U.S. Consulate in Galați.

⁶¹ Ibidem, Raport statistic din 1863. Vezi în acest sens și Eugene Schuyler, *American Diplomacy and the furtherance of Commision — Roumanian Objections*, p. 356.

⁶² Vezi *Cuvintările regelui Carol I*, ediție îngrijită de C. C. Giurescu, vol. I (1866—1886), București, 1939, p. 116—117.

⁶³ A.I.C. Despatches from the U.S. Consulate in București, Microcopy T. 285, sulul 2, memoriul Consulului S.U.A. la București, Benjamin Peixotto din 20 februarie 1871, privind întrevvedereea sa cu Nicolae Callimachi-Catargi, ministrul român al afacerilor străine, în care arăta printre altele „că atribuțiile sale îl împiedică de a exersa și alte funcții decît cele cu caracter comercial sau aproximativ pe cele precizate în tratatul existent între guvernul nostru și Turcia“.

⁶⁴ Ibidem, Scrisoarea lui Peixotto din 26 decembrie 1874.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

atrăgea atenția în special „asupra mașinilor americane de un înalt nivel de fabricație care vor găsi un important dezechilibru în această țară”⁶⁷. Tot din raportul amintit rezultă că guvernul român se arăta totodată gata de a oferi avantaje pentru importul unor cai de rasă din S.U.A., în vederea remedierii pierderilor înregistrate în timpul campaniei militare din 1877—1878⁶⁸.

În același context, al atenției mărite manifestate de S.U.A. pentru dezvoltarea legăturilor economice cu România, se înscrie și declarația făcută în 1879 de către consulul american Timothy Smith cu ocazia prezentării scrisorilor sale de acreditare în România, subliniind că accentul misiunii sale cade „pe relațiunile industriale și comerciale”⁶⁹ dintre cele două țări. În urma dezvoltării tot mai accentuate a raporturilor economice americano-române, în anul 1879 își face apariția pe lângă consulatul S.U.A. la București și o agenție comercială. La 27 februarie 1879, Departamentul de Stat american înștiința Ministerul Afacerilor Străine al României despre numirea unui agent comercial al S.U.A. la București în persoana lui William Paine, rugînd să fie recunoscut „în această funcție oficială”⁷⁰.

Numirea lui Eugene Schuyler la 28 iunie 1880 în calitate de agent diplomatic și consul general al S.U.A. la București marchează stabilirea relațiilor diplomatice permanente între cele două state, fapt ce a contribuit substanțial la dezvoltarea raporturilor economice, comerciale⁷¹. Spre deosebire de alți diplomați americani acreditați la București sau în alte orașe din România, pînă în 1914 lui Eugene Schuyler nu i-a scăpat aproape nimic din vedere în ceea ce privește dezvoltarea comerțului american cu România⁷².

În general datele și informațiile trimise de către el Departamentului de Stat cu privire la economia românească sînt foarte ample și interesante și cuprind aproape toate ramurile economice.

Într-un raport adresat secretarului de stat William Hunter, Eugene Schuyler arată că „...în afară de uneltele și mașinile agricole care au fost foarte bine primite aici (în România — n.n.) din cauza ușurinței lor și a construcției lor bune, în ultimul an a fost de asemenea importată o mașină pentru făcut cărămizi, precum și o întreagă fabrică pentru confecționarea cizmelor militare... Exportatorii americani trebuie să țină seama de obiceiurile țării, dacă doresc să aibă succes”⁷³.

Relevînd stadiul de început al dezvoltării industriei românești, el afirma că: „românul are niște aptitudini sigure pentru industrie”, dînd în sprijinul afirmației sale exemplul Transilvaniei⁷⁴.

Subliniind avîntul primelor stabilimente industriale din România, Schuyler consemna rezultatele remarcabile înregistrate în diferite ramuri ale tinerei industrii

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ G. Fotino, *op. cit.*, p. 375.

⁷⁰ Arhiva M.A.E., dosar 18, litera P nr. 2. Vezi și A.I.C. Despatches from U.S. Consulate in București, Microcopy T. 285, sul 2, scrisoarea din 24 februarie 1879, prin care W. Paine accepta numirea sa în funcția respectivă.

⁷¹ În cartea citată mai sus, *American Diplomacy*, Eugene Schuyler scrie în prefață printre altele: „În timpul șederii mele la București am negociat și semnat trei tratate în România și două în Serbia”.

⁷² I. Stanciu, *op. cit.*, p. 611.

⁷³ A.I.C. Raportul nr. 10 cu privire la comerțul României din 16 noiembrie 1880.

⁷⁴ Ibidem.

din România și examina în detalii comerțul interior și exterior al țării, articolele anilor 1871—1879, sesizând posibilitățile oferite comerțului cu Statele Unite⁷⁵.

Se pare că în afară de posibilitățile comerciale oferite de agricultură rapoartele sale vorbeau de un eventual import de sare din România și mai ales îl interesa dezvoltarea tinerei industrii petroliere românești.

Analizând aceste realități economice, Schuyler era conștient de faptul că „În consecință, nici un obstacol nu pare a frâna comerțul cu România, în afară de cele ce decurg din natura identică a articolelor oferite de către cele două țări pentru export... și ridicarea prețului pentru produsele americane în raport cu prețul articolelor similare din alte țări”⁷⁶. Observația sa s-a dovedit a fi justă. Dar Schuyler va remarca de mai multe ori că metodele folosite de americani în comerțul lor cu România nu aveau prea mare eficiență comparativ cu intensă reclamă făcută pentru produsele lor de către agenții comerciali britanici, germani, francezi, austrieci și belgieni⁷⁷.

Pe baza acestor observații, el arată că șansele produselor americane vor fi minime, atâta timp cât se va întârzia cu angajarea în România a unor agenți comerciali demni de toată încrederea⁷⁸.

Vasta informare de natură economică furnizată de Eugene Schuyler dovedește într-adevăr interesul deosebit, în acest moment, manifestat de S.U.A. în comerțul cu România.

Anul 1880 deschide și capitolul unor convenții comerciale și consulare între România și S.U.A. Astfel, la 6 octombrie 1879, legația S.U.A. de la Viena, prin trimisul extraordinar și ministrul plenipotențiar al Statelor Unite, John Kasson, comunica lui I. Bălăceanu, ministrul României la Viena: „Sînt autorizat să merg la București pentru ca acolo să orînduim termenii unui tratat de prietenie și comerț între S.U.A. și România pe bazele națiunii celei mai favorizate și care să asigure cetățenilor noștri drepturile internaționale obișnuite”⁷⁹.

După cîteva luni de tratative, interval în care guvernul român s-a declarat de acord cu proiectul de tratat doar cu unele mici modificări, în aprilie 1881, Eugene Schuyler și ministrul român al afacerilor străine V. Boerescu semnează la București un „tratată comercial și de navigație între România și Statele Unite”, întemeindu-se pe clauza națiunii celei mai favorizate. Aproape simultan fuseseră duse tratative și semnată la 17 iunie 1881 o convenție consulară între cele două state. Anulînd jurisdicția consulară bazată pe vechile capitulații otomane, ea stabilea noul statut de consulat al S.U.A. în România, favorizînd pe această cale în mod egal dezvoltarea raporturilor comerciale româno-americane. În același an, la 7 octombrie 1881 la București s-a semnat o convenție privitoare la protecția mărcii fabricii, convenție care a fost atașată tratatului comercial.⁸⁰ România și S.U.A. — așa cum citim în articolul preliminar al convenției — „însuflețite de dorința de a asigura o protecțiune deplină și eficace proprietății industriale și comerciale a cetățenilor și supușilor lor respectivi, au hotărît să încheie pentru acest scop un tratat și o convenție consulară și au numit coplenipotențieri

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Arhiva M.A.E., dosar 2, litera A, nr. 2.

⁸⁰ A.I.C. Despatches from the U.S. Consulate in București, Microcopy T. 727, sul 3, scrisoarea din 14 august 1880, care este urmată de o copie a textului convenției.

ai lor: a) România pe D-l Brătianu, președintele Consiliului de Miniștri, ministru al afacerilor străine, b) Statele Unite pe D-l Eugene Schuyler, însărcinat cu afaceri și consul general“.

La 23 februarie 1883 (st. v.) Adunarea deputaților și la 26 februarie același an, senatul țării, au aprobat cu majoritate de voturi „Convențiunea consulară între România și S.U.A.“⁸¹

Se pare însă că tratatul nu a intrat în vigoare, în primul rînd din cauza puternicului curent protecționist existent în România în acei ani — și ne gândim în special la legea protecționistă din 1882 —, iar în al doilea rînd, toate rapoartele ulterioare ale lui Eugene Schuyler pomeneau despre inexistența unor clauze clare care să protejeze pe negustorii americani și referirile sale priveau în primul rînd petrolul.⁸² „Legea protecționistă din 1882, scria Schuyler, afecta direct petrolul importat din S.U.A.“ Cu toate acestea, spunea el, petrolul american continua să pătrundă în România pe un drum abătut, acela oferit de tratatul comercial româno-englez din 5 aprilie 1880.

Statisticile pe care le avem la dispoziție dovedesc că după 1879 relațiile comerciale româno-americane au făcut progrese.

După 1880, două fabrici din București au fost în întregime echipate cu utilaje de proveniență nord-americană. Una dintre ele, care aparținea armatei, producea 250 de perechi de bocanci pe zi, iar cealaltă, o fabrică de brichete, va fi dată în exploatare puțin timp mai târziu.

Conform statisticilor oficiale române ale Ministerului Comerțului, volumul importurilor directe din S.U.A. în anul 1881 se ridica la 57.280 dolari, iar cel al exporturilor la 2.000 dolari.⁸³ Ni se par interesante și datele pe care dr. Al. de Matlecovitz le dă în volumul său apărut în 1891⁸⁴. Conform acestor date asupra întregului comerț al României, S.U.A. se situa în 1881 pe locul al 13-lea, între cei 15 parteneri nominalizați, Austro-Ungaria deținînd primul loc, cu o sumă de 26.992.000 dolari.

În privința structurii se observă că predomină constant importul de articole metalice, produse textile, fibre vegetale, articole de marochinărie, hîrtie, fructe exotice etc.⁸⁵

Merită a fi notat că printre produsele metalice, utilajele și mașinile agricole erau cele mai solicitate și prezentau totodată valorile cele mai ridicate.

Examinînd cifrele anului comercial 1899, socotit ca un an de mijloc, constatăm că din totalul importurilor (146.048 dolari), mașinile și utilajele agricole reprezentau 112.146 dolari, din care numai cositoarele valorau 110.313 dolari. Mai menționăm printre produsele metalice: strunguri, pompe, mașini de scris, tuburi.⁸⁶

⁸¹ Monitorul oficial din 3/16 iunie 1883 publica legea prin care se aproba convenția consulară încheiată la 5/17 iunie 1881 între România și S.U.A., p. 951—953.

⁸² A.I.C., Microcopy T. 727, sul. 3.

⁸³ Ibidem, Microcopy T. 285, sul 3, raport comercial anual din 30 noiembrie 1882.

⁸⁴ Al. de Matlecovitz, *Starea economică a României după raporturile consulilor străini*, Seria VIII a raporturilor economice ale legațiunilor și consulatelor României, București, iulie 1891, p. 80—81.

⁸⁵ Al. de Matlecovitz, *op. cit.*, p. 82—83.

⁸⁶ Department of Commerce, Foreign Commerce and Navigation of the U.S.

Deși exporturile din România s-au mai mărit în cursul acestui interval, cele efectuate spre S.U.A. s-au menținut la nivel destul de scăzut în lipsa unei căi de navigație directe și mai ales datorită faptului că principalele produse românești oferite exportului — cereale, petrol, produse animaliere — nu puteau pătrunde pe piața americană, avînd în vedere că S.U.A. figurau printre marile țări exportatoare de produse de genul acestora. În același timp importurile din S.U.A. au fost limitate sau dirijate de politica protecționistă a guvernului român, în special de politica liberalilor, preocupați în a proteja prin măsuri vamale atente dezvoltarea economiei naționale împotriva presiunii mărite exercitate de mărfurile străine, inclusiv cele din S.U.A.⁸⁷

În cursul ultimului deceniu al secolului al XIX-lea, guvernul american încerca să reia negocierile în vederea încheierii unui tratat comercial cu România, în virtutea căruia exportatorii americani în această țară ar putea să se bucure de condiții egale cu celelalte state.

În 1892, trimisul extraordinar și ministrul plenipotențiar al S.U.A. la București, A. London Snowden, era autorizat de a duce tratative pentru încheierea unui tratat de navigație și comerț, misiune pe care nu a reușit s-o îndeplinească datorită transferului său la Madrid.⁸⁸

Analizînd relațiile economice româno-americane la sfîrșitul secolului al XIX-lea, într-un cadru mai larg, se poate trage concluzia că în privința importului de produse din S.U.A., între țările din sud-estul Europei România era depășită de Turcia și Grecia, dar ea depășea în această privință net Serbia. Referitor la exportul produselor românești pe piața S.U.A., România se situa înaintea Greciei, Turciei și Serbiei.⁸⁹

După 1900, raporturile comerciale între cele două țări cunosc o nouă etapă, datorită atît dezvoltării României în toate domeniile economiei, cît și mai ales consacrării S.U.A. ca o mare putere economică de prim rang, ce făceau ca produsele americane să devină din ce în ce mai cunoscute și competitive.

STELIAN POPESCU

RELATIONS ÉCONOMIQUES ENTRE LA ROUMANIE ET L'U.S.A. JUSQU'EN 1900

(Résumé)

Employant des matériaux moins connus, l'auteur présente dans la première partie une courte incursion historique concernant les premières relations sur l'Amérique de Nord, en insistant surtout sur la période de la deuxième moitié du XIXe siècle.

for the year ending, iunie 30, 1902, p. 743.

⁸⁷ Vezi și I. Stanciu, *op. cit.*, p. 619.

⁸⁸ A.I.C., Ibidem, scrisoarea lui W. Rockhill din 8 iunie 1898.

⁸⁹ Vezi și *Foreign Commerce and Navigation of the U.S. for the year ending, iunie 30, 1902*, II-nd part, Government Printing Office, 1903, p. 745.

On fait mention des premières liaisons commerciales roumaines-américaines, en y poursuivant, d'une manière chronologique, l'évolution de ces liaisons, ayant en vue des comptes-rendus des consuls des États Unis en Roumanie, aussi bien que d'autre sources documentaires. En analysant les relations économiques roumaines-américaines, à la fin du XIXe siècle, dans un contexte plus élargi on peut tirer la conclusion que même sporadiques et sans enregistrer des chiffres maximes, en comparaison avec d'autres pays, elles ont représenté, pour la période dont il s'agit, une réalité évidente, elles ont contribué à une meilleure connaissance réciproque entre la Roumanie et les États Unis. Ces relations s'accroîtront dans les années suivantes.

PLECAREA LUI GUSTAV AUGUSTINI DE LA „TRIBUNA“

Studiile slovace și românești care prezintă în ansamblu sau parțial viața și activitatea ziaristului Gustav Augustini în Transilvania (1893—1900) fac prea puține referiri la motivele plecării acestuia de la „Tribuna“ din Sibiu¹. Pentru a întregi o posibilă monografie a acestui „ambasador slovac“ care și-a adus o contribuție esențială la concretizarea colaborării româno-sârbo-slovace din cadrul monarhiei austro-ungare, sîntem datori să cunoaștem și acest moment din activitatea sa. De aceea, fideli adevărului istoric, am socotit potrivit a pune în circulație cîteva documente inedite (5 la număr) care oglindesc veridic acest episod.

Criza din sînul Partidului Național Român transilvănean izbucnită pe față la sfîrșitul anului 1895 și începutul celui următor s-a repercutat defavorabil și asupra organelor sale de presă. Părăsită de ziariști remarcabili, „Tribuna“ de la Sibiu, prin reducerea abonaților și a subvențiilor din România, se va zbate în greutăți financiare tot mai mari. Partidul fiind slăbit și el și dezbinat în urma crizei, gruparea lui Ioan Rațiu nu mai poate iniția acțiuni politice însemnate, iar colaborarea naționalităților asuprite din monarhie, datorită și altor cauze, este aproape paralizată².

În timpul declanșării crizei amintite, Gustav Augustini, fără a intra în conflict cu gruparea proliberală, a rămas alături de Rațiu, fiind „ultimul mohican“ din vechea gardă tribunistă care mai rezista la Sibiu. Noua orientare, mai moderată, antiliberală și curtenitoare față de opoziția conservatoare, imprimată de Elie Dăianu „Tribunei“ sibiene, nu va fi acceptată mult timp de ziaristul slovac. Conflictul dintre ei, izbucnit ca urmare a ciocnirii ideilor lor, va declanșa de altfel plecarea lui Augustini de la Sibiu³. Sesizînd comportarea lui Dăianu de la „Tri-

¹ A se vedea: V. Netea, *Un slovac ziarist român: Gustav Augustini*, în *Transilvania*, 1944, nr. 6—7, p. 420—429; L. Boia, *Activitatea ziaristului slovac Gustav Augustini în Transilvania (1893—1900)*, în *Studii*, 1970, nr. 5, p. 915—926; M. Krajčovič, *Slovenská politika v strednej Európe. 1890—1901. Spolupráca Slovákov, Rumunov a Srbov* (Politica slovacă în Europa centrală. 1890—1901. Colaborarea slovacilor, românilor și sîrbilor), Bratislava, 1971, p. 247—256 și altele a căror prezentare o face L. Boia în *op. cit.*, p. 915—916.

² L. Botezan, *Contribuții la studiul vieții politice a Transilvaniei din anii 1895—1898*, în *AIIC*, XIII (1970), p. 233—234; L. Boia, *Contribuții privind criza Partidului Național Român și trecerea de la pasivism la activism (1893—1905)*, în *Studii*, 1971, nr. 5, p. 968—973.

³ L. Botezan, N. Cordoș, *Din frămîntările Partidului Național Român transilvănean în anul 1897*, în *AIIC*, XV (1972), p. 301—303; L. Boia, *Activitatea ziaristului slovac Gustav Augustini în Transilvania (1893—1900)*, în *Studii*, 1970, nr. 5, p. 922—923; Idem, *Un prieten slovac al poporului român: Gustav Augustini*, în *Magazin istoric*, 1973, nr. 5, p. 76.

buna“, Rațiu va remarca într-o confesiune că acesta: „e un caracter de fer — naționalist neîntrecut — om de perfectă încredere și în veci mi-ar pare rău ca să se despartă de noi. Are o singură defectă, că nu e ziarist consumat și crede că tot ce dînsul face pe cale ziaristică e mai bine făcut, decît ar fi calea pe care i-o recomandă o fii[nță] mai bătrînă“⁴.

Fire nervoasă, impulsivă și suferind de o boală incurabilă, Augustini a avut la „Tribuna“ inerente asemenea conflicte, la început cu Russu-Șirianu și Bogdan-Duică, aplanate de altfel foarte repede, și apoi cu I. N. Roman⁵. Conflictul cu Elie Dăianu, izbucnit la 18 februarie 1897, reluat apoi la 21 aprilie st. n., s-a produs din cauza că acesta modifica fondul manuscriselor și chiar refuza publicarea unor articole, fără o prealabilă consultare a lui Augustini⁶. Nemulțumit de acest lucru, Gustav Augustini îi va înmîna lui Ioan Rațiu, la 21 mai st. n. 1897, o „scrisoare-memorand“ prin care își manifesta dorința de a pleca din Sibiu. La 4 iunie st. n. 1897, Rațiu îi va comunica verbal că membrii direcțiunii institutului „Tipografia“ nu voiesc să audă de plecarea lui de la „Tribuna“ și că vor soluționa diferendul existent între ei. Rezolvarea simplistă a diferendului, propusă de Rațiu, nu-l mulțumește însă pe Augustini; el va reveni la 27 mai/8 iunie 1897 cu o nouă scrisoare, a cărei conținut reproduce pasaje și din cea de la 21 mai st. n. 1897⁷.

După ce trece în revistă etapele conflictului cu Dăianu, Gustav Augustini se oprește în această nouă scrisoare și asupra altor întîmplări, „neajunsuri, atît sociale cît și privitor la misiunea mea aici... acum însă, cînd am să mă hotărîsc definitiv despre rămînerea ori nerămînerea mea la *Tribuna*“. În finalul scrisorii, venind în întîmpinarea dorinței conducerii institutului „Tipografia“, Augustini declară lui Rațiu că este dispus a rămîne la „Tribuna“, dar numai prin îndeplinirea și garantarea unor condiții minime. Dintre acestea reținem pe cele privitoare la: reprobarea în fața tuturor membrilor redacției a comportării de pînă atunci a lui Dăianu față de Augustini; scoaterea completă „în orice privință“ a lui Augustini de sub dependența lui Dăianu care „nu va dispune în niciun chip de manuscriptul meu“; nimeni din redacția „Tribunei“ să nu-i schimbe sau șteargă ceva din manuscrisele lui Augustini fără consimțămîntul acestuia⁸. Condițiile de mai sus n-au fost acceptate de direcțiunea institutului „Tipografia“ în ședința din 14 iunie 1897 de la Cluj, pe de o parte fiindcă aceasta ar fi însemnat „a introduce desbinarea membrilor din redacțiune și înzestrarea unuia cu drepturi excepționali“, iar pe de altă parte pentru că disciplina de partid „preține o supunere necondiționată față de șeful redacțiunii“⁹.

⁴ *MuzIstTrans*, nr. inv. M. 2749/55.

⁵ L. Boia, *Activitatea ziaristului slovac Gustav Augustini în Transilvania (1893—1900)*, în *Studii*, 1970, nr. 5, p. 924; *Biblioteca Academiei R. S. R.*, mss. Coresp., 54(27, 29, 31)

S CCVII (I. Russu-Șirianu către S. Albini din 31 dec. 1894, 11/23 ian. și 8/20

febr. 1895); *MuzIstTrans*, nr. inv. M. 2697 (I. Rațiu către Gh. Bogdan-Duică din 28 dec. 1895); *Tribuna*, nr. 14 din 19/31 ian. 1896, p. 3; Anexa II.

⁶ Anexele I—II.

⁷ Anexa II.

⁸ Ibidem.

⁹ Anexa III.

Luînd cunoștință la 19 iunie st. n. 1897 de acest „conclus“, Augustini îi prezintă lui Rațiu demisia din postul de colaborator al „Tribunei“ cu începere de la 20 iunie st. n. 1897¹⁰. Ea este primită de Rațiu, ziaristul slovac fiind absolvit de la această dată de „toate agendele ce le avea ca colaborator la Tribuna“ și i s-a acordat conform „conclusului“ direcțiunii institutului „Tipografia“, plata salariului său pe trei luni înainte¹¹. Pentru serviciul făcut de Augustini „spre binele cauzei popoarelor asuprite“, i s-au adus în numele lui Ioan Rațiu mulțumiri scrise, fiind totodată rugat a rămîne în continuare ca și colaborator extern pentru a ține la curent „Tribuna“ cu „mișcarea fraților și amicilor noștri aliați“ sirbi și slovaci¹². Conceptul acestei adrese de mulțumire și apreciere a activității lui Gustav Augustini, conform rezoluției lui Rațiu, va fi redactat chiar de mîna lui Dăianu¹³. Probabil că și anunțul din „Tribuna“ publicat la 13/25 iunie 1897, prin care se vestește plecarea prin demisie la 20 iunie 1897 a aceluia care „a muncit neconținut pentru cauza națională și mai ales pentru cauza alianței popoarelor asuprite din Ungaria“, este scris tot de Elie Dăianu¹⁴. Aceasta dovedește că cu toate repetatele incidente dintre ei, Dăianu nu s-a sfiit să aprecieze realist și obiectiv, așa cum merita, activitatea lui Augustini. De altfel, această apreciere va fi confirmată și la o distanță de cca 30 de ani de la evenimentele respective, cînd în 1926 Elie Dăianu mărturisea că: „unicul colaborator intern harnic era slovacul Augustini, redactor moștenit, care știa toate limbile patriei, dar el urmăria numai politica externă și *chestiunea naționalităților*, al cărei specialist era. Era o figură interesantă, aparte, care ar merita să fie fixată odată bine în *Almanahul presei*“¹⁵.

La 1 iulie 1897 Gustav Augustini va părăsi Sibiul, bolnav și obosit¹⁶, dar nu înainte de a adresa publicului român, la 30 iunie st. n. 1897, următorul *Cuvînt de rămas bun*: „Silit de împrejurări, ce nu depindeau de mine, de a părăsi locul activității mele de pînă acum, adresez, în momentul de a pleca, tuturor prietenilor, cunoscuților și peste tot persoanelor, cari m-au onorat cu simpatiile lor, un cordial și frățesc cuvînt de rămas bun. Miseriile vieții zilnice n-au alterat întru nimic stima și iubirea, ce le am de la început pentru națiunea română; dacă le-am adus aceste două sentimente deja întărite în mine în ziua sosirii mele aci din Țară, prin șederea mea aici, numai s-au potențat și adîncit. Deci și azi, în momentul de a părăsi Sibiul, strig cu inimă: Trăiască poporul român! Trăiască solidaritatea națiunilor asuprite! Trăiască frăția româno-slovacă!“¹⁷. Se încheia cu aceasta prima perioadă — și cea mai rodnică — a activității ziaristului slovac Gustav Augustini în Transilvania.

NICOLAE CORDOȘ

¹⁰ Anexa IV.

¹¹ Ibidem.

¹² Anexele IV—V.

¹³ Anexa V.

¹⁴ *Tribuna*, nr. 129 din 13/25 iunie 1897, p. 3.

¹⁵ E. Dăianu, I. N. *Roman*, în *Almanahul presei române pe 1926*, Cluj, p. 126.

¹⁶ *Arhiva Bibliotecii Mitropolitane Sibiu*, fond V. Mangra, doc. nr. 91 (G. Augustini către I. Russu-Șirianu din 5/17 august 1897).

¹⁷ *Telegraful român*, nr. 67 din 19 iunie/1 iulie 1897, p. 3; *Revista Orăștiei*, nr. 27 din 28 iunie/10 iulie 1897, p. 2.

ANEXE

I

*Proces verbal.*¹⁸

Luat în Sibiu la 19 februarie 1897.

Prezenți subscriși.

Domnul T. V. Pacațian dă următoarele amănunte, asupra celor întâmplate *eri* la redacția „Tribunei“.

Era cam la 9 oare dimineața. Lucram la masa mea. În redacție se mai afla dl Augustini, și dl director dr. Dăianu, care tocmai sosise și era ocupat cu desfacerea scrisorilor sosite prin poștă.

Dl Augustini s-a apropiat de masa dlui director Dăianu și l-a întrebat, că de ce i-a șters unele pasaje din articolul apărut în numărul trecut al „Tribunei“, — ear dl dr. Dăianu i-a răspuns cu cuviință, că pasagele acelea nu erau potrivite, și nu erau bune pentru tipar. La răspunsul acesta dl Augustini și-a pierdut cumpătul bun și s-a desbrăcat întru atîta de buna cuviință încît a început a insulta pe dl dr. Dăianu în modul cel mai grav, și cu astfel de cuvinte grele cari nu se pot reproduce.

Jumătate de oră după aceasta scenă dl Augustini a fost earăși omul cel mai pactic. Sub durata scenei penibile dl dr. Dăianu a observat calmitatea cea mai mare.

Datul de sus:

I. Scurtu

Teodor V. Pacațian

MuzIstTrans, nr. inv. M. 2703.

II

*Prea stimat dle President!*¹⁹

Gîndindu-mă asupra celor ce mi-ați împărtășit în convorbirea noastră de vinerea trecută, 4 iunie n., am onoare a vă expune în următoarele rezultatul resgîndirii mele, pe care mi-am rezervat-o atunci.

Întîiu și întîiu trebuie să vă declar, că din spusele d[umneavoaș]tră am primit impresiunea, că dnii membri ai onor. direcțiunii, la cari v-ați adresat în cauza mea, nu cunosc conținutul scrisorii-Memorand ale mele ce v-am înminat la 21 mai n., o împregiurare asta pe care o regret foarte mult, dacă ar fi adevărată.

Mă bucur mult, ba ași zice că sînt foarte măgulit de cele ce mi-ați spus din conținutul scrisorilor dlor membri ai onor. direcțiunii a „*Tipografiei*“, că adică: „*nu vroesc să audă de plecarea mea d-aici*“, și că și d[umneavoaș]tră mă rugați cu stăruință de a nu părăsi *Tribuna*. Nu știu în ce anume cuvinte și-au exprimat dlor această dorință, dar fie și numai astfel cum le-am auzit de la d[umneavoaș]tră și cum ele sînt reproduse mai sus, totuși fiecare ar concluda din cuvintele acelea, ca eu am să capăt deplină satisfacție pentru cele îndurate, așa cum

¹⁸ Redactat de Teodor V. Păcățian.

¹⁹ Adresată lui Ioan Rațiu.

le-am descris — în liniamente generale — în scrisoarea-Memorand a mea pomenită mai sus.

Recitind această scrisoare — căci textul original al ei îl păstrez, — dar și fără de a o fi recitit, trebuie să vă spun, prea stimat dle President, îndată și fără încungiur, că soluțiunea diferendului existent, sau satisfacțiunea ce'mi ați propus-o în convorbirea mai sus amintită, nici pe departe nu mă mulțamește, nu corespunde gravității plîngerilor înșirate într-însa.

D[umneavoaș]tră adică credeți, să mă mulțameesc numai cu atita: să fiu simplaminte scos de sub poruncile dlui Dăian, fără să capăt satisfacție pentru cele îndurate din partea dsale în modul corect, că adică d[umneavoaș]tră să reprobați purtarea lui față cu mine în prezența tuturor membrilor redacției, cari știu despre toate cele întîmplate, cari au fost de față la ultimul conflict din 21 aprilie n., cînd dl Dăian îmi aruncase de două ori vorba extrem de vătămătoare: „*străin, care n-are ce căuta aici*“; să spuneți în fața tuturor acestor colegi din redacție conținutul scrisorilor dlor membri ai onor. direcțiunii și să pronunțați tot așa, acolo, scoaterea mea de sub poruncile dlui Dăian. De la dsa însuși nu aștept, ba nici nu vroesc vr-o retractare a cuvintelor vătămătoare, nici măcar pentru ochii lumii, pentru aparență, cum am făcut-o eu, *conform cererii dsale*, cu privilegiul aplanării primului conflict din luna februarie a. c., cînd dlui se simția vătămât, făcînd-o eu în fața acelor persoane, care au auzit cuvintele vătămătoare, precum și în fața d[umneavoaș]tră, deși n-ați vrut să asistați la „împăcare“, dar la propunerea mea totuși ați venit. Eu nu m-am genat, nu m-am sfiit a da satisfacție deplină celui ce s-a simțit jignit din parte-mi. De ce nu cer eu acum din partea dsale vr-o satisfacție, am să o retac, dar și-o poate închipui orișicine. Nu vreau să fiu legat de „*noblesse oblige*“.

Deși relațiunile între mine și dl Dăian, în urma celor întîmplate, nu mai pot fi nici odată bune, prietenești, totuși, dacă acceptați, să capăt, cît pentru persoana dlui Dăian, satisfacțiunea în modul arătat mai sus, și cum am cerut-o în convorbirea noastră, totuși, zic, ași fi văzut mai multă potriveală pe deoparte între dorința exprimată de către dnii membri ai onor. direcțiunii și de către d[umneavoaș]tră înși-vă, pe de alta între modul cum ați crezut de cuviință să se aplaneze lucrurile. Aceasta, cum zic, numai întrucît privește pe dl Dăian.

Dar, în scrisoarea-Memorand a mea, prea stimat dle President, am mai pomenit, în cuvinte generale, fără să specific, că „afară de aceste miserii sînt nemulțumit, sînt disgustat și din cauza unor alte întîmplări și împregiurări“... ear către sfîrșit am scris:

„Sînt nemulțumit, sînt disgustat încă de multe alte neajunsuri, atît sociale cît și privitor la misiunea mea aci; sînt desilusionat și — declar sincer — am slăbit întru a mă interesa de multe lucruri; ba ași putea zice, că în unele privințe și în unele părți am încercat numai ingratitudine, astfel încît am pierdut aproape cu desăvîrșire voie bună“. Atunci, în scrisoarea-Memorand n-am vrut, dle President, într-adins să specific aceste „întîmplări“, „împregiurări“, și „multe alte neajunsuri“. Acuma însă, cînd am să mă hotărăsc definitiv despre rămînărea ori nerămînărea mea la *Tribuna*, mă simt totuși îndemnat a vă aduce în memorie unele dintre acele întîmplări, împregiurări și neajunsuri. Să spun numai patru, începînd cu cea mai neînsemnată și sfîrșind cu cea mai importantă.

1.) Știți ce pagubă am încercat cîteva zile înainte de izbucnirea crizei la *Tribuna*, furîndu-mi-se din redacție paltonul nou nouț, astfel încît am fost silit să umblu, timp de două săptămîni, în toiul iernei, în mantaua de vară, aștep-

tind ivirea hainei furate. S-a găsit, da, peste trei săptămîni, paltonul, dar în ce stare deșuchiata! La început mă asigurați, că nu voi suferi pagubă materială, să-mi comandez numai palton nou, lăsându-mi a înțelege, că voi fi despăgubit cel puțin bănește de acest neajuns. Ei bine! de cînd cu această primă asigurare, nu s-a mai pomenit nimic; eu mi-am făcut palton nou, pentru care încă azi sînt dator. Uitarea acestei asigurări a lăsat în mine urme și oricui ași povesti în ce împrejurări s-a petrecut această întîmplare, nu s-ar mira că urme neplăcute au rămas în mine după ea și că n-am fost mulțumit de aplanarea ei.

2.) *Intriga lui Roman și urmările ei*²⁰. Îndată cum am aflat despre ea — deși mi se spuse numai după ce dura deja peste o lună — am vrut să-i pun capăt și încă pe cînd urzitorul intrigei era aci; să descoper mișelia, precum v-am mai spus odată într-o convorbire ce am avut laolaltă, pe la începutul lunii februarie a. c., la preumblare în strada Morilor, la rugarea stăruitoare a unei persoane, pe care o stimez foarte mult, am abstat de la hotărîrea mea. N-ar fi fost oare mai corect, decît a fi pus la index și calumnia să se răspîndească, voluntar ori involuntar, în tot orașul, n-ar fi fost, zic, mai corect, să mă fi fost interpelat și chemat la răspundere domnul care a cerut punerea mea pe index? N-ar fi corăspuns oare mai mult demnității bărbătești de a-mi cere socoteala de pretinsa necuviință a mea? Dar, nu! nu s-a procedat față cu mine în acest mod singur corect, intriga a fost lăsată să-și facă opera, eu să fiu ocolit, timp de un an, de o parte însemnată, prin poziția ei socială, a societății sibiene, numai și numai ca Roman să-și ajungă scopul nedemn: răsbunarea. Și cu toate că intriga s-a dovedit drept calumniare joasă, de vr-o satisfacție, măcar cît de mică, nimeni nu pomeniște nimic!

3.) În urma sbuciumărilor crizei la *Tribuna*, starea mea de sănătate se înrăutățise mult, astfel încît aveam imperativă trebuință de a merge la băi în vara anului trecut, cu atît mai mult, că, după vorba medicului, eram să-mi isprăvesc cura. Ori de cîte ori vorbeam despre lucrul acesta, d[umneavoaș]tră'mi promise-serăți, că de sigur voi merge, în condițiuni ca și în anii trecuți, 1894 și 1895, adică cu un ajutor din partea institutului; se fixase chiar ziua plecării mele, 28 iulie. Mai tîrziu se amînase plecarea mea pe la jumătatea lunii august. Cam două zile înainte de plecarea d[umneavoaș]tră la Borszék, am vorbit încă odată despre concediul meu: 'mi aduc bine aminte, era înaintea fereștilor redacțiunei și d[umneavoaș]tră, asigurîndu-mă, în două rînduri mi-ați spus pe nemțește: „Es muss sein!“ strîngîndu-mi mîna. Ei bine! ce s-a întîmplat? Cînd eram să plec, capăt de la d[umneavoaș]tră din Borszék o telegramă, în care mă rugați, să nu plec. M-am conformat dorinței exprimate. Știu cum s-a întîmplat, că adică v-a scris dl Dăian o scrisoare desperată să nu mă lăsați. Eu am rămas cu boala mea aci; ear cînd v-ați întors de la Borszék, n-ați pomenit nimic despre lucrul și nici pînă azi nu mi-ați pus în vedere concediul spre a-mi căuta de sănătate.

4.) Cînd m-am întors din călătoria mea din luna ianuarie a.c., v-am adus vestea, că slovacii primesc propunerea d[umneavoaș]tră făcută înaintea mea pe la sfîrșitul lunii decembrie a. trecut, ca ei să iee inițiativă în acțiunea naționalităților și ei să convoace comitetul de doisprezece²¹. Spunîndu-vi-o aceasta

²⁰ A se vedea și L. Botezan, *op. cit.*, p. 236.

²¹ Comitetul executiv al Congresului naționalităților din 1895, compus din patru membri de la fiecare naționalitate.

la 29 ianuarie (2 zile după reîntoarcerea mea) mi-ați zis, că vă veți răzgîndi încă. La 6 februarie (n.) mi-ați împărtășit, că totuși de aici va porni inițiativa și convocarea; să scriu deci mîine-zi, 7 februarie, la slovaci și sîrbi, făcîndu-le următoarea propunere: să vină, dacă pot, la Budapesta, în orîșice zi pînă la 22 februarie (n.) deoarece între 23 și sfîrșitul lunei dl Coroian²² trebuie să fie în București din cauza procesului ce are acolo. Dacă nu pot veni pînă la 22 februarie, de la 1 martie apoi orișicînd. Ca amănunt amintesc, că făceam încă calcul, cam în ce timp putem primi răspuns de la ei, dacă scriu mîine-zi, 7 februarie. Am făcut, am scris și primul răspuns a venit la 14 f[ebruarie] de la dl Mudron²³, spunînd că primesc cu multă și mare bucurie, însă numai de la 1 martie încolo. Al doilea răspuns a sosit de la dl Polit²⁴, la 16 fevr., tot în același sens; așteptam încă răspunsul dlui Gavrila.²⁵ Cînd de la acesta n-a sosit nimic pînă la 20 fevr., ne-am mirat și am căutat să ne explicăm cauza; eu îndată atunci am conclud, că dl Gavrila trebuie să fie disgustat de atîta stagnare și tărăganare. Am propus deci să mă duc la el, spre a-l îndupleca. Chibzuind asupra acestui lucru, ne-am înțeles, că-i voi scrie încă odată, ceia ce s-a și întîmplat. Cînd nici pînă la 26 fevr., n-a venit răspuns la a doua scrisoare a noastră, în convorbirea ce-am avut în acea zi eu din nou mi-am exprimat părerea, stăruind din nou să merg la el, spunîndu-vă că nu va costa mult călătoria, deoarece am bilet liber pe drumurile de fer ale statului și deci nu cer mai mult decît diferența între traiul din Sibiu și cel de la călătorie, anume 3 fl. pe zi, ceia ce ar face pe 6 zile, în suma rotundă, 20 florini. V-ați învoit și la 1 ori la 2 martie (n.) eram să pornesc să caut pe dl Gavrila.

Vine ziua plecării (la 1 martie nu ne-am văzut), 2 martie, vă zic că sînt gata și d[umneavoaș]tră mi-ați dat răspuns, că nu pot pleca, fiindcă mi-ar trebui — ați zis — 4 fl. pe zi, ceia ce face 25 fl. pe șese zile, „*ear în casă nu-s bani*“! Am rămas uimit, ba și ceva mai mult, n-am zis nici o vorbă, și de atunci, precum știți, nu mai am amintit nimic despre cauza naționalităților...

După toate aceste multiple experiențe, să nu vă mirați deci, dle President, cînd spun că „*sînt nemulțămîit, sînt disgustat încă de multe alte neajunsuri, atît sociale cît și privitor la misiunea mea aci*“, cînd zic, că „*sînt desilusionat*“... etc. Și desigur, oricare alt om, care ar ști aceste „întîmplări, împregiurări și neajunsuri“, în redacție și afară din redacție, nu s-ar mira de nemulțămirea, disgustarea și desilusionarea mea; nu s-ar mira, că vreau să plec d-aci, că nu mă vroesc să stau la Sibiu.

Ei bine, prea stimate dle President! și în fața acestor stări, acestor încercări triste, d[umneavoaș]tră, împărtășindu-mi dorința pentru mine măgulitoare a dlor membri ai onor. direcțiunii, 'mi faceți, o propunere de aplanare și de satisfacțiune ca cea de mai sus!

Nu, dle President! Nu mă pot mulțami cu așa ceva, dacă are să se îndeplinească dorința dlor Pop de Băsești și dr. Mihali. Știți ce am scris în scrisoarea-Memorand a mea? Eacă: „*regret fiecare minută, în care am conlucrat cu dl Dăian, regret, că am stat atîta timp aci și am suferit procedurile lui*“. Știți că am subliniat cuvintele acestea. Știți vă rog, dle President, adevăratul lor înțeles?

²² Iuliu Coroianu.

²³ Slovacul Paul Mudroň.

²⁴ Sîrbul Mihail Polit-Desančić.

²⁵ Emil Gavrilla, redactor șef la ziarul „Zastava“ din Novi Sad.

Deși dar cuvintele acestea m-ar lega să *nu mai conlucrez nici-o minută cu dl Dăian*, să plec d-aci, să părăsesc *Tribuna* ca lucru de sine înțeles, fără să mai transig, totuși, pentru ca să nu se zică, că sînt dirj, neaccesibil, neîmpăcaver; pentru ca să merg spre întîmpinare[a] dorinței onor. direcțiuni, — sînt dispus a rămînea aci sub următoarele minimum-condițiuni:

1.) D[umnevoas]tră veți reprobă purtarea de pînă acum a dlui Dăian față cu mine și veți împărtăși conținutul scrisorilor dlor membri ai onor. direcțiuni în prezența tuturor membrilor redacțiunei, inclusive, se înțelege, pe dl Dăian; veți ordona, că eu sînt scos absolut de sub dependența dsale în orice privință.

Observație. Deoarece conflictele între mine și dsa s-au produs din cauza mai ales, că dl Dăian 'și permitea a-mi schimba fondul manuscriptelor mele, sau chiar a nu publica lucrurile mele, de acum nainte, în sensul șirurilor precedente, dsa nu va dispune în nici-un chip de manuscriptul meu. Greșelile limbistice dar numai acestea, le va îndrepta de regulă dl Păcățan, ear în lipsa lui oricare alt membru al redacției, afară de dl Dăian. Cît pentru fondul manuscriptului, *nici un membru al redacției* nu-l va putea schimba, sau șterge ceva din manuscriptul meu *fără consimțirea mea*.

2.) Eu plec în concediu la 1 iulie stil nou, în condițiuni ca și în anii 1894/5, adică acordîndu-mi-se un ajutor de 100 florini, pe lingă plata mea.

La început vroiam să pun terminul îndeplinirii acestor condițiuni, respective garantării despre împlinirea condiției celei a două pînă la 15 iunie n., deoarece însă aflu azi, că plecați în călătorie pe zece zile, voi aștepta pînă la 25 curente, ziuă în care trebuie să petrec acasă pe nepotul meu. Dacă pînă la 25 iunie n. nu voi avea siguranța despre împlinirea acestor condițiuni, 'mi voi presenta demisiunea cu termen de o lună.

Primiți, vă rog, prea stimate dle President, expresiunea distinsei mele stime și considerațiuni

Sibiu 27 mai/8 iunie 1897

G. Augustini

MuzIstTrans, nr. inv. M. 2709.

III

*Proces verbal*²⁶

susceput în Cluj la 14 iunie 1897 în ședința direcțiunei institutului Tipografia din Sibiu.

Prezenți: Dr. Ioan Rațiu ca președinte, Dionisiu Vaida, Rubin Patiția, Iuliu Coroian membrii în direcțiune, dr. Teodor Mihali președintele comisiunei de revizuire.

I. Obiectele ședinței:

Președintele direcțiunei dr. Ioan Rațiu arată neajunsele obvenite din neînțelegerile ivite între prim redactorele a Tribunei dr. Dăian și colaboratorele G. Augustini.

Se dă citire epistolei adresată președintelui din partea colaboratorului G. Augustini dto 8 iunie a. c. din care se vede, că numitul colaboratore pune atari

²⁶ Redactat de Rubin Patiția.

condițiuni pentru rămânerea sa la redacțiune, cari pretind o amănunțită apreciere și desbatere din partea direcțiunei.²⁷

Epistola sus citată se alătură sub ./ în original la acest proces verbal și la invitare[a] președintelui direcțiunea luînd-o la desbatere aduce în unanimitate u[r]mătorul

— Concluz: Considerînd, că în conducerea jurnalistică în genere și în special a unui jurnal eminaminte politicu precum este jurnalul „Tribuna“ prima condițiune prin care se poate posibilita o conduită apreciată și primită în program al partidului — este disciplina, care involvă în sine și pretinde o supunere necondiționată față de șeful redacțiunei] în ce[ea] ce privește conducerea spirituală a jurnalului; considerînd că pretensiunile colaboratorului Augustini sunt de natura pre lângă abandonarea condițiunilor arătate mai sus, de a introduce desbinarea membrilor din redacțiune și înzestrarea unuia cu drepturi excepționali chiar și preste cercul de activitate a directorului, din care pozițiune absolută de responsabilitate ziarul și adevărat reetarea [redactarea] lui în ce[ea] ce privește resortul său prea ușor ar putea fi condus pe alte căi și scopuri decît cari s-a intenționat chiar prin susținerea și edarea jurnalului; considerînd că aceste condițiuni sunt contrare de altfelu tuturor condițiunilor, cari le reclamă bunaînțelegere între membrii redacțiunei.

Deși direcțiunea nu poate aproba între membrii redacțiunei unul față de altul observări de natură vătămătoare prin care ar putea atinge susceptibilități și prîn urmare neci numire „de străin“ folosită față de Augustini, căruia după conlucrarea lui în interesul cauzei și a redigerei [redactării] Tribunei nu i se potrivesc, totuși din motivele de mai sus, Directoratul nu este în poziția de a satisface acestor pretensiuni.

Decide ca acest conclus în estras să fie comunicat cu G. Augustini.

În ce[ea] ce privește ținuta direcțiunei față de colaboratoru Augustini cu privire la cererea pentru un ajutoriu și eventual a celor ce ar fi de făcut pre casul abdicării sale direcțiunea concrede dl dr. Ioan Rațiu, ca în cazul dacă Augustini după primirea conclusului de mai sus ar abdice de la [h]otărîrea sa de a se retrage din redacțiune și ar fi aplicat a se supune conform regulamentului disciplinei să-i aplacideze una sumă de o sută floreni pentru căutare[a] să-nățății.

Ear în casu, dacă conform conținutului epistolei sale și-ar da abdicarea și cu acea ocasiune ar cere să-i dea salariu pre 3 luni maximum.

Totodată se decide ca prima parte a acestui conclus comunicîndu-i-se lui G. Augustini să fiă indicat ași da respunsul în 8 zile de la primirea lui.

II. Președintele arată necesitatea compunerii unui regulament internu pentru conduita și ținuta membrilor din redacțiune, precum și formarea unei comisiuni de supraveghere preste modul redactării foilor și controlarea colaboratorilor la lucrarea în redacțiune și pentru aplanarea neînțelegerilor între ei.

— *Decisu:* Se primește și în comisiune se alege: dr. Teodor Mihali, Dionisiu Vaida și Rubin Patiția și se votează în mod provisoru regulamentul aci achisu [alăturat] sub 2./ la acest protocol.

²⁷ Vezi Anexa II.

Acest regulament se împărtășește cu membrii sus-numiților membrii din comisiunea supraveghetoare și cu membrii din redacțiune spre acomodare.²⁸

Cu aceasta acest proces verbal după cetire și aprobare s-a subscrisu.

d.u.s.

Dr Rațiu

Rubin Pația
și ca notariu

MuzIstTrans, nr. inv. M. 2581.

IV

*Prea Stimate dle President!*²⁹

Adeverindu-vă primirea, azi, a „Conclusului“, respective a „Extrasului din procesul verbal susceput în Cluj la 14 iunie 1897 în ședința direcțiunii institutului Tipografia din Sibiu“,³⁰ conclus, prin care onor. direcțiune a „Tipografiei“ refuză a îndeplini condițiunile rămîinerii mele la Tribuna, cum le-am formulat în scrisoarea mea către d[umneavoaș]tră din 8 iunie n., am onoare a vă ruga să mă considerați de demisionat din postul meu de colaborator al *Tribunei*, cu începere de mîine, 20 iunie st. n., cu termin de abdicere de o lună.

Primiți, vă rog prea stimate dle President, expresiunea deosebitei mele stime și considerațiuni.

G. Augustini

[Pe verso:]

pr. 19/6 [1]897³¹

Dimisiunea se ia spre știință, cu ziua de 20/6 [1]897 [și] se absolvă de toate agendele ce le avea ca colaborator la Tribuna și cu considerare la starea sănătăței și a multelor servicii prestate ca redactore, conformu cu decisiunea direcțiunei i se aplacdează plata pe 3 luni.³²

Pentru serviciile prestate i se aduce în numele meu mulțumită și e rugat să ne fie și pe viitoriu colaborator externu cu deosebire să ne țină în curent cu mișcarea fraților și amicilor noștri aliați, pentru care serviciu direcțiunea la timpul său îi va da o remunerațiune potrivită.

MuzIstTrans, nr. inv. M. 2710.

V

*Stimate domnule!*³³

Iau la cunoștință scrisoarea dtale de datul 19 l. c. prin care-mi anunți demisiunea dtale din postul de colaborator al „Tribunei“, și-ți primesc demisiu-

²⁸ A se vedea „Regulamentul intern al institutului *Tipografia* societate pe acții și al redacțiunii ziarelor edate de acest institut“ (*MuzIstTrans*, nr. inv. M. 2582).

²⁹ Adresată lui Ioan Rațiu.

³⁰ Documentul se află la *Literárny archiv Matice slovenskej Martin* din R. S. Cehoslovacia (vezi M. Krajčovič, *op. cit.*, p. 255 și L. Botezan, N. Cordoș, *op. cit.*, p. 306).

³¹ Rezoluția autografă a lui Ioan Rațiu asupra demisiei lui Gustav Augustini.

³² Suma a și fost achitată la 21 iunie 1897 (*MuzIstTrans*, nr. inv. M. 2712).

³³ Concept de adresă destinat lui Augustini și redactat de Elie Dăianu în numele lui Ioan Rațiu.

nea. Totodată viu să-ți aduc la cunoștință, că în considerarea, că acum este chiar timpul potrivit pentru căutarea sănătății, de care după o muncă neîntre-ruptă de atita vreme ai desigur lipsă, și după ce în anul trecut ai trebuit să între-lași această căutare, eu te absolv, cu ziua de astăzi deja, de toate îndatoririle și agendele, ce le-ai avea, ca colaborator și te dispensez de acum de orice lucrare. De altă parte cu plăcere îți anunț, că în considerarea multelor servicii ce de un îndelungat timp le-ai prestat „Tribunei“ și cauzei naționale, conform decisiu-nei direcțiunei noastre, ți se aplacidează salariul pe trei luni, începînd cu ziua de azi, 20 iunie n.

Cu o cale îmi împlinesc o plăcută datorință, st. domnule, ca personal să-ți exprim mulțămitele mele pentru serviciile prestate, și-mi place a crede că eșînd din redacțiunea ziarului nostru nu vei eși din sfera intereselor, pe care noi toți le-am servit împreună.

Eu te rog chiar, ca și pe viitor să fii colaboratorul nostru estern, cu deose-bire spre a ne ținea în curent, prin „Tribuna“ cu mișcarea fraților și amicilor noștri aliați, și a ne comunica ceea ce e de interes pentru români, din presa slavică. Pentru acest serviciu direcțiunea noastră la timpul său îți va satori o remunerațiune potrivită, după cum ne vom putea înțelege.

Dorindu-ți de la Dzeu sănătate și viață îndelungată spre binele cauzei po-poarelor asuprite, căreia ai servit și pînă acum, te rog să primești asigurarea stimei, ce-ți păstrez.

Sibiu, 20 iunie n. 1897

președinte

MuzIstTrans, nr. inv. M. 2711.

GUSTAV AUGUSTINIS ABGANG VON DER „TRIBUNA“

(Zusammenfassung)

Die slowakischen und rumänischen Untersuchungen, die das Leben und die Tätigkeit des Journalisten Gustav Augustini in Siebenbürgen (1893—1900) zum Gegenstand haben, geben wenig Aufschluß über die Gründe seines Abganges von der „Tribuna“ in Sibiu. Als Material für eine künftige Monographie über diesen „slowakischen Botschafter“, der einen maßgeblichen Beitrag für die rumänisch-serbisch-slowakische Zusammenarbeit in der österreichisch-ungarischen Monarchie leistete, legt der Verfasser fünf unveröffentlichte Dokumente vor, die über den Grund des Abganges Aufschluss geben.

DESPĂRȚĂMÎNTUL CLUJ AL „ASTREI“ (1870—1914)

În bogata și variata activitate desfășurată pe tărîm cultural de „Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român“ se constată, începînd cu deceniul al VIII-lea al secolului al XIX-lea, lărgirea cadrului acțiunilor ei prin atenția tot mai mare acordată activității în sînul maselor populare. Pe această linie se înscrie și crearea după adunarea generală de la Șomcuta Mare¹ a unui sistem organizatoric constînd din despărțăminte și agenturi, organisme de a căror menire era de a stabili legătura nemijlocită cu masele largi.

Anul următor, 1870, avea să marcheze un eveniment important în viața culturală clujeană și anume înființarea despărțămîntului Cluj al „Astrei“, al 10-lea din cele 22 propuse. De altfel, încă de la înființarea sa (1861) Asociațiunea a fost sprijinită de către intelectualitatea română din Cluj și doi ani mai tîrziu în actele „Astrei“ figurau 16 membri². Clujenii erau reprezentați chiar în Comitetul Central al Asociațiunii, printre ei fiind și Iacob Bologa. Numărul membrilor Asociațiunii va crește însă simțitor odată cu înființarea despărțămîntului.

Convocarea celei de a șaptea adunări generale a „Astrei“ la Cluj³ a prilejuit pentru românii din oraș și din împrejurimi o mare sărbătoare, toți conjugîndu-și eforturile pentru asigurarea celor mai bune condiții în vederea desfășurării lucrărilor adunării. Se pare că nu întîmplător a fost ales Clujul drept loc de întrunire a reprezentanților membrilor „Astrei“: aici se votase în 1865 de către dietă unirea Transilvaniei cu Ungaria împotriva voinței poporului român și în anul adunării generale, 1867, compromisul austro-ungar era realizat. Convocarea adunării generale semnifica de fapt un protest împotriva instaurării dualismului și reprezentanții nou înființatei Asociații literare din București — mai tîrziu Academia Română — salută cu entuziasm pe cei peste 1200 participanți la adunare⁴. Tinerii studenți și elevi au dat cu această ocazie un reușit spectacol⁵. Prin felul cum a fost pregătită de localnici și mai ales datorită hotărîrilor adoptate, adunării îi revine un loc de seamă în istoria Asociațiunii și în mișcarea cultural-națională a românilor transilvăneni.

Ca urmare a hotărîrilor luate de adunarea de la Șomcuta Mare la 1/13 iunie 1870, se convocă la Cluj de către Iosif Pop (asesor) o conferință a „inteligenței clujene“

¹ Actele adunării generale ținute la Șomcuta Mare, august 1869, în *Transilvania* (1869), nr. 18, 15 sept., p. 214—215; nr. 20, 15 oct., p. 238, nr. 22, 15 nov., p. 266.

² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 79—80, 3 sept. 1863, p. 310.

³ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 60, 14 iul./2 aug. 1867, p. 390.

⁴ *Analele Societății Academice*, tom. I, 1867—69, București, 1869, p. 32.

⁵ *Gazeta Transilvaniei* (1867), nr. 65, 19/31 aug., p. 256, nr. 74., 20 sept./2 oct., p. 294; Colecția de manuscrise a Bibliotecii Centrale Universitare Cluj-Napoca (în continuare BCU), Fond Fr. Hossu-Longin, mss. nr. 4643 „Amintiri“, caiet. VI, p. 7. În această colecție s-au păstrat și o serie de acte, procese verbale și rapoarte de activitate ale despărțămîntului Cluj.

cu scopul de a pune bazele despărțământului⁶. Cu această ocazie a fost ales un comitet cercual provizoriu, însărcinat cu conducerea interimară a despărțământului. La 11 iulie adunarea constituantă a despărțământului Cluj, întrunită în localul Casinei române a ales comitetul definitiv, director al despărțământului fiind numit George Domșia, iar secretar Iosif Pop⁷.

Lucrările primei adunări generale a despărțământului au avut loc în 5—6 nov. 1870⁸ în comuna Morlaca (lîngă Huedin). Ele au fost deschise de directorul despărțământului, care a vorbit participanților despre scopul urmărit de Asociațiune. Fiind încă proaspete în conștiința fiecărui participant evenimentele politice, ce avuseseră loc în ultimii ani — instaurarea dualismului cu urmările lui — în cuvîntarea sa, G. Domșia a ținut să precizeze poziția conducerii despărțământului și principalele direcții ale viitoarei activități: pasivitate pe tărîm politic în semn de protest, și o vie activitate culturală.

Subliniind importanța luptei culturale ca formă a luptei pentru emanciparea națională și politică, vorbitorul arată că „scopul progresului fiecărui român a fost totdeauna și este și astăzi de a putea trăi în patria sa ca națiune îndreptățită și după ce scopul acesta nici prin diplome, nici prin patente, nici prin legi... nu l-au ajuns — nu vād altă cale spre ajungerea scopului menționat decît cultura poporului universală, adecă cultura poporului morală, literară și națională”⁹.

Lucrările primei adunări generale reprezintă de fapt începuturile organizării activității despărțământului. Ca întindere, despărțământul Cluj cuprindea inițial, întreg comitatul Cojocnei, iar în anii următori s-a încercat reorganizarea lui prin crearea unor despărțăminte noi, cu scopul realizării unei activități mai eficiente¹⁰. În urma arondării generale inițiate de Asociațiune în anul 1890, despărțământul va cuprinde comunele din jurul Clujului, Gilăului, și Huedinului¹¹. Noile restructurări din anul 1899 nu au afectat despărțământul Cluj, care avea 2 orașe și 3 cercuri electiv comitatense cu 75 comune, adică peste 70 000 locuitori¹². În anii următori se desprind Huedin și Mociu alcătuiind despărțăminte separate. Pînă în 1918, întinderea despărțământului va rămîne în mare aceeași, neînsemnatele modificări vizînd doar unele comune periferice.

Întreg despărțământul era împărțit în mai multe agenturi comunale, conducerea tinzînd spre crearea în fiecare comună a cite unei agenturi. În acest scop încă din primii ani s-a făcut apel la învățătorii și preoții satelor pentru a susține înființarea agenturilor, acțiune la care aceștia au răspuns cu multă însuflețire¹³. După aprobarea noilor statute (1897) și mai ales după apariția regulamentului de ordine interioară, numărul agenturilor crește¹⁴, ajungînd la 24 în 1911, iar în 1914 sînt consemnate 25¹⁵.

⁶ *Telegraful Român*, nr. 11, 1 iun. 1870, p. 135.

⁷ *Idem*, nr. 48, 18/30 iun. 1870, p. 190.

⁸ *Transilvania*, nr. 7, 1 apr. 1871, p. 85.

⁹ *Idem*, nr. 22, 15 nov. 1870.

¹⁰ *Idem*, nr. 3, 1 febr. 1872, p. 34, 35; nr. 29, 15 dec. 1876, p. 282.

¹¹ *Transilvania*, nr. 9, 15 sept. 1890, p. 329; B.C.U., mss. sertar 292/1, nr. 11, 1897.

¹² B.C.U., mss., sertar 293/2, nr. 2, 1905.

¹³ *Transilvania*, nr. 7, 1 apr. 1871, p. 86.

¹⁴ Arhivele Statului Sibiu, Fondul Astra (în continuare Arh. Astra), cutia 107 nr. 78/1897; B.C.U.; mss. sertar 292/1, nr. 14, 1897.

¹⁵ *Transilvania*, nr. 7—12, 1 dec. 1915, p. 143.

În fruntea despărțămîntului se afla comitetul central format din 6—7 membri, condus de un director¹⁶. La început, comitetul se alegea în fiecare an, iar din 1896, la 3 ani¹⁷. Problemele organizatorice erau dezbătute în ședințele restrînse ale comitetului și odată pe an sau la 3 ani, plenar, în adunările generale. Acestea din urmă se țineau de obicei în comunele despărțămîntului ce se evidențiaseră prin activitatea lor și constituiau o adevărată sărbătoare națională pentru participanți. Pe linie organizatorică conducerea despărțămîntului a depus eforturi continue atît pentru înființarea agenturilor, cît și pentru a spori numărul membrilor despărțămîntului. De la 16 membri ai „Astrei“ în 1863, numărul lor a crescut continuu ajungînd în 1894 la 53¹⁸. O perioadă de stagnare și lincezeală a activității despărțămîntului în ultimii ani ai sec. al XIX-lea s-a reflectat și în scăderea numărului membrilor ajuns în 1898 la 37¹⁹. Reorganizarea și reactivarea despărțămîntului începută în anul 1901 și susținută mai ales din 1904 înainte a dus din nou la creșterea numărului membrilor, acesta fiind de 71 în 1902²⁰ și crescînd an de an²¹. Membrii „Astrei“ puteau fi fondatori, pe viață, ordinari și ajutători, plătind fiecare o taxă stabilită prin statut. Dintre membrii mai de seamă ai despărțămîntului menționăm pe Ladislau Vaida, Grigore Chiffa, Victor Pipoșiu, Vasile Podoabă, Iuliu Coroianu, Aurel Isac, George Ilea, Elie Dăianu, Victor Poruțiu, Cassiu Maniu, Alex. Vaida, iar dintre directori pe Grigore Silași care a stat în fruntea despărțămîntului timp de 20 ani, și Amos Frîncu.

Fondul principal bănesc al despărțămîntului îl constituiau taxele plătite de membri. Din ele o parte revenea despărțămîntului, cealaltă conducerii Asociațiunii. În decursul anilor s-au făcut eforturi și s-au inițiat o serie de acțiuni menite să contribuie la mărirea fondurilor: colecte organizate în comunele despărțămîntului²², donații ale particularilor, venituri provenite în urma unor spectacole sau petreceri etc. Dintre donațiile particulare amintim în primul rînd pe cele care au constituit apoi adevărate fundații cu un scop bine precizat: fundația Tamașian (5272 fl.), cu scopul ajutării studenților, fundația pentru ridicarea monumentului lui Simion Ramonțiai (533 fl.), fondul pentru ridicarea școlii românești din Mociu (120 fl.)²³ și fondul fostei societăți studențești „Iulia“ (2000 fl.)²⁴, și care, con-

¹⁶ În fruntea despărțămîntului Cluj au fost următorii directori: George Domșia (1870—1874); Grigore Silași (2 dec. 1874—1896) [*Transilvania*, nr. 2, 15 ian. 1874, p. 22; nr. 10, 15 oct. 1890, p. 416]; Vasile Podoabă (23 aug. 1896 — dec. 1898) [B.C.U., mss. sertar 292/1, nr. 1, 1896; Arh. Astra, Procese Verbale, reg. 67, nr. 480/1896; reg. 68, nr. 120/1897, coala III]; Vasiliu Indre (dec. 1898 — 10 ian. 1901) [B.C.U., mss. sertar 292/2, nr. 4, 1900]; George Ilea (ian. 1901.—oct. 1904) [Idem, nr. 1, 2/1901]; Amos Frîncu (oct. 1904—18 apr. 1907 [B.C.U., mss. sertar 293/1, nr. 4, 1904]; Teodor Ceortea (1907—1908) [*Călimădarul din Cluj pe anul 1908*, p. 3]; Eugen Pop Păcurariu (7 iul. 1908—1910) [*Răvașul*, nr. 11—12 iun. 1908, p. 379—380]; Victor Poruțiu (1910—17 iul. 1911) [*Transilvania*, nr. 4, jubiliar, iul.—aug. 1911, p. 565]; Basiliu Bașiotă (17 iul. 1911—1913) [*Transilvania*, nr. cit., p. 566].

¹⁷ BCU, mss. sertar 292/1, nr. 1, 1896.

¹⁸ *Transilvania*, nr. 2, 15 febr. 1895, p. 2.

¹⁹ BCU, mss. sertar 292/1, nr. 4, 1898. În dările de seamă nu figurează de obicei nr. total al membrilor, ci numărul membrilor ordinari.

²⁰ BCU, mss. sertar 292/2, nr. 16, 19, 1902.

²¹ Datele pentru 1904 lipsesc, dar cum funcționau 25 agenturi și fiecare avea cel puțin 5 membri, nr. total al membrilor despărțămîntului trebuie să fi fost minim 125.

²² *Transilvania*, nr. 23—24, 1/15 dec. 1882, p. 194.

²³ *Idem*, nr. 5—6, 1—15 mart. 1884, p. 47, 217; BCU, mss. sertar 292/1, 1894.

²⁴ BCU, mss. sertar 292/1, nr. 11, 24, 1898.

form prevederilor statutelor²⁵ neputînd fi administrate direct de despărțămînt s-au predat „Reuniunii pentru înființarea unei școli române de fete din Cluj” (Tamașian și Ramonțiai), iar celelalte casinei²⁶. De la 1 ianuarie 1899 despărțămîntului i s-a dat dreptul de a-și păstra 20% din sumele încasate, exluizînd datoriile cu mențiune specială și taxele membrilor fondatori și pe viață²⁷. După 1900, un real sprijin financiar i-a fost acordat despărțămîntului de banca Economul din Cluj, care a încurajat și inițiat o serie de acțiuni culturale, acordînd ajutoare nu numai din fondul ei ci și din cele administrate de ea²⁸.

În activitatea desfășurată de despărțămîntul clujean au fost perioade de înflorire și perioade de stagnare sau chiar de regres. Între cele din urmă amintim anii 1887—1890 cînd activitatea lui s-a redus doar la realegerea comitetului și la cîteva acțiuni de mică importanță, anii 1891—94 cînd despărțămîntul este menționat în actele C.C. al Asociațiunii ca fiind inactiv²⁹. În anul 1895 despărțămîntului, împreună cu altele, li se interzice activitatea, pe un timp, de către Ministerul de Interne³⁰. În anii de la sfîrșitul secolului comitetele alese încearcă să reactiveze despărțămîntul rezolvînd o serie de probleme administrative, însă neînțelegerile ivite între frunțașii clujeni influențează și viața culturală, activitatea lui diminuîndu-se și fiind unilaterală³¹.

Referindu-ne la activitatea culturală a despărțămîntului Cluj se pot delimita două perioade distincte, deosebite din punctul de vedere al organizării acțiunilor culturale și ale realizărilor: prima, de la înființare pînă la 1904 și a doua, de la 1904 înainte.

În cadrul planului cultural general inițiat de conducerea centrală a Asociațiunii, despărțămîntul Cluj pe lîngă sprijinirea acțiunilor acesteia a avut și inițiativa altora. Așa de pildă, la 1871, cînd se pregătea înființarea Universității din Cluj, adunarea generală a despărțămîntului (Milașul Mare — Reghin, 8—9 oct.), la propunerea lui Petre Nemeșiu, a hotărît să insiste pe lîngă conducerea Asociațiunii pentru ca aceasta să ceară înființarea unei catedre românești în cadrul universității³². În adresa Comitetului Asociațiunii către Ministerul de Interne și Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, concepută la inițiativa adunării generale a despărțămîntului se face o expunere de motive bine argumentată arătînd că de înființarea Universității beneficiază toți „fără deosebire de naționalitate, prin urmare și fiii poporului român”. De aceea se consideră necesar ca la înființarea și organizarea ei “ să se ia în dreapta și cuvenita considerațiune și interesele de cultură ale popoarelor din patrie și în special a poporului român carele face majoritatea locuitorilor din Transilvania... și să se ridice catedre paritetice pen-

²⁵ Arh. Astra, P.V. reg. 68, nr. 694/1897.

²⁶ *Transilvania*, nr. 11—12, 1—15 iun. 1885, p. 94; BCU, mss. sertar 292/1, nr. 2, 1897.

²⁷ BCU, mss. sertar 292/1, nr. 27, 1898.

²⁸ Idem, mss. sertar 293/2, 1905; *Transilvania*, nr. 3, mai—iun. 1905, p. 55—56; *Răvașul*, nr. 32—33, 31 aug. 1907, p. 596.

²⁹ *Transilvania*, nr. 9, 15 sept. 1892, p. 311; nr. 10, 16 oct., 1893, p. 361.

³⁰ În 3 oct. 1895 Ministerul de Interne a interzis activitatea mai multor asociații culturale. Pretextul interzicerii activității unor despărțăminte a fost acela că nu aveau fiecare statute separate (vezi Arh. Astra, P.V. reg. 66, nr. 515, 1895 și E. Glodariu, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 278).

³¹ Arh. Astra, cutia 107, nr. 78, 1897; BCU, mss. sertar 292/1, nr. 17, 21, 1898.

³² *Telegraful Român*, nr. 83, 17/29 oct. 1871, p. 331—332.

tru propunerea studiilor și în limba română, ceea ce cu atât ar fi mai de lipsă, cu cât, prin aceea s-ar satisface unei cereri și dorinți atât de juste, cât și de fierbinte a românilor, cari încă constituie un factor considerabil în organismul statului³³.

Catedra a luat într-adevăr ființă odată cu deschiderea cursurilor în toamna anului 1872, fiind condusă de binecunoscutul profesor de limba și literatură română, animator și conducător al mișcării cultural-naționale a românilor din Cluj, Grigore Silași.

O altă acțiune asemănătoare este cea dusă de Asociațiune direct și indirect prin despărțăminte, de sprijinire a proiectului de înființare a unei Academii române de drepturi, inițiind în acest sens în vara anului 1871 o colectă în cadrul despărțămîntului³⁴.

Conducerea despărțămîntului, urmînd linia trasată de Comitetul Central al Asociațiunii care sublinia rolul important al cărții în ridicarea culturală a membrilor „Astrei“, a căutat să inițieze înființarea de biblioteci populare în comunele aparținătoare lui. Problema înființării de biblioteci se pune în discuție încă în adunarea generală din 26 octombrie 1875³⁵, dar măsuri concrete nu s-au luat. Necesitatea creării unei biblioteci a despărțămîntului nu se simțea cît timp sediul lui se afla la Casina română unde exista o bibliotecă bine înzestrată. În schimb, se cerea tot mai mult înființarea unor biblioteci în comunele despărțămîntului, ședința comitetului cercual din 1899 constatînd că lipsa bibliotecilor a avut urmări negative din punct de vedere cultural și moral³⁶.

În parte lipsa bibliotecilor populare pînă la 1900 a fost suplinită prin șezători literare, prelegeri pe diferite teme (economie, istorie, morală, literatură³⁷) și prin distribuire de cărți apărute mai ales în Biblioteca Populară a Asociațiunii³⁸. Abia după 1900 găsim consemnată existența unei biblioteci stabile la Cluj³⁹, în 1905 a șase biblioteci ambulante (fiecare cu peste 100 volume) în sate și a caselor de citit⁴⁰.

Alte preocupări ale despărțămîntului au urmărit dezvoltarea învățămîntului românesc și sprijinirea școlilor confesionale prin instituirea de premii pentru învățători⁴¹, procurarea de cărți, material didactic⁴², înzestrarea bibliotecilor șco-

³³ *Transilvania*, nr. 5, 1 mart. 1872, p. 54.

³⁴ *Idem*, nr. 21, 1 nov. 1871, p. 250; nr. 17, 1 sept. 1872, p. 195.

³⁵ *Idem*, nr. 5, 1 mart. 1876, p. 58; nr. 17—18, 1—15 sept. 1884, p. 133; nr. 19—20, 1—15 oct. 1885, p. 167.

³⁶ BCU, mss. sertar 291/1, nr. 32, 1899.

³⁷ Dintre acestea menționăm: Aurel Isac „Despre agricultura națională în genere și în specie despre aplicarea aceleia la agricultorii români” (*Transilvania*, nr. 7, 1 apr. 1871, p. 86); Iosif Pop, „Despre educațiunea poporului român și progresarea ei în cei 10 ani din urmă” (*Transilvania*, nr. 1, 15 ian. 1878, p. 10); Nestor Simion (student) „Cîteva cugetări despre starea noastră economică și culturală” (*Transilvania*, nr. 19—20, 1—15 oct. 1886, p. 171).

³⁸ BCU, mss. sertar 291/1, nr. 2, 1896; nr. 3, 1898; nr. 6, 1902; Arh. Astra, P.V., reg. 68, nr. 120/1897, c. III; reg. 73, nr. 599/1902; *Analele Asociațiunii*, nr. IV, iulie 1903, p. 64.

³⁹ *Analele Asociațiunii*... nr. III, mai—iunie 1904, p. 79.

⁴⁰ BCU, mss. sertar 293/2, nr. 18, 1905, f. 2; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 106, 13/26 mai 1905, p. 4.

⁴¹ *Transilvania*, nr. 7, 1 apr. 1871, p. 86; nr. 3, 1 febr. 1872, p. 34.

⁴² *Ibidem* și nr. 19, 1 oct. 1874, p. 225; nr. 2, 15 ian. 1875, p. 21; nr. 19—20, 15 oct. 1885, p. 167.

lare⁴³, crearea unui fond pentru înființarea unei școli la Mociu⁴⁴, sprijinirea școlii din Măciș amenințată cu închiderea⁴⁵. S-a încurajat, de asemenea, dezvoltarea, meseriilor, semnificative în acest sens fiind strînsele legături cu Reuniunea socalilor din Cluj și ajutoarele acordate elevilor secției industriale din Huedin⁴⁶. Alături de interesul constant manifestat de conducerea despărțămîntului pentru învățămîntul elementar și de meserii, preocupările sale au vizat și realizarea unor reuniuni cu caracter economic. Între acestea sînt de menționat proiectul pentru înființarea unei Reuniuni bancare⁴⁷, statutul unei reuniuni agronomice, încurajarea prin premii a industriei casnice, a pomăritului, a stupăritului⁴⁸, organizarea unui concurs pentru cea mai bună carte privind economia cîmpului⁴⁹.

În dezbaterile adunărilor despărțămîntului un loc de frunte l-au ocupat mijloacele de realizare a educației patriotice. Pe această linie se înscriu propunerile lui Ladislau Vaida de eternizare a personalităților istorice și politice românești prin ridicarea de monumente (urmată de instituirea unui fond pentru monumentul în memoria lui Simeon Ramonțiai, cunoscutul sprijinitor al mișcării culturale clujene)⁵⁰, publicarea de articole în presă și de prezentări în revista „Transilvania“, prin alcătuirea unei cărți de aur cu biografii⁵¹. Se adaugă alte propuneri pentru strîngerea și conservarea documentelor vechi, instituirea unui premiu pentru cea mai bună lucrare privind istoria Daciei⁵².

Sfîrșitul secolului găsește însă despărțămîntul dezbinat de o serie de frămîntări interne, sfîrșite abia la noile alegeri din 12 dec. 1900⁵³. Noul director, adv. George Ilea, caută să reactiveze despărțămîntul luînd o serie de măsuri pentru organizarea mai temeinică a despărțămîntului, pentru mărirea numărului de membri, altele vizînd extinderea muncii de culturalizare prin prelegeri cu teme adecvate, lansînd apeluri de angajare a cît mai mulți conferențieri⁵⁴.

Alegerea lui Amos Frîncu la conducerea despărțămîntului în 9 oct. 1904⁵⁵ a însemnat o cotitură în activitatea acestuia din urmă. Cu multă tenacitate și spirit de inițiativă Amos Frîncu a reușit să înviorzeze activitatea despărțămîntului prin aplicarea măsurilor concretizate în planul de acțiune, pus în discuție la adunarea comitetului din 10 aprilie 1905 și trimis spre aprobare conducerii Asociațiunii la 23 mai 1905⁵⁶.

⁴³ BCU, mss. sertar 292/2, nr. 36, 1909.

⁴⁴ *Transilvania*, nr. 2, 15 ian. 1875, p. 21; *Telegraful Român*, nr. 65, 15/27 aug. 1876, p. 253.

⁴⁵ BCU, mss. sertar 292/2, nr. 13, 1902.

⁴⁶ *Idem*, nr. 19—20, 1—15 oct. 1882, p. 156; nr. 19—20, 1—15 oct. 1886, p. 170.

⁴⁷ BCU, mss. sertar 292/2, nr. 22, 1902.

⁴⁸ *Transilvania*, nr. 2, 15 ian. 1875, p. 21; nr. 5, 1 mart. 1876, p. 58; nr. 29, 15 dec. 1876, p. 282.

⁴⁹ *Idem*, nr. 19—20, 1—15 oct. 1885, p. 167; BCU, mss. sertar 292/2, nr. 18, 1901.

⁵⁰ *Transilvania*, nr. 2, 15 ian. 1875, p. 21.

⁵¹ *Idem*, nr. 15, 1 aug. 1870, p. 181—187.

⁵² *Idem*, nr. 7, 1 apr. 1871, p. 85.

⁵³ BCU, mss. sertar nr. 292/1, nr. 2, 1901; 292/2, nr. 1, 1901.

⁵⁴ Actele ședințelor din anii 1902 și 1903 (BCU, mss. sertar 292/2, nr. 16, 19, 1902; 293/1, nr. 1, 1904).

⁵⁵ BCU, mss. sertar 293/1, nr. 4, 1904.

⁵⁶ *Idem*, 293/2, nr. 2, 22, 1905.

Pornind de la descrierea stării generale a despărțămîntului, planul detaliat de acțiune⁵⁷ arată că scopul urmărit era „ridicarea nivelului poporului grupat în două orașe și trei cercuri electorale ale comitatului Cluj și a tinerimii române de la Universitatea din Cluj ca viitoare conducătoare a »Asociațiunii« și stabilirea unui contact organic între conducătorii firești și țăranii români de la sate“. Analizînd situația existentă în despărțămîntul Cluj se scoteau în evidență cauzele care au dus la apatia și starea generală precară, insistînd în primul rînd asupra celor de ordin social-economic: înapoierea economică, tehnică, lipsa băncilor, a spiritului de asociere și organizare, a unei industrii pentru prelucrarea produselor agricole, existența analfabetismului și, ca urmare, gradul mic al cunoștințelor de istorie, drept, politică, inexistența contactelor dintre intelectuali și masa poporului. Pentru înlăturarea acestor tare, propunea stabilirea de legături directe cu masele largi prin începerea unei campanii intense de propagandă. Măsurile concrete au fost exprimate în 54 de puncte. Sintetizate, acestea privesc domenii foarte variate. Pentru ridicarea culturală a despărțămîntului pe lîngă înmulțirea și înzestrarea bibliotecilor populare cu cărți avînd un conținut variat, se propunea popularizarea lor prin organizarea unui cabinet de lectură central, la Cluj, pentru meseriași și țăranii, editarea unei biblioteci universale românești, tipărirea în biblioteca despărțămîntului și a Asociațiunii a unor lucrări cu conținut social și moral, de istorie, de drept, de medicină, monografiile de comune, tipărirea de broșuri menite să combată superstițiile și să explice fenomenele naturii, de cărți cu caracter economic, bancar, a uneia privind constituirea de gospodării țărănești model, a altora care să combată emigrarea în America, toate urmînd a fi trimise să circule printre țăranii. Pentru continuarea campaniei de înlăturare a analfabetismului trebuiau inițiate și mai multe cursuri de citit, distribuire de abecedare, organizarea unui concurs pentru elaborarea unui abecedar și a unor cărți școlare.

Alte măsuri prevăd inițierea strîngerii de poezii, proză, muzică populară, instituindu-se un premiu de 25 coroane pentru cea mai bună colecție, ea urmînd a fi publicată în biblioteca despărțămîntului, organizarea unei societăți pentru sprijinirea artelor și industriilor artistice, constituirea unei secții a artiștilor români, acordarea de burse pentru pictură, sculptură și muzică, distribuirea gratuită a presei românești, organizarea unor coruri țărănești și a unor concursuri, încurajarea portului popular și a tradițiilor populare și organizarea în acest sens a unei colecții de mostre, care să fie trimisă apoi la expoziția proiectată la Sibiu. S-a mai propus organizarea unei colecții de lucruri „industriale“ populare, întemeindu-se în acest scop cîte o școală la Feleac și Mărișel, realizarea unui album fotografic conținînd aspecte din diferite localități și ținuturi, momente istorice importante, ce urma a fi trimis tot la expoziția de la Sibiu. Se preconiza inițierea și subvenționarea de către Asociațiune a unei societăți pentru arheologie și istorie, despărțămîntelor revenindu-le sarcina de a colecționa și publica obiectele și documentele cu caracter istoric.

Multe măsuri vizează direct ridicarea economică a țăranilor: elaborarea unor broșuri și ținerea unor conferințe privind lucrarea modernă a cîmpului, folosirea instrumentelor agricole moderne, valorificarea mai bună a pămîntului și pădurilor, răspîndirea industriei de casă, inițierea unei asociații de credit „Raiffeissen“ și to-

⁵⁷ *Ce să facem? Planul de lucrare întocmit pentru despărțămîntul Cluj prin Dr. Amos Frincu, directorul despărțămîntului*, Cluj, 1905, apărut în *Biblioteca Despărțămîntului Cluj*, nr. 1, 29 p. (în mss. la BCU, mss. s. 293/2, 1905, 6 pag.).

vărășii agricole, publicarea unor lucrări orientative în acest sens, constituirea unei reuniuni agricole, a unei bănci agrare și de produse cu sediul la Cluj și filiale în provincie, a unei bănci pentru asigurarea exploatării minelor cu proprietate românească, a unei bănci industriale și a alteia de asigurare, constituirea unei comisii de drept, care să dea consultații juridice țăranilor. Este de menționat totodată și o altă măsură care se impunea ca o cerință imperioasă și anume aceea de a se pune bazele unui institut român de policlinică la Cluj.

Planul de acțiune face apel și la tineret, chemat să contribuie la buna desfășurare a activității despărțământului. În acest sens prevedea animarea tineretului universitar și participarea lui activă la „o lucrare intensă culturală și literară”, prin organizarea în primul rând a unei agenturi separate a tineretului. Pentru încurajarea a o serie de întreprinderi se preconiza instituirea de premii în cărți destinate învățătorilor și elevilor și în bani celor ce obțineau rezultate bune în grădinarit, pomărit și stupărit. Se urmărea să se ceară sprijin de la conducerea Asociațiunii pentru organizarea unei ferme model pentru băieții de țărani și a unui internat pentru elevii români ai școlii agronomice de la Cluj-Mănăstur și să se ceară acordarea de burse pentru străinătate absolvenților buni ai universității clujene, tot așa cum trebuia să se insiste pentru introducerea în teologii și preparandii a unor cursuri practice de drept și medicină, agricultură și industrie de casă.

Pentru a face cunoscută activitatea și scopul urmărit de despărțământ, se preconizează tipărirea rapoartelor și a programelor, precum și scoaterea unui calendar al despărțământului.

În vederea realizării tuturor acestor deziderate, planul prevedea și modul de a procura mijloacele materiale: solicitarea unui fond de 600 coroane anual de la C.C. al Asociațiunii și în fiecare an a unui număr de exemplare din Biblioteca Populară editată de Asociațiune pînă la înzestrarea tuturor satelor, sprijin acordat de preoți și învățători în organizarea acțiunilor și colecțiilor, acțiuni de propagandă a tinerimii de la facultatea din Cluj, apeluri la bănci și mecenai pentru ajutoare și la scriitori pentru a face donații din scrierile lor.

Planul despărțământului a fost trimis Comitetului Asociațiunii care, cu câteva amendamente, l-a aprobat. Unul dintre acestea privea chiar cererea de bani a despărțământului ce nu putea fi satisfăcută de Comitet și ca atare totul rămînea a fi realizat prin mijloacele modeste ale despărțământului. La bugetul inițial de 120 coroane existent în aprilie 1905 s-au adăugat doar sumele de bani donate de banca Economul⁵⁸ și alte mici donații în bani și cărți ale unor membri⁵⁹.

Din bilanțul adunării generale de la Dezmir reiese că în perioada de trei ani cît Amos Frîncu s-a aflat în fruntea comitetului despărțământului, în ciuda mijloacelor financiare modeste, multe dintre prevederile planului de acțiune au fost realizate. După demisia lui Amos Frîncu din postul de director al despărțământului⁶⁰, noul comitet, și apoi și celelalte, au urmat direcțiile de-acum stabilite și vor merge pe linia realizării dezideratelor înscrise în planul de acțiune din 1904.

Pornind de la exemplul „Astrei” mari și de la ideea potrivit căreia o bibliotecă formată în primul rând din cărți scrise pentru țărani, într-un limbaj aște-

⁵⁸ BCU, mss. sertar 293/2, nr. 2, 1905; *Transilvania*, nr. 3, mai—iun. 1905, p. 55—56.

⁵⁹ E. Dăianu și Amos Frîncu (BCU, mss. sertar 293/2, nr. 18, 1905).

⁶⁰ *Răvașul*, nr. 35—36, 14 sept. 1907, p. 609; *Transilvania*, nr. 4, jubiliar, 1911, p. 565.

sibil, cu conținut adecvat preocupărilor lor, poate să realizeze tot așa de mult ca și o susținută propagandă culturală, despărțământul a încercat să editeze pe cheltuiala sa o „Bibliotecă Populară“. „Felurite învățături folositoare“, cu preț scăzut (20—30 fileri), au apărut într-un tiraj de peste 20 000 exemplare, imprimate la tipografia lui Petru Barițiu⁶¹. Nr. 1 l-a constituit planul de acțiune inițiat de Amos Frîncu sub titlul „Ce să facem?“ Pînă în anul 1911 s-au scos 15 numere din „Biblioteca despărțământului Cluj“, ultimul fiind Călimdarul de la Cluj pe anul 1908⁶². Cărțile apărute au conținut variat, abordînd probleme de literatură, morală, agricultură, economie și au fost bine primite de membrii despărțământului. Calendarul anual ce apărea în Biblioteca despărțământului cuprindea de asemenea pe lîngă articolele privind scopul și activitatea despărțământului, diferite scrieri economice, istorice și culturale.

În anul 1912, din motive rămase necunoscute, conducerea Asociațiunii oprește despărțământul Cluj de a mai tipări Biblioteca, dar adunarea generală de la Cojocna a aceluiași despărțământ a votat hotărîrea de a cere aprobarea pentru funcționarea ei în continuare⁶³. Acordul conducerii Asociațiunii a fost obținut, însă întreruperea apariției s-a transformat — probabil din lipsă de fonduri — în încetarea ei definitivă⁶⁴.

Clujul se distinge și în activitatea de înființare a bibliotecilor populare situîndu-se în fruntea altor despărțăminte. El a inițiat și aplicat o nouă concepție privind înființarea bibliotecilor ambulante, anume aceea de a le crea avînd fondul inițial format doar din exemplare apărute în Biblioteca Populară a Asociațiunii, urmînd apoi ca pe parcurs să se îmbogățească și cu alte cărți. La cererea despărțământului, conducerea „Astrei“ a trimis cîte 20 exemplare din fiecare broșură apărută⁶⁵. În acest fel și împreună cu alte cărți s-au pus bazele bibliotecilor populare ambulante, în număr de aproximativ 20 în 1907⁶⁶ și 24 în 1911⁶⁷. În următorii ani s-a continuat acțiunea de îmbunătățire și de mărire a fondului de cărți al bibliotecilor — de unde și menționarea despărțământului pe locuri fruntașe în rapoartele „Astrei“⁶⁸, concomitent cu tendința spre înființarea cîte unei biblioteci

⁶¹ BCU, mss. serton 293/2, nr. 16, 1905. La Cluj mai apăreau „Cărțile Săteanu-lui Român“, bibliotecă populară editată de foaia „Răvașul“.

⁶² Nr. 2—3 „Ursu Broină“ de E. Dăianu, este o prezentare a meșterului care a ridicat mănăstirea Stoborului aproape de Cluj; nr. 4 „Întîiul ajutor la nenorociri“ de Silviu Brînzeu, cuprinde mijloacele medicale de prim ajutor; nr. 5 „Cultivați pomi“ de Vasile Ranta-Buticescu; nr. 6 „Cum trebuie să lucrăm pămîntul?“ de Aurel Poruțiu; nr. 7 „George Barițiu“ de Enea Zeflean; nr. 8 „Călimdarul de la Cluj pe anul 1907“; nr. 9 „Faceți tovărășii“ (mostre de statute); nr. 10. cuprinde nuvelele „Povestea noastră“ de Ioan Roșioru, „Pleacă la America“, „De la țară“ de A. Vlahuță, „Cea din urmă lecție“; nr. 11 „Din ale bucătăriei țaranului“ de Ana Florea; nr. 12 „Biografia scriitorului A. Anderca“ de E. Dăianu; nr. 13—14 „Ce s-a făcut în 2½ ani?“; nr. 15 „Călimdarul de la Cluj pe anul 1908“.

⁶³ *Solia Satelor*, nr. 39, 23 sept./6 oct. 1912, p. 5.

⁶⁴ *Transilvania*, nr. IV—V, iul.—oct., p. 301.

⁶⁵ Prima trimitere a fost de 800 exemplare (Arh. Astra, pach. 178/1908, nr. 905/1905).

⁶⁶ Arh. Astra, pach. 179/1908, nr. 742, tabel anexă, p. 26, 48; Raportul despărțământului Cluj pe anul 1906/7, în *Răvașul*, nr. 32—33, 31. aug. 1907, p. 543.

⁶⁷ Raportul despărțământului Cluj, iulie 1911 în *Transilvania*, nr. 4, jubiliar, 1911, p. 563.

⁶⁸ Arh. Astra, pach. 424, nr. 1276/1911; *Transilvania*, nr. IV—V, iul.—oct., 1913, p. 303.

în fiecare agentură, ceea ce s-a și realizat în 1914 când numărul lor era de 25⁶⁹. Pe aceeași linie se înscrie și donația unei biblioteci făcută cabinetului de lectură al despărțământului de Amos Frîncu și transferarea sediului cabinetului de la Casina română în casele Petran care aveau condiții mai bune pentru lectură și întruniri⁷⁰. Se adaugă abonamentele la ziare făcute din fondurile despărțământului, distribuții gratuite a unor numere ale „Gazetei Transilvaniei“, „Țara Noastră“ și „Răvașul“⁷¹, împărțirea gratuită de broșuri la adunările generale și cu prilejul prelegerilor populare⁷².

Prelegerile populare avînd ca subiecte preocupările membrilor de la sate ai Asociațiunii erau considerate ca un foarte eficient mijloc de culturalizare, de unde și strădaniile pentru sporirea numărului lor. În anii 1904—1907 s-au ținut doar 12 asemenea prelegeri, puține față de planul propus⁷³. Procurarea unui aparat de proiecție (donat de banca Economul) și a diapozitivelor color a mărit atractivitatea prelegerilor și implicit numărul lor, care ajunsese la 30 în anul 1908⁷⁴; numărul lor va crește, în continuare, datorită în primul rînd contribuției aduse de membrii agenturii tineretului universitar. Tematica abordată privea economia agrară, literatura, morala, medicina, istoria, lămurirea obiectivelor Asociațiunii⁷⁵. Cu ocazia unor asemenea prelegeri din anul 1908 s-a sărbătorit jubileul „Gazetei Transilvaniei“, făcîndu-se cunoscut istoricul și rolul prestigioasei gazete în mișcarea național-culturală, colectîndu-se bani pentru fondul ei jubiliar, iar în adunarea generală de la Jucul de Jos din 7 iulie 1908 a fost comemorat G. Barițiu⁷⁶. Aceste acțiuni au fost completate de șezătorile literare, care se organizau duminica și la sîrbători.

Aceleași șezători literare au fost folosite și pentru organizarea cursurilor de citit în mediul rural. În scopul reducerii analfabetismului (în proporție de aproape 90% în aceste zone) s-a instituit un concurs pentru cel mai bun abecedar, cîștigat de abecedarele pentru copii și adulți elaborate de învățătorul Anton Domide din despărțământ. S-a instituit de asemenea un premiu pentru fiecare țaran analfabet pe care învățătorii din Cluj, Feleac și Feneș îi instruiău folosindu-se mai ales de șezători⁷⁷. În cadrul campaniei Asociațiunii de combatere a analfabetismului, directorul despărțământului Cluj a lansat în anul 1909 un apel tuturor învățătorilor de a căuta toate mijloacele pentru instruirea țărănimii adulte în ale

⁶⁹ *Idem*, nr. 17—22, 1 dec. 1915, p. 143.

⁷⁰ *Transilvania*, nr. 3, mai—iun. 1905, p. 55, nr. 4, jubiliar, 1911, p. 566.

⁷¹ *Ibidem*; BCU, mss. sertas 293/1, nr. 1, 1904.

⁷² BCU, mss. sertas 293/2, nr. 18, 1905, f. 2; Arh. Astra, pach. 184, nr. 1038/1908, p. 15. Raportul din 1911 menționează un număr de 1000 broșuri (*Transilvania*, nr. 4, jubiliar, 1911, p. 563) și cel din 1912, 4000 broșuri (*Transilvania*, nr. V, sept.—oct. 1912, p. 394).

⁷³ *Răvașul*, nr. 32—33, 31 aug. 1907, p. 545—546.

⁷⁴ *Idem*, nr. 11—12, iun. 1908, p. 379—380.

⁷⁵ În raportul de activitate pe anii 1904—1907 se dau cîteva titluri de prelegeri: de economie agrară: „Cum trebuie să lucrăm pămîntul, ca să tragem după putință cel mai mare folos, scoțînd din el odată cu bucatele și nutreț pentru vite“ (Aurel Poruțiu); „Despre stupărit“ (Eliseu Gabor); de medicină „Primul ajutor“ (Silviu Brînzeu); financiar: „Despre foloasele asigurărilor pentru popor“ (Leontin Pușcariu); istorie „O comemorare istorică (E. Dăianu); „Discurs comemorativ în amintirea marelui filantrop Ion Petran (Amos Frîncu), *Răvașul*, nr. 32—33, 31 aug. 1907, p. 596).

⁷⁶ *Răvașul*, nr. 11—12 iun. 1908, p. 379—380.

⁷⁷ B.C.U. mss, sertas 293/2, nr. 20, 1905.

scrisului și cititului. Pe lângă cele 5 premii acordate de Asociațiune învățătorilor și preoților care au instruit cei mai mulți analfabeți, comitetul despărțămîntului a primit de la doi donatori-membri 150 coroane (1 coroană de fiecare analfabet) pentru a premia pe cei mai zeloși învățători⁷⁸. Un real sprijin în campania de înlăturare a analfabetismului au acordat și membrii agenturii tineretului universitar. Se adaugă sprijinirea cu cărți și sume de bani a școlilor confesionale românești din fondurile despărțămîntului și din donațiile băncii Economul⁷⁹.

Tot prin grija despărțămîntului s-au înființat și înzestrat șapte farmacii portative în sate și s-au dezvelit cinci table comemorative la casele unde s-au născut sau au trăit fruntași și sprijinitori ai mișcării național-culturale: Ion Petran (Gilău); G. Barițiu (Jucul de Jos); Ladislau V. Pop (Berind); Simeon Ramonțiai (Someșeni); Ioan Olteanu (Cojocna)⁸⁰.

Pentru organizarea Muzeului de la Sibiu s-a solicitat sprijinul tuturor despărțămîntelor, care au pornit o adevărată campanie de strângere a obiectelor și documentelor. La Cluj s-a început cercetarea și depistarea unor documente și lucruri privind istoria poporului român. Cu același scop și mai ales pentru conservarea portului și a obiceiurilor populare s-a aranjat la Feleac, Gilău și Dezmir cîte o expoziție de lucruri de mîină, iar colecția-mostre de costume populare alcătuită de Reuniunea română de agricultură din Sibiu a circulat într-o serie de localități⁸¹. S-a popularizat între membrii despărțămîntului scopul, rolul și importanța expoziției de la Sibiu, strîngîndu-se pentru ea un bogat material. Participarea despărțămîntului Cluj la această expoziție a fost încununată de frumoase premii și a adus elogiile din discursul de deschidere al președintelui Asociațiunii, Iosif Sterca Șuluiu⁸².

Din numeroasele propuneri pentru ridicarea economică, despărțămîntul n-a putut realiza totul. A acordat în primul rînd atenție tovărășilor de credit și economie. În acest scop a scos broșura nr. 9 „Faceți tovărășii“. Cu concursul Economului s-au creat reuniuni de credit în Feneș, Gilău și Sălcia de Jos, „Buna“ în Măciș și „Frățietatea“ în Feiurd⁸³. Au mai fost înființate o reuniune economică la Gherla, o întovărășire de asigurare pentru vite la Feneș iar la Feleac s-a expus chiar o colecție de unelte agricole moderne⁸⁴.

Așa cum preconiza și planul de acțiune un rol important în munca de culturalizare a venit tineretului universitar.

După desființarea societății studențești „Iulia“ (1884) și eșuarea încercărilor făcute de studenți de a reconstitui societatea, ei s-au integrat în activitatea culturală desfășurată de Casină și apoi de despărțămîntul Asociațiunii. La sfîrșitul secolului, în 1897, studenții se adresează conducerii despărțămîntului arătînd că pentru a le asigura o participare mai eficientă adunările generale ar trebui să se țină în timpul anului universitar⁸⁵. O serie de inițiative ale conducerii despărțămîntului vizau tocmai atragerea și sprijinirea tinerilor universitari: deschi-

⁷⁸ *Răvașul*, ian. 1909, p. 26.

⁷⁹ Între anii 1904—1907 s-au ajutat 7 școli cu 122 cărți și bani (*Răvașul*, nr. 32—33, 31 aug. 1907, p. 545).

⁸⁰ *Răvașul*, nr. cit., p. 544—545, 549, 550; *Călindarul de la Cluj pe 1908*, p. 5.

⁸¹ BCU, mss, sertar 293/2, nr. 16, 1905.

⁸² *Transilvania*, nr. 4, jubliar, 1911, p. 564.

⁸³ *Idem*, p. 566.

⁸⁴ *Răvașul*, nr. cit., p. 544; nr. 11—12, iun. 1908, p. 379—380.

⁸⁵ BCU, mss, sertar, 292/1, nr. 7, 1897.

derea în anul 1907 a Internatului Petran cu 18 locuri pentru studenți, organizarea de conferințe de orientare pe teme literare și științifice. Tinerii, la rîndul lor, s-au angajat în munca de culturalizare prezentînd conducerii despărțămîntului lucrări-conferințe care, revizuite, urmau a constitui subiectul unor prelegeri⁸⁶. Tot ei au format în cadrul despărțămîntului „agentura tinerimii române” din Cluj condusă de un comitet și și-au creat o bibliotecă⁸⁷. În anii următori agentura tineretului universitar se va situa în fruntea acțiunilor culturale desfășurate în primul rînd la sate. Instalarea prin anul 1910 a cabinetului de lectură a Casinei române în casele Petran, precum și ajutoarele acordate studenților săraci de către despărțămînt au contribuit la stimularea lor⁸⁸.

Noul organ al tineretului universitar intitulat sugestiv „Noi”, al cărui prim număr apare la 15 iunie 1913⁸⁹, prezintă în articolul de fond, direcțiile principale ale activității lor: studierea literaturii, istoriei naționale și universale; a problemelor de medicină, a științelor naturii, a tehnicii și a agronomiei, organizarea unei trupe de teatru și a unui cor care să interpreteze la sate cîntece populare, întreprinderea de acțiuni intense pentru combaterea analfabetismului, sprijinirea tuturor acțiunilor pentru înființarea de însoțiri economice, răspîndirea gazetelor, cărților populare la sate, precum și ținerea de prelegeri populare despre broșurile Asociațiunii. Tot în primul număr al ziarului „Apelul tineretului universitar din Cluj către publicul românesc și către Comitetul Central al Asociațiunii” sublinia rolul și contribuția tinerilor la „înaintarea în cultură națională”. Conștienți de menirea lor își propuneau ca prim scop: emanciparea culturală a țărânimii, în cel mai larg sens al cuvîntului⁹⁰. Cu acest țel au pornit prin satele din jurul Clujului „ducînd... raze binefăcătoare de lumină” și răspîndind cuvîntul „Astrei”, precum și ideile innoitoare privind mai ales industria și economia⁹¹.

Activitatea Asociațiunii s-a desfășurat normal pînă la sfîrșitul lui iulie 1914. Decretarea mobilizării generale și apoi situația excepțională provocată de începerea războiului a zdruncinat profund mersul normal al lucrărilor Asociațiunii. De atunci înainte nu s-au mai putut ține adunări generale și nici să se desfășoare vreo activitate propagandistică economică și culturală⁹². Ea va fi reluată după anul 1918, însă într-un alt cadru organizatoric și îmbrățișînd forme noi de exprimare.

Privită în ansamblu, activitatea extrem de variată a despărțămîntului clujean apare ca una dintre cele mai fructuoase din cadrul „Astrei”. Ea a cunoscut însă pe lîngă perioadele de înflorire și altele de stagnare sau chiar regres. Se poate afirma chiar că pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea eforturile despărțămîntului s-au caracterizat în primul rînd prin căutarea și experimentarea celor mai potrivite mijloace și forme de activitate și abia în al doilea rînd prin activitate propriu-zisă. Rodul acestor căutări avea să apară de la 1904 înainte, de cînd despărțămîntul a beneficiat și de entuziasta și realista direcție a lui Amos Frîncu.

⁸⁶ *Călindarul de la Cluj pe 1908*, l.c.; *Răvașul*, nr. cit., p. 542.

⁸⁷ *Răvașul*, l.c.; *Noi*, nr. 5, 15 oct., 1913, p. 68.

⁸⁸ *Transilvania*, nr. cit., p. 566.

⁸⁹ *Noi*, nr. 1, 15 iun. 1913, p. 6, 7.

⁹⁰ *Idem*, nr. 2—3, iul.—aug., 1913, p. 31.

⁹¹ De ex. numai în 3 duminici s-au ținut 10 prelegeri (*Noi*, nr. 6, nov. 1913, p. 91).

⁹² Arh. Astra, pach. 411, nr. 1025/1915; *Transilvania*, nr. 7—12, 1 dec. 1915, p. 101—105.

Planul de activitate al despărțămîntului, elaborat sub conducerea lui Frîncu, se dovedește a fi unul dintre cele mai cuprinzătoare și variate ale „Astrei“. Prin prevederile sale de ordin economic, social și cultural, prin depistarea realistă a tarelor de orice fel ce trebuiau remediate și prin stabilirea direcțiilor propice de acționare în vederea acestui scop, planul de activitate al despărțămîntului — făcînd abstracție de lipsa prevederilor de ordin politic impusă de statutele „Astrei“ aprobate de oficialități — se ridică la înălțimea unuia dintre cele mai înaintate programe ale vremii. Membrii despărțămîntului Cluj al „Astrei“ dacă în cadrul Asociațiunii nu puteau desfășura, prin natura lucrurilor, activitate politică deschisă, n-au fost niciodată străini de ea, ci chiar participanți activi la toate frămîntările epocii. Împrejurarea că sediul despărțămîntului se afla în localul Casinei n-a făcut decît să înlesnească participarea membrilor lui la activitatea politică ce se desfășura acolo. De altfel, chiar prin intermediul „Astrei“ în acest caz, prin mijlocirea despărțămîntului Cluj — Partidul Național Român și-a făcut cunoscute directivele sale și în general activitatea politică de pînă atunci sau care urma să o desfășoare și și-a lărgit considerabil audiența în sînul populației românești. Acesta este și unul din principalele motive pentru care multe din prevederile planului de activitate al despărțămîntului erau legate în ultimă instanță și de directive politice. Dar, indiferent de intențiile autorilor lui, tendințele evidente de ridicare economică a țărănimii și meseriașilor prin introducerea tehnicii și metodelor moderne atunci în producția agrară mai ales, de organizare a instituțiilor menite să sprijine progresul economic și în același timp să lărgescă baza economică a burgheziei românești (bănci, întovărășiri, instituții de credit, asigurări etc.), răspîndirea științei de carte în mediul rural (indispensabilă exercitării dreptului de vot între altele), realizarea educației național-patriotice a tuturor păturilor sociale ale populației românești pot fi considerate tot atîtea forme și mijloace de propășire economică-culturală și, implicit, politică. Este adevărat, nu toate prevederile planului de activitate au putut fi îndeplinite mai ales datorită mijloacelor materiale reduse aflate la dispoziția conducerii despărțămîntului. În același timp, dacă se pun în cumpănă realizările și mijloacele materiale ce au stat la baza lor, cele dintîi sînt într-adevăr remarcabile, remarcabile prin stăruință, entuziasm, dăruire în vederea împlinirii scopurilor nobile ce au caracterizat întreaga activitate a despărțămîntului. Este, de asemenea, de subliniat că pe lîngă insistența vădită de antrenare în activitățile „Astrei“ în primul rînd a majorității populației românești din despărțămînt constituită de plugari, n-au fost neglijate nici celelalte pături sociale, iar pentru realizarea dezideratelor planurilor de activitate s-a făcut apel la toți cei în măsură să contribuie la ele: învățători, plugari, studenți etc. În parte, aplecarea atenției conducerii despărțămîntului în primul rînd asupra emancipării prin toate mijloacele posibile a țărănimii nu poate fi străină nici de influența poporanismului, curent de largă circulație la începutul secolului al XX-lea.

Înființarea despărțămîntului Cluj al „Astrei“ a lărgit considerabil cadrul vieții culturale românești desfășurate aici de celelalte societăți culturale și, prin activitatea sa, el a adus o contribuție substanțială la realizarea dezideratelor Asociațiunii. În colaborare și alături de societățile culturale, strădaniile despărțămîntului din Cluj se impun mai ales prin aportul lor la emanciparea culturală și la susținerea și dezvoltarea sentimentului național al românilor, contribuție cu atît mai remarcabilă, cu cît acțiunile „Astrei“ nu s-au limitat la un cerc restrîns de orășeni, ci au vizat cu deosebire populația românească din mediul rural.

E. GLODARIU

LA SECTION DE LA „ASTRA“ DE CLUJ (1870—1914)

(Résumé)

L'étude traite des circonstances qui ont mené à la création, en 1870, de la section de Cluj de l'„Association pour la littérature roumaine et la culture du peuple roumain“ (Astra), ainsi que de l'activité que celle-là déroula jusqu'en 1914.

La création de la section de Cluj a considérablement élargi le cadre de la vie culturelle roumaine entretenue par les autres sociétés y existantes, contribuant à la réalisation des aspirations de la „Astra“ d'émancipation culturelle des Roumains et de développement de leur conscience nationale.

Les dirigeants de la section ont étroitement associé le développement économique à l'émancipation culturelle ne manquant pas de populariser des méthodes agricoles modernes, de créer des banques et des sociétés de crédit, des associations destinées à contribuer au progrès économique. En même temps, l'appui accordé à l'enseignement général et professionnel, la parution de publications, les conférences et l'éducation nationale faite par des moyens différentes visaient au relèvement culturel de la population roumaine, urbaine et villageoise.

Durant toute son activité, la section a été le porte-parole de la „Astra“ jusqu'aux villages les plus éloignés.

„SOLIA SATELOR“ — ZIAR DESTINAT PUBLICULUI SĂTESC

În condițiile transformărilor petrecute în structura social-economică și culturală a satului transilvănean de la începutul secolului al XX-lea, în sensul dezvoltării relațiilor capitaliste, se constată o intensificare a activității intelectualității transilvănene în domeniul propagandei economice și culturale, o creștere a numărului gazetelor populare. În acest context se explică apariția la Cluj a ziarului „Solia satelor“.

„Solia satelor“, ziar săptămînal, apare la 1/14 ianuarie 1912 neîntrerupt în fiecare duminică pînă la finele anului 1913, cînd greutăți de ordin financiar atrag încetarea editării lui. Anul 1919 marchează reeditarea acestui ziar pînă în anul 1920. Ziarul are ca proprietar și redactor răspunzător pe Dr. Valentin Drăgan, tot ca redactor pe profesorul și publicistul Alexandru Lupeanu-Melin, iar ca și colaboratori pe Dr. Amos Frîncu și Dr. Elie Dăianu¹.

Articolul program, apărut în primul număr al ziarului, preciza scopul și destinația acestuia: „O gazetă care să fie adevărată solie a satelor“². Ziarul își propune să publice: „... lucruri de învățătură, pentru toate lipsurile și necazurile săteanului nostru... economia, meșteșugul plugăriei, va fi cel mai de frunte gînd al năzuințelor noastre. Vrem plugari luminați, plugari cuminți, harnici și cu spor la trudă. Iar fiindcă vremile sînt așa de grele astăzi și plugăria bătrînească așa de puțin roditoare, vom stărui cu tot dinadinsul asupra gîndului de întovărășire a puterilor, de asociere pe toate tărîmurile. Vom lupta pentru înființarea cît mai spornică a băncilor sătești, a însoțirilor de tot felul“³. Ziarul, urmînd programul propus, încă după primele numere a cunoscut o mare popularitate⁴.

„Solia satelor“ a avut preocupări variate, un loc important acordîndu-se celor din domeniul economic și cultural. Privind problemele culturale putem observa două direcții, pe de o parte ridicarea nivelului cultural prin publicarea literaturii, pe de altă parte realizarea acestui deziderat prin intermediul școlii. În paginile ziarului găsim poeziile lui Vasile Alecsandri, George Coșbuc, Ștefan Octavian Iosif, Octavian Goga, Alexandru Vlahuță, sau scrierile lui Ion Agârbiceanu. Alături se găsesc poeziile culese din diferite zone folclorice ale Transilvaniei.

Ziarul acordă o deosebită atenție școlii, astfel în multe din articolele sale se militează pentru trimiterea copiilor la școală, pentru reducerea numărului analfabeților, arătînd: „... că se cuvine în ziua de astăzi să iubim tot mai mult învățătura și școala, care ne-o dă, căci în zilele de acum învățătura e stăpîna vremii

¹ Sebastian Bornemisa, *Gazetele populare din Transilvania și Banat*, în *Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu*, București, 1936, p. 141.

² *Solia satelor*, nr. 1 din 1/14 ianuarie 1912, p. 1.

³ *Ibidem*.

⁴ *Idem*, nr. 6 din 5/18 februarie 1912, p. 3.

și a noroadelor"⁵. Demnă de remarcat este preocuparea ziarului pentru a trezi dragostea de carte, subliniind importanța contactului permanent cu cartea: „Dacă ne vrem binele nostru, al copiilor și al părinților, binele neamului nostru, să începem că cartea trebuie să ne fie tovarășul tuturor zilelor noastre”⁶. Pentru trezirea gustului de citit s-a inițiat o rubrică cu cărțile noi apărute, nelipsită în nici un număr al ziarului. Legat de această problemă este preocuparea pentru înființarea bibliotecilor populare⁷. În sprijinul celor ce vor să înființeze biblioteci populare se dau și indicații cu privire la cărțile necesare sătenilor⁸.

O activitate neobosită se constată în domeniul cunoașterii trecutului istoric: „... în faptele trecutului unui popor vom afla puterea de viață, ce se ascunde în el. Vom afla ce a gândit, ce a simțit, pentru cari ținte sufletul lui s-a umplut de caldă însuflețire, vom descoperi pricina luptei lui de veacuri”⁹.

Prezentă a fost în ziar și activitatea economică și culturală a Astrei, publicându-se toate adunările ei.

Ziarul are o rubrică permanentă de știri, fie politice, fie economice atît din țară cit și din străinătate, un loc central ocupînd cele din România. La această rubrică apărea starea semănăturilor, lista tîrgurilor de țară și anunțuri culturale.

Publicînd o serie de poezii culese din popor, fotografii cu portul românesc, ziarul pledează pentru respectarea și cultivarea tradițiilor populare. Într-un articol se spunea: „Portul nostru românesc este credeul faptic mărturisit al romanității poporului nostru...”¹⁰.

O preocupare constantă în paginile ziarului a fost aceea de propagare a mijloacelor de păstrare a sănătății, de prevenire a unor boli. Nenumărate sînt articolele care combat băuturile alcoolice, care vorbesc despre hrana și locuința omului, păstrarea curățeniei și sfaturi date mamei privind îngrijirea copiilor.

Evenimentele externe ocupă un loc important în paginile ziarului. Comentarea evenimentelor din Balcani se face în mod amănunțit în coloanele ziarului atît în 1912, cit și în 1913. Cu acest prilej se amintesc faptele de vitejie ale ostașilor români în războiul de independență, reproducîndu-se o parte din picturile lui Nicolae Grigorescu.

„Solia satelor” a acordat un spațiu mare materialelor care cuprindeau problemele ce interesau orientarea și propășirea economică a țaranului român din Transilvania. Se militează în paginile ziarului pentru practicarea unei agriculturi raționale: „Vom da cea mai largă atenție înaintării lui economice, voind să-i îndreptăm privirea spre tărîmurile largi ale unei plugării raționale, obișnuite în apus”¹¹. Încă din primele numere se combate continuarea metodelor vechi de practicare a agriculturii arătîndu-se că: „Rotațiunea, această schimbare iscusită a semănăturilor, e temelia plugăriei de azi”¹². Ziarul arată și necesitatea răspîndirii noilor metode folosite în agricultură: „Ca un popor agrar ce sîntem... datori sîntem să ținem seamă de progresele ce se realizează pe terenul agriculturii și să

⁵ *Idem*, nr. 34 din 18 august/1 septembrie 1912, p. 2 și nr. 35 din 26 august/8 septembrie 1912, p. 1.

⁶ *Idem*, nr. 3 din 15/28 ianuarie 1912, p. 1.

⁷ *Idem*, nr. 20 din 12/25 mai 1913, p. 4—5.

⁸ *Idem*, nr. 21 din 19 mai/1 iunie 1913, p. 6.

⁹ *Idem*, nr. 40 din 30 septembrie/13 octombrie 1912, p. 2.

¹⁰ *Idem*, nr. 34 din 19 august/1 septembrie 1912, p. 1.

¹¹ *Idem*, nr. 9 din 26 februarie/10 martie 1912, p. 1.

¹² *Idem*, nr. 7 din 12/25 februarie 1912, p. 3.

căutăm să le facem cunoscute și poporului nostru, pe care în multe părți secolii de întârziere îi despart de lumea progreselor moderne¹³. În acest sens este popularizată metoda de cultură mai intensivă a griului și porumbului. Apar în paginile ziarului și lucrările agricole ce trebuiesc efectuate în diverse anotimpuri sau perioade ale anului.

Numeroase sînt sfaturile privind cultivarea unor plante rentabile ca: vița de vie, pomii fructiferi, dîndu-se indicații pentru plantarea pomilor și crearea școlilor de pomi în fiecare sat¹⁴. O mare atenție este acordată grădinii de legume, arătîndu-se necesitatea existenței acestora, pe de o parte pentru importanța legumelor ca hrană, iar pe de altă parte datorită avantajelor materiale: „Celora care se pricep mai bine la acest meșteșug le va fi dată să ajungă la atîta amar de bani, precum ajungeau bulgarii* ani de ani după hărnicia mîinilor lor... Măcar atît să sădim în grădina noastră cit ne este de ajuns pentru trebuințele casei, să nu fim siliți a cumpăra de la străini¹⁵.”

Foarte multe indicații sînt date pentru creșterea animalelor, fie atunci cînd este vorba despre îngrijirea vitelor¹⁶, despre curățirea grajdului, vindecarea sau îngrijirea vitelor bolnave¹⁷. În vederea prăsirii unor rase superioare de vite se popularizează expozițiile de vite, cum este cazul celei din Brașov¹⁸. Toate articolele privind acest domeniu sînt semnate de Gheorghe Chelemen.

Începînd cu luna iunie 1913 în ziar este interpretată legea despre economia cîmpului din anul 1894 privind drepturile proprietarilor de pămînt, despre pășunat, prăsirea vitelor, drumurile de hotar, despre vii, păzitorii de cîmp și pedepse. Comentariul a fost semnat de Ioan Popu-Câmpianu.

Pentru ieșirea din situația grea a țărănimii, în paginile ziarului, încă de la începuturile sale se propunea întemeierea de însoțiri, tovărășii: „Dar s-a dovedit destul de lămurit și aceea, că cei care produc, producătorii, numai însoțindu-se, întovărășindu-se răzlesc, se pot bucura de roadele muncii lor, — așa după cum se cuvine¹⁹. În acest sens sînt expuse realizările în domeniul tovarășiiilor în România: „Tovărășiile cele nouă, cari se vor înființa în legătură cu băncile populare, au de scop să deprindă pe țăran, să prefacă și să prepare produsele, ce i le dau pămîntul și vitele lui în măruri, pe cari să le strîngă la un loc și să le vîndă ei de-a dreptul, — apoi să le cîștige mașinile trebuincioase, așa le dea îndrumări cum să-și cultive pămîntul și vitele mai bine și altele²⁰.”

Se arată că este necesar în primul rînd a se înființa bănci populare sau satești, indicîndu-se modul cum trebuie să activeze acestea. Ele trebuiau să efectueze operațiuni bancare, de a face vînzări și cumpărări de cereale, vite, nutrețuri, mașini agricole: „Obștea a trebuit adevărat să înțeleagă că legîndu-se toți într-o bancă satească vor putea primi bani mai cu ușurință și mai ieftin în o sumă mai mare de la o bancă mai puternică, decît dacă unul singur s-ar înfățișa

¹³ *Idem*, nr. 50 din 1/14 decembrie 1913, p. 2.

¹⁴ *Idem*, nr. 10 din 4/17 martie 1912, p. 6 și nr. 25 din 16/29 iunie 1913, p. 4.

* E vorba despre grădinari în general bulgari care cultivau zarzavaturi și le-gume pentru piață.

¹⁵ *Solia satelor*, nr. 12 din 17/30 martie 1913, p. 6.

¹⁶ *Idem*, nr. 45 din 4/17 noiembrie 1912, p. 5—6.

¹⁷ *Idem*, nr. 9 din 24 februarie/9 martie 1913, p. 2.

¹⁸ *Idem*, nr. 22 din 27 mai/9 iunie 1912, p. 5.

¹⁹ *Idem*, nr. 25 din 30 mai/17 iunie 1912, p. 2.

²⁰ *Idem*, nr. 30 din 22 iulie/4 august 1912, p. 3.

pentru o sumă mai mică, cu o moșie sau cu o chezășie mai slabă decît a întregii obști²¹.

Cu privire la tovărășii s-a publicat în paginile ziarului articolul „O consfătuire economică” ce a avut loc la „Economul” din Cluj, unde s-a arătat menirea băncilor: de a procura semințe selecționate și a fi date sătenilor pe așteptare, ținerea în adunările generale de conferințe economice privind modul de înaintare a gospodăriei țăranilor români. S-au purtat discuții chiar pentru organizarea ținutului Cluj în tovărășii întrunite într-o centrală la Cluj, susținută de toate băncile, care să învețe poporul la munca cîmpului după școala nouă, să sprijine economia țăranului pe toate căile²².

În paginile ziarului se dau indicații cu privire la formarea tovărășiilor comunale pentru prăsierea și asigurarea vitelor.

Cu multă atenție este tratată problema asigurărilor. Se vorbește despre asigurarea vieții locuitorilor, pentru care se plătește o anumită sumă, asigurări contra focului, contra gheții și cea care are o mai mare pondere în paginile ziarului, asigurarea vitelor: „Dacă pentru sătenii noștri, pămîntul este primul lucru ce se cere pentru ca să poată trăi, apoi fără vite de muncă acest pămînt nu-i poate produce nimic”²³. Se arată că scopul asigurării vitelor este dezvoltarea prăsiirii vitelor din comună, cumpărarea vitelor de prăsilă, valorizarea vitelor, de a se oferi împrumuturi ușor de plătit, pe vitele asigurate, să ia în arende pășunate de obște²⁴.

Urmărind același scop al propășirii economice a țăranimii apare și problema înființării magazinelor de bucate în scopul valorificării produselor și aprovizionarea cu cele necesare agricultorului²⁵.

, Cu mult interes este tratată îmbrățișarea meseriilor, avînd același scop propășirea economică a țăranului român: „Ca oamenii noștri însă să nu ajungă astfel săraci, lipiți pămîntului, și nici să ia lumea în cap, departe de țara noastră, de neamul nostru, de rostul nostru, trebuie să-și caute și alte izvoare de bogăție, să se gindească și la alt trai, iarăși foarte cinstit, anume la meșteșug”²⁶. În diferite numere se arată că meseriile duc la îmbogățire: „Cînd ești stăpîn pe un meșteșug bun, faci banul ca porumbul”²⁷. În numeroase articole s-a militat pentru sprijinirea meseriașilor noștri, aceasta spre binele, progresul și bunăstarea neamului. Cu scopul întăririi meseriilor se propunea chiar înființarea cursurilor pentru meserii, care să existe în fiecare sat, arătîndu-se beneficiile aduse: „... că pe lîngă aceea că nu va trebui să mai alergăm la străini, cari ușor pot să ne înșele, ne vor aduce și ciștig frumos”²⁸.

Prin problemele ridicate în coloanele sale „Solia satelor” s-a înscris pe linia urmată de presa transilvăneană, aceea de a arăta căile de propășire economică și culturală a țăranului român.

MARIA MAGDALENA JUDE

²¹ *Idem*, nr. 5 din 29 ianuarie/11 februarie 1912, p. 1.

²² *Idem*, nr. 13 din 24/6 aprilie 1913, p. 1—2.

²³ *Idem*, nr. 35 din 27 octombrie/9 noiembrie 1913, p. 7.

²⁴ *Idem*, nr. 19 din 3 mai 1913.

²⁵ *Idem*, nr. 2 din 8/21 ianuarie 1912, p. 1 și nr. 8 din 19 februarie/3 martie 1912.

²⁶ *Idem*, nr. 10 din 4/17 martie 1912, p. 5.

²⁷ *Idem*, nr. 34 din 19 august/1 septembrie 1912, p. 4.

²⁸ *Idem*, nr. 24 din 23/10 iunie 1912, p. 1.

„SOLIA SATELOR“ — EINE ZEITUNG FÜR DIE LANDBEVÖLKERUNG**(Zusammenfassung)**

Die Zeitung „Solia satelor“ (etwa: Der Dorfbote) erscheint in Cluj zu Beginn des 20. Jhs. in einer Zeit sozial-ökonomischer und kultureller Umwälzungen im Leben des siebenbürgischen Dorfes infolge der Entwicklung der kapitalistischen Produktionsverhältnisse.

Im vorliegenden Artikel wird dem Leser die Propagandatätigkeit der Zeitung in wirtschaftlicher und kultureller Richtung bekanntgemacht; sie verfolgte das Ziel, das materielle und kulturelle Niveau der siebenbürgischen Bauernschaft zu heben.

SITUAȚIA ORGANIZATORICĂ A CLASEI MUNCITOARE ȘI LUPTA EI PENTRU REVENDICĂRI ECONOMICE ȘI POLITICE ÎN ANII 1921—1928

Perioadei de puternică ofensivă revoluționară a maselor populare în frunte cu clasa muncitoare, în aproape toate țările Europei (1917—1922), i-a urmat și în România o perioadă nouă, caracterizată prin reflux revoluționar și stabilizarea relativă a orînduirii social-economice burghezo-moșierești, în condițiile crizei generale a sistemului capitalist mondial.

Unirea Transilvaniei cu România, necesitate istorică obiectivă în procesul dezvoltării poporului român, a marcat desăvîrșirea unității naționale, încheierea procesului de formare a statului național unitar român. În cadrul României întregite s-au produs modificări în potențialul economic al țării; au crescut suprafața agricolă și forestieră, numărul întreprinderilor industriale, capacitatea de producție a unor ramuri, ca și rețeaua de transport și comunicații, adică s-au creat condiții prielnice dezvoltării mai rapide a forțelor de producție.

„Datorită marilor distrugerii și dezorganizării întregului aparat de producție și circulație provocate de război și de jaful ocupanților germani — remarcă tovarășul Nicolae Ceaușescu —, problema economică dominantă era acum aceea a refacerii și punerii în funcțiune a potențialului economic existent pe întregul teritoriu al țării. După atingerea nivelului antebelic în principalele ramuri de producție în 1924, urmează o perioadă caracterizată prin accelerarea dezvoltării industriei și a întregii economii“. Sporește volumul capitalului investit, se îmbunătățește înzestrarea tehnică a întreprinderilor, crescînd ponderea industriei în produsul social și în venitul național. În același timp, s-a intensificat procesul de concentrare și centralizare a capitalului și s-a accentuat opoziția mării burghezii industrial-bancare autohtone față de monopolurile capitaliste internaționale care dețineau o pondere importantă în economia României.

Întărirea puterii economice a mării burghezii române a avut loc pe fondul contradicțiilor dintre burghezia grupată în partidul liberal, care, lansînd lozinca „prin noi înșine“, promova o politică de rapidă dezvoltare a capitalului bancar-industrial român, și burghezia grupată în jurul partidului național-țărănesc, care promova politica „porților deschise“, adică milita pentru pătrunderea necondiționată a capitalului străin în țară.

Paralel cu întărirea puterii economice se întărește și puterea politică a mării burghezii industriale-financiare și a mării moșierimi accentuîndu-se din ce în ce mai mult trăsăturile caracteristice ale regimului burghezo-moșieresc.

Dezvoltarea forțelor de producție, intensificarea procesului de concentrare și centralizare a capitalului în anii 1922—1928, au avut consecințe atît în ceea ce privește situația economică, cit și politică a clasei muncitoare. Paralel cu acumularea capitalului a avut loc creșterea numerică pînă în 1926 și concentrarea pe scară largă a muncitorilor în întreprinderile industriale. Datele statistice ale recensămîntului din 1930 indică 140 948 de unități industriale, avînd 616 743 de

salariați și patroni. Din totalul de 140 948 de așa-zise întreprinderi, un număr de 130 433, adică 92,60%, erau ateliere cu 1—5 salariați. Aceste ateliere cuprindeau 234 161 de salariați și patroni, adică 37,90% din totalul celor ocupați în industrie. Întreprinderile industriale cu 6 pînă la 50 de salariați se cifrau la 9 373, reprezentînd 6,70% din totalul unităților industriale, și cuprindeau 112 041 de salariați și patroni, adică 18,20% din totalul celor ocupați în unitățile industriale. Întreprinderile cu peste 200 de salariați erau în număr de 345, adică 0,20% din totalul unităților industriale, cuprinzînd 193 007 de salariați și patroni, adică 310% din totalul celor ocupați în unitățile industriale. În categoria acestor întreprinderi reveneau în medie 560 de salariați pe întreprindere, spre deosebire de întreprinderile din grupa cu 50 și pînă la 200 de salariați, unde pe fiecare întreprindere reveneau în medie cîte 61 de salariați. Întreprinderile cu peste 500 de salariați erau 101 la număr, reprezentînd 10% din totalul întreprinderilor cu peste 5 salariați; ele concentrău peste 300% din totalul întreprinderilor cu peste 5 salariați. În grupa acestor întreprinderi reveneau în medie peste 1 100 de salariați pe întreprindere. Marile întreprinderi cu peste 500 de salariați se găseau îndeosebi în industria extractivă, industria metalurgică etc. În această categorie de întreprinderi reveneau, în medie, pe fiecare întreprindere cca 1 400 de salariați în industria extractivă și peste 1 300 de salariați în industria metalurgică.

Întărirea puterii economice și politice a marelui capital, accentuarea caracterului capitalist al țării au fost însoțite de intensificarea exploatării maselor muncitoare și țărănești, de apăsarea fiscală, care loveau și în importante categorii ale burgheziei mici și mijlocii. Nivelul de trai al oamenilor muncii s-a menținut scăzut. Deși România a semnat în 1920 convenția privind stabilirea zilei de lucru de 8 ore, încheiată la Conferința Internațională a Muncii de la Washington, practic ziua de muncă de 8 ore nu exista peste tot în țară. Salariile oamenilor muncii, micșorate prin felurite impozite și amenzi, au rămas mult în urma prețurilor mereu crescînde ale bunurilor de consum¹. „Scumpetea este arma cu care burghezia taie adînc în carnea voastră — se arăta într-unul din manifestele partidului comunist adresate maselor —. Urcarea nebunească a prețurilor este mijlocul sigur prin care tot salariatul este silit să muncească din răspuțeri, ba chiar mai mult decît înainte, primind în schimb mult mai puțin...”².

Pe măsură ce clasele exploataatoare și-au consolidat pozițiile, libertățile democratice prevăzute în prima Constituție a României după făurirea unității statale, elaborată de parlament în 1923, ca: votul universal, egalitatea tuturor cetățenilor în fața legii, libertatea organizării și întrunirilor, a presei ș.a., au fost desconsiderate sub diferite forme, restrînse uneori chiar pe calea legilor adoptate de parlament.

În condițiile situației economice, sociale și politice din perioada stabilizării relative a orînduirii burghezo-moșierești, clasa muncitoare din România se găsea

¹ Pe baza indexului de scumpete, minimul de trai calculat pe o lună, pentru o familie de muncitori compusă din 5 persoane, era în 1916 de 166 lei, în 1923 de 6.215 lei, în 1925 de 6.990 lei și în decembrie 1926 de 9.300 lei (Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 96, dosar 873 fila 19 — Raportul C.G.S.U. la Congresul Sindicatelor Unitare din 1927). Față de această situație, salariul, care la sfîrșitul anului 1926 varia între 2.200—4.640 lei lunar, nu putea să asigure muncitorului și familiei sale strictul necesar. (*Ibid.*)

² Partidul Comunist din România către muncitori, țărani, funcționari și populația nevoiașă!, în *Socialismul*, an. XVIII, nr. 53 din 5 iulie 1923, p. 1.

dezbinată, atât din punct de vedere politic, cât și organizatoric, fapt care a dus la multe dificultăți în lupta comună împotriva claselor exploataatoare.

Crearea, la 8 mai 1921, a Partidului Comunist Român, prin transformarea Partidului Socialist, rezultat al maturizării proletariatului român, pe baza ideologiei marxist-leniniste, „a marcat o etapă nouă, superioară, atât pe plan politic și ideologic, cât și organizatoric în mișcarea revoluționară din România, în dezvoltarea detașamentului de avangardă al clasei muncitoare, a dat un nou și puternic avânt luptelor politice și sociale desfășurate de masele largi populare din țara noastră”³. Partidul Comunist Român s-a afirmat încă de la începutul existenței sale ca exponent fidel al intereselor clasei muncitoare, ale întregului popor; el a apărut pe arena politică a țării ca un factor politic al luptei maselor muncitoare, capabil să le organizeze și să le conducă către atingerea obiectivului strategic principal: transformarea revoluționară a societății românești.

Călăuzindu-se după principiile marxist-leniniste în privința unității proletare, pe care V. I. Lenin o formula astfel: „Muncitorii răzleți nu reprezintă nimic. Muncitorii uniți sînt totul”⁴, Partidul Comunist Român, de la începutul existenței sale, a înscris pe steagul său de luptă principiul unității clasei muncitoare, militînd consecvent și neobosit pentru realizarea în lupta revoluționară a acestei unități.

1. Sciziunea politică și organizatorică a clasei muncitoare și lupta P.C.R. pentru restabilirea unității.

Apariția pe arena vieții social-politice din România a P.C.R. a stîrnit neliniște nu numai în rîndurile claselor exploataatoare dominante, dar și în rîndurile conducătorilor social-democrați de dreapta. În contra mersului ascendent al mișcării muncitorești revoluționare, în contradicție cu voința de unitate muncitorească exprimată de reprezentanții marii majorități a clasei muncitoare în cadrul Congresului de făurire a Partidului Comunist Român, liderii social-democrați de dreapta, care la începutul lunii februarie 1921 au ieșit din Partidul Socialist, convoacă, între 19—20 iunie 1921, la Ploiești, o conferință a organizațiilor socialiste și social-democrate, la care se crează Federația Partidelor Socialiste din România (F.P.S.R.). În Componenta F.P.S.R. au intrat următoarele organizații politice regionale: cîteva organizații ale Partidului Social-Democrat din România veche, Partidul Socialist din Transilvania, Partidul Socialist din Banat și organizațiile social-democratice din Bucovina. Programul adoptat de Congresul de constituire a F.P.S.R. cuprindea în general prevederi general-democratice, fără să arate că acestea erau realizabile numai prin răsturnarea puterii existente, prin revoluție, condusă de către clasa muncitoare. Astfel, el substituia lupta revoluționară a proletariatului pentru răsturnarea capitalismului luptei pentru reforme care nu atingeau bazele orînduirii capitaliste. Programul F.P.S.R. prevedea posibilitatea instaurării socialismului în România numai după înfăptuirea revoluției în Occident și printr-o educație culturală și o maturizare îndelungată a proletariatului român. Toate acestea sînt expresia clară a reformismului pe care se întemeia acest program. De altfel, toate programele ulterioare ale Federației, care erau adoptate anual, s-au bazat pe aceleași teze și au avut un caracter reformist.

³ *Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintarea României spre comunism*, Edit. Politică, 1975, p. 40.

⁴ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 19, E.S.P.L.P., 1957, p. 515.

În legătură cu scopul F.P.S.R., statutul adoptat preciza că aceasta are menirea de a reprezenta o platformă comună a partidelor din Federație, iar pînă atunci să adopte „un program comun de acțiune, fără a desființa independența partidelor federate”⁵, care trebuiau să aibă o atitudine unitară în chestiunile politice curente și în alegerile parlamentare. În luna ianuarie 1922, liderii centriști arestați la Congresul de constituire al P.C.R., unde votaseră cu rezerve afilierea la Internaționala a III-a, fiind eliberați din închisoare, constituie o altă formație politică: Partidul Socialist din România, care în luna august 1922 a fuzionat cu Partidul Social-Democrat din România veche și aderă la F.P.S.R. Noua organizație își ia denumirea de Partidul Socialist din România⁶. „Aceasta — după cum subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu — a dus la scindarea unității clasei muncitoare pentru o lungă perioadă de timp, cu repercusiuni dintre cele mai grave asupra luptelor revoluționare și democratice din România”⁷.

Crearea Partidului Comunist Român apăsă pentru liderii social-democrați de dreapta și sub aspectul pericolului iminent de atragere a muncitorilor către organizațiile aflate sub influența lor. Datorită acestui fapt, după scindarea pe plan politic, în obiectivele lor principale un loc important l-au ocupat sindicatele. Cum sindicatele constituiau rezerve inepuizabile pentru partidele muncitorești și cum marea majoritate a membrilor sindicatelor erau adepții tacticii revoluționare, liderii social-democrați de dreapta și-au concentrat atenția asupra lor. Ei, împreună cu unii militanți socialiști, convoacă la 21 iunie 1921 o Conferință sindicală la Ploiești, la care hotărăsc crearea Consiliului General al Sindicatelor Muncitorești. Sediul Consiliului General a fost fixat la Cluj. La această Conferință au participat 26 reprezentanți, din 42 localități, ai următoarelor organizații sindicale: Uniunea muncitorilor din fier, metal și chimică din România, Uniunea muncitorilor mineri și topitori din Ardeal și Banat, Uniunile din Transilvania ale muncitorilor țimplari și lemnari, constructori, tipografi, în alimentație, C.F.R., precum și organizațiile sindicale din Bucovina⁸. Raportul prezentat la Conferință s-a ocupat de situația mișcării sindicale, legea sindicatelor și raporturile dintre mișcarea sindicală și partid. Trebuie evidențiat faptul că atît raportorul, R. Gaidosch, cît și cei care au luat cuvîntul au criticat legea asupra sindicatelor profesionale și s-au pronunțat pentru unificarea mișcării sindicale din România. Rezoluția Conferinței, constatînd că „libertatea de acțiune a sindicatelor din țară este călcată în picioare în modul cel mai brutal”⁹, deși condamnă legea Trancu-Iași, pe care o considera „anti-constituțională” și „reacționară”, îndemna muncitorii să se organizeze pe baza ei. Adoptînd hotărîrea despărțirii organizațiilor economice, respectiv sindicale de cele politice, Conferința de la Ploiești, în fond, s-a pronunțat pentru autonomia sindicală.

Crearea Consiliului General al Sindicatelor Muncitorești cu sediul la Cluj, care întrunea doar o parte a muncitorimii organizate în sindicate, a însemnat ex-

⁵ *Vremea nouă*, anul III, nr. 107 din 3 iulie 1921.

⁶ *Arbeiter Zeitung*, nr. 136 din 21 iunie 1921; *Vremea nouă*, anul III, nr. 107 și 108 din 3 și 10 iulie 1921; *Lumea nouă*, anul I, nr. 40, din 3 septembrie 1922; cf. P.C.R. în viața social-politică a României, 1921—1944, Edit. Militară, 1971, p. 46—47.

⁷ Nicolae Ceaușescu, *Partidul Comunist Român — continuator al luptei revoluționare și democratice a poporului român, al tradițiilor mișcării muncitorești și socialiste din România*, Edit. Politică, 1966, p. 28.

⁸ *Vremea nouă*, anul III, nr. 107 din 3 iulie 1921.

⁹ *Ibidem*.

tinderea actului scizionist al elementelor reformiste și asupra organizațiilor profesionale ale proletariatului din România.

Organizațiile sindicale care nu au luat parte la Conferința din 21 iunie 1921 sînt convocate de către militanții socialiști-centriști din mișcarea sindicală împreună cu un număr foarte restrîns de comuniști, într-o altă Conferință la 26 iunie 1921, tot la Ploiești. La această Conferință, care s-a desfășurat în zilele de 26—27 iulie 1921, au participat 35 de delegați, reprezentînd 43 organizații sindicale din mai multe localități ale țării, între acestea numărîndu-se cele din București, Galați, Ploiești, Cluj, Brașov, Cîmpina, Tg. Mureș, Pitești, Baia Mare, Sf. Gheorghe etc.¹⁰. Conferința alege Comisia Generală Sindicală provizorie cu sediul la București, care a primit mandatul de a trece la organizarea sindicatelor pe baza legii sindicatelor profesionale (Legea Trancu-Iași) și la pregătirea unui congres sindical general ce trebuia să se pronunțe definitiv asupra liniei tactice de urmat. Majoritatea delegaților participanți la lucrările Conferinței, la fel ca la Conferința din 21 iunie 1921, se pronunțau pentru unificarea sindicală și votează o moțiune în acest sens¹¹. Astfel, politiciile scizioniste a liderilor social-democrați de dreapta li se opunea voința majorității clasei muncitoare de a reface unitatea organizatorică.

Imediat după crearea celor două centrale sindicale, în întreaga țară începe un rapid proces de reorganizare a sindicatelor, de înființare a altora noi¹². În aceste condiții, militanții revoluționari își concentrează atenția, în mod deosebit, în direcția restabilirii unității sindicale. Atmosfera generală pentru restabilirea unității sindicale era întreținută de campania largă dusă în acest scop de presa muncitorească, de hotărîrile unor congrese sau conferințe ale diferitelor uniuni sindicale, de moțiunile și rezoluțiile adoptate de diverse adunări și întruniri muncitorești. Sub presiunea forțelor muncitorești revoluționare, între conducerile celor două centrale sindicale încep, din luna septembrie 1921, să se poarte tratative în scopul găsirii căilor de realizare a unității sindicale. Tratatивele, din cauza poziției rigide adoptate de către Centrala sindicală de la Cluj, aflată sub influența elementelor social-democrate de dreapta, înaintează cu greu¹³. O relevare a poziției social-democraților de dreapta o constituie refuzul Consiliului General de la Cluj de a lua parte la lucrările Congresului de la Brașov, convocat de către Comisia Generală Sindicală provizorie din București și desfășurat între 20—23 octombrie 1921.

Congresul de la Brașov, la care au participat 94 de delegați reprezentanți ai Comisiei Generale Sindicale provizorii a celor 81 de sindicate cu peste 20 000 de membri, prin lucrările și rezoluțiile sale a însemnat un pas important pe calea înfăptuirii unității de organizare și de acțiune a clasei muncitoare. Ea s-a declarat pentru o deplină centralizare și o disciplină strictă a organizațiilor sindicale, pentru stabilirea unei linii tactice unice. Congresul a adoptat statutul mișcării sindicale

¹⁰ *Documente din istoria partidului comunist și a mișcării muncitorești revoluționare din România, 1921—1924*, Edit. Politică. 1970, p. 23—24.

¹¹ *Viața sindicală*, anul I, nr. 1 din 17 iulie 1921.

¹² Vezi mai pe larg M. C. Stănescu, *Mișcarea muncitorească din România în anii 1921—1924*, Edit. politică, 1971, și N. G. Munteanu, *Reorganizarea mișcării sindicale din România (1918—1921)*, în *Anale de istorie*, anul XVIII, nr. 2/1972.

¹³ Ea condiționează realizarea unității sindicale de recunoașterea integrală și fără rezerve a hotărîrilor Conferinței sindicale din 21 iunie 1921 de la Ploiești, de dizolvarea Comisiei generale provizorii și de anularea convocării congresului general sindical susținut de acesta.

și a ales Comisia Generală a Sindicatelor din România. Delegații la Congres s-au pronunțat pentru concentrarea întregii mișcări profesionale într-o singură organizație sindicală condusă de un organ sindical central cu sediul în Capitală.

În perioada ce a urmat Congresului de la Brașov, curentul pentru unificarea sindicală a crescut în intensitate. Ca urmare a presiunii tot mai puternice exercitate de masele muncitoare, care își exprimau hotărât voința de a se restabili unitatea organizatorică, sindicală, și ca urmare a faptului că ambele centrale sindicale au acceptat principiul autonomiei organizațiilor profesionale, care a facilitat demersurile în direcția refacerii unității, în luna martie 1922 se ajunge la un acord între Comisia Generală provizorie și Consiliul General al Sindicatelor. În ședința comună a reprezentanților celor două centrale, care a avut loc la Cluj între 25 și 26 martie 1922, se hotărăște convocarea Congresului Sindical General la Sibiu pentru zilele de 4 și 5 iunie 1922, ordinea de zi a acestuia, modul de reprezentare a organizațiilor sindicale și de tineret¹⁴.

Congresul sindical de la Sibiu s-a deschis în ziua de 4 iunie 1922, întrunind 175 de delegați reprezentând toate curente din sînul mișcării muncitorești, inclusiv comuniștii — care reprezentau 44 871 de membri de sindicat din toate regiunile țării. Dezbaterile ținute pînă la 7 iunie inclusiv, precum și hotărârile Congresului au constituit un moment important în istoria mișcării muncitorești din țara noastră. Deși lucrările Congresului s-au desfășurat într-o atmosferă de critică la adresa activității din ultimul an, cei prezenți au trecut pînă la urmă peste multe probleme, acționînd cu toții spre scopul esențial: realizarea unității sindicale. Ca urmare, Congresul decide centralizarea și unificarea mișcării sindicale din România. La temelia acestei unități au fost așezate, ca principii fundamentale, lupta de clasă, desființarea exploatarei lucrătorilor și socializarea mijloacelor de producție, toate acestea definind caracterul revoluționar al mișcării sindicale din România. Congresul a ales organul conducător al sindicatelor: Consiliul General Sindical (C.G.S.), format din comuniști, socialiști, social-democrați, muncitori fără de partid. El adoptă, totodată, o serie de însemnate documente, dintre care o importanță deosebită au statutul Consiliului General al Uniunilor Sindicale și rezoluția asupra autonomiei sindicale. La 12 iulie 1922, Consiliul General, ales la Congres, a difuzat un manifest intitulat „Către muncitorimea din întreaga țară”, în care, subliniindu-se importanța Congresului sindical de la Sibiu, se preciza, între altele că: „...de la această dată întreg proletariatul din România se găsește grupat sub scutul unui singur organ central sindical, care zi cu zi, independent de curente și fracțiuni politice, va îndruma și conduce destinele organizațiilor sindicale către emanciparea economică de sub tutela claselor stăpînitore...”¹⁵.

Realizarea unității sindicale, lichidînd sciziunea pe plan profesional, a creat premise favorabile pentru apropierea între organizațiile politice și a favorizat desfășurarea cu mai mult succes a luptelor de clasă ale proletariatului.

După refacerea unității sindicale, activitatea sindicatelor a cunoscut o simțitoare învioreare. La scurt timp după aceasta, numărul membrilor de sindicat aproape că s-a dublat față de cel existent înainte de unificare. Astfel, dacă în luna iunie 1922 numărul membrilor de sindicat era aproximativ de 45 000, în luna august 1923, un an după refacerea unității sindicale, el se ridica la peste 80 000¹⁶. Totodată,

¹⁴ *Viața sindicală*, anul II, nr. 38 din 2 aprilie 1922.

¹⁵ *Idem*, nr. 53 din 16 iulie 1922.

¹⁶ *Idem*, anul III, nr. 82 din 4 februarie 1923.

influența elementelor revoluționare în cadrul sindicatelor crește considerabil, fapt care a provocat îngrijorarea liderilor social-democrați de dreapta, care se tem ca pozițiile deținute de ei să nu se diminueze. În consecință ideea afilierei la Federația Internațională a Sindicatelor de la Amsterdam (E.I.S.), pe care n-o părăsesc nici după unificare, începe să fie vehiculată din ce în ce mai insistent. P.C.R., care la rîndul său a militat pentru afilierea la Internaționala Sindicală Roșie (I.S.R.), în baza rezoluției votate la Congresul al II-lea al partidului (3—4 octombrie 1922), dîndu-și seama de intențiile social-democraților de dreapta și, în interesul menținerii unității sindicale, renunță la această lozincă¹⁷. Elementele revoluționare, sub conducerea Partidului Comunist Român, desfășoară o campanie susținută și hotărîtă pentru păstrarea coeziunii mișcării sindicale și pentru renunțarea, în acest scop, la înscrierea pe ordinea de zi a viitorului congres a problemei afilierei la Federația Internațională a Sindicatelor de la Amsterdam. Dar, cu toate eforturile depuse de comuniști și de elementele înaintate din cadrul organizațiilor socialiste și social-democrate, unitatea sindicală ajunsese iarăși în pericol. În zilele de 16—18 septembrie 1923 are loc la Cluj Congresul sindical. La acest Congres P.C.R. participă cu scopul de a întări unitatea clasei muncitoare, reprezentanții săi, participanți la dezbaterile Congresului, declarînd că, deși se opun afilierei la forul internațional sindical de la Amsterdam, dacă majoritatea delegaților va vota totuși afilierea, ei se vor supune acestei hotărîri în scopul apărării unității sindicale¹⁸. Contrar acestei poziții, liderii social-democrați de dreapta se plasează, încă de la începutul lucrărilor Congresului, pe poziția afilierei cu orice preț la Federația Internațională a Sindicatelor de la Amsterdam. Cu toate că majoritatea delegaților se pronunțau împotriva afilierei la forul internațional de la Amsterdam și pentru unitatea sindicală, liderii reformiști, avînd concursul poliției locale, exclud cu forță¹⁹ pe cei 135 delegați adepți ai unității sindicale, care reprezentau mai mult de jumătate din numărul membrilor de sindicat, și declară mișcarea sindicală din România afiliată la Federația Internațională de la Amsterdam a Sindicatelor²⁰. Așadar, mișcarea sindicală din România a fost scindată din nou, iar prin afiliere syndicatele respective urmau să aibă o orientare asigurată de Consiliul General ales în ultima zi a Congresului.

Cele 44 de syndicate excluse de la lucrările Congresului din Cluj, precum și altele care au dezavuat ulterior comportarea noului Consiliu General Sindical au început încă de la sfîrșitul lunii septembrie să organizeze întruniri de protest împotriva actului scizionist săvîrșit de către conducătorii social-democrați de

¹⁷ *Socialismul*, anul XVI, nr. 195 din 19 octombrie 1922.

¹⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 95, dosarul nr. 1193, filele 17—19; cf. P.C.R. în *viața social-politică a României, 1921—1944*, p. 55.

¹⁹ În instrucțiunile telegrafice ale Ministerului de Interne trimise autorităților din Cluj în legătură cu comportarea lor față de acest congres se spunea: „Avînd în vedere că la acest congres urmează să ia parte totalitatea sindicatelor profesionale din țară prin reprezentanții autorizați și că în cursul discuțiilor se vor putea cunoaște lămurit direcțiunea către care înclină majoritatea, vă recomandăm ca prin orice mijloace și chiar personal să urmăriți îndeaproape dezbaterile și completul lor. În cazul cînd aveți ferma convingere că rezultatul Congresului ar fi aderarea la principiile comuniste (Internaționala a III-a), să sesizați de îndată autoritățile militare pentru a suspenda congresul” (Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 5, dosarul nr. 877, fila 144; cf. M. C. Stănescu, *op. cit.*, p. 228).

²⁰ *Adevărul*, anul XXXVI, nr. 12.162 din 20 septembrie 1923.

dreapta. Totodată, un grup de foști membri ai Consiliului General Sindical ales la Sibiu în iunie 1922 (Gh. M. Petrescu-Ghempet, F. Gheller, St. Dan, Gh. Tănase, M. Pauker, I. Cloțan, N. Simulescu-Militaru etc.) au declarat public că se consideră membri ai vechiului Consiliu General Sindical²¹, și se constituie într-un Consiliu General provizoriu, în scopul de a acționa pentru refacerea unității sindicale.

Sub conducerea P.C.R., în zilele de 28—30 octombrie 1923 se ține la București o conferință preliminară, la care participă sindicatele excluse la Congresul de la Cluj, și altele rămase credincioase hotărîrilor congreselor sindicale anterioare, reprezentînd peste 30.000 de muncitori organizați, și se pun bazele unei noi centrale sindicale: Consiliul General Sindical Unitar al Uniunilor Sindicatelor unitare din România (C.G.S.U.), organ de orientare revoluționară, cu sediul la București²².

Atît în Circulara nr. 1, cit și în manifestul „Către muncitorimea din întreaga țară” din 1 noiembrie, C.G.S.U., motivînd constituirea noii centrale sindicale, informa despre linia sa programatică. Consiliul General Sindical Unitar s-a proclamat organizație independentă reafirmînd autonomia sindicală și recunoscînd ca bază a activității sale statutul votat la Congresul Sindical de al Sibiu. Sindicatele Unitare aveau înscrise ca obiective principale ale activității lor lupta pentru refacerea unității sindicale și apărarea pe cale revoluționară a intereselor economice și politice ale clasei muncitoare. Conferința preliminară a trimis Consiliului General Sindical constituit la Cluj o adresă prin care, în vederea restabilirii unității sindicale, printre altele, se propunea: să se declare nule hotărîrile luate la 16—18 septembrie, să se constituie un comitet provizoriu comun, pe bază de paritate, care să organizeze de urgență un congres general sindical, unde reprezentarea să fie asigurată tuturor sindicatelor, iar hotărîrile majorității să fie obligatorii pentru toți²³. La 12 decembrie 1923, C.G.S.U. a fost recunoscut oficial de autorități ca persoană juridică, iar la Conferința de la Sibiu din 29—31 decembrie 1923 el s-a constituit definitiv²⁴.

Scindarea mișcării sindicale în două centrale, una cu orientare revoluționară, iar alta cu orientare reformistă, a adus considerabile prejudicii luptei generale revendicative a clasei muncitoare din țară, a frînat mult procesul de organizare în sindicate a proletariatului și a redus simțitor forța sa de luptă. După unele calcule aproximative, la începutul anului 1924 cele două centrale sindicale înregistrau cca 60.000 de membri, față de 1.667.000 de muncitori și salariați de tot felul care, teoretic, ar fi putut face parte din sindicate²⁵. În anul 1927

²¹ *Împotriva uzurpatorilor*, în „Socialismul”, anul XVIII, nr. 77 din 27 septembrie 1923, cf. M. C. Stănescu, *op. cit.*, p. 231.

²² *Documente din istoria partidului comunist și a mișcării muncitorești revoluționare, 1921—1924*, Edit. politică, 1970, p. 562—564.

²³ *Op. cit.*, p. 570.

²⁴ Conducerea Consiliului General Sindical Unitar era alcătuită din: 7 comuniști, 3 socialiști și 1 social-democrat, ceea ce demonstrează dorința sinceră a P.C.R. de a se reface unitatea sindicală. De remarcat că însuși președintele, Coloman Müller, era membru al Partidului Socialist din Banat.

²⁵ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, inv. 8, dosarul nr. 27, filele 9—22 (6—10); cf. M. C. Stănescu, *op. cit.*, p. 233.

organizarea muncitorimii, privind cele mai importante profesii, se prezenta după cum urmează²⁶:

Profesia	Total muncitori	Din care organizați în :		
		Sind. Unitare	Sind. reformiste	Total
Ind. metalurgică	70.000	4.800	6.000	10.800
Ind. lemnului	60.000	2.336	—	2.336
Ind. minieră	50.000	400	5.000	5.400
Ind. alimentară	100.000	2.700	600	3.300
Ind. pielăriei	10.000	1.677	—	1.677
Ind. petrolului	50.000	—	300	300
Ind. textilă	10.000	700	—	700
Ind. chimică	10.000	În Uniunea Muncitorilor Metalurgiști		
Angajați comerciali și funcționari	100.000	1.004	600	1.604
Porturi și căi ferate	120.000	500	3.000	3.500
Tipografie	10.000	700	1.300	2.000
Construcții	20.000	1.060	1.700	2.760
Total general :	620.000	17.377	18.500	35.877

Sub conducerea și îndrumarea plină de grijă a P.C.R. a activat Uniunea Tineretului Comunist. Încă de la apariția și afirmarea sa pe arena istoriei în marile bătălii de clasă din 1918—1920, tineretul s-a aflat pe același drum cu muncitorimea vîrstnică. Alături de întreaga clasă muncitoare, tineretul muncitor, antrenat și mobilizat de organizațiile de clasă, s-a ridicat cu hotărîre la luptă împotriva ofensivei claselor exploatoare, care urmăreau stăvilirea avîntului mișcării revoluționare, răpirea cuceririlor cîștigate cu prețul a multe sacrificii.

Creșterea combativității de luptă și transformările petrecute în structura sa organizatorică, situarea mișcării de tineret pe principii revoluționare au avut drept rezultat schimbarea, în iunie 1919, a denumirii cercurilor „Tineretul Muncitor“, create începînd din februarie 1908, în aceea de cercurile „Tineretului socialist“. O lună mai tîrziu, începînd de la 1 iulie 1919, gazeta „Foaia tînărului“ apare sub titlul nou „Tineretul socialist“. Organizațiile revoluționare de tineret, atrase și participînd efectiv la procesul de clarificare politică și ideologică prin care trecea proletariatul român în acei ani, imensa majoritate a tineretului socialist, a organizațiilor sale s-a aflat, de la început, sub influența curentului din mișcarea muncitorească ce acționa pentru transformarea partidului socialist în partid comunist. Crearea P.C.R. a marcat o cotitură radicală și în mișcarea revoluționară de tineret din România, aceasta ridicîndu-se pe o treaptă superioară.

Odată cu munca de educare a tineretului în spiritul ideilor marxist-leniniste, partidul comunist a militat cu consecvență pentru crearea unei organizații comu-

²⁶ Din *Raportul C.G.S.U., 1927*, în Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 96, dosarul nr. 873, fila 24.

niste de tineret. În acest sens o serie de tineri comuniști au primit sarcina de a activa în cadrul organizațiilor Tineretului socialist, de a coordona activitatea politică și organizatorică a acestora. Ca urmare, conducerile celor trei organizații regionale de tineret existente în acea perioadă (Mișcarea Tineretului Socialist din vechea Românie, Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat, Uniunea Tineretului Socialist din Bucovina) au menținut și dezvoltat o strînsă colaborare, informîndu-se și consultîndu-se reciproc asupra măsurilor ce trebuiau luate pentru realizarea acestui deziderat major. Începînd cu a doua jumătate a anului 1921, problema unificării mișcării revoluționare de tineret, a creării unei organizații unice, comuniste începe să fie pusă cu tot mai multă insistență la ordinea zilei, ea transformîndu-se treptat într-un adevărat curent de masă. În asemenea condiții, în cadrul întîlnirii în timpul Congresului sindical de la Brașov (octombrie 1921), reprezentanții organizațiilor de tineret din vechea Românie, Ardeal și Banat au hotărît convocarea pentru ziua de 1 martie 1922 a congresului care urma să consfințească crearea organizației revoluționare unice de tineret din România. Deoarece însă autoritățile au refuzat sistematic aprobarea convocării Congresului, reprezentanții celor trei organizații de tineret au hotărît, de comun acord, convocarea pentru zilele de 19—20 martie 1922, la București, a unei conferințe generale a tineretului socialist din România. Conferința a fost precedată în întreaga țară de o intensă și sistematică activitate pregătitoare. În coloanele ziarelor „Tineretul socialist” și „Ifjúmunkás”, ale celorlalte organe de presă muncitorești a fost publicată ordinea de zi a conferinței, precum și o serie de articole care sintetizau principalele probleme politice și organizatorice pe care Conferința era chemată să le rezolve. Ele se refereau în esență la două probleme fundamentale pentru o organizație de tip comunist: centralizarea pe plan național și statuarea noii organizații pe principiile marxism-leninismului²⁷. În același timp, la București, Ploiești, Brașov, Iași, Galați, Cluj, Timișoara și în alte orașe din țară, organizațiile locale au convocat adunări generale de alegere a delegaților pentru conferință.

La 19 martie 1922 s-au și deschis la București lucrările Conferinței generale a tineretului socialist, care a reunit, pentru prima dată în istoria mișcării revoluționare și democratice de tineret, reprezentanți ai organizațiilor din toate provinciile istorice ale României. Prin larga sa reprezentare, prin discuțiile în spirit comunist purtate pe marginea rapoartelor prezentate, dar mai ales prin hotărârile adoptate privind asigurarea conținutului revoluționar, comunist, al activității organizațiilor de tineret din întreaga țară, Conferința din martie 1922 a îndeplinit de fapt rolul unui adevărat congres²⁸.

Dezbătînd problemele fundamentale care preocupau îndeaproape în această perioadă întreaga mișcare revoluționară de tineret, Conferința din martie 1922 a pus bazele organizației unice, revoluționare comuniste de tineret, la scara întregii țări, organizație care din mai 1924 a luat denumirea de *Uniunea Tineretului Comunist*. Încadrîndu-se în U.T.C., tineretul revoluționar din țara noastră și-a manifestat hotărîrea fermă de a milita cu dăruire și pasiune pe baza principiilor ideologice revoluționare, marxist-leniniste, a clasei muncitoare, a programului de luptă al P.C.R., și sub conducerea și îndrumarea plină de grijă și căl-

²⁷ Pe tema istoria P.C.R. și a mișcării muncitorești din România (întrebări și răspunsuri), Edit. Politică, 1974, p. 129.

²⁸ Ibidem.

dură a comuniștilor, el a înscris pagini nepieritoare de eroism și dăruire patriotică în frontul larg al luptei clasei muncitoare, a maselor populare, împotriva exploatării și împilării, pentru progresul și viața mai bună a națiunii.

Partidul Comunist Român, care a militat întotdeauna pentru unitatea politică, organizatorică și de acțiune a clasei muncitoare, nici după 1923 nu a încetat să lupte pentru realizarea acestui deziderat. Comuniștii, în focul bătăliilor de clasă după scindarea mișcării muncitorești, au pus accentul pe unitatea de acțiune a proletariatului, neuitând nici de posibilitatea refacerii unității politice, a apropierei și conlucrării organizațiilor politice muncitorești. În aplicarea cu succes a tacticii de front unic, P.C.R. s-a izbit însă nu numai de rezistența conducătorilor social-democrați de dreapta, de manevrele abile ale cercurilor conducătoare, care căutau prin diverse metode să agraveze sciziunea, dar și de unele teze și indicații contradictorii, de la o perioadă la alta, venite din partea Cominternului. Meritul istoric al Partidului Comunist Român constă în aceea că, învingând obstacolele de natură atât internă cât și externă, a fost promotorul tacticii de front unic, a căutat să găsească și să aplice forme și metode noi de acțiune comună cu celelalte organizații proletare, care în multe ocazii au dat rezultate.

În funcție de evenimentele social-politice interne, P.C.R. a făcut nenumărate propuneri Federației Partidelor Socialiste din România, pentru a încheia acorduri fie în probleme cu caracter limitat, fie în probleme din cele mai importante, care stăteau în atenția maselor muncitoare. Propunerile partidului comunist au fost însă respinse²⁹.

După scoaterea în afara legii, în 1924, P.C.R., trebuind să-și reorganizeze activitatea pe baze noi, conform noii situații, a fost nevoit să acționeze în cele mai grele condiții pentru refacerea unității de luptă a mișcării muncitorești, lansând și susținând fără încetare lozinca frontului unic muncitoresc și făcând numeroase propuneri pentru conlucrarea cu celelalte organizații muncitorești³⁰.

În lupta pentru organizarea și mobilizarea maselor muncitoare, alături de Sindicatele Unitare, un rol important l-au avut și alte organizații de masă create și conduse sau influențate de P.C.R. Aceste organizații asigurau partidului, după cum indica V. I. Lenin, „capacitatea sa de a se lega, de a se apropia și, dacă vrei, de a se contopi într-o anumită măsură cu masele cele mai largi ale oamenilor muncii, în special cu masele proletare, dar și cu masele muncitoare neproletare”³¹, iar în condițiile legalității „fără îmbinarea muncii legale cu cea ilegală, a organizațiilor legale cu cele ilegale nu poate (putea n.n.) fi vorba de un partid cu adevărat revoluționar al proletariatului...”³².

În perioada stabilizării relative a regimului burghezo-moșieresc au fost înființate și și-au desfășurat activitatea următoarele organizații de masă: „Prietenii naturii” (înființată în 1919 și reorganizată în 1921), „Cercul femeilor comuniste” (înființată în 1922), „Comitetul de ajutorare de pe lângă C.C. al P.C.R.” (înființată în noiembrie 1922), „Liga drepturilor omului” (înființată în 1923), „Ajutorul Roșu” (A.R.) (înființată în 1924), „Blocul Muncitoresc-Tărănesc” (înființată în 1925), „Comitetele de ajutorare de pe lângă Sindicatele Unitare (înființate în noiembrie 1925), „Comitetele de șomeri” (înființate în 1925), „Liga contra terorii”

²⁹ *Lumea nouă*, anul II, nr. 38 din 18 noiembrie 1923.

³⁰ În legătură cu această problemă vezi mai pe larg *P.C.R. în viața social-politică a României, 1921—1944*.

³¹ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 41, Edit. Politică, 1966, p. 7.

³² *Idem*, vol. 40, p. 64.

(înființată în iulie 1926), „Ajutorul muncitoresc român” (A.M.R.) (înființată în octombrie 1927), „Prietenii presei proletare” (Pri-Pre-Pro) (înființată în 1927), „Comitetul pentru amnestie” (înființată în noiembrie 1928)³³. Pentru asigurarea bunei desfășurări a activității organizațiilor de masă legale sau semilegale, P.C.R. a trimis în rândurile acestora pe unii dintre cei mai buni activiști, care împreună cu simpatizanții partidului comunist sprijineau activ conducerea acestor organizații în rezolvarea sarcinilor, difuzau ideile înaintate, revoluționare în rândurile masei largi muncitoare, ale intelectualității și ale altor categorii de oameni ai muncii. Comuniștii din organizațiile de masă au avut un rol dinamizator și îndrumător în acțiunile întreprinse de ele, contribuind efectiv la maturizarea lor, fapt care a determinat axarea activității acestor organizații pe problemele fundamentale ale luptei revoluționare și democratice.

În lupta pentru refacerea unității mișcării muncitorești un rol l-au jucat, alături de Sindicatele Unitare, și organizațiile de masă, create, conduse sau influențate de Partidul Comunist Român. Ca urmare a depășirii momentului critic al ilegalizării, a întăririi treptate organizatorice în noile condiții a P.C.R., a menținerii legăturilor sale cu masele prin intermediul organizațiilor de masă create de el, a adoptării unei tactici adecvate situației social-politice din țară, cât și a restructurărilor politice intervenite, începând cu anul 1925 se produce un reviriment în privința realizării unor acorduri pe bază de front unic între organizațiile proletare. Folosindu-se de apropierea campaniei pentru alegerile comunale din 1926, P.C.R. lansează apelul creării comitetelor de front unic, care, constituite în adunări generale, trebuiau să adreseze secțiunilor locale ale partidelor de opoziție (antiliberales) și organizațiilor profesionale mic-burgheze scrisori prin care să li se propună încheierea unor acorduri electorale pe baza unui program minimal de revendicări³⁴. Aceste propuneri ale partidului comunist au găsit un ecou favorabil în rândul unor organizații socialiste și social-democrate și al unor membri ai partidelor burgheze. Ca urmare, în mai multe localități importante din țară sînt create în lunile septembrie și octombrie 1925 comitete de front unic (Turnu Severin, Galați, Corabia, Tirgu Mureș, Arad, Timișoara, Oradea, Ploiești, Piatra Neamț, Salonta etc.), iar la Cîmpina se constituie un „Bloc socialist muncitoresc”, alcătuit din membrii Sindicatului Unitar al lucrătorilor metalurgiști și petroliști și din cei ai secțiunii locale a Partidului Socialist³⁵. În lunile ianuarie-februarie 1926, în urma tratativelor între reprezentanți ai Blocului Muncitoresc-Tărănesc și ai Partidului Socialist, se realizează un acord de participare comună în alegerile comunale din Capitală, sub denumirea de „Bloc socialist și unitarist”³⁶. Pentru coordonarea acțiunii comitetelor de front unic în vederea alegerilor parlamentare (mai 1926), la 18 aprilie 1926 are loc la Turnu Severin conferința pe țară a comitetelor de front unic de pe lângă Blocul Muncitoresc-Tărănesc care alege un Comitet Central al Comitetelor de front unic³⁷.

³³ Vezi *Organizații de masă legale și ilegale create, conduse sau influențate de P.C.R.*, vol. I, Edit. Politică, 1970.

³⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 1, mapa 170/1925, filele 1—5; cf. *P.C.R. în viața social-politică a României, 1921—1944*, p. 65.

³⁵ *Viața muncitoare*, anul III, nr. 14 din 10 ianuarie 1926.

³⁶ *Socialismul*, anul XX, nr. 83 din 24 ianuarie 1926 și *Dimineața*, nr. 6895 din 3 februarie 1926.

³⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 21, dosarul nr. 17, filele 1—2.

Cu toate acestea, precum și în ciuda unor rezultate obținute în alegerile comunale și parlamentare din anul 1926, realizările în direcția închegării unității de acțiune a clasei muncitoare erau nesatisfăcătoare în comparație cu posibilitățile pe care le aveau masele muncitoare din țara noastră.

În problema închegării unității de acțiune a proletariatului se duceau în continuare tratative pe multiple planuri. Aceste numeroase discuții îmbrăcau acum un aspect mai principal și mai constructiv, decât în anii anteriori. Multiplele schimburi de adrese și scrisori, chemările, apelurile din această perioadă denotă importanța pe care o acorda muncitorimea organizată refacerii unității rîndurilor sale. Pe această linie se înscrie și ședința C.G.S.U. de la Timișoara, din 1 și 2 martie 1925, care a ales o comisie pentru a purta tratative, pe baza unui program cuprins în nouă puncte, cu conducerea sindicatelor socialiste și social-democrate³⁸. Cu cîteva zile mai tîrziu, la 12 martie 1925, Conferința Uniunilor Sindicatelor Unitare a hotărît să adreseze propuneri de front unic sindicatelor afiliate la Federația Internațională a Sindicatelor de la Amsterdam³⁹. În urma acestor propuneri, conducerea centralei sindicale de la Cluj a acceptat începerea de tratative cu C.G.S.U.⁴⁰. Aceasta a însemnat apariția unei situații noi, calitativ deosebite de cea existentă anterior. În aceste condiții organizațiile socialiste, atît politice, cît și sindicale, acceptă unele din propunerile făcute de P.C.R. și de organizațiile conduse de el de a desfășura acțiuni comune, iar uneori propun ele însele începerea unor tratative în vederea înfăptuirii frontului unic. În acest spirit se duc tratative între comuniști și socialiști în anii 1925 și 1926 la Ploiești, București, Oradea, Timișoara etc.⁴¹

Evoluția evenimentelor politice interne — măsurile antimuncitorești ale guvernului Averescu, întărirea aparatului represiv, menținerea stării de asediu, elaborarea noii legi a presei, ale cărei prevederi lezau și mai mult publicațiile muncitorești, adoptarea a o serie de alte măsuri împotriva sindicatelor și, nu în ultimă instanță, fuzionarea Partidului Național Român cu Partidul Țărănesc, noul partid devenind un pretendent serios la preluarea guvernării — a influențat negativ acțiunea de închegare a frontului unic. La alegerile parlamentare din iulie 1927, ca și la cele precedente, Blocul Muncitoresc-Țărănesc și organizațiile socialiste participă pe liste separate, datorită cărui fapt — între altele — organizațiile muncitorești nu reușesc să trimită reprezentanți în parlament. În general se remarcă faptul că în anii 1927—1928, rezultatele concrete în privința încheierii unor acorduri de front unic între organizațiile proletare, comparativ cu cei doi ani anteriori, sînt mai puțin semnificative. Această situație, pe lîngă cele arătate mai sus, se explică în primul rînd cu restructurările prin care trecea mișcarea socialistă și cea muncitorească în general. În luna mai 1927, cu prilejul Congresului Federației Partidelor Socialiste din România, s-a hotărît unificarea partidelor regionale într-o singură organizație politică centralizată, sub numele de Partidul Social-Democrat. Schimbarea denumirii nu era, cîtuși de puțin, o măsură de formă, ci și de conținut, ea reflectînd accentuarea orientării liderilor social-democrați de dreapta către concepțiile reformiste. În cîrînd aceștia se orientează către

³⁸ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., Fondul IV, dosarul nr. 901, vol. VI, filele 397—398; cf. *P.C.R. în viața social-politică a României, 1921—1944*, p. 68.

³⁹ *Idem*, vol. III, filele 199—200.

⁴⁰ *Idem*, vol. IV, filele 201—202.

⁴¹ Vezi *P.C.R. în viața social-politică a României, 1921—1944*, p. 68—69.

colaborarea cu Partidul Național-Țărănesc, de pe urma căreia sperau să obțină unele rezultate pe plan electoral-politic. Într-adevăr, în alegerile din anul 1928 ei fac cartel electoral cu național-țărăniștii, dar după revenirea la putere, P.N.Ț. nu-și respectă promisiunea de a acorda portofolii ministeriale social-democraților, motiv pentru care, nemulțumiți de politica de colaborare cu acest partid, promovată de unii conducători de dreapta ai P.S.D., un grup de militanți s-au retras din partid în luna iunie 1928 și au constituit Partidul Socialist al Muncitorilor din România (P.S.M.R.)⁴². Noul partid editează ziarul „Proletarul” și crează, începând cu luna martie 1929, Sindicatele Independente⁴³. Astfel mișcarea muncitorească din România se va diviza în trei partide politice, fiecare cu organizațiile sale sindicale.

La crearea acestei situații au contribuit și acuzațiile și indicațiile greșite venite din partea Cominternului, care a considerat că P.C.R. „a făcut o greșeală când a extins tactica frontului unic la toate partidele care stăteau în opoziție față de guvernul liberal, pierzându-se din vedere caracterul lor pur burghez (...)”. Participarea B.M.Ț. în alegeri alături de grupări și partide politice burgheze, după cum se arăta într-o rezoluție a Comitetului Executiv al Cominternului, „a fost cea mai gravă greșeală politică căreia i se cuvine cea mai severă condamnare”⁴⁴. Aceste aprecieri au încurajat elementele stângiste, sectare din cadrul partidului comunist în activitatea lor și au provocat confuzii și derută în rîndul membrilor de partid.

2. Lupta clasei muncitoare pentru revendicări economice și politice

Dacă acțiunile întreprinse pentru restabilirea unității organizațiilor politice și sindicale ale clasei muncitoare din România nu s-au soldat cu rezultatele scontate, nu același lucru se poate afirma în legătură cu luptele revendicative desfășurate de muncitori. Cu toate că în perioada stabilizării relative a regimului burghezo-moșieresc mișcarea muncitorească era în reflux revoluționar, numărul acțiunilor de luptă ale clasei muncitoare s-a menținut destul de ridicat⁴⁵. Marea majoritate a acestor acțiuni au avut mai mult un caracter de apărare a cuceririlor obținute în anii avîntului revoluționar (1917—1922), mai puțin unul ofensiv. Inițiind, organizînd și conducînd acțiuni cu caracter revendicativ, P.C.R. a acordat o atenție deosebită revendicărilor cu caracter economic, știut fiind că masele muncitoare sînt atrase mai ușor în mișcare în condițiile cînd lupta se axează pe cerințele zilnice, imediate. Astfel, clasa muncitoare lupta, în primul rînd, pentru încheierea de noi contracte colective de muncă, mărirea salariilor în raport cu scumpetea, încetarea concedierilor, ziua de muncă de 8 ore, îmbunătățirea condițiilor de lucru, concedii plătite, zile de repaus etc. Întărîndu-și influența în sindicate, P.C.R. mobiliza masele împotriva acțiunilor claselor exploatare și pentru apărarea drepturilor lor legitime. „La luptă pentru o viață

⁴² În anul 1930 partidul își schimbă titulatura în Partidul Socialist Independent, iar în luna august 1933, prin fuziunea cu Partidul Socialist din România, creat la începutul aceluiași an, își ia denumirea de Partidul Socialist Unitar.

⁴³ În anul 1930 se crează o nouă centrală sindicală, cea a Sindicatelor Independente.

⁴⁴ *Lupta de clasă*, nr. 1 din iunie 1926.

⁴⁵ *Vezi Conflicte colective de muncă*. Publicație a Ministerului Muncii din anii 1922—1928.

mai omenească! — chemau comuniștii masele muncitoare. — Organizați și mergeți la întruniri și manifestații împotriva scumpetei și arătați burgheziei puterea voastră! Cucerii salarii la înălțimea scumpetei! Jos impozitele pe salarii și cele indirecte!”⁴⁶.

Muncitorii organizați în sindicate au răspuns chemării partidului comunist prin numeroase acțiuni greviste la care, în multe cazuri, au participat și muncitori neorganizați. Potrivit statisticilor oficiale, între anii 1922—1928 au fost declarate în România 3.329 conflicte colective de muncă, la care au participat aproape 500.000 de salariați, 365 din aceste conflicte fiind greve ce au cuprins peste 100.000 de muncitori. Marea majoritate a acestor greve s-a terminat prin cucerirea parțială sau totală a revendicărilor⁴⁷. În realitate numărul conflictelor colective de muncă era mai mare. Din statistica citată lipsesc conflictele colective de muncă — unele transformate în greve — de la întreprinderile industriale proprietate de stat, ale funcționarilor publici (cum a fost cazul grevei generale a acestora din vara anului 1923), precum și cele de la unități economice mai mici, a căror rezolvare nu a ajuns pînă la nivelul organelor Ministerului Muncii. Dintre aceste acțiuni se remarcă grevele de amploare de la „Astra” — Arad (1922), „Lemaître” — București (1923), din Valea Mureșului (1923, 1925), Timișoara (1924), Reșița (1926), greva tipografilor din București (1927) etc.⁴⁸. Defalcăt pe ani, tabloul acțiunilor greviste se prezintă astfel: în anul 1922 au fost declarate 1.341 de conflicte colective de muncă cu participarea a 83.610 lucrători, dintre care 71.815 organizați în sindicate; în 1923 — 491 de conflicte, cu aproape 100.000 de participanți, dintre care circa 80.000 membri de sindicat; în 1924 — 395 de conflicte, cu 75.000 de participanți, dintre care 53.000 membri de sindicat; în 1925 s-au desfășurat 318 conflicte, cu 80.250 de participanți, între care 57.515 membri de sindicat, iar în 1926 la 361 conflicte colective au participat 93.000 de salariați, dintre care 64.000 membri de sindicat; în 1927 au avut loc 196 conflicte, cu 99.887 de participanți, dintre care 37.479 sindicaliști, iar în 1928 s-au desfășurat 199 de conflicte, cu 62.453 de participanți, dintre care 35.094 membri de sindicat. În aceste bătălii de clasă, muncitorimea a impus reglementarea raporturilor între salariați și patroni prin contracte colective de muncă, în ciuda faptului că o bază juridică a fost dată contractului colectiv de muncă abia în 1929. În perioada citată, în fiecare an, dispozițiile contractelor colective impuse de muncitori s-au aplicat în circa 2.500 de întreprinderi⁴⁹. Referindu-se la importanța contractelor colective pentru clasa muncitoare, ziarul „Vas- és Fémmunkás” (Fierarul) avea să scrie mai târziu (1 martie 1930): „Muncitorul organizat se străduiește să-și apere și să-și îmbunătățească condițiile de salarizare și sănătate prin contractul colectiv. În contractul colectiv este vorba despre drepturile colectivității, și dat fiind că fiecare om simte consecințele rezultatelor sau ale lipsei de rezultate răsfrînte asupra colectivității, luptă împreună și cu simțămîntul nobil al solidarității; muncitorul învinge sau sucombă, pe frontul unde munca și capitalul își duc lupta pe viață și moarte”.

Din datele statistice citate mai sus rezultă cu claritate că, cu toate măsurile întreprinse de autoritățile burgheze, numărul acțiunilor greviste în anii 1922—

⁴⁶ *Manifestul Partidului Comunist din România către muncitori, țărani, funcționari și populația nevoiașă!*, în *Socialismul*, nr. 53 din 5 iulie 1923, p. 1.

⁴⁷ *Conflicte colective de muncă din 1929*, București, 1930.

⁴⁸ *Anale de istorie*, anul XVI, nr. 6 din 1970, p. 111—112.

⁴⁹ *Conflicte colective de muncă din anii 1922—1929*; cf. *Idem*, p. 112.

1924, cînd P.C.R. și-a desfășurat activitatea în condiții legale, era considerabil mai ridicat, decît după scoaterea partidului în afara legii. Existența legală a P.C.R.-ului a imprimat luptei de clasă a proletariatului un plus de combativitate și fermitate. Iată cîteva exemple în acest sens din perioada amintită: în august 1922, la Arad, 4.200 de muncitori de la „Astra”—Vagoane au intrat în grevă pentru cucerirea contractului colectiv. După 4 săptămîni de grevă, muncitorii au învins, cucerind o serie de revendicări. Pentru a le smulge cuceririle obținute în urma grevei, patronii și guvernul au hotărît militarizarea uzinei și anularea tuturor drepturilor cîștigate. Au urmat alte greve la Constanța, Craiova, București, Timișoara, Sibiu etc. În anul 1923 valul mișcării greviste s-a menținut ridicat, cuprinzînd numeroase centre muncitorești din țară. Printre cele mai importante se numără: București, Valea Mureșului (greva muncitorilor forestieri), Timișoara, Tîrgu Mureș, Brașov, Arad, Satu Mare, Galați, Giurgiu, Brăila, Cluj etc.⁵⁰. Din totalul de 491 de conflicte în acest an, 340 au fost soluționate în favoarea lucrătorilor; salariile au fost sporite cu 7 pînă la 100%; prin contracte au fost recunoscute organele sindicale, dreptul la concediu plătit etc. Comentînd datele conflictelor din 1923, „Buletinul muncii” scria: „Din aceste cifre se poate trage concluzia că acțiunea sindicală de apărare a intereselor profesionale ale lucrătorilor și rolul organizațiilor profesionale... de a conduce pe muncitori la tratativele cu patronii... au dus la rezultat practic în ce privește îmbunătățirea situației materiale a acestora. Majoritatea grevelor s-au terminat cu rezultate favorabile pentru lucrători”.

Multe din grevele din această perioadă au fost de lungă durată (15 săptămîni cea a metalurgiștilor din Tîrgu Mureș, 4 săptămîni a metalurgiștilor de la „Lemaitre”, peste 3 săptămîni cele ale tipografilor de la „Universul” și „Adevărul”). Ele atestau că clasa muncitoare răspundea cu însoflete la chemările P.C.R., că se orienta spre organizațiile muncitorești care se bazau pe principiul luptei de clasă, revoluționare. Referindu-se la aceasta, într-un articol, ziarul „Socialismul” scria: „Partidul comunist și-a cucerit repede un drum spre mase, mase care îl susțin și vor să-l apere la nevoie”⁵¹.

După scoaterea în 1924 în afara legilor a Partidului Comunist Român, dobîndind experiență în domeniul împletirii activității ilegale cu cea legală partidul comunist a continuat să desfășoare o largă muncă politică-organizatorică în sindicate și în alte organizații de masă. Sub îndrumarea comuniștilor, sindicatele au formulat revendicări ale muncitorilor, au reprezentat pe muncitorii din întreprinderi în confruntările cu patronii și autoritățile în conflictele colective de muncă și au organizat, după cum am relevat mai înainte, o serie de acțiuni greviste. Din suita acestor multiple acțiuni greviste amintim ca exemplu următoarele: partidul comunist a condus puternicele mișcări greviste din Valea Mureșului, marea grevă a celor 7.000 de muncitori de la Reșița, greva metalurgiștilor din Oradea, Cluj, Satu Mare, Arad etc. La Fabrica „Industria lîinii” din Timișoara, peste 1.600 de muncitori au susținut, sub conducerea organizației de partid, o luptă aprigă împotriva patronilor, care voiau să răpească muncitorilor unele drepturi cucerite și să le impună condiții deosebit de grele de muncă și de trai. La îndemnul organizației de partid, muncitorii celorlalte întreprinderi din localitate s-au solidarizat cu lupta celor de la „Industria lîinii”, încetînd lucrul

⁵⁰ *Idem*, anul XVII, nr. 1 din 1971, p. 84.

⁵¹ *Ibidem*.

aproape 8.000 de muncitori, pentru a-i sili pe fabricanți să accepte revendicările cu privire la sporul de salariu. Greva muncitorilor de la Anina, din 1927, a durat mai mult de două luni. La București, 2.500 de lucrători tipografi au declarat grevă. Greva metalurgiștilor de la „Astra” — Arad din 1928 s-a încheiat după 53 de zile, iar a celor de la „Phoebus” — Oradea, după 7 săptămâni de luptă.

În decursul acțiunilor revendicative din perioada stabilizării relative a ordinii burghezo-moșierești, pe lângă revendicările cu caracter economic, muncitorii au formulat revendicări politice, ca: dreptul de organizare, recunoașterea delegaților muncitorilor, desființarea terorii, a legilor antimuncitorești, amnistie generală.

Demascînd cu deosebit curaj politica antipopulară a guvernelor burghezo-moșierești din această perioadă, Partidul Comunist Român, spunîndu-și cuvîntul asupra principalelor probleme care frămîntau societatea românească, a mobilizat masele muncitoare împotriva politicii reacționare a guvernului liberal, îndeosebi față de măsurile legislative adoptate în acești ani, care erau o dare înapoi de la cuceririle de pînă în 1921. Partidul comunist prin organele sale de presă, prin manifeste, prin intermediul organizațiilor de masă a demascat o serie de prevederi ale Constituției adoptate în martie 1923, legile Trancu-Iași, Legea Mîrzescu, Legea electorală etc. care îngreueau drepturile democrat-burgheze și, militînd cu fermitate ca autoritățile să respecte legislația în vigoare, a condus masele pentru recucerirea drepturilor cîștigate în anii avîntului revoluționar. Ca urmare, cu ocazia acțiunilor greviste, în majoritatea cazurilor, muncitorii au înscris pe steagul lor de luptă și revendicări cu caracter politic, pentru desființarea legislației antimuncitorești și antidemocratice, pentru respectarea demnității omenești, dreptul de manifestare liberă a organizațiilor revoluționare muncitorești.

Partidul Comunist Român a înțeles, de la începutul existenței sale, că prin legislația privind „liniștea publică” și așa-numita „siguranță a statului” s-a creat o contradicție flagrantă între prevederile constituționale — care consacrau „libertatea întrunirilor”, „libertatea conștiinței”, „libertatea presei” etc. — și realitate, caracterizată prin lichidarea, în fapt, a acestor libertăți. Comuniștii au înțeles, și evoluția evenimentelor din perioada stabilizării relative a regimului burghezo-moșieresc a confirmat, că asemenea legislație urmărea direct reprimarea luptei democratice și revoluționare a maselor muncitorești. Și din acest considerent, partidul a făcut tot posibilul pentru întărirea legăturilor sale cu masele să conducă lupta lor revoluționară. „Partidul nostru nu tinde nicidecum să *înlocuiască* lupta maselor — preciza revista „Lupta de clasă”, în iunie 1927⁵² —. El vrea numai să *conducă* lupta maselor, și anume: într-un spirit revoluționar. Formele în care își îndeplinește el această îndatorire nu depind însă numai de voința sa. Partidul preferă, firește, să se folosească de o deplină legalitate. Dar această preferință nu e suficientă, precum nu e suficient să ai un stomac bun pentru a putea mîncea, fapt știut de altminteri de orice șomer. Partidul nostru este ilegal fiindcă ceea ce are el de spus și de făcut nu se poate astăzi spune și face în mod legal”.

Nenumărate documente ale perioadei atestă nemulțumirea pe care au provocat-o aceste legi, aplicarea lor, pe seama maselor muncitoare, a întregului popor. Muncitorii, intelectualii înaintați, toate elementele progresiste ale societății românești au cerut lichidarea legislației opresive, desființarea stării de asediu, a consi-

⁵² *Lupta de clasă*, nr. 4—5 din iunie 1927, p. 26.

liilor de război și a cenzurii, pronunțându-se pentru restabilirea drepturilor și libertăților cetățenești. Într-un manifest al Consiliului General al Sindicatelor Unite din România, din aprilie 1926, intitulat „Pentru 1 Mai! Către clasa muncitoare din România!”, se sublinia: „De la un capăt la altul al țării, în ziua de 1 Mai muncitorimea, adunată în întruniri publice, trebuie să-și ia angajamentul să nu înceteze lupta pînă nu vor cădea toate legile care ne răpesc drepturile noastre.

Jos legile Trancu-Iași a sindicatelor și conflictelor de muncă!

Jos legile Mirzescu a persoanelor juridice și a ordinii publice!”⁵³

Dintre toate clasele și păturile sociale, clasa muncitoare, în frunte cu P.C.R., s-a situat în prima linie a luptei pentru lichidarea situației create în țară. În manifestul Comitetului Central al Blocului Muncitoresc-Țărănesc, apărut în ziarul „Înainte” din 11 noiembrie 1928, se arăta: „Nici unul din drepturile cetățenilor, muncitorilor și țăranilor nu este respectat. În loc de drepturi, stare de asediu și consiliile de război; în loc de libertăți, închisoare. Sute de muncitori, de intelectuali și de țărani zac azi în temnițe, condamnați la mii de ani de închisoare fiindcă au luptat pentru apărarea intereselor și năzuințelor maselor muncitorești și țărănești”.

Luptînd pentru revendicări economice și politice, clasa muncitoare își ridica, totodată, nivelul de conștiință, pregătindu-se pentru misiunea istorică pe care o avea de îndeplinit: desființarea exploatării omului de către om și construirea societății socialiste.

Lupta muncitorilor, dezbinați din punct de vedere politic și organizatoric, în condițiile ofensivei capitaliste a fost grea. Fiecare procent privind mărirea salariilor, cea mai neînsemnată îmbunătățire a condițiilor de muncă și de trai trebuiau cucerite și apărute de către masele muncitoare prin acțiuni susținute. De multe ori, declararea unei greve se solda cu flămînzirea familiei prin pierderea salariului, cu scoaterea din locuința fabricii, cu concedierea, cu arestări și maltratări, cu judecarea și condamnarea de către organele de justiție civile sau militare etc. În sprijinul capitaliștilor și împotriva muncitorilor interveneau autoritățile de stat civile și militare. Pe de altă parte, în confruntarea care avea loc cu ocazia declarării unui conflict colectiv de muncă, capitaliștii aveau sprijinul nelimitat al Uniunii Generale a Industriașilor din România.

Luînd apărarea capitaliștilor, autoritățile civile și militare interveneau cu brutalitate în timpul grevelor, intimidau pe muncitori arestîndu-le delegații. Asupra clasei muncitoare plana amenințarea militarizării întreprinderilor de stat și a introducerii muncii forțate. Autoritățile burghezo-moșierești foloseau această amenințare ori de cîte ori muncitorii erau nemulțumiți. Această metodă a și fost folosită, ca de exemplu în timpul grevei de la „Astra” — Arad din toamna anului 1922, al grevei muncitorilor de la „Lemaître” din vara anului 1924 ș.a.; militarizarea întreprinderilor era pe larg utilizată, ca un mijloc de presiune psihologică, pentru înfrîngerea luptei muncitorilor⁵⁴.

Exprimînd dorința clasei muncitoare de a acționa unită, P.C.R. s-a adresat, în această perioadă, în repetate rînduri organizațiilor profesionale, chemîndu-le să închege frontul unic. Ca urmare, în timpul desfășurării conflictului de muncă,

⁵³ Reprodus în *Viața Muncitoare*, din 26 aprilie 1926.

⁵⁴ *Anale de istorie*, anul XVI, nr. 6 din 1970, p. 110.

care în multe cazuri se transformau în greve, au luat ființă organe ale frontului unic de jos: comitetele de fabrică și uzină, comitetele de grevă etc., organe de conducere ale luptei revoluționare, din care făceau parte comuniști, social-democrați și muncitori fără de partid.

La unele întreprinderi, cum a fost la Timișoara în 1924, Uzinele de vagoane „Astra” — Arad etc., acțiunile lucrătorilor au fost organizate prin intermediul Sindicatelor unitare; la alte întreprinderi, printre care Uzinele Reșița, Călan etc., luptele revendicative ale muncitorilor erau organizate de către sindicatele amsterdame, în cadrul cărora activau numeroși muncitori cu stare de spirit combativă. Important este faptul că, independent de sindicatul în care erau organizați, muncitorii au dat dovadă de solidaritate de clasă și au organizat acțiuni comune, pe bază de front unic (cum a fost, de exemplu, greva de la Fabrica „Phoebus” — Oradea în 1927), s-au sprijinit cu fonduri bănești, au organizat acțiuni de simpatie și solidaritate cu greviștii de la o întreprindere și la alte întreprinderi din localitatea respectivă sau din toată țara. Cu toate condițiile nefavorabile, în cursul organizării și desfășurării acțiunilor greviste se manifesta tot mai puternic solidaritatea proletară de clasă.

Mișcările revendicative din perioada anilor 1922—1928 au contribuit la îmbogățirea experienței de luptă a proletariatului din țara noastră; muncitorii și-au întărit convingerea că numai luptînd uniți pe baza frontului unic de acțiune al tuturor lucrătorilor din întreprinderi, organizați și neorganizați, indiferent de orientare politică, vor reuși să respingă cu succes ofensiva patronală. În fruntea acțiunilor purtate de către clasa muncitoare s-au situat muncitorii înaintați, comuniștii. Un rol important în organizarea luptelor proletariatului a revenit organizațiilor sindicale. În focul acestor lupte, comuniștii și social-democrații, Sindicatul Unitar și cele încadrate în Confederația Generală a Muncii au găsit puncte comune orientate spre apărarea intereselor celor ce muncesc.

PETRU BUNTA

DIE ORGANISATION DER ARBEITERKLASSE UND IHR KAMPF UM WIRTSCHAFTLICHE UND POLITISCHE FORDERUNGEN IN DEN JAHREN 1921—1928

(Zusammenfassung)

Im ersten Teil der Arbeit legt der Verfasser, nach einer allgemeinen Charakterisierung der relativen Festigung des Regimes der Bürger und Gutsherren, den Stand der Organisation der Arbeiterklasse in diesem Zeitraum dar. Es werden die Bemühungen der Rumänischen Kommunistischen Partei um Verwirklichung der organisatorischen, politischen und kämpferischen Einheit der Arbeiterklasse geschildert. Hervorgehoben wird die Tatsache, daß — entgegen dem Willen der Arbeiter zur Einheit, der von den Vertretern des Großteils der Arbeiterklasse im Gründungskongreß der Rumänischen Kommunistischen Partei ausgedrückt worden war — die rechtsorientierten sozialdemokratischen Führer der Einheit der Arbeiterklasse entgegenwirkten. Daraufhin wurde auf der Konferenz der sozialistischen und sozialdemokratischen Organisationen vom 19.—20. Juni 1921 in Ploiești die Föderation der Sozialistischen Parteien Rumäniens (F.S.P.R.) gegründet. Im Jänner 1922 — nach ihrer Entlassung aus dem Gefängnis — bildeten die beim Gründungskongreß der Rumänischen Kommunistischen Partei verhafteten Zentris-

tenführer eine andere politische Körperschaft: die Sozialistische Partei Rumäniens, die sich im August 1922 mit der Sozialdemokratischen Partei Altrumäniens zusammenschloß und der F.S.P.R. beitrug — unter dem Namen Sozialistische Partei Rumäniens. Im Jahre 1927 nimmt die Föderation der Sozialistischen Parteien Rumäniens den Namen Sozialdemokratische Partei an, aus der sich 1928 eine Gruppe von Vorkämpfern löst und die Sozialistische Partei der Arbeiter Rumäniens (P.S.M.R.) bildet. Nach der Spaltung der Einheit der Arbeiter auf politischer Ebene wendeten die Führer der rechtsorientierten Sozialdemokraten ihre Aufmerksamkeit den Gewerkschaften zu. Gemeinsam mit einigen sozialistischen Vorkämpfern beriefen sie für den 21. Juni 1921 eine Gewerkschaftskonferenz nach Ploieşti ein, bei der die Gründung des Allgemeinen Rates der Arbeitergewerkschaften mit dem Sitz in Cluj beschlossen wurde. Die Gewerkschaftsorganisationen, die an der Konferenz vom 21. Juni nicht teilgenommen hatten, werden von den sozialzentristischen Vorkämpfern aus der Gewerkschaftsbewegung, gemeinsam mit einer sehr beschränkten Anzahl von Kommunisten zu einer anderen Konferenz, am 26. Juni 1921, gleichfalls nach Ploieşti eingeladen. Die Konferenz wählt die provisorische Allgemeine Gewerkschaftskommission mit dem Sitz in Bukarest. Ebenso wie in der Konferenz vom 21. Juni 1921 spricht sich die Mehrzahl der Konferenzteilnehmer für die Vereinheitlichung der Gewerkschaftsbewegung aus und stellt auch einen Antrag in diesem Sinne. Nach dem von der provisorischen Allgemeinen Gewerkschaftskommission einberufenen Kongreß in Braşov vom 20.—23. Oktober, an dem teilzunehmen sich der Allgemeine Gewerkschaftsrat von Cluj weigerte, nahm unter dem Druck der Arbeitermassen die Strömung für Vereinheitlichung der Gewerkschaften an Stärke zu. Im März 1922 kommt es zu einer Vereinbarung zwischen der provisorischen Allgemeinen Kommission und dem Allgemeinen Gewerkschaftsrat, worauf die Einberufung eines allgemeinen Gewerkschaftskongresses beschlossen wird. Der Kongreß vom 3. Juni 1922 in Sibiu verfügte die Zentralisierung und Vereinheitlichung der Gewerkschaftsbewegung in Rumänien. Aber trotz aller Bemühungen der Kommunisten und der fortschrittlichen sozialistischen und sozialdemokratischen Elemente kommt es beim Kongreß vom September in Cluj zu einer Spaltung der Gewerkschaften. In deren Folge entsteht einerseits der Allgemeine, an den Internationalen Gewerkschaftsbund (von Amsterdam) angeschlossene Rat und andererseits der Allgemeine Einheitliche Gewerkschaftsrat, mit revolutionärer Einstellung. Im weiteren beschäftigt sich der Verfasser mit der Jugendbewegung und stellt fest, daß diese Bewegung von Anfang an unter dem Einfluß der revolutionären Kräfte stand. Die Gründung der Kommunistischen Jugendvereinigung im Mai 1924 bildete einen Wendepunkt in der Jugendbewegung Rumäniens. Hierauf wird die Rolle und Bedeutung der von der R.K.P. gegründeten und geleiteten oder beeinflussten Massenorganisationen dargelegt. Im besonderen hebt der Verfasser den Kampf der R.K.P. um Wiederherstellung der Einheit der Arbeiterbewegung in diesem Zeitraum hervor.

Im zweiten Teil der Arbeit beschäftigt sich der Verfasser mit dem Kampf der Arbeiterklasse um wirtschaftliche und politische Forderungen in der Zeit der relativen Festigung des Regimes der Bürger und Gutsherren. Dem Ruf der R.K.P. und anderer demokratischer Organisationen folgend, traten die gewerkschaftlich organisierten Arbeiter wiederholt in Streiks, an denen vielfach auch nichtorganisierte Arbeiter teilnahmen. Nach amtlichen Statistiken fanden in den Jahren 1922—1928 in Rumänien 3329 kollektive Arbeitskonflikte statt, an denen etwa 500 000 Lohnarbeiter teilnahmen; 365 dieser Konflikte waren Streiks, die über 100 000 Arbeiter umfaßten. Ein Großteil dieser Ausstände endete mit teilweiser oder gänzlicher Erringung wirtschaftlicher und politischer Forderungen. Der Kampf der — politisch und organisatorisch — uneinigen Arbeiter unter den Gegebenheiten der kapitalistischen Offensive war schwer. Trotzdem macht sich bei Organisation und Durchführung von Ausständen immer stärker die proletarische Klassenolidarität bemerkbar. Im Feuer des Klassenkampfes fanden Kommunisten und Sozialdemokraten, Einheitsgewerkschaften und der Allgemeinen Arbeitskonferenz angegliederte Gewerkschaften Berührungspunkte, um die Interessen der Werktätigen zu verteidigen.

ASPECTE DE PSIHO-PEDAGOGIE ȘCOLARĂ ALE GHIDAJULUI LA MUZEUL DE ISTORIE

Cel dintîi capitol al programului aprobat de cel de al XI-lea Congres al P.C.R. cuprinde o succintă trecere în revistă a istoriei poporului român. La baza analizei întregii dezvoltări istorice a poporului român stă concepția revoluționară despre lume și viață a materialismului dialectic și istoric.

Punerea în lumină a luptei aproape bimilenare a poporului român și a rezultatelor obținute prin această luptă constituie un imbold pentru continuarea ei în interesul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate și al trecerii la comunism.

Experți în pedagogie ai UNESCO consideră că istoria reprezintă o componentă principală a culturii generale actuale numai în măsura în care oferă o explicație a epocii noastre, a condițiilor în care s-a constituit această epocă¹. Ei consideră istoria și științele sociale ca a doua componentă principală a culturii generale, după cunoștințele despre lume și om.

Valoarea și locul istoriei ca o componentă esențială a culturii generale sînt subliniate de secretarul general al P.C.R., tovarășul Nicolae Ceaușescu: „Valoarea unei istorii cu adevărat științifice constă în înfățișarea obiectivă a faptelor în interpretarea lor justă, constituind astfel o oglindă a conștiinței de sine a poporului, a claselor, înmănunchiind experiența de viață și de luptă a maselor și a conducătorilor”².

În anul școlar 1969—1970, s-a introdus în învățămîntul nostru elementar (clasa a IV-a) studiul istoriei. Prin intermediul acestui studiu, copiii, cunoscînd trecutul patriei noastre, dezvoltarea ei din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre, pot să aprecieze la justa sa valoare, să înțeleagă lumea în care trăiesc, cresc și a cărei constructori vor deveni și ei. La baza întregii activități de educare și formare a pionierilor și școlarilor patriei trebuie să stea politica marxist-leninistă a partidului nostru, concepția materialist-dialectică despre lume și viață, preocuparea de a face ca fiecare pionier, fiecare școlar, fiecare copil să cunoască și să înțeleagă că tot ceea ce se înfăptuiește în țara noastră, viața nouă pe care ei o duc astăzi, viitorul luminos al patriei este legat de politica partidului nostru — forța conducătoare a societății socialiste românești³. Prin învățarea istoriei patriei, se dezvoltă la copii sentimentul fierbinte al dragostei de patrie, față de partidul comunist, față de orînduirea socialistă. Elevii trebuie să înțeleagă că patria în care trăiesc ei construiește societatea socialistă multilateral dezvoltată,

¹ Constantin Dinu, Rea Silvia Bărbuleanu, *Însușirea sistemului de noțiuni la istorie*, București, 1973, p. 3.

² Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul desăvîrșirii construcției socialiste*, vol. 1, București, 1968, p. 338.

³ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, București, 1972, p. 604—605.

singura cale justă spre o viață fericită și pașnică; ei trebuie să se pătrundă de dorința vie ca oricând să fie în stare să-și apere patria, știind că interesele individuale trebuie puse pe al doilea plan față de interesele colectivității.

Așadar, predarea istoriei contribuie la formarea unei atitudini științifice față de realitatea socială, la înțelegerea corectă a rolului personalității și maselor în istorie, la aprofundarea educației elevilor în spiritul patriotismului. Prin predarea istoriei, trezim în sufletul copiilor sentimente de înalt patriotism și internaționalism. Este cunoscut faptul că la vârsta de 6—10 ani, un rol deosebit îl au impulsurile de natură afectivă, respectiv, forța afectivă a impulsurilor înregistrate de copil poate fi dominantă. „Patriotismul socialist este atitudinea bazată pe cinstirea trecutului național progresist, izvorită din identificarea activă cu prezentul național și internațional al socialismului și care acționează conștient pentru plămădirea viitorului”⁴. „La punerea bazelor și construirea socialismului, dezvoltarea, viața noastră sînt determinate în mod fundamental de relațiile de producție și sociale socialiste. Ritmul de întărire, consolidare a acestei baze cu caracter determinant depinde în mare măsură de modul cum ne raportăm față de patrie, de caracterul conștient al dragostei noastre de patrie”⁵.

Astfel stînd lucrurile, educarea elevilor în spiritul patriotismului socialist și al internaționalismului proletar este o problemă actuală, aflată permanent în atenția muzeografului, ea fiind strîns legată de orientarea ideologică și politică, dar și de comportarea zilnică a elevilor.

Pentru ca muzeul de istorie să-și poată aduce contribuția la fixarea și aprofundarea cunoștințelor de istorie, temelie a educației în spiritul patriotismului și al internaționalismului, un rol deosebit de însemnat revine muzeografilor. Plecînd de la definiția muzeului ca instituție cultural-educativă, muzeograful trebuie să posede în primul rînd o deosebit de aprofundată pregătire politică și ideologică. El trebuie să țină seamă de considerentul că o bună educație în spirit patriotic și internaționalist se face în mod treptat, că această educație își are începuturile încă în perioada preșcolară. De aceea, copilul de 10 ani, care se întîlnește pentru prima oară cu istoria patriei noastre, este deja conștient de faptul că dragostea de patrie se manifestă în fapte, printr-o muncă dusă cu conștiinciozitate și precizie. El știe că trebuie să apere și să îmbogățească patrimoniul societății în care trăiește și se ridică împotriva tuturor acelor care vor să lezeze interesele colectivității⁶. În ceea ce privește spiritul internaționalist, la vârsta arătată copilul este conștient de faptul că trăiește în cadrul sistemului socialist, că interesele fundamentale ale patriei noastre coincid cu cele ale celorlalte țări din cadrul sistemului mondial socialist.

Ținînd cont de acestea, este deosebit de important ca muzeograful să aprofundeze, să consolideze și mai puternic în conștiința copiilor, cu ocazia vizitei lor la muzeu, toate aceste cunoștințe și afecte deja formate, ca, bazîndu-se pe ele, să le dezvolte mai departe.

Aici trebuie să-și spună cuvîntul muzeul ca instituție cultural-educativă, prin exercitarea cît mai adecvată a funcțiilor sale; mai precis, problema care se pune este: în ce fel să aprofundeze, cum să dezvolte mai departe cunoștințele

⁴ Szabolcs Ottó, *A szocialista hazafiságra nevelés az iskolában*, în *Pedagógiai Szemle*, an. XXV, 1975, nr. 2, p. 107.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Pedagógiai Lélektan*, București, 1963, p. 104.

și afectele elevilor? Este de la sine înțeles că, fiind vorba despre educație, această noțiune trebuie legată de pedagogie.

Este cunoscut că mare parte a lucrătorilor din muzeele istorice au urmat, în cursul pregătirii universitare, și studii de pedagogie. Important este ca în munca lor de îndrumare muzeistic-expozițională să țină seamă de cunoștințele de pedagogie însușite la facultate. O îndelungată experiență muzeologică adevărește faptul că, cu cât un grup constă din elevi de vîrstă mai mică, cu atât îndrumarea sa în expoziția muzeală este mai dificilă. De aceea, în lucrarea de față ne referim cu deosebire la elevii în vîrstă de 9—10 ani, care se află la începuturile însușirii istoriei patriei noastre.

În primul rînd, trebuie să se țină seamă de particularitățile individuale de de vîrstă și mai ales de cele trei etape ale vîrstei școlare⁷. Fără acest lucru nu se poate realiza cerința ca vizitarea muzeului să depășească ritualul unui act formal, transformîndu-se în unul cu efecte trainice, cu caracter educativ de aprofundare a cunoștințelor.

„Procesul formării ideilor și noțiunilor de istorie este deosebit de complex. El antrenează considerabil gîndirea, memoria și imaginația reproducătoare”⁸. Cu ocazia vizitei la muzeu — organizată într-un mod bine gîndit —, dacă muzeograful cunoaște stadiul de dezvoltare psihică a elevilor și dispune de anumite cunoștințe de pedagogie, se face un mare pas înainte pe calea formării ideilor și noțiunilor de istorie.

Un factor care trebuie neapărat luat în considerare este acela că, în cazul copiilor în vîrstă de 9—10 ani, baza trebuie pusă pe dezvoltarea pregnantă a treptei senzoriale a cunoașterii. Copilul înregistrează ceea ce vede îndeosebi prin intermediul simțurilor. Cu cât copilul este mai mic, cu atât mai mult loc trebuie să ocupe, cu atât mai mare rol trebuie să aibă ilustrarea celor învățate. De aceea, este foarte important ca în muzeu să prezentăm obiectele cele mai tipice. Datoria muzeografului este de a face o selecție corespunzătoare a materialului ilustrativ. Muzeul este un bun al tuturor, el nu a fost conceput conform programei analitice. În acest fel, materialul prezentat elevilor trebuie să-și aibă rolul în munca instructiv-educativă. Un accent mai puternic trebuie pus pe materialul istoric mai interesant. De aceea, este neapărată nevoie de cunoașterea temeinică a manualelor școlare.

Nu numai latura ilustrativă a îndrumării muzeale prezintă importanță, ci și explicațiile date. Fixarea materialului muzeistic văzut de elevi este cu atât mai profundă și durabilă, cu cât acționăm concomitent asupra a cît mai multe organe ale simțului: văzul, auzul și, în măsura posibilului, pipăitul.

Trebuie să știm că elevii în vîrstă de 9—10 ani se orientează foarte greu în timp. Pentru ei, sînt greu de înțeles noțiunile de an, lună, ba chiar adeseori de săptămînă, „ei percep timpul în mod subiectiv, prin prisma evenimentelor concrete din trecut, prin prisma experienței proprii sau a aceleia a adulților pe care îi cunosc”⁹. Astfel, în îndrumarea muzeală trebuie în mod deliberat omisă menționarea secolului, cel mai indicat este a se înlocui aceasta cu expresii mai generale, ca: „foarte, foarte de mult” (în cazul orînduirii comunei primitive), sau „mai tîrziu”, vorbind despre daci. Evenimentele istorice importante trebuie însă

⁷ Cele trei etape ale vîrstei școlare sînt: vîrsta școlară mică (de la 7 la 10—11 ani), pubertatea (între 11—14 ani), adolescența (între 15—18 ani).

⁸ *Pedagógiai Lélektan*, București, 1963, p. 196.

⁹ *Ibidem*.

întotdeauna legate de anul în care au avut loc. De pildă, așa este cazul anilor de desfășurare a celor două războaie între daci și romani etc., pentru ca evenimentul relatat să se fixeze cât mai mult, să fie ilustrată scurgerea timpului, apropierea către vremurile de astăzi.

Atunci când muzeograful beneficiază de o pregătire corespunzătoare, îndrumarea muzeală corectă îi ajută pe elevi și în cunoașterea etapelor dezvoltării sociale, ale evoluției tehnicii. Pentru elevii în vîrstă de 9—10 ani, este mai accesibil un stil narativ în redarea evenimentelor istorice. La început, narațiunile cu caracter istoric nu sînt încă diferențiate de genul povestirilor. Avînd posibilitatea de a examina în muzeu, nemijlocit, uneltele de producție din diverse epoci istorice, evoluția lor, cu ajutorul unor explicații adecvate și al comparațiilor istorico-stilistice, elevii ajung mai aproape de înțelegerea fenomenelor istorice.

În ceea ce privește noțiunea de muncă, rolul acesteia de-a lungul istoriei, prezentarea acesteia în muzeu, cu toate conexiunile sale logice, contribuie la înțelegerea de către elevi a rolului diferitelor orînduiri sociale și, în cadrul fiecăreia din ele, a rolului claselor sociale.

Cei ce efectuează îndrumarea în muzeu nu trebuie să piardă din vedere aplicarea permanentă a metodei comparative, prezentarea fenomenelor aflate îndărătul fiecărui exponat muzeal, cu asemănările și deosebirile dintre ele.

Ar fi o eroare foarte gravă, dacă s-ar neglija faptul că „reflectarea obiectelor și fenomenelor realității depinde nu numai de efectele emoționale exterioare și interioare cu acțiune actuală, ci și de experiența anterioară a omului (copilului), de noțiunile și ideile anterior formate, precum și de necesitățile sale legate de obiectele reflectate”¹⁰.

Muzeograful trebuie să activeze grupul de elevi în vîrstă de 9—10 ani, să reînvie elementele, faptele cunoscute din manuale; de exemplu, înainte de a prezenta armele dacilor, el se poate referi la cunoștințele dobîndite în școală, întrebînd elevii, cu ce fel de arme luptau dacia, ce fel de mijloace de luptă posedau ei? Experiența arată că cca. 80% din elevi au memorat cele învățate din manuale și dau în cor răspunsul așteptat („săbii încovoiate”). După această recapitulare, muzeograful înfățișează elevilor piesele respective aflate în vitrine. Se constată că ei înșiși descoperă acolo, alături de săbii, vîrfurile de săgeți și de lănci, despre care au învățat de asemenea. Așadar, reîmprospătînd cunoștințele anterior dobîndite în teorie, aplicîndu-le în practică (văzîndu-le concretizate în vitrinele muzeale), elevii și le fixează în mod mai aprofundat. În același fel trebuie procedat și în continuare, bazîndu-se mereu pe cunoștințele deja existente. În acest mod se pot reîmprospăta, de pildă, și cele văzute în filme, legîndu-le cu materialul de muzeu.

Îndrumarea în muzeu nu trebuie să negligeze capacitatea de asimilare a copiilor de 9—10 ani, fenomenul de stimulare și inhibiție. Un elev la vîrsta menționată nu-și poate păstra vie atenția vreme mai îndelungată de o oră. De aceea, este inutil a prelungi prea mult explicațiile în muzeu. Sarcina muzeografului îndrumător este ca, într-un mediu de epocă, să întregască șirul evenimentelor istorice deja însușite, să contribuie la înțelegerea a noi elemente (în cazul în care grupul vizitează nu numai un anumit sector muzeal, ci trece prin întregul muzeu). Muzeograful contribuie la reînvierea istoriei în conștiința elevilor, care pot stabili relații cauzale logice în cursul examinării vestigiilor concrete ale isto-

¹⁰ *Idem*, p. 45.

riei, ajungînd ca în acest fel să-și reprezinte istoria ca o realitate vie. Îndrumătorii de muzeu ajută la formarea unei concepții moderne despre istorie, aducîndu-și aportul la educarea elevilor în spirit patriotic.

După cum am mai arătat, în scopul de a realiza acest obiectiv, muzeograful care are prilejul de a intra în contact cu grupuri de elevi are nevoie, pe lîngă o temeinică pregătire politică, ideologică și istorică de specialitate, și de bine conturate cunoștințe de psihologie și pedagogie.

Muzeograful trebuie să cunoască manualele aprobate de Ministerul învățămîntului, noțiunile cu caracter istoric ce trebuie însușite de elevii din diferite clase.

Lucrătorii de muzeu trebuie să țină în permanență legătura cu profesorii de istorie și învățătorii din localitate și din provincie, să stabilească din timp, verbal sau prin corespondență, eventualele vizite la muzeu, pentru ca muzeograful să știe dinainte, să pregătească în mod corespunzător conducerea grupului. În acest scop este neapărat necesar ca muzeograful să cunoască mărimea numerică a grupului, compoziția sa (grupurile care vin din provincie constau de obicei din elevi ai claselor I—IV, IV—X sau X—XII, eventual din clasele IV—XII).

Intrucît modalitatea cea mai eficientă de vizită este aceea în „rate“, pe secții, corespunzător epocilor istorice, propunem introducerea obligativității vizitării muzeului de către elevii clasei a IV-a la terminarea studierii în clasă a fiecărei epoci istorice, de patru ori pe an.

Alăturîndu-ne propunerii cercetătorilor istorici dr. Petru Bunta și dr. George Protopopescu¹¹, considerăm absolut necesară înființarea unei secții de pedagogie muzeală la fiecare muzeu mai mare, utilizînd experiența vastă pe care o are secția de pedagogie muzeală de la Muzeul de istorie al R.S. România (București).

ANA MARIA ARDOS

ASPECTS DE PSYCHO-PÉDAGOGIE SCOLAIRE DU GUIDAGE AU MUSÉE D'HISTOIRE

(Résumé)

L'article traite quelques problèmes psychologiques et pédagogiques qui doivent se trouver au centre des préoccupations du guide qui conduit les groupes des élèves de IVème classe, élèves, qui apprennent pour la première fois l'histoire de la Roumanie.

Le guidage doit avoir comme but l'approfondissement des notions gagnées à l'école, même que le réveil aux enfants du sentiment patriotique et internationaliste.

¹¹ Petru Bunta, George Protopopescu, *Principalele forme de educare folosite de către muzeele de istorie*, în *În slujba muzeografiei marxiste*, București, 1974, p. 167.

INSCRIPTIONES EXTRA FINES PANNONIAE DACIAEQUE REPERTAE AD RES
EARUNDEM PROVINCIARUM PERTINENTES, quas collegit adnotationibusque
instructit ARPADUS DOBÓ, editio quarta aucta et emendata. Budapest, Akadémiai
Kiadó, 1975, 191 pagini, texte epigrafice 904 (cu numeroase intercalări)*.

Prezentată în forme grafice deosebit de reușite, agreabile, chiar impozante, a IV-a ediție a valoroasei colecții epigrafice privind Pannonia și Dacia (piesele descoperite înafara acestor provincii) este mult și substanțial amplificată, revizuită, ameliorată, cu largi comentarii epigrafice și mai ales istorice, redactată iarăși integral în corectă și clară limbă latină, fapt care o face ușor accesibilă cercetătorilor din toate zonele lumii savante. Îmbunătățirea s-a aplicat deopotrivă la cantitatea textelor epigrafice și la numerotarea unitară (o singură suită), la indicele unic pentru ambele provincii Pannonia și Dacia (de fapt 2 Pannonia + 3 Dacia). Față de edițiile anterioare, textul epigrafic antic e redat în lectură întregită („desfășurată”), încît cititorul nu este necesar să fie epigrafist „de meserie” spre a-și explica toate siglele și numele abreviate, putînd să utilizeze ușor și eficient prețioasele documente epigrafice. Comentariile apar foarte amănunțite, bibliografia de o bogăție remarcabilă, aproape totdeauna exhaustivă; puține lacune (din care cîteva semnalate mai jos) în această operă fundamentală pentru istoria romană a Pannoniei și Daciei în cadrul imperiului și a lumii „barbare” învecinate.

Oarecare nedumerire poate să provoace la început gruparea celor două (resp. cinci) provincii Pannonia celto-illyrică și Dacia traco-getică în aceeași lucrare monografică de surse epigrafice, fiind adică două mari zone organizate ca provincii romane la date și în condiții militar-politice diferite, fără o graniță comună, avînd fond social-etnic divers (cu puține elemente comune), dar dezvoltate în sec. II—III în aceleași curenți de cultură și limbă romane vest-europene. Aceste din urmă trăsături și împrejurări comunitare nu justifică totuși deplin gruparea Pannoniei și Daciei în aceeași carte (în măsura cît de ex. Pannonia ar putea fi grupată cu Noricum sau cu Dalmatia, ori Dacia cu Moesia vecină etc.). „Unificarea” în excelenta colecție epigrafică a lui A. Dobó pare a se justifica mai ales prin interesul pronunțat, chiar „preferențial” manifestat de cercetătorii din țara vecină și prietenă pentru studiul Daciei romane în care au dat multe lucrări de valoare incontestabilă; interes ce nu poate decît să onoreze știința maghiară a

* Abrevieri bibliografice:

AIJ = Antike Inschriften aus Jugoslawien (V. Hoffiller — B. Saria), I, Zagreb, 1938

I.D.R. = Inscriptiones Daciae Romanae. București, I, 1975

ILS = Inscriptiones Latinae Selectae (H. Dessau). Berlin, I, 1892, II, 1902, III, 1916

antichității, cu două condiții simple, elementare exprimabile în două formule: competența profesională și obiectivitatea critică, — ambele premise științifice care nu lipsesc deloc la eminentul autor debrecinens al culegerii de „Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque” și colaboratorilor săi. Observațiile ce urmează vor fi foarte scurte, reduse la strictul necesar pentru o și mai fructuoasă utilizare a ediției recente din excelentul opuscul epigrafic-istoric privind Pannonia și Dacia.

Abbreviationes (p. 7—12), amplu repertoriu bibliografic, fiind de semnalat numai câteva inadvertențe ce ar putea produce confuzii și erori. Pagina 7, din inscripțiile Iugoslaviei „AIJ” a apărut numai vol. I (Zagreb, 1938, de V. Hoffiller — B. Saria); „Alföldi Daci” = „Alföldi Dákok” este același text (în versiune italiană și maghiară, 1940, valoroasă monografie arheologic-istorică cu orientare politică-propagandistică revizionistă); — p. 9 „ILS” vol. I apărut în 1892, II 1902, III 1916; — p. 11 „RE” se numește „Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft” publicată la Stuttgart (nu „Leipzig”); — Ritterling — Groag — Stein Fasti a apărut în Wien (nu „Sien”) 1932; — p. 12 SEG trebuia pus înainte de SHA; — „Szilágyi Dák erődrendszer” (1946) este citată astfel de patru ori (ad nr. 345, 384, 655, 708), iar de trei ori (ad nr. 476, 478, 689) ca „Dák védőrendszer”; prima formă este corectă.

Ordinea distribuirii și expunerii materialului epigrafic (gruparea pe categorii de inscripții) adoptată de A.D.: 1. milites natione Pannoni, 2. homines privati et magistratus natione Pannoni, 3. loca Pannonica in designationibus munerum militarium, 4. auxilia Pannonica, 5. Bella Pannonica (luptele de subjugare a populațiilor de către romani), 6. Varia (cu subdiviziuni) nu este cea mai potrivită; ea trebuia să fie tocmai inversă, începînd în succesiune cronologică și teritorială: 1. Bella Pannonica (cu ocuparea teritoriului, organizarea provinciei romane), 2. Auxilia Pannonica, formațiile auxiliare alcătuite din Pannoni, Breuci, Varciani, Latobici ș.a. triburi ce au intrat masiv în atare unități, chiar imediat după ocuparea și organizarea romană a teritoriului; apoi celelalte categorii de epigrafe ce trebuiau grupate cît mai strîns în jurul unor subiecte, unități militare, profesioni, ranguri etc. Mai firesc era deci (din punct de vedere istoric și topografic) să se plece de la teritoriu și grupe de colectivități etnice, formații militare, pentru a trece la persoane, indivizi; totul în ordine cronologică (cel puțin în linii mari), avînd în vedere și conținutul tematic al inscripțiilor; (același lucru este valabil la partea II, Dacia).

PARS PRIMA, Inscriptiones ad res Pannonicas pertinentes, comportă rectificări ceva mai puține decît a doua parte. La p. 21, nr. 22 în comentariu trebuia adăugat: G. G. Mateescu, *Ephemeris Dacoromana*, I, 1923, p. 137—142 în legătură cu numele trace (cognomina) *Dalutius*, *Dolea*, *Potazis*. — P. 32, nr. 64 „R. Katičić” se numește de fapt R. Katičić (croat în Zagreb). — P. 40 „M. Bengtson” este H. Bengtson; „Dacia 11 (1958) 466” este II (1958), 465—466. — P. 45, nr. 161/a lectura „(Ulpia Petavione)” nu e clară în CIL, VI 2579, nefiind justificată căci „[— — —] C. f(ilius) Ulpia Petavione (etc.), C. Iulius Glaus mil(es) leg(ionis) II Parthic(a)e Antoninianae” unul din frații titularului (al cărui nume a dispărut) este illyr, ca și — prin urmare — întreaga familie numeroasă de militari din această inscripție (CIL, VI 2579); cf. SCIV, 20, 1969, p. 242 unde se arată că efectivele legiunii II Parthica „erau în majoritate trace (statistica mai veche a lui Ritterling, RE, XII 1482—1483, demult nu mai este valabilă): dintre ostașii de origine cunoscută (indicată prin antroponime sau teritoriul de recrutare), patru ar

fi illyri, cu nume ca *Dassius*, *Dasumius*, *Glaus*, *Varzo* (CIL, VI 3373, 3403, 2579; *Rendiconti Accad. Lincei*, Roma, Scienze Morali, 1916, p. 403—404), unul de prin Pannonia (CIL, XIV 2272) și vreo 20 traci: *Auluzanus*, *Bitus*, *Diso*, *Diza*, *Dizapor*, *Eptecentus*, *Mucatra*, *Mucianus*, *Paiba*, *Zypyr*“. — P. 49, nr. 189 (*Apulum*, V, 1965, p. 196 = *AnnEp*, 1965, 35) „DM / Ael(ius) Propi(n)cus libr(arius) / [co(n)]s(ularis) vixit [an]n(is) XXX[II] / Siscia [... mil]es leg(ionis) X[III] g(eminae) / posui[t ---] / us eq[ues ---] / her[es ---]“ sînt aici două epitafe total diferite (alăturate și „contopite“ forțat în revista *Apulum*, V): (1) „D M / [P.] Ael(ius) Propi[n]cus libr(arius) cos. vixit ann. XXX...“ și (2) „...Siscia [mil]es leg(ionis) X[III] G(em.) posui[t? Cai]us eq(ues) [bene]mer[enti ...]“ (*Studii Clasice*, București, XIII, 1970, p. 167—169, fig. 5—6); — nr. 193 repetă parțial nr. 704. — P. 53, 218 repetă nr. 455 (fără vreo referință). — P. 59, nr. 267 „*Dassius Breucus*“ (sau Breuci, patronimic) în contractul din *tabula cerata* CIL, III, p. 940 (I.D.R., I, p. 218) nu e obligator să fie din tribul *Breuci* (illyri, sudul Pannoniei Inferior), căci antroponim illyr *Breucus* există și în teritoriul Albaniei de nord, la Pirustae de unde veneau majoritatea minerilor la Alburnus — Roșia Abrudului în zona montanică a Daciei romane. — P. 71, nr. 338 publicația de bază pentru inscripția gherleană a unor traci din Ala II Pannoniorum e SCIV, XIX, 1968, p. 341—342. — P. 72, nr. 342 repetă textul nr. 817 (unul trebuia să fie marcat cu litera *a*). — P. 73, nr. 353 diplomă militară fragment publicat în *Athenaeum*, 36 (1958), 184 sq. nu este „loc. inc. in Dacia Porolissensi“, ci cu siguranță din ruinele castrului Samus (Cășeu, jud. Cluj, la nord de orașul Dej, pe malul drept al Someșului; I.D.R., I, p. 135—136). — P. 74, nr. 356/a repetă inutil textul de sub nr. 212 (pentru un illyr în cohortă de Pannoni, ca și 367/a = 213 etc.). — P. 77, nr. 384 „coh(ors) IIII P(an)noniorum“, *Apulum*, CIL, III 12631 «Apuli [nunc Blasendorf] COH IIII P Téglás misit Bormanno», index p. 2497; cf. Wagner, Dislokation 179; Szilágyi Dák erődrendszer 31 sqq“ este produsul unui calambur al naturalistului arheolog-epigrafist amator din Deva G. Téglás (*Arch.-epigr. Mitteilungen*, XVI 1893, p. 255, nr. 16 și *Erdélyi Múzeum*, 1902, p. 400—401): cărămida (în Muzeul Blaj) cu ștampila COH II N V (cu N inversat), din „N“ Téglás a făcut II, iar din V un P, rezultînd „COH IIII P“ în loc de ce este în realitate COH II N(er)V(ia?) din Buciumi, jud. Sălaj (SCIV, X 1959, p. 315, fig. 5; *Castrul roman Buciumi*, Cluj, 1972, p. 117, pl. CXXXVII—CXXXVIII); cohors IV Pannoniorum e atestată numai în CIL, IX 3924, dar nu în Dacia. — P. 84, nr. 438 = 442 fiind același text trebuiau să aibă același nr. curent. — P. 86, nr. 455 = 218, 457 = 216, 458 = 217; nr. 454, la abundența bibliografie asupra lui Ulpus Victor, procurator Daciae Apulensis, CIL, III 1464 (azi în satul Ostrov, jud. Hunedoara), trebuia citată piesa importantă: A. Stein, *Dacien nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, „extras“ din *Anuarul Comisiunii Monumentelor istorice*, Transilvania, Sibiu, 1942 (Anuar care n-a apărut niciodată, numai extrasul). — P. 88, nr. 468—470, la cohors *Latobicorum* se adaugă acum (din a. 1974) ALA I LAT[obicorum] în Dacia, la castrul Boroșneu Mare (jud. Covasna; descoperire a lui Z. Székely, SCIVA, 26, 1975, p. 344—345); „A. Alföldy“ e de fapt „tizul senior“ A. Alföldi, iar „La parola la Passato“ e „La parola del Passato“; nr. 471 și 472 trebuiesc inversate în ordinea cronologică a celor două diplome militare ale Daciei (nr. 472 = I.D.R., I, p. 74—77 din a. 110; nr. 471 = I.D.R., I, p. 112—114 din a. 144). — P. 89 „Auxilia Illyricorum“ erau majoritatea (dacă nu chiar toate) din Dalmatia și Moesia Superior, prea puține din Pannonia: înșirarea lor integral la această provincie nu apare justificată (decît cu foarte multe rezerve); nr. 477 „Auer(elius)“ este evident eroare tipografică, nu vreo grafie

ca de ex. AVIR(elius) în CIL, III 6255 din Potaissa (Turda; muz. Cluj-Napoca); nr. 478 „CIL, III 8074, n. 6 (Marosvécs): al(a) [I]l(y)(ricorum); CIL, III 8074, n. 7 (6284) Marosvécs: Al(a) n(ova?) Il(l)yr(icorum)“ este o confuzie topografică și toponimică: CIL, III 8074, 6 e din Orheiul Bistriței cu literele ABLY, greșit în loc de C I H (isp. mil.), iar 8074, 7 (6284) din Brîncovenesti (Marosvécs; Muz. Cluj-Napoca) cu „Al(a) N(umeri) Il(l)yr.“ (despre care: *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p. 130). — P. 90, nr. 479 „numer(us) [I]llyr(icorum)“ este lectură greșită a lui Gerov în diplomă (*Klio*, 37, p. 197) în loc de Num(erus) Eq(uitum) (= I.D.R., I, p. 109—110); piesa e repetată sub nr. 702, ca și nr. 481 = 532. — P. 92 „C. Chirilă“ e de fapt E. Chirilă (Cluj-Napoca). — P. 99, nr. 554 este o parte din textul nr. 454 (ca atare nu poate să aibă un număr deosebit; la fel p. 110, nr. 572 = 536). — P. 112, nr. 582 „P. Aelio Rasperagano regi Roxolanorum“ și nr. 583 „P. Aelius Peregrinus reg[is] Sarmatarum Rasperagani f(ilius) - - -“ (CIL, V 32 și 33, la Pola în Istria) nu se referă la Pannonia ori la teritoriul din preajma ei, căci Roxolani sarmați locuiau în veacul II la estul Daciei, prin Muntenia și Moldova (despre cei doi „Publii Aelii“ sarmato-romani, cf. broșura noastră *Dacia și Pannonia Inferior*, București, 1973, p. 47—48).

PARS ALTERA, Inscriptiones ad res Dacicas pertinentes, p. 121—174 prezintă materialul epigrafic grupat la fel ca la Pannonia, în aceeași succesiune ce nu pare cea mai convenabilă (cum s-a relevat la început), căci fără „Bella Dacica Traiani“ n-ar fi existat provincia și toate celelalte informații despre ea. P. 127, lista de militari din Napoca în Lambaesis, r. 6 [- - -] *Catus* ar putea fi rest din numele traco-getic [*Mu*]catus. — P. 128, nr. 652 altarul votiv din Novae (Siștov, Bulgaria „[D]ianae Aug(ustae) / [s]jac(rum) M(arcus) Ulp(ius) / Napuca / Peregrinus / trib(unus) leg(ionis) I Ital(icae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)“ este publicat cu fotografie și amplu comentat în *memoriam Constantini Daicovicu*, Cluj, 1974, p. 68—72. — P. 132, nr. 686 „Villiae P[hi]logenis l(ibertae) Suttae Dacae [- - -] Adiutor [- - -]“ cu comentarul „iudice Alföldy (PNDalm. 303 sq.) Dacia nata est ex familia Illyrica, quae in Daciam transmigravit - - -“; dar tocmai în legătură cu „judecata“ lui G. Alföldy s-a arătat în două rânduri că nu e deloc sigur „Daca“: *Cercetări de Lingvistică*, Cluj, XV 1970, p. 171 „epigrafa corodată tocmai la litera C arată urma limpede (jumătatea de sus) a unei litere S, deci lectura danezului J. Broensted (1928) rămîne valabilă Villiae P[hi]logenis l(ibertae) Suttae Dacae, L. Clodius Adiutor matri posit; Dasa nume illyr, iar Sutta (Suttius) pare a fi italic, importat în Dalmatia“. — P. 134, nr. 693 (CIL, V 7366) epitaf citit după Ritterling (RE, XII 1722) „Aurel(ius) Veteranus benef(iciarius tribuni) laticlavi leg(ionis) XIII gemin(ae) [D]aciae desideratus - - -“, eroare grosieră probabil chiar a lui Ritterling, cu „[D]aciae“ în loc de *aciae desideratus* (= căzut pe front, în luptă) cum citea corect Mommsen (după el Dessau ș.a.; *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, Cluj-Napoca, XVIII 1975, p. 54—56). — P. 135, nr. 702 = 479 (repetare fără vreo referință) cu aceeași lectură eronată „numer(o) [I]llyr.“ în loc de NVM EQ [I]LLYR. — P. 136, nr. 704 = 193 (repetat fără referință), diploma militară CIL, XVI 185, r. 4 (= I.D.R., I, p. 132) era nu „[V Bri]tann(ica) equita(ta)“ — în Dacia nu există „coh. V Brit.“ — ci [I Bri]tann(ica) - - - în armata auxiliară a Daciei Porolissensis. — P. 137, nr. 708, inscripția grecească din Salonic pentru G. Mestrius Servilianus (ILS, 9472) a fost reluată cu ilustrare și comentat în *Anuarul Institut. Istorie și Arheologie*, Cluj-Napoca, XVII 1974, p. 39—41; la fel și nr. 709 (celebra CIL, III 13704 = ILS, 9009, *ibid.* p. 41—45: coh. I F M Bryttonum Malvensis); nr. 709/a cu „N(umerus) Syrorum M(a)lvensium“, CIL, VIII 9381,

lectura rectificată în 1971 de M. P. Speidel și publicată mai întâi în *Akten VI. Congr. Epigraph.*, München (1972), 1973, p. 345—347, apoi mai pe larg în *Dacia*, XVII 1973, p. 169—177. — P. 143, nr. 758—767 „quadriremes Dacicae in classibus Romanis“ era un epitet de valoare pur simbolică (politic-propagandistică) dat unor vase „de linie“ ale flotelor romane din cele două mări în bazele navale Ravenna și Misenum, după anexarea Daciei, dar fără să aibă vreo legătură directă cu provincia sau cu daco-geții. — P. 144—158, nr. 768—819 „bella Dacica“ trebuiau plasate la început (cum s-a spus) fiind premisele firești și necesare ale penetrației romane la stînga Dunării de Jos, din care decurg faptele și informațiile inscripțiilor anterioare (nr. 606—767) etc. — P. 146, nr. 774/a = 502, celebra inscripție menționind campania lui Caius Velius Rufus prin teritoriul regatului dacic al lui Decebalus în vremea împăratului Flavius Domitianus; la ampla bibliografie pusă la contribuție de A. Dobó trebuie adăugat JÖAI, VII 1904, Bbl. 34 (Ritterling) în legătură cu rostul strategic al acțiunii militare romane. — P. 157, nr. 813 epitetul fragmentar al unui „Alb[i]unus [- - - -]tini f(ilius) dec(urio) [al]lae an[- - - -] oc(cisus) [in] Dacia - - -“ (etc.) descoperit la Környe în Ungaria (*AnnEp*, 1960, 20), trebuia menționat și la Pannonia; dar comentarul adăugat de Dobó „Albiunus — ut Mócsy docet (*ActaArch.* 9, 1958, 407 sqq.) bello Traiani Dacico secundo interfuit. Urnam eius commilitones in Pannoniam superiorem secum tulerunt - - -“ nu e probabilă deocamdată, căci Ala I Flavia Britannica (miliaria) nu a luat parte la campaniile de subjugare a geto-dacilor (nefiind atestată în Dacia, cît se știe pînă acum), iar la Mócsy pare să fie o confuzie cu Ala Brit(t)on(um) c(ivium) R(omanorum quingenaria), cunoscută în Dacia prin diplomele din a. 110, CIL, XVI 163 (= I.D.R., I, p. 76) și a. 123 (*InscrPannDac*, p. 50, nr. 198/a = *Dacia și Pannonia Inf.*, p. 24—27, 34, 67—70 = *Dacia*, XVIII 1974, p. 156—176 = I.D.R., I, p. 88—92). — P. 161, nr. 823 (*ArchÉrt*, 1907, p. 237 = *AnnEp*, 1909, 144) epitaful descoperit la Tata în Ungaria „Aelio Iustino lib(rario) leg(ati) leg(ionis) I Adi(utricis) - - - de(ced(it) exp(editione) Dacisca - - -“ ține mai mult de Pannonia (unde era staționată legiunea), decît de Dacia provincie, „expeditio Dacisca“ eventual contra vreunor grupe de „Daci liberi“; la fel nr. 824, 827, iar nr. 828 și 829 (lupte cu germanii: „victoria Germanica“, „bello Germanico“) sigur privesc Pannonia, mai puțin sau poate chiar deloc Dacia; la fel nr. 829/a, 831 etc. — P. 163, nr. 834/a repetă integral dar fără rost textul nr. 555, legătura cu provincia Dacia nefiind de altfel destul de limpede, poate cu totul inexistentă; nr. 835 „praef. Symmachiariorum Asturum belli Dacici“ nu poate să fie decît din vremea lui Ulpius Traianus, nu de prin veacul III (Maximinus Thrax?). — P. 164—165, nr. 837 (decretul Dionysopolitan pentru Acornion), 838 și 839 (din Mesembria) erau din sec. I î.e.n., deci nu este necesar să fie reproduse la materialul documentar privind Dacia (romană). — P. 166, nr. 841 (*AnnEp*, 1947, 35) celebrul sarcofag al lui „M. Ulpius Romanus mil(es) praetor. - - - M. Ulpius Celerinus sal(ariarius) leg. I Ad. — interpretex Dacorum“ din Brigetio (Ószóny) trebuie menționat în primul rînd la Pannonia și mai puțin la Dacia romană, mai ales dacă se are în vedere probabilitatea ca acei Daci al căror „tălmăciu“ era ostașul roman (romanizat) să fi fost cei numiți „liberi“ (mărginași) din sudul Slovaciei („Felvidék“); la fel nr. 842 (Ulpius Celerinus salariarius leg. I Adi.). — P. 167, nr. 847 (CIL, XI 5215/5216) a lui Publius Aelius Marcellus, cu o frumoasă carieră politic-militară era necesar să fie amintită inscripția asemănătoare a aceluiasi din Apulum, CIL, III 7795 (= 1180). — P. 169, nr. 860 (CIL, II 1180) celebra-faimoasă inscripție din Hispalis — Sevilla, lui S. Iulius Possessor „curator civitatis Romulensium Malvensium (etc.)“, are o enor-

mă bibliografie (majoritatea nefolositoare) pentru „problema Malva”; se impun două rectificări: „Omăgial C. Giurescu” este copiat greșit de undeva (de ex. *Oltenia Romană*, ed. III (1968), p. 242 „în vol. *omăgial C. Giurescu*”, București, 1944, care nici el nu este tocmai corect), publicația respectivă numindu-se „În amintirea lui Constantin Giurescu la 25 de ani de la moartea lui (1875—1918)”, București, 1944, 562 pagini. Formularea lui A. Dobó „ad sententiam Daicoviciu accedunt E. Hübner, CIL, II, p. 159; Kornemann; G. Mancini” este o înșirare răsturnată a citatelor, raportul cronologic fiind tocmai invers: Daicoviciu a preluat lectura (ipotetică) „M(unicipium) Arvensium” pusă în circulație la 1869 de Em. Hübner (care n-a văzut epigrafa, dar nici excelentul mulaj al inscripției în Muzeul Sevilla; despre *Malva* și *Dacia Malvensis* v. stadiul problemei și bibliografia în *Anuarul Inst. Ist. și Arheol.*, Cluj-Napoca, XVII 1974, p. 44—45). — P. 170, nr. 863 (*AnnEp*, 1946, 131 = 1960, 374 etc.) „curia Dacia ex voto posuit” și nr. 864 (*AnnEp*, 1950, 157) „curiae duae Traiana Dacia ex voto statuerunt” (A. Dobó) este evident un simplu nume-epitet simbolic în cinstea biruinței asupra geto-dacilor, cu organizarea Daciei romane, fără vreo legătură cu „Ulpia Traiana Augusta Dacia” (nefiind adică identică cu această „colonia” cum greșit s-a presupus în 1960).

La inscripțiile „extra fines Daciae repertae” trebuiau menționate în orice caz (măcar printr-o simplă „trimitere”, sau cu o cifră urmată de *a*) două importante epigrafe (analizate de A. Dobó și amplu documentate numai între cele „extra fines Pannoniae repertae”): nr. 517 (CIL, VI 1449 = ILS 1107 = *AnnEp*, 1969—1970, 13) epitaful lui Marcus Macrinus Avitus Catonius Vindex care a fost și *procurator Daciae Malvensis*; nr. 536 (*AnnEp*, 1956, 124) „cariera” (cursus honorum) de o bogăție și varietate uluitoare a romano-pannonului Marcus Valerius Maximianus, care în Dacia a fost: comandant al legiunii XIII Gemina, al legiunii V Macedonica și procurator al Daciei Porolissensis. Ceva mai regretabilă este însă omiterea din repertoriul „inscripțiilor privind Dacia” a textului unui romano-african (din Algeria): cariera lui „Q. Petronius C(ai) f(ilius) Cor(nelia) Novatus praef(ectus) Coh(ortis) [V] Gallor(um), trib(unus) leg(ionis) XIII<I> Geminae, praef. eq(uitum) I Hisp(anorum) Campagon(um), proc(urator) aug(usti) XX her(editatium) per Asiam Phrygiam Lyciam Galatiam patronus coloniae (Iuliae Augustae Tubusuctitanae)”, publicat în *Bulletin d'Archéologie Algérienne*, I (1963—1965), Paris, 1967, p. 163—170, reluat de noi cu mici rectificări și comentariu mai amplu în SCIV, 21, 1970, p. 157—163 (publicație citată în *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque* —, p. 124, pentru Ala Campagonum), dar și de J. Fitz, în *Alba Regia* (Székesfehérvár), XI 1970 [1971], p. 151 cu rectificarea erorii de incizare (repetare) „PRAEF EQ I HISP PRAEF EQ I CAMPAGON” din care cuvintele „HISP PRAEF EQ I” trebuie eliminate. Q. Petronius Novatus și-a făcut cariera equestră în Dacia Superior: 1) praefectus cohortis V Gallorum (la Pojejena, jud. Caraș-Severin, pe malul Dunării), 2) tribunus legionis XIII (greșit incizat „XIIII” în Algeria) Geminae (la Alba Iulia — Apulum), 3) praefectus alae I Hispanorum Campagonum la Micia (Vețel, jud. Hunedoara, pe malul sudic al Mureșului de Jos); după care a ajuns procurator pentru impozitul de 5% pe succesiuni (vicesima hereditatium) în Asia Mică (*Epigraphica*, Milano, XXXVI 1974, p. 106—108, J. Fitz, ultima notiță despre cariera militar-politică a lui Q. Petronius Novatus; *AnnEp*, 1972, 490).

Semnaltate succint mai sus, corectările și adausurile (al căror număr poate fi amplificat) rezultau mai mult din diversitatea posibilităților bibliografice și documentare, parțial și din unele criterii ce nu apar încă definitiv și unitar stabilizate, unanim acceptate de către erudiți; dar critici și completări ca cele de mai sus

nu pot să reducă valoarea fundamentală și utilitatea deosebită a excelentului instrument de informare și de lucru ce este culegerea epigrafică a profesorului A. Dobó pentru istoria și relațiile externe ale Pannoniei și Daciei romane, ca și pentru toate provinciile danubiene și sud-est-europene, pentru alte zone ale imperiului roman. Sînt explicabile (aproape ai zice „inevitabile“) unele goluri sau inadvertențe la un material documentar atît de variat și fragmentat, dispersat și prea adesea obscur (cel puțin deocamdată), cu dubiile și echivocurile inerente stării în care el s-a transmis din antichitate pînă azi. Dar corectările și adausurile „minimale“ semnalate arată în același timp că problemele Pannoniei și Daciei (fie independent, fie în dependență una de alta) nu pot fi cercetate și rezolvate cu deplină eficiență numai dinspre Pannonia și „Iazygia“, fiind necesară o colaborare mai largă din est, ce să fie „daco-pannonică“. În acest sens, alte „amănunte“ bibliografice și epigrafice (care nu sînt la locul lor deloc neglijabile, la fel ca deficitul din Indice), precum și cele privind economia și distribuirea materialului epigrafic din volumul de „*Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae* ---“ pot fi ușor comunicate direct și amical vrednicului autor la Debrecen, spre întocmirea unei ediții cit mai bune, complete a valoroasei sale „*Sylloge*“ epigrafice pentru Pannonia și Dacia epocii romane, împreună cu eventuale „*Studien zur Verwaltung der römischen Provinz Dazien*“ (anunțată în *Inscriptiones extra fines* ---, p. 15): o colaborare concretă ce să nu se limiteze la nivelul de simple corespondențe, formule de politețe, recenzii și referate mai mult sau puțin amabile, ci să ia forme ample și eficiente de conlucrare constructivă, de producție utilă în istoriografia antichității, pentru progresul general al științelor istorice, în spiritul prieteniei româno-maghiare.

I. I. RUSSU

Ákos Kiss, *Roman Mosaics in Hungary*, colecția *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. Cuprinde 72 p. de text în 8°, 24 desene și 17 planșe.

Abrevieri bibliografice p. 6; I. — Istoricul cercetării p. 7—8; II. — Descrierea mozaicurilor p. 9—34; III. — Aprecieri asupra elementelor și construcției mozaicurilor panonice p. 35—63; IV. — Considerații generale privind cercetarea problemei p. 64—68; Indexul descoperirilor cu mozaic p. 69; Index alfabetic p. 71—72; Planșe p. 73—97.

Cartea *Mozaicuri romane în Ungaria* a cunoscutului istoric maghiar Ákos Kiss, apreciat cercetător al antichităților clasice și membru al „Asociației internaționale pentru studiul mozaicurilor antice” (Paris), se înscrie în seria valoroaselor studii apărute în ultima vreme în colecția *Izvoarele arheologice ale Ungariei*, colecție editată sub auspiciile Academiei de Științe Maghiară.

Lucrarea se ocupă de mozaicurile descoperite în acea parte a Pannoniei romane situată astăzi pe teritoriul Republicii Populare Ungare. Prezentarea lor se face sub dublul aspect, și anume din punct de vedere arheologic și al valorii artistice, splendidele pavimente, cu bogate scene figurate sau geometrice, fiind, deopotrivă, încadrate ca un tot unitar și cronologic printre importantele vestigii ale genului cunoscute în Imperiu. Paralel, cititorului i se oferă o privire de ansamblu asupra unui stil de artă panonic.

Astfel, după un succint istoric al cercetării problemei, sînt descrise sub aspectul elementelor structurale și de construcție, apoi interpretate cu multă acribie, mozaicurile provenite de la *Aquincum* (din „Palatul guvernatorului”, orașul civil și *canabae*), cele de la Balácska (din *villa urbana*), *Savaria* (Szombathely), *Sopianae* (Pécs), Kővágószőlős, Örvényes, *Brigetio* (Szőny), *Scarbantia* (Sopron), Egregy, Vigándpetend, Kádárta și Ságvár.

De asemenea, autorul examinează cu multă competență influențele culturale ale diferitelor centre artistice din lumea romană, în special cele nord-italice și orientale (siriene), care își găsesc cîteva reușite analogii în această provincie dunăreană. Nu este omis nici efectul compozițional pretențios elenistic. Totodată, se arată ce vestigii sînt considerate creații ale unei școli autohtone cu un stil provincial propriu. În analiza reprezentărilor picturale ale mozaicurilor din Pannonia se ține apoi seama de premisele și cadrul istoric (politic, militar, economico-social) adecvat, cînd ele au luat naștere aici.

Impresionează prin frumusețea lor, îndeosebi, pavimentele care înfățișează scene inspirate din legendele mitice și din viața cotidiană, ca „Pedepsirea Dircei” (*Aquincum*, orașul civil), „Heracles și Deianira” (*Aquincum*, canabe), „Lupta greco-romană” (*Aquincum*, baia dintr-o grandioasă locuință), „Pugiliștii” (*Aquincum*,

canabe), figurațiile zoomorfe „Delfinul” (*Aquincum*, baia din „Palatul guvernatorului”), „Tigrul” (*Aquincum*, canabe) sau cele cu motive geometrice de la *Aquincum* („Palatul guvernatorului”), Baláca, *Savaria* etc. Cît privește uriașul mozaic de la Baláca, plasat cronologic în epoca Severilor, acesta, pe drept cuvînt, este considerat ca fiind apogeul creației artistice a genului în această provincie. Interesante sînt apoi observațiile privitoare la decorația pardoselilor din basilica timpurie descoperită la *Savaria* și din cripta paleocreștină de la *Sopianae*, care continuă tradiția clasică a ornamentației și după prăbușirea stăpînirii romane în Pannonia.

Lucrarea *Roman Mosaics in Hungary*, întrunind toate calitățile din punct de vedere științific și al prezentării grafice, se recomandă de la sine, ea constituind un valoros succes al istoriografiei maghiare. Acest exemplu — credem — se cere a fi urmat și de cercetătorii din țara noastră care pot și trebuie să publice cît mai multe studii, pe cît posibil monografice, privind aspecte mai puțin cunoscute, dar interesante, despre antichitatea clasică romană.

CONSTANTIN POP

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE

ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AAC	= Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.
ACMIT	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—28).
ActaArchBp	= Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
Acta ClassDebr	= Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis. Debrecen, 1965 și urm.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm.
ActMed	= Din activitatea științifică a Muzeului Raional Mediaș. 1 (1953) — 3 (1956).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj.
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AnnEp	= Année Épigraphique. Paris.
Apulum	= Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I (1939—1942), II (1943—1945), III (1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965), VI (1967), VII/1—2 (1968—1969), VIII (1970), IX (1971), X (1972), XI (1973), XII (1974).
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
ArchKözl	= Archaeologiai Közlemények. Budapest, I (1859) — XII (1899).
ArhMold	= Arheologia Moldovei. București, I (1961) și urm.
ArhPregl	= Arheološki Pregled. Beograd.
AS	= Anatolian Studies. London.
AVSL	= Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. Sibiu.
BASPR	= Bulletin, American School of Prehistoric Research. Old Lyme, U.S.A.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice. București, I (1908) — XXXVIII (1945).
BerRGK	= Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a/M., I (1904) și urm.
BKL	= Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1871—1944.
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
BSA	= Annual of the British School at Athens. Atena.
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române. București, I (1904) — XXXVI (1942).
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
CNA	= Cronica numismatică și arheologică. București, I (1920) și urm.
Coh	= Henry Cohen, Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain. Ed. II, Paris-Londres, I (1880) — VIII (1892).

- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.
- Dolg = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár — Cluj, I (1910) — X (1919) (= DolgCluj).
- DolgSzeged = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- Drevnosti = Drevnosti. Trudy Moskovskogo Arheologičeskogo Obščestva. Moskva.
- EDR = Ephemeris Dacoromana. Roma, I (1923) — X (1945).
- Emlkk.SzNM = Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (red. Csutak Vilmos). Sf. Gheorghe, 1929.
- EphEp = Ephemeris Epigraphica. Berlin, I (1872) — IX (1913).
- ErdM = Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945) (= Erd-Múz).
- ErdRep = Erdély régészeti repertórium. I. Óskor (The-saurus antiquitatum Transsilvanicarum. Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- FolArch = Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
- GlasMKiM = Glasnik Muzej Kosovo i Metohija. Prština.
- Glasnik = Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Bulletin du Musée de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine à Sarajevo, sér. archéologie. Sarajevo.
- Goos, *Chronik* = C. Gooss, Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. Sibiu, AVSL, 1876.
- Gr = H. A. Grueber, Coins of the Roman Republic in the British Museum. London, 1910.
- Head = B. V. Head, Historia Numorum. Oxford, 1911.
- IPEK = Jahrbuch für prähistorische und ethnographische Kunst. Berlin.
- IstRom = Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- Jahrb.RGZM = Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmu-seums Mainz. Mainz, I (1954) și urm.
- JCC = Jahrbuch der k.k. Central-Comission. Viena, 1856—1861, 1903—1916.
- JÖAI = Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.
- Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj, I (1940) — IV (1944) (= KözlCluj).
- LRBC = R. A. G. Carson — J. P. C. Kent, Late Roman Bronze Coinage. London, 1965.
- M = A. Maier, Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium, in NumZ, N.S., I, 1908.
- Marțian, *Rep.* = I. Marțian, Repertoriu arheologic pentru Ardeal. Bistrița, 1920.
- Materiale = Materiale și cercetări arheologice. București. I (1953) și urm.

MCC	= Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler. Wien, I (1856) și urm.
MIA	= Materialy i issledovaniya po arheologii SSSR. Moskva—Leningrad.
MuzIstTrans	= Muzeul de istorie al Transilvaniei (= MAC, MIC, MuzIstCluj).
NumK	= Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.
NumZ	= Numismatische Zeitschrift. Wien.
OIP	= Oriental Institute Publications. Chicago.
OTTE	= Orvos-Természettudományi Értesítő. Cluj.
ProblMuz	= Probleme de muzeografie. Cluj, 1960, [1964].
PZ	= Praehistorische Zeitschrift. Berlin-Leipzig, I (1909) și urm.
RA	= Revue archéologique. Paris.
RadVojvMuz	= Rad Vojvodanskih Muzea. Novi Sad, I (1952) și urm.
RE	= Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa-Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.
Rep. ms.	= Repertoriul arheologic al Transilvaniei. Manuscris, la Institutul de istorie și arheologie Cluj.
RevMuz	= Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
RevRHist	= Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
RLV	= Max Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, Leipzig, I (1924) — XV (1932).
Sargetia	= Sargetia, Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
SCIA	= Studii și cercetări de istoria artei. București.
SCIV	= Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — 24 (1973). Vezi și SCIVA.
SCIVA	= Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
SCN	= Studii și cercetări de numismatică. București, I (1957) și urm.
SlovArch	= Slovenská Archeológia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1953 și urm.
Starinar	= Starinar, organ srpskog arheološkog društva. Beograd, I (1884) și urm.
StCom	= Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu.
Studia	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
ŠZ AÜSAV	= Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (= Študijné Zvesti). Nitra, 1952 și urm.
Trudy	= Trudy. Vserossijskih arheologičeskikh svjezdov. St. Petersburg.
WPZ	= Wiener Prähistorische Zeitschrift. Wien.
ZborNM	= Zbornik radova Narodnog Muzeja (=ZNM, Zbornik). Beograd, I (1956/57) și urm.

Întreprinderea Poligrafică Cluj, Municipiul Cluj-Napoca 527/1975

